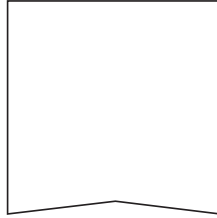


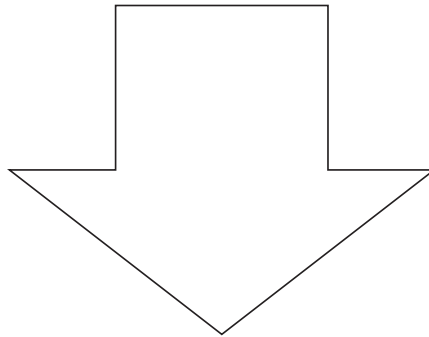
**Roszczenia Polski wobec RFN
w świetle doktryny niemieckiej**

STUDIUM
Z NAMI



Wyższa Szkoła
Pedagogiki i Administracji
im. Mieszka I w Poznaniu

wspia.pl



PRAWO
FILOLOGIA
PEDAGOGIKA
ADMINISTRACJA
BEZPIECZEŃSTWO WEWNĘTRZNE
STUDIA PODYPLOMOWE
i wiele innych...

Piotr Sobański

Roszczenia Polski wobec RFN w świetle doktryny niemieckiej



Wyższa Szkoła
Pedagogiki i Administracji
im. Mieszka I w Poznaniu

Wydawnictwo
Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu
Poznań 2019

Komitet redakcyjny

Jerzy Szczapa (przewodniczący), Włodzimierz Usarek, Bolesław Andrzejewski,
Janina Minkiewicz-Najtkowska, Jan Sandorski, Andrzej Zieliński, Jerzy Tyranowski,
Gerard Kucharski

Recenzent:

dr hab. Agnieszka Szpak

Redakcja:

dr Gerard Kucharski

Projekt okładki:

Jarosław Furmaga

Skład i łamanie:

Tomasz Brończyk Studio StrefaDTP

Copyright© Wyższa Szkoła Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu,
Poznań 2018

ISBN 978-83-60038-69-7

Adres redakcji

Wydawnictwo Naukowe
Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu
ul. Bułgarska 55, 60-320 Poznań
tel. (61) 645 03 97, fax (61) 646 03 08
e-mail: wydawnictwo@wspia.pl

Adres internetowy

www.wspia.pl/wydawnictwo.html

Spis treści

Wstęp	11
Rozdział I.	
Tło historyczne wywłaszczeń niemieckich majątków dokonanych przez Polskę po II wojnie światowej	15
1. Geneza II wojny światowej.....	15
1.1. Wpływ skutków I wojny światowej na wybuch II wojny światowej.....	15
1.2. Niemiecka krytyka Traktatu Wersalskiego z 1919 r.....	16
1.3. Niemiecki rewizjonizm terytorialny po I wojnie światowej.....	19
1.4. Militaryzacja Niemiec i przygotowania do rozpoczęcia wojny światowej.....	22
1.5. Polityka appeasementu Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1936-1939.....	26
1.6. Nieskuteczność Ligi Narodów w zakresie gwarantowania bezpieczeństwa międzynarodowego.....	30
1.7. Nieefektywność działań państw na rzecz wykluczenia wojny z polityki zagranicznej.....	34
2. Problemy z pobieraniem odszkodowań wojennych od Niemiec po I wojnie światowej.....	36
2.1. Uregulowanie i pobieranie odszkodowań wojennych od Niemiec.....	36
2.2. Przyjęcie i realizacja Planu Dawesa z 1924 r.....	39
2.3. Przyjęcie i realizacja Planu Younga z 1929 r.....	41
3. Dojście Hitlera do władzy i dyktatura nazistowska w latach 1933-1939.....	45
3.1. Charakterystyka narodowego socjalizmu.....	45
3.2. Ustrój Niemiec przed dojściem Hitlera do władzy.....	47
3.3. Ruch narodowosocjalistyczny w Republice Weimarskiej.....	48
3.4. III Rzesza jako państwo totalitarne.....	50
3.5. Prześladowania Żydów w III Rzeszy.....	55
3.6. Polityka ekonomiczna III Rzeszy.....	56
4. Niemieckie roszczenia terytorialne wobec Polski po I wojnie światowej.....	58
4.1. Ukształtowanie granicy polsko-niemieckiej w Traktacie Wersalskim z 1919 r.....	58
4.2. Utworzenie Wolnego Miasta Gdańska.....	59
4.3. Plebiscyty na Warmii, Mazurach i Górnym Śląsku.....	59
4.4. Pretensje terytorialne Republiki Weimarskiej wobec Polski w latach 1919-1933.....	61
4.5. Pretensje terytorialne III Rzeszy wobec Polski w latach 1933-1939.....	62
5. Polityka ekonomiczna Niemiec wobec Polski po I wojnie światowej.....	66
5.1. Niemiecka blokada gospodarcza w latach 1920-1922.....	66
5.2. Wojna celna między Polską i Niemcami w latach 1925-1934.....	67

6.	Kwestia mniejszości niemieckiej po I wojnie światowej w państwach sąsiadujących z Niemcami	68
6.1.	Problem mniejszości niemieckiej w Polsce	68
6.2.	Problem Niemców Sudeckich w Czechosłowacji.....	71
7.	Ogólna charakterystyka II wojny światowej.....	73
7.1.	II wojna światowa jako wojna totalna.....	73
7.2.	Hitlerowska okupacja Europy	78
7.3.	Hitlerowskie przesiedlenia i wypędzenia w Europie	82
7.4.	Hitlerowska eksterminacja Żydów.....	85
7.5.	Straty osobowe i materialne II wojny światowej	85
7.6.	Rozmiar polskich strat związanych z wojną i okupacją niemiecką w latach 1939-1945	87
8.	Kształtowanie i działania Wielkiej Koalicji Antyhitlerowskiej podczas II wojny światowej.....	90
8.1.	Przyjęcie Deklaracji Narodów Zjednoczonych dnia 1 stycznia 1942 r.....	93
8.2.	Konferencje Wielkiej Trójki.....	93
8.3.	Wyzwalanie Europy spod niemieckiej okupacji	98
8.4.	Kapitulacja Niemiec	99
8.5.	Wielka Czwórka	100
8.6.	Akty prawne Wielkiej Czwórki dotyczące Niemiec po kapitulacji	102
9.	Sprawa Polski w polityce Wielkiej Trójki podczas II wojny światowej	104
9.1.	Sprawa polskiego rządu	105
9.2.	Sprawa polskich granic	108
10.	Podsumowanie	110

Rozdział II.

Podstawy prawne wywłaszczeń niemieckich majątków dokonanych przez Polskę po II wojnie światowej.....	115
1. Umowa Jałtańska i Umowa Poczdamska jako podstawy ładu powojennego w Europie	115
1.1. Regulacje zawarte w Umowie Jałtańskiej z dnia 11 lutego 1945 r.	115
1.2. Regulacje zawarte w Umowie Poczdamskiej z dnia 2 sierpnia 1945 r.	117
2. Włączenie Ziem Odzyskanych do terytorium Polski	120
2.1. Polska ocena zmian terytorialnych na rzecz Polski unormowanych w Umowie Poczdamskiej.....	121
2.2. Regulacje zawarte w Dekrecie z dnia 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziem Odzyskanych	123
2.3. Regulacje zawarte w Ustawie z dnia 11 stycznia 1949 r. o scaleniu zarządu Ziem Odzyskanych z ogólną administracją państwową	125
2.4. Regulacje zawarte w Dekrecie z dnia 23 marca 1956 r. o ochronie granic państwowych.....	125
3. Polskie akty prawne regulujące przejęcie i wywłaszczenie majątków niemieckich..	126
3.1. Dekret z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej	126
3.2. Dekret z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa	129
3.3. Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej.....	130

3.4. Rozporządzenie z dnia 11 kwietnia 1946 r. o określeniu osób, których przedsiębiorstwa przechodzą na własność Państwa	134
3.5. Dekret z dnia 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych.....	135
3.6. Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych	138
3.7. Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich.....	140
3.8. Rozporządzenie z dnia 21 maja 1946 r. o określeniu osób, których majątek przechodzi na własność Państwa	146
3.9. Dekret z dnia 4 listopada 1944 r. o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców Narodu	148
3.10. Dekret z dnia 28 czerwca 1946 r. o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości w czasie wojny 1939-1945 r.	149
3.11. Dekret z dnia 13 września 1946 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa osób narodowości niemieckiej.....	150
3.12. Dekret z dnia 15 listopada 1946 r. o zajęciu majątku państw pozostających z Państwem Polskim w stanie wojny w latach 1939-1945 i majątku osób prawnych i obywateli tych państw oraz o zarządzie przymusowym nad tymi majątkami.....	152
3.13. Łączna charakterystyka aktów prawnych regulujących przejęcie i wywłaszczenie majątków niemieckich	153
4. Polskie akty prawne odnoszące się do wywłaszczonych nieruchomości niemieckich	155
4.1. Akty prawne regulujące status wywłaszczonych nieruchomości rolnych	156
4.2. Akty prawne regulujące status wywłaszczonego mienia nierolniczego	161
5. Prawnomiędzynarodowe podstawy przejęcia niemieckich majątków przez Polskę.....	164
5.1. Suwerenność Polski jako podstawa wywłaszczeń	164
5.2. Regulacje zawarte w Umowie Poczdamskiej jako podstawa wywłaszczeń	164
5.3. Uprawnienie Polski do odszkodowań wojennych jako podstawa wywłaszczeń	168
6. Podsumowanie	168

Rozdział III.

Analiza krytyczna niemieckiego piśmiennictwa dotyczącego wywłaszczeń majątków dokonanych przez Polskę po II wojnie światowej.....

1. Krytyka polskich wywłaszczeń w oparciu o argumenty dotyczące kapitulacji i brak mocy wiążącej Umowy Poczdamskiej.....	171
1.1. Konsekwencje bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy.....	172
1.2. Charakter prawny Umowy Poczdamskiej.....	174
1.3. Zimna wojna i kwestia wykonywania Umowy Poczdamskiej.....	177
2. Krytyka polskich wywłaszczeń na Ziemiach Odzyskanych w oparciu o argumenty dotyczące granicy zachodniej Polski.....	181
2.1. Ustalanie granic Polski i pojęcie administracji w Umowie Poczdamskiej	183
2.2. Sytuacja międzynarodowa po utworzeniu RFN i NRD na terenie stref okupacyjnych Niemiec.....	185
2.3. Umowy Polski zawarte z NRD w sprawie granicy polsko-niemieckiej a suwerenność terytorialna Polski na Ziemiach Odzyskanych	190

2.4.	Geneza i treść Układu z dnia 7 grudnia 1970 r. między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków.....	193
2.5.	Niemiecka ocena uregulowań zawartych w Układzie z dnia 7 grudnia 1970 r.	195
2.6.	Geneza zjednoczenia Niemiec i podpisanie Traktatu 2+4 z dnia 12 września 1990 r.....	196
2.7.	Traktat 2+4 jako surogat traktatu pokojowego	203
2.8.	Traktat z dnia 14 listopada 1990 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy.....	205
3.	Krytyka polskich wywłaszczeń niemieckich majątków jako odszkodowań wojennych	206
3.1.	Odszkodowania w prawie międzynarodowym	208
3.2.	Zakres i sposoby naprawienia szkody.....	210
3.3.	Ewolucja instytucji odszkodowań wojennych przed II wojną światową.....	211
3.4.	Odszkodowania wojenne po II wojnie światowej.....	213
3.5.	Odszkodowania wojenne z majątków prywatnych	215
4.	Sprawowanie władzy przez Sojuszniczą Radę Kontroli nad Niemcami i pobieranie odszkodowań w strefach okupacyjnych.....	216
4.1.	Okupacja i kontrola Niemiec	216
4.2.	Proklamacja nr 2 z dnia 10 czerwca 1945 r.....	219
4.3.	Ustawa nr 5 z dnia 30 października 1945 r.	219
5.	Kwestia zakończenia pobierania przez Polskę odszkodowań wojennych	221
5.1.	Oświadczenie rządu polskiego z dnia 23 sierpnia 1953 r.	222
5.2.	Geneza Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r.....	222
5.3.	Interpretacja treści Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r.....	224
5.4.	Kwestia ważności Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r.....	225
5.5.	Skutki nieważności Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r.....	229
6.	Krytyka polskich wywłaszczeń niemieckich majątków jako niezgodnych z międzynarodową ochroną własności prywatnej	233
6.1.	Wywłaszczenia w państwach socjalistycznych.....	234
6.2.	Doktryna Hulla w prawie międzynarodowym	235
6.3.	Wywłaszczenia dokonywane przez państwa zachodnie po II wojnie światowej.....	237
7.	Wywłaszczenia niemieckich majątków dokonywane po II wojnie światowej w poszczególnych państwach.....	238
7.1.	Wywłaszczenia niemieckich majątków w państwach zachodnich.....	238
7.2.	Przejęcie niemieckich majątków w państwach neutralnych	240
7.3.	Przejęcie niemieckich majątków w państwach będących sojusznikami Niemiec	243
7.4.	Umowa Paryska z dnia 14 stycznia 1946 r.....	245
7.5.	Układ Przejściowy z dnia 26 maja 1952 r.....	246
7.6.	Zawieranie przez państwa sojusznicze traktatów z RFN.....	248
7.7.	Zmiana polityki mocarstw zachodnich wobec RFN	249
8.	Wywłaszczenia niemieckich majątków w Czechosłowacji	255
8.1.	Geneza Dekretów Benesza.....	255
8.2.	Dekrety Benesza.....	256

8.3.	Wysiedlenia Niemców z Czechosłowacji	258
8.4.	Niemiecka ocena zgodności Dekretów Benesa z prawem międzynarodowym	259
8.5.	Opinia prawna dotycząca Dekretów Benesa sporządzona na zlecenie Parlamentu Europejskiego	260
8.6.	Stanowisko ambasadorów Rosji, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii wobec Dekretów Benesa	262
9.	Krytyka polskich wywłaszczeń majątków niemieckich łącznie z wysiedleniami	262
9.1.	Działalność Związku Wypędzonych i Powiernictwa Pruskiego	264
9.2.	Wojna o pamięć	266
9.3.	Przyczyny wysiedleń Niemców po II wojnie światowej	271
9.4.	Ustalenia Wielkiej Trójki odnośnie do wysiedleń Niemców	273
9.5.	Ewakuacje, ucieczki i wysiedlenia przedpoczdamskie Niemców z Polski	274
9.6.	Wykonanie przesiedleń Niemców z Polski po Konferencji Poczdamskiej	275
9.7.	Dane odnośnie do liczby wysiedlonych Niemców	276
9.8.	Krytyka polskich wysiedleń i wywłaszczeń Niemców	278
10.	Traktat z dnia 17 czerwca 1991 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy a niemieckie roszczenia z tytułu powojennych wywłaszczeń	291
10.1.	Regulacje Traktatu z dnia 17 czerwca 1991 r.	291
10.2.	Ocena pkt 5 listów do Traktatu z dnia 17 czerwca 1991 r.	299
11.	Wyłączenie dochodzenia niemieckich roszczeń w art. 3 Części VI Układu Przejściowego z 1952 r.	300
11.1.	Regulacja art. 3 ust. 1 i 3 Części VI Układu Przejściowego z 1952 r.	300
11.2.	Zastosowanie art. 3 ust. 1 i 3 części VI Układu Przejściowego wobec polskich wywłaszczeń	301
12.	Zrzeczenie niemieckich roszczeń za sprawą Oświadczenia Kanclerza RFN z dnia 1 sierpnia 2004 r.	303
12.1.	Charakterystyczne cechy jednostronnych oświadczeń prawnych	304
12.2.	Interpretacja treści Oświadczenia z 2004 r.	305
12.3.	Opieka dyplomatyczna w prawie międzynarodowym	306
12.4.	Skutki złożenia Oświadczenia z 2004 r. dla RFN	306
12.5.	Stanowisko doktryny niemieckiej odnośnie do Oświadczenia z 2004 r.	307
13.	Odszkodowania RFN dla wywłaszczonych Niemców	308
13.1.	Obciążenie RFN obowiązkiem odszkodowawczym na mocy art. 5 Części VI Układu Przejściowego z 1952 r.	308
13.2.	Obowiązek odszkodowawczy RFN określony w niemieckich aktach prawnych	308
14.	Krytyka polskich wywłaszczeń majątków niemieckich jako naruszających prawa człowieka	311
14.1.	Kształtowanie się ochrony praw człowieka	312
14.2.	Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r.	314
14.3.	Utworzenie Rady Europy	314
14.4.	Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności i Protokoły Dodatkowe	315
14.5.	Podpisanie przez Polskę EKPC i przystąpienie do Rady Europy	317
14.6.	Kwestia naruszenia przez Polskę art. 3 EKPC	318

14.7. Kwestia naruszenia przez Polskę art. 14 EKPC.....	318
14.8. Kwestia naruszenia przez Polskę art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC.....	320
15. Możliwość dochodzenia niemieckich roszczeń związanych z wywłaszczeniami przed ETPC	322
15.1. Warunki dopuszczalności skargi indywidualnej do ETPC.....	323
15.2. Kwestia <i>ratione temporis</i> i trwałego naruszenia prawa w orzecznictwie ETPC	326
16. Skargi z dnia 15 listopada 2006 r. do ETPC przeciwko Polsce	330
16.1. Treść skarg z dnia 15 listopada 2006 r.	331
16.2. <i>Ratio temporis</i> w orzeczeniu ETPC z dnia 7 października 2008 r.	331
16.3. Ocena wysiedleń i ewakuacji Niemców w orzeczeniu ETPC z dnia 7 października 2008 r.	333
16.4. Podstawy prawne wywłaszczeń i wysiedleń w orzeczeniu ETPC z dnia 7 października 2008 r.	334
16.5. Kwestia braku konieczności objęcia wywłaszczonych Niemców reprivatyzacją w orzeczeniu ETPC z dnia 7 października 2008 r.	335
17. Skarga z dnia 20 marca 2007 r. do ETPC przeciwko Polsce	336
17.1. Treść skargi z dnia 20 marca 2007 r.	336
17.2. Skarga z dnia 20 marca 2007 r. a kwestia restytucji dzieł sztuki	336
17.3. Orzeczenie ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r.	341
18. Możliwość dochodzenia roszczeń niemieckich przed innymi trybunałami.....	341
18.1. Komitet Praw Człowieka a niemieckie roszczenia	341
18.2. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej a niemieckie roszczenia	343
18.3. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości a niemieckie roszczenia	347
19. Podsumowanie	348
Zakończenie	353
Bibliografia	357
Wykaz skrótów	421

Wstęp

Inspiracją do podjęcia przeze mnie badań w zakresie określonym w treści monografii pt. *„Roszczenia Polski wobec RFN w świetle doktryny niemieckiej”* stały się wypowiedzi publiczne przedstawicieli Związku Wypędzonych i Powiernictwa Pruskiego, które sugerowały nielegalność dokonanych przez Polskę wywłaszczeń niemieckich majątków prywatnych po II wojnie światowej, a także możliwość dochodzenia zwrotu majątków i odszkodowań od Polski na rzecz dotkniętych wywłaszczeniami obywateli niemieckich, względnie ich spadkobierców. Kolejną inspiracją do badań były prezentowane przez Polskę i RFN na przestrzeni minionych dekad odmienne poglądy co do daty uzyskania przez Polskę suwerenności na dawnych niemieckich terytoriach, o których mowa w treści Umowy Poczdamskiej z 1945 r., czyli tzw. Ziemiach Odzyskanych. Podczas badań skupiłem się na analizie i krytyce poglądów niemieckiej doktryny, kwestionujących zgodność z prawem międzynarodowym wywłaszczeń niemieckich majątków prywatnych, pozostających w związku ze skutkami II wojny światowej. Świadomie pominąłem problematykę powojennych wywłaszczeń osób innej narodowości. Zaniechałem także analizy i oceny wywłaszczeń osób, które od lat 50-tych do 80-tych XX wieku wyjechały z Polski do Niemiec, uznając, że te kwestie zarówno wychodzą poza ramy tematyczne książki, jak i wymagają odrębnych badań.

Używając w treści książki sformułowania „doktryna niemiecka”, odniosłem się zarówno do zachodnioniemieckiej doktryny państwowej jak i doktryny wypędzonych, o których wspominał w swoich publikacjach W. Góralski. Ogólnym pojęciem doktryny niemieckiej w kontekście roszczeń polsko-niemieckich posługują się też inni polscy prawnicy (m.in. J. Sandorski, M. Muszyński). Doktrynę wypędzonych wyodrębnia z doktryny niemieckiej również S. Hambura, określając ją jako skrajne kręgi doktryny prawa, działające lub zbliżone do Związku Wypędzonych. Zachodnioniemiecka doktryna państwowa jest także nazywana niemieckimi pozycjami prawnymi (M. Krzyżanowska-Mierzewska, J. Kranz). Dokonana przeze mnie analiza krytyczna objęła tym samym nie tylko poglądy autorów niemieckich, lecz także innych autorów, m. in. F. Ermacory oraz A. M. de Zayasa, usiłujących wykazać nielegalność powojennych wywłaszczeń niemieckiego mienia w świetle prawa międzynarodowego. Są one bowiem uzasadnieniem prawnym stanowisk prezentowanych przez Powiernictwo Pruskie i Związek Wypędzonych.

Zawarte w monografii rozważania koncentrują się wokół próby udzielenia odpowiedzi na dwa następująco sformułowane pytania:

1. Czy dokonane przez Polskę wywłaszczenia niemieckich majątków prywatnych po II wojnie światowej były zgodne z prawem międzynarodowym?

2. Czy istnieje możliwość podważenia skutków wywłaszczeń przez RFN i przez obywateli niemieckich?

Tym samym podjąłem w książce próbę odpowiedzi na następujące pytania szczegółowe:

- Jakie akty prawa międzynarodowego uzasadniały wywłaszczenie przez Polskę niemieckiego mienia po II wojnie światowej?
- Czy można uzasadnić wywłaszczenie niemieckiego mienia prywatnego po II wojnie światowej prawem Polski do odszkodowań wojennych od Niemiec?
- Czy Polska mogła dokonywać wywłaszczeń niemieckiego mienia na całym terytorium Polski, włącznie z dawnymi niemieckimi terytoriami uzyskanymi po II wojnie światowej?
- Czy RFN może domagać się od Polski restytucji wywłaszczonego mienia w imieniu niemieckich obywateli?
- Czy RFN może dochodzić od Polski odszkodowań za wywłaszczenia?
- Czy niemieccy obywatele mogą skutecznie dochodzić restytucji wywłaszczonego mienia lub domagać się odszkodowania za wywłaszczone mienie?
- Czy istnieje możliwość podważenia wywłaszczeń przed trybunałami międzynarodowymi, w tym przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka?
- Czy RFN może popierać roszczenia restytucyjne i odszkodowawcze niemieckich obywateli przed trybunałami międzynarodowymi?

Monografia składa się z trzech rozdziałów. Dla uporządkowania wywodów rozważania merytoryczne poprzedziłem rozdziałem historycznym, który ukazuje tło podjętych przez Polskę działań odnośnie do niemieckich majątków prywatnych po II wojnie światowej.

W Rozdziale I dokonałem przedstawienia regulacji traktatu pokojowego podpisanego po I wojnie światowej oraz poruszyłem kwestię przestrzegania przez okres dwudziestolecia międzywojennego przez Niemcy warunków traktatu dotyczących odszkodowań wojennych i rozbrojenia. Opisałem kształtowanie granicy polsko-niemieckiej po I wojnie światowej oraz stosunki sąsiedzkie między oboma państwami. Przedstawiłem także przyczyny dojścia Hitlera do władzy w Niemczech i politykę zagraniczną III Rzeszy wobec państw europejskich. Omówiłem okoliczności powstania Ligi Narodów oraz jej działalność w dwudziestoleciu międzywojennym. Ponadto przedstawiłem dążenia państw europejskich do zagwarantowania pokoju w stosunkach międzynarodowych. Ukazałem genezę II wojny światowej i próby zażegnania konfliktu w Europie przed 1939 r. Przybliżyłem działania wojenne w latach 1939-1945 oraz kształtowanie Wielkiej Koalicji Antyhitlerowskiej. Przedstawiłem politykę Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i ZSRR wobec Niemiec i Polski, w tym ustalenia dotyczące powojennej granicy polsko-niemieckiej.

Celem Rozdziału II jest wskazanie podstaw prawnych wywłaszczenia niemieckiego mienia położonego na terytorium Polski po 1945 r. oraz regulacji dotyczących polsko-niemieckiej granicy po II wojnie światowej. Przybliżyłem dwa traktaty z 1945 r. odnoszące się do swych regulacjach zarówno do odszkodowań wojennych jak i do polsko-niemieckiej granicy, tj. Umowę Jałtańską oraz Umowę Poczdamską. Szcze-

głowej analizie poddałem polskie akty prawne regulujące przejęcie i wywłaszczenie majątków niemieckich. Omówiłem ponadto akty prawne wydane przez polskiego ustawodawcę, dotyczące uprzednio przejętego i wywłaszczonego niemieckiego mienia. Przedstawiłem także stanowisko polskiej doktryny, zgodnie z którym Polska uzyskała suwerenność na dawnych niemieckich terytoriach w 1945 r. i mogła w świetle prawa międzynarodowego dokonać skutecznych wywłaszczeń niemieckiego mienia na całym powojennym terytorium w oparciu o suwerenność państwową oraz w ramach przysługującego Polsce prawa do odszkodowań wojennych od Niemiec.

W Rozdziale III omówiłem poszczególne argumenty doktryny niemieckiej mające wykazać brak zgodności z prawem międzynarodowym wywłaszczeń niemieckich majątków prywatnych. Struktura Rozdziału III nie została uporządkowana pod kątem całokształtu poglądów prezentowanych przez poszczególnych autorów. Dokonałem natomiast pogrupowania określonych zarzutów, które są konsekwentnie podnoszone pod adresem Polski i zmierzają do udowodnienia nielegalności wywłaszczeń.

Przedstawiłem stanowisko doktryny niemieckiej odnoszącej się do daty uzyskania przez Polskę suwerenności na byłych niemieckich terytoriach oraz ocenę zawieranych po 1945 r. przez Polskę umów bilateralnych z NRD i z RFN dotyczących granicy polsko-niemieckiej. Odniesienie się do wyżej opisanych zagadnień jest konieczne, gdyż Polska dokonała wywłaszczeń niemieckiego mienia na całym terytorium łącznie z Ziemią Odzyskaną. Następnie omówiłem argumenty doktryny niemieckiej związane z krytyką wywłaszczeń niemieckich majątków jako rzekomo nieuzasadnionych prawem do pobierania odszkodowań wojennych i niezgodnych z międzynarodową ochroną własności prywatnej. Aby odnieść się do tego rodzaju zarzutów, przybliżyłem genezę zimnej wojny i jej przebieg oraz stosunki polityczne na niemieckim terytorium w latach 1945-1990, które doprowadziły do utworzenia w 1949 r. NRD i RFN, a następnie zjednoczenia obu państw niemieckich w 1990 r. Poddałem analizie wybrane umowy międzynarodowe podpisane po II wojnie światowej i odnoszące się do Niemiec, które miały wpływ na pobieranie odszkodowań wojennych. Omówiłem ponadto działania wobec niemieckich majątków prywatnych w innych państwach ze szczególnym uwzględnieniem wywłaszczeń dokonanych przez Czechosłowację. Z uwagi na negowanie przez doktrynę niemiecką zgodności z prawem międzynarodowym wysiedleń niemieckich obywateli po II wojnie światowej przeprowadzonych łącznie z wywłaszczeniami, ukazałem przyczyny wysiedleń oraz poddałem analizie możliwość dokonania wysiedleń w świetle prawa międzynarodowego. Nawiązałem też do niemieckiej polityki historycznej, która ma istotny wpływ na postrzeganie wydarzeń związanych z II wojną światową.

W monografii odniosłem się do możliwości kwestionowania w przyszłości przez RFN i obywateli niemieckich dokonanych przez Polskę wywłaszczeń prywatnego mienia. Przedstawiłem także aspekty dotyczące podważania skutków dokonanych w latach 40-tych XX w. wywłaszczeń przed trybunałami międzynarodowymi oraz szanse na powodzenie podnoszonych roszczeń przeciwko Polsce ze szczególnym naciskiem na orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Poświęciłem także uwagę sytuacji prawnej dzieł sztuki, które podczas II wojny światowej były masowo rabowane i wywożone z Polski do Niemiec oraz niemieckich dzieł sztuki, przejętych przez Polskę po wojnie.

W książce poruszyłem także kwestię pobierania przez Polskę odszkodowań od Niemiec w latach 40-tych i 50-tych XX wieku, przerwano za sprawą Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r. Oświadczenie, mimo upływu ponad 60 lat od złożenia, nadal wzbudza liczne kontrowersje, które dotyczą m.in. aspektu jego ważności w świetle prawa międzynarodowego. W momencie składania niniejszej monografii trwa dyskusja polityczna w przedmiocie dochodzenia przez Polskę odszkodowań wojennych od Niemiec za straty związane z II wojną światową.

Odnosząc się do polskich roszczeń, skoncentrowałem się w monografii jedynie na roszczeniach przysługujących Polsce pod adresem RFN. Pomiąłem zagadnienie indywidualnych roszczeń, w tym roszczeń ofiar nazizmu, którzy byli beneficjentami Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie”.

Rozdział I.

Tło historyczne wywłaszczeń niemieckich majątków dokonanych przez Polskę po II wojnie światowej

1. Geneza II wojny światowej

1.1. Wpływ skutków I wojny światowej na wybuch II wojny światowej

S. Sierpowski zauważa, że źródeł II wojny światowej należy szukać w I wojnie światowej¹. I wojna światowa to największy konflikt od czasu wojen napoleońskich, toczących się w latach 1803-1815². Stosunki polityczne powstałe w 1815 r. podczas Kongresu Wiedeńskiego zostały zaburzone na przełomie XIX w. i XX w. po utworzeniu w Europie dwóch bloków militarnych – Trójprzymierza i Trójporozumienia³. K. Litewka zauważa, że konflikty w Europie co najmniej od 1908 r. zapowiadały wybuch wojny, która obejmie swoim zasięgiem cały kontynent. Zaskoczeniem mógł być jedynie sam moment rozpoczęcia wojny⁴. I wojna światowa była trwającą do dnia 11 listopada 1918 r. konfrontacją zbrojną pomiędzy państwami Trójporozumienia: Wielką Brytanią, Francją, Rosją, Serbią, Japonią, a państwami Trójprzymierza, tj. państwami centralnymi: Austro-Węgrami, Niemcami, Bułgarią i Turcją⁵. Przed wybuchem I wojny światowej nikt nie spodziewał się rozpętania konfliktu na tak dużą skalę⁶. W wojnie brało udział 38 państw. Zmobilizowano łącznie 65 mln osób, z czego 42 mln po stronie państw Trójporozumienia, a 23 mln po stronie państw Trójprzymierza⁷. Podczas wojny dały się zaobserwować zmiany w sztuce wojennej. Do wyposażenia wojsk wprowadzono czołgi, lotnictwo i karabiny maszynowe. Pod-

¹ S. Sierpowski, *Geneza i międzynarodowe znaczenie II wojny światowej* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 63.

² H. Zins, *Historia Anglii*, Wydawnictwo Bellona, Wrocław 1995, s. 247.

³ H. Zins, *op. cit.*, s. 251.

⁴ K. Litewka, *Wybuch I wojny światowej w świetle ówczesnej codziennej prasy lubelskiej*, Rocznik Lubelski, Tom 40, 2014, s. 107.

⁵ J. Krasuski, *Historia Niemiec*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 2004, s. 330.

⁶ P. P. Wieczorkiewicz, *Historia wojen morskich. Wiek pary. Tom 2*, Wydawnictwo Puls, Londyn 1995, s. 393.

⁷ A. Czubiński, *Wojny w dziejach świata XIX i XX wieku* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 25.

czas walk wykorzystywano bojowe środki trujące: chlor, fosgen i iperyt⁸. M. Kukiel wskazuje, że I wojna światowa miała charakter techniczny i materiałowy⁹.

A. Czubiński zauważa, że tak jak wojny napoleońskie zamknęły XVIII w., I wojna światowa zamknęła XIX w.¹⁰ I wojna światowa zakończyła się klęską państw Trójprzymierza¹¹. Wojna doprowadziła do utworzenia w Europie wielu państw narodowych, co było konsekwencją rozpadu wielonarodowych monarchii¹². I wojna światowa doprowadziła bowiem do rozpadu mocarstw postabsolutnych: Rosji, Austro-Węgier, II Rzeszy i Turcji¹³. Kapitulacja Austro-Węgier nastąpiła dnia 4 listopada 1918 r. Austro-Węgry były wielonarodową monarchią konstytucyjną istniejącą od 1867 r. Pochodzący z dynastii habsbursko-lotaryńskiej Cesarz Austro-Węgier Karol I zrezygnował dnia 11 listopada 1918 r. z prowadzenia spraw państwowych¹⁴. Wilhelm II Hohenzollern abdykował jako Cesarz Niemiec. Po zakończeniu okresu monarchii Niemcy stały się republiką¹⁵. I wojna światowa stała się jedną z głównych przyczyn wybuchu Rewolucji Październikowej w Rosji¹⁶.

W ocenie H. Batowskiego okres dwudziestolecia międzywojennego, tj. lata 1919-1939, można nazwać jedynie rozejmem¹⁷. I wojna światowa nie rozwiązała większości problemów w Europie, co doprowadziło do wybuchu II wojny światowej¹⁸. Skutki I wojny światowej niemal wszystkim państwom wydawały się niesprawiedliwe¹⁹.

1.2. Niemiecka krytyka Traktatu Wersalskiego z 1919 r.

Po przybyciu w połowie grudnia 1918 r. do Europy Prezydenta Stanów Zjednoczonych W. Wilsona, w gronie państw Trójporozumienia podjęto wstępne rozmowy celem ustalenia warunków przyszłego traktatu pokojowego z Niemcami²⁰. Dnia

⁸ Z. Zielonka, *Miotacz Livensa – chemiczna broń artylerii okopowej* [w:] *Studia artyleryjskie, tom VI*, red. M. Giętkowski, Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy, Toruń 2016, s. 199.

⁹ M. Kukiel, *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Wydawnictwo Puls, London 1992, s. 295.

¹⁰ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 29.

¹¹ H. Wereszycki, *Historia Austrii*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1986, s. 284.

¹² M. M. Wiszowaty, *W poszukiwaniu optymalnej formy państwa u progu niepodległości. Królestwo Finlandii i Królestwo Litwy z 1918 r.*, *Studia Iuridica Toruniensia*, Tom XI, 2012, s. 263-264.

¹³ J. Baszkiewicz, *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 1998, s. 295.

¹⁴ H. Wereszycki, *op. cit.*, s. 285.

¹⁵ Szerzej na ten temat w Rozdziale I 3.2.

¹⁶ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 25.

¹⁷ H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919-1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1988, s. 397.

¹⁸ M. Howard, *Wojna w dziejach Europy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1990, s. 160.

¹⁹ H. Olszewski, M. Zmierzczak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Ars Boni er Aequi, Poznań 1994, s. 329.

²⁰ M. Kitchen, *Historia Europy 1919-1939*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1992, s. 9.

18 stycznia 1919 r. rozpoczęła się w Paryżu konferencja pokojowa²¹. W obradach pod przewodnictwem Premiera Francji G. B. Clemenceau uczestniczyło 27 państw. Główną rolę odgrywały Stany Zjednoczone, Francja i Wielka Brytania²². Do prac konferencji nie dopuszczono Niemiec, które miały otrzymać w przyszłości z gotowy tekst traktatu pokojowego²³. Dopiero dnia 14 kwietnia 1919 r. delegacja niemiecka została zaproszona do Paryża²⁴. Dnia 7 maja 1919 r. delegacja niemiecka zapoznała się z postanowieniami traktatu²⁵. Niemcy odrzuciły propozycję przyznania Polsce Górnego Śląska²⁶. W Niemczech rozpoczęła się agitacja przeciwko ratyfikacji traktatu pokojowego, co zaniepokoiło przywódców państw Trójporozumienia. Dnia 29 maja 1919 r. wpłynęła ze strony Niemiec obszerna odpowiedź pisemna na przedstawiony projekt traktatu²⁷. Sprzeciw w Niemczech wzbudziły żądania terytorialne, mimo że w toku konferencji zostały one złagodzone kosztem Francji i Polski. Niemcy zakwestionowały zapowiedź obciążenia ich odpowiedzialnością za wywołanie wojny. Niemcy otrzymały jednak ultimatum, z którego wynikała groźba wznowienia działań wojennych w razie odrzucenia traktatu pokojowego²⁸. Dnia 23 czerwca 1919 r. ze strony Niemiec nastąpiła ratyfikacja Traktatu Wersalskiego²⁹. Traktat został podpisany przez państwa zwycięskie dnia 28 czerwca 1919 r. w Sali Lustrzanej Pałacu Wersalskiego. W imieniu Polski podpisy złożyli I. Paderewski oraz R. Dmowski³⁰. Traktat Wersalski wszedł w życie dnia 10 stycznia 1920 r.³¹ Senat Stanów Zjednoczonych odmówił w listopadzie 1919 r. ratyfikacji Traktatu Wersalskiego³². Stany Zjednoczone nie ratyfikowały Traktatu, gdyż jego integralną czę-

²¹ I. F. W. Beckett, *The Great War: 1914-1918*, Routledge, London 2013, s. XXVIII.

²² M. K. Kamiński, *Problem wycofania wojsk czeskich z części Śląska Cieszyńskiego między Wisłą a Olzą (luty 1919 r.)*, *Dzieje Najnowsze*, Zeszyt 3, 2000, s. 35.

²³ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 333.

²⁴ A. Galos, *Historia Niemiec od 1789 roku* [w:] *Historia Niemiec*, red. W. Czaplinski, A. Galos, W. Korta, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1991, s. 625.

²⁵ K. C. Wheare, *The Empire and the Peace Treaties, 1918-1921* [w:] *The Cambridge History of the British Empire, Volume 3, The Empire-Commonwealth*, red. E. A. Benians, J. Butler, C. E. Carrington, Cambridge University Press, New York 1959, s. 661; M. Mroczo, *Eugeniusza Romera zabiegi o odbudowę i bezpieczny kształt granic niepodległej Polski*, *Polish Biographical Studies*, Nr 1, 2013, s. 54

²⁶ S. Rosenbaum, *Górny Śląsk na zakręcie. Konflikty narodowe i społeczne na pruskim Górnym Śląsku w latach 1918-1919*, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, Nr 11-12, 2008, s. 53; szerzej na temat Górnego Śląska po I wojnie światowej w Rozdziale I 4.3.

²⁷ A. Galos, *op. cit.*, s. 626.

²⁸ H. Batowski, *Między...*, s. 37.

²⁹ H. Küppers, *Joseph Wirth: Parlamentarier, Minister und Kanzler der Weimarer Republik*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1997, s. 74.

³⁰ A. Szulczewski, B. Zalewski, *Pomorze w granicach Polski Odrodzonej*, *Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej*, Nr 1, 2009, s. 126.

³¹ J. Gilas, *Położenie prawnomiędzynarodowe Powiśla, Warmii i Mazur w latach 1918-1920*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, Nr 2, 1970, s. 235.

³² J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1974, s. 646.

ścią był Pakt Ligi Narodów³³. Stany Zjednoczone zawarły dnia 25 sierpnia 1921 r. odrębny traktat pokojowy z Niemcami³⁴. Traktat pokojowy Stanów Zjednoczonych z Niemcami miał identyczną treść jak Traktat Wersalski³⁵.

Spośród licznych zobowiązań, jakie Traktat Wersalski z dnia 28 czerwca 1919 r. nałożył na Niemcy, główne znaczenie miały postanowienia dotyczące zmian terytorialnych³⁶, demilitaryzacji³⁷ i odszkodowań wojennych³⁸. Niemcy zostały obarczone obowiązkiem spłaty odszkodowań wojennych, które zostały ściśle związane z uznaniem winy Niemiec³⁹. P. Madajczyk zauważa, że wina Niemiec była fundamentem, na którym opierały się regulacje pokojowe Traktatu⁴⁰. Wina Niemiec polegała na naruszeniu traktatu z 1839 r., który gwarantował neutralność Belgii. Traktat Wersalski trzykrotnie powoływał się na winę Niemiec: w Preambule oraz w rozdziałach dotyczących odszkodowań wojennych i sankcji. Uczestnicy konferencji pokojowej odrzucili propozycję Francji, aby odwołać się do winy Niemiec również w treści Paktu Ligi Narodów⁴¹.

Niemcy nie brały udziału w obradach konferencji pokojowej w Paryżu i podpisały Traktat pod przymusem⁴². Traktat Wersalski określano w Niemczech mianem „dyktatu wersalskiego”⁴³. Straty terytorialne i materialne, obarczenie winą za I wojnę światową i poczucie doznanej klęski spowodowały negatywne nastawienie Niemców wobec Traktatu⁴⁴. Klauzulę o winie za wywołanie wojny uznawano w Niemczech za najbardziej obraźliwą część Traktatu. Politycy niemieccy próbowali udowodniać, że odpowiedzialność za I wojnę światową ponoszą wszystkie uczestniczące w niej państwa⁴⁵. W Niemczech powstały liczne publikacje przypisujące Francji, Rosji i Wielkiej Brytanii winę za I wojnę światową (tzw. Kriegsschuldfrage)⁴⁶. Wielu Niemców traktowało Republikę Weimarską jako państwo utworzone w wyniku klęski Niemiec

³³ P. Łukasik, *Impuls Wilsona – Stany Zjednoczone w I wojnie światowej*, Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem, Nr 1, 2015, s. 63; szerzej na temat Ligi Narodów w Rozdziale I 1.6.

³⁴ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 343.

³⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 629.

³⁶ Szerzej na ten temat w Rozdziale I 1.3.

³⁷ Szerzej na ten temat w Rozdziale I 1.4.

³⁸ M. Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*, Wydawnictwo STO, Bielsko-Biała 2003, s. 226; szerzej na temat odszkodowań wojennych po I wojnie światowej w Rozdziale I 2.1.

³⁹ B. Heß, *Kriegsentschädigungen aus kollisionsrechtlicher und rechtsvergleichender Sicht [w:] Entschädigung nach bewaffneten Konflikten. Die Konstitutionalisierung der Welthandelsordnung*, red. W. Heintschel v. Heinegg, S. Kadelbach, B. Hess, M. Hilf, W. Benedek, W.-H. Roth, C. F. Müller, Heidelberg 2003, s. 132; M. Kitchen, *op. cit.*, s. 17.

⁴⁰ P. Madajczyk, *Europa przed i po traktacie wersalskim w ocenie Gustawa Stresemanna*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 1, 1991, s. 19.

⁴¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 17, 23.

⁴² H. Batowski, *Między...*, s. 120.

⁴³ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 355; P. Madajczyk, *Europa...*, s. 20.

⁴⁴ H. Batowski, *Między...*, s. 42.

⁴⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 19.

⁴⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 42.

i obarczało Republikę winą za przegraną wojnę⁴⁷. Odpowiedzialnością za podpisanie Traktatu Wersalskiego obarczono „zbrodniarzy z listopada” (Novemberverbrecher), czyli osoby, które przyczyniły się do ratyfikacji Traktatu⁴⁸.

1.3. Niemiecki rewizjonizm terytorialny po I wojnie światowej

Traktat Wersalski odebrał Niemcom wszystkie posiadłości kolonialne⁴⁹. Z kolonii zostały utworzone terytoria mandatowe, aby uniemożliwić dokonanie ich aneksji. Władanie koloniami miało być wykonywane z ramienia Ligi Narodów, przy czym zapowiedziano, że w przyszłości posiadłości kolonialne uzyskają niepodległość⁵⁰. Państwa, którym powierzono sprawowanie w imieniu Ligi Narodów roli mandatariuszy wobec dawnych niemieckich kolonii, zostały zobowiązane do składania corocznych raportów odnośnie do sytuacji w zarządzanych koloniach i możliwości ogłoszenia ich niepodległości⁵¹.

Traktat Wersalski skutkował dużymi stratami terytorialnymi Niemiec w Europie⁵². Francja odzyskała Alzację i wschodnią Lotaryngię, utracone w 1871 r.⁵³ Luksemburg został wydzielony z obszaru celnego Niemiec⁵⁴. Traktat Wersalski przewidywał przeprowadzenie na części terytoriów niemieckich plebiscytów będących powszechnymi głosowaniami, których wyniki miały zdecydować o przynależności państwowej w przyszłości. Belgia uzyskała dwa przygraniczne okręgi – Eupen i Malmedy⁵⁵. Poprawki graniczne na rzecz Belgii zostały zatwierdzone wynikami plebiscytu z 1920 r. Dania, która nie brała udziału w I wojnie światowej uzyskała po plebiscycie przeprowadzonym w 1920 r. północną część Szlezewiku. Polska odzyskała część Pomorza i Wielkopolski, które zostały anektowane przez Prusy w I i II rozbiórce Polski. Polsce została przyznana część Pomorza Gdańskiego z dostępem do Morza Bałtyckiego na zachód od Gdańska, co skutkowało odcięciem Prus Wschodnich od pozostałego terytorium Niemiec⁵⁶. Niemcy nie utraciły po I wojnie światowej obszarów rdzennie niemieckich. Terytorium Niemiec zmniejszyło się wprawdzie o około 13 %, ale były to obszary zdobyte podczas podbojów dokonanych przez Prusy w XVIII w. i XIX w.⁵⁷ Straty terytorialne Niemiec w Europie objęły

⁴⁷ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 359.

⁴⁸ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 186.

⁴⁹ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 339.

⁵⁰ A. Galos, *op. cit.*, s. 628.

⁵¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 56.

⁵² P. Łaski, *Uwagi na temat cesji terytorialnej w prawie międzynarodowym*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Roczniki Prawnicze, Nr 13, 2001, s. 7.

⁵³ M. Pachocka, *Problem mocarstwowości Francji w ujęciu historycznym (do 1945 roku)*, Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace, Nr 1, 2011, s. 191.

⁵⁴ H. Batowski, *Między...*, s. 42.

⁵⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 628; J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 337.

⁵⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 41; szerzej na ten temat zmian terytorialnych po I wojnie światowej na rzecz Polski w Rozdziale I 4.1.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 41-42; J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 339.

powierzchnię 70 tys. km². Aby wykluczyć ryzyko zrekompensowania poniesionych przez Niemcy strat poprzez przyłączenie niemieckich prowincji Austrii, w Traktacie Wersalskim został zawarty zakaz aneksji Austrii⁵⁸.

Istotną przyczyną II wojny światowej stał się rewizjonizm niemiecki⁵⁹. W Niemczech powszechnie panowały nastroje odwetowe i nienawiść do państw zwycięskich⁶⁰. Od początku istnienia Republiki Weimarskiej dały się zauważyć zakusy do dokonania zmian granic w taki sposób, aby Niemcy uzyskały większe terytorium niż posiadały w 1914 r.⁶¹ Najwięcej uwagi poświęcano granicy wschodniej z Polską⁶². Niemcy, próbując zjednać sobie Francję i Wielką Brytanię, wystosowały noty dyplomatyczne, z których wynikała wola traktatowego uznania niemieckich granic zachodnich⁶³. W dniach 5-16 października 1925 r. odbyła się konferencja w Locarno⁶⁴. Konferencja została zwołana z inicjatywy Niemiec. W konferencji uczestniczyli Niemcy, Wielka Brytania, Włochy, Francja, Belgia, Polska i Czechosłowacja. Podczas obrad uzgodniono, że Niemcy zasiądą w Lidze Narodów jako stały członek Rady Ligi⁶⁵. Dnia 16 października 1925 r. został podpisany przez przedstawicieli Belgii, Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch i Niemiec układ zwany paktem reńskim⁶⁶. Strony wyrzekły się wzajemnej agresji. Pakt gwarantował nienaruszalność granicy belgijsko-niemieckiej i niemiecko-francuskiej. Zachodnia granica Niemiec otrzymała gwarancje Wielkiej Brytanii i Włoch⁶⁷. S. Dębski zauważa, że pakt uczynił z Niemiec pełnoprawnego uczestnika systemu wersalskiego⁶⁸. Poza paktem reńskim Niemcy zawarły w Locarno 4 odrębne układy arbitrażowe z Francją, Belgią, Polską i Czechosłowacją. W Locarno podpisano także 2 układy gwarancji wzajemnych: między Francją i Polską oraz między Francją i Czechosłowacją. Układy gwarancji wzajemnych utrzymywały ważność sojuszu francusko-polskiego i sojuszu francusko-czechosłowackiego w razie agresji ze strony Niemiec. Niemcy nie wyraziły zgody, aby wzmianka o układach znalazła się w treści paktu reńskiego⁶⁹. Układy

⁵⁸ A. Galos, *op. cit.*, s. 628; H. Uhl, *Zwischen Versöhnung und Verstörung. Eine Kontroverse um Österreichs historische Identität fünfzig Jahre nach dem „Anschluss“*, Böhlau Verlag, Wien 1992, s. 343; szerzej na temat złamania zakazu aneksji Austrii przez Niemcy w Rozdziale I 1.5.

⁵⁹ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 645.

⁶⁰ H. Batowski, *Między...*, s. 119.

⁶¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 26.

⁶² A. Galos, *op. cit.*, s. 628; szerzej na ten temat w Rozdziale I 4.4.

⁶³ O. Terlecki, *Najkrótsza historia drugiej wojny światowej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1984, s. 9.

⁶⁴ K. M. Szudarek, *Dyplomacja niemiecka wobec kwestii powszechnego rozbrowienia po Locarno (1925/1926)*, *Res Historica*, Nr 37, 2014, s. 101.

⁶⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 69.

⁶⁶ J. Juchnowski, *Polska Partia Socjalistyczna wobec Niemiec w dobie Locarno*, *Zbliżenia. Polska-Niemcy*, Nr 1, 1993, s. 45.

⁶⁷ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 9.

⁶⁸ S. Dębski, *Dziwny sojusz. Współpraca sowiecko-niemiecka w latach 1939-1941*, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, Nr 12, 2009, s. 54.

⁶⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 71.

zawarte w Locarno doprowadziły do względnej stabilizacji w Europie Zachodniej⁷⁰. Należy podkreślić, że układy zakładały rozróżnienie między zachodnimi a wschodnimi granicami niemieckimi⁷¹. O ile Niemcy potwierdziły nienaruszalność granic dla Belgii i Francji, to granice z Polską i Czechosłowacją pozostawiono bez tego rodzaju gwarancji, co groziło przyszłą agresją niemiecką w kierunku wschodnim⁷². Niemcy uważały, że zapadłe podczas konferencji ustalenia wykluczają rezygnację z zastosowania siły na wschodzie⁷³. Po 1925 r. nasiliły się niemieckie prowokacje graniczne skierowane przeciwko Polsce⁷⁴.

Powszechna niechęć wobec Traktatu Wersalskiego skutkowałą szerokim poparciem dla stronnictw zmierzających do rewizji postanowień Traktatu i obalenia demokratycznej Republiki Weimarskiej, co doprowadziło do powszechnej popularności narodowych socjalistów⁷⁵. Zgodnie z programem NSDAP Niemcy miały stać się państwem obejmującym cały naród niemiecki⁷⁶. Narodowy socjalizm opierał się na negacji terytorialnego *status quo* po I wojnie światowej⁷⁷. Warto w tym miejscu podkreślić, że program NSDAP był podstawą polityki zagranicznej III Rzeszy⁷⁸. Przedstawiona w „Mein Kampf” ideologia wielkoniemieckiego nacjonalizmu nakazywała skierowanie ekspansji terytorialnej w stronę państw Europy Wschodniej⁷⁹. Hitler od dojścia do władzy dążył do rozpętania wojny w Europie, żeby zapewnić Niemcom przestrzeń życiową⁸⁰. Hitler oświadczył dnia 3 lutego 1933 r. generałom, że dla zlikwidowania kryzysu gospodarki należy rozszerzyć przestrzeń życiową kosztem innych państw⁸¹. P. Łaski zauważa, że hitlerowska teza o niezbędności przestrzeni życiowej dla Niemców przez terytorialną ekspansję była uzasadniana czynnikami geofizycznymi⁸². Dnia 28 lutego 1934 r. Hitler podczas przemówienia do sztabu generalnego zadeklarował konieczność poczynienia starań o przestrzeń życiową na Wschodzie celem umożliwienia rozwoju gospodarki niemieckiej. Hitler planował

⁷⁰ M. Kornat, *Polska polityka zagraniczna 1932-1939*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 12, 2009, s. 33.

⁷¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 71.

⁷² O. Terlecki, *op. cit.*, s. 9; J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 380.

⁷³ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 69.

⁷⁴ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 9; szerzej na ten temat w Rozdziale I 6.1.

⁷⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 186.

⁷⁶ H. Batowski, *Rok 1938. Dwie agresje hitlerowskie*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1985, s. 17; szerzej na ten temat w Rozdziale I 3.3.

⁷⁷ H. Olszewski, M. Zmierzczak, *op. cit.*, s. 331.

⁷⁸ H. Batowski, *Rok...*, s. 18.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 14; B. Musiał, *Pakt o agresji między Hitlerem a Stalinem*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 12, 2009, s. 51; Szerzej na ten temat w Rozdziale I 3.1.

⁸⁰ R.-D. Müller, *Kriegsbeginn 1939: Anfang vom Ende des Deutschen Reichs*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 21; szerzej na temat polityki Niemiec po dojściu Hitlera do władzy w Niemczech w Rozdziale I 3.

⁸¹ K. J. Błahut, *Elementy polityki gospodarczej Niemiec*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1992, s. 61.

⁸² P. Łaski, *Znaczenie terytorium w prawie międzynarodowym*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Roczniki Prawnicze, Nr 12, 2001, s. 13.

przeprowadzenie błyskawicznych kampanii w Europie, do czego potrzebował wysoce profesjonalnej armii⁸³.

1.4. Militaryzacja Niemiec i przygotowania do rozpętania wojny światowej

Traktat Wersalski przewidywał demilitaryzację Niemiec, zakaz produkcji uzbrojenia i likwidację niemieckiego przemysłu zbrojeniowego. Zabroniono Niemcom posiadania samolotów wojskowych i łodzi podwodnych⁸⁴. Na granicy zachodniej Niemiec miały zostać usunięte wszystkie fortyfikacje. Niemiecki Sztab Generalny uległ rozwiązaniu. Rozbrojenie Niemiec polegało także na zniesieniu powszechnej służby wojskowej i utworzeniu armii zawodowej o długim stażu służby i nieprzekraczalnej łącznej liczbie 100 tys. żołnierzy i oficerów. Przestrzeganie warunków demilitaryzacji Niemiec powierzono Międzysojuszniczej Komisji Nadzorczej⁸⁵. Choć Traktat Wersalski nakładał na Niemcy obowiązek redukcji sił zbrojnych, obok armii istniały organizacje paramilitarne, rozbudowane siły policji oraz związki weteranów wojennych. Niemcy rozpoczęły produkcję zbrojeniową na dużą skalę, przygotowując się do agresji na inne państwa⁸⁶. Tym samym Niemcy były po zakończeniu I wojny światowej państwem najbardziej zagrażającym stabilizacji w Europie⁸⁷.

Istotną rolę w tworzeniu narodowosocjalistycznego systemu odgrywały masowe organizacje reżimowe o charakterze militarnym⁸⁸. NSDAP dysponowała bojówkami, tzw. Oddziałami Szturmowymi (Sturmabteilungen, SA)⁸⁹. SA została utworzona w 1920 r. do ochrony zgromadzeń partyjnych⁹⁰. Umundurowani członkowie SA wdawali się w latach 20-tych w zamieszki uliczne i terroryzowali przeciwników politycznych NSDAP⁹¹. NSDAP łamała państwowy monopol na używanie zorganizowanej przemocy, co przed 1933 r. uzasadniano koniecznością walki z bojówkami komunistycznymi. Na początku lat 30-tych gwałtownie wzrosło wśród Niemców poparcie dla SA. Bojówki SA liczyły w 1933 r. około 2 mln członków⁹². Po objęciu władzy przez Hitlera członkowie SA chcieli kontynuować walkę rewolucyjną i odmawiali poddania się kontroli ze strony administracji III Rzeszy⁹³. SA żądała usunię-

⁸³ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 301; szerzej na ten temat realizacji koncepcji przestrzeni życiowej przez Niemcy w Rozdziale I 7.3.

⁸⁴ A. Jendrzewski, *Niemieckie organizacje cywilno-wojskowe w Prusach Wschodnich w latach dwudziestych XX wieku: w świetle dokumentów gdańskiej ekspozytury polskiego wywiadu wojskowego*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, Nr 2, 2012, s. 269.

⁸⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 629.

⁸⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 119; K. J. Błahut, *op. cit.*, s. 65

⁸⁷ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 69.

⁸⁸ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 355.

⁸⁹ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 412.

⁹⁰ M. Gawron, *Ofiary z Gdyni Cisowej zamordowane w listopadzie 1939 r. w Piaśnicy*, Zeszyty Gdynskie, Nr 9, 2014, s. 190.

⁹¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 300.

⁹² J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 413; J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 353.

⁹³ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 300.

cia dawnych niemieckich elit z zajmowanych stanowisk⁹⁴. O ile SA pomogła Hitlerowi w przejściu władzy i przyczyniła się do destabilizacji Republiki Weimarskiej, to po objęciu przez Hitlera urzędu Kanclerza poparcie SA stało się niepotrzebne⁹⁵. Dnia 6 lipca 1933 r. Hitler ogłosił zakończenie narodowosocjalistycznej rewolucji⁹⁶. Przywódca SA E. Rohm liczył na utworzenie narodowosocjalistycznej armii, w obliczu której Reichswehra odgrywałaby rolę drugorzędną⁹⁷. Dowództwo Reichswehry zwalczało SA⁹⁸. Hitler starał się uspokoić Reichswehrę, zapewniając, że armia nie zostanie zastąpiona przez SA. Hitler, przemawiając do sztabu generalnego dnia 28 lutego 1934 r., zapewnił, że popiera armię. Niemieccy przemysłowcy byli również zaniepokojeni działalnością rewolucyjną SA. Hitler zadeklarował podczas przemówienia w lipcu 1933 r., że idee zawarte w programie NSDAP nie zobowiązują do dokonania destrukcyjnego przewrotu w państwie⁹⁹.

Poza SA w Niemczech działały również inne hitlerowskie organizacje o charakterze militarnym. W 1931 r. została założona przez R. Heydricha Służba Bezpieczeństwa SS (Sicherheitsdienst, SD), która działała wewnątrz NSDAP. SD pełniła rolę szkoły kierowniczej kadry policji bezpieczeństwa i zajmowała się inwigilacją społeczeństwa niemieckiego¹⁰⁰. Obok policji w III Rzeszy działała utworzona dnia 26 kwietnia 1933 r. Tajna Policja Państwowa (Gestapo)¹⁰¹. Gestapo działała początkowo jako policja polityczna na obszarze Prus, a od 1934 r. objęła swym zasięgiem całą III Rzeszę. Zadaniem Gestapo było przeciwdziałanie działaniom, które mogły zagrażać interesom państwa. W Gestapo istniały osobne wydziały powołane m.in. do walki z komunizmem, liberałami, kościołami oraz Żydami. Działalność Gestapo nie podlegała jurysdykcji sądów¹⁰². W 1923 r. zostały założone Sztafety Ochronne (Schutzstaffeln, SS) jako straż przyboczna Hitlera. SS została zdelegalizowana po puczu monachijskim w 1923 r., a następnie reaktywowana w 1925 r.¹⁰³ SS była organizacją elitarną¹⁰⁴. Gdy Hitler został Kanclerzem, SS liczyła ok. 50 tys. członków¹⁰⁵. Po nocy długich noży pozycja SS znacznie wzrosła¹⁰⁶. W czasach III Rzeszy SS objęła większość kierowniczych stanowisk w policji¹⁰⁷. Członkowie SS zakła-

⁹⁴ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 414.

⁹⁵ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 353.

⁹⁶ A. Galos, *op. cit.*, s. 669.

⁹⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 300.

⁹⁸ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 413.

⁹⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 300-301.

¹⁰⁰ A. Konieczny, Organizacja Służby Bezpieczeństwa SS na Śląsku, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, Tom 305, 2008, s. 125.

¹⁰¹ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 424.

¹⁰² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 303.

¹⁰³ M. Gawron, *op. cit.*, s. 190.

¹⁰⁴ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 429.

¹⁰⁵ G. H. Stein, *The Waffen SS: Hitler's Elite Guard at War, 1939-1945*, Cornell University Press, New York 1966, s. XXVI.

¹⁰⁶ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 427.

¹⁰⁷ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 353.

dali obozy koncentracyjne, w tym pierwszy obóz położony w Dachau w Bawarii¹⁰⁸. B. Chrzanowski i P. Niwiński wskazują, że również działające na terenie okupowanej Polski niemieckie obozy koncentracyjne były podporządkowane SS¹⁰⁹. Po wybuchu II wojny światowej istotną rolę w hitlerowskich zbrodniach odegrały jednostki „trupich czaszek” SS, które zarządzały obozami koncentracyjnymi oraz jednostki wojskowe SS¹¹⁰. Podczas wojny zostały utworzone Siły Zbrojne SS (Waffen SS), których członkowie częściowo pochodzili z poboru, a częściowo werbowano ich spośród ochotników różnej narodowości. M. Gawron wskazuje, że w 1945 r. Waffen SS liczyły około 830 tys. żołnierzy¹¹¹.

Po dojściu Hitlera do władzy polityka ekonomiczna Niemiec została podporządkowana zbrojeniom¹¹². Dnia 16 marca 1935 Hitler ogłosił w Reichstagu przywrócenie obowiązku powszechnej służby wojskowej¹¹³. Po przyjęciu w 1936 r. Planu Czteroletniego gospodarkę niemiecką zreorganizowano w sposób umożliwiający prowadzenie wojny, a program zbrojeń uległ przyspieszeniu. Rozwój zbrojeń wiązał się ściśle z rozbudową przemysłu III Rzeszy¹¹⁴. Zbrojenia traktowano jako środek do przezwyciężenia kryzysu gospodarczego. Zdaniem Hitlera wojna zaborcza była najskuteczniejszym sposobem finansowania zbrojeń¹¹⁵. Hitler utrzymywał, że prowadzenie krótkotrwałych wojen pozwala na pogodzenie programu masowych zbrojeń z utrzymaniem zadowalającego poziomu konsumpcji dla narodu niemieckiego¹¹⁶. W ocenie Hitlera III Rzesza nie dysponowała dostateczną powierzchnią ziemi uprawnej, podczas gdy liczba ludności stale rosła¹¹⁷. Doprowadzenie do niemieckiej dominacji politycznej nad terytoriami innych państw zmierzało do czerpania z ich zasobów¹¹⁸. Masowa militaryzacja III Rzeszy spowodowała niedobór pracowników w przemyśle zbrojeniowym. Hitlerowcy traktowali Austrię i Czechosłowację jako rezerwuary siły roboczej nadające się do wykorzystania w celu przezwyciężenia niedoborów siły roboczej w Niemczech¹¹⁹.

¹⁰⁸ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 304.

¹⁰⁹ B. Chrzanowski, P. Niwiński, *Okupacja niemiecka i sowiecka – próba analizy porównawczej (wybrane zagadnienia), Pamięć i Sprawiedliwość*, Nr 1, 2008, s. 21; szerzej na ten temat niemieckich obozów koncentracyjnych w Rozdziale I 7.4.

¹¹⁰ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 304.

¹¹¹ M. Gawron, *op. cit.*, s. 190.

¹¹² K. J. Błahut, *op. cit.*, s. 65; T. Przybyciński, *Kształtowanie ładu gospodarczego i społecznego w Europie Zachodniej* [w:] *Polityka gospodarcza w warunkach przemian rozwojowych*, red. J. Stacewicz, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie – Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2016, s. 84.

¹¹³ G. H. Stein, *op. cit.*, s. 8.

¹¹⁴ M. Krepa, *Gospodarka Trzeciej Rzeszy w okresie Planu Czteroletniego. Zarys problematyki* [w:] *Varia doctrinalia*, red. Ł. Machaj, Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2012, s. 168.

¹¹⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 293-294.

¹¹⁶ *Ibidem*, s. 309.

¹¹⁷ H. Batowski, *Między...*, s. 297.

¹¹⁸ K. J. Błahut, *op. cit.*, s. 71.

¹¹⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 309; szerzej na ten temat aneksji Austrii i Czechosłowacji przez Niemcy w Rozdziale I 1.5. Szerzej na ten temat w Rozdziale I 3.2.

Wygrana wojna zaborcza miała skutkować narzuceniem podbitym państwom nowego nazistowskiego porządku¹²⁰. Według Hitlera kwestię znalezienia przestrzeni życiowej dla Niemców należało rozwiązać najpóźniej do lat 1943-1945¹²¹. Jesienią 1936 r. Hitler przystąpił do tworzenia koalicji z Włochami i z Japonią¹²². Dla wprowadzenia w życie hitlerowskich planów zaborczych istotne było zawarcie porozumienia z Mussolinim¹²³. Faszystowskie Włochy reprezentowały w polityce zagranicznej tendencje ekspansywne¹²⁴. Objęcie przez Hitlera w 1933 r. władzy w Niemczech stworzyło dla Włoch możliwość pozyskania sojusznika przeciwko Francji i Wielkiej Brytanii¹²⁵. Układ III Rzeszy z Włochami z dnia 25 października 1936 r. stworzył tzw. Oś Rzym-Berlin. Układ zakładał prowadzenie wspólnej polityki na Bałkanach¹²⁶. Antykomunizm stał się wygodnym pretekstem państw Osi w przygotowaniach do wojny przeciwko Francji i Wielkiej Brytanii¹²⁷. Od 1936 r. Włochy trwale związały się z Niemcami¹²⁸. Oś Rzym-Berlin została wzmocniona poprzez zawarcie dodatkowego porozumienia między Mussolinim a Hitlerem, co nastąpiło podczas pobytu Mussoliniego w Niemczech we wrześniu 1937 r.¹²⁹ Dnia 25 listopada 1936 r. III Rzesza zawarła z Japonią Pakt Antykominternowski¹³⁰. Podpisany w Berlinie Pakt był wymierzony przeciwko ZSRR¹³¹. Do Paktu przystąpiły dnia 6 listopada 1937 r. Włochy¹³². Wówczas powstała tzw. Oś Berlin-Rzym-Tokio. Pakt Antykominternowski został oficjalnie skierowany przeciwko kominternowi, czyli międzynarodowce komunistycznej, lecz w rzeczywistości miał na celu przygotowanie przez państwa Osi agresji na inne państwa¹³³. Dnia 27 września 1940 r. w Berlinie podpisano niemiecko-włosko-japoński układ, tzw. Pakt Trzech¹³⁴. Pakt zapewniał Włochom i III Rzeszy panowanie w Europie, a Japonii – na obszarze wschodnioazjatyckim¹³⁵. Strony Paktu zobowiązały się do wzajemnego udzielenia

¹²⁰ Szerzej na ten temat hitlerowskiej okupacji Europy podczas II wojny światowej w Rozdziale I 7.2.

¹²¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 298, 319.

¹²² R.-D. Müller, *op. cit.*, s. 22.

¹²³ J. A. Gierowski, *Historia Włoch*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1985, s. 601.

¹²⁴ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 350.

¹²⁵ J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 601.

¹²⁶ R.-D. Müller, *op. cit.*, s. 22.

¹²⁷ H. Zins, *op. cit.*, s. 333.

¹²⁸ J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 608.

¹²⁹ H. Wereszycki, *op. cit.*, s. 297.

¹³⁰ A. Nogaj, *Techniczne źródła pozyskiwania informacji wywiadowczych*, Zeszyty Naukowe WSOWL, Nr 4, 2011, s. 119.

¹³¹ J. Tubielewicz, *Historia Japonii*, Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich Wydawnictwo, Wrocław 1984, s. 414.

¹³² A. Galos, *op. cit.*, s. 683.

¹³³ R.-D. Müller, *op. cit.*, s. 22.

¹³⁴ J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 416; E. Cytowska, *Stany Zjednoczone i Związek Sowiecki, sierpień/wrzesień 1939 – czerwiec 1941 roku. Amerykański bilans zysków i strat współpracy ze Związkiem Sowieckim*, Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej, Tom 48, 2013, s. 216.

¹³⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 691; P. Łaski, *Znaczenie...*, s. 14.

pomocy politycznej, gospodarczej i wojskowej w razie napaści¹³⁶. W Pakcie zawarto deklarację dotyczącą wspólnego prowadzenia wojny oraz niezawierania odrębnych rozejmów i traktatów pokojowych¹³⁷.

1.5. Polityka appeasementu Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1936-1939

Do wybuchu II wojny światowej przyczyniło się osłabienie państw europejskich, w szczególności Francji, której gospodarka została zrujnowana w wyniku I wojny światowej¹³⁸. Francja straciła na znaczeniu w Europie¹³⁹. Po zawarciu Traktatu Wersalskiego Niemcy pozostały nadal potęgą ekonomiczną i najsilniejszym państwem w Europie¹⁴⁰.

Do stopniowego pogarszania się sytuacji międzynarodowej i do wybuchu II wojny światowej przyczyniła się francuska i brytyjska polityka appeasementu wobec polityki zagranicznej III Rzeszy¹⁴¹. Pojęcie „appeasement” oznacza uspokojenie, złagodzenie. W znaczeniu politycznym appeasementem określa się politykę ustępstw państw Europy Zachodniej wobec roszczeń Hitlera i Mussoliniego¹⁴². W latach 1936-1939 N. Chamberlain prowadził konsekwentnie politykę appeasementu¹⁴³. Polityka ta miała na celu uniknięcie wojny i doprowadzenie III Rzeszy i Włoch do pokojowej współpracy po zaspokojeniu ich żądań¹⁴⁴. Wielka Brytania, Stany Zjednoczone i Francja zakładały, że ekspansywne roszczenia Hitlera wobec państw Europy Wschodniej doprowadzą do konfliktu Niemiec z ZSRR¹⁴⁵. Hitler posługiwał się w swojej retoryce antykomunizmem, a w Europie Zachodniej panowała wiara, że III Rzesza to jedyny bastion antykomunizmu, który jest zdolny do powstrzymania rozprzestrzenienia się Rewolucji Październikowej¹⁴⁶.

W 1936 r. Niemcy wypowiedziały zawarte w Locarno układy, wkraczając do Nadrenii¹⁴⁷. Dokonana przez III Rzeszę remilitaryzacja była sprzeczna z Traktatem Wersalskim z 1919 r., zgodnie z którym Niemcy nie mieli prawa utrzymywania garnizonów na terytorium Nadrenii¹⁴⁸. Remilitaryzacja Nadrenii nie wywołała zdecydo-

¹³⁶ J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 416.

¹³⁷ A. Klafkowski, *Umowa Poczdamka z dnia 2 VIII 1945 r.*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1960, s. 149.

¹³⁸ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 26.

¹³⁹ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 65; szerzej na ten temat w Rozdziale I 8.5.

¹⁴⁰ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 645; M. Kitchen, *op. cit.*, s. 26.

¹⁴¹ H. Batowski, *Między...*, s. 400.

¹⁴² H. Zins, *op. cit.*, s. 335.

¹⁴³ M. Thomas, *Britain, France and Appeasement: Anglo-French Relations in the Popular Front Era*, Berg, Washington 1996, s. 234.

¹⁴⁴ H. Batowski, *Rok...*, s. 171.

¹⁴⁵ H. Zins, *op. cit.*, s. 335.

¹⁴⁶ H. Batowski, *Rok...*, s. 170.

¹⁴⁷ M. Kornat, *op. cit.*, s. 33; S. Kalbarczyk, *Agresja, zbrodnie, zniewolenie*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 33.

¹⁴⁸ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 18.

wanego oporu ze strony Francji i Wielkiej Brytanii¹⁴⁹. Hitlerowcy zaczęli budować w Nadrenii liczne fortyfikacje¹⁵⁰. Ulokowanie wojsk niemieckich w bezpośrednim sąsiedztwie Francji zagrażało dokonaniem w przyszłości ataku z terytorium Nadrenii¹⁵¹.

Od listopada 1937 r. polityka appeasementu wyrażała się w formie dokonywania kolejnych ustępstw na rzecz Włoch i Niemiec poprzez poświęcanie interesów innych państw¹⁵². Wielka Brytania przejawiała skłonność do tolerancji względem niemieckich żądań, o ile III Rzesza nie naruszała podstawowych interesów brytyjskich¹⁵³. Uległość wobec Niemiec i Włoch doprowadziła latem 1938 r. do zagrożenia rozpełnieniem w Europie konfliktu o szerokim zasięgu. Mocarstwa zachodnie nie sprzeciwiły się dokonaniu przez Włochy inwazji na Etiopię i umożliwiły powstanie imperium włoskiego w Afryce¹⁵⁴.

Przed przystąpieniem Włoch do Paktu Antykominternowskiego odbyła się dnia 5 listopada 1937 r. w Kancelarii Rzeszy w Berlinie narada pod przewodnictwem Hitlera¹⁵⁵. Hitler przedstawił kierownictwu sił zbrojnych założenia polityki zagranicznej, zgodnie z którą agresję zbrojną wobec państw zachodnich powinny poprzedzić aneksje Austrii i Czechosłowacji¹⁵⁶.

Polityka appeasementu doprowadziła do aneksji Austrii przez III Rzeszę¹⁵⁷. W dniach 12-13 marca 1938 r. wojska niemieckie wkroczyły do Austrii¹⁵⁸. Inwazja była bezkrwawa, a Austriacy entuzjastycznie powitali wojska hitlerowskie¹⁵⁹. Hitler nakazał Kanclerzowi Austrii A. Seyss-Inquartowi przygotowanie aktu prawnego o włączeniu Austrii do Niemiec, który został wydany dnia 13 marca 1938 r.¹⁶⁰. Równocześnie Hitler podpisał w imieniu III Rzeszy ustawę dotyczącą aneksji¹⁶¹. Włochy nie zareagowały na przyłączenie Austrii do Niemiec¹⁶². Wielka Brytania, Francja i ZSRR ograniczyły się do protestu¹⁶³. Z niezadowoleniem odniosła się do aneksji dyplomacja Stanów Zjednoczonych. Przyłączenie Austrii do III Rzeszy zagraziło najbardziej Czechosłowacji¹⁶⁴.

Dnia 29 września 1938 r. w Monachium zebrali się przedstawiciele Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch i III Rzeszy: A. N. Chamberlain, E. Daladier, B. Musso-

¹⁴⁹ H. Wereszycki, *op. cit.*, s. 297; M. Kornat, *op. cit.*, s. 42.

¹⁵⁰ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 315.

¹⁵¹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 18.

¹⁵² H. Batowski, *Między...*, s. 298.

¹⁵³ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 66.

¹⁵⁴ H. Batowski, *Między...*, s. 314, 321; szerzej na ten temat agresji na Etiopię w Rozdziale I 1.6.

¹⁵⁵ *Ibidem*, s. 297.

¹⁵⁶ A. Galos, *op. cit.*, s. 683.

¹⁵⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 322.

¹⁵⁸ M. Bertrand, *United Nations, Past, Present and Future*, Springer, Boston 1997, s. 24.

¹⁵⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 322.

¹⁶⁰ H. Batowski, *Między...*, s. 305.

¹⁶¹ H. Wereszycki, *op. cit.*, s. 298.

¹⁶² O. Terlecki, *op. cit.*, s. 17.

¹⁶³ A. Galos, *op. cit.*, s. 684.

¹⁶⁴ H. Batowski, *Między...*, s. 307-308.

lini i Hitler¹⁶⁵. Przed spotkaniem w Monachium Hitler przedstawił Mussoliniemu wygłoszone w Bad Godesberg żądania dotyczące odstąpienia terytoriów przez Czechosłowację na rzecz III Rzeszy, sugerując, aby zostały one podczas konferencji przedstawione jako włoskie propozycje kompromisowe¹⁶⁶. Mussolini wyraził zgodę na zalecenie Hitlera¹⁶⁷. Na konferencji w Monachium Mussolini dążył do podpisania układu, którego treścią byłoby przyłączenie Kraju Sudetów do III Rzeszy¹⁶⁸. Hitler atakował Czechosłowację i Benesa, podczas gdy Mussolini odgrywał rolę pokojowego mediatora. E. Daladier początkowo próbował bronić Czechosłowacji¹⁶⁹. Francuska polityka zagraniczna pozostawała jednak w zależności od polityki brytyjskiej. Francja wyraziła zgodę na uzgodnioną uprzednio z Hitlerem propozycję Mussoliniego¹⁷⁰. Rola, jaką Wielka Brytania odegrała podczas konferencji w Monachium w 1938 r., była przejawem prowadzonej polityki appeasementu¹⁷¹. Dnia 30 września 1938 r. A. N. Chamberlain i E. Daladier zaakceptowali wszystkie roszczenia terytorialne Hitlera¹⁷². Monachijskie ustępstwa wobec III Rzeszy godziły w suwerenność Czechosłowacji i pozbawiły ją części terytorium¹⁷³. Sporne terytorium zostało podzielone na cztery strefy, które miały być kolejno zajmowane przez oddziały hitlerowskie w dniach 1-10 października 1938 r. Ostatecznym wyznaczeniem granicy Czechosłowacji z III Rzeszą miała zająć się międzynarodowa komisja złożona z przedstawicieli państw uczestniczących w konferencji przy udziale delegata z Czechosłowacji¹⁷⁴. P. Łaski zauważa, że zawarcie Układu Monachijskiego było rezultatem działań Niemców Sudeckich, nacisków III Rzeszy na Czechosłowację oraz ustępstw Wielkiej Brytanii i Francji¹⁷⁵. Wielka Brytania, Francja, Włochy i III Rzesza podpisały Układ Monachijski, łamiąc zobowiązania międzynarodowe zawarte w Pakcie Ligi Narodów¹⁷⁶. Ustępstwa wobec III Rzeszy naruszały zasadę samookreślenia narodów¹⁷⁷. Uczestnicy konferencji w Monachium wymusili na Czechosłowacji zgodę na utratę Sudetów na rzecz Niemiec, mimo że Czechosło-

¹⁶⁵ H. Zins, *op. cit.*, s. 335.

¹⁶⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 326.

¹⁶⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 329.

¹⁶⁸ R.-D. Müller, *op. cit.*, s. 22.

¹⁶⁹ H. Batowski, *Rok...*, s. 417.

¹⁷⁰ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 667.

¹⁷¹ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 66.

¹⁷² J. Mikulska-Bernaś, F. Bernaś, *V Kolumna*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1972, s. 101.

¹⁷³ H. Batowski, *Zdrada Monachijska*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1974, s. 231; K. Mozgawa, *Ruś Zakarpacka w polityce czechosłowackiej (1920-1938)*, Koło Historii, Nr 16, 2015, s. 110.

¹⁷⁴ H. Batowski, *Między...*, s. 326.

¹⁷⁵ P. Łaski, *Refleksje na temat żądań Niemców sudeckich anulowania tzw. dekretów Benesa*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 1, 2004, s. 36; szerzej na ten temat problemu Niemców Sudeckich w Czechosłowacji w Rozdziale I 6.2.

¹⁷⁶ B. Abrams, *The Politics of Retribution: The Trial of Jozef Tiso in the Czechoslovak Environment* [w:] *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, red. I. Deák, J. T. Gross, T. Judt, Princeton University Press, Princeton 2000, s. 252.

¹⁷⁷ H. Batowski, *Zdrada...*, s. 231.

wacja była państwem suwerennym¹⁷⁸. Wielka Brytania i Francja domagały się, aby czechosłowackie Ministerstwo Spraw Zagranicznych wysłało do Monachium przedstawicieli, którzy uzyskają informację o rezultacie konferencji. Czechosłowacka delegacja została dnia 30 września 1938 r. przyjęta przez A. N. Chamberlaina i E. Daladiera¹⁷⁹. Minister Spraw Zagranicznych Czechosłowacji K. Krofta po zapoznaniu się z wynikami konferencji oświadczył, że Czechosłowacja aprobuje ustalenia dokonane w Monachium¹⁸⁰. Jak wskazuje H. Zins, podpisanie Układu Monachijskiego stworzyło dla Niemiec dogodne warunki polityczne i strategiczne do całkowitego wchłonięcia Czechosłowacji, a w konsekwencji do rozpoczęcia w 1939 r. II wojny światowej. Dnia 15 marca 1939 r. wojska hitlerowskie wkroczyły do Pragi¹⁸¹. III Rzesza zajęła zbrojnie całe terytorium Czechosłowacji¹⁸². Niemiecka agresja naruszyła postanowienia Układu Monachijskiego z 1938 r.¹⁸³ Ani Wielka Brytania, ani Francja nie pospieszyły jednak Czechosłowacji z pomocą¹⁸⁴.

M. Smierz wskazuje, że zawłaszczenie przez III Rzeszę potencjału gospodarczego Austrii i Czechosłowacji nie poprawiło w znaczący sposób niemieckiej sytuacji ekonomicznej¹⁸⁵. W kwietniu 1939 r. powstał kolejny hitlerowski plan militarny, tzw. wariant biały (Fall Weiss), który omawiał aspekty przyszłej agresji na Polskę¹⁸⁶.

Appeasement trwał do marca 1939 r. Wówczas Wielka Brytania zaczęła czynić przygotowania do ewentualnej wojny z III Rzeszą¹⁸⁷. Appeasement Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1936-1939 należy postrzegać jako czynnik, który ułatwił państwu Osi agresję na inne państwa po wybuchu II wojny światowej¹⁸⁸. Również izolacjonizm Stanów Zjednoczonych wobec problemów europejskich ułatwił państwu Osi rozpętanie wojny¹⁸⁹.

¹⁷⁸ J. Sandorski, *Znaczenie aktów jednostronnych dla współczesnych stosunków polsko-niemieckich*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 3, 2006, s. 41.

¹⁷⁹ H. Batowski, *Między...*, s. 326.

¹⁸⁰ *Idem*, *Zdrada...*, s. 189.

¹⁸¹ H. Zins, *op. cit.*, s. 335-336.

¹⁸² M. Bertrand, *op. cit.*, s. 24.

¹⁸³ E. Goldstein, B. J. C. McKercher, *Introduction* [w:] *Power and Stability: British Foreign Policy, 1865-1965*, red. E. Goldstein, B. J. C. McKercher, Frank Cass, London 2003, s. 10; P. Kosiński, *Wrzesień 1939*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 21.

¹⁸⁴ B. J. C. McKercher, R. Legault, *Introduction* [w:] *Military Planning and the Origins of the Second World War in Europe*, red. B. J. C. McKercher, R. Legault, Praeger, Westport 2001, s. 2.

¹⁸⁵ M. Smierz, *Znaczenie potencjału przemysłowego polskiego Górnego Śląska w planach III Rzeszy w latach 1933-1945*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Nr 1-2, 2014, s. 108.

¹⁸⁶ *Ibidem*, s. 110; H. Batowski, *Między...*, s. 352; szerzej na ten temat w Rozdziale I 4.5.

¹⁸⁷ R. A. C. Parker, *Chamberlain and Appeasement: British Policy and the Coming of the Second World War*, St. Martin's Press, New York 1993, s. 347.

¹⁸⁸ A. Galos, *op. cit.*, s. 685.

¹⁸⁹ T. Jędruszczak, *Geneza drugiej wojny światowej. Zarys wydarzeń i problemów*, *Najnowsze Dzieje Polski, 1914-1939*, Tom XIII, 1968, s. 216; szerzej na ten temat w Rozdziale I 8.

1.6. Nieskuteczność Ligi Narodów w zakresie gwarantowania bezpieczeństwa międzynarodowego

Integralną częścią Traktatu Wersalskiego z dnia 28 czerwca 1919 r. był Pakt Ligi Narodów¹⁹⁰. Pakt był statutem Ligi Narodów regulującym kwestie członkostwa w Lidze, jej założenia programowe, organizację i zasady funkcjonowania¹⁹¹. Przyjęcie Paktu miało na celu zabezpieczenie możliwości rozwiązania problemów spornych między państwami bez uciekania się do wojny, tj. w drodze rokowań i arbitrażu¹⁹². Pakt zawierał ograniczenia możliwości użycia siły zbrojnej¹⁹³. Sygnatariusze Paktu zobowiązali się do utrzymywania między sobą poprawnych stosunków opartych na prawie międzynarodowym i przestrzeganiu umów międzynarodowych. Członkowie Ligi Narodów zadeklarowali poszanowanie integralności terytorialnej i niezależności polityczną wszystkich państw członkowskich, także w razie agresji zewnętrznej¹⁹⁴. Zbrojenia państw członkowskich miały zostać ograniczone do najniższego poziomu odpowiadającemu bezpieczeństwu narodowemu¹⁹⁵.

Zadaniem Ligi Narodów było pełnienie funkcji rozjemczej wobec zwaśnionych państw¹⁹⁶. Liga Narodów miała za zadanie przedsięwziąć wszelkie środki mogące skutecznie zabezpieczyć pokój między narodami. Liga otrzymała kompetencję do podjęcia każdej akcji, jaką uzna za stosowną w celu zapewnienia międzynarodowego pokoju¹⁹⁷. Spory między członkami Ligi mogły zostać rozpoznane przez Radę Ligi, przedłożone Zgromadzeniu Ogólnemu Ligi, skierowane na drogę postępowania rozjemczego lub przekazane do rozstrzygnięcia Stałemu Trybunałowi Sprawiedliwości Międzynarodowej z siedzibą w Hadze¹⁹⁸. Zgodnie z postanowieniami Paktu państwa nie miały prawa rozpocząć wojny bez uprzedniego wyczerpania procedury pokojowego regulowania sporów¹⁹⁹. W razie odwołania się przez państwo do wojny, organy Ligi Narodów były uprawnione do nałożenia sankcji w postaci zerwania stosunków dyplomatycznych lub embarga handlowego²⁰⁰. Do obowiązków Rady Ligi należało zalecenie przeprowadzenia stosownej akcji wojskowej²⁰¹. Członkowie Ligi zobowiązali się do ułatwienia przejścia przez swe terytoria wojsk każdego członka

¹⁹⁰ T. Bąk, *Misje stabilizacyjne i operacje pokojowe metodą rozwiązywania konfliktów militarnych*, Zeszyty Naukowe WSOWL, Nr 1, 2012, s. 187.

¹⁹¹ H. Batowski, *Między...*, s. 90.

¹⁹² A. Czubiński, *op. cit.*, s. 29; M. Kowalicka, *Polityka neutralności współcześnie*, Zeszyty Naukowe SGH, Nr 15, 2004, s. 180.

¹⁹³ T. Gadkowski, *Problematyka samoobrony na tle zakazu użycia siły zbrojnej w prawie międzynarodowym*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 3, 2013, s. 7.

¹⁹⁴ P. Łukasik, *op. cit.*, s. 61; H. Batowski, *Między...*, s. 90.

¹⁹⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 56.

¹⁹⁶ C. Weeramantry, *Expanding the Potential of the World Court [w:] Perspectives on International Law*, red. N. Jasentuliyana, Kluwer Law International, London 1995, s. 309.

¹⁹⁷ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 29.

¹⁹⁸ H. Batowski, *Między...*, s. 91.

¹⁹⁹ T. Gadkowski, *Problematyka...*, s. 7.

²⁰⁰ T. Bąk, *op. cit.*, s. 187.

²⁰¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 56.

biorącego udział we wspólnej akcji zbrojnej. Każdy członek Ligi, który złamał zobowiązanie wynikające z Paktu Ligi Narodów, mógł zostać wykluczony z Ligi po głosowaniu wszystkich pozostałych członków Ligi reprezentowanych w Radzie²⁰².

Pierwszym posiedzeniem Ligi Narodów była konferencja pokojowa w Paryżu w 1919 r.²⁰³ Z uwagi na włączenie Paktu Ligi Narodów do treści Traktatu Wersalskiego, formalne rozpoczęcie działalności Ligi nastąpiło wraz z wejściem w życie Traktatu, tj. dnia 10 stycznia 1920 r.²⁰⁴. Skoro Liga miała dążyć do zapewnienia pokoju na świecie, państwa członkowskie toczyły debaty w przedmiocie powszechnego ograniczenia zbrojeń i rozbrojenia²⁰⁵. Zgromadzenie Ligi Narodów przyjęło dnia 24 września 1927 r. deklarację w sprawie zakazu wojen napastniczych mającą na celu wykluczenie wojny jako środka rozstrzygania sporów międzynarodowych²⁰⁶. W deklaracji z 1927 r. wojna napastnicza została określona jako zbrodnia międzynarodowa²⁰⁷. Wprawdzie deklaracja stwierdzała, że wojny agresywne są i będą zabronione, lecz nie uzyskała ona mocy prawnie wiążącej²⁰⁸.

Powołanie Ligi Narodów uznano powszechnie za ważne wydarzenie historyczne. Liga Narodów miała funkcjonować jako sprawna organizacja, która zapewni pokój²⁰⁹. Liga miała także funkcjonować jako skuteczny międzynarodowy system pokojowego rozstrzygania sporów²¹⁰. Liga nie dysponowała jednak efektywnymi środkami mogącymi zapewnić bezpieczeństwo międzynarodowe²¹¹. W treści Paktu Ligi Narodów uniknięto wszelkich spornych kwestii. W ocenie Francji zobowiązania międzynarodowe sformułowano w Pakcie na tyle mgliście, że nie przedstawiały one większej wartości²¹². Państwa Ligi Narodów miały świadomość, że przyjęte środki pokojowego rozstrzygania sporów nie są zadowalające²¹³.

W Aneksie do Paktu Ligi Narodów wymieniono 32 państwa sprzymierzone. Stany Zjednoczone, Ekwador i Hidżaz nie ratyfikowały Traktatu Wersalskiego²¹⁴. Z 29 państw, które ratyfikowały Traktat Wersalski, do Ligi Narodów przystąpiły: Australia, Belgia, Boliwia, Czechosłowacja, Francja, Gwatemala, Indie, Kanada, Nowa Zelandia, Polska, Syjam, Unia Południowej Afryki, Urugwaj, Wielka Brytania i Włochy. Spośród wskazanych w Aneksie do Paktu Ligi Narodów 13 państw,

²⁰² H. Batowski, *Między...*, s. 91.

²⁰³ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 55.

²⁰⁴ H. Batowski, *Między...*, s. 92.

²⁰⁵ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 29.

²⁰⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 128.

²⁰⁷ J. Delbrück, G. Dahm, R. Wolfrum, *Völkerrecht, Band I*, De Gruyter Verlag, Berlin 2002, s. 1034.

²⁰⁸ W. Góralczyk, *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Książka i Wiedza, Warszawa 2002, s. 417.

²⁰⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 55.

²¹⁰ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 29.

²¹¹ T. Bąk, *op. cit.*, s. 188.

²¹² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 24.

²¹³ J. Gilas, *Zależność między bezpieczeństwem a rozbrojeniem w praktyce polskiej dyplomacji 1919-1939*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica, Tom 42, 1991, s. 17.

²¹⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 56.

będących neutralnymi podczas I wojny światowej, Pakt ratyfikowały: Argentyna, Chile, Hiszpania, Paragwaj i Persja. Dnia 10 stycznia 1920 r. 20 państw zostało członkami pierwotnymi Ligi Narodów²¹⁵. Pakt Ligi Narodów przewidywał możliwość przyjęcia do Ligi innych państw²¹⁶. Do końca 1920 r. liczba członków Ligi uległa zwiększeniu do 49 państw. W 1924 r. Liga liczyła 56 państw członkowskich²¹⁷.

Brak przystąpienia Stanów Zjednoczonych osłabił wartość Ligi²¹⁸. Również nieobecność Rosji, a potem – przez długi czas – ZSRR w Lidze utrudniała wprowadzenie w życie haseł programowych Ligi²¹⁹. Rosja nie została zaproszona do Ligi Narodów w momencie jej utworzenia²²⁰. M. Kitchen zauważa, że Liga powstała w odpowiedzi na apel Lenina do utworzenia nowego światowego ładu opartego na komunistycznych zasadach²²¹. Członkowie Ligi Narodów nie kwapili się przez wiele lat do zaproszenia Rosji. Dopiero od 1934 r. ZSRR zaczął współpracować z Ligą²²².

Liga Narodów stała się narzędziem polityki państw, dla których zarezerwowane zostały stałe miejsca w Radzie Ligi. Interesy pozostałych państw członkowskich odgrywały niewielką rolę²²³. Rada Ligi była złożona z 5 członków stałych i z 4 członków wybieranych przez Zgromadzenie na okres 3 lat²²⁴. Stałe miejsca w Radzie Ligi zostały przyznane Wielkiej Brytanii, Francji, Włochom, Japonii i Stanom Zjednoczonym²²⁵. Z uwagi na okoliczność, że Stany Zjednoczone nie weszły do Ligi Narodów, Rada obradowała w składzie 8 członków²²⁶.

Francja długo sprzeciwiała się zaproszeniu Niemiec do Ligi Narodów²²⁷. Liga przyjęła Niemcy do grona państw członkowskich w 1926 r. Niemcy zostały stałym członkiem Rady Ligi, czego domagały się przed przystąpieniem²²⁸. Przystąpienie Niemiec do Ligi rozbudziło wśród polityków europejskich nadzieje, że I wojna światowa była ostatnią wojną w dziejach ludzkości²²⁹. Militaryzacja Niemiec podważała jednak prowadzoną pod auspicjami Ligi Narodów politykę państw europejskich związaną z powszechnym rozbrojeniem²³⁰. Dnia 14 października 1933 r. Hitler oznajmił, że Niemcy występują z Ligi Narodów. Decyzja Hitlera była motywowana

²¹⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 93.

²¹⁶ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 56.

²¹⁷ H. Batowski, *Między...*, s. 93-94.

²¹⁸ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 646.

²¹⁹ H. Batowski, *Między...*, s. 398.

²²⁰ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 342.

²²¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 56.

²²² H. Batowski, *Między...*, s. 94, 399.

²²³ *Ibidem*, s. 93.

²²⁴ M. Jaroszyńska, *Organizacje międzynarodowe przeciwko niekontrolowanej proliferacji broni*, Studia Bezpieczeństwa Narodowego, Nr 1, 2011, s. 289.

²²⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 55.

²²⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 93.

²²⁷ *Ibidem*, s. 94.

²²⁸ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 69.

²²⁹ *Ibidem*, s. 55.

²³⁰ H. Batowski, *Między...*, s. 399.

oporem innych państw wobec żądań dozbrojenia Niemiec. Skreślenie Niemiec z listy członków Ligi nastąpiło dnia 21 października 1933 r.²³¹

Liga okazała się mało skuteczną organizacją, która nie sprostała nałożonym na nią zadaniom²³². Dnia 2 lipca 1931 r. w Mandżurii wystąpiły zamieszki pomiędzy ludnością chińską a koreańską. W Korei doszło do demonstracji antychińskich, a w Chinach – do antyjapońskich²³³. We wrześniu 1931 r. wojska japońskie wkroczyły do Chin. Dnia 1 marca 1932 r. proklamowano powstanie państwa Mandżuko. Gdy Chiny zwróciły się do Ligi Narodów o pomoc, wszyscy członkowie Ligi oprócz Japonii potępili dnia 24 lutego 1933 r. działania w Mandżurii²³⁴. Gdy armia japońska wkroczyła do Mandżurii, Liga Narodów nie podjęła żadnych kroków celem powstrzymania Japonii²³⁵. Dnia 27 marca 1933 r. Japonia wystąpiła z Ligi Narodów²³⁶. W latach 1937-1945 trwała zapoczątkowana agresją japońską w Chinach wojna chińsko-japońska²³⁷. Wojna w Chinach została zakończona po bezwarunkowej kapitulacji Japonii w 1945 r.²³⁸

Dnia 3 października 1935 r. Włochy zaatakowały Etiopię²³⁹. Zbrojna inwazja zbliżyła Włochy z III Rzeszą²⁴⁰. Działania włoskie spotkały się z bierną postawą Wielkiej Brytanii i innych członków Ligi Narodów²⁴¹. W 1937 r. Włochy wystąpiły z Ligi Narodów²⁴². Dnia 16 kwietnia 1938 r. został podpisany w Rzymie układ brytyjsko-włoski uznający podbój Etiopii²⁴³.

H. Batowski stwierdza, że agresja japońska w Chinach i włoska w Etiopii były etapami wzbierającej fali nacjonalistycznej zaborczości, która miała niebawem ogarnąć Europę. Faszizm i militarizm podważyły rolę i znaczenie Ligi Narodów, doprowadzając do rozpętania II wojny światowej²⁴⁴.

Liga obradowała po wybuchu II wojny światowej do 1941 r.²⁴⁵ Dnia 8 kwietnia 1946 r. Zgromadzenie Ligi Narodów przyjęło jednomyślnie przy udziale delegatów 40 państw uchwałę o rozwiązaniu Ligi Narodów z dniem 18 kwietnia 1946 r.²⁴⁶

²³¹ *Ibidem*, s. 186; M. Kornat, *op. cit.*, s. 36.

²³² A. Czubiński, *op. cit.*, s. 29; M. Kornat, *op. cit.*, s. 33.

²³³ J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 410.

²³⁴ A. Shai, *Origins of the War in the East. Britain, China and Japan 1937-39*, Routledge, Abingdon 2011, s. 29.

²³⁵ M. Kowalicka, *op. cit.*, s. 180.

²³⁶ J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 412.

²³⁷ H. Batowski, *Między...*, s. 399.

²³⁸ J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 414; szerzej na ten temat kapitulacji Japonii w Rozdziale I 7.1.

²³⁹ J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 603.

²⁴⁰ H. Wereszycki, *op. cit.*, s. 297.

²⁴¹ H. Zins, *op. cit.*, s. 333.

²⁴² K. Czubocho, *Legalność ładu jałtańsko-poczdamskiego z punktu widzenia prawa międzynarodowego publicznego*, Zeszyty Prawnicze Nr 3, 2011, s. 78.

²⁴³ G. Schultze-Rhonhof, *1939 – the War that Had Many Fathers. The Long Run-Up to the Second World War*, Olzog Verlag GmbH, München 2011, s. 551.

²⁴⁴ H. Batowski, *Między...*, s. 399.

²⁴⁵ M. Jaroszyńska, *op. cit.*, s. 289.

²⁴⁶ A. Klafkowski, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981, s. 357.

Cały majątek Ligi Narodów, sekretariaty, archiwa i biblioteki zostały przejęte przez ONZ²⁴⁷.

1.7. Nieefektywność działań państw na rzecz wykluczenia wojny z polityki zagranicznej

Niezależnie od działań podejmowanych w ramach Ligi Narodów państwa próbowały po I wojnie światowej dojść inną drogą do porozumienia w sprawie wykluczenia wojny z polityki²⁴⁸. Do lat 20-tych XX w. w prawie międzynarodowym nie istniał powszechny zakaz agresji²⁴⁹. Warto podkreślić, że Pakt Ligi Narodów nie wprowadził bezwzględnego zakazu wojny agresywnej²⁵⁰.

W kwietniu 1927 r. A. Briand w imieniu Francji zaproponował Stanom Zjednoczonym zawarcie bilateralnego traktatu potępiającego wojnę²⁵¹. Stany Zjednoczone uznały francuską inicjatywę za próbę zbliżenia obu państw²⁵². Amerykański Sekretarz Stanu F. B. Kellogg poparł koncepcję A. Brianda, chcąc jednak doprowadzić do powstania wielostronnego układu odrzucającego wojnę jako instrumentu prowadzenia polityki, co zaakceptował A. Briand. W 1928 r. z inicjatywy Francji odbyły się pertraktacje z udziałem Belgii, Francji, Wielkiej Brytanii, Włoch, Niemiec i Japonii. Państwa wyraziły gotowość do zawarcia układu, który nie wykluczałby prowadzenia wojny obronnej i nie kolidowałby ze statutem Ligi Narodów²⁵³. Dnia 27 sierpnia 1928 r. został przyjęty Pakt Brianda-Kellogga, zwany także paktem paryskim²⁵⁴. Pakt podpisali przedstawiciele 15 państw, w tym: Belgii, Czechosłowacji, Francji, Japonii, Niemiec, Polski, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Włoch²⁵⁵. Dnia 24 listopada 1929 r. Pakt wszedł w życie²⁵⁶. W kolejnych latach do Paktu przystępowali kolejni członkowie, a następnie inne państwa²⁵⁷. Nie wszystkie państwa podpisały Pakt Brianda-Kellogga, jednak w 1939 r. liczba sygnatariuszy Paktu wzrosła do 63 państw²⁵⁸. Warto zauważyć, że przed wybuchem II wojny światowej Pakt został ratyfikowany przez prawie wszystkie państwa, w tym Niemcy i ZSRR²⁵⁹.

²⁴⁷ *Ibidem*, s. 368; szerzej na temat ONZ w Rozdziale I 8.2.

²⁴⁸ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 29.

²⁴⁹ R. Kwiecień, *Okupacja wojenna w świetle prawa międzynarodowego: natura, skutki, nowe tendencje*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Nr 1, 2013, s. 67.

²⁵⁰ W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 417.

²⁵¹ Q. Wright, *Problems of Stability and Progress in International Relations*, University of California Press, Berkeley 1954, s. 49.

²⁵² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 76.

²⁵³ H. Batowski, *Między...*, s. 128.

²⁵⁴ I. D. Delupis, *The Law of War*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 12.

²⁵⁵ J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 601.

²⁵⁶ T. Gadkowski, *Problematyka...*, s. 8.

²⁵⁷ H. Batowski, *Między...*, s. 128.

²⁵⁸ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 29; J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 655.

²⁵⁹ H. Batowski, *Między...*, s. 128; R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2002, s. 383.

Pakt Brianda-Kellogga powstał poza Ligą Narodów²⁶⁰. Przedmiotem regulacji Paktu było wyrzeczenie się wojny²⁶¹. W treści Paktu zawarto oświadczenie, że sygnatariusze potępiają uciekanie się do wojny jako sposobu załatwiania sporów międzynarodowych i wyrzekają się jej jako narzędzia polityki narodowej we wzajemnych stosunkach²⁶². Strony Paktu uznały, że rozstrzyganie wszelkich sporów i konfliktów nie powinno nastąpić nigdy inaczej niż za pomocą środków pokojowych²⁶³. W Pakcie Brianda-Kellogga brakowało realnych gwarancji jego dotrzymania przez państwa²⁶⁴. Mimo że Pakt zawierał zakaz wojny i potępiał wojnę, nie przewidywał jednak konsekwencji w razie wszczęcia wojny²⁶⁵. W latach 30-tych XX w. Pakt został naruszony przez Japonię i Włochy²⁶⁶. Sygnatariusze Paktu różnie interpretowali jego postanowienia²⁶⁷. Podpisanie Paktu nie rozwiało wątpliwości w zakresie ustalenia kryteriów istnienia wojny²⁶⁸. Nie zostało określone, czy o istnieniu wojny powinno decydować samo zapatrywanie państwa zaangażowanego w konflikt zbrojny (kryterium subiektywne), czy możliwość dostrzeżenia konfliktu przez państwa trzecie (kryterium obiektywne)²⁶⁹.

Dnia 3 lipca 1933 r. została podpisana w Londynie konwencja o określeniu napastci, w której zdefiniowano po raz pierwszy napastnika, czyli państwo dokonujące agresji. Konwencja odwoływała się w swej treści do zakazu agresji przewidzianego w Pakcie Brianda-Kellogga²⁷⁰.

Dnia 2 lutego 1932 r. rozpoczęła się w Genewie konferencja rozbrojeniowa. W toku obrad spory dotyczyły m.in. ustalenia definicji broni ofensywnych i defensywnych. Niemcy domagały się przyznania parytetu w zbrojeniach na równi z innymi mocarstwami, czemu sprzeciwiała się Francja²⁷¹. W 1932 r. Niemcy wystąpiły z konferencji²⁷². Niemcy argumentowały podjętą decyzję tym, że albo inne państwa

²⁶⁰ S. Sierpowski, *Rola Ligi Narodów w rozwoju idei bezpieczeństwa zbiorowego* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 92.

²⁶¹ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 29; T. Gadkowski, *Problematyka...*, s. 8.

²⁶² A. Shai, *op. cit.*, s. 28; A. Szpak, *Prawo międzynarodowe, moralność międzynarodowa, normy polityczne i prakseologia międzynarodowa – wzajemne relacje*, Athenaeum. Polskie Studia Polityczne, Vol. 26, 2010, s. 169.

²⁶³ H. Batowski, *Między...*, s. 129.

²⁶⁴ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 655.

²⁶⁵ S. Glueck, *The Nuremberg Trial and Aggressive War*, A. A. Knopf, New York 1946, s. 20.

²⁶⁶ J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 603.

²⁶⁷ S. Sierpowski, *Rola...*, s. 92.

²⁶⁸ Q. Wright, *When Does War Exist?*, *American Journal of International Law*, Nr 26, 1932, s. 362.

²⁶⁹ J. F. Williams, *Some Aspects of the Covenant of the League of Nations*, Oxford University Press, London 1934, s. 298.

²⁷⁰ Szerzej: M. Pietras-Eichberger, *Odpowiedzialność za zbrodnię agresji – fikcja czy szansa na zmianę praktyki państw?* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 320.

²⁷¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 79-80.

²⁷² J. Gilas, *Zależność...*, s. 20.

powinny zostać rozbrojone do poziomu Niemiec, albo Niemcom należy umożliwić dozbrojenie do poziomu innych państw. Francja nie zgadzała się na niemieckie żądania. Po przyznaniu Niemcom przez Wielką Brytanię, Francję i Włochy tytułem ustępstw równych praw w systemie, który zapewni bezpieczeństwo wszystkim narodom, Niemcy powróciły do udziału w konferencji²⁷³. Obrady zostały wznowione we wrześniu 1933 r.²⁷⁴ Dnia 14 października 1933 r. Niemcy powtórnie wycofały się z konferencji. W Genewie nie udało się opracować zadowalającego wszystkie państwa projektu konwencji w sprawie rozbrojeń²⁷⁵. J. A. Gierowski zauważa, że Włochy i Niemcy przyczyniły się do niepowodzenia konferencji rozbrojeniowej²⁷⁶.

2. Problemy z pobieraniem odszkodowań wojennych od Niemiec po I wojnie światowej

2.1. Uregulowanie i pobieranie odszkodowań wojennych od Niemiec

Konsekwencją I wojny światowej były duże straty ludzkie²⁷⁷. Około 10 mln osób zostało zabitych, a około 20 mln osób odniosło rany²⁷⁸. J. Skodlarski, R. Matera wskazują, że samych żołnierzy zginęło 8 mln²⁷⁹. I wojna światowa spowodowała straty materialne na niespotykaną dotąd w historii wojen skalę. Koszty prowadzenia wojny wyniosły 260 mld dolarów i przekroczyły tym samym 6,5 razy łączną sumę długów narodowych państw całego świata, powstałych od końca XVIII w. do 1914 r.²⁸⁰ M. Pachocka podaje, że sama Francja poniosła koszty wojny, które dają się oszacować na ponad 11 mln dolarów²⁸¹.

Francja zaproponowała dnia 28 marca 1919 r., aby po zakończeniu konferencji pokojowej specjalna Komisja do Spraw Reparacji określiła ogólną sumę odszkodowań wojennych należnych od Niemiec. Uczestnicy konferencji zgodzili się na francuską propozycję i odroczyli podjęcie decyzji w sprawie ustalenia ostatecznej sumy odszkodowań. Podczas konferencji państwa spierały się o to, czy kwota odszkodowań wojennych od Niemiec powinna uwzględniać wysokość szkód wyrządzonych państwu Trójporozumienia, czy też należy ją dostosować do możliwości płatniczych Niemiec. Francja przychyliła się ostatecznie do stanowiska Stanów

²⁷³ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 80.

²⁷⁴ H. Batowski, *Między...*, s. 186.

²⁷⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 79-80.

²⁷⁶ J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 601.

²⁷⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 28.

²⁷⁸ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 25; A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 414.

²⁷⁹ J. Skodlarski, R. Matera, *Gospodarka światowa w latach 1914-1939*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 1, 2003, s. 3.

²⁸⁰ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 30-31.

²⁸¹ M. Pachocka, *op. cit.*, s. 191.

Zjednoczonych w zakresie konieczności dopasowania wysokości odszkodowań do sytuacji finansowej Niemiec²⁸².

Po ratyfikacji Traktatu Wersalskiego państwa zwycięskie I wojny światowej powróciły do ustalania odszkodowań wojennych od Niemiec podczas konferencji, która odbyła się w lipcu 1920 r. w Spa²⁸³. W trakcie konferencji został zatwierdzony procentowy udział państw w odszkodowaniach. Określono, że Francja otrzyma 52 % odszkodowań, Wielka Brytania – 22 %, Włochy – 10 %, Belgia – 8 %²⁸⁴. Dalej udziały miały przypaść pozostałym państwom²⁸⁵.

Państwa zwycięskie próbowały następnie dojść do porozumienia w zakresie wysokości odszkodowań za szkody poczynione w czasie wojny²⁸⁶. Francja domagała się najpierw od Niemiec zapłaty 230 mld marek w złocie. Na początku 1921 r. pod naciskiem Wielkiej Brytanii nastąpiła redukcja roszczeń francuskich²⁸⁷. W kwietniu 1921 r. Komisja Reparacyjna ustaliła łączną kwotę odszkodowań²⁸⁸. Ogólna suma do podziału między wszystkie uprawnione państwa miała wynieść 132 mld marek w złocie²⁸⁹. Niemcy zostały zobowiązane do uiszczania rocznie 2 mld marek w złocie oraz 26% wartości wartości niemieckiego eksportu²⁹⁰. Zapłata mogła następować w gotówce lub w naturze²⁹¹.

Niemcy nie zaakceptowały konieczności zapłaty ustalonych odszkodowań wojennych²⁹². Niemcy stosowały bierny opór, powołując się na załamanie gospodarcze²⁹³. Pobieranie odszkodowań po I wojnie światowej spowodowało duże zadłużenie zagraniczne Niemiec²⁹⁴. Gospodarka niemiecka nie mogła podoleć zaspokajaniu roszczeń odszkodowawczych²⁹⁵. Niemcy powiadomiły wkrótce Komisję o braku zdolności płatniczych²⁹⁶. Państwa zwycięskie, zdając sobie sprawę z braku realnej możli-

²⁸² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 16-17.

²⁸³ H. Küppers, *op. cit.*, s. 91; A. Roselli, *Money and Trade Wars in Interwar Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2014, s. 4.

²⁸⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 35; J. Piątek, *Stanowisko rządu brytyjskiego wobec spłaty długu wojennego Stanom Zjednoczonym (20 czerwca 1931 r. – 15 grudnia 1932 r.)*, Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica, Tom 89, 2012, s. 57

²⁸⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 105.

²⁸⁶ A. Galos, *op. cit.*, s. 629.

²⁸⁷ H. Batowski, *Między...*, s. 105.

²⁸⁸ S. Hambura, *Reparacje wojenne w stosunkach polsko-niemieckich, Ekspertyza z dnia 3 stycznia 2004 r.*, Biuro Studiów i Ekspertyz nr 302, IP-105 P <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty_pdf_04/e-302.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁸⁹ J. Skodlarski, R. Matera, *op. cit.*, s. 13; B. Nieścior, *Polityka gospodarcza Niemiec w latach 1924-1929 – wybrane zagadnienia* <http://wyd.edu.pl/images/Zeszyty_naukowe/rozprawyhumanistyczne/rozprawy/RH20161/NiesiorRH12016.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁹⁰ J. Piątek, *op. cit.*, s. 57.

²⁹¹ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 340.

²⁹² P. Madajczyk, *Europa...*, s. 20.

²⁹³ H. Batowski, *Między...*, s. 105.

²⁹⁴ E. Wolff, *Das Londoner Schuldenabkommen*, Juristenzeitung, Nr 4, 1954, s. 105.

²⁹⁵ S. Hambura, *Reparacje...*

²⁹⁶ J. Skodlarski, R. Matera, *op. cit.*, s. 14.

wości dochodzenia odszkodowań, odroczyły na czas nieokreślony zapłatę 2/3 sumy odszkodowań. Dalsze spłaty miały nastąpić po odzyskaniu przez Niemcy zdolności płatniczych²⁹⁷. Należy jednak zauważyć, że od początku istnienia Republiki Weimarskiej towarzyszyły jej kryzysy gospodarcze i finansowe²⁹⁸. Na początku lat 20-tych emitowano w Niemczech masowo pieniądze, co było podyktowane koniecznością sprostania zapotrzebowaniu na waluty obce oraz utrzymania elastyczności systemu bankowego. Nadwyżka pieniędzy spowodowała załamanie waluty niemieckiej. Nadmierne zwiększanie podaży pieniądza poprzez jego emisję spowodowało wzrost inflacji. Inflacja oraz wzrost długu krajowego Niemiec powodowały trudności ze spłatą odszkodowań w naturze, a rezerwy złota i walut obcych ulegały wyczerpaniu²⁹⁹.

Na początku 1922 r. rząd niemiecki przerwał spłacanie odszkodowań wojennych, uzasadniając to wygórowaniem żądanych kwot³⁰⁰. W 1922 r. Niemcy ogłosiły niewypłacalność³⁰¹. W lipcu 1922 r. Niemcy wystąpiły o moratorium w spłatach odszkodowań wojennych do końca 1924 r.³⁰² Francja i Wielka Brytania nie osiągnęły wspólnego stanowiska wobec niemieckiej propozycji dwuletniego moratorium spłaty rat w gotówce. Wielka Brytania była skłonna przychylić się do niemieckiego wniosku, lecz napotkała wyraźny sprzeciw Francji. W listopadzie 1922 r. Niemcy ponownie zaproponowały moratorium na spłatę odszkodowań wojennych w gotówce, argumentując to koniecznością uzyskania stabilizacji marki, lecz Francja znów odmówiła odroczenia spłaty³⁰³. W grudniu 1922 r. Francja zamierzała zagwarantować otrzymywanie rat odszkodowawczych poprzez okupację Zagłębia Ruhry³⁰⁴.

W 1922 r. panowała w Niemczech hiperinflacja, której apogeum należy datować na 1923 r.³⁰⁵ Dopiero plany pożyczkowe Dawesa z 1924 r. i Younga z 1929 r. doprowadziły do wzrostu gospodarczego³⁰⁶. W grudniu 1922 r. Niemcy nie były w stanie wywiązać się z wymaganych dostaw w naturze³⁰⁷.

Dnia 11 stycznia 1923 r. wojska francuskie i belgijskie wkroczyły do Zagłębia Ruhry³⁰⁸. Francja i Belgia dokonały okupacji pokojowej bez zgody Niemiec jako

²⁹⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 35.

²⁹⁸ A. Nitzske, *Niemcy jako państwo partyjne – idea i praktyka ustrojowa*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 35, 2012, s. 137.

²⁹⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 35-36.

³⁰⁰ T. Kmiecik, *Niemieckie zobowiązania finansowe po I wojnie światowej i ich konsekwencje*, Studia Społeczne, Nr 1, 2012, s. 161.

³⁰¹ J. Skodlarski, R. Matera, *op. cit.*, s. 14.

³⁰² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 64.

³⁰³ *Ibidem*, s. 35.

³⁰⁴ T. Kmiecik, *op. cit.*, s. 162-163.

³⁰⁵ M. Krepa, *Poglądy Hjalmara Schachta na gospodarkę niemiecką w latach 1923-1939*, Acta Erasmiiana, Tom 6, 2014, s. 111; G. D. Feldman, *The Great Disorder. Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914-1924*, Oxford University Press, Oxford 1997.

³⁰⁶ S. Hambura, *Reparacje.*; szerzej na temat Planu Dawesa w Rozdziale I 2.2., a na temat Planu Younga w Rozdziale I 2.3.

³⁰⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 35.

³⁰⁸ P. Łossowski, *Z dziejów polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej – ministrowie Skirmunt, Narutowicz, Skrzyński*, Kwartalnik Historyczny, Nr 3, 1988, s. 42.

państwa okupowanego³⁰⁹. Okupacja Zagłębia Ruhry spowodowała bierny opór niemieckich robotników. Koszty okupacji Zagłębia były wysokie i zniszczyły równowagę francuskiego Skarbu Państwa³¹⁰. Zajęcie Zagłębia nie przyniosło dla Francji wymiernych korzyści³¹¹. Okupacja nie powstrzymała przy tym spadku waluty francuskiej³¹². Okupacja spowodowała konflikt Francji z Niemcami i spotkała się z dezaprobatą Wielkiej Brytanii oraz Stanów Zjednoczonych³¹³. Ze strony Niemiec jesienią 1923 r. została wyrażona chęć zawarcia porozumienia dotyczącego spłaty odszkodowań. Francja zgodziła się na pertraktacje³¹⁴. Po przyjęciu Planu Dawesa wojska francuskie i belgijskie opuściły w sierpniu 1925 r. Zagłębie Ruhry³¹⁵.

2.2. Przyjęcie i realizacja Planu Dawesa z 1924 r.

Spłaty odszkodowań wojennych ze strony Niemiec miał zagwarantować tzw. Plan Dawesa³¹⁶. Z inicjatywy prezydenta USA J. C. Coolidge'a z Komisją Reparacyjną współdziałał od końca 1923 r. zespół amerykańskich rzeczoznawców pod kierownictwem bankiera C. G. Dawesa, który opracował wytyczne przewidujące odstępstwo od żądanej od Niemiec kwoty 132 mld marek w złocie³¹⁷. Komisja Reparacyjna utworzyła dwie podkomisje celem zbadania kwestii odszkodowań wojennych od Niemiec³¹⁸. W kwietniu 1924 r. Komisja Reparacyjna przyjęła zalecenia zespołu pod przewodnictwem C. G. Dawesa³¹⁹. W kwietniu 1924 r. C. G. Dawes przedstawił pięcioletni plan, według którego Niemcy miały płacić tytułem odszkodowań wojennych roczne raty w wysokości do 2,5 mld marek w złocie³²⁰.

Plan Dawesa wszedł w życie dnia 30 sierpnia 1924 r.³²¹ Zgoda na przyjęcie Planu zapadła na konferencji londyńskiej z udziałem m.in. Wielkiej Brytanii i Francji, która odbyła się w dniach 16 lipca – 30 sierpnia 1924 r.³²² Zgoda została uwarunkowana poddaniem się przez Niemcy kontroli wykonywania przewidzianych w Traktacie Wersalskim zobowiązań w sprawie rozbrojenia. Francja zadeklarowała wycofanie wojsk z Zagłębia Ruhry w ciągu roku³²³. Z uwagi na sprzeciw Francji Plan Dawesa nie zmieniał kwot odszkodowań, jakie ciążyły na Niemczech. Plan zapewniał rozło-

³⁰⁹ R. Kwiecień, *op. cit.*, s. 66.

³¹⁰ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 651.

³¹¹ A. Galos, *op. cit.*, s. 641.

³¹² H. Batowski, *Między...*, s. 117.

³¹³ P. Łossowski, *op. cit.*, s. 42; M. Kitchen, *op. cit.*, s. 235.

³¹⁴ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 651.

³¹⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 118; J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 379.

³¹⁶ J. Skodlarski, R. Matera, *op. cit.*, s. 14.

³¹⁷ H. Batowski, *Między...*, s. 117; K. Ozgercin, *Beyond private authority: shared authority in the creation of the bank for international settlements*, *Megatrend Review*, Nr 1, 2014, s. 5-39, s. 14-15.

³¹⁸ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 36.

³¹⁹ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 651.

³²⁰ S. J. Lee, *Aspects of European History, 1789-1980*, Methuen, London 1982, s. 127.

³²¹ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 370.

³²² T. Kmiecik, *op. cit.*, s. 168.

³²³ H. Batowski, *Między...*, s. 118.

zenie spłat na roczne raty, określane według wskaźnika koniunktury. Plan wprowadzał stopniowy wzrost corocznych spłat od kwoty 1 mld marek w 1924 r. do 2,5 mld w 1929 r.³²⁴ Przewidziano, że ponowne uregulowanie kwestii płatności odszkodowań wojennych nastąpi w 1929 r.³²⁵ Zabezpieczenie niemieckich spłat miały zapewnić hipoteki nałożone na niemieckie koleje, cła i wpływy z podatków³²⁶. Niemcy uzyskały obietnicę otrzymania pożyczek w wysokości 800 mln marek w złocie³²⁷. Dokonanie rozłożenia na raty zapłaty odszkodowań i udzielenie pożyczek miało na celu doprowadzenie do odbudowy i stabilizacji gospodarki niemieckiej³²⁸.

Rząd niemiecki przystał na propozycje określone w Planie Dawesa³²⁹. W trakcie obowiązywania Planu Francja przestała jednostronnie wymuszać spłaty odszkodowań od Niemiec³³⁰. Przez kilka lat Niemcy otrzymywały pożyczki na modernizację parku maszynowego, rozbudowę floty handlowej i rozwój eksportu³³¹. Głównie Stany Zjednoczone udzielały Niemcom kredytów³³². Uzyskane kapitały zapewniły rozwój przemysłu niemieckiego³³³. Z uzyskanych przez Niemcy krótkoterminowych pożyczek były również pokrywane raty odszkodowawcze³³⁴. Część odszkodowań, która trafiała do Francji i Wielkiej Brytanii, umożliwiła tym państwom spłatę długów zaciągniętych w Stanach Zjednoczonych podczas I wojny światowej³³⁵.

M. Kitchen podaje, że w latach 1924-1930 Niemcy pożyczły od innych państw łącznie około 29 mld marek, a zapłaciły odszkodowania wojenne w wysokości około 10,3 mld marek³³⁶. W ocenie A. Galosa w latach 1924-1930 Niemcy zapłaciły w sumie odszkodowania w wysokości 11 mld marek, zaś z tytułu pożyczek otrzymały 25 mld marek³³⁷. Z powyższych zestawień wynika, że Niemcy w ostatecznym bilansie uzyskały wyższe kwoty od uiszczonych ogółem rat odszkodowawczych³³⁸. Niemcy otrzymały po I wojnie światowej więcej gotówki niż za sprawą Planu Marshalla po II wojnie światowej³³⁹. Produkcja w Niemczech przekroczyła poziom z 1913 r. Dochód narodowy w Niemczech w 1928 r. wynosił 150 % dochodu z 1913 r.³⁴⁰

³²⁴ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 651; M. Kitchen, *op. cit.*, s. 36.

³²⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 641.

³²⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 117.

³²⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 36.

³²⁸ A. Galos, *op. cit.*, s. 641.

³²⁹ T. Kmiecik, *op. cit.*, s. 168.

³³⁰ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 36.

³³¹ H. Batowski, *Między...*, s. 118.

³³² J. Skodlarski, R. Matera, *op. cit.*, s. 13.

³³³ T. Kmiecik, *op. cit.*, s. 169.

³³⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 36.

³³⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 641.

³³⁶ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 36.

³³⁷ A. Galos, *op. cit.*, s. 641.

³³⁸ H. Batowski, *Między...*, s. 118.

³³⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 36; szerzej na temat Planu Marshalla w Rozdziale III 5.4.

³⁴⁰ A. Galos, *op. cit.*, s. 641.

2.3. Przyjęcie i realizacja Planu Younga z 1929 r.

Plan Dawesa, który miał doprowadzić do rozwiązania problemów dotyczących pobierania odszkodowań od Niemiec, obowiązywał do 1929 r.³⁴¹ Jeszcze przed krachem na Wall Street gospodarka niemiecka borykała się z trudnościami w postaci spadku produkcji, będącego konsekwencją lokautów w Zagłębiu Ruhry pod koniec 1928 r. Francja i Wielka Brytania dostrzegły w 1928 r. konieczność ponownego rozważenia zasad dochodzenia odszkodowań należnych od Niemiec. Francja zamierzała połączyć sprawę odszkodowań z ustaleniem spłaty długów wojennych. Ze strony Wielkiej Brytanii obiekcje wzbudzały kwestie podziału kwot pobranych odszkodowań. W ocenie dyrektora generalnego Komisji Reparacyjnej S. Parkera Gilberta, Niemcy pożyczły stanowczo za dużo pieniędzy na spłatę odszkodowań³⁴².

Niemcy dzięki dopływowi kapitału pochodzącego od państw uprawnionych do odszkodowań wojennych spłacały raty ustalone w Planie Dawesa³⁴³. Za sprawą Planu gospodarka niemiecka poczyniła duże postępy³⁴⁴. Perspektywa wygaśnięcia Planu Dawesa w 1929 r. powodowała konieczność podjęcia dalszych kroków w zakresie odszkodowań³⁴⁵.

W 1929 r. amerykański dyplomata O. D. Young podjął się opracowania kolejnego planu dotyczącego spłaty odszkodowań wojennych od Niemiec³⁴⁶. Od lutego 1929 r. obradowała w Paryżu Komisja Ekspertów pod kierownictwem O. D. Younga³⁴⁷. Stany Zjednoczone nie brały oficjalnie udziału w pracach Komisji³⁴⁸. Komisja miała ustalić dalsze postępowanie w zakresie pobierania odszkodowań³⁴⁹. Po kilku tygodniach rozmów przedstawiciel Niemiec, ekonomista i polityk H. Schacht wysunął żądanie zwrotu kolonii Niemcom oraz Polskiego Korytarza, co miało umożliwić zapłatę pełnej sumy odszkodowań wojennych. Francja nie wyraziła zgody na niemiecką propozycję i zagroziła wycofaniem swoich wkładów finansowych z Niemiec. Stosunki między Francją i Niemcami pogorszyły się i została zerwana współpraca między bankami centralnymi obu państw³⁵⁰.

Plan Younga zakładał, że Niemcy spłacą odszkodowania w ratach rocznych do 1988 r.³⁵¹ W przeciwieństwie do Planu Dawesa, w którym brakowało ustalenia, jak

³⁴¹ B. J. C. McKercher, *Austen Chamberlain and the Continental Balance of Power: Strategy, Stability, and the League of Nations, 1924-29* [w:] *Power and Stability: British Foreign Policy, 1865-1965*, red. E. Goldstein, B. J. C. McKercher, Frank Cass, London 2003, s. 207.

³⁴² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 43-44.

³⁴³ H. Batowski, *Między...*, s. 118.

³⁴⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 43.

³⁴⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 118.

³⁴⁶ B. J. C. McKercher, *op. cit.*, s. 207.

³⁴⁷ A. Galos, *op. cit.*, s. 654; K. Ozgercin, *op. cit.*, s. 15.

³⁴⁸ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 43.

³⁴⁹ H. Batowski, *Między...*, s. 118.

³⁵⁰ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 43; szerzej na temat tzw. Polskiego Korytarza w Rozdziale I 4.4.

³⁵¹ B. Nieścior, *op. cit.*; P. Sullo, J. Wyatt, *War Reparations* <[http://www.lalive.ch/data/publications/EPIIL_War_Reparations_\(1\).pdf](http://www.lalive.ch/data/publications/EPIIL_War_Reparations_(1).pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

długo Niemcy mają płacić odszkodowania, Plan Younga przewidywał uiszczanie kwot przez 37 lat na rzecz państw Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych, a potem jedynie na rzecz Stanów Zjednoczonych³⁵². Raty roczne zostały ustalone w przeciętnej wysokości 2,5 mld marek, a spłaty miały rozpocząć się od niewielkich sum, które wzrastałyby w dalszych latach. Podział spłat rocznych na obowiązkowe i warunkowe umożliwiał odstąpienie od części spłat, gdyby Niemcy znalazły się w kłopotach finansowych³⁵³. Przeciwno Planowi Younga oponowała niemiecka prawica³⁵⁴. H. Schacht podpisał ostatecznie raport Komisji, uzasadniając swą decyzję słabą pozycją Niemiec wobec Francji³⁵⁵. Zgoda Niemiec na przyjęcie planu spłat została wyrażona dnia 7 czerwca 1929 r.³⁵⁶ W sierpniu 1929 r. odbyła się konferencja w Hadze z udziałem Francji, Niemiec, Włoch, Japonii i Belgii³⁵⁷. Konferencja miała doprowadzić do ostatecznego rozwiązania kwestii związanych z I wojną światową. W toku obrad Minister Spraw Zagranicznych Wielkiej Brytanii A. Henderson zignorował żądanie Premiera Francji A. Brianda, aby wojska francuskie pozostały na terytorium Nadrenii jeszcze co najmniej rok³⁵⁸. Podczas Konferencji w Hadze została podjęta decyzja, że dwie okupowane strefy, tj. moguncka i koblencka, zostaną ewakuowane do końca 1930 r.³⁵⁹ Obrady konferencji w Hadze trwały w dniach 6-31 sierpnia 1929 r. i w dniach 4-20 stycznia 1930 r.³⁶⁰ Ostateczna wersja Planu Younga zakładała spłatę odszkodowań w 59 rocznych ratach³⁶¹. Podczas konferencji w Hadze dnia 20 stycznia 1930 r. nastąpiła ratyfikacja Planu Younga³⁶².

T. Kmiecik zauważa, że Plan Younga w znacznym zakresie zniszczył podstawy ekonomiczne i polityczne Traktatu Wersalskiego, umożliwiając Niemcom uzyskanie pełnej suwerenności gospodarczej³⁶³. Celem uruchomienia Planu Younga zostały udzielone Niemcom pożyczki w wysokości 300 mln dolarów. Rozwiązana została Komisja do Spraw Reparacji³⁶⁴. Plan doprowadził do dalszego zmniejszenia ciężaru odszkodowań wojennych pobieranych od Niemiec³⁶⁵.

Po spadku kursu funta szterlinga bank centralny Wielkiej Brytanii podniósł stopę procentową celem wzmocnienia funta, co przyczyniło się do krachu na Wall Street. Sytuacja na światowym rynku walutowym stała się napięta. Stany Zjednoczone zaczęły wycofywać kapitały krótkoterminowe z Europy. Nastąpił wzrost kosztów za-

³⁵² A. Galos, *op. cit.*, s. 654.

³⁵³ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 44.

³⁵⁴ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 382.

³⁵⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 43.

³⁵⁶ A. Galos, *op. cit.*, s. 654.

³⁵⁷ H. Batowski, *Między...*, s. 118.

³⁵⁸ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 77.

³⁵⁹ H. Batowski, *Między...*, s. 118.

³⁶⁰ A. Galos, *op. cit.*, s. 654.

³⁶¹ J. Skodlarski, R. Matera, *op. cit.*, s. 14.

³⁶² H. Küppers, *op. cit.*, s. 264.

³⁶³ T. Kmiecik, *op. cit.*, s. 170-171.

³⁶⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 44.

³⁶⁵ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 382.

ciągania amerykańskich pożyczek krótkoterminowych na pokrycie transakcji gwarantowanych. O ile w 1928 r. Stany Zjednoczone zainwestowały 1 mld dolarów w Europie, to w 1929 r. inwestycje uległy redukcji do 200 mln dolarów³⁶⁶.

Wielki Kryzys rozpoczął się w 1929 r. w Stanach Zjednoczonych i był poprzedzony spekulacjami giełdowymi o dużych rozmiarach³⁶⁷. Dnia 24 października 1929 r. na giełdzie w Nowym Jorku wybuchła panika. Wstrząs ekonomiczny w Stanach Zjednoczonych wpłynął na sytuację w Europie³⁶⁸. Do Wielkiej Brytanii kryzys dotarł na początku 1930 r.³⁶⁹ Kryzys przybrał powszechny charakter i dotknął wszystkie państwa kapitalistyczne³⁷⁰. Kryzys wystąpił z wielką siłą w państwach, które wcześniej przeżywały duży wzrost gospodarczy. Wobec załamania koniunktury rządy były bezradne. W stosunku do produkcji przemysłowej z 1928 r. światowa produkcja spadła ogólnie o 33 %, przy czym w Niemczech – o 46 %, a w Stanach Zjednoczonych – o 42 %³⁷¹.

W lipcu 1933 r. odbyła się w Londynie światowa konferencja gospodarcza zwołana przez Ligę Narodów. W konferencji wzięły udział 64 państwa, w tym Stany Zjednoczone i ZSRR. Konferencja miała na celu doprowadzenie do ustabilizowania kursów walut i osiągnięcie międzynarodowego porozumienia w sprawach celnych i eksportowych. Konferencja londyńska nie przyniosła pożądanych rezultatów³⁷².

Państwa próbowały w różny sposób radzić sobie z Kryzysem. W 1932 r. został opracowany z inicjatywy prezydenta Stanów Zjednoczonych F. D. Roosevelta program reform społeczno-gospodarczych o nazwie „New Deal”³⁷³. Intencją programu było wyprowadzenie Stanów Zjednoczonych z Kryzysu poprzez zwiększenie kontroli państwowej nad gospodarką³⁷⁴.

Na skutek wycofywania kapitałów amerykańskich z Europy Wielki Kryzys obciążał szczególnie Niemcy³⁷⁵. Ekspansja handlowa uzależniała Niemcy od rynków światowych³⁷⁶. Przed wybuchem Kryzysu gospodarka niemiecka znalazła się w poważnych trudnościach na skutek spadku produkcji³⁷⁷. Dotychczasowy rozwój Niemiec opierał się na pożyczkach, co narażało gospodarkę na wstrząs w razie ich wycofania³⁷⁸. Pożyczki działały jako bodziec dla Niemiec do importowania towarów i pobudzały rynek wewnętrzny kosztem eksportu. Warto jednak zauważyć, że większe od kwot wypłacanych tytułem odszkodowań pożyczki, które wystarczały

³⁶⁶ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 43-44.

³⁶⁷ H. Zins, *op. cit.*, s. 330.

³⁶⁸ A. Galos, *op. cit.*, s. 653.

³⁶⁹ H. Zins, *op. cit.*, s. 330.

³⁷⁰ H. Wereszycki, *op. cit.*, s. 298.

³⁷¹ A. Galos, *op. cit.*, s. 654.

³⁷² H. Batowski, *Między...*, s. 186.

³⁷³ J. Skodlarski, R. Matera, *op. cit.*, s. 24.

³⁷⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 253.

³⁷⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 118.

³⁷⁶ A. Galos, *op. cit.*, s. 653.

³⁷⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 44.

³⁷⁸ A. Galos, *op. cit.*, s. 653.

jedynie na spłatę odsetek od wcześniejszych zobowiązań, nie mogły być zaciągane w nieskończoność. Wielki Kryzys rozpoczął się w Niemczech w 1930 r. Skutki Kryzysu stały się bardziej dotkliwe dla Niemiec niż dla innych państw z uwagi na zależność gospodarki niemieckiej od znacznych sum kapitałowych pochodzących z pożyczek krótkoterminowych³⁷⁹. Rząd niemiecki wykazał bezradność, gdy Kryzys nadszedł. Podjęto próby załagodzenia skutków kryzysu poprzez obniżanie płac, zmniejszanie produkcji i oszczędności. Konsekwencją Kryzysu była duża liczba osób bezrobotnych. Nierównomierność rozwoju poszczególnych dziedzin produkcji czyniła niektóre z nich bardziej podatnymi na załamanie rynkowe. Usprawnienie produkcji i wykwalifikowanie pracowników utrudniały możliwość znalezienia nowej pracy. Kryzys dał się we znaki również w rolnictwie. Ceny artykułów rolnych spadły średnio o 1/4, co skutkowało wzrostem zadłużenia gospodarstw rolnych³⁸⁰. Dnia 13 lipca 1931 r. nastąpił upadek jednego z największych banków niemieckich, Banku Darmstadtzkiego i Narodowego (Darmstadter und Nationalbank)³⁸¹. Upadek Banku wywołał panikę wśród instytucji kredytowych i spowodował konieczność ich czasowego zamknięcia. Problemy finansowe wpłynęły na ograniczenie obrotu handlowego z innymi państwami. Dnia 15 lipca 1931 r. operacje walutami obcymi zostały uzależnione od zgody Banku Rzeszy³⁸². Apogeum Kryzysu w Niemczech przypało na 1932 r.³⁸³

Kryzys w Niemczech był jednym z głównych czynników decydujących o dojściu Hitlera do władzy drogą legalną w 1933 r.³⁸⁴. Powiększenie się liczby bezrobotnych zaostrzało sytuację społeczną i generowało potencjalnych zwolenników ugrupowań antydemokratycznych, zmierzających do obalenia istniejących stosunków³⁸⁵. Również obniżenie standardu życia w wyniku pobierania odszkodowań wojennych przyczyniało się do wzrostu nastrojów radykalnych³⁸⁶.

Z uwagi na trwający od 1929 r. kryzys ekonomiczny, który ze Stanów Zjednoczonych rozszerzył się na Europę, Plan Younga nie został wykonany³⁸⁷. W wyniku załamania rynkowego Niemcy zaczęły od 1930 r. zalegać ze spłatami ustalonych kwot³⁸⁸. Pogłębienie się kryzysu gospodarczego skłoniło prezydenta Stanów Zjednoczonych H. C. Hoovera, do ogłoszenia dnia 20 czerwca 1931 r. moratorium na spłatę wszystkich długów międzynarodowych, w tym niemieckich odszkodowań wojennych, na okres roku³⁸⁹.

³⁷⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 36.

³⁸⁰ A. Galos, *op. cit.*, s. 653-654.

³⁸¹ U. Kurzer, *Nationalsozialismus und Konsumgenossenschaften*, Centaurus Verlag & Media UG, Pfaffenweiler 1997, s. 80.

³⁸² A. Galos, *op. cit.*, s. 654.

³⁸³ U. Kurzer, *op. cit.*, s. 50.

³⁸⁴ J. Skodlarski, R. Matera, *op. cit.*, s. 24; T. Jędruszczak, *op. cit.*, s. 172.

³⁸⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 654.

³⁸⁶ P. Madajczyk, *Europa...*, s. 20.

³⁸⁷ H. Batowski, *Między...*, s. 399.

³⁸⁸ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 383.

³⁸⁹ A. Galos, *op. cit.*, s. 654; J. Piątek, *op. cit.*, s. 54..

Z uwagi na narastający kryzys gospodarczy i za sprawą moratorium Niemcy w 1931 r. zaprzestały w ogóle dokonywania ratalnych płatności na rzecz państw zwyciężczych³⁹⁰. Pobieranie odszkodowań od Niemiec zostało zaniechane, mimo oporów ze strony Francji, w wyniku ustaleń dokonanych podczas konferencji w Lozannie, która odbyła się w 1932 r. z udziałem Wielkiej Brytanii, Francji, Belgii, Niemiec i Włoch³⁹¹. B. Nieścior wskazuje, że zawarty w Lozannie dnia 9 lipca 1932 r. układ rozwiązywał problem odszkodowań wojennych od Niemiec³⁹².

Po dojściu do władzy Hitler ogłosił, że w przyszłości nie będą wypłacane jakiegokolwiek odszkodowania wojenne ze strony Niemiec³⁹³. Jak zauważa T. Kmieciak, wpłaty niemieckie dokonane z tytułu odszkodowań wojennych wyniosły ostatecznie 16 % żądanej sumy³⁹⁴.

3. Dojście Hitlera do władzy i dyktatura nazistowska w latach 1933-1939

3.1. Charakterystyka narodowego socjalizmu

Termin „fasyzm” pojawił się w języku politycznym Europy jako nazwa ruchu powstałego we Włoszech po zakończeniu I wojny światowej³⁹⁵. W 1919 r. zostały założone przez byłego socjalistę B. Mussoliniego Związki Kombatantkie (Fasci di Combattimento)³⁹⁶. Ruch faszystowski łączył elementy socjalizmu i nacjonalizmu. Po zdobyciu w listopadzie 1922 r. władzy przez Mussoliniego pojęciem „fasyzm” określano ustrój polityczny Włoch³⁹⁷. Jako faszystowskie określano następnie wzorowane na Związkach Kombatantkich partie polityczne, które powstały w Europie³⁹⁸. Nazwę „fasyzm” zaczęto stosować w odniesieniu do ideologii tych partii oraz do wprowadzonych pod ich rządami ustrojów politycznych. Hitlerowski narodowy socjalizm, zwany także nazizmem, był inspirowany włoskim faszyzmem. Również ustrój panujący w Niemczech w latach 1933-45 określa się powszechnie mianem „fasyzmu”³⁹⁹.

Powstałe po I wojnie światowej ruchy faszystowskie opierały się na negacji powojennego *status quo*. Faszyści traktowali wyznawaną ideologię nie tylko jako program polityczny, ale jako filozofię życia i zarazem jedyny prawdziwy światopogląd. Idee faszyzmu dyskredytowały europejską tradycję demokratyczną i liberal-

³⁹⁰ B. Nieścior, *op. cit.*

³⁹¹ H. Batowski, *Między...*, s. 118; J. Skodlarski, R. Matera, *op. cit.*, s. 14

³⁹² B. Nieścior, *op. cit.*

³⁹³ *Ibidem.*

³⁹⁴ T. Kmieciak, *op. cit.*, s. 170-171.

³⁹⁵ H. Olszewski, M. Zmierczak, *op. cit.*, s. 328.

³⁹⁶ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 405.

³⁹⁷ H. Olszewski, M. Zmierczak, *op. cit.*, s. 328.

³⁹⁸ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 405.

³⁹⁹ H. Olszewski, M. Zmierczak, *op. cit.*, s. 328.

na⁴⁰⁰. Partia faszystowska miała reprezentować cały naród⁴⁰¹. Faszyści krytykowali zarówno liberalizm polityczny jak i liberalizm ekonomiczny⁴⁰². Faszyzm odwoływał się one do haseł sprawiedliwości społecznej. Program społeczny faszyzmu bazował na nacjonalizmie o silnym zabarwieniu szowinistycznym. Ideologie faszystowskie nie przedstawiały spójnej całości. Jedyne wódz był władny ostatecznie określać, co stanowi podstawę ideologiczną ruchu faszystowskiego. Racjonalizm został tym samym zredukowany w faszyzmie do minimum⁴⁰³.

Hitler podczas pobytu w więzieniu po puczu monachijskim podyktował R. Hessowi ideologiczno-propagandową książkę „Mein Kampf”⁴⁰⁴. W książce Hitler wyłożył swój program polityczno-społeczny⁴⁰⁵. Książka ukazała się w Niemczech w 1925 r. W „Mein Kampf” zostały zawarte wytyczne dla NSDAP oraz wizja przyszłej polityki Niemiec po przejęciu władzy⁴⁰⁶. Hitler propagował nacjonalizm wielkoniemiecki i zakładał konieczność niemieckiej ekspansji terytorialnej, która miała polegać głównie na podboju państw wschodnioeuropejskich⁴⁰⁷. W „Mein Kampf” znalazła się koncepcja zjednoczenia w państwie wszystkich osób posługujących się językiem niemieckim⁴⁰⁸.

Narodowy socjalizm opierał się na pogardzie dla demokracji, równości jednostek i liberalizmu gospodarczego⁴⁰⁹. Doktryna Hitlera odrzucała indywidualizm, podporządkowując jednostkę państwu⁴¹⁰. Narodowy socjalizm jawnie dążył do zlikwidowania w Niemczech systemu parlamentarnego i zastąpienia go dyktaturą jednego wodza⁴¹¹. Naziści traktowali demokratyczny ustroj Republiki Weimarskiej jako antynarodowy⁴¹². Narodowy socjalizm nie był spójną całością, a definiowanie podstaw ideologicznych doktryny zostało zastrzeżone dla wodza⁴¹³. Narodowy socjalizm odwoływał się do więzów krwi całego narodu niemieckiego i wspólnoty duchowej narodu, wyrażając dążenie do panowania Niemców nad wszystkimi narodami⁴¹⁴. Pogrom Żydów z listopada 1938 r. ukazał fakt, że antysemityzm był integralną częścią nazizmu⁴¹⁵. Narodowy

⁴⁰⁰ *Ibidem*, s. 330-331.

⁴⁰¹ A. Nitszke, *op. cit.*, s. 139.

⁴⁰² M. Szczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 534.

⁴⁰³ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 330, 333.

⁴⁰⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 188.

⁴⁰⁵ K. Hildebrand, *The Foreign Policy of the Third Reich*, University of California Press, Los Angeles 1973, s. 19-20.

⁴⁰⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 178.

⁴⁰⁷ *Idem*, *Rok...*, s. 14.

⁴⁰⁸ *Idem*, *Między...*, s. 188.

⁴⁰⁹ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 331.

⁴¹⁰ F. Ermacora, *Grundriß einer Allgemeinen Staatslehre. Systemausgleich in der westlichen Industriegesellschaft*, Duncker & Humblot, Berlin 1979, s. 55.

⁴¹¹ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 333.

⁴¹² J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 355

⁴¹³ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 330.

⁴¹⁴ *Ibidem*, s. 333; J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 406.

⁴¹⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 312; szerzej na ten temat w Rozdziale I 3.5.

sojalizm negatywnie odnosił się wobec narodów uznanych za godne pogardy, tj. narodów słowiańskich⁴¹⁶. Hitlerowskiemu nacjonalizmowi towarzyszył rasizm⁴¹⁷. Rasizm przybierał często postać karykaturalną, lecz groźną w praktyce politycznej. W sposób pseudonaukowy doktryna nazistowska mieszała pojęcia antropologiczne z pojęciami językowymi, aby w ten sposób udowodnić wyższość aryjskiej rasy⁴¹⁸. Hitlerowcy propagowali antysemityzm w wersji rasistowskiej, tj. uznającej Żydów za odrębną rasę, którą przeciwstawiali rasie aryjskiej⁴¹⁹. Hitlerowski rasizm odróżniał nazistowską odmianę rewizjonizmu od rewizjonizmu Republiki Weimarskiej⁴²⁰. W „Mein Kampf” Hitler nie ukrywał podziwu dla mocarstwowości Prus. W ocenie Hitlera błędem polityki rządu pruskiego było obranie za cel germanizacji Polaków. Dla Hitlera Polacy byli ludźmi gorszej kategorii i skompromitowałyby godność narodu niemieckiego, gdyby stali się Niemcami. Hitler obawiał się, że w Europie mogłoby powstać duże i silne państwo słowiańskie, które działałoby na szkodę Niemców i uniemożliwiłoby wielkoniemiecką ekspansję terytorialną na wschód⁴²¹. Po dojściu Hitlera do władzy polityka niemiecka wobec państw sąsiednich opierała się na pogardzie i niechęci skierowanej przeciwko narodom słowiańskim, w tym Czechom i Polakom⁴²².

3.2. Ustrój Niemiec przed dojściem Hitlera do władzy

Dnia 9 listopada 1918 r. Wilhelm II Hohenzollern abdykował jako Cesarz Niemiec⁴²³. Maksymilian Badeński, ogłaszając abdykację Cesarza Wilhelma II, powierzył F. Ebertowi sprawowanie urzędu Kanclerza. W 1919 r. rozpoczął się kolejny okres w dziejach państwa niemieckiego. Została utworzona Republika Weimarska. Republika Weimarska to federalne, demokratyczne państwo niemieckie o ustroju prezydencko-parlamentarnym, istniejące w latach 1919-1933. Nazwa państwa pochodziła od miasta Weimar, w którym Zgromadzenie Narodowe uchwaliło konstytucję⁴²⁴. Konstytucja Weimarska została przyjęta dnia 31 lipca 1919 r.⁴²⁵ F. Ebert jako Prezydent Republiki podpisał Konstytucję dnia 11 sierpnia 1919 r. Na mocy Konstytucji II Rzesza stała się w 1919 r. państwem o ustroju republikańskim⁴²⁶. W skład Republiki Weimarskiej wchodziło 18 krajów związkowych, z których każdy miał swój sejm i rząd⁴²⁷. Kraje związkowe były reprezentowane przez człon-

⁴¹⁶ A. Galos, *op. cit.*, s. 665.

⁴¹⁷ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 408.

⁴¹⁸ A. Galos, *op. cit.*, s. 665.

⁴¹⁹ H. Olszewski, M. Zmierczak, *op. cit.*, s. 333.

⁴²⁰ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 313.

⁴²¹ H. Batowski, *Rok...*, s. 16.

⁴²² *Ibidem*, s. 15; szerzej na ten temat w Rozdziale I 4.5.

⁴²³ N. M. Tończyk, *Konstytucja Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 roku jako demokratyczna podstawa prawna totalitarnego państwa*, *Studia Iuridica Toruniensia*, Tom 14, 2014, s. 377.

⁴²⁴ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 330, 347.

⁴²⁵ N. M. Tończyk, *op. cit.*, s. 379.

⁴²⁶ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 347.

⁴²⁷ N. M. Tończyk, *op. cit.*, s. 381.

ków swoich rządów w Radzie Rzeszy. Konstytucja Weimarska nie przewidywała dokładnego opisu kompetencji Rady. Ustawodawstwo organów centralnych miało pierwszeństwo przed aktami prawnymi wydawanymi w krajach związkowych⁴²⁸. W Republice funkcjonował dwuizbowy parlament⁴²⁹. Sejm Rzeszy (Reichstag) miał obowiązek zbierania się minimum raz w roku. Reichstag składał się z posłów wybieranych przez naród co 4 lata w głosowaniu powszechnym na zasadzie proporcjonalnej⁴³⁰. Drugą izbą parlamentu była Rada Rzeszy (Reichsrat) reprezentująca kraje związkowe, która dysponowała w procesie ustawodawczym jedynie prawem weta zawieszającego⁴³¹. Głową Republiki Weimarskiej był Prezydent wybierany w głosowaniu powszechnym na 7-letnią kadencję⁴³². Prezydent reprezentował państwo na zewnątrz, zawierał w imieniu Republiki traktaty i był zwierzchnikiem sił zbrojnych. Prezydent mianował Kanclerza i na wniosek Kanclerza – ministrów oraz zwoływał obrady parlamentu⁴³³. Konstytucja Weimarska przewidywała możliwość odwołania Prezydenta w drodze referendum zarządzanego przez Reichstag⁴³⁴. Rząd (Reichsregierung) składał się z Kanclerza i ministrów⁴³⁵. Kanclerz określał wytyczne polityki Rządu⁴³⁶. Rząd był zależny od poparcia Reichstagu⁴³⁷. Kanclerz i Rząd ponosili odpowiedzialność polityczną przed Reichstagiem⁴³⁸. Z uwagi na zagwarantowanie w Konstytucji Weimarskiej Prezydentowi możliwości wprowadzania stanu wyjątkowego, Prezydent otrzymał praktycznie nieograniczoną władzę w Republice⁴³⁹.

3.3. Ruch narodowosocjalistyczny w Republice Weimarskiej

Kłęska Niemiec w I wojnie światowej i powojenny kryzys gospodarczy spowodowały duże poparcie dla dwóch nowo powstałych ruchów politycznych: komunistycznego i narodowosocjalistycznego⁴⁴⁰. Radykalne ruchy zmierzały do obalenia demokratycznego ustroju⁴⁴¹. A. Nitszke zauważa, że Republika Weimarska nie była państwem powszechnie szanowanym przez obywateli⁴⁴².

⁴²⁸ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 347.

⁴²⁹ M. Labijak, *Rozwiązania prawnoustrojowe Republiki Weimarskiej w perspektywie historycznej i porównawczej*, Studia Iuridica Toruniensia, Tom 14, 2014, s. 185.

⁴³⁰ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 180.

⁴³¹ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 340.

⁴³² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 180.

⁴³³ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 347.

⁴³⁴ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 340.

⁴³⁵ N. M. Tończyk, *op. cit.*, s. 382.

⁴³⁶ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 347.

⁴³⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 180.

⁴³⁸ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 340.

⁴³⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 180.

⁴⁴⁰ E. Jäckel, *Rodowód historyczny Hitlera* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 290.

⁴⁴¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 186.

⁴⁴² A. Nitszke, *op. cit.*, s. 134.

Sukcesywnie rosła w siłę i zdobywała coraz większą popularność założona dnia 5 stycznia 1919 r. Niemiecka Partia Robotnicza (DAP), przekształcona w 1920 r. w Narodowosocjalistyczną Niemiecką Partię Robotniczą (NSDAP)⁴⁴³. Socjaldemokraci, którzy zdobyli prawie połowę głosów po wyborach w 1919 r., zostali obarczeni winą za przegraną wojnę i postrzegani przez niezadowoloną część społeczeństwa jako „cios w plecy”, który przyczynił się do porażki Niemiec. Winę za klęskę przypisywano socjalistom, Żydom oraz tzw. „zbrodniarzom listopadowym”, czyli niemieckim politykom, ponoszącym odpowiedzialność za podpisanie zawieszenia broni⁴⁴⁴.

Partie faszystowskie, w tym NSDAP, programowo dążyły do tego, aby uzyskać charakter masowy⁴⁴⁵. Partie faszystowskie były partiami nowego typu, które nie odnosiły się w założeniach programowych do interesów określonych grup lub warstw społecznych, ale do interesu całego narodu i państwa. Partie posiadały bojówki i odznaczały się hierarchiczną strukturą, dyscypliną partyjną oraz uznaniem całkowitego przywództwa wodza. Członkowie partii nosili organizacyjne umundurowanie i partyjne emblematy⁴⁴⁶. Funkcjonariusze NSDAP uważali się za nową elitę w Niemczech, różniącą się od dawnych elit m.in. pochodzeniem ze wszystkich warstw społecznych⁴⁴⁷. NSDAP wysuwała postulat zjednoczenia wszystkich Niemców, a Hitler w wystąpieniach publicznych podkreślał wszechniemieckie cele partii, przemawiając w imieniu Niemców Sudeckich, Niemców zamieszkałych w Austrii, w Polsce i we włączonym do Włoch po I wojnie światowej Południowym Tyrolu⁴⁴⁸. NSDAP była partią o charakterze antydemokratycznym i szowinistycznym⁴⁴⁹. NSDAP krytykowała demokratyczny system Republiki Weimarskiej jako ustrój, który nie jest zdolny uporać się z kryzysem⁴⁵⁰. Hitler obwinał Żydów za kryzys w Niemczech i inflację⁴⁵¹. Program NSDAP przewidywał wprowadzenie pełnej kontroli państwa nad gospodarką, dokonanie zmian w systemie opieki społecznej oraz wzrost świadczeń socjalnych⁴⁵².

Gospodarce założenia NSDAP przyczyniły się do wzrostu atrakcyjności narodowego socjalizmu wśród społeczeństwa podczas Wielkiego Kryzysu⁴⁵³. Propagowany przez NSDAP antyliberalizm przysparzał jej zwolenników wśród proletariatu i bezrobotnych. Członkami partii zostało wielu żołnierzy niemieckich, którzy na skutek demobilizacji po I wojnie światowej nie mogli znaleźć pracy. Obawa przed rozprzestrzenieniem się radzieckiego komunizmu do Niemiec skłaniała warstwy posiadają-

⁴⁴³ A. Galos, *op. cit.*, s. 657; J. Tomasiewicz, *W poszukiwaniu istoty faszyzmu*, Historia i Polityka, Nr 2-3, 2009-2010, s. 127.

⁴⁴⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 186.

⁴⁴⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 657.

⁴⁴⁶ H. Olszewski, M. Zmierczak, *op. cit.*, s. 329.

⁴⁴⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 297.

⁴⁴⁸ H. Batowski, *Rok...*, s. 76.

⁴⁴⁹ *Idem*, *Między...*, s. 177.

⁴⁵⁰ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 355.

⁴⁵¹ G. D. Feldman, *The Great...*, s. 575.

⁴⁵² H. Olszewski, M. Zmierczak, *op. cit.*, s. 335.

⁴⁵³ C. Martysz, *Gospodarczy cud Trzeciej Rzeszy – prawda czy mit?*, Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów, Zeszyt 127, 2013, s. 9-10.

ce do popierania nazistów⁴⁵⁴. Niemieccy przemysłowcy przekazywali znaczne kwoty na rzecz NSDAP⁴⁵⁵. Wielka finansjera niemiecka popierała NSDAP, dostrzegając w niej partię przeciwstawiającą się lewicy⁴⁵⁶. Hitler unikał obietnic gospodarczych, koncentrując się na niemieckich udrękach i upokorzeniach po I wojnie światowej, co powodowało masowe poparcie dla NSDAP wśród różnych środowisk⁴⁵⁷.

Wykorzystując populistyczne i antydemokratyczne tendencje, Hitler próbował w dniach 8-9 listopada 1923 r. w Monachium dojść do rządów przy pomocy bojówek podczas tzw. puczu monachijskiego⁴⁵⁸. Grupy niemieckich nacjonalistów pod wodzą Hitlera i byłego szefa sztabu generalnego generała E. Ludendorffa usiłowały przejąć władzę w Bawarii. Policja monachijska otworzyła ogień do uczestników puczu, zmuszając ich do ucieczki. Pucz zakończył się fiaskiem i aresztowaniami, a jego przywódcy zostali postawieni przed sądem. Hitler spędził około rok w więzieniu, gdzie stworzył „Mein Kampf”, a E. Ludendorff został zwolniony⁴⁵⁹. Po nieudanym puczu monachijskim NSDAP została w Niemczech zdelegalizowana. Po opuszczeniu w 1924 r. przez Hitlera więzienia NSDAP została odbudowana, działając początkowo jako partia nielegalna. Dnia 27 lutego 1925 r. NSDAP została założona ponownie po zmianach statutu partii. Odtąd NSDAP sukcesywnie zyskiwała w Niemczech coraz większe poparcie. W 1925 r. liczba członków NSDAP wynosiła 27,1 tys. osób⁴⁶⁰. Z roku na rok wzrastały szeregi partii, aby w 1933 r. osiągnąć liczbę 700 tys. członków⁴⁶¹. Po wyborach, które odbyły się we wrześniu 1930 r., w Reichstagu znalazło się 107 posłów z ramienia NSDAP⁴⁶². Po wyborach w lipcu 1932 r. NSDAP zdobyła już 230 miejsc w Reichstagu, stając się najsilniejszym ugrupowaniem parlamentarnym⁴⁶³.

3.4. III Rzesza jako państwo totalitarne

Pojęcie totalitaryzm zostało wymyślone we Włoszech. Faszystowski filozof G. Gentile określił faszyzm mianem ustroju totalitarnego⁴⁶⁴. Niemiecki nazizm był ideologią pokrewną do włoskiego faszyzmu⁴⁶⁵. W okresie zimnej wojny określano mianem totalitarnych reżymy: włoski, hitlerowski i stalinowski. Totalitaryzm cechują: rządy monopartyjne, istnienie oficjalnej doktryny politycznej, szczelna kontrola

⁴⁵⁴ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 330.

⁴⁵⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 287.

⁴⁵⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 177.

⁴⁵⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 287.

⁴⁵⁸ M. Krepa, *Poglądy...*, s. 111.

⁴⁵⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 188.

⁴⁶⁰ A. Galos, *op. cit.*, s. 657-658.

⁴⁶¹ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 353.

⁴⁶² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 78.

⁴⁶³ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 11.

⁴⁶⁴ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 348.

⁴⁶⁵ J. Tomaszewicz, *op. cit.*, s. 122.

mediów, policyjny nadzór nad życiem publicznym, centralistyczna organizacja administracji państwowej oraz kontrola gospodarki⁴⁶⁶.

Mussolini utworzył w grudniu 1921 r. Partito Nazionale Fascista, która przejęła w 1922 r. władzę we Włoszech⁴⁶⁷. Po zamachu stanu Mussolini ustanowił państwo totalno-korporacyjne i ogłosił się jego Wodzem (Duce). Mussolini jako Wódz skumulował liczne stanowiska państwowe, stając się Premierem oraz szefem ministerstw: spraw wewnętrznych, spraw zagranicznych, korporacji, wojsk lądowych, marynarki i lotnictwa. Wódz był wcieleniem państwa, a jego wszelkie decyzje uzyskiwały moc prawną. We Włoszech istniał prymat państwa nad rządzącą partią faszystowską, w której obowiązywało bezwzględne posłuszeństwo Wodzowi⁴⁶⁸. W koncepcji państwa faszystowskiego brakowało miejsca na instytucje demokratyczne⁴⁶⁹. Państwo faszystowskie miało być alternatywą wobec państwa liberalnego⁴⁷⁰.

III Rzesza istniała w latach 1933-1945. Termin „III Rzesza” pojawił się w niemieckiej debacie politycznej lat 20-tych XX w.⁴⁷¹ Określenie „III Rzesza” nie jest wynalazkiem nazistów, lecz nacjonalisty A. Moellera van den Brucka⁴⁷². W wydanej w 1923 r. książce „III Rzesza” A. Moeller van den Bruck nawoływał do obalenia Republiki Weimarskiej i wprowadzenia w Niemczech dyktatury⁴⁷³.

Pojęcie „III Rzesza” miało na celu podkreślenie jedności ziem niemieckich i wyrażało tęsknotę za świetnością czasów I Rzeszy i II Rzeszy⁴⁷⁴. I Rzesza to Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego, które istniało w latach 962-1806 i nawiązywało do tradycji starożytnego Cesarstwa Rzymskiego⁴⁷⁵. Mianem II Rzeszy określa się utworzone w 1871 r. cesarstwo Hohenzollernów⁴⁷⁶. W trakcie wojny francusko-pruskiej Prusy dokonały zjednoczenia Niemiec. Dnia 18 stycznia 1871 r. w Wersalu odbyła się koronacja cesarska króla Prus Wilhelma⁴⁷⁷. J. Macała zauważa, że powstanie II Rzeszy w znaczny sposób zaburzyło ówczesny układ sił w Europie⁴⁷⁸. II Rzesza w kolejnych latach zyskiwała na znaczeniu w Europie m.in. dzięki sprawnej admini-

⁴⁶⁶ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 348.

⁴⁶⁷ J. Tomaszewicz, *op. cit.*, s. 127.

⁴⁶⁸ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 348, 350.

⁴⁶⁹ J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 583.

⁴⁷⁰ L. Dubel, *Koncepcja totalitaryzmu w ujęciu Aleksandra Hertza*, *Studia Iuridica Lublinensia*, Nr 3, 2016, s. 239.

⁴⁷¹ A. Schlüter, *Moeller van den Bruck: Leben und Werk*, Böhlau Verlag, Köln 2010, s. 405.

⁴⁷² J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 352.

⁴⁷³ A. Schlüter, *op. cit.*, s. 405.

⁴⁷⁴ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 352.

⁴⁷⁵ T. Manteuffel, *Historia Powszechna. Średniowiecze*, Wydawnictwo Naukowe PWN Sp. z o.o., Warszawa 1994, s. 160; A. Krasnowolski, *Subsydiarność w prawie i w praktyce samorządowej*, *Opracowania Tematyczne*, OT – 609, Kancelaria Senatu, Biuro Analiz i Dokumentacji, Warszawa 2012, s. 5.

⁴⁷⁶ H. J. Bücking, *Der Rechtsstatus des Deutschen Reiches*, Berlin Verlag, Berlin 1979, s. 235.

⁴⁷⁷ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 224.

⁴⁷⁸ J. Macała, *Friedrich Ratzel jako twórca niemieckiej Geopolitik*, *Athenaeum. Polskie Studia Polilogiczne*, Vol. 34, 2012, s. 145.

stracji i silnej armii⁴⁷⁹ II Rzesza składała się ze zjednoczonych niemieckich królestw, księstw oraz miast hanzeatyckich⁴⁸⁰. Parlament Rzeszy uchwalił dnia 16 kwietnia 1871 r. konstytucję⁴⁸¹. Na czele Rzeszy stał Cesarz⁴⁸². Rząd Rzeszy składał się z jednego ministra z tytułem Kanclerza. Każde państwo wchodzące w skład Rzeszy zachowało swego władcę i swą konstytucję⁴⁸³. W federalnym cesarstwie Hohenzollernów dominującą rolę odgrywały Prusy⁴⁸⁴. Konstytucja II Rzeszy obowiązywała do dnia 11 sierpnia 1919 r. Wówczas weszła w życie Konstytucja Weimarska⁴⁸⁵.

Dnia 30 stycznia 1933 r. Prezydent Niemiec P. von Hindenburg powierzył Hitlerowi stanowisko Kanclerza⁴⁸⁶. Prezydent zwolnił dotychczasowego Kanclerza K. von Schleichera sprawującego funkcję od dnia 3 grudnia 1932 r.⁴⁸⁷ Po objęciu funkcji Kanclerza Hitler stworzył rząd koalicyjny z udziałem NSDAP i Niemieckiej Narodowej Partii Ludowej (DNVP)⁴⁸⁸. Gdy Hitler zdobył władzę, zaczął przekształcać demokratyczny ustrój Republiki Weimarskiej w narodowosocjalistyczną dyktaturę⁴⁸⁹. Odejście od systemu demokratycznego było o tyle łatwe, że w Republice Weimarskiej wzbudzał on niechęć zarówno wśród prawicy jak i skrajnej lewicy⁴⁹⁰. Dnia 1 lutego 1933 r. został rozwiązany Reichstag. Hitler umocnił kontrolę nad Prusami, które były ostoją socjalistów. Dnia 4 lutego 1933 r. Hitler wydał dekret o ochronie narodu niemieckiego umożliwiający policji kontrolę prasy i zakazywanie zgromadzeń publicznych. Dnia 6 lutego 1933 r. rozwiązano pruski Landtag⁴⁹¹. Dnia 27 lutego 1933 r. w wyniku podpalenia spłonął budynek Reichstagu⁴⁹². Po pożarze Reichstagu ogłoszono stan wyjątkowy⁴⁹³. Wydany dnia 28 lutego 1933 r. dekret nadzwyczajny o ochronie narodu i państwa zniósł swobody obywatelskie, w tym wolność słowa⁴⁹⁴. Po pożarze Reichstagu zostały rozpisane na dzień 5 marca 1933 r. nowe wybory⁴⁹⁵. Po wyborach NSDAP uzyskała 43,9 % oddanych głosów. Gmach Reichstagu został otwarty dnia 21 marca 1933 r. w Poczdamie. Nowo wybrany Reichstag uchwalił ustawę, która zakończyła okres rządów parlamentarnych

⁴⁷⁹ P. Madajczyk, *Europa...*, s. 20.

⁴⁸⁰ H. J. Bücking, *op. cit.*, s. 235.

⁴⁸¹ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 231.

⁴⁸² A. Galos, *op. cit.*, s. 531.

⁴⁸³ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 327.

⁴⁸⁴ H. J. Bücking, *op. cit.*, s. 235.

⁴⁸⁵ K. M. Witkowska-Chrzczonowicz, J. Rutynowski, *Republika Włoska i Republika Federalna Niemiec – dwa państwa założycielskie Wspólnot Europejskich na drodze integracji europejskiej*, Toruńskie Studia Polsko-Włoskie, Tom VII, 2011, s. 119.

⁴⁸⁶ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 12.

⁴⁸⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 202.

⁴⁸⁸ H. Batowski, *Między...*, s. 177.

⁴⁸⁹ N. Frei, *1939 und wir. Essay*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 36-37, 2009, s. 3.

⁴⁹⁰ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 354.

⁴⁹¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 285-286.

⁴⁹² J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 416.

⁴⁹³ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 287.

⁴⁹⁴ M. Krepa, *Poglądy...*, s. 119-120.

⁴⁹⁵ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 416.

w Niemczech i wprowadziła ustrój totalitarny⁴⁹⁶. Ustawa o pełnomocnictwach z dnia 23 marca 1933 r. przyznała upoważnienia dla rządu w zakresie wydawania ustaw i dokonywania zmian w konstytucji⁴⁹⁷. Dnia 12 listopada 1933 r. odbyły się wybory do Reichstagu⁴⁹⁸. Podczas wyborów na listę rządową Hitlera oddano 92,2 % głosów. Hitler potrzebował Reichstagu do uchwalania ustaw, które nie mieściły się w granicach pełnomocnictw nadzwyczajnych bądź wymagały szybkiego przeforsowania. Najbardziej znanymi aktami prawnymi były ustawy norymberskie z 1935 r.⁴⁹⁹

Program NSDAP z 1920 r. nie określał ustroju przyszłego państwa narodowo-socjalistycznego. Z treści programu wynikała natomiast wyraźna wrogość do demokracji, systemu parlamentarnego i federalnej struktury państwa. III Rzesza otrzymała w spuściznie sprawną infrastrukturę państwową wywodzącą się z pruskiej tradycji, która cieszyła się dużym szacunkiem od czasów Bismarcka⁵⁰⁰. Hierarchiczny model NSDAP posłużył Hitlerowi do urządzenia totalitarnego państwa⁵⁰¹. W administracji zostały dokonane czystki, a federalna struktura państwa uległa likwidacji⁵⁰². Hitler zdelegalizował wolne związki zawodowe⁵⁰³. Dnia 14 lipca 1933 r. Niemcy przekształciły się w państwo monopartyjne⁵⁰⁴. Powstawanie nowych partii i stronnictw nie było możliwe⁵⁰⁵.

Dnia 2 sierpnia 1934 r. zmarł Prezydent P. von Hindenburg⁵⁰⁶. Na podstawie testamentu P. von Hindenburga Hitler przejął władzę prezydencką, zachowując stanowisko Kanclerza i funkcję lidera NSDAP⁵⁰⁷. Władza Hitlera opierała się odąd formalnie na połączeniu stanowisk Kanclerza i Prezydenta⁵⁰⁸. W życiu politycznym i społecznym zaczęła dominować zasada wodzostwa⁵⁰⁹. Niemiecka armia została zobowiązana dnia 2 sierpnia 1934 r. do złożenia przysięgi wierności wobec Hitlera⁵¹⁰. W wykładni narodowosocjalistycznego ustroju Hitler stał ponad państwem, a dyktatorska władza stała się nieograniczona⁵¹¹. Po połączeniu urzędów Kanclerza i Prezydenta zyskały na znaczeniu autorytarne aspekty państwa, przeważając nad

⁴⁹⁶ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 289.

⁴⁹⁷ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 353.

⁴⁹⁸ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 419.

⁴⁹⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 291; szerzej na temat ustaw norymberskich w Rozdziale I 3.5.

⁵⁰⁰ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 351-352.

⁵⁰¹ L. Dubel, *op. cit.*, s. 242.

⁵⁰² J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 354.

⁵⁰³ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 290.

⁵⁰⁴ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 354; L. Dubel, *op. cit.*, s. 242.

⁵⁰⁵ A. Nitszke, *op. cit.*, s. 139.

⁵⁰⁶ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 305.

⁵⁰⁷ A. Galos, *op. cit.*, s. 669.

⁵⁰⁸ M. Szaniecki, *op. cit.*, s. 534.

⁵⁰⁹ F. Połomski, „Dobro wspólne – przed dobrem jednostki”. *Hasło czy zasada prawna narodowych socjalistów?* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 305.

⁵¹⁰ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 305.

⁵¹¹ A. Galos, *op. cit.*, s. 669.

zawartą w programie NSDAP ideologią narodowosocjalistyczną⁵¹². Podczas rządów Hitlera upadły zasady państwa praworządowego i konstytucyjnego⁵¹³. Demokratyczny ustroj Republiki Weimarskiej został przekształcony w narodowosocjalistyczną dyktaturę⁵¹⁴. Hitler opanował i wykorzystywał aż do 1945 r. sprawną organizację państwową Niemiec⁵¹⁵. Hitler zlikwidował autonomię krajów związkowych, tworząc oparte na brutalności i demagogii państwo narodowego socjalizmu⁵¹⁶.

Od 1933 r. w III Rzeszy postępował proces ujednoczania (Gleichschaltung) całego życia społecznego i politycznego, co miało na celu zniesienie pluralizmu⁵¹⁷. Hitler po dojściu do władzy objął całkowitą kontrolą prasę⁵¹⁸. Utworzona we wrześniu 1933 r. Izba Kultury Rzeszy nadzorowała wszelką działalność kulturalną⁵¹⁹. Obowiązkiem literatury i sztuki stała się służba narodowi oraz podkreślanie wyższości Niemców nad innymi nacjami⁵²⁰. Proces ujednoczania dotyczył również organizacji nie znajdujących się dotychczas pod bezpośrednią kontrolą państwa. W okresie od marca do lipca 1933 r. stowarzyszenia kupieckie, rolnicze i organizacje skupiające przedstawicieli wolnych zawodów zostały zorganizowane na zasadzie przywództwa i połączone w jednolite organizacje ogólnonarodowe⁵²¹. W maju 1933 r. rozwiązano związki zawodowe⁵²². Po rozwiązaniu związków zawodowych pracownicy fizyczni i umysłowi zostali zobowiązani do wstąpienia do Niemieckiego Frontu Pracy (DAF) znajdującego się pod kontrolą NSDAP⁵²³. Celem DAF stało się indoktrynowanie pracowników w duchu narodowego socjalizmu⁵²⁴. Z procesu ujednoczania zwolniono bankierów i wielkich przemysłowców⁵²⁵.

Obowiązkiem kobiet niemieckich było rodzenie dzieci dla III Rzeszy⁵²⁶. W 1936 r. młodzież męska została przymusowo zrzeszona w założonej w 1933 r. organizacji Hitlerjugend, a młodzież żeńska – w Bund Deutscher Mädel⁵²⁷. Obie organizacje miały na celu propagowanie narodowego socjalizmu wśród młodzieży, łącząc elementy zabawy i pracy z intensywnym szkoleniem światopoglądowym

⁵¹² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 305.

⁵¹³ E. Jäckel, *op. cit.*, s. 290.

⁵¹⁴ N. Frei, *1939 und...*, s. 3; T. Przybyciński, *op. cit.*, s. 84.

⁵¹⁵ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 352.

⁵¹⁶ H. Wereszycki, *op. cit.*, s. 298.

⁵¹⁷ M. Maciejewski, *Prawne aspekty położenia mniejszości narodowych na Górnym Śląsku w latach 1918-1939*, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, Zeszyt 1, 2013, s. 265.

⁵¹⁸ M. Krepa, *Poglądy...*, s. 120.

⁵¹⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 292.

⁵²⁰ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 436.

⁵²¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 291.

⁵²² J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 436.

⁵²³ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 292.

⁵²⁴ C. Martysz, *op. cit.*, s. 18.

⁵²⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 292.

⁵²⁶ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 435.

⁵²⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 310.

w duchu nazizmu⁵²⁸. Hitlerowska indoktrynacja przyczyniła się do masowej uległości społeczeństwa wobec władzy totalitarnej⁵²⁹.

3.5. Prześladowania Żydów w III Rzeszy

Hitler traktował Republikę Weimarską jako ustrój antynarodowy, pozostający w uległości wobec żydowskiej plutokracji⁵³⁰. W pierwszych tygodniach piastowania przez Hitlera urzędu Kanclerza antysemityzm nie był jeszcze eksponowany. Po wprowadzeniu w III Rzeszy stanu wyjątkowego naziści zaczęli prześladowania Żydów⁵³¹. Dnia 1 kwietnia 1933 r. został zorganizowany masowy bojkot sklepów żydowskich⁵³². W okresie od marca do lipca 1933 r. Żydzi zostali usunięci ze stowarzyszeń kupieckich, rolniczych oraz z organizacji skupiających przedstawicieli wolnych zawodów. Po otwarciu dnia 21 marca 1933 r. nowego gmachu Reichstagu zwalniano urzędników, prokuratorów i sędziów pochodzenia żydowskiego⁵³³. Antysemicka polityka hitlerowców do czasu uchwalenia ustaw norymberskich polegała głównie na dyskryminacji Żydów w administracji, wymiarze sprawiedliwości i wśród wolnych zawodów⁵³⁴. J. Krasuski wskazuje, że druga fala prześladowań Żydów rozpoczęła się w 1935 r.⁵³⁵ Wówczas zostały wydane przez Reichstag ustawy norymberskie pozbawiające Żydów praw politycznych i zakazujące zawierania małżeństw niemiecko-żydowskich⁵³⁶.

W nocy z 9 na 10 listopada 1938 r. naziści zorganizowali w całych Niemczech pogrom Żydów, który od tłuczenia szyb nazwano Nocą Kryształową⁵³⁷. Podczas Nocy zniszczono i obrabowano 7500 sklepów żydowskich⁵³⁸. W całych Niemczech podpalano synagogi, demolowano żydowskie mieszkania, a Żydów zastraszano i zabijano⁵³⁹. Antysemickie ekscesy Nocy Kryształowej były realizacją hitlerowskiego marzenia o czystej rasowo Europie⁵⁴⁰. Żydom odbierano część majątków, obłożono ich specjalnym podatkiem, a około 30 tys. osób zostało wysłanych po Nocy Krysz-

⁵²⁸ B. Domagała, *Kształtowanie się tożsamości narodowej młodego pokolenia Mazurów w życiorysach wychowanków Mazurskiego Uniwersytetu Ludowego*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, Nr 3, 1991, s. 134.

⁵²⁹ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 355.

⁵³⁰ *Ibidem*.

⁵³¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 307.

⁵³² J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 437.

⁵³³ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 288, 291.

⁵³⁴ *Ibidem*, s. 307.

⁵³⁵ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 437.

⁵³⁶ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 334.

⁵³⁷ A. Wolff-Powęska, *Noc kryształowa – noc hańby*, Znak, Nr 12, 2008, s. 65.

⁵³⁸ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 299.

⁵³⁹ A. Wolff-Powęska, *Noc...*, s. 66.

⁵⁴⁰ G. Strauchold, *Ethnic issues and the functioning of Silesia as a region in the years 1918-1945* [w:] *Region Divided. Times of Nation-States (1918-1945)*, red. M. Czaplński, P. Wiszewski, eBooki.com.pl, Wrocław 2014, s. 155.

tałowej do obozów koncentracyjnych⁵⁴¹. Na Żydów nałożono obowiązek zapłaty za powstałe podczas Nocy spustoszenia⁵⁴². Żydom zakazano wstępu do teatrów i kin oraz prowadzenia samochodów⁵⁴³. Żydzi nie mogli wykonywać swoich zawodów⁵⁴⁴.

Po aneksji Austrii hitlerowcy odebrali Żydom majątki, pozwalając dużej liczbie osób na emigrację⁵⁴⁵. Do wybuchu II wojny światowej pozostało w Niemczech około 180 tys. Żydów. Większość ofiar Holocaustu nie pochodziła z Niemiec⁵⁴⁶.

3.6. Polityka ekonomiczna III Rzeszy

Hitler podczas kampanii wyborczej w marcu 1933 r. unikał składania obietnic w kwestiach polityki gospodarczej, licząc na poparcie szerokich mas wyborców⁵⁴⁷. Po dojściu Hitlera do władzy sytuacja ekonomiczna w Niemczech zmieniła się diametralnie⁵⁴⁸. Polityka ekonomiczna III Rzeszy charakteryzowała się wzmoczoną ingerencją państwa we wszystkie gałęzie gospodarki⁵⁴⁹.

Niemcy nie miały znaczenia jako potęga eksportowa, gdyż były traktowane za granicą za państwo represyjne. Zwiększenie taryf celnych zaszkodziło przemysłowi eksportowemu III Rzeszy. Na rozmiar eksportu wpłynęła wzmoczona pod koniec 1933 r. kontrola nad przepływem kapitału⁵⁵⁰. Na początku 1934 r. powstały urzędy nadzorcze zajmujące się kontrolą wartości eksportowanych i importowanych towarów⁵⁵¹.

III Rzesza inwestowała w przemysł, unikając nacjonalizacji tej gałęzi gospodarki⁵⁵². Przedsiębiorców zachęcano do tworzenia nowych miejsc pracy oraz wspierano poprzez subsydia i atrakcyjne kredyty⁵⁵³. Jedynie małe i nieefektywne ekonomicznie przedsiębiorstwa były zamykane. Hitlerowi zależało na wsparciu ze strony wielkiego przemysłu. Dopiero od 1936 r. położono nacisk na konieczność dostosowania przemysłu do potrzeb planowanej wojny⁵⁵⁴. Przyjęty w 1936 r. Plan Czteroletni podporządkował cały przemysł kontroli państwa⁵⁵⁵.

Celem nadrzędnym Hitlera stało się osiągnięcie samowystarczalności III Rzeszy poprzez rozbudowę zapasów surowców strategicznych i wzmoczoną produkcję surowców syntetycznych, co doprowadziło do zmniejszenia rezerw walutowych⁵⁵⁶.

⁵⁴¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 307.

⁵⁴² M. Krepa, *Gospodarka...*, s. 172.

⁵⁴³ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 438.

⁵⁴⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 307.

⁵⁴⁵ H. Wereszycki, *op. cit.*, s. 300; szerzej na ten temat w Rozdziale I 7.3.

⁵⁴⁶ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 308; szerzej na temat Holocaustu w Rozdziale I 7.4.

⁵⁴⁷ *Ibidem*, s. 286.

⁵⁴⁸ B. Nieścior, *op. cit.*

⁵⁴⁹ K. J. Błahut, *op. cit.*, s. 61.

⁵⁵⁰ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 294.

⁵⁵¹ C. Martysz, *op. cit.*, s. 21.

⁵⁵² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 294.

⁵⁵³ C. Martysz, *op. cit.*, s. 12.

⁵⁵⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 308, 311.

⁵⁵⁵ M. Krepa, *Gospodarka...*, s. 167.

⁵⁵⁶ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 308.

Najważniejszymi surowcami, o które zabiegała III Rzesza, były: ropa naftowa, stal i kauczuk⁵⁵⁷. Niekontrolowane wydatkowanie funduszy publicznych w III Rzeszy spowodowało wzrost deficytu na przestrzeni lat 1933-1938 z 12,9 mln marek do 31,5 mln marek. Pokrywanie deficytu następowało przez dodrukowywanie pieniędzy⁵⁵⁸. Hitlerowska polityka ekonomiczna doprowadziła do niekontrolowanego wzrostu inflacji⁵⁵⁹.

Celem Hitlera stała się likwidacja bezrobocia będącego problemem społecznym w ostatnich latach Republiki Weimarskiej⁵⁶⁰. Do zmniejszenia liczby osób bezrobotnych przyczynił się hitlerowski program tworzenia nowych miejsc pracy. Ponadto duże zamówienia zbrojeniowe generowały zatrudnienie w niektórych sektorach gospodarki⁵⁶¹. M. Krepa wskazuje, że liczba bezrobotnych pod koniec 1933 r. spadła o około 2 mln osób⁵⁶². Bezrobocie w III Rzeszy zanikło w 1935 r.⁵⁶³ W lutym 1935 r. zostały wprowadzone książeczki pracy, które służyły jako świadectwo pracy i potwierdzenie kwalifikacji zawodowych⁵⁶⁴. Książeczki pracy umożliwiły kierowanie robotników do gałęzi przemysłu dotkniętych niedoborem siły roboczej. Swoboda wyboru miejsca pracy została dodatkowo ograniczona poprzez dokonany w latach 1938-1939 spis siły roboczej⁵⁶⁵. Przymusowa praca w III Rzeszy przełamała bariery klasowe na rzecz wspólnego celu opartego na nazistowskiej ideologii i rasowej czystości⁵⁶⁶. J. Krasuski wskazuje, że celem Hitlera było zgniecenie ruchu robotniczego, aby ustanowić porządek w państwie⁵⁶⁷. Wydana w styczniu 1934 r. ustawa o uporządkowaniu stosunków w przemyśle wprowadziła zasadę wodzostwa w zakładach pracy i pozbawiła robotników uczestnictwa w zarządzaniu fabrykami. Hitler zrezygnował wprawdzie w 1934 r. z prób reprezentowania interesów robotniczych, jednak fakt podniesienia się po 1936 r. poziomu życia robotników spowodował powszechne poparcie dla nazizmu wśród tej grupy społecznej⁵⁶⁸. Poprawa sytuacji materialnej ludności doprowadziła do akceptowania nazizmu przez zdecydowaną większość społeczeństwa niemieckiego⁵⁶⁹. Do popularności narodowego socjalizmu przyczyniły się także możliwości awansu w rozbudowanym aparacie państwowym III Rzeszy, z których mogły skorzystać osoby pozbawione tego przywileju w czasach Republiki Weimarskiej⁵⁷⁰.

⁵⁵⁷ M. Krepa, *Gospodarka...*, s. 174.

⁵⁵⁸ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 309.

⁵⁵⁹ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 443.

⁵⁶⁰ M. Krepa, *Gospodarka...*, s. 167.

⁵⁶¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 293.

⁵⁶² M. Krepa, *Poglądy...*, s. 124.

⁵⁶³ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 296.

⁵⁶⁴ M. Krepa, *Poglądy...*, s. 128.

⁵⁶⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 296.

⁵⁶⁶ *Ibidem*, s. 310.

⁵⁶⁷ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 407.

⁵⁶⁸ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 295, 297.

⁵⁶⁹ C. Martysz, *op. cit.*, s. 18.

⁵⁷⁰ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 311.

4. Niemieckie roszczenia terytorialne wobec Polski po I wojnie światowej

4.1. Ukształtowanie granicy polsko-niemieckiej w Traktacie Wersalskim z 1919 r.

Przebieg i rezultaty I wojny światowej umożliwiły odtworzenie niepodległej Polski⁵⁷¹. Przez 123 lata aż do zakończenia I wojny światowej ziemie polskie znajdowały się pod zaborem. Do odzyskania przez Polskę niepodległości przyczynił się przede wszystkim upadek wszystkich trzech mocarstw zaborczych: Rosji, Austro-Węgier i Niemiec. Po wojnie zaistniała konieczność ustalenia granic Polski, w tym granicy z Niemcami⁵⁷².

Dnia 27 grudnia 1918 r. wybuchło w Poznaniu Powstanie Wielkopolskie⁵⁷³. Wojska powstańcze wyzwoliły niemal całą Wielkopolskę⁵⁷⁴. W układzie z dnia 16 lutego 1919 r. zawartym w Trewirze między Niemcami a państwami Trójporozumienia znalazły się postanowienia dotyczące zakończenia konfliktu polsko-niemieckiego, w tym Powstania Wielkopolskiego⁵⁷⁵. Zgodnie z treścią układu Niemcy zostały zobowiązane do zaprzestania wszelkich działań ofensywnych przeciwko Polakom. Wojsko powstańcze zostało uznane za wojsko sprzymierzone i podporządkowało się w maju 1919 r. dowództwu Wojska Polskiego. Układ w Trewirze ustalał linię demarkacyjną, która obejmowała obszary zdobyte w trakcie Powstania Wielkopolskiego. Walki graniczne z Niemcami trwały do września 1919 r.⁵⁷⁶

Na mocy Traktatu Wersalskiego z dnia 28 czerwca 1919 r. Polska otrzymała kosztem Niemiec: Pomorze Wschodnie oraz prawie całą Wielkopolskę, tj. bez Babiomstu, Międzyrzecza, Skwierzyny i Wschowy⁵⁷⁷. Polska uzyskała pozbawiony znaczącej infrastruktury odcinek wybrzeża Morza Bałtyckiego o długości 140 km⁵⁷⁸. Traktat Wersalski przewidywał przeprowadzenie plebiscytów na Warmii, Mazurach i Górnym Śląsku, od których wyników miała zależeć przynależność państwowa danych terenów⁵⁷⁹. Sejm Ustawodawczy RP ratyfikował Traktat Wersalski dnia 31 lipca 1919 r. po trwającej 2 dni debacie⁵⁸⁰.

⁵⁷¹ D. Koreś, *Zerwane pęta*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 11-12, 2008, s. 38.

⁵⁷² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 47.

⁵⁷³ A. Galos, *op. cit.*, s. 628.

⁵⁷⁴ J. Gilas, *Polozenie...*, s. 227.

⁵⁷⁵ K. Hoff, *Powstańcze skrzydła*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 11-12, 2008, s. 60.

⁵⁷⁶ A. Pietrowicz, *Pamięć, która krzepiła i zobowiązywała. O powstaniu wielkopolskim w latach okupacji 1939-1945*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 11-12, 2008, s. 67; M. Kitchen, *op. cit.*, s. 47.

⁵⁷⁷ A. Galos, *op. cit.*, s. 626.

⁵⁷⁸ J. Będźmirowski, *Próby zabezpieczenia granicy morskiej II RP. Uwarunkowania wewnętrzne i międzynarodowe*, Przegląd Historyczno-Wojskowy, Nr 13, 2012, s. 187.

⁵⁷⁹ A. Galos, *op. cit.*, s. 626; szerzej na ten temat w Rozdziale I 4.3.

⁵⁸⁰ M. Mroczo, *op. cit.*, s. 55.

4.2. Utworzenie Wolnego Miasta Gdańska

Na mocy Traktatu Wersalskiego osobny status otrzymał Gdańsk wraz z Oliwą i Sopotem⁵⁸¹. Na tych terenach zostało utworzone Wolne Miasto Gdańsk, które nie było samodzielny organizmem państwowym⁵⁸². Koncepcja II Wolnego Miasta Gdańska nawiązywała do istniejącego w latach 1807-1814 I Wolnego Miasta Gdańska powstałego po klęsce Prus w wojnie z napoleońską Francją⁵⁸³. II Wolne Miasto Gdańsk znalazło się pod protektoratem Ligi Narodów⁵⁸⁴. Komisarz Ligi Narodów sprawował nadzór nad władzami gdańskimi i ich stosunkiem do Polski⁵⁸⁵. Dnia 9 listopada 1920 roku została podpisana między Polską a Wolnym Miastem Gdańskiem Konwencja Paryska⁵⁸⁶. Konwencja przyznała Polsce uprawnienie do reprezentowania Wolnego Miasta Gdańska w stosunkach międzynarodowych⁵⁸⁷. Polska miała zajmować się ochroną interesów obywateli Miasta oraz kontrolą zawieranych z Miastem umów międzynarodowych⁵⁸⁸. W porcie gdańskim ustanowiono na mocy umowy polsko-gdańskiej z dnia 24 października 1921 r. strefę wolnościową, co pozostawało w zgodzie z Traktatem Wersalskim. W 1922 r. Wolne Miasto Gdańsk włączono do polskiego obszaru celnego⁵⁸⁹. Dla Polski zostały zapewnione szerokie uprawnienia dotyczące korzystania z portu gdańskiego⁵⁹⁰.

4.3. Plebiscyty na Warmii, Mazurach i Górnym Śląsku

W odniesieniu do Warmii, Mazur i Górnego Śląska Traktat Wersalski przewidywał cesje plebiscytarne⁵⁹¹. Dnia 11 lipca 1920 r. odbył się plebiscyt na Warmii, Mazurach i Powiślu, który rozstrzygnął o przynależności państwowej tych terytoriów. Wyniki plebiscytu przyniosły zwycięstwo niemieckie i skutkowały wprowadzeniem minimalnych poprawek granicznych na rzecz Polski, które wzbudziły nie-

⁵⁸¹ H. Batowski, *Między...*, s. 41.

⁵⁸² A. Szulczewski, B. Zalewski, *op. cit.*, s. 125-126.

⁵⁸³ P. Łaski, *Wolne Miasto Gdańsk 1920 – 1939. Państwo, wolne terytorium czy korporacja terytorialna?* [w:] *Prawo międzynarodowe – teraźniejszość, perspektywy, dylematy. Księga jubileuszowa profesora Zdzisława Galickiego*, red. E. Mikos-Skuza, K. Myszona-Kostrzewa, J. Poczobut, Wolters Kluwer, Warszawa 2013, s. 579.

⁵⁸⁴ A. Szulczewski, B. Zalewski, *op. cit.*, s. 125-126.

⁵⁸⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 41.

⁵⁸⁶ J. J. Mrozek, *Polskie źródła prawa w zakresie wolności religijnej*, *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, Nr XXVI, 2012, s. 237.

⁵⁸⁷ P. Łaski, *Wolne...*, s. 584.

⁵⁸⁸ A. Galos, *op. cit.*, s. 628.

⁵⁸⁹ R. Witak, *Polityka celna Drugiej Rzeczypospolitej* <http://przezhistorie.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=516:robert-witak-polityka-celna-drugiej-rzeczypospolitej&catid=14:xx-w-artykuy&Itemid=44#sdfotnote30anc> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

⁵⁹⁰ H. Batowski, *Między...*, s. 41.

⁵⁹¹ P. Łaski, *Uwagi na temat cesji...*, s. 12.

chęć w Niemczech⁵⁹². Polsce przyznano jedynie 8 gmin: 3 – na Mazurach i 5 – na Powiślu. Rzeką graniczną między Polską i Niemcami stała się Wisła⁵⁹³.

Podczas konferencji pokojowej w Wersalu debatowano nad przyłączeniem części Górnego Śląska do Polski, jednak w Traktacie Wersalskim uzgodniono konieczność uprzedniego przeprowadzenia plebiscytu⁵⁹⁴. Do czasu plebiscytu władza na Górnym Śląsku została powierzona Międzysojuszniczej Komisji Plebiscytowej i Rządzącej⁵⁹⁵. Jeszcze przed plebiscytem wybuchły na Górnym Śląsku dwa konflikty zbrojne między ludnością polską i niemiecką⁵⁹⁶. Walki na terenie Śląska trwały z przerwami od sierpnia 1919 r. do lipca 1921 r. I Powstanie Śląskie wybuchło dnia 17 sierpnia 1919 r. i zakończyło się dnia 26 sierpnia 1919 r. klęską polskich powstańców. II Powstanie Śląskie trwało od dnia 19 sierpnia do dnia 25 sierpnia 1920 r., a jego przyczyną były represje niemieckie wobec Polaków⁵⁹⁷. Plebiscyt na Górnym Śląsku odbył się dnia 20 marca 1921 r. i zakończył się niekorzystnym dla Polski wynikiem, gdyż tereny objęte głosowaniem plebiscytowym otrzymały Niemcy. W plebiscycie oddano około 60 % głosów na rzecz Niemiec z uwagi na umożliwienie głosowania pochodzącym z Górnego Śląska emigrantom. Przeciwnie włączeniu terytorium plebiscytowego do Niemiec wybuchło dnia 3 maja 1921 r. III Powstanie Śląskie, które trwało do dnia 5 lipca 1921 r.⁵⁹⁸ Za sprawą III Powstania Śląskiego zostało dokonane dnia 20 października 1921 r. korzystne dla Polski rozstrzygnięcie o podziale Górnego Śląska między Polskę i Niemcy. Polska otrzymała decyzją Ligi Narodów część górnośląskiego zagłębia przemysłowego – powiaty: rybnicki, pszczyński, katowicki, lubliniecki, tarnogórski i świętochłowicki⁵⁹⁹. Liga Narodów zaleciła Polsce i Niemcom zawarcie porozumienia, które uregulowałoby podział Górnego Śląska. Dnia 15 maja 1922 r. w Genewie została podpisana Konwencja niemiecko-polska dotycząca Górnego Śląska⁶⁰⁰. W treści Konwencji Genewskiej określono m.in. obszar przyznany na rzecz Polski⁶⁰¹. Ustawą z dnia 24 maja 1922 r. Sejm Polski ratyfikował Konwencję⁶⁰².

⁵⁹² H. Batowski, *Między...*, s. 41; K. Fiedor, *Znaczenie plebiscytu na Warmii, Mazurach i Powiślu dla formowania nacjonalistycznego frontu antypolskiego w Niemczech*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, Nr 3, 1970, s. 437.

⁵⁹³ A. Galos, *op. cit.*, s. 628.

⁵⁹⁴ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 335.

⁵⁹⁵ S. Rosenbaum, *op. cit.*, s. 53.

⁵⁹⁶ A. Galos, *op. cit.*, s. 628.

⁵⁹⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 47; S. Rosenbaum, *op. cit.*, s. 56.

⁵⁹⁸ A. Galos, *op. cit.*, s. 628.

⁵⁹⁹ H. Batowski, *Między...*, s. 41; P. Bojarski, *Zapomniany dygnitarz: Konstanty Skirmunt – minister spraw zagranicznych w latach 1921-1922*, Meritum, Tom 6, 2014, s. 61; M. Urbaniak, *Integrating and disintegrating factors for the economy of Silesia in the interwar period [w:] Region Divided. Times of Nation-States (1918-1945)*, red. M. Czaplinski, P. Wiszewski, eBooki.com.pl, Wrocław 2014, s. 69.

⁶⁰⁰ M. Sornarajah, *The pursuit of nationalized property*, Martinus Nijhoff, Dordrecht 1986, s. 233

⁶⁰¹ M. Maciejewski, *op. cit.*, s. 267.

⁶⁰² R. Jastrzębski, *Kodyfikacja i unifikacja polskiego prawa czekowego*, Miscellanea Historico-Iuridica, Tom X, 2011, s. 107.

4.4. Pretensje terytorialne Republiki Weimarskiej wobec Polski w latach 1919-1933

Odzyskanie niepodległości przez Polskę doprowadziło do konfliktu z Niemcami⁶⁰³. W pierwszych latach niepodległości na stosunkach z Niemcami zaważyły starcia zbrojne na tle terytorialnym, czego przejawem były trwające od grudnia 1918 r. do czerwca 1919 r. walki na terenie Wielkopolski oraz od sierpnia 1919 r. do lipca 1921 r. – na Śląsku⁶⁰⁴. Pokonane w I wojnie światowej Niemcy nie pogodziły się z odrodzeniem niepodległej Polski. Wyznacznikiem niemieckiej myśli politycznej była koncepcja parcia na wschód (*Drang nach Osten*)⁶⁰⁵. Niemcy nie pogodziły się ani z warunkami Traktatu Wersalskiego, ani z wynikami plebiscytów⁶⁰⁶. Niemcy określały Polskę jako państwo sezonowe, co wskazywało na poddanie w wątpliwość egzystencji Polski i wrogość do polskiej państwowości⁶⁰⁷.

Niemieckie dążenia do przywrócenia granic z 1914 r. najsilniej zwracały się przeciw Polsce. Niemcy miały pretensje terytorialne do Śląska i Wielkopolski⁶⁰⁸. Niemcy kwestionowały nie tylko wschodnią granicę, lecz również istnienie tzw. Polskiego Korytarza, jak określano Polskie Pomorze oddzielające Prusy Wschodnie od głównego trzonu terytorium Niemiec⁶⁰⁹. Warto zauważyć, że mimo odcięcia Prus Wschodnich od reszty Niemiec Polska zapewniła swobodę ruchu niemieckich pociągów tranzytowych⁶¹⁰. Polska nie zgadzała się na rewizję granic, odrzucając wszelkie propozycje ewentualnego przyznania Niemcom dostępu do Morza Bałtyckiego⁶¹¹. Jak zauważa A. Jendrzejewski, w latach 20-tych i 30-tych Niemcy wyrażały gotowość do zmian granic drogą militarną⁶¹². Minister spraw zagranicznych Niemiec G. Stresemann w listopadzie 1924 r. oświadczył, że odcięte przemocą od Niemiec Prusy Wschodnie zostaną pewnego dnia połączone z resztą terytorium⁶¹³. G. Stresemann dążył do podważenia zasady nienaruszalności granic wytyczonych po I wojnie światowej⁶¹⁴.

W lutym 1929 r. podczas obrad Komisji Ekspertów w Paryżu, które miały doprowadzić do ostatecznego rozwiązania problemu odszkodowań wojennych, Niem-

⁶⁰³ K. Ziemer, *Stosunki polsko-niemieckie w kontekście doświadczeń XX wieku* <http://p-ntzp.com/dok/15Klaus_Ziemer.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

⁶⁰⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 47.

⁶⁰⁵ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 8.

⁶⁰⁶ K. Ziemer, *Stosunki...*

⁶⁰⁷ S. Kalbarczyk, *op. cit.*, s. 32.

⁶⁰⁸ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 8.

⁶⁰⁹ K. Purzycki, *Ustrój i status prawnomiędzynarodowy Wolnego Miasta Gdańska (1920–1939)*, Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ, Nr 4, 2015 <<http://www.tbsp.wpia.uj.edu.pl/documents/4137545/99476018/Purzycki%202015-1-14.pdf>>, s. 234-235 [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

⁶¹⁰ H. Batowski, *Między...*, s. 41.

⁶¹¹ P. Letko, *Stosunki wzajemne między polskimi i niemieckimi organizacjami kombatantów w okresie międzywojennym*, *Echa Przeszłości*, Nr 5, 2004, s. 144.

⁶¹² A. Jendrzejewski, *op. cit.*, s. 285.

⁶¹³ H. Batowski, *Między...*, s. 121.

⁶¹⁴ P. Madajczyk, *Europa...*, s. 22.

cy domagały się zwrotu Polskiego Korytarza. Francja sprzeciwiła się stanowczo niemieckim żądaniom⁶¹⁵. Niemcy uważały Gdańsk za czasowo oderwaną część niemieckiego terytorium i dążyły do jego odzyskania⁶¹⁶. Niemcy nie były uprawnione do ingerowania w stosunki między Polską a Wolnym Miastem Gdańskiem. Nacjonaliści niemieccy w Gdańsku mieli poparcie ze strony Niemiec i duży wpływ na politykę władz gdańskich⁶¹⁷. Po sprowokowaniu konfliktu z Polską w Gdańsku o skrzynki pocztowe, Niemcy doprowadziły w 1925 r. do wojny celnej z Polską. Po 1925 r. Niemcy nieustannie podburzały mieszkańców Gdańska, szerząc antypolską propagandę⁶¹⁸.

Poza niemieckim rewizjonizmem terytorialnym przejawem niechęci wobec Polski były takie wydarzenia jak blokada gospodarcza Polski w 1920 r. oraz wojna celna z Polską w 1925 r., które negatywnie wpływały na kształtowanie polsko-niemieckich stosunków gospodarczych⁶¹⁹.

Niebezpieczeństwo realizowania niemieckich roszczeń terytorialnych nie groziło Polsce, dopóki Niemcy pozostawały rozbrojone i słabsze militarnie od Polski oraz dopóki trwała okupacja Nadrenii zakończona w 1930 r. H. Batowski zauważa, że po 1930 r. stosunki polsko-niemieckie pogarszały się coraz bardziej⁶²⁰.

4.5. Pretensje terytorialne III Rzeszy wobec Polski w latach 1933-1939

Hitler w „Mein Kampf” nie zgłaszał wprost pretensji terytorialnych wobec Polski⁶²¹. W „Mein Kampf” został jednak zawarty pogląd o konieczności niemieckiej ekspansji na wschód⁶²². Po dojściu Hitlera do władzy w Niemczech w 1933 r. Polska dostrzegła rosnące zagrożenie dla granic i suwerenności⁶²³. Po objęciu stanowiska kanclerza Hitler udzielił wywiadu do brytyjskiej gazety „Sunday Express”, w którym zanegował Traktat Wersalski i zakwestionował polską przynależność Pomorza oddzielającego Prusy od reszty terytorium III Rzeszy⁶²⁴. Dnia 17 maja 1933 r. Hitler wygłosił w Reichstagu mowę, w której domagał się rewizji Traktatu Wersalskiego, zapowiadając, że Niemcy będą dążyć do dokonania rewizji drogą pokojową⁶²⁵.

W ocenie H. Batowskiego rewizjonizm czasów Republiki Weimarskiej nie dość, że nie przygasał po 1933 r., to stał się bardziej dynamiczny i bezwzględny. Imperialistyczny program Hitlera skierowany przeciwko Polsce istniał już w chwili utwo-

⁶¹⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 43.

⁶¹⁶ K. Purzycki, *op. cit.*, s. 230.

⁶¹⁷ H. Batowski, *Między...*, s. 146.

⁶¹⁸ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 9; szerzej na ten temat w Rozdziale I 6.1.

⁶¹⁹ H. Batowski, *Między...*, s. 144; szerzej na ten temat w Rozdziale I 5.1. i 5.2.

⁶²⁰ *Ibidem*, s. 145, 200.

⁶²¹ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 67.

⁶²² H. Batowski, *Między...*, s. 178.

⁶²³ K. Ziemer, *Stosunki...*

⁶²⁴ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 12.

⁶²⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 185.

zenia III Rzeszy, lecz początkowo utrzymywano go w tajemnicy⁶²⁶. Propaganda hitlerowska często wykorzystywała motyw „dyktatu wersalskiego”, który skrzywdził Niemcy, pozbawiając dawnych terytoriów na wschodzie⁶²⁷. Hitler wielokrotnie deklarował, że cele polityki zagranicznej sięgają dalej niż przywrócenie granic z 1914 r.⁶²⁸

Polska nie zakładała, aby Pakt Ligi Narodów stanowił skuteczne zabezpieczenie na wypadek działań ze strony III Rzeszy⁶²⁹. W listopadzie 1933 r. Hitler złożył Polsce propozycję zawarcia polsko-niemieckiego Układu o nieagresji, który został podpisany dnia 26 stycznia 1934 r.⁶³⁰ Dla Polski zawarcie Układu o nieagresji było istotne, gdyż Niemcy wystąpiły z konferencji rozbrojeniowej w Genewie⁶³¹. Strony Układu ustaliły, że poddadzą procedurze dyplomatycznej wszelkie mogące wystąpić w przyszłości kwestie sporne⁶³². Zawarta w układzie deklaracja o niestosowaniu przemocy miała obowiązywać przez 10 lat⁶³³. Podpisanie Układu należy traktować jako zabieg polityczny Hitlera o charakterze doraźnym. Hitler oświadczył w 1934 r. ambasadorowi francuskiemu w Berlinie, że Układ o nieagresji nie oznacza trwałego uznania granicy wschodniej⁶³⁴. Wola zawarcia Układu była reakcją III Rzeszy na poprawę stosunków polsko-radzieckich oraz próbą przełamania izolacji Niemiec po wystąpieniu z Ligi Narodów w październiku 1933 r.⁶³⁵

Punktem zapalnym między III Rzeszą a Polską stała się kwestia Polskiego Korytarza⁶³⁶. Dnia 24 października 1938 r. J. von Ribbentrop pierwszy raz wspomniał w rozmowie z przedstawicielem Polski w Berlinie J. Lipskim o kwestii przyłączenia Gdańska do III Rzeszy i przeprowadzenia przez polskie Pomorze eksterytorialnej autostrady oraz linii kolejowej z Berlina do Prus Wschodnich⁶³⁷. J. von Ribbentrop zapewniał, że roszczenia niemieckie wobec Polski są ostateczne. Dnia 21 marca 1939 r. żądania niemieckie zostały ponowione notą dyplomatyczną⁶³⁸. Polska nie zgodziła się na propozycję przeprowadzenia eksterytorialnego korytarza do Prus⁶³⁹. Jak zauważa P. Kacprzak, wiosną 1939 r. stosunki między Polską a Niemcami stały

⁶²⁶ *Idem, Rok...*, s. 18.

⁶²⁷ J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 355.

⁶²⁸ H. Batowski, *Rok...*, s. 16.

⁶²⁹ *Idem, Między...*, s. 202.

⁶³⁰ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 16.

⁶³¹ J. Gilas, *Zależność...*, s. 21.

⁶³² H. Batowski, *Między...*, s. 205.

⁶³³ P. Stawecki, *Generałowie polscy w wojnie obronnej 1939 roku i ich dalsze losy wojenne. Cz. 1, Przegląd Historyczno-Wojskowy*, Nr 2, 2014, s. 56.

⁶³⁴ H. Batowski, *Rok...*, s. 14, 169.

⁶³⁵ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 16.

⁶³⁶ J. Pešek, *Der internationale Rahmen der Zwangsaussiedlung der Sudetendeutschen [w:] Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848–1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 200.

⁶³⁷ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 20.

⁶³⁸ A. Galos, *op. cit.*, s. 685–686.

⁶³⁹ H. Ragsdale, *The Soviets, the Munich Crisis, and the Coming of World War II*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 172.

się ekstremalnie napięte⁶⁴⁰. Dnia 21 marca 1939 r. przeprowadzono w Polsce tajną mobilizację określonych grup rezerwistów⁶⁴¹. Po aneksji Kłajpedy III Rzesza ponowiła pod adresem Polski żądania dotyczące Gdańska i autostrady eksterytorialnej⁶⁴². Hitler coraz częściej w przemówieniach poruszał kwestię powrotu Gdańska do Niemiec⁶⁴³.

Postawa Polski odrzucającej żądania Hitlera wskazywała, że ze strony Niemiec prędzej czy później dojdzie do wojny⁶⁴⁴. Głównym celem III Rzeszy była zmiana niemieckiej granicy wschodniej⁶⁴⁵. Sytuacja strategiczna Polski pogarszała się coraz bardziej. Dnia 25 marca 1939 r. Hitler oświadczył dowódcy niemieckich sił lądowych W. von Brauchitschowi, że zależy mu na uniknięciu zajęcia Gdańska siłą, ale zamierza zniszczyć Polskę, aby przestała się liczyć jako czynnik polityczny⁶⁴⁶. Hitler miał jeszcze wówczas nadzieję, że pokojowo otrzyma od Polski Gdańsk⁶⁴⁷.

Mimo zawarcia polsko-niemieckiego Układu o nieagresji z dnia 26 stycznia 1934 r. Hitler nie zaakceptował granicy z Polską⁶⁴⁸. Dnia 30 stycznia 1939 r. Hitler wspominał jednak w przemówieniu okolicznościowym o walorach Układu z 1934 r.⁶⁴⁹ W ocenie H. Batowskiego gdy dnia 14 marca 1939 r. Słowacja ogłosiła niepodległość, Układ z dnia 26 stycznia 1934 r. faktycznie przestał obowiązywać, mimo że nie został wypowiedziany przez III Rzeszę⁶⁵⁰. Dnia 28 kwietnia 1939 r. Hitler wygłosił przemówienie w Reichstagu, w którym oświadczył, że zawierając porozumienie z Wielką Brytanią, Polska naruszyła Układ z Niemcami z 1934 r., a Wielka Brytania – brytyjsko-niemiecki Traktat morski z 1935 r. Hitler uznał polsko-niemiecki Układ z 1934 r. za jednostronnie pogwałcony i nieobowiązujący oraz wypowiedział zawarty z Wielką Brytanią Traktat morski⁶⁵¹. Hitler dodał, aby zachować pozory dyplomacji, że mógłby zawrzeć z Wielką Brytanią i z Polską nowe porozumienie⁶⁵². Dnia 5 maja 1939 r. podczas przemówienia w Sejmie J. Beck ustosunkował się do mowy Hitlera z dnia 28 kwietnia 1939 r.⁶⁵³ J. Beck oświadczył, że Polska nie zna pojęcia pokoju za wszelką cenę i nie pozwoli odepchnąć się od Bałtyku, gdyż Naród Polski wyżej od pokoju stawia swój honor⁶⁵⁴. Na przełomie

⁶⁴⁰ P. Kacprzak, *Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce w latach 1919-1939*, Prace Instytutu Prawa i Administracji PWSZ w Sulechowie, Sulechów 2007 <<http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/34657/008.pdf>>, s. 157 [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

⁶⁴¹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 28.

⁶⁴² J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 669.

⁶⁴³ A. J. Crozier, *The Causes of Second World War*, Blackwell Publishers, Oxford 1997, s. 152.

⁶⁴⁴ A. Galos, *op. cit.*, s. 686.

⁶⁴⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 364.

⁶⁴⁶ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 25, 28.

⁶⁴⁷ A. P. Adamthwaite, *The Making of the Second World War*, Routledge, London 1989, s. 90.

⁶⁴⁸ H. Batowski, *Między...*, s. 298.

⁶⁴⁹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 22.

⁶⁵⁰ H. Batowski, *Między...*, s. 351.

⁶⁵¹ P. Kosiński, *op. cit.*, s. 22.

⁶⁵² H. Batowski, *Między...*, s. 355.

⁶⁵³ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 27.

⁶⁵⁴ P. Kosiński, *op. cit.*, s. 22.

kwietnia i maja 1939 r. ustały prawie całkowicie polsko-niemieckie kontakty dyplomatyczne⁶⁵⁵.

Podczas odprawy wyższych dowódców armii niemieckiej dnia 22 sierpnia 1939 r. Hitler wydał rozkaz napaści na Polskę dnia 26 sierpnia 1939 r.⁶⁵⁶ Militarne przygotowania do agresji trwały jednak już od marca 1939 r.⁶⁵⁷ Hitler nakazał wojsku bezwzględność i zabijanie kobiet oraz dzieci polskiego pochodzenia⁶⁵⁸. Operacja wojskowa przeciwko Polsce miała się odbyć pod nazwą Plan Biały (Fall Weiss)⁶⁵⁹. Dnia 3 kwietnia 1939 r. gen. W. Keitel przekazał sztabom niemieckich wojsk lądowych, marynarki wojennej i lotnictwa rozkaz opracowania strategicznej koncepcji kampanii przeciwko Polsce⁶⁶⁰. Wytyczne do planu operacyjnego Fall Weiss zostały podpisane przez Hitlera dnia 11 kwietnia 1939 r.⁶⁶¹ Pierwotnie Hitler wyznaczył termin napaści na Polskę na dzień 26 sierpnia 1939 r.⁶⁶² Termin inwazji został jednak odroczoney na skutek polsko-brytyjskiego porozumienia oraz po informacji Mussoliniego z dnia 25 sierpnia 1939 r., że Włochy nie są jeszcze przygotowane do wojny⁶⁶³. Dnia 25 sierpnia 1939 r. Hitler wydał rozkaz przełożenia napaści na Polskę do dnia 1 września 1939 r. Dywizje niemieckie zostały powstrzymane w ostatniej chwili. Jednostka, do której rozkaz nie dotarł na czas, wszczęła atak na Przełęcz Jabłonkowskiej w Beskidzie Zachodnim. Jednostkę odparli polscy żołnierze⁶⁶⁴.

Polska zdecydowała się na mobilizację dnia 29 sierpnia 1939 r.⁶⁶⁵ Ambasadorowie Wielkiej Brytanii i Francji wyperswadowali Polsce mobilizację, traktując ją jako pretekst do napaści hitlerowskiej⁶⁶⁶. Dnia 30 sierpnia 1939 r. Polska ponownie ogłosiła mobilizację powszechną⁶⁶⁷.

W nocy z 30 na 31 sierpnia 1939 r. Wielka Brytania zachęcała III Rzeszę do podjęcia bezpośrednich rozmów niemiecko-polskich, oferując swoje pośrednictwo⁶⁶⁸. J. von Ribbentrop oświadczył brytyjskiemu ambasadorowi N. Hendersonowi, że III Rzesza odrzuca innego rodzaju porozumienie niż kapitulacja Polski. Hitler, wie-

⁶⁵⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 367.

⁶⁵⁶ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 31.

⁶⁵⁷ J. Förster, *From "Blitzkrieg" to "total war": Germany's war in Europe [w:] A World at Total War: Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937-1945*, red. R. Chickering, S. Förster, B. Greiner, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 96.

⁶⁵⁸ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 31.

⁶⁵⁹ A. J. Crozier, *op. cit.*, s. 152; M. Smierz, *op. cit.*, s. 110.

⁶⁶⁰ M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009, s. 16.

⁶⁶¹ P. Kosiński, *op. cit.*, s. 22.

⁶⁶² H. Batowski, *Między...*, s. 384.

⁶⁶³ A. Galos, *op. cit.*, s. 687.

⁶⁶⁴ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 32.

⁶⁶⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 343.

⁶⁶⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 392.

⁶⁶⁷ P. Kosiński, *op. cit.*, s. 24.

⁶⁶⁸ H. Batowski, *Między...*, s. 393.

rząc w łatwe zwycięstwo na Wschodzie, żądał włączenia Gdańska do Niemiec⁶⁶⁹. Ze strony III Rzeszy został przedstawiony program rozstrzygnięcia kwestii Polskiego Korytarza poprzez urządzenie plebiscytu na obszarze od Helu po Bydgoszcz. Hitler zgadzał się, aby plebiscyt odbył się pod nadzorem przedstawicieli Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch i ZSRR, ale dopiero po usunięciu polskiej administracji z Korytarza⁶⁷⁰. Dnia 31 sierpnia 1939 r. Rząd Polski zakazał ambasadorowi w Berlinie prowadzenia jakichkolwiek negocjacji z III Rzeszą⁶⁷¹. Dnia 31 sierpnia 1939 r. Hitler oświadczył włoskiemu ambasadorowi B. Attolico, że nastąpi uderzenie na Polskę⁶⁷². Wydanie przez Hitlera rozkazu wszczęcia akcji przeciwko Polsce dnia 1 września 1939 r. wykluczało możliwość jakiegokolwiek pokojowego rozwiązania⁶⁷³.

5. Polityka ekonomiczna Niemiec wobec Polski po I wojnie światowej

H. Batowski zauważa, że problem stosunków polsko-niemieckich po 1919 r. stanowił najtrudniejsze zagadnienie w stosunkach międzynarodowych okresu między I wojną światową a II wojną światową. Elementem polityki Niemiec były systematyczne działania zmierzające do zaszkodzenia Polsce pod względem ekonomicznym. Wyrządzanie szkód gospodarczych miało na celu wymuszenie ustępstw politycznych, w tym terytorialnych, na które Polska miała przystać, aby zmniejszyć straty ekonomiczne⁶⁷⁴.

5.1. Niemiecka blokada gospodarcza w latach 1920-1922

Przejawem niszczenia polskiej gospodarki była niemiecka blokada ekonomiczna Polski dokonana podczas wojny polsko-radzieckiej⁶⁷⁵. W kwietniu 1920 r. wybuchła wojna z bolszewikami. Początkowo Armia Czerwona odnosiła sukcesy i docierała coraz dalej w głąb Polski⁶⁷⁶. Dnia 13 sierpnia 1920 r. rozpoczęła się Bitwa Warszawska, w której Polska zwyciężyła i obroniła stolicę mimo przewagi liczebnej wojsk rosyjskich. Wojna zakończyła się w październiku 1920 r.⁶⁷⁷ Dnia 18 marca 1921 r. Polska i Rosja podpisały w Rydze traktat pokojowy⁶⁷⁸.

⁶⁶⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 343.

⁶⁷⁰ H. Batowski, *Między...*, s. 394.

⁶⁷¹ A. Nogaj, *op. cit.*, s. 118.

⁶⁷² M. Kitchen, *op. cit.*, s. 343.

⁶⁷³ H. Batowski, *Między...*, s. 395.

⁶⁷⁴ *Ibidem*, s. 144, 146.

⁶⁷⁵ P. Bojarski, *op. cit.*, s. 61.

⁶⁷⁶ P. Wiczorkiewicz, *Rok 1920. Trudne zwycięstwo*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 11-12, 2008, s. 74.

⁶⁷⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 47; S. Kalbarczyk, *op. cit.*, s. 32.

⁶⁷⁸ P. Szubarczyk, *Naczelnik*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 5-6, 2008, s. 24.

W 1920 r. Niemcy, wykorzystując neutralność w wojnie z ZSRR zablokowały eksport do Polski niektórych towarów z innych państw, w tym uzbrojenia⁶⁷⁹. W odpowiedzi na niemiecką blokadę ekonomiczną Polska próbowała stosować bojkot ekonomiczny Prus Wschodnich, co nie przyniosło wymiernych efektów. W 1922 r. niemiecka blokada rozszerzyła się na całą dziedzinę eksportu. Blokada doprowadziła do znacznych szkód dla polskiej gospodarki⁶⁸⁰. Polska prowadziła z Niemcami negocjacje zmierzające do zniesienia blokady ekonomicznej, które początkowo nie odnosiły skutków⁶⁸¹. W 1922 r. podczas konferencji w Genui Niemcy zapowiedziały ograniczenie bojkotu gospodarczego Polski. W lipcu 1922 r. odbyły się w Warszawie polsko-niemieckie pertraktacje zakończone osiągnięciem porozumienia⁶⁸².

5.2. Wojna celna między Polską i Niemcami w latach 1925-1934

Od 1925 r. Niemcy usiłowały zablokować handel Polski z państwami Europy Zachodniej⁶⁸³. W styczniu 1925 r. wygasła określona w Traktacie Wersalskim klauzula najwyższego uprzywilejowania Polski w handlu z Niemcami. W czerwcu 1925 r. skończył się okres swobodnego eksportu polskich towarów z Górnego Śląska do Niemiec. Niemcy nie wyraziły zgody na zawarcie z Polską umowy długoterminowej ani na zniesienie zakazów importowych i wstrzymały przywóz węgla z Polski⁶⁸⁴.

W 1925 r. Niemcy doprowadziły do wojny celnej z Polską⁶⁸⁵. W odpowiedzi na działania niemieckie Polska zakazała importu określonych towarów z Niemiec. Niemieckie zarządzenia delegalizujące import z Polski dotyczyły ogółem 57 % eksportu polskiego do Niemiec⁶⁸⁶. Wojna celna spowodowała szkody dla Polski. Niemiecka gospodarka jako silniejsza mniej odczuwała skutki wojny celnej⁶⁸⁷. Od 1926 r. zaczęła się poprawiać koniunktura gospodarcza w Polsce i mimo trwającej wojny celnej nastąpił wzrost gospodarczy. Efekty wojny celnej nie spełniły niemieckich oczekiwań i nie zrujnowały polskiej gospodarki⁶⁸⁸. Dnia 17 marca 1930 r. zawarto w Warszawie polsko-niemiecką umowę handlową, która w przypadku ratyfikacji mogła zażegnać wojnę celną. Umowa handlowa nie weszła jednak w życie⁶⁸⁹. W 1932 r. Niemcy wprowadziły maksymalne cła importowe na wiele polskich produktów, co również uczyniła Polska w ramach rewanżu. Po dojściu Hitlera do władzy Niemcy rozpoczę-

⁶⁷⁹ Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej. Tom 1. W dobie inflacji 1918-1923*, Książka i Wiedza, Warszawa 1967, s. 328.

⁶⁸⁰ P. Łossowski, *op. cit.*, s. 22.

⁶⁸¹ P. Bojarski, *op. cit.*, s. 61.

⁶⁸² P. Łossowski, *op. cit.*, s. 38.

⁶⁸³ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 8.

⁶⁸⁴ R. Witak, *op. cit.*

⁶⁸⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 146.

⁶⁸⁶ R. Witak, *op. cit.*

⁶⁸⁷ T. Skrzyński, *Programy walki z hiperinflacją – reformy Władysława Grabskiego i Leszka Balcerowicza*, *Zeszyty Naukowe/ Polskie Towarzystwo Ekonomiczne*, Nr 2, 2004, s. 80.

⁶⁸⁸ R. Witak, *op. cit.*

⁶⁸⁹ H. Batowski, *Między...*, s. 146.

ły w październiku 1933 r. negocjacje gospodarcze z Polską. Rozmowy przyczyniły się do zwiększenia polskiego eksportu⁶⁹⁰. Odprężenie w dziedzinie gospodarczej doprowadziło do zakończenia wojny celnej trwającej między Polską a Niemcami od 1925 r. Dnia 7 marca 1934 r. doszło do podpisania w Warszawie protokołu kończącego wojnę celną⁶⁹¹. Dnia 4 listopada 1935 r. oba państwa zawarły umowę handlową, która w znacznym zakresie unormowała sytuację handlu dwustronnego⁶⁹².

6. Kwestia mniejszości niemieckiej po I wojnie światowej w państwach sąsiadujących z Niemcami

Ludność zamieszkałą na cedowanych na mocy postanowień Traktatu Wersalskiego obszarach pozostawiono w granicach nowych państw jako mniejszość narodową, której zostało nadane nowe obywatelstwo⁶⁹³. W związku z nadaniem członkom mniejszości narodowych obywatelstwa sukcesora stworzono prawnomiędzynarodowe gwarancje ochrony mniejszości⁶⁹⁴.

Jednym z czynników destabilizujących Europę po I wojnie światowej stało się niedostateczne rozwiązanie problemu mniejszości narodowych. Ochronę Ligi Narodów dla mniejszości narzucono tylko niektórym państwom, podczas gdy w innych państwach mniejszości narodowe doznawały ucisku z uwagi na brak ochrony międzynarodowej⁶⁹⁵. Przykładowo, w przeciwieństwie do mniejszości niemieckiej w Polsce, mniejszość polska w Niemczech nie posiadała żadnych praw⁶⁹⁶.

6.1. Problem mniejszości niemieckiej w Polsce

Na stosunki polsko-niemieckie miało wpływ położenie mniejszości polskiej, która na skutek ukształtowania granic po I wojnie światowej zamieszkiwała w Niemczech⁶⁹⁷. Problemem w relacjach obu państw stała się sytuacja mniejszości niemieckiej w Polsce⁶⁹⁸. W. Szczurek zauważa, że fakt zamieszkiwania w Polsce ludności

⁶⁹⁰ R. Witak, *op. cit.*

⁶⁹¹ H. Batowski, *Między...*, s. 204-205.

⁶⁹² R. Witak, *op. cit.*

⁶⁹³ M. Muszyński, *Obywatelstwo tzw. późnych przesiedleńców niemieckich. Rozważania na tle prawa międzynarodowego (część I)*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 2, 2005, s. 40.

⁶⁹⁴ *Idem*, *Obywatelstwo osób przesiedlonych i repatriowanych z Polski a prawo międzynarodowe [w:] Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 97.

⁶⁹⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 398.

⁶⁹⁶ S. Hambura, J. Sandorski, *Roszczenia Polonii w Niemczech: wczoraj i dziś*, *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarne*, Nr 5, 2004, s. 165.

⁶⁹⁷ K. Ziemer, *Stosunki...*; P. Kacprzak, *Niemiecka...*, s. 147.

⁶⁹⁸ H. Batowski, *Między...*, s. 144.

pochodzenia niemieckiego był pretekstem niemieckich dążeń do dokonania rewizji granicy z Polską⁶⁹⁹.

Polska podpisała dnia 28 czerwca 1919 r. Traktat Wersalski oraz Traktat między głównymi mocarstwami sprzymierzonymi a Polską o ochronie praw mniejszości, czyli tzw. mały traktat wersalski. Był to traktat mniejszościowy, w którym Polska zobowiązała się do udzielania ochrony wszystkim mniejszościom zamieszkałym w Polsce⁷⁰⁰. Nad dotrzymaniem postanowień małego traktatu wersalskiego miała czuwać Liga Narodów. Mniejszość niemiecka w Polsce mogła tym samym wnosić skargi do Ligi, podczas gdy mniejszość polska w Niemczech nie uzyskiwała takich uprawnień⁷⁰¹.

Podpisana dnia 15 maja 1922 r. w Genewie niemiecko-polska Konwencja dotycząca Górnego Śląska poza określeniem obszaru przyznanego na rzecz Polski unormowała zagadnienie wzajemnej ochrony mniejszości narodowych⁷⁰². Konwencja z dnia 15 maja 1922 r. miała obowiązywać do 1937 r.⁷⁰³. Zarówno Konwencja z 1922 r. jak i Traktat o ochronie praw mniejszości z 1919 r., który obowiązywał także po 1937 r., stworzyły skuteczne przesłanki prawnej ochrony mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku⁷⁰⁴.

Do działań antypolskich należała kierowana z Niemiec akcja skarg do Ligi Narodów, które dotyczyły m.in. spraw optantów i spraw szkolnych⁷⁰⁵. Pierwsza skarga przeciwko Polsce dotycząca praw mniejszości niemieckiej wpłynęła do Rady Ligi Narodów dnia 10 czerwca 1920 r.⁷⁰⁶. Po konferencji w Locarno, która odbyła się w 1925 r., wzrosła liczba skarg przeciwko Polsce⁷⁰⁷. Eskalacja niemieckich skarg nastąpiła w 1929 r.⁷⁰⁸ Polska odmówiła w 1934 r. współpracy z organami Ligi Narodów w zakresie zobowiązań dotyczących mniejszości na skutek licznych nadużyć małego traktatu wersalskiego z 1919 r. ze strony mniejszości⁷⁰⁹.

Próba uregulowania położenia gospodarczego obywateli niemieckich w Polsce było podpisanie dnia 31 października 1929 r. w Warszawie umowy likwidacyjnej⁷¹⁰. Zgodnie z treścią umowy Niemcy zrzekły się roszczeń majątkowych związanych z I wojną światową i Traktatem Wersalskim w zamian za rezygnację Polski z przeje-

⁶⁹⁹ W. Szczurek, *Liczba i rozmieszczenie ludności niemieckiej na Pomorzu w okresie II Rzeczypospolitej*, Państwo i Społeczeństwo, Nr 2, 2002, s. 175.

⁷⁰⁰ A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 278.

⁷⁰¹ P. Kacprzak, *Niemiecka...*, s. 147.

⁷⁰² M. Maciejewski, *op. cit.*, s. 267.

⁷⁰³ P. Kacprzak, *Niemiecka...*, s. 148.

⁷⁰⁴ M. Maciejewski, *op. cit.*, s. 267.

⁷⁰⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 145.

⁷⁰⁶ H. Chałupczak, *Polityka neutralizacji przez Polskę niemieckich petycji mniejszościowych do Rady Ligi Narodów w okresie międzywojennym*, Polityka i Społeczeństwo, Nr 9, 2012, s. 11.

⁷⁰⁷ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 9.

⁷⁰⁸ H. Chałupczak, *op. cit.*, s. 13.

⁷⁰⁹ A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 278.

⁷¹⁰ H. Batowski, *Między...*, s. 146.

mowania majątków niemieckich⁷¹¹. Jak zauważył H. Batowski, polityka wzajemna obu państw dotycząca mniejszości polegała przeważnie na ustępstwach ze strony Polski⁷¹².

Antypolskie nastawienie mniejszości niemieckiej zamieszkałej w Polsce, w tym na Śląsku wzrosło po dojściu Hitlera do władzy⁷¹³. Hitler cieszył się poparciem wśród wszystkich niemieckich grup społecznych na Śląsku⁷¹⁴. Gdy Hitler został Kanclerzem, nastąpiło zaostrzenie sytuacji w Gdańsku⁷¹⁵. W lutym 1933 r. władze gdańskie rozwiązały polsko-gdańską policję portową. Polska dnia 6 marca 1933 r. powiększyła garnizon strzegący Westerplatte. Po przemówieniu Hitlera z dnia 17 maja 1933 r. ustały w Gdańsku antypolskie prowokacje. W czerwcu 1933 r. objęły władzę w Gdańsku hitlerowcy⁷¹⁶. Używając metod zastosowanych w Czechosłowacji, III Rzesza mobilizowała mniejszość niemiecką w Polsce⁷¹⁷. Nazyfikacja mniejszości niemieckiej uległa krótkotrwałemu złagodzeniu po zawarciu polsko-niemieckiego Układu o nieagresji z dnia 26 stycznia 1934 r.⁷¹⁸ Po podpisaniu Układu z 1934 r. władze Wolnego Miasta Gdańska dostosowały się początkowo do potrzeb nowej polityki hitlerowskiej wobec Polski⁷¹⁹. W Gdańsku dominowała ludność niemiecka, a organy administracji Miasta zostały opanowane przez hitlerowców⁷²⁰. Zanim pojawiły się oznaki zmiany stosunku Hitlera do Polski, nacjonałiści niemieccy głosili jawnie hasła powrotu Gdańska do III Rzeszy⁷²¹. M. Wardzyńska wskazuje, że od 1937 r. rozruchy antypolskie w Gdańsku nabrały charakteru masowego⁷²². Dochodziło do licznych starć z Polakami⁷²³. Często zdarzały się napady na polskich kolejarzy⁷²⁴. Hitlerowcy gdańscy atakowali polskich inspektorów celnych pełniących służbę na granicy z Polską⁷²⁵.

Na początku 1936 r. dochodziło ze strony mniejszości niemieckiej do licznych akcji antypolskich na terenach przygranicznych⁷²⁶. Podgrzewanie przez Hitlera at-

⁷¹¹ M. Wardzyńska, *Był...*, s. 21.

⁷¹² H. Batowski, *Między...*, s. 146.

⁷¹³ T. Kruszewski, *Silesian administrative authorities and territorial transformations of Silesia (1918-1945)* [w:] *Region Divided. Times of Nation-States (1918-1945)*, red. M. Czaplinski, P. Wiszewski, eBooki.com.pl, Wrocław 2014, s. 43.

⁷¹⁴ T. Przerwa, *Social structure and social groups in the processes of integration and disintegration of Silesia as a region (1918-1945)* [w:] *Region Divided. Times of Nation-States (1918-1945)*, red. M. Czaplinski, P. Wiszewski, eBooki.com.pl, Wrocław 2014, s. 122.

⁷¹⁵ W. Szczurek, *op. cit.*, s. 175.

⁷¹⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 201-202.

⁷¹⁷ A. Galos, *op. cit.*, s. 686; szerzej na ten temat w Rozdziale I 6.2.

⁷¹⁸ G. Strauchold, *Ethnic...*, s. 154.

⁷¹⁹ H. Batowski, *Między...*, s. 370.

⁷²⁰ A. Galos, *op. cit.*, s. 686.

⁷²¹ H. Batowski, *Między...*, s. 370.

⁷²² M. Wardzyńska, *Był...*, s. 42.

⁷²³ A. Galos, *op. cit.*, s. 686.

⁷²⁴ M. Wardzyńska, *Był...*, s. 39.

⁷²⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 370.

⁷²⁶ K. Fiedor, *op. cit.*, s. 445.

mosfery polsko-niemieckiego napięcia przejawiało się w stosowaniu prowokacji, aby uzyskać powód do wszczęcia wojny⁷²⁷. Agenci niemieckiej służby bezpieczeństwa podkładali bomby i wznecali pożary m.in. pod budynkami szkół niemieckich. M. Wardzyńska wskazuje, że hitlerowskie prowokacje były wykorzystywane przez aparat propagandy III Rzeszy i przedstawiane międzynarodowej opinii publicznej jako dowody rzekomych prześladowań mniejszości niemieckiej w Polsce. Agresywne zachowanie Niemców w Polsce uległo nasileniu latem 1939 r.⁷²⁸ Dywersanci niemieccy doprowadzili dnia 28 sierpnia 1939 r. do wybuchu bomby zegarowej na dworcu w Tarnowie⁷²⁹. Kłamstwo o polskiej napaści na niemiecką radiostację w Gliwicach dnia 31 sierpnia 1939 r. było powodem ataku III Rzeszy na Polskę. Faktycznie hitlerowcy upozorowali atak rzekomych powstańców polskich na radiostację, aby uzyskać pretekst do inwazji⁷³⁰. Po wybuchu II wojny światowej podczas kampanii wrześniowej Hitler używał niemieckiej mniejszości do przeprowadzania akcji sabotażowych⁷³¹.

6.2. Problem Niemców Sudeckich w Czechosłowacji

Obszarem licznie zamieszkiwanym przez Niemców były czechosłowackie Sudety⁷³². Mniejszość niemiecka w Czechosłowacji liczyła ponad 3 mln osób. Hitler był nastawiony wrogo wobec Czechów. Wszechniemieckie idee zawarte w „Mein Kampf” dotyczyły także Niemców Sudeckich⁷³³. W Czechosłowacji działał prężny ruch narodowosocjalistyczny pod przywództwem K. Henleina⁷³⁴. W 1931 r. rząd czechosłowacki wydał zakaz noszenia mundurów nazistowskich. W 1932 r. nastąpiły aresztowania niemieckich nacjonalistów pod zarzutem planowania przewrotu⁷³⁵. Założona w 1919 r. Niemiecka Partia Narodowa (Deutsche Nationalpartei) została rozwiązana w Czechosłowacji w 1933 r.⁷³⁶ W 1933 r. Niemcy Sudeccy utworzyli pod kierownictwem K. Henleina Sudetendeutsche Heimatfront. Partia identyfikowała się z hitlerowską NSDAP⁷³⁷.

⁷²⁷ P. Kacprzak, *Niemiecka...*, s. 158.

⁷²⁸ M. Wardzyńska, *Był...*, s. 23-24.

⁷²⁹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 32.

⁷³⁰ E. Moritz, *Berlin 1945. Zur letzten Schlacht für Befreiung und Frieden in Europa*, Dialog Heft 13, Der 8. Mai 1945 – Chancen für ein neues Deutschlands, s. 32; P. Kosiński, *op. cit.*, s. 24.

⁷³¹ A. Galos, *op. cit.*, s. 687; T. Sudoł, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach polskich we wrześniu 1939 roku*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2011, s. 78; szerzej na temat kampanii wrześniowej w Rozdziale I 7.1.

⁷³² J. Mikulska-Bernaś, F. Bernaś, *op. cit.*, s. 86.

⁷³³ H. Batowski, *Między...*, s. 189.

⁷³⁴ J. Mikulska-Bernaś, F. Bernaś, *op. cit.*, s. 86.

⁷³⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 43.

⁷³⁶ Z. Beneš, V. Kural, *Vom Neonativismus zum Nationalsozialismus 1933–1939 [w:] Geschichte verstehen. Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848–1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 95.

⁷³⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 43.

Wybory parlamentarne w 1935 r. przyniosły sukces założonej w 1933 r. Partii Sudeckoniemieckiej (Sudetendeutsche Partei, SdP). Kierowana przez K. Henleina SdP rozpoczęła systematyczne działania wymierzone przeciwko Czechosłowacji⁷³⁸. SdP powstała w miejsce Sudetendeutsche Heimatfront⁷³⁹. Hitler wykorzystywał SdP do realizacji zaborczych planów⁷⁴⁰. K. Henlein w wystąpieniach publicznych przemawiał nie tylko w imieniu partii i Niemców Sudeckich⁷⁴¹. K. Henlein zabierał głos w imieniu całego narodu niemieckiego, czemu sprzeciwiał się rząd Czechosłowacji, usiłując wskrzesić dawne partie mniejszości niemieckiej. Socjaldemokraci i komuniści niemieccy przeciwstawiali się polityce K. Henleina⁷⁴². Liczba członków kierowanego przez K. Henleina ruchu wykazywała jednak stałą tendencję wzrostową⁷⁴³. Od 1935 r. Sudetendeutsche Partei była szczerze finansowana przez III Rzeszę⁷⁴⁴. We wrześniu 1936 r. Hitler udzielił K. Henleinowi instrukcji dotyczących prowadzenia dalszych akcji przeciwko rządowi Czechosłowacji⁷⁴⁵. Sudetendeutsche Partei wysyłała skargi do Ligi Narodów, narzekając na rzekome gnębienie mniejszości niemieckiej w Czechosłowacji⁷⁴⁶. Niemcy Sudeccy cieszyli się jednak faktycznie dużą swobodą i mieli własną prasę, szkoły oraz teatry⁷⁴⁷. K. Henlein domagał się w 1937 r. utworzenia oddzielnego terytorium niemieckiego z szeroką autonomią, na co nie wyraził zgody rząd Czechosłowacji⁷⁴⁸.

III Rzesza od początku dążyła do aneksji pogranicza Czech i Moraw, ale oficjalnie popierała jedynie żądania partii K. Henleina zmierzające do zagwarantowania autonomii Niemcom Sudeckim⁷⁴⁹. Dyplomacja hitlerowska początkowo unikała bezpośrednich działań przeciwko Czechosłowacji. Aby nie zrażać innych państw do III Rzeszy, roszczenia terytorialne nie były podnoszone⁷⁵⁰. Dnia 28 marca 1938 r. Hitler nakazał K. Henleinowi wysuwanie kolejnych żądań, które stałyby się możliwe do przyjęcia przez Czechosłowację⁷⁵¹. Niemcy Sudeccy wypełniali skwapliwie instruk-

⁷³⁸ J. Mikulska-Bernaś, F. Bernaś, *op. cit.*, s. 84.

⁷³⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 44.

⁷⁴⁰ M. Czyżniewski, *Teza o zbiorowej odpowiedzialności narodu za wywołanie i skutki wojny na przykładzie Niemców czechosłowackich*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 21, 2009, s. 271.

⁷⁴¹ I. Lukes, *Czechoslovakia between Stalin and Hitler. The Diplomacy of Edvard Benes in the 1930s*, Oxford University Press, New York 1996, s. 79.

⁷⁴² H. Batowski, *Między...*, s. 309, 311.

⁷⁴³ A. P. Adamthwaite, *op. cit.*, s. 76.

⁷⁴⁴ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 322.

⁷⁴⁵ I. Lukes, *op. cit.*, s. 79.

⁷⁴⁶ H. Batowski, *Między...*, s. 309.

⁷⁴⁷ D. Sayer, *The Coasts of Bohemia: A Czech History*, Princeton University Press, Princeton 1998, s. 170.

⁷⁴⁸ Z. Zeman, A. Klimek, *The Life of Edvard Beneš 1884-1948. Czechoslovakia in Peace and War*, Oxford University Press, Oxford 1997, s. 119.

⁷⁴⁹ J. Mikulska-Bernaś, F. Bernaś, *op. cit.*, s. 310.

⁷⁵⁰ H. Batowski, *Między...*, s. 310.

⁷⁵¹ A. P. Adamthwaite, *op. cit.*, s. 184.

cje Hitlera z marca 1938 r.⁷⁵² Projekt utworzenia niemieckiego obszaru autonomicznego w Czechosłowacji został zaprezentowany przez K. Henleina dnia 21 kwietnia 1938 r. podczas zjazdu partii. Na przełomie kwietnia i maja 1938 r. Niemcy Sudeccy nasilili agitację antypaństwową⁷⁵³. Dnia 14 maja 1938 r. Czechosłowacja odrzuciła niemieckie żądania, a dnia 20 maja 1938 r. ogłosiła częściową mobilizację⁷⁵⁴.

7. Ogólna charakterystyka II wojny światowej

7.1. II wojna światowa jako wojna totalna

Pod koniec sierpnia 1939 r. przyplłynął do Gdańska pancernik niemiecki „Schleswig-Holstein” pod pozorem wizyty grzecznościowej⁷⁵⁵. Dnia 1 września 1939 r. III Rzesza rozpoczęła działania zbrojne przeciw Polsce⁷⁵⁶. Hitlerowska agresja na Polskę została dokonana w porozumieniu z ZSRR⁷⁵⁷. Wsparta wozami pancernymi piechota niemiecka przekroczyła polsko-niemiecką granicę na jednym z odcinków o godzinie 3:55. Hitlerowskie oddziały lądowe rozpoczęły ostrzeliwanie Westerplatte o godzinie 4:17⁷⁵⁸. O godzinie 4:45 nastąpił atak pancernika „Schleswig-Holstein” na polski arsenał na Westerplatte⁷⁵⁹.

Pierwszy etap II wojny światowej, tj. wojna obronna Polski, określa się powszechnie mianem kampanii wrześniowej⁷⁶⁰. Polska zmobilizowała 1,25 mln żołnierzy, lecz dysponowała jedynie 400 samolotami⁷⁶¹. Polska marynarka wojenna nie miała szans na obronę wybrzeża⁷⁶². W dniach 1-3 września 1939 r. trwały walki na granicy. Wojska niemieckie zmusiły Armię Modlin i Armię Pomorze do odwrotu⁷⁶³. Mimo zaciętej obrony linie polskie zostały przełamane. Dnia 16 września 1939 r. spotkały się nad Bugiem armie hitlerowskie, które nacierały z południa i z północy⁷⁶⁴. Dnia 17 września 1939 r. bez wypowiedzenia wojny Armia Czerwona zaatakowała

⁷⁵² M. Kraus, *The Diplomacy of Edvard Beneš: Munich and Its Aftermath* [w:] *Reappraising the Munich Pact: Continental Perspectives*, red. M. Latynski, Woodrow Wilson Center Press, Washington 1992, s. 62.

⁷⁵³ H. Batowski, *Między...*, s. 314-315.

⁷⁵⁴ A. Galos, *op. cit.*, s. 684.

⁷⁵⁵ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 8.

⁷⁵⁶ A. Galos, *op. cit.*, s. 687.

⁷⁵⁷ H. Zins, *op. cit.*, s. 335.

⁷⁵⁸ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 33.

⁷⁵⁹ D. L. Bergen, *Mourning, Mass Death, and the Gray Zone: The Ethnic Germans of Eastern Europe and the Second World War* [w:] *Symbolic Loss: The Ambiguity of Mourning and Memory at Century's End*, red. P. Homans, University Press of Virginia, Charlottesville 2000, s. 186.

⁷⁶⁰ W. Grabowski, *Polacy na ziemiach II RP włączonych do III Rzeszy*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 62.

⁷⁶¹ A. Galos, *op. cit.*, s. 687.

⁷⁶² O. Terlecki, *op. cit.*, s. 43.

⁷⁶³ C. Leitz, *Nazi Foreign Policy, 1933-1941. The Road to Global War*, Routledge, London 2004, s. 60.

⁷⁶⁴ A. Galos, *op. cit.*, s. 688.

wała Polskę⁷⁶⁵. Kampania wrześniowa trwała do momentu, gdy wojska niemieckie i radzieckie zajęły całe terytorium Polski, a regularne oddziały polskie przestały stawiać opór najeźdźcom. Dnia 2 października 1939 r. skapitulował Hel. Jako ostatnia poddała się dnia 6 października 1939 r. pod Kockiem Samodzielna Grupa Operacyjna „Polesie”⁷⁶⁶. Na początku października 1939 r. kampania była zakończona⁷⁶⁷. Znaczna przewaga techniczna wojsk III Rzeszy rozstrzygnęła o niemieckiej wygranej. Do klęski armii polskiej przyczyniła się dokonana przez ZSRR agresja⁷⁶⁸.

Dnia 28 września 1939 r. III Rzesza i ZSRR zawarły w Moskwie traktat o granicach i przyjaźni. W traktacie została wytyczona granica niemiecko-radziecka na okupowanym terytorium Polski. Traktat przesunął granicę z określonej w pakcie Ribbentrop-Mołotow z dnia 23 sierpnia 1939 r. linii Narwi i Wisły na linię Bugu i Sanu⁷⁶⁹. Na mocy traktatu III Rzesza uzyskała około 48,5 % przedwojennego terytorium Polski⁷⁷⁰.

W momencie dokonanej przez Niemcy agresji Polska była związana układami sojusznictwa zawartymi z Francją i Wielką Brytanią⁷⁷¹. Przed II wojną światową istniało faktyczne trójporozumienie brytyjsko-francusko-polskie⁷⁷². Dnia 31 marca 1939 r. Wielka Brytania udzieliła Polsce jednostronnej gwarancji pomocy⁷⁷³. Deklaracja brytyjska z 1939 r. spotkała się z przychylną oceną ze strony Francji⁷⁷⁴. Premier Francji E. Daladier oświadczył dnia 13 kwietnia 1939 r., że Francja i Polska udzielają sobie wzajemnej gwarancji niezwłocznej i bezpośredniej przeciwko wszelkiej groźbie, która mogłaby narazić na szwank żywotne interesy francuskie i polskie⁷⁷⁵. Dnia 19 maja 1939 r. Polska i Francja podpisały protokół wojskowy, w którym Francja zobowiązała się do odciążenia głównych sił zaatakowanej Polski poprzez podjęcie działań ofensywnych⁷⁷⁶. Dodatkowo dnia 25 sierpnia 1939 r. Wielka Brytania zawarła pakt z Polską przewidujący wzajemną pomoc zbrojną w razie agresji⁷⁷⁷. Tajny protokół do paktu brytyjsko-polskiego stwierdzał, że pakt obowiązuje tylko w razie niemieckiej napaści⁷⁷⁸.

⁷⁶⁵ W. Wasilewski, *Do końca nie znali swojego losu. Pogłoska i dezinformacja w obozach specjalnych NKWD*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 4, 2010, s. 20.

⁷⁶⁶ P. Wywiół, *Działania militarne w wojnie obronnej po 17 września*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2011, s. 76-77.

⁷⁶⁷ A. Galos, *op. cit.*, s. 688.

⁷⁶⁸ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 37; J. Kochanowski, *Der Kriegsbeginn in der polnischen Erinnerung*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 36-37, 2009, s. 7.

⁷⁶⁹ B. Musiał, *Pakt...*, s. 53; P. Kosiński, *op. cit.*, s. 30.

⁷⁷⁰ J. A. Młynarczyk, *Polityka okupacyjna Wehrmachtu w Polsce w pierwszych tygodniach wojny (wrzesień-październik 1939 r.)*, *Klio*, Tom 22, 2012, s. 87.

⁷⁷¹ P. Kosiński, *op. cit.*, s. 21; J. Będźmirowski, *op. cit.*, s. 190.

⁷⁷² H. Batowski, *Między...*, s. 353.

⁷⁷³ R.-D. Müller, *op. cit.*, s. 22.

⁷⁷⁴ P. Kosiński, *op. cit.*, s. 22.

⁷⁷⁵ H. Batowski, *Między...*, s. 353.

⁷⁷⁶ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 669.

⁷⁷⁷ R.-D. Müller, *op. cit.*, s. 22; P. Kosiński, *op. cit.*, s. 22.

⁷⁷⁸ H. Zins, *op. cit.*, s. 336.

Dnia 1 września 1939 r. Francja i Wielka Brytania zażądały wstrzymania ofensywy niemieckiej i oświadczyły, że wojska III Rzeszy muszą wycofać się z terytorium Polski⁷⁷⁹. Hitler odrzucił żądanie. Dnia 3 września 1939 r. Wielka Brytania wypowiedziała wojnę III Rzeszy, realizując traktatowe gwarancje dla Polski⁷⁸⁰. Wielka Brytania nie udzieliła jednak Polsce żadnej pomocy militarnej⁷⁸¹. Wielka Brytania zdawała sobie sprawę z tego, że Polska nie ma dużych szans w walce z Niemcami⁷⁸². Dnia 3 września 1939 r. do wojny przystąpiła również Francja⁷⁸³. Francja dysponowała wówczas dobrze wyposażonymi siłami zbrojnymi⁷⁸⁴. Frontu zachodniego broniły słabsze oddziały niemieckie⁷⁸⁵. Hitlerowskich żołnierzy osłaniały umocnienia zbudowanego w latach 1938-1939 Wału Zachodniego (Westwall)⁷⁸⁶. W ocenie M. Kitchena Francja nie była politycznie i psychologicznie przygotowana do wojny⁷⁸⁷. Wypowiedzenie wojny III Rzeszy przez Wielką Brytanię i Francję dnia 3 września 1939 r. nie pomogło opuszczającym granice oddziałom polskim. Francja i Wielka Brytania nie podejmowały działań zaczepnych przeciwko III Rzeszy⁷⁸⁸. Ani Francja, ani Wielka Brytania nie zapewniły Polsce realnej pomocy wobec agresji niemieckiej⁷⁸⁹. Francja podjęła jedynie lokalne potyczki na przedpolu linii Zygfryda⁷⁹⁰. Ofensywa francuska w Niemczech zaczęła się w nocy z 6 na 7 września 1939 r. i trwała do dnia 13 września 1939 r. Wojska francuskie nie napotkały poważniejszego oporu hitlerowców, lecz ograniczyły się do zajęcia około 20 porzuconych miejscowości niemieckich⁷⁹¹. Na Zachodzie trwała zatem stagnacja, która przeszła do historii jako tzw. „dziwna wojna”⁷⁹². Francja i Wielka Brytania pozostały bezczynne wobec 23 dywizji niemieckich stacjonujących na Zachodzie. O. Terlecki wskazuje, że zdecydowana ofensywa na Zachodzie we wrześniu 1939 r. spowodowałaby załamanie się reżimu Hitlera jeszcze w tym samym roku. Przed dokonaniem inwazji Hitler słusznie zakładał możliwość odosobnienia Polski⁷⁹³. Trafne okazały się także przewidywania, że Wielka Brytania i Francja ograniczą się do działań obronnych, zostawiając III Rzeszy dość czasu na podbój Polski⁷⁹⁴.

⁷⁷⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 343.

⁷⁸⁰ H. Zins, *op. cit.*, s. 336; P. Kosiński, *op. cit.*, s. 26.

⁷⁸¹ R.-D. Müller, *op. cit.*, s. 23.

⁷⁸² H. Zins, *op. cit.*, s. 336.

⁷⁸³ P. Kosiński, *op. cit.*, s. 26.

⁷⁸⁴ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 669.

⁷⁸⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 344.

⁷⁸⁶ A. Galos, *op. cit.*, s. 687.

⁷⁸⁷ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 256.

⁷⁸⁸ S. Dębski, *op. cit.*, s. 60.

⁷⁸⁹ M. Kornat, *op. cit.*, s. 45.

⁷⁹⁰ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 677.

⁷⁹¹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 46.

⁷⁹² K. Zdulski, *Turcja w brytyjskich planach obrony Bliskiego Wschodu podczas „dziwnej wojny”*, Przegląd Historyczno-Wojskowy, Nr 1, 2016, s. 57.

⁷⁹³ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 41, 46.

⁷⁹⁴ A. Galos, *op. cit.*, s. 687.

Działania wojenne w kolejnych latach II wojny światowej rozprzestrzeniły się na Europę Zachodnią. M. Kitchen wskazuje, że dziwna wojna przekształciła się w wojnę prawdziwą w maju 1940 r.⁷⁹⁵ Do grudnia 1941 r. wojna miała ograniczony, europejski charakter⁷⁹⁶. W wojnie wzięła udział większość państw Europy. Po stronie III Rzeszy walczyły: Bułgaria, Finlandia, Italia, Rumunia, Węgry i Włochy. Neutralność zachowały: Hiszpania, Irlandia, Portugalia, Szwajcaria i Szwecja⁷⁹⁷.

Uderzenie Japonii na Stany Zjednoczone przekształciło II wojnę światową w konflikt na skalę globalną. W grudniu 1941 r. wojna ogarnęła kolejne kontynenty⁷⁹⁸. Do wojny przystąpiły państwa Ameryki Północnej, Azji i Afryki⁷⁹⁹. W II wojnie światowej uczestniczyło ogółem 61 państw i około 80 % ludności⁸⁰⁰. S. Hambura wskazuje, że w latach 1939-1945 nastąpił przełom w charakterze wojny, która przestała być konfliktem zbrojnym między armiami, a nabrała cech sporu między państwami i narodami⁸⁰¹. W II wojnie światowej powołano pod broń 110 mln osób⁸⁰². Konflikt lat 1939-1945 zasługiwał tym samym w pełni na miano wojny światowej⁸⁰³.

II wojna światowa dzieli się na dwa etapy. W pierwszym etapie dominowały sukcesy III Rzeszy⁸⁰⁴. Agresja na Polskę nastąpiła wzdłuż całej granicy polsko-niemieckiej. B. Musiał wskazuje, że Niemcy po raz pierwszy zastosowały w praktyce strategię wojny błyskawicznej⁸⁰⁵. W latach 1939-1942 Niemcy atakowały przeciwników krótkimi, decydującymi uderzeniami⁸⁰⁶. Wojna błyskawiczna przyniosła Niemcom stosunkowo małe straty⁸⁰⁷.

Agresja na ZSRR i napaść japońska na amerykańską bazę Pearl Harbor doprowadziły do utworzenia przez Wielką Brytanię, ZSRR i Stany Zjednoczone sojuszu wojennego⁸⁰⁸. W drugim etapie wojny alianci przeszli do ofensywy, a III Rzesza broniła się przed rosnącą w siłę koalicją antyhitlerowską⁸⁰⁹.

⁷⁹⁵ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 344.

⁷⁹⁶ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 31.

⁷⁹⁷ J. Krasuski, *Historia polityczna Europy Zachodniej 1945-2002*, Wydawnictwo Kurpisz S.A., Poznań 2003, s. 13.

⁷⁹⁸ H. Batowski, *Między...*, s. 400; A. Czubiński, *op. cit.*, s. 31; szerzej na temat japońskiej inwazji na Stany Zjednoczone w Rozdziale I 8.

⁷⁹⁹ M. S. McDougal, F. P. Feliciano, *Law and Minimum World Public Order: The Legal Regulation of International Coercion*, Yale University Press, New Haven 1961, s. 773.

⁸⁰⁰ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 70.

⁸⁰¹ S. Hambura, *Reparacje...*

⁸⁰² S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 70.

⁸⁰³ T. Schramm, *Europa w świecie po II wojnie światowej* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 197.

⁸⁰⁴ A. Galos, *op. cit.*, s. 687.

⁸⁰⁵ B. Musiał, *Pakt...*, s. 52.

⁸⁰⁶ A. Galos, *op. cit.*, s. 699.

⁸⁰⁷ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 59.

⁸⁰⁸ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 72.

⁸⁰⁹ A. Galos, *op. cit.*, s. 687; szerzej na temat kształtowania koalicji antyhitlerowskiej i jej działań podczas II wojny światowej w Rozdziale I 8.

Niemcy przewidywały w 1939 r. jedynie prowadzenie wojny krótkotrwałej⁸¹⁰. W trakcie II wojny światowej zasady wojny błyskawicznej zostały połączone z zasadami wojny totalnej⁸¹¹. W przemówieniu z dnia 18 lutego 1943 r. J. Goebbels zapowiedział prowadzenie przez III Rzeszę wojny totalnej⁸¹². W 1943 r. propaganda hitlerowska porzuciła hasła ofensywne i propagowała ideę Twierdzy Europejskiej (Festung Europa), której powinni bronić wszyscy Europejczycy przed barbarzyńcami⁸¹³. Dnia 19 marca 1945 r. Hitler wydał wycofującym się wojskom rozkaz pozostawiania za sobą „spalonej ziemi”⁸¹⁴. Hitler nakazywał samobójcze kontynuowanie wojny ze strachu przed perspektywą bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy. W 1945 r. Niemcy, przegrywając kolejne walki, nie miały już nic do stracenia⁸¹⁵. Zrzucenie bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki przyczyniło się do przełamania japońskiego oporu i podpisania ze strony Japonii aktu bezwarunkowej kapitulacji⁸¹⁶.

O. Terlecki zauważa, że bezbronność państw zachodnich w 1939 r. jest jedynie mitem, gdyż były one przygotowane do prowadzenia wojny z III Rzeszą. Niemcy długo pozostawały po I wojnie światowej niemal rozbrojone. Tymczasem Francja dysponowała liczną armią lądową, a Wielka Brytania – potężną flotą. W 1939 r. potencjały lotnictwa niemieckiego i brytyjskiego znajdowały się prawie w równowadze⁸¹⁷. Rozwinięcie niemieckiej produkcji wojennej w 1936 r. spowodowało, że III Rzesza nie potrzebowała przestawiać gospodarki na tory wojenne w chwili wybuchu II wojny światowej, odmiennie niż w 1914 r.⁸¹⁸ Porównując procenty wydatków budżetowych poszczególnych państw, należy podkreślić, że ani Wielka Brytania, ani Francja nie włożyły w zbrojenia tak znacznych kwot, jak uczyniły to Niemcy⁸¹⁹. A. Galos stwierdza, że w ciągu pierwszych 3 lat wojny przemysł III Rzeszy bez trudu zaspokajał potrzeby wojska. Alianci dokonywali wprawdzie nalotów na niemieckie zakłady zbrojeniowe, lecz wysoka produkcja broni utrzymywała się w Niemczech do 1944 r.⁸²⁰

W historii wojen daje się zauważyć sukcesywny postęp doskonalenia środków i metod prowadzenia działań zbrojnych⁸²¹. M. Howard określił obie wojny światowe

⁸¹⁰ *Ibidem*, s. 693.

⁸¹¹ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 31; szerzej na temat totalnego charakteru II wojny światowej w Rozdziale I 7.1.

⁸¹² A. Galos, *op. cit.*, s. 693.

⁸¹³ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 200.

⁸¹⁴ A. Galos, *op. cit.*, s. 703.

⁸¹⁵ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 293-294; szerzej na temat kapitulacji III Rzeszy w Rozdziale I 8.4.

⁸¹⁶ T. Kotłowski, *Wpływ II wojny światowej na rozwój nauki i techniki* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 111.

⁸¹⁷ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 58.

⁸¹⁸ A. Galos, *op. cit.*, s. 693.

⁸¹⁹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 58.

⁸²⁰ A. Galos, *op. cit.*, s. 694-695.

⁸²¹ P. Łaski, *Uwagi na temat konieczności wojskowej w prawie konfliktów zbrojnych* [w:] *Wokół Konstytucji i zdrowego rozsądku. Prace dedykowane Profesorowi Tadeuszowi Smolińskiemu*, red. J. Ciapała, A. Rost, Wielkopolska Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, Szczecin 2011, s. 207.

jako „wojny techników”, odróżniając ich charakter i przebieg od wcześniejszych konfliktów⁸²². Podczas II wojny światowej Niemcy, dostrzegając, że zmiany techniczne umożliwiły prowadzenie wojny ruchomej, położyły nacisk na produkcję broni pancernej i czyniły znaczne wydatki na lotnictwo⁸²³. Podczas II wojny światowej zastosowano nowe koncepcje użycia broni pancernej, floty i lotnictwa. W działaniach zbrojnych używano udoskonalonych czołgów i samolotów, a także wykorzystano: rakiety, radary i radio⁸²⁴. Nowe środki rażenia doprowadzały do zniszczeń daleko poza frontem⁸²⁵. W 1945 r. propaganda niemiecka zapowiadała posłużenie się nowymi rodzajami broni, tj. „cudowną bronią” (Wunderwaffe), która miała odmienić losy wojny na korzyść III Rzeszy⁸²⁶.

S. Sierpowski podaje, że wydatki związane z II wojną światową pochłonęły około biliona dolarów. We wszystkich państwach potrzeby społeczne zostały podporządkowane wymogom wojny⁸²⁷. Potencjał wojenny Niemiec był zasilany zasobami całej Europy⁸²⁸. Dług III Rzeszy osiągnął w 1945 r. sumę 400 mld marek⁸²⁹.

7.2. Hitlerowska okupacja Europy

Sposób traktowania podbitych państw przez Niemcy był odmienny na poszczególnych terenach okupowanych⁸³⁰. C. Madajczyk zauważa, że hitlerowska ekspansja bazowała na trzech koncepcjach, którymi były: trwająca do wiosny 1939 r. ekspansja terytorialna bez działań wojennych, ekspansja realizująca założenia Generalnego Planu Wschodniego oraz ekspansja mająca na celu przygotowanie utworzenia Rzeszy wielkogermańskiej⁸³¹. Ostatecznie III Rzesza zajęła w wyniku działań wojennych znaczne obszary Europy, z których część została włączona do Niemiec, a część potraktowana jako terytorium okupowane lub protektoraty⁸³².

Z. A. Derwiński zauważa, że na niewcielonych do Niemiec terytoriach III Rzesza zorganizowała trzy rodzaje okupacji: tzw. „Nebenland” z niezależną od władz wojskowych administracją cywilną, pełną okupację wojskową i zarząd inkorporacyjny wykonywany przez władze cywilne. Okupacją w formie „Nebenland” objęto

⁸²² M. Howard, *op. cit.*, s. 155.

⁸²³ A. Galos, *op. cit.*, s. 687.

⁸²⁴ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 31.

⁸²⁵ S. Hambura, *Reparacje...*

⁸²⁶ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 294.

⁸²⁷ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 70.

⁸²⁸ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 294.

⁸²⁹ A. Galos, *op. cit.*, s. 695.

⁸³⁰ B. Frommer, *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 15.

⁸³¹ C. Madajczyk, *Główne założenia ekspansji terytorialnej faszystowskiej niemieckiej*, Dzieje Najnowsze, Nr 1, 1978, s. 58.

⁸³² M. Muszyński, *Status prawny przesiedleńców i emigrantów z Polski jako wypędzonych: obywatelstwo, instytucja Niemca i sprawa wyrównania szkód za utracony majątek [w:] Transfer; obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 161.

m.in. Generalne Gubernatorstwo i w określonym zakresie Norwegia⁸³³. W Norwegii powstał kolaboracyjny rząd, którego premierem został przywódca norweskich faszystów V. Quisling⁸³⁴. Pełna okupacja wojskowa dotknęła Belgię, Grecję, Serbię i Francję⁸³⁵. Na południu Francji Niemcy pozostawili rząd z siedzibą w Vichy, który podczas II wojny światowej jawnie współpracował z hitlerowcami⁸³⁶. Zarząd inkorporacyjny, będący faktyczną inkorporacją, przygotowywał wcielenie okupowanych ziem do III Rzeszy. Zarząd inkorporacyjny Niemcy wprowadziły m.in. w Alzacji, Lotaryngii i Luksemburgu⁸³⁷.

Dnia 13 listopada 1939 r. nastąpił podział zajętych ziem polskich, zgodnie z którym do III Rzeszy zostały wcielone polskie terytoria należące do Niemiec przed 1918 r., a także określone tereny, które przed zakończeniem I wojny światowej znajdowały się pod zwierzchnictwem Rosji i Austro-Węgier⁸³⁸. Włączenie do III Rzeszy całości województw: pomorskiego, poznańskiego, śląskiego; części województw: łódzkiego, warszawskiego oraz powiatów: krakowskiego i kieleckiego zostało dokonane wbrew prawu międzynarodowemu. Z terenów wcielonych do III Rzeszy hitlerowcy masowo wypędzali ludność polską, zasiedlając te obszary Niemcami sprowadzanymi z państw Europy Południowo-Wschodniej i z ZSRR⁸³⁹. Zaanektowane tereny miały zostać docelowo całkowicie zgermanizowane⁸⁴⁰. Wysiedlanym Polakom zakazywano zabierania ze sobą dobytku⁸⁴¹. Polaków zmuszano do pozostawienia domów i gospodarstw z całym inwentarzem, które ulegały konfiskacie i zostały przejmowane przez Skarb III Rzeszy⁸⁴². B. Powroźnik wskazuje, że Niemcy skonfiskowali w Gdyni przede wszystkim polskie zakłady związane z portem, transportem, koleją i bankami⁸⁴³. Niemcy przejmowali polskie przedsiębiorstwa i nadal je prowadzili⁸⁴⁴. Część polskich przedsiębiorstw została zlikwidowana przez okupanta⁸⁴⁵.

Na terytorium Polski, które nie podlegało zaanektowaniu, Hitler proklamował Generalne Gubernatorstwo⁸⁴⁶. Po utworzeniu Generalnego Gubernatorstwa hitle-

⁸³³ Z. A. Derwiński, *Niemcy w polityce rządu RP w przededniu Konferencji Jaltańskiej (1945)*, Rocznik Muzeum i Archiwum Polonii Australijskiej, Tom II, 2007, s. 55-56.

⁸³⁴ S. Dębski, *op. cit.*, s. 64.

⁸³⁵ Z. A. Derwiński, *op. cit.*, s. 56.

⁸³⁶ M. Pachocka, *op. cit.*, s. 194.

⁸³⁷ Z. A. Derwiński, *op. cit.*, s. 56.

⁸³⁸ M. Sikora, „*Aktion Saybusch*”, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 84.

⁸³⁹ A. Galos, *op. cit.*, s. 689

⁸⁴⁰ J. A. Młynarczyk, *op. cit.*, s. 90.

⁸⁴¹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 59; szerzej na temat hitlerowskich wypędzeń i przesiedleń w Rozdziale I 7.3.

⁸⁴² M. Wardzyńska, *Obozy niemieckie na okupowanych terenach polskich*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 4, 2009, s. 26.

⁸⁴³ B. Powroźnik, *Konfiskaty majątku polskiego w Gdyni*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 75.

⁸⁴⁴ G. D. Feldman, *Die Allianz und die deutsche Versicherungswirtschaft, 1933-1945*, C. H. Beck, München 2001, s. 467.

⁸⁴⁵ B. Powroźnik, *op. cit.*, s. 76.

⁸⁴⁶ J. Pešek, *op. cit.*, s. 208.

rowskie władze wojskowe zastąpiono cywilną administracją⁸⁴⁷. Funkcję Generalnego Gubernatora pełnił H. Frank, który wprowadził na zarządzanym terenie rządy bezprawia⁸⁴⁸. Generalne Gubernatorstwo pełniło funkcję zaplecza żywnościowego Niemiec⁸⁴⁹. Hitlerowskie działania zostały ukierunkowane na bezwzględny wyzysk ekonomiczny okupowanego terytorium⁸⁵⁰. Polaków pozbawiono szkolnictwa wyższego i średniego, wydawnictw, teatrów oraz prasy⁸⁵¹. J. A. Młynarczyk wskazuje, że Generalne Gubernatorstwo miało służyć III Rzeszy jako terytorium przeznaczone do osiedlania niechcianej ludności po jej deportowaniu z Europy Zachodniej⁸⁵².

Jak zauważa C. Madajczyk, w myśl niemieckiej koncepcji zarówno Polska jak i Naród Polski miały docelowo ulec zniszczeniu⁸⁵³. Hitlerowcy stosowali w stosunku do Polaków zasadę odpowiedzialności zbiorowej i rozstrzeliwali jeńców⁸⁵⁴. Zarówno na zaanektowanych obszarach Polski jak i w Generalnym Gubernatorstwie okupant stosował terror i eksterminował poszczególne kategorie obywateli polskich, dokonując także ludobójstwa polskich Żydów⁸⁵⁵. O. Terlecki wskazuje, że pierwszą masową rzeź Niemcy urządzili w Bydgoszczy podczas kampanii wrześniowej w 1939 r.⁸⁵⁶ Realizacja strategii eksterminacji ludności polskiej trwała od agresji na Polskę do 1945 r., tj. przez cały okres okupacji⁸⁵⁷. Hitlerowskie rozkazy dotyczyły zabijania bez litości ludności cywilnej celem wyniszczenia Polaków⁸⁵⁸. Niemieccy żołnierze mieli mordować także kobiety i dzieci polskiego pochodzenia⁸⁵⁹.

III Rzesza założyła na terenie Polski ponad 6 tys. obozów dla ludności cywilnej⁸⁶⁰. M. Wardzyńska wskazuje, że w obozach koncentracyjnych, które utworzono na okupowanych ziemiach polskich, przeważali do 1942 r. więźniowie polityczni narodowości polskiej⁸⁶¹. Dnia 6 listopada 1939 r. aresztowano w Krakowie profeso-

⁸⁴⁷ T. Gąsiorowski, *Podhale w planach niemieckiego okupanta*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 1-2, 2010, s. 21.

⁸⁴⁸ E. Guz, *Zagadki i tajemnice kampanii wrześniowej: plany Hitlera wobec Polski; mity i fantazje wokół prowokacji gliwickiej; nieznanne szczegóły obrony Warszawy*, Bellona, Warszawa 2009, s. 245; A. Galos, *op. cit.*, s. 689.

⁸⁴⁹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 60.

⁸⁵⁰ T. Gąsiorowski, *op. cit.*, s. 21.

⁸⁵¹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 60.

⁸⁵² J. A. Młynarczyk, *op. cit.*, s. 91.

⁸⁵³ C. Madajczyk, *Główne...*, s. 60.

⁸⁵⁴ W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 454.

⁸⁵⁵ R. Bierzanek, J. Symonides, *op. cit.*, s. 64.

⁸⁵⁶ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 60.

⁸⁵⁷ Z. Królak, *Europejski obowiązek Polaków [w:] Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 110.

⁸⁵⁸ M. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1961, s.3.

⁸⁵⁹ E. K. Kwakwa, *The International Law of Armed Conflict: Personal and Material Fields of Application*, Kluwer Academic Publishers, Boston 1992, s. 137.

⁸⁶⁰ M. Wardzyńska, *Obozy...*, s. 24.

⁸⁶¹ *Ibidem*, s. 27.

rów Uniwersytetu Jagiellońskiego, a następnie wysłano ich do obozu koncentracyjnego⁸⁶². Niemieckie prześladowania dotknęły polską inteligencję, zmierzając do jej wyniszczenia⁸⁶³. Hitlerowcy przeprowadzali akcję określaną mianem „akcji inteligencja” (Intelligenzaktion)⁸⁶⁴.

Mordowanie polskiej ludności cywilnej uległo intensyfikacji podczas tłumienia Powstania Warszawskiego w 1944 r.⁸⁶⁵ D. Brandes wskazuje, że po upadku Powstania Warszawskiego w październiku 1944 r. pół miliona Polaków musiało opuścić Warszawę⁸⁶⁶. W ocenie M. Muszyńskiego i K. Raka około 600 tys. osób wypędzono z Warszawy po upadku Powstania Warszawskiego⁸⁶⁷. D. Frieten stwierdza, że niemiecka okupacja kosztowała Polskę 6 mln ofiar⁸⁶⁸. Polacy byli ponadto wywożeni na przymusowe roboty do Niemiec⁸⁶⁹. Spośród ogólnej liczby ok. 9 mln pracowników niewolniczych świadczących pracę na rzecz III Rzeszy około 2 mln osób pochodziło z Polski⁸⁷⁰.

Wierząc w ostateczne zwycięstwo w wojnie, Niemcy sukcesywnie niszczyli okupowaną Polskę⁸⁷¹. W Warszawie aż do 1945 r. wysadzano w powietrze muzea, kościoły i wszelkie gmachy publiczne⁸⁷². Nie ma możliwości dokładnego określenia wysokości ogólnych strat majątkowych, których doznała Polska w latach 1939-1945⁸⁷³. Gdy hitlerowcy wycofywali się na zachód pod koniec wojny, niszczyli wszystko, co może być przydatne dla przeciwnika, stosując politykę spalonej ziemi (Politik der verbrannten Erde)⁸⁷⁴. A. Klafkowski zauważa, że niemiecka okupacja

⁸⁶² O. Terlecki, *op. cit.*, s. 60.

⁸⁶³ A. Galos, *op. cit.*, s. 695; J. A. Młynarczyk, *op. cit.*, s. 90-91.

⁸⁶⁴ M. Wardzyńska, *Obozy...*, s. 25.

⁸⁶⁵ T. Grigo, *Powśle Czerniakowskie 1944*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1989, s. 265.

⁸⁶⁶ D. Brandes, *Flucht und Vertreibung (1938–1950)*, Europäische Geschichte Online <<http://www.ieg-ego.eu/brandesd-2011-de>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

⁸⁶⁷ M. Muszyński, K. Rak, *Kogo wypędzić*, Wprost z dnia 3 lutego 2008 r., s. 44.

⁸⁶⁸ D. Frieten, *Die Bedeutung des Warschauer Vertrags für die deutsch-polnischen Beziehungen*, Grin Verlag GmbH, München 2015, s. 3; szerzej na temat polskich strat osobowych w Rozdziale I 7.5.

⁸⁶⁹ W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 454; A. Kijas, *Deportacje ludności cywilnej w czasie II wojny światowej* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 108.

⁸⁷⁰ J. Kranz, *Rokowania wielostronne z Niemcami: od końca 1998 r. do 17 lipca 2000 r.* [w:] *Między pamięcią a odpowiedzialnością. Rokowania w latach 1998-2000 w sprawie świadczeń za prace przymusową*, red. J. Kranz, B. Jałowiecki, J. Barcz, Wydawnictwo Prawo i Praktyka Gospodarcza, Warszawa 2004, s. 8.

⁸⁷¹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 59.

⁸⁷² Z. Królak, *op. cit.*, s. 110.

⁸⁷³ A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego. Historia dociekań i szacunków* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 53; szerzej na temat polskich strat majątkowych w Rozdziale I 7.5.

⁸⁷⁴ R. Overy, *8. Mai 1945: Eine internationale Perspektive*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 16-17, 2015, s. 5.

Polski w latach 1939-1945 była przykładem jednoczesnego łamania przez okupanta wszystkich norm prawa wojennego⁸⁷⁵. Hitlerowscy nie przestrzegali norm Regulaminu załączonego do IV Konwencji Haskiej z 1907 r.⁸⁷⁶

W porównaniu do okupacji Polski inaczej przebiegała okupacja terytorium Czechosłowacji. Po wkroczeniu wojsk hitlerowskich do Pragi Prezydent E. Hacha dnia 15 marca 1939 r., ulegając naciskowi Hitlera, podpisał akt kapitulacji. Druga Republika Czechosłowacka przestała istnieć⁸⁷⁷. Czechy otrzymały status Protektoratu Czech i Moraw, a władzę w Pradze objął namiestnik Hitlera⁸⁷⁸. Protektorat istniał w latach 1939-1945, miał wewnętrzny samorząd i funkcjonował jako jednostka administracyjna, która była uzależniona w całości od III Rzeszy⁸⁷⁹. Statut Protektoratu wzorowano na XIX-wiecznych statutach francuskich kolonii w Afryce Północnej⁸⁸⁰. Protektorat stał się tym samym częścią III Rzeszy⁸⁸¹. Protektorat Czech i Moraw był obszarem uprzemysłowionym. Hitlerowi zależało na utrzymaniu produkcji w czeskich fabrykach zbrojeniowych. W zakresie uprawnień socjalnych czescy robotnicy zostali potraktowani na równi z Niemcami⁸⁸². Czescy robotnicy mieli prawo do darmowych posiłków w fabrykach i organizowano dla nich różne atrakcje, w tym koncerty i projekcje filmów⁸⁸³.

7.3. Hitlerowskie przesiedlenia i wypędzenia w Europie

Gdy Hitler doszedł do władzy, zamierzał zjednoczyć wszystkich Niemców w jednorodnym etnicznie państwie⁸⁸⁴. Hitler podczas przemówienia z dnia 6 października 1939 r. zapowiedział przeprowadzenie przesiedleń narodów na szeroką skalę⁸⁸⁵. Ich podłożem miało być pochodzenie narodowe i przynależność do określonej rasy⁸⁸⁶. Niemcy dokonywali zarówno przymusowych wypędzeń ludności z okupowanych podczas II wojny światowej państw jak i przesiedleń ludności niemieckiej⁸⁸⁷. Przy-

⁸⁷⁵ A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 429.

⁸⁷⁶ R. Bierzanek, J. Symonides, *op. cit.*, s. 64; szerzej na ten temat w Rozdziale III 3.

⁸⁷⁷ H. Batowski, *Między...*, s. 341.

⁸⁷⁸ G. Labuda, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1974, s. 272.

⁸⁷⁹ A. Stich, *Čech, český, Čechy, Česko: Ein Land und seine Namen [w:] Deutsche und Tschechen: Geschichte, Kultur, Politik*, red. W. Koschmal, M. Nekula, J. Rogall, C. H. Beck, München 2001, s. 16.

⁸⁸⁰ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 24.

⁸⁸¹ A. Galos, *op. cit.*, s. 685.

⁸⁸² B. Frommer, *op. cit.*, s. 15.

⁸⁸³ V. Mastny, *Czechs under Nazi Rule: The Failure of National Resistance, 1939-1942*, Columbia University Press, New York 1971, s. 195.

⁸⁸⁴ J. Pešek, *op. cit.*, s. 200.

⁸⁸⁵ D. Brandes, *Flucht...*

⁸⁸⁶ H. Sundhaussen, *Ethnische Zwangsmigration*, Europäische Geschichte Online <<http://ieg-ego.eu/de/threads/europa-unterwegs/ethnische-zwangsmigration>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

⁸⁸⁷ J. Kranz, *Wysiedlenie ludności niemieckiej w wyniku II wojny światowej: krzywdy czy bezprawie?*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2013, s. 69.

kładowo w 1940 r. po kapitulacji Francji zrealizowano w ramach hitlerowskiej polityki germanizacyjnej wysiedlenia, które dotknęły około 150 tys. mieszkańców okupowanych przez III Rzeszę: Alzacji i Lotaryngii⁸⁸⁸.

Dokonywane przez III Rzeszę wypędzenia ludności rozpoczęły się jeszcze przed wybuchem II wojny światowej. Po podpisaniu dnia 29 września 1938 r. Układu Monachijskiego 200 tys. Czechów zostało zmuszonych do ucieczki z Sudetów. Hitler i Mussolini dnia 23 czerwca 1939 r. przeprowadzili czystki etniczne we Wschodnim Tyrolu⁸⁸⁹.

K. Jonca podkreśla, że Austria stała się już wiosną 1938 r. polem doświadczalnym dla hitlerowskich metod wypędzania Żydów⁸⁹⁰. Żydów pozbawiano również obywatelstwa austriackiego⁸⁹¹. Hitlerowcy przeprowadzali podczas II wojny światowej deportacje Żydów na szeroką skalę i z wyjątkową brutalnością⁸⁹². Żydowskie majątki podlegały przy tym konfiskacie⁸⁹³.

W latach 1938-1945 w okupowanych przez hitlerowców państwach doszło do masowego nadawania niemieckiego obywatelstwa⁸⁹⁴. Nadawano obywatelstwo osobom o narodowości niemieckiej, tzw. folksdojczom (Volksdeutsche)⁸⁹⁵.

Wypędzenia ludności z państw Europy Środkowo-Wschodniej przeprowadzono dla zapewnienia przestrzeni życiowej dla Niemców⁸⁹⁶. Część Europy Środkowej i Wschodniej miała zostać zaludniona Niemcami⁸⁹⁷. Deportacjom niemieckim podlegała ludność cywilna z okupowanych przez III Rzeszę państw⁸⁹⁸. Na początku II wojny światowej rozpoczęły się równoległe planowane przez Hitlera przesiedlenia Niemców, aby wcielić w życie koncepcję przewidującą utworzenie jednolitych etnicznie Wielkich Niemiec. Na terytorium okupowanej Polski osiedlali się niemieccy repatrianci z innych państw, w tym Łotwy, Estonii i Rumunii⁸⁹⁹.

⁸⁸⁸ U. Pfeil, *Kriegsende in Frankreich*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 16-17, 2015, s. 24.

⁸⁸⁹ D. Brandes, *Flucht...*

⁸⁹⁰ K. Jonca, *Hitlerowska polityka antyżydowska w inkorporowanej Austrii (1938 r.)* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 292.

⁸⁹¹ H. Burger, H. Wendelin, *Staatsbürgerschaft und Vertreibung. Vertreibung, Rückkehr und Staatsbürgerschaft. Die Praxis der Vollziehung des Staatsbürgerschaftsrechts an den österreichischen Juden*, Historikerkommission, Wien 2002, s. 30.

⁸⁹² A. Kijas, *op. cit.*, s. 107; M. Schwartz, *Ethnische „Säuberungen“ in der Moderne: Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer Gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 2013, s. 429.

⁸⁹³ H. G. Hockerts, *Wiedergutmachung in Deutschland 1945–1990. Ein Überblick*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 25-26, 2013, s. 16.

⁸⁹⁴ K. Mertens, *Das neue deutsche Staatsangehörigkeitsrecht – eine verfassungsrechtliche Untersuchung*, Tenea Verlag, Berlin 2004, s. 76.

⁸⁹⁵ M. Muszyński, *Status...*, s. 161.

⁸⁹⁶ D. Brandes, *Flucht...*

⁸⁹⁷ D. L. Bergen, *The Nazi Concept of Volksdeutsche and the Exacerbation of Antisemitism in Eastern Europe, 1939-1945*, *Journal of Contemporary History* 29, Nr 4, 1994, s. 570.

⁸⁹⁸ A. Kijas, *op. cit.*, s. 108.

⁸⁹⁹ M. Muszyński, K. Rak, *Kogo...*, s. 43.

Hitlerowskie wypędzenia dotknęły Polaków na całym terytorium okupowanej Polski. Na miejsce wypędzanych polskich rodzin sprowadzono rodziny niemieckie⁹⁰⁰. Wysiedlając przymusowo Polaków, hitlerowcy wykonywali Generalplan Ost⁹⁰¹. Generalplan Ost, czyli Generalny Plan Wschodni, przewidywał przesiedlenie większości Słowian na Syberię⁹⁰². W ramach Planu przewidywano wysiedlenie 20 mln Polaków na Syberię⁹⁰³. Wykonując Plan, III Rzesza wcieliła w życie hitlerowską ideę Lebensraum⁹⁰⁴. Pierwsze wypędzenia dotknęły polskich mieszkańców Gdyni we wrześniu 1939 r. W ich domach zakwaterowano hitlerowskich urzędników i żołnierzy⁹⁰⁵. Niemcy realizowały plan ekspansji terytorialnej w kierunku wschodnim⁹⁰⁶. Argumentem było rzekome przeludnienie III Rzeszy⁹⁰⁷. Hitlerowcy traktowali wschodnie tereny Europy jako *tabula rasa*, dostrzegając możliwość osiedlenia znacznej ilości Niemców⁹⁰⁸. Niemcy wysiedlali Polaków do Generalnego Gubernatorstwa od listopada 1939 r.⁹⁰⁹ Deportacje dotknęły Polaków zamieszkałych na terenach przyłączonych do III Rzeszy⁹¹⁰. Niemcy wypędzili w 1940 r. ponad 700 tys. osób z terenów Wielkopolski⁹¹¹. Rasistowska polityka hitlerowców wobec Słowian nie ominęła także Polaków na ziemiach Generalnego Gubernatorstwa⁹¹². Ofiarą akcji wysiedleńczej padło wielu polskich obywateli⁹¹³. Hitler zamierzał na obszarze Generalnego Gubernatorstwa osiedlić kolonistów niemieckich⁹¹⁴. Z III Rzeszy przybywali do Polski niemieccy osadnicy, zainteresowani przejęciem polskich domów i gospodarstw rolnych⁹¹⁵. M. Sikora wskazuje, że w ramach polityki osiedlania Niemców w samym tylko powiecie żywieckim do połowy grudnia 1940 r. zamieszkało ponad 3200 niemieckich osadników, czyli około 700 rodzin. W ten sposób wykonano największą akcję wysiedleńczą na Śląsku, tj. „Aktion Saybusch”⁹¹⁶.

⁹⁰⁰ Z. Królak, *op. cit.*, s. 110-111.

⁹⁰¹ D. Frieten, *op. cit.*, s. 3.

⁹⁰² Z. Traczyk, *Ziemia gubińska 1939-1949...*, Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Gubińskiej, Gubin 2011, s. 107.

⁹⁰³ C. Madajczyk, *Główne...*, s. 61.

⁹⁰⁴ U. Guérot, *Eine deutsche Versuchung: östliche Horizonte?*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 10, 2012, s. 11; szerzej: J. Macała, *op. cit.*, s. 133-135.

⁹⁰⁵ M. Muszyński, K. Rak, *Kogo...*, s. 44.

⁹⁰⁶ W. Kreck, *Nicht noch einmal mit dem Feuer spielen* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

⁹⁰⁷ H. Geißler, *Anmerkungen zur Rassismus-Debatte*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 13-14, 2014, s. 5.

⁹⁰⁸ D. Blackbourn, „*The Garden of our Hearts*“: *Landscape, Nature, and Local Identity in the German East [w:] Localism, Landscape, and the Ambiguities of Place: German-speaking Central Europe, 1860-1930*, red. D. Blackbourn, J. N. Retallack, University of Toronto Press, Toronto 2007, s.157.

⁹⁰⁹ B. Nitschke, *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 1945-1949*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego, Zielona Góra 1999, s. 40.

⁹¹⁰ A. Kijas, *op. cit.*, s. 107.

⁹¹¹ M. Muszyński, K. Rak, *Kogo...*, s. 44.

⁹¹² D. Blackbourn, *op. cit.*, s. 157.

⁹¹³ H. Sundhaussen, *op. cit.*

⁹¹⁴ J. Kranz, *Wysiedlenie...*, s. 69.

⁹¹⁵ A. Pietrowicz, „*Strengstens verboten*”, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 50-51.

⁹¹⁶ M. Sikora, *op. cit.*, s. 86.

7.4. Hitlerowska eksterminacja Żydów

K. Kęciek podkreśla, że Holocaust był niemieckim przedsięwzięciem⁹¹⁷. Dnia 30 stycznia 1939 r. Hitler podczas przemówienia w Reichstagu zapowiedział unicestwienie Żydów w Europie⁹¹⁸. Hitler ogłosił konieczność ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej (*Endlösung der Judenfrage*)⁹¹⁹. Ostateczne rozwiązanie oznaczało dokonanie ludobójstwa Żydów⁹²⁰.

Reżim hitlerowski dysponował dostatecznymi niemieckimi kadrami, aby dokonać zbrodni Holocaustu. Holocaust stał się najważniejszym celem ideologicznym III Rzeszy⁹²¹. W Europie Niemcy zakładali obozy koncentracyjne, do których wysyłano ludzi bez postępowania sądowego. Podczas konferencji w Wannsee w styczniu 1942 r. rozważano techniczne aspekty przeprowadzenia Holocaustu⁹²². M. Wardzyńska wskazuje, że III Rzesza założyła 24 obozy koncentracyjne oraz setki podobozów i oddziałów roboczych⁹²³. Obozy utworzono także na terenie okupowanej Polski m.in. w Oświęcimiu i w Majdanku⁹²⁴. Gdy w 1942 r. III Rzesza przystąpiła do realizacji programu *Endlösung der Judenfrage*, zaczęto zwozić masowo Żydów z całej Europy do obozów koncentracyjnych, utworzonych na okupowanych ziemiach polskich⁹²⁵. Lekarze niemieccy przeprowadzali w obozach badania i dokonywali zbrodni w imię ideologii, która zakładała zagładę europejskich Żydów⁹²⁶. W obozach koncentracyjnych systematycznie mordowano Żydów⁹²⁷.

Po klęsce armii niemieckiej pod Stalingradem Hitler zamierzał prowadzić jak najdłużej wojnę, dążąc do eksterminacji możliwie największej liczby Żydów⁹²⁸. Hitlerowcy zabili w ZSRR około 2,1 mln Żydów⁹²⁹.

7.5. Straty osobowe i materialne II wojny światowej

Konsekwencją II wojny światowej były straty osobowe na niespotykaną dotąd skalę⁹³⁰. H. Olszewski i M. Zmierzak podają, że w trakcie wojny ponad 55 mln

⁹¹⁷ K. Kęciek, *Kto pomaga(!) Niemcom, czyli wojna PO z PiS*, Przegląd z dnia 7 czerwca 2009 r., s. 24.

⁹¹⁸ H. Mommsen, *Hitler's Reichstag Speech of 30 January 1939*, History and Memory, Nr 9, 1997, s. 147.

⁹¹⁹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 331.

⁹²⁰ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 334.

⁹²¹ K. Kęciek, *Kto...*, s. 24.

⁹²² J. Baszkiewicz, *Powszechna...*, s. 352.

⁹²³ M. Wardzyńska, *Obozy...*, s. 24.

⁹²⁴ A. Donat, *The Holocaust Kingdom: A Memoir*, Holt, Rinehart & Winston, New York 1965, s. 361.

⁹²⁵ M. Wardzyńska, *Obozy...*, s. 27.

⁹²⁶ A. B. Skotnicki, *Hańba medycyny XX wieku. Lekarze niemieccy w obozach koncentracyjnych*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 4, 2009, s. 70.

⁹²⁷ E. D. Weitz, *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*, Princeton University Press, Princeton 2003, s. 131; I. L. Horowitz, *Taking Lives: Genocide and State Power*, Transaction Publishers, New Brunswick 2002, s. 34; szerzej na temat liczby zamordowanych polskich Żydów w Rozdziale I 7.6.

⁹²⁸ K. Kęciek, *Kto...*, s. 24.

⁹²⁹ H. Sundhaussen, *op. cit.*

⁹³⁰ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 13.

osób zginęło nie tylko na polu walki, ale także w wyniku popełnionych zbrodni⁹³¹. H.-D. Scheermann szacuje liczbę ofiar wojny w przybliżeniu na około 60 mln osób⁹³². ZSRR poniósł niewątpliwie największe straty ludzkie⁹³³. Według H.-D. Scheermana w ZSRR zginęło ponad 27 mln osób, w Polsce – ponad 6 mln, w Jugosławii – 1,7 mln. Stany Zjednoczone straciły 405.000 obywateli, Wielka Brytania – 375.000, a Francja – 800.000⁹³⁴. O. Terlecki podaje, że straty ogólne najbardziej zaangażowanych w II wojnie światowej państw alianckich w zaokrągleniu wynoszą: 20 mln osób – w odniesieniu do ZSRR i 6 mln – w odniesieniu do Polski⁹³⁵. W ocenie J. Kukułki straty ludzkie w Polsce w stosunku do liczby ludności były największe – około 17 %, podczas gdy w ZSRR – około 10 %⁹³⁶. Polskie straty osobowe należy tym samym uznać za najwyższe spośród państw uczestniczących w II wojnie światowej⁹³⁷. Straty ludności Polski przekraczały dwukrotnie straty okupowanych państw Europy Wschodniej, a straty państw Europy Zachodniej – piętnastokrotnie⁹³⁸. Podczas wojny 11 mln osób zostało zamordowanych w hitlerowskich obozach koncentracyjnych i więzieniach⁹³⁹. W samych tylko komorach gazowych w Auschwitz naziści eksterminowali 4-6 mln osób⁹⁴⁰. Jak wskazuje A. Klafkowski, wśród osób zabitych w wyniku II wojny światowej aż 48% to ludność cywilna⁹⁴¹. W ocenie J. Krasuskiego II wojna światowa przyniosła większą liczbę ofiar cywilnych niż wojskowych⁹⁴². Warto dodać, że bomby atomowe zrzucone w Hiroszimie i Nagasaki przyniosły łącznie setki tysięcy ofiar, gdyż choroba popromienna zbierała żniwo przez następne kilkanaście lat po wybuchach⁹⁴³.

Rozmiar zniszczeń odróżnia II wojnę światową od wcześniejszych konfliktów⁹⁴⁴. Powstałych w wyniku wojny strat materialnych nie da się ściśle wyliczyć⁹⁴⁵. Wiele europejskich miast ucierpiało za sprawą bombardowań⁹⁴⁶. Na skutek działań hitlerowskich ponad 20 % domów w Wielkiej Brytanii zostało zburzonych lub uszko-

⁹³¹ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 345.

⁹³² H.-D. Scheermann, *Die Vereinbarungen der Siegermächte des II. Weltkrieges zur Nachkriegsentwicklung Deutschlands*, Dialog Heft 13, Der 8. Mai 1945 – Chancen für ein neues Deutschlands, s. 50.

⁹³³ B. Musiał, *Haracz za „wyzwolenie” Polski*, Rzeczpospolita z dnia 21 lipca 2007 r. <<http://archiwum.rp.pl/artykul/697370-Haracz-za-wyzwolenie-Polski.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

⁹³⁴ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 50.

⁹³⁵ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 333.

⁹³⁶ J. Kukułka, *Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945-1996*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1996, s. 28.

⁹³⁷ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 333.

⁹³⁸ A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 33.

⁹³⁹ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 50.

⁹⁴⁰ H. S. Levie, *Violations of Human Rights in Time of War as War Crimes* [w:] *War Crimes in International Law*, red. Y. Dinstein, M. Tabory, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 1996, s. 127.

⁹⁴¹ A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 446.

⁹⁴² J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 13.

⁹⁴³ J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 421.

⁹⁴⁴ M. Howard, *op. cit.*, s. 155.

⁹⁴⁵ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 333.

⁹⁴⁶ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 13.

dzonych do wiosny 1941 r.⁹⁴⁷ J. Kukułka zauważa, że wśród państw europejskich państwa Europy Wschodniej poniosły największe straty materialne⁹⁴⁸.

III Rzesza ucierpiała na skutek bombardowań lotniczych i walk toczonych na wschodnich terenach niemieckich⁹⁴⁹. Duża liczba miast niemieckich leżała w gruzach⁹⁵⁰. Działania wojenne spowodowały znaczne zniszczenia na Ziemiach Odzyskanych, które dotknęły miasta, rolnictwo i przemysł⁹⁵¹. Po zrzuconiu bomby atomowej na Hiroszimę spośród 75 tys. budynków położonych na terenie miasta uległo zniszczeniu 55 tys. budynków⁹⁵². Abstrahując od zagłady Hiroszimy i Nagasaki, bombardowania konwencjonalne dotknęły 90 miast japońskich⁹⁵³. Do dnia 31 maja 1945 r. w Tokio zniszczono 767 tys. mieszkań, w Jokohamie – 132 tys., w Osace – 130 tys.⁹⁵⁴

7.6. Rozmiar polskich strat związanych z wojną i okupacją niemiecką w latach 1939-1945

Polskie podziemie niepodległościowe gromadziło od września 1939 r. dane o szkodach, które wyrządzili okupanci. W listopadzie 1939 r. została utworzona Komisja Rewindykacyjna i Odszkodowań, działająca w konspiracji. Efektem starań Komisji były sporządzone dla Rządu RP we Francji referaty na temat szkód. W połowie 1941 r. Komisję włączono w struktury Delegatury Rządu na Kraj. Wówczas Departament Likwidacji Skutków Wojny podjął działania zmierzające do uzyskania odszkodowań od Niemiec⁹⁵⁵. Prace w zakresie szacowania szkód prowadziło na emigracji Biuro Celów Wojny⁹⁵⁶. Biuro Celów Wojny zostało przekształcone w lipcu 1942 r. w Ministerstwo Prac Kongresowych, które działało do 1945 r.⁹⁵⁷

Na podstawie zebranych danych Rząd RP na Emigracji wystosował dnia 3 maja 1941 r. notę do rządów państw sojuszniczych i neutralnych dotyczącą zachowania

⁹⁴⁷ H. Zins, *op. cit.*, s. 340.

⁹⁴⁸ J. Kukułka, *Historia...*, s. 28.

⁹⁴⁹ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 498.

⁹⁵⁰ A. Galos, *op. cit.*, s. 704.

⁹⁵¹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 385; szerzej na temat Ziem Odzyskanych w Rozdziale II 2.

⁹⁵² O. Terlecki, *op. cit.*, s. 332.

⁹⁵³ J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 424.

⁹⁵⁴ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 329.

⁹⁵⁵ A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 15.

⁹⁵⁶ J. Dołęga, Ł. Kulesa, R. Tarnogórski, *Wykonanie przez ZSRR postanowień reparacyjnych Umowy Poczdamskiej wobec Polski [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 168.

⁹⁵⁷ K. Kącka, *Kwestia „przyszłości Niemiec” w działalności Ministerstwa Prac Kongresowych polskiego rządu na wychodźstwie w czasie drugiej wojny światowej*, Toruńskie Studia Międzynarodowe, Nr 1, 2009, s. 36; *eadem*, „Przygotowanie pokoju”. *Zadania polskich placówek dyplomatycznych w zakresie tematyki traktatu pokojowego z Niemcami*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 20, 2008, s. 39.

okupanta niemieckiego. Notę opublikowano w 1941 r. w Londynie⁹⁵⁸. W wyniku starań Biura Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych działającego przy Rządzie RP na Emigracji ukazało się w lipcu 1941 r. opracowanie pt. „Uwagi i projekty wniosków do traktatu pokoju między Polską a Niemcami”, w którym znalazło się szczegółowe oszacowanie szkód Polski doznanych w wyniku działań wojennych i okupacji do połowy 1941 r. Osobno zostały przedstawione szkody kulturalne i szkody polskiego gospodarstwa narodowego⁹⁵⁹. Polskie Ministerstwo Informacji i Dokumentacji wydało w 1942 r. w Londynie publikację pt. „The German New Order in Poland” omawiającą zagadnienie polskich szkód wojennych⁹⁶⁰. W opracowaniu opisano w sposób szczegółowy politykę hitlerowców na okupowanych terenach, a także strategię przyjęte wobec polskiej ludności. W lutym 1944 r. Ministerstwo Prac Kongresowych dokonało zestawienia polskich strat, wyceniając je na kwotę minimum 60 mld zł. Już we wrześniu 1944 r. zaktualizowana wycena wskazywała na łączne straty w wysokości 100 mld zł⁹⁶¹.

W Czapliński zauważa, że po II wojnie światowej były prowadzone zarówno w Londynie jak i w Warszawie prace nad oszacowaniem polskich strat poniesionych w związku z okupacją niemiecką⁹⁶². Utworzona w marcu 1945 r. Główna Komisja Badań Zbrodni Niemieckich w Polsce zajęła się dokumentacją polskich szkód⁹⁶³. Komisja została przekształcona w grudniu 1949 r. w Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich⁹⁶⁴. Do ustalenia polskich szkód przyczynił się Resort Odszkodowań Wojennych⁹⁶⁵. Resort był organem podlegającym PKWN⁹⁶⁶. Do zadań Resortu należało ustalenie i oszacowanie szkód wojennych, jakie poniosły: Państwo, samorządy, osoby fizyczne i prawne w dziedzinie dóbr materialnych i kulturalnych na skutek II wojny światowej oraz zbrodni niemieckich. Działalność Resortu zmierziała do uzyskania odszkodowań wojennych od Niemiec⁹⁶⁷. Resort uległ w styczniu

⁹⁵⁸ A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 16; szerzej na temat Rządu RP na emigracji w Rozdziale I 9.1.

⁹⁵⁹ K. Kącka, *Kwestia...*, s. 54.

⁹⁶⁰ *Ibidem*, s. 40; P. Madajczyk, *Polskie problemy z genocydem Rafała Lemkina*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 1, 2016, s. 5.

⁹⁶¹ A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 17-18.

⁹⁶² W. Czapliński., *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązkującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 93.

⁹⁶³ W. Wrzesiński, *Polskie badania niemcoznawcze po II wojnie światowej*, Zbliżenia. Polska-Niemcy, Nr 1, 1994, s. 9.

⁹⁶⁴ S. Ziembicki, *Ze studiów nad ściganiem zbrodni nazistowskich w polskim systemie prawnym*, Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi, Tom XXXI, 2009, s. 313.

⁹⁶⁵ B. Bielawna, *Straty miasta Poznania powstałe w związku z wojną i okupacją niemiecką w latach 1939-1945 – materiały źródłowe w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu* <https://www.archiwa.gov.pl/images/docs/referaty/straty_wojenne.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.]; A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 19.

⁹⁶⁶ J. Dołęga, Ł. Kulesa, R. Tarnogórski, *op. cit.*, s. 168; szerzej na temat PKWN w Rozdziale I 9.1.

⁹⁶⁷ B. Bielawna, *op. cit.*; szerzej na temat poniesionych przez Polskę strat w zakresie dóbr kultury w Rozdziale III 17.2.

1945 r. przekształceniu w Biuro Odszkodowań Wojennych działające przy Prezydium Rady Ministrów⁹⁶⁸. Prace Biura skutkowały sporządzeniem w styczniu 1947 r. zestawienia pt. „Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939-1945”⁹⁶⁹. Rada Ministrów zlikwidowała Biuro Odszkodowań Wojennych z dniem 1 kwietnia 1947 r.⁹⁷⁰. Do zgromadzonych przez Biuro danych powróciła w latach 1949-1951 Komisja przy Ministerstwie Finansów, która została powołana celem ostatecznego ustalenia wysokości polskich strat wojennych⁹⁷¹.

Jak wynika z zestawienia strat opracowanego przez Ministerstwo Prac Kongresowych Rządu RP w Londynie w 1944 r., Polska straciła 4 mln 114 tys. obywateli, z czego – 2 mln 481 tys. Żydów. Zgodnie z wynikami Sprawozdania sporządzonego przez Biuro Odszkodowań Wojennych straty wynoszą odpowiednio: 6 mln 28 tys. obywateli ogółem, w tym około 3 mln Żydów. Powołane liczby wskazują na zmniejszenie polskiej populacji o około 22 % obywateli łącznie. Dane dotyczące strat osobowych, które powstały na skutek bezpośrednich działań wojennych, świadczą o około 644 tys. ofiarach śmiertelnych. Terror podczas okupacji doprowadził do śmierci około 5 mln 384 tys. osób. Liczba ofiar obozów zagłady i egzekucji wynosi 3 mln 577 tys. osób. Naliczono też 521 tys. przypadków śmierci w wyniku epidemii, wycieńczenia organizmu, odniesionych ran i niewolniczej pracy⁹⁷². Zgodnie z ustaleniami Komisji przy Ministerstwie Finansów łączna liczba strat osobowych to 5 mln 85 tys. osób, w tym 3 mln 378 tys. osób ludności żydowskiej. Liczba ofiar ludności polskiej wyniosła 1 mln 706 tys. Powołane liczby obejmują: 550 tys. ofiar działań wojennych, 3 mln przypadków morderstw, 274 tys. ofiar śmiertelnych pracy niewolniczej, 1 mln 83 tys. przypadków utraty życia w więzieniach i obozach oraz 168 tys. przypadków śmiertelnego wycieńczenia organizmu. Rozbieżność ustaleń Komisji przy Ministerstwie Finansów z danymi Biura Odszkodowań Wojennych została wytłumaczona uprzednim włączeniem osób uznanych na koniec 1945 r. za zaginione do ogólnej liczby strat ludności. Liczba osób uważanych wcześniej za zaginione uległa redukcji w kolejnych latach⁹⁷³.

Ze „Sprawozdania w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939-1945” wynika, że straty bezpośrednie Polski o charakterze rzeczowym opiewają łącznie na kwotę 248 432 mln zł⁹⁷⁴. Szkody powstałe w wyniku zniszczenia kapitału rzeczowego wyniosły 62 024 mln zł, a pobrane bezprawnie podczas okupacji produkcję i usługi oszacowano na kwotę 26 776 mln zł⁹⁷⁵. Suma 248 432 mln zł nie obejmuje wydatków poniesionych na polskie formacje wojskowe ani roszczeń finansowych Polski i obywateli polskich z tytułu przerwania stosunków handlowych i gospodarczych

⁹⁶⁸ A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 19.

⁹⁶⁹ S. Hambura, *Reparacje...*

⁹⁷⁰ B. Bielawna, *op. cit.*

⁹⁷¹ A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 23.

⁹⁷² *Ibidem*, s. 31-32.

⁹⁷³ *Ibidem*, s. 32-33.

⁹⁷⁴ S. Hambura, *Reparacje...*

⁹⁷⁵ A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 38.

podczas II wojny światowej. Podana suma została obliczona według wartości złotego z dnia 1 września 1939 r. Jako materialne straty pośrednie zostały uwzględnione w „Sprawozdaniu w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939-1945”: koszty związane z usunięciem niektórych rodzajów zniszczeń nieuwzględnionych w stratach rzeczowych – w wysokości 845 mln zł, utracona produkcja w okresie powojennym wskutek zniszczenia kapitału – w wysokości 52 502 mln zł, utracone nadwyżki produkcyjne osób uśmierconych i dotkniętych kalectwem – w wysokości 74 650 mln zł, a także utracona produkcja wskutek obniżenia wydajności pracy ludzkiej i rentowności kapitału w okresie powojennym – w wysokości 41 635 mln zł⁹⁷⁶. Ogólne straty materialne Polski w przeliczeniu na jednego mieszkańca należy uznać za najwyższe spośród wszystkich państw alianckich⁹⁷⁷. Ustalenia dokonane przez Biuro Odszkodowań Wojennych wskazują, że straty polskiego majątku narodowego sięgały 38 % w odniesieniu do jego stanu z 1938 r., z czego 34,5 % szkód materialnych poniosła Warszawa. Zgodnie z wyliczeniami Biura straty dotyczące materialnego wyposażenia kultury wyniosły 43 %, polskiego kolejnictwa – 84 %, przemysłu tekstylnego – 70 %, leśnictwa – 28 %, górnictwa węgla – 42 %⁹⁷⁸. Bazując na danych zebranych przez Biuro Odszkodowań Wojennych, Ministerstwo Finansów zweryfikowało i określiło straty materialne Polski na 201,1 mld zł⁹⁷⁹. Zlecony w 2004 r. przez Prezydenta Warszawy L. Kaczyńskiego „Raport o zniszczeniu Warszawy” oszacowuje wysokość strat materialnych stolicy na kwotę 45 mld dolarów⁹⁸⁰. W memorandum przedstawionym dnia 21 lipca 2005 r. Premierowi K. Marcinkiewiczowi z okazji wizyty Kanclerz RFN A. Merkel Stowarzyszenie Ofiar Wojny oceniło szkody wojenne Polaków na kwotę 537,1 mld marek według wartości marki z 1972 r.⁹⁸¹

8. Kształtowanie i działania Wielkiej Koalicji Antyhitlerowskiej podczas II wojny światowej

Wielka Brytania przystąpiła do wojny dnia 3 września 1939 r., wyrażając dążenie do pokonania Niemiec, walki z hitleryzmem i przywrócenia przedwojennych granic państwom, które utraciły niepodległość, w tym Polsce i Czechosłowacji⁹⁸².

⁹⁷⁶ S. Hambura, *Reparacje...*

⁹⁷⁷ B. Musiał, *Niemieckie żądania roszczeniowe: Racje i prawa zgłaszających roszczenia w świetle historii* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 74.

⁹⁷⁸ A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 37, 45.

⁹⁷⁹ *Ibidem*, s. 41.

⁹⁸⁰ A. Rozenek, *Kartofle idą na Berlin*, *Nie* z dnia 11 stycznia 2007 r., s. 2.

⁹⁸¹ *Ibidem*, s. 1.

⁹⁸² M. Adamczyk, *Europa powojenna w koncepcjach Winstona Churchilla* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 333.

Gdy po klęsce Polski Hitler zaofiarował Francji i Wielkiej Brytanii pokój, obiecując przyjaźń niemiecką w zamian za zaaprobowanie okupacji Polski i zwrot kolonii niemieckich, Wielka Brytania nie zgodziła się na niemieckie warunki⁹⁸³. Z brytyjską odmową spotkała się również złożona po inwazji na Francję propozycja uznania granic Wielkiej Brytanii zamian za zgodę na dominację III Rzeszy na kontynencie europejskim i zwrot kolonii⁹⁸⁴. Wielka Brytania zakładała, że podbite państwa odzyskają niepodległość w wyniku powstań narodowo-wyzwoleńczych dzięki wsparciu brytyjskich desantów⁹⁸⁵.

Podpisanie dnia 23 sierpnia 1939 r. paktu Ribentropp-Mołotow i agresja radziecka na Polskę skutkowały potraktowaniem ZSRR przez państwa zachodnie jako realne zagrożenie⁹⁸⁶. Hitler napadł jednak dnia 22 czerwca 1941 r. na ZSRR bez wypowiedzenia wojny⁹⁸⁷. Agresja III Rzeszy była dużym zaskoczeniem dla wszystkich państw⁹⁸⁸. Po inwazji niemieckiej na ZSRR skończył się okres, w którym Wielka Brytania ponosiła cały ciężar wojny⁹⁸⁹. Opór wojsk radzieckich odsuwał bezpośrednie zagrożenie Wielkiej Brytanii⁹⁹⁰. Jak zauważa K. Czubocho, ZSRR stał się po inwazji naturalnym sojusznikiem Wielkiej Brytanii pomimo istniejącego wcześniej kryzysu w stosunkach między Mocarstwami Zachodnimi a ZSRR⁹⁹¹. Dnia 22 czerwca 1941 r. W. Churchill zapewnił, że Wielka Brytania udzieli ZSRR wszelkiego możliwego poparcia⁹⁹². W 1941 r. odbyła się radziecko-brytyjska konferencja w Moskwie⁹⁹³. Dnia 12 lipca 1941 r. ZSRR i Wielka Brytania podpisały układ o prowadzeniu wspólnych działań przeciwko Niemcom⁹⁹⁴. M. Żuczkowski wskazuje, że po podpisaniu układu ZSRR znalazł się formalnie w obozie państw koalicji antyhitlerowskiej⁹⁹⁵. W ocenie K. Czubochoy włączenie ZSRR do koalicji oznaczało konieczność uwzględnienia interesów radzieckich w powojennym świecie⁹⁹⁶.

Stany Zjednoczone dostrzegały w okresie międzywojennym korzyści płynące z izolacjonizmu i neutralności. Dopiero podczas II wojny światowej Stany Zjedno-

⁹⁸³ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 58.

⁹⁸⁴ A. Galos, *op. cit.*, s. 689.

⁹⁸⁵ M. Adamczyk, *op. cit.*, s. 334.

⁹⁸⁶ K. Zdulski, *op. cit.*, s. 57.

⁹⁸⁷ H. Zins, *op. cit.*, s. 341; S. Dębski, *op. cit.*, s. 71.

⁹⁸⁸ D. Reynolds, *From World War to Cold War. Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s*, Oxford University Press, Oxford 2006, s. 19; M. Żuczkowski, *W czym imieniu? „Wachlarz” (1941-1943)*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2011, s. 125.

⁹⁸⁹ M. Adamczyk, *op. cit.*, s. 335.

⁹⁹⁰ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 113.

⁹⁹¹ K. Czubocho, *Kwestia utrzymania międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa w latach 1929-1945 (aspekty prawno-międzynarodowe)*, Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne, Nr 2, 2001, s. 134.

⁹⁹² M. Żuczkowski, *op. cit.*, s. 125.

⁹⁹³ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 53.

⁹⁹⁴ H. Zins, *op. cit.*, s. 341.

⁹⁹⁵ M. Żuczkowski, *op. cit.*, s. 125.

⁹⁹⁶ K. Czubocho, *Legalność...*, s. 75; *Ibidem*, *Kwestia...*, s. 138; szerzej na ten temat w Rozdziale I 8.2.

czone porzuciły politykę izolacjonizmu⁹⁹⁷. Dnia 7 grudnia 1941 r. Japonia zaatakowała bez uprzedzenia amerykańską bazę Pearl Harbor położoną na Hawajach⁹⁹⁸. Japońska agresja na Pearl Harbor została dokonana bez wypowiedzenia wojny Stanom Zjednoczonym⁹⁹⁹. Inwazja zaskoczyła Hitlera i Mussoliniego¹⁰⁰⁰. Dnia 11 grudnia 1941 r. Niemcy i Włochy wypowiedziały wojnę Stanom Zjednoczonym¹⁰⁰¹. Stany Zjednoczone do ataku na bazę Pearl Harbor wspierały państwa walczące z III Rzeszą na podstawie ustawy lend-lease (pożyczka-dzierżawa), która upoważniała Prezydenta do udzielania pomocy państwom poprzez przekazywanie broni i towarów. Stany Zjednoczone wysyłały oddziały i sprzęt wojskowy do Wielkiej Brytanii i Afryki. F. D. Roosevelt zadeklarował dnia 24 czerwca 1941 r. pomoc dla ZSRR¹⁰⁰². Dnia 29 września 1941 r. F. D. Roosevelt obiecał Stalinowi dostarczanie wyposażenia i zaopatrzenia koniecznego do walki z Hitlerem na wszystkich frontach¹⁰⁰³. Ustawa związała na czas wojny Stany Zjednoczone i ZSRR w dziedzinie wojskowej¹⁰⁰⁴. Przerwanie dostaw amerykańskich dla ZSRR z tytułu lend-lease nastąpiło dnia 10 maja 1945 r.¹⁰⁰⁵

Dnia 14 sierpnia 1941 r. na Oceanie Atlantyckim w pobliżu Nowej Funlandii doszło do spotkania W. Churchilla i F. D. Roosevelta¹⁰⁰⁶. Na pokładzie pancernika HMS Prince of Wales została podpisana przez W. Churchilla i F. D. Roosevelta Karta Atlantycka¹⁰⁰⁷. W Karcie określono cele koalicji antyhitlerowskiej¹⁰⁰⁸. Sygnatariusze Karty potraktowali II wojnę światową jako walkę prowadzoną w obronie demokracji, bez dążenia do ekspansji terytorialnej oraz ukierunkowaną na pokonanie III Rzeszy i zwrócenie okupowanym państwom odebranej niepodległości¹⁰⁰⁹. Karta określała także powojenne cele polityczne Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, z których najważniejszymi były: ograniczenie zbrojeń i organizacja pokoju światowego po pokonaniu państw faszystowskich¹⁰¹⁰. Do zakończenia II wojny światowej Karta Atlantycka została przyjęta przez 43 państwa, w tym przez emigra-

⁹⁹⁷ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 70.

⁹⁹⁸ M. Bogdanowicz, *Kanada: amerykański emisariusz w Londynie czy brytyjski w Waszyngtonie? Rola Kanady w stosunkach transatlantyckich w okresie II wojny światowej*, *Dzieje Najnowsze*, Zeszyt 4, 2007, s. 75.

⁹⁹⁹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 133.

¹⁰⁰⁰ J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 418.

¹⁰⁰¹ A. Galos, *op. cit.*, s. 692.

¹⁰⁰² O. Terlecki, *op. cit.*, s. 113; W. Matusiak, *Polskie Siły Powietrzne w Wielkiej Brytanii*, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, Nr 8-9, 2009, s. 109

¹⁰⁰³ A. Nogaj, *op. cit.*, s. 119.

¹⁰⁰⁴ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 73.

¹⁰⁰⁵ J. Kukułka, *Historia...*, s. 27.

¹⁰⁰⁶ J. R. M. Butler, J. M. A. Gwyer, *History of the Second World War: Grand Strategy. Vol. III.: June 1941 – August 1942. Part I*, H. M. Stationery Office, London 1964, s. 334.

¹⁰⁰⁷ M. Taghi Karoubi, *Just or Unjust War?: International Law and Unilateral Use of Armed Force by States at the Turn of the 20th Century*, Ashgate, Burlington 2004, s. 107.

¹⁰⁰⁸ K. Czubocho, *Kwestia...*, s. 134.

¹⁰⁰⁹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 120.

¹⁰¹⁰ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 71.

cyjne rządy Czechosłowacji, Francji i Polski¹⁰¹¹. ZSRR podpisał Kartę dnia 24 września 1941 r. z zastrzeżeniem, że zasady Karty powinny uwzględniać potrzeby i okoliczności rozwoju historycznego jej sygnatariuszy¹⁰¹².

Objęcie ZSRR dostawami lend-lease oraz podpisanie Karty Atlantyckiej położyły podwaliny pod Wielką Koalicję Antyhitlerowską. O powstaniu Koalicji ostatecznie zadecydowała agresja Japonii na Stany Zjednoczone¹⁰¹³. Atak na Pearl Harbour włączył Stany Zjednoczone do wojny¹⁰¹⁴. S. Sierpowski podkreśla, że współdziałanie amerykańsko-radziecko-brytyjskie zostało wymuszone przez II wojnę światową¹⁰¹⁵.

8.1. Przyjęcie Deklaracji Narodów Zjednoczonych dnia 1 stycznia 1942 r.

Podczas Konferencji w Waszyngtonie dnia 1 stycznia 1942 r. przedstawiciele 26 państw, w tym Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Chin, ZSRR i Polski, podpisali Deklarację Narodów Zjednoczonych¹⁰¹⁶. Z inicjatywy Stanów Zjednoczonych w tytule Deklaracji znalazło się określenie „Narody Zjednoczone”, które po raz pierwszy pojawiło się w oficjalnym dokumencie¹⁰¹⁷. Deklaracja odwoływała się do wspólnego programu celów i zasad zawartych w Karcie Atlantyckiej, przyjmując Kartę za podstawę działania wszystkich Narodów Zjednoczonych¹⁰¹⁸. K. Czubocho zauważa, że Karta stała się aktem prawnomiędzynarodowym o szerszym znaczeniu jako część Deklaracji Narodów Zjednoczonych¹⁰¹⁹. Sygnatariusze Deklaracji Narodów Zjednoczonych zadeklarowali użycie wszelkich zasobów wojskowych i gospodarczych przeciwko państwom Osi¹⁰²⁰. Tym samym Wielka Koalicja Antyhitlerowska powiększyła się do 26 państw, które zobowiązały się do wzajemnego współdziałania w wojnie i niezawierania z państwami Osi odrębnego zawieszenia broni lub traktatu pokojowego¹⁰²¹.

8.2. Konferencje Wielkiej Trójki

Wielka Trójka to powszechnie stosowany termin określający główne państwa Wielkiej Koalicji Antyhitlerowskiej, tj. Wielką Brytanię, Stany Zjednoczone i ZSRR¹⁰²². Decyzje podejmowane przez Wielką Trójkę były wiążące dla wszyst-

¹⁰¹¹ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 52.

¹⁰¹² O. Terlecki, *op. cit.*, s. 121.

¹⁰¹³ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 72-73.

¹⁰¹⁴ K. Czubocho, *Kwestia...*, s. 134.

¹⁰¹⁵ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 72-73.

¹⁰¹⁶ R. Higgins, *The Development of International Law through the Political Organs of the United Nations*, Oxford University Press, London 1963, s. 15.

¹⁰¹⁷ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 72.

¹⁰¹⁸ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 232.

¹⁰¹⁹ K. Czubocho, *Kwestia...*, s. 134.

¹⁰²⁰ A. Galos, *op. cit.*, s. 692.

¹⁰²¹ W. Dobrzycki, *Historia stosunków międzynarodowych 1815-1945*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003, s. 606.

¹⁰²² T. Schramm, *op. cit.*, s. 197.

kich państw Koalicji¹⁰²³. Wielka Trójka zaczęła formalnie współpracować z chwilą podpisania dnia 1 stycznia 1942 r. w Waszyngtonie Deklaracji Narodów Zjednoczonych¹⁰²⁴. Współdziałanie Wielkiej Trójki polegało na uzgadnianiu przedsięwzięć politycznych i wojskowych¹⁰²⁵. W 1942 r. sprawy wojskowe dominowały nad politycznymi. Współpraca Wielkiej Trójki odbywała się na zasadach partnerstwa mimo różnic ideologicznych¹⁰²⁶. Dnia 26 maja 1942 r. został podpisany w Londynie traktat między Wielką Brytanią i ZSRR¹⁰²⁷. Strony zobowiązały się do wzajemnej pomocy w wojnie prowadzonej przeciwko Niemcom i pozostałym państwom Osi¹⁰²⁸. Brytyjsko-radziecki traktat zawierał deklaracje powojennej współpracy nad utrwaleniem pokoju i przy odbudowie powojennego porządku opartego na zasadach przewidzianych w Karcie Atlantyckiej¹⁰²⁹. W traktacie nie zostały przyjęte klauzule terytorialne¹⁰³⁰. W styczniu 1943 r. odbyła się konferencja brytyjsko-amerykańska w Casablance z udziałem W. Churchilla i F. D. Roosevelta¹⁰³¹. Stany Zjednoczone wysunęły postulat doprowadzenia do bezwarunkowej kapitulacji Niemiec¹⁰³². Zdaniem A. Galosa zachodni alianci zamierzali zapobiec stworzeniu w przyszłości legendy, że armia niemiecka nie przegrała wojny¹⁰³³. Uczestnicy konferencji w Casablance zgodnie uznali bezwarunkową kapitulację państw Osi za cel II wojny światowej¹⁰³⁴. W. Churchill i F. D. Roosevelt zdecydowali się nasilić naloty bombowe na terytorium III Rzeszy i podjęli decyzję, że w 1943 r. wojska amerykańsko-brytyjskie po wyparciu Niemców i Włochów z Afryki Północnej zaatakują Sycylię i Półwysep Apeniński¹⁰³⁵. Podczas konferencji w Casablance przyjęto kompromis, że po inwazji na Włochy główne uderzenie będzie skierowane ku brzegom Francji¹⁰³⁶. Wielka Brytania i Stany Zjednoczone kontynuowały ustalanie wspólnych przedsięwzięć militarnych podczas konferencji w Quebecu w dniach 12-24 sierpnia 1943 r.¹⁰³⁷

¹⁰²³ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 232-233.

¹⁰²⁴ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 72.

¹⁰²⁵ M. Hułas, *Na obrzeżach wielkiej polityki. Podpisanie układu brytyjsko-radzieckiego w 1942 r. i jego rocznice w okresie do końca II wojny światowej*, *Dzieje Najnowsze*, Zeszyt 4, 2004, s. 73.

¹⁰²⁶ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 72.

¹⁰²⁷ M. Adamczyk, *op. cit.*, s. 335.

¹⁰²⁸ H. Zins, *op. cit.*, s. 341.

¹⁰²⁹ M. Hułas, *op. cit.*, s. 73.

¹⁰³⁰ E. Cytowska, *W rocznicę ujawnienia zbrodni katyńskiej. Na marginesie publikacji amerykańskich dokumentów dotyczących sprawy Katynia*, *Dzieje Najnowsze*, Zeszyt 3, 2013, s. 153.

¹⁰³¹ H. Timmermann, *Die europäische Nachkriegsordnung im Umbruch – 1950-1955* [w:] *Deutschlandvertrag und Pariser Verträge: Im Dreieck von Kaltem Krieg, deutscher Frage und europäischer Sicherheit*, red. H. Timmermann, Lit Verlag, Münster 2003, s. 8.

¹⁰³² J. Kukułka, *Historia...*, s. 24; szerzej na temat kapitulacji Niemiec w Rozdziale I 8.4.

¹⁰³³ A. Galos, *op. cit.*, s. 699.

¹⁰³⁴ R. A. Blasius, *The Debate on the „Other Germany“ in Great Britain and the Reaction of the Foreign Office to Germany „Peace-Feelers“, 1942* [w:] *Germans against Nazism: Nonconformity, Opposition and Resistance in the Third Reich*, red. F. R. Nicosia, L. D. Stokes, Berg, New York 1990, s. 296.

¹⁰³⁵ H. Zins, *op. cit.*, s. 343.

¹⁰³⁶ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 200.

¹⁰³⁷ D. K. DeWaters, *The World War II Conferences in Washington, D.C. and Quebec City: Franklin D. Roosevelt and Winston S. Churchill*, ProQuest, Arlington 2008, s. 98.

F. D. Roosevelt i W. Churchill zaproponowali Stalinowi spotkanie w celu skoordynowania działań wojennych i uzgodnienia wspólnej polityki wobec Niemiec po zakończeniu II wojny światowej¹⁰³⁸. Dla przygotowania spotkania szefów państw Wielkiej Trójki została zwołana konferencja ministrów spraw zagranicznych ZSRR, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii: W. Mołotowa, A. Edena i C. Hulla. Konferencja odbyła się w Moskwie w dniach 19-30 października 1943 r.¹⁰³⁹ Podczas konferencji w Moskwie ZSRR domagał się wyjaśnienia, czy Wielka Brytania i Stany Zjednoczone dotrzymają warunków deklaracji W. Churchilla i F. D. Roosevelta z dnia 4 czerwca 1943 r., w której zapowiedziano dokonanie inwazji w północnej Francji nie później niż wiosną 1944 r.¹⁰⁴⁰. Kwestia otwarcia drugiego frontu w Europie była istotnym zagadnieniem we współpracy Wielkiej Trójki¹⁰⁴¹. ZSRR od lipca 1941 r. kierował wielokrotnie do rządów Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych postulatory w sprawie utworzenia drugiego frontu w Europie¹⁰⁴². Drugi front miał na celu równomierne rozłożenie ponoszonych głównie przez ZSRR ciężarów wojny na wszystkie państwa sojusznicze¹⁰⁴³. Gdy na początku 1943 r. zostało zażegnane niebezpieczeństwo klęski ZSRR, postulatory radzieckie nabrały znaczenia politycznego. Na konferencji w Moskwie Wielka Brytania i Stany Zjednoczone zobowiązały się do otwarcia drugiego frontu w Europie jako kluczowego przedsięwzięcia¹⁰⁴⁴. Podczas konferencji w Moskwie Stalin ujawnił plany dotyczące zmian granic państwowych w Europie po II wojnie światowej. ZSRR dążył do oderwania Prus Wschodnich od III Rzeszy. Część terytorium Prus Wschodnich miała zostać przyznana Polsce¹⁰⁴⁵. Mimo że na konferencji szeroko dyskutowano o przyszłym przebiegu niemieckich granic po wojnie, nie podjęto ostatecznego rozstrzygnięcia¹⁰⁴⁶. Zapowiedziano jednak przedsięwzięcie kroków celem dokonania zmian terytorialnych po wojnie¹⁰⁴⁷.

¹⁰³⁸ J. Kukułka, *Historia...*, s. 17.

¹⁰³⁹ M. K. Kamiński, *Rząd RP Stanisława Mikołajczyka wobec konferencji ministrów spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii, Związku Sowieckiego i Stanów Zjednoczonych w Moskwie (19-30 października 1943 roku)*, Mazowieckie Studia Humanistyczne, Nr 2, 1997, s. 61.

¹⁰⁴⁰ J. Kukułka, *Historia...*, s. 19.

¹⁰⁴¹ R. Nazarewicz, *Sprawy polskie w schyłkowym okresie działalności Kominternu*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 4, 2003, s. 49.

¹⁰⁴² J. Kukułka, *Historia...*, s. 18.

¹⁰⁴³ E. Buchholz, *Zum Potsdamer Abkommen. Seine Voraussetzungen und Entstehungsbedingungen; maßgeblicher Inhalt und sein Schicksal. Aus persönlicher Sicht eines Juristen*, <<http://www.isor-sozialverein.de/Diskussionsplattform/2010-11/Potsd%20Abkommen.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁰⁴⁴ J. Kukułka, *Historia...*, s. 19; szerzej na temat działań militarnych w ramach drugiego frontu w Rozdziale I 8.3.

¹⁰⁴⁵ K. Skubiszewski, *Zachodnia granica Polski w świetle traktatów*, Instytut Zachodni, Poznań 1975, s. 20; szerzej na ten temat w Rozdziale I 9.2.

¹⁰⁴⁶ D.-E. Khan, *Die deutschen Staatsgrenzen: rechtshistorische Grundlagen und offene Rechtsfragen*, Mohr Siebeck, Tübingen 2004, s. 314.

¹⁰⁴⁷ P. Łaski, *Adiudykacja w prawie międzynarodowym [w:] Księga jubileuszowa z okazji 15-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego*, red. Z. Ofiarski, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2004, s. 234.

Dnia 30 października 1943 r. zostały przyjęte deklaracje moskiewskie¹⁰⁴⁸. Deklaracja o odbudowie niepodległej Austrii anulowała dokonaną przez III Rzeszę w marcu 1938 r. aneksję Austrii¹⁰⁴⁹. W deklaracji o zasadach polityki sojuszników względem Włoch nakazano likwidację faszyzmu i wprowadzenie demokracji¹⁰⁵⁰. Deklaracja w sprawie odpowiedzialności hitlerowców za popełnione zbrodnie zawierała program ukarania zbrodniarzy wojennych¹⁰⁵¹. W deklaracji o powszechnym bezpieczeństwie uznano konieczność powołania Organizacji Narodów Zjednoczonych¹⁰⁵².

Dnia 28 listopada 1943 r. rozpoczęła się konferencja w Teheranie z udziałem Stalina, F. D. Roosevelta i W. Churchilla¹⁰⁵³. P. Łaski zauważa, że w Teheranie zostały podjęte wstępne ustalenia dotyczące zmian granicznych w Europie¹⁰⁵⁴. W trakcie obrad konferencji Wielka Trójka omawiała zagadnienia dotyczące Niemiec po zakończeniu wojny¹⁰⁵⁵. F. D. Roosevelt postulował trwałe utworzenie 5 odrębnych państw niemieckich, co spotkało się z aprobatą W. Churchilla. Brytyjsko-amerykańskiej koncepcji sprzeciwił się Stalin. W. Churchill proponował dokonanie podziału Prus Wschodnich¹⁰⁵⁶. Z kolei Stalin zmierzał do aneksji Prus Wschodnich¹⁰⁵⁷. Stalin kładł nacisk na konieczność pozbawienia Niemiec politycznych, ekonomicznych i geograficznych warunków do rozpętania kolejnej wojny. Wielka Trójka była jednomyślna w kwestii powojennego osłabienia Niemiec, lecz uznała, że podjęcie ostatecznych decyzji w sprawie Niemiec powinno być poprzedzone szczegółowymi ustaleniami. Tym zagadnieniem miała zająć się Europejska Komisja Doradcza, która rozpoczęła prace w Londynie w styczniu 1944 r.¹⁰⁵⁸ Przedmiotem obrad konferencji w Teheranie były także kwestie militarne. W. Churchill starał się podważyć dokonane uprzednio w Moskwie ustalenia dotyczące utworzenia drugiego frontu¹⁰⁵⁹. W. Churchill preferował operacje militarne w basenie śródziemnomorskim, dążąc do opóźnienia lądowania aliantów zachodnich we Francji¹⁰⁶⁰. W. Churchill ustąpił wobec nacisków Stalina i F. D. Roosevelta. W Teheranie zdecydowano, że drugi front zostanie otwarty w Normandii. Dowodzenie całością operacji powierzono gen.

¹⁰⁴⁸ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 232.

¹⁰⁴⁹ H. Wereszycki, *op. cit.*, s. 302; D. P. O'Connell, *The Law of State Succession*, University Press, Cambridge 1956, s. 25.

¹⁰⁵⁰ J. Delbrück, G. Dahm, R. Wolfrum, *op. cit.*, s. 1027.

¹⁰⁵¹ P. Grzebyk, *Odpowiedzialność za wydanie rozkazu popełnienia zbrodni międzynarodowej*, Międzynarodowe Prawo Humanitarne, Tom IV, 2013, s. 208; szerzej na ten temat w Rozdziale III 9.8.

¹⁰⁵² J. Kukułka, *Historia...*, s. 18.

¹⁰⁵³ K. Czubocho, *Legalność...*, s. 79.

¹⁰⁵⁴ P. Łaski, *Refleksje na temat żądań odszkodowawczych zabużan z tytułu utraty mienia na kresach wschodnich w świetle prawa międzynarodowego i prawa polskiego*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 4, 2002, s. 41.

¹⁰⁵⁵ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 13.

¹⁰⁵⁶ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 55.

¹⁰⁵⁷ M. Jonas, *The United States and Germany: A Diplomatic History*, London Cornell University Press, London 1984, s. 266.

¹⁰⁵⁸ J. Kukułka, *Historia...*, s. 24.

¹⁰⁵⁹ *Ibidem*, s. 19.

¹⁰⁶⁰ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 206.

D. Eisenhowerowi. Dokumentem końcowym konferencji była Deklaracja Trzech Mocarstw z dnia 1 grudnia 1943 r, w której ustalono metody współdziałania w celu pokonania III Rzeszy oraz zagwarantowano przyszłą niepodległość Austrii¹⁰⁶¹. Uczestnicy konferencji uzgodnili, że podejmą działania w celu utworzenia Organizacji Narodów Zjednoczonych¹⁰⁶². W ocenie J. Kukułki rezultaty konferencji w Teheranie uzasadniają traktowanie jej jako apogeum współpracy Wielkiej Trójki¹⁰⁶³.

W dniach 11-16 września 1944 r. odbyła się w Quebecu konferencja z udziałem F. D. Roosevelta i W. Churchilla¹⁰⁶⁴. Przedmiotem debaty uczestników konferencji był dotyczący powojennej przyszłości III Rzeszy plan autorstwa amerykańskiego ministra finansów H. Morgenthaua¹⁰⁶⁵. Plan Morgenthaua zakładał podział Niemiec na odrębne państwa¹⁰⁶⁶. Zgodnie z Planem miał nastąpić demontaż przemysłu niemieckiego¹⁰⁶⁷. Plan zakładał zniszczenie niemieckiego potencjału militarnego¹⁰⁶⁸. Plan przewidywał kastrację niemieckich mężczyzn, zmierzając do unicestwienia narodu niemieckiego¹⁰⁶⁹. Podczas konferencji w Quebecu F. D. Roosevelt i W. Churchill odrzucili Plan Morgenthaua¹⁰⁷⁰.

Wielka Trójka odbyła kilka konferencji, z których najistotniejsze znaczenie dla losów powojennego świata miały konferencje w Jałcie i w Poczdamie¹⁰⁷¹. W obliczu bliskiej perspektywy zwycięstwa nad Niemcami odbyła się w dniach 4-11 lutego 1945 r. konferencja Wielkiej Trójki w Jałcie¹⁰⁷². W obradach uczestniczyli: W. Churchill, Stalin i F. D. Roosevelt¹⁰⁷³. Na zakończenie konferencji została podpisana dnia 11 lutego 1945 r. Umowa Jałtańska¹⁰⁷⁴.

¹⁰⁶¹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 18-19.

¹⁰⁶² K. Gruszko, *Rola ONZ w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 40.

¹⁰⁶³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 18.

¹⁰⁶⁴ A. J. Kochavi, *Prelude to Nuremberg: Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1998, s. 80.

¹⁰⁶⁵ J. Dietrich, *The Morgenthau Plan: Soviet Influence on American Postwar Policy*, Algora Publishing, New York 2002, s. 62.

¹⁰⁶⁶ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁰⁶⁷ C. Madajczyk, *Okupacja Niemiec 1945-1949* <<http://www.isppan.waw.pl/priv/pmada/files/C.%20Madajczyk,%20Okupacja%20Niemiec%201945-1948.pdf>>, s. 20 [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.]; M. Jonas, *op. cit.*, s. 277

¹⁰⁶⁸ E. Borgwardt, *A New Deal for the World. America's Vision for Human Rights*, Harvard University Press, Cambridge 2005, s. 206.

¹⁰⁶⁹ E. Buchholz, *op. cit.*

¹⁰⁷⁰ M. Jonas, *op. cit.*, s. 277.

¹⁰⁷¹ K. Czubocho, *Legalność...*, s. 79; szerzej na ten temat w Rozdziale I 8.6.

¹⁰⁷² H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 59.

¹⁰⁷³ C. Kennedy-Pipe, *Stalin's Cold War: Soviet Strategies in Europe, 1943 to 1956*, Manchester University Press, Manchester 1995, s. 212.

¹⁰⁷⁴ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 469; szerzej na temat Umowy Jałtańskiej w Rozdziale II 1.2.

8.3. Wyzwalanie Europy spod niemieckiej okupacji

W pierwszych miesiącach hitlerowskiej inwazji na ZSRR Armia Czerwona ponosiła znaczne straty osobowe i straty w sprzęcie. Mimo że ZSRR dysponował przewagą liczebną wojsk, na korzyść III Rzeszy działał element zaskoczenia. Ofensywa niemiecka trwała do jesieni 1941 r. We wrześniu 1941 r. wojska hitlerowskie dotarły do Leningradu, a w październiku 1941 r. znalazły się w pobliżu Moskwy¹⁰⁷⁵. Na skutek niemieckich działań zaczepnych zostało opanowane terytorium, na którym mieszkało ok. 40 % ludności ZSRR. Ponad 3 mln żołnierzy radzieckich trafiło do niewoli. Na froncie wschodnim hitlerowcy odznaczyli się dużą brutalnością¹⁰⁷⁶. W grudniu 1941 r. rozpoczęła się bitwa o Moskwę. Na skutek ofensywy wojsk radzieckich hitlerowskie oddziały zostały zmuszone do wycofania się o około 100-200 km¹⁰⁷⁷. Po zatrzymaniu Niemców pod Moskwą skończyła się wojna błyskawiczna¹⁰⁷⁸. Na przełomie lat 1941-1942 kontrofensywa radziecka odniosła sukces. III Rzesza nie mogła liczyć na możliwość zniszczenia wojsk przeciwnika¹⁰⁷⁹. Na wielu odcinkach frontu oddziały radzieckie rozpoczęły działania zaczepne. ZSRR wykorzystał przewagę liczebną wojska i warunki klimatyczne, jednak nie zdołał utrzymać natarcia w pierwszej połowie 1942 r. Dnia 28 czerwca 1942 r. hitlerowcy przeszli ponownie do ofensywy¹⁰⁸⁰. Dnia 12 lipca 1942 r. dowództwo radzieckie utworzyło front stalingradzki¹⁰⁸¹. We wrześniu 1942 r. rozpoczął się niemiecki atak na Stalingrad¹⁰⁸². Bitwa o Stalingrad skończyła się klęską niemieckiej armii¹⁰⁸³. Otoczone wojska hitlerowskie skapitulowały dnia 2 lutego 1943 r. Wynik bitwy o Stalingrad był punktem zwrotnym na froncie wschodnim¹⁰⁸⁴. Odtąd Niemcy zaczęli wycofywać się przed Armią Czerwoną w kierunku zachodnim¹⁰⁸⁵. W 1943 r. Armia Czerwona rozpoczęła działania zaczepne na całym froncie od Kaukazu do Leningradu¹⁰⁸⁶. Od połowy 1943 r. oddziały niemieckie przegrywały w starciach zbrojnych¹⁰⁸⁷. Latem 1943 r. hitlerowcy ponieśli klęskę pod Kurskiem¹⁰⁸⁸. Po bitwie pod

¹⁰⁷⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 692.

¹⁰⁷⁶ E. Stepanova, *Bilder vom Krieg in der deutschen und russischen Literatur*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 28.

¹⁰⁷⁷ A. Galos, *op. cit.*, s. 692.

¹⁰⁷⁸ A. Czubiński, *op. cit.*, s. 31.

¹⁰⁷⁹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 143-145.

¹⁰⁸⁰ A. Galos, *op. cit.*, s. 692.

¹⁰⁸¹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 147.

¹⁰⁸² A. Galos, *op. cit.*, s. 692.

¹⁰⁸³ E. Buchholz, *op. cit.*

¹⁰⁸⁴ A. Galos, *op. cit.*, s. 692.

¹⁰⁸⁵ M. Beer, *Flucht und Vertreibung der Deutschen: Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*, C. H. Beck, München 2011, s. 67.

¹⁰⁸⁶ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 185.

¹⁰⁸⁷ E. Buchholz, *op. cit.*

¹⁰⁸⁸ S. Hadrysiak, *Wizja powojennej Europy Środkowo-Wschodniej w publicystyce organizacji pilsudczykowskich w Polsce w okresie II wojny światowej*, Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica, Tom 82, 2008, s. 124.

Kurskiem Armia Czerwona przeszła do natarcia¹⁰⁸⁹. Od przełomu lat 1943-1944 następowało szybkie przesuwanie się frontu radziecko-niemieckiego na zachód¹⁰⁹⁰.

Po pokonaniu sił niemiecko-włoskich w północnej Afryce wojska amerykańskie i brytyjskie dokonały w nocy z 9 na 10 lipca 1943 r. inwazji na Sycylię, którą Sycylijczycy potraktowali jako wyzwolenie¹⁰⁹¹. Włoska obrona Sycylii, wzmocniona przez dywizje niemieckie, została pokonana w ciągu 5 tygodni¹⁰⁹². Sycylia została zajęta dnia 17 sierpnia 1943 r.¹⁰⁹³ Po skutecznej akcji na Sycylii wojska amerykańskie, brytyjskie i francuskie skierowały się w stronę Włoch¹⁰⁹⁴. Dnia 9 września 1943 r. siły amerykańskie wylądowały pod Salerno, a brytyjskie – w okolicach Tarentu¹⁰⁹⁵. Alianci odnosili zwycięstwa we Włoszech, przesuając się w kierunku północnym¹⁰⁹⁶. Dnia 2 maja 1945 r. dowództwo niemieckie podpisało kapitulację frontu włoskiego¹⁰⁹⁷.

Łądowanie aliantów na wybrzeżu Normandii we Francji rozpoczęło operację Overlord¹⁰⁹⁸. Desant w Normandii otwierał drugi front w Europie. Działaniom w Normandii towarzyszyła ofensywa Armii Czerwonej w Europie Wschodniej¹⁰⁹⁹. We wrześniu 1944 r. została wyzwolona Francja z wyjątkiem Alzacji i Lotaryngii. Na początku września 1944 r. zdobyto Brukselę i Antwerpię. Dnia 21 października 1944 r. nastąpiło zajęcie Akwizgranu jako pierwszego miasta niemieckiego. Dnia 26 kwietnia 1945 r. wojska amerykańskie i radzieckie spotkały się w Torgau nad Łabą¹¹⁰⁰.

8.4. Kapitulacja Niemiec

Dnia 7 maja 1945 r. o godzinie 1:41 niemiecki generał A. Jodl podpisał akt kapitulacji w kwaterze gen. D. Eisenhowera znajdującej się w Reims we Francji¹¹⁰¹. Na żądanie Stalina powtórzono kapitulację¹¹⁰². Dnia 8 maja 1945 r. akt kapitulacji podpisał marszałek W. Keitel w kwaterze radzieckiego marszałka G. Żukowa w obecności przedstawicieli Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji. W ocenie J. Kukułki dnia 7 maja 1945 r. doszło do roboczej kapitulacji sił niemieckich, a dnia

¹⁰⁸⁹ J. Smoliński, R. Gil, *Myśl wojskowa polskiej emigracji w Wielkiej Brytanii. Cz. I. Okres bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej*, Kwartalnik Bellona, Nr 3, 2013, s. 91.

¹⁰⁹⁰ J. Kukułka, *Historia...*, s. 17.

¹⁰⁹¹ J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 617.

¹⁰⁹² O. Terlecki, *op. cit.*, s. 200.

¹⁰⁹³ A. Galos, *op. cit.*, s. 693.

¹⁰⁹⁴ J. L. Gaddis, *Dividing the World [w:] The Cold War: The Essential Readings*, red. A. Lane, K. Larres, Blackwell Publishers, Oxford 2001, s. 53.

¹⁰⁹⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 693.

¹⁰⁹⁶ J. Kukułka, *Historia...*, s. 17.

¹⁰⁹⁷ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 311.

¹⁰⁹⁸ R.-D. Müller, *op. cit.*, s. 27.

¹⁰⁹⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 19.

¹¹⁰⁰ A. Galos, *op. cit.*, s. 701, 704.

¹¹⁰¹ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 9.

¹¹⁰² I. Bednarek, S. Sokołowski, *Fanfary i werble. Kulisy wielkiej zbrodni*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1964, s. 578.

8 maja 1945 r. do bezwarunkowej kapitulacji ostatecznej¹¹⁰³. Tym samym II wojna światowa skończyła się w Europie bezwarunkową kapitulacją Niemiec¹¹⁰⁴.

Dnia 30 kwietnia 1945 r. Hitler popełnił w berlińskim bunkrze samobójstwo¹¹⁰⁵. Zgodnie z przedśmiertnymi wytycznymi Hitlera Kanclerzem III Rzeszy miał zostać J. Goebbels¹¹⁰⁶. J. Goebbels odebrał sobie jednak życie dnia 1 maja 1945 r.¹¹⁰⁷ Hitler zniósł w testamencie unię personalną urzędów Kanclerza i Prezydenta. Admiral K. Dönitz objął stanowisko Prezydenta III Rzeszy¹¹⁰⁸. Tymczasowy gabinet III Rzeszy K. Dönitza zakończył działalność 23 maja 1945 r.¹¹⁰⁹. Tego dnia K. Dönitz został aresztowany przez aliantów¹¹¹⁰. Po aresztowaniu K. Dönitza nie został utworzony nowy rząd III Rzeszy¹¹¹¹.

8.5. Wielka Czwórka

Wielką Czwórką określa się Stany Zjednoczone, ZSRR, Wielką Brytanię i Francję¹¹¹². W okresie II wojny światowej nastąpiło osłabienie pozycji Francji, które było wynikiem faktycznego układu sił w Europie i klęski Francji w wojnie z Niemcami¹¹¹³. Kampanię przeciwko Francji Niemcy rozpoczęły, napadając na państwa neutralne¹¹¹⁴. Dnia 10 maja 1940 r. rozpoczęła się ofensywa niemiecka poprzez Belgię, Holandię i Luksemburg¹¹¹⁵. Po kapitulacji Belgii dnia 28 maja 1940 r. Niemcy miały ułatwiony podbój Francji¹¹¹⁶. W czerwcu 1940 r. Francja poniosła militarną klęskę¹¹¹⁷. Dnia 16 czerwca 1940 r. P. Petain został Premierem Francji¹¹¹⁸. P. Petain poprosił Niemcy o zawieszenie broni¹¹¹⁹. Dnia 21 czerwca 1940 r., gdy armia Francji była już rozbita, nastąpiła ofensywa ze strony wojsk włoskich¹¹²⁰. Dnia 22 czerwca

¹¹⁰³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 27.

¹¹⁰⁴ K. Finker, *Der 8. Mai 1945 in der deutschen Öffentlichkeit (Geschichtsschreibung, Publizistik, Politik)*, Dialog Heft 13, Der 8. Mai 1945 – Chancen für ein neues Deutschland, s. 12; szerzej na temat oceny i skutków bezwarunkowej kapitulacji Niemiec w Rozdziale III 1.1.

¹¹⁰⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 704.

¹¹⁰⁶ E. Guz, *Zagadki...*, s. 268.

¹¹⁰⁷ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 316.

¹¹⁰⁸ E. Guz, *Zagadki...*, s. 268.

¹¹⁰⁹ K. Jedynakiewicz-Mróż, „Po owocach poznacie ich”. *Niemieckie elity polityczne a powstanie RFN (1948-1949)*, Przegląd Nauk Historycznych, Nr 1, 2012, s. 63.

¹¹¹⁰ H. Timmermann, *op. cit.*, s. 9.

¹¹¹¹ I. Wupperfeld, *Die Veränderungen der Eigentumsverhältnisse in der Sowjetischen Besatzungszone (SBZ) während der Jahre 1945 bis 1949*, GRIN Verlag, Norderstedt, 1993, s. 3.

¹¹¹² J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 700.

¹¹¹³ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 203.

¹¹¹⁴ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 71.

¹¹¹⁵ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 679; E. Buchholz, *op. cit.*

¹¹¹⁶ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 75.

¹¹¹⁷ R.-D. Müller, *op. cit.*, s. 24.

¹¹¹⁸ M. Pachocka, *op. cit.*, s. 193.

¹¹¹⁹ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 680.

¹¹²⁰ J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 613.

1940 r. pod Compiègne Francja podpisała z Niemcami zawieszenie broni¹¹²¹. Niemcy uzyskali ekwipunek, który wystarczył na wyposażenie 55 dywizji¹¹²². Dnia 24 czerwca 1940 r. zostało zawarte francusko-włoskie zawieszenie broni¹¹²³. Francja została podzielona na 2 strefy. Strefę północną wraz z Paryżem okupowały wojska hitlerowskie. Alzacja i Lotaryngia nie zostały oficjalnie włączone do III Rzeszy, ale znalazły się pod niemieckim zarządem cywilnym. Strefa południowa była tzw. strefą wolną, w której funkcjonował kolaborujący z Niemcami rząd francuski z siedzibą w Vichy¹¹²⁴. Po kapitulacji Francji działał francuski ruch oporu¹¹²⁵. W Wielkiej Brytanii utworzono francuski rząd emigracyjny gen. C. de Gaulle'a¹¹²⁶. Równoległe współistniały dwa rządy: w Vichy i w Londynie¹¹²⁷. Rząd C. de Gaulle'a został uznany w styczniu 1941 r. przez Wielką Brytanię za reprezentację Francji, natomiast Stany Zjednoczone utrzymywały nadal stosunki z rządem w Vichy¹¹²⁸. Dopuszczenie Francji do Wielkiej Trójki było wynikiem zabiegów W. Churchilla, który starał się pozyskać Francję jako sojusznika przeciwko ZSRR, obawiając się wycofania wojsk amerykańskich z Europy po zakończeniu wojny¹¹²⁹. Po wyzwoleniu w drugiej połowie 1944 r. Francja przystąpiła do odbudowy pozycji mocarstwowej¹¹³⁰. W listopadzie 1944 r. Francja została dopuszczona jako czwarte Wielkie Mocarstwo do udziału w pracach Europejskiej Komisji Doradczej¹¹³¹. Stalin zgodził się na przyznanie Francji prawa do okupacji Niemiec i Austrii pod warunkiem, że stanie się to bez uszczerbku dla stref i sektorów przewidzianych dla ZSRR¹¹³². Mimo że Francja uzyskała na początku 1945 r. status czwartego członka sojuszu państw Wielkiej Trójki, nie uczestniczyła jednak w obradach konferencji w Jałcie i Poczdamie¹¹³³.

B. Musiał stwierdza, że mimo znacznego wkładu oddziałów amerykańskich i brytyjskich, niewątpliwie Armia Czerwona pokonała niemieckie wojska¹¹³⁴. Zwycięstwo nad Niemcami zostało sfinansowane głównie przez Stany Zjednoczone i Wielką Brytanię¹¹³⁵. O ile do 1939 r. Wielka Brytania była jednym z głównych mocarstw gospodarczych, miejsce eksportu brytyjskiego na rynkach światowych zajął eksport Stanów Zjednoczonych, osiągając podczas II wojny światowej trzykrotny

¹¹²¹ E. Buchholz, *op. cit.*

¹¹²² O. Terlecki, *op. cit.*, s. 80.

¹¹²³ J. A. Gierowski, *op. cit.*, s. 613.

¹¹²⁴ A. Galos, *op. cit.*, s. 689.

¹¹²⁵ M. Pachocka, *op. cit.*, s. 194.

¹¹²⁶ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 686.

¹¹²⁷ M. Pachocka, *op. cit.*, s. 194.

¹¹²⁸ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 687.

¹¹²⁹ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 11.

¹¹³⁰ M. Adamczyk, *op. cit.*, s. 336.

¹¹³¹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 204.

¹¹³² J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 11.

¹¹³³ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 700.

¹¹³⁴ B. Musiał, *Haracz...*

¹¹³⁵ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 47.

wzrost¹¹³⁶. Zadłużenie Wielkiej Brytanii wyniosło ponad 23 mld funtów szterlingów, skutkiem czego Wielka Brytania stała się po 1945 r. poważnym dłużnikiem Stanów Zjednoczonych¹¹³⁷. II wojna światowa doprowadziła do polaryzacji dwóch największych potęg militarnych i gospodarczych – Stanów Zjednoczonych i ZSRR¹¹³⁸.

8.6. Akty prawne Wielkiej Czwórki dotyczące Niemiec po kapitulacji

Dnia 5 czerwca 1945 r. w Wendenschloss w Berlinie doszło do spotkania dowódców wojsk państw Wielkiej Czwórki. Podczas spotkania podpisano szereg wspólnych dokumentów dotyczących przyszłości pokonanych i okupowanych Niemiec¹¹³⁹. Pierwszym z dokumentów była deklaracja czterech Wielkich Mocarstw z dnia 5 czerwca 1945 r. w sprawie objęcia najwyższej władzy w Niemczech, zwana Deklaracją Berlińską¹¹⁴⁰. W Deklaracji obwieszono bezwarunkową kapitulację Niemiec oraz przejęcie najwyższej władzy przez Wielką Czwórkę¹¹⁴¹. Wielka Czwórka uzyskała w Niemczech najwyższą władzę, czyli wszelkie uprawnienia przysługujące rządowi, naczelnemu dowództwu, władzy państwowej i władzy lokalnej¹¹⁴². Rządy Wielkich Mocarstw otrzymały zatem kompetencje wszelkich niemieckich organów władzy¹¹⁴³. Zgodnie z treścią Deklaracji Berlińskiej Niemcy zostały zobowiązane do przyjęcia dalszych żądań nałożonych przez Narody Zjednoczone¹¹⁴⁴. Drugi dokument z dnia 5 czerwca 1945 r. ogłaszał utworzenie Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami i określał mechanizm sprawowania kontroli w Niemczech¹¹⁴⁵. Trzeci dokument wyznaczał strefy okupacyjne każdego z czterech Wielkich Mocarstw na terytorium Niemiec¹¹⁴⁶.

Dnia 17 lipca 1945 r. rozpoczęła się w Poczdamie konferencja¹¹⁴⁷. W obradach brali udział przywódcy szefów rządów Wielkiej Trójki: W. Churchill, Stalin i H. Truman¹¹⁴⁸. H. Truman sprawował urząd Prezydenta Stanów Zjednoczonych od kwietnia 1945 r., tj. od śmierci F. D. Roosevelta. W trakcie konferencji W. Churchil-

¹¹³⁶ H. Zins, *op. cit.*, s. 344.

¹¹³⁷ *Ibidem*, s. 352.

¹¹³⁸ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 345.

¹¹³⁹ A. Keck, *Erzwungene Teilung und ihre Überwindung*, Deutsche Verlagsgesellschaft, Rosenheim 1995, s. 37.

¹¹⁴⁰ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 65; szerzej na temat wykonywania władzy w Niemczech po II wojnie światowej w Rozdziale III 4.

¹¹⁴¹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 25.

¹¹⁴² A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 248.

¹¹⁴³ K. Jedynakiewicz-Mróz, *op. cit.*, s. 63-64.

¹¹⁴⁴ D. Blumenwitz, *Was ist Deutschland? Staats- und völkerrechtliche Grundsätze zur deutschen Frage und ihre Konsequenzen für die deutsche Ostpolitik*, Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn 1982, s. 24.

¹¹⁴⁵ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 257.

¹¹⁴⁶ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 65; szerzej na ten temat w Rozdziale III 1.1.

¹¹⁴⁷ J. A. Frowein, *Potsdam Agreements on Germany (1945)* [w:] *Encyclopedia of Public International Law, Volume III*, red. R. Bernhardt, North Holland, Amsterdam 1997, s. 1087.

¹¹⁴⁸ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 60.

ła zastąpił C. Attlee pełniący funkcję Premiera Wielkiej Brytanii od dnia 26 lipca 1945 r.¹¹⁴⁹ Konferencja odbywała się bez udziału Francji¹¹⁵⁰. Wielka Trójka informowała jednak rząd Francji o przebiegu i wynikach konferencji poczdamskiej w notach z dnia 31 lipca 1945 r., z dnia 1 sierpnia 1945 r. i z dnia 2 sierpnia 1945 r.¹¹⁵¹ Podczas konferencji Wielka Trójka uzgodniła politykę okupacyjną wobec Niemiec¹¹⁵². Ustalono kwestie dotyczące odszkodowań wojennych od Niemiec¹¹⁵³. Zostało zawarte porozumienie w zakresie powojennej współpracy Wielkiej Czwórki¹¹⁵⁴. Wielka Brytania i Stany Zjednoczone uznały prawa ZSRR do wschodnich terytoriów polskich. Zaproszona na konferencję poczdamską złożona z przedstawicieli TRJN delegacja polska uzasadniała konieczność oparcia granicy zachodniej Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej. ZSRR poparł polskie żądania¹¹⁵⁵. Stalin przypomniał Trumanowi, że Polska miała otrzymać niemieckie terytoria zgodnie z ustaleniami dokonanymi w Jałcie. Truman sprzeciwiał się przyznaniu dla Polski strefy okupacyjnej¹¹⁵⁶. Na konferencji zapadły postanowienia o przekazaniu Polsce terenów na wschód od Odry i Nysy¹¹⁵⁷. Ustalenie granicy polsko-niemieckiej nastąpiło po zasięgnięciu opinii rządu polskiego¹¹⁵⁸. Wielka Trójka postanowiła dokonać przesiedleń Niemców z przekazanych Polsce terytoriów do stref okupacyjnych: radzieckiej i brytyjskiej¹¹⁵⁹. Podczas konferencji zdecydowano o utworzeniu Rady Ministrów Spraw Zagranicznych pięciu mocarstw: Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, ZSRR, Francji i Chin¹¹⁶⁰. Zadaniem Rady Ministrów miało być przygotowanie traktatów pokojowych z państwami pokonanymi¹¹⁶¹. Konferencja zakończyła się dnia 2 sierpnia 1945 r. podpisaniem Umowy Poczdamskiej, zawierającej uzgodnienia zapadłe w toku obrad. Dnia 7 sierpnia 1945 r. Francja przystąpiła do Umowy Poczdamskiej¹¹⁶².

¹¹⁴⁹ M. Jonas, *op. cit.*, s. 277.

¹¹⁵⁰ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 13.

¹¹⁵¹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 205.

¹¹⁵² J. Kukułka, *Historia...*, s. 28.

¹¹⁵³ S. Hambura, *Reparacje...*; szerzej na ten temat w Rozdziale III 3.4

¹¹⁵⁴ A. Lehmann, *Der Marshall-Plan und das neue Deutschland: die Folgen amerikanischer Besatzungspolitik in den Westzonen*, Waxmann, Münster 2000, s. 26.

¹¹⁵⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 632-633; szerzej na ten temat w Rozdziale I 9.2.

¹¹⁵⁶ R. J. Donovan, *Conflict and Crisis: The Presidency of Harry S. Truman, 1945-1948*, University of Missouri Press, New York 1996, s. 83.

¹¹⁵⁷ A. Galos, *op. cit.*, s. 704.

¹¹⁵⁸ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 189.

¹¹⁵⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 22; szerzej na ten temat w Rozdziale III 9.6.

¹¹⁶⁰ A. Lehmann, *op. cit.*, s. 26; A. Rosiak, *Udział delegacji brytyjskiej w pracach Komisji Wojskowej Paryskiej Konferencji Pokojowej (16 sierpnia-6 października 1946)*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica, Tom 73, 2001, s. 197.

¹¹⁶¹ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 60.

¹¹⁶² *Idem*, *Historia Niemiec...*, s. 496.

9. Sprawa Polski w polityce Wielkiej Trójki podczas II wojny światowej

Warto podkreślić, że w przeciwieństwie do innych okupowanych państw nie było w Polsce rządu kolaboracyjnego ani grup kolaborujących z III Rzeszą¹¹⁶³. Jak zauważa A. Ajnenkiel, Wojsko Polskie uczestniczyło w działaniach militarnych II wojny światowej od dnia 1 września 1939 r. aż do dnia 8 maja 1945 r.¹¹⁶⁴

Po klęsce kampanii wrześniowej w 1939 r. tysiące polskich żołnierzy, w tym większość lotników, przekroczyły granice z Rumunią i Węgrami¹¹⁶⁵. Część oddziałów polskich przedostała się do Francji, aby uformować nowe wojsko¹¹⁶⁶. P. Stawewki wskazuje, że decyzja Naczelnego Wodza o udaniu się naczelnego dowództwa do Rumunii przyczyniła się do powstania Wojska Polskiego we Francji¹¹⁶⁷. Tworzenie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie rozpoczęło się w 1939 r.¹¹⁶⁸ Dnia 9 września 1939 r. została podpisana francusko-polska umowa, na mocy której zaczęto organizować we Francji polskie jednostki wojskowe¹¹⁶⁹. Dnia 7 listopada 1939 r. gen. W. Sikorski został Naczelnym Wodzem Polskich Sił Zbrojnych¹¹⁷⁰. Umowa francusko-polska z dnia 4 stycznia 1940 r. umożliwiła odtwarzanie Wojska Polskiego spośród żołnierzy, którzy po klęsce wrześniowej Polski przedostali się do Francji¹¹⁷¹. Dnia 17 lutego 1940 r. została podpisana polsko-francuska umowa o utworzeniu polskiego lotnictwa we Francji¹¹⁷². Polska Dywizja Grenadierów była dnia 3 maja 1940 r. gotowa do walki¹¹⁷³. Żołnierze polscy wzięli udział w kampanii francuskiej w maju 1940 r.¹¹⁷⁴ Po kapitulacji Francji wszyscy polscy żołnierze otrzymali rozkaz ewakuacji do Wielkiej Brytanii¹¹⁷⁵. Pod koniec II wojny światowej żołnierze polscy walczyli na dwóch frontach w ramach działań aliantów zachodnich. W starciach z Niemcami wslawiły się: 2 Korpus Polskich Sił Zbrojnych pod dowództwem gen. W. Andersa oraz 1 Dywizja Pancerna dowodzona przez gen. S. Maczka¹¹⁷⁶. Dnia 30 lipca 1941 nastąpiło w Londynie wznowienie polsko-radzieckich stosunków dyplomatycznych, które umożliwiło powstanie w ZSRR samodzielnej armii polskiej¹¹⁷⁷. Polska Rada Ministrów podjęła dnia 30 kwietnia 1942 uchwałę, która po-

¹¹⁶³ A. Rigby, *Justice and Reconciliation: After the Violence*, L. Riener, Boulder 2001, s. 18.

¹¹⁶⁴ A. Ajnenkiel, *Polski epilog wojny [w:] Druga wojna światowa. Materiał z raportów wywiadu wojskowego USA*, red. L. Górecka-Zięba, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1995, s. 397.

¹¹⁶⁵ W. Matusiak, *op. cit.*, s. 101.

¹¹⁶⁶ A. Galos, *op. cit.*, s. 688.

¹¹⁶⁷ P. Stawewki, *op. cit.*, s. 67.

¹¹⁶⁸ K. Wasilewski, *Przegrani zwycięzcy*, Przegląd z dnia 22 kwietnia-5 maja 2013 r., s. 8.

¹¹⁶⁹ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 677.

¹¹⁷⁰ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 60.

¹¹⁷¹ K. Wasilewski, *Przegrani...*, s. 8.

¹¹⁷² W. Matusiak, *op. cit.*, s. 101.

¹¹⁷³ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 61.

¹¹⁷⁴ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 677.

¹¹⁷⁵ W. Matusiak, *op. cit.*, s. 101.

¹¹⁷⁶ A. Ajnenkiel, *op. cit.*, s. 396.

¹¹⁷⁷ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 120.

traktowała pozostawienie części Polskich Sił Zbrojnych na terytorium ZSRR i walkę na froncie wschodnim z Niemcami u boku Armii Czerwonej jako odpowiadające interesom polskim¹¹⁷⁸. W 1943 r. ZPP zaczął organizować na terytorium ZSRR armię polską, której twórcy głosili braterstwo broni i sojusz z ZSRR¹¹⁷⁹. W okupowanej Polsce odtwarzano w konspiracji Wojsko Polskie. We wrześniu 1939 r. w Warszawie rozpoczęło się organizowanie podziemia zbrojnego¹¹⁸⁰. Dnia 27 września 1939 r. w Warszawie powstała podziemna organizacja bojowa o nazwie Służba Zwycięstwu Polski. Następnie został utworzony Związek Walki Zbrojnej (ZWZ)¹¹⁸¹. W lutym 1942 r. ZWZ uległ przekształceniu w Armię Krajową (AK)¹¹⁸². Równoległe w okupowanej Polsce kształtowały się liczne organizacje oporu pod auspicjami różnych ugrupowań politycznych¹¹⁸³. Niektóre formacje zostały podporządkowane komendom ZWZ lub w późniejszym czasie AK, zaś inne zachowały niezależność¹¹⁸⁴. W ocenie A. Ajnenkiela podczas II wojny światowej zginęło ogółem w walce ponad 200 tys. żołnierzy polskich¹¹⁸⁵.

9.1. Sprawa polskiego rządu

W nocy z 6 na 7 września 1939 r. Naczelnny Wódz marszałek E. Śmigły-Rydz przeniósł się ze sztabem do Brześcia nad Bugiem. W kierunku Lublina ewakuował się z Warszawy Rząd i Prezydent I. Mościcki¹¹⁸⁶. Po inwazji ZSRR na Polskę Naczelnny Wódz podjął decyzje dotyczące kontynuowania walki zbrojnej z Niemcami na terytorium Polsce i udania się naczelnego dowództwa do Rumunii¹¹⁸⁷. W nocy z 17 na 18 września nastąpiła ewakuacja Prezydenta i członków rządu, którzy po przekroczeniu granicy Rumunii zostali internowani¹¹⁸⁸.

Na podstawie wydanego przez I. Mościckiego dekretu władza prezydencka została przekazana dnia 30 września 1939 r. W. Raczkiewiczowi. Tego samego dnia Prezydent W. Raczkiewicz powierzył gen. W. Sikorskiemu misję utworzenia nowego rządu¹¹⁸⁹. Zaprzysiężenie Rządu nastąpiło dnia 1 października 1939 r.¹¹⁹⁰. Francja

¹¹⁷⁸ *Ibidem*, s. 153.

¹¹⁷⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 20; szerzej ten temat ZPP w Rozdziale I 8.6.

¹¹⁸⁰ J. Kochanowski, *op. cit.*, s. 6.

¹¹⁸¹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 240.

¹¹⁸² W. Grabowski, *Armia Krajowa*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2011, s. 117.

¹¹⁸³ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 241.

¹¹⁸⁴ Szerzej: J. Marszałek, *Polskie Państwo Podziemne. Ciągłość i trwanie*, Pamięć i Sprawiedliwość, Nr 2, 2002, s. 15-17.

¹¹⁸⁵ A. Ajnenkiel, *op. cit.*, s. 397.

¹¹⁸⁶ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 42; P. K. Marszałek, *Najwyższe władze wojskowe w systemie ustrojowym II Rzeczypospolitej*, Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2011, s. 275.

¹¹⁸⁷ P. Stawecki, *op. cit.*, s. 67.

¹¹⁸⁸ P. Kosiński, *op. cit.*, s. 28.

¹¹⁸⁹ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 54.

¹¹⁹⁰ P. K. Marszałek, *op. cit.*, s. 282.

przyjęła Rząd RP na Emigracji¹¹⁹¹. W. Sikorski pełnił funkcje premiera i dowódcy Polskich Sił Zbrojnych formowanych we Francji¹¹⁹².

We wrześniu 1939 r. rozpoczęły w okupowanej Polsce działalność podporządkowane Rządowi RP na Emigracji struktury Państwa Podziemnego, konspiracyjna administracja i podziemne Wojsko Polskie. W czerwcu 1940 r. nastąpiła ewakuacja Rządu RP z Francji do Wielkiej Brytanii¹¹⁹³. Dnia 30 lipca 1941 r. W. Sikorski i ambasador ZSRR w Wielkiej Brytanii I. Majski podpisali w Londynie układ, na mocy którego nastąpiło wznowienie polsko-radzieckich stosunków dyplomatycznych, przerwanych dnia 17 września 1939 r. po agresji ZSRR na Polskę¹¹⁹⁴. H. Bartoszewicz podkreśla, że mimo zawarcia układu Stalin nie zamierzał rezygnować z zaanektowanych terytoriów wschodnich ani z dążenia do docelowego uzależnienia Polski od ZSRR¹¹⁹⁵.

Do 1943 r. Rząd RP na Emigracji i jego organy podziemne w Polsce reprezentowały Polaków na zasadach wyłączności¹¹⁹⁶. Państwo Podziemne było kontynuacją II Rzeczypospolitej¹¹⁹⁷.

Powołana z inicjatywy W. Gomułki na przełomie lat 1943-1944 Krajowa Rada Narodowa (KRN) wypowiedziała posłuszeństwo Rządowi RP na Emigracji¹¹⁹⁸. Dnia 21 lipca 1944 r. delegacja KRN i kierownictwo powołanego z inicjatywy Stalina Związku Patriotów Polskich (ZPP) utworzyły w Moskwie Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN)¹¹⁹⁹. PKWN obrał siedzibę w Lublinie¹²⁰⁰. Mimo że PKWN formalnie był komitetem KRN, faktycznie wykonywał funkcję rządu¹²⁰¹. PKWN realizował politykę ZSRR¹²⁰². Dnia 22 lipca 1944 r. został odczytany w audycji radiowej ZPP rozgłośni radia moskiewskiego manifest PKWN, w którym Rząd RP na Emigracji i Delegatura Rządu na Kraj zostały określone mianem nielegalnej i samozwańczej władzy¹²⁰³. Stalin powiadomił dnia 23 lipca 1944 r. W. Churchilla o nawiązaniu kontaktu z PKWN¹²⁰⁴. Dnia 26 lipca 1944 r. zostało zawarte porozu-

¹¹⁹¹ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 677.

¹¹⁹² K. Wasilewski, *Przegrani...*, s. 8.

¹¹⁹³ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 63.

¹¹⁹⁴ S. Kalbarczyk, *op. cit.*, s. 39.

¹¹⁹⁵ H. Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego wobec Europy Środkowo-Wschodniej przed konferencją w Jalcie (lipiec 1944 – styczeń 1945)*, Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej, Tom 31, 1996, s. 79.

¹¹⁹⁶ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *op. cit.*, s. 619.

¹¹⁹⁷ J. Marszałec, *op. cit.*, s. 13; szerzej: Ł. Kamiński, *Polskie Państwo Podziemne – długie trwanie w PRL (1956–1989)*, Pamięć i Sprawiedliwość, Nr 2, 2002, s. 59-61.

¹¹⁹⁸ B. Pasierb, *Rząd na obczyźnie wobec polskich celów wojny* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 59.

¹¹⁹⁹ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *op. cit.*, s. 623.

¹²⁰⁰ J. Kukułka, *Historia...*, s. 20.

¹²⁰¹ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *op. cit.*, s. 623.

¹²⁰² D. Brandes, *Flucht...*

¹²⁰³ J. Staszaków, *Ratyfikacja umowy międzynarodowej w prawie polskim po II wojnie światowej*, Państwo i Społeczeństwo, Nr 2, 2002, s. 119.

¹²⁰⁴ S. Kalbarczyk, *op. cit.*, s. 43.

mienie PKWN z rządem ZSRR w sprawie ustalenia granicy polsko-radzieckiej¹²⁰⁵. Dnia 27 lipca 1944 r. PKWN podpisał porozumienie z ZSRR o stosunkach między radzieckim wodzem naczelnym i PKWN w okresie wojny. Zgodnie z treścią porozumienia najwyższa władza na terytorium Polski została skoncentrowana w rękach Stalina¹²⁰⁶. PKWN uległ dnia 31 grudnia 1944 r. przekształceniu w Rząd Tymczasowy¹²⁰⁷. Działający od dnia 1 stycznia 1945 r. Rząd Tymczasowy kontynuował politykę PKWN na terenie całej Polski, co stało się możliwe po przeprowadzonej ofensywie Armii Czerwonej¹²⁰⁸. Rząd Tymczasowy został uznany przez ZSRR, Czechosłowację i Jugosławię¹²⁰⁹.

Podczas konferencji w Teheranie Wielka Trójka nie omawiała zagadnień dotyczących polskiego rządu¹²¹⁰. Na konferencji w Jałcie W. Churchill i F. D. Roosevelt zrezygnowali za namową Stalina z popierania Rządu RP na Emigracji¹²¹¹. Wielka Trójka osiągnęła porozumienie, zgodnie z którym należało zreorganizować istniejący Rząd Tymczasowy¹²¹². Uzgodnione w Jałcie stanowisko Wielkiej Trójki przewidywało utworzenie jednego rządu polskiego, którego tronem miał być Rząd Tymczasowy o składzie poszerzonym przez działaczy demokratycznych z Polski i z zagranicy. Mający powstać rząd otrzymał nazwę Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN)¹²¹³. W czerwcu 1945 r. odbyły w Moskwie rozmowy w sprawie utworzenia w Polsce TRJN z udziałem przedstawicieli PPR, PPS, SL, SD i emigracji londyńskiej. W obradach uczestniczył były premier Rządu RP na Emigracji S. Mikołajczyk¹²¹⁴. Dnia 5 lipca 1945 r. Wielka Brytania i Stany Zjednoczone cofnęły poparcie dla Rządu RP na Emigracji, który po krótkotrwałym kryzysie kontynuował w Londynie swoją działalność, ale bez dalszego uznawania ze strony Wielkich Mocarstw¹²¹⁵. K. Czubocho zauważa, że Rząd RP na Emigracji utracił efektywność w wyniku działań ZSRR¹²¹⁶.

TRJN został uformowany dnia 28 czerwca 1945 r. poprzez dodanie do składu Rządu Tymczasowego pięciu nowych członków¹²¹⁷. Politycy zależni od ZSRR

¹²⁰⁵ J. Kukułka, *Historia...*, s. 20.

¹²⁰⁶ H. Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 79.

¹²⁰⁷ B. Wójcik, „*Nie walczyliśmy pięścią, ale ideą*”, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 10-11, 2009, s. 56; S. Kalbarczyk, *op. cit.*, s. 45.

¹²⁰⁸ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *op. cit.*, s. 628.

¹²⁰⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 20.

¹²¹⁰ L. Pastusiak, *Teheran, Jałta, Poczdam. Wielka Trójka o zachodniej granicy Polski*, Niepodległość i Pamięć, Nr 1, 2017, s. 81.

¹²¹¹ S. Kalbarczyk, *op. cit.*, s. 45-46.

¹²¹² W. Grabowski, *Rada Jedności Narodowej – parlament Polskiego Państwa Podziemnego*, Pamięć i Sprawiedliwość, Nr 2, 2002, s. 83.

¹²¹³ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *op. cit.*, s. 629.

¹²¹⁴ M. Grosicka, *Walka o demokrację. Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945-1947*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 10-11, 2009, s. 30.

¹²¹⁵ W. Grabowski, *Rada...*, s. 87.

¹²¹⁶ K. Czubocho, *Legalność...*, s. 87.

¹²¹⁷ J. Kukułka, *Historia...*, s. 21; B. Wójcik, *op. cit.*, s. 59.

mieli przewagę w TRJN¹²¹⁸. Francja, ZSRR, Wielka Brytania i Stany Zjednoczone uznały TRJN¹²¹⁹. Dnia 16 października 1945 r. TRJN podpisał Kartę Narodów Zjednoczonych przyjętą dnia 26 czerwca 1945 r. na zakończenie konferencji w San Francisco¹²²⁰. Tym samym Polska stała się jednym z państw założycielskich ONZ¹²²¹. TRJN sprawował w Polsce władzę do ogłoszenia wyników wyborów do Sejmu, które odbyły się dnia 19 stycznia 1947 r.¹²²²

9.2. Sprawa polskich granic

W 1939 r. Wielka Brytania nie zamierzała zaostrzać stosunków brytyjsko-radzieckich z powodu Polski. Lord Halifax, podczas przemówienia dnia 26 października 1939 r. w Izbie Lordów oznajmił, że ZSRR znalazł się dnia 17 września 1939 r. na linii Curzona¹²²³. Była to proponowana dnia 11 lipca 1920 r. przez brytyjskiego Ministra Spraw Zagranicznych Lorda G. Curzona linia demarkacyjna wojsk polskich i radzieckich. Linia przebiegała od Grodna przez Jałówkę, Niemirów, Brześć, Dorohusk, na wschód od Hrubieszowa, dalej na Kryłów, dalej na zachód od Rawy Ruskiej i na wschód od Przemyśla aż do Karpat¹²²⁴. H. Zins wskazuje, że zgodnie z brytyjską polityką unikania sporów z ZSRR, Wielka Brytania faktycznie uznała zmiany dokonane we wrześniu 1939 r. na zachodnich granicach ZSRR¹²²⁵. Rząd RP na Emigracji w Londynie konsekwentnie sprzeciwiał się dokonaniu zmiany granicy wschodniej na niekorzyść Polski¹²²⁶.

Na konferencji w Teheranie Wielka Trójka omawiała zagadnienie przyszłej polskiej granicy wschodniej¹²²⁷. Stalin zaprezentował plany dotyczące Polski¹²²⁸. Churchill zaproponował ustalenie linii Curzona jako granicy polsko-radzieckiej na wschodzie. Była to propozycja, której oczekiwał Stalin¹²²⁹. ZSRR, Stany Zjednoczone i Wielka Brytania zgodziły się w Teheranie na linię Curzona jako granicę wschodnią Polski¹²³⁰. Wielka Brytania wywierała w 1944 r. naciski na Rząd RP na Emigra-

¹²¹⁸ K. Czubocho, *Kwestia...*, s. 137.

¹²¹⁹ J. Staszków, *W 60. rocznicę podpisania w San Francisco Karty Narodów Zjednoczonych*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 16.

¹²²⁰ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 471.

¹²²¹ J. Staszków, *W 60. rocznicę...*, s. 16.

¹²²² J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 71.

¹²²³ B. Pasierb, *op. cit.*, s. 48.

¹²²⁴ G. Baziur, *Między internacjonalizmem a wielkomadziaryzmem, Geopolityka światowej rewolucji a obszar węgiersko-słowacki w latach 1918-1920 w świetle źródeł polskiej proweniencji i polskiej historiografii*, Instytut Geopolityki, Częstochowa 2014, s. 138.

¹²²⁵ H. Zins, *op. cit.*, s. 336.

¹²²⁶ D. Brandes, *Flucht...*

¹²²⁷ L. Pastusiak, *op. cit.*, s. 79.

¹²²⁸ C. Kennedy-Pipe, *op. cit.*, s. 43.

¹²²⁹ J. Tebinka, *Sprawa polska w polityce Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych (od Teheranu do Jałty)*, Mazowieckie Studia Humanistyczne, Nr 1-2, 2004, s. 140.

¹²³⁰ R. J. Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, Routledge, London 1997, s. 212.

cji, aby przystał na radzieckie propozycje dotyczące granicy Polski¹²³¹. K. Kącka wskazuje, że w 1944 r. stało się jasne, że Stany Zjednoczone i Wielka Brytania nie zaryzykują zerwania koalicji z ZSRR, a tym samym nie będą bronić polskiej granicy wschodniej¹²³².

Na Konferencji jałtańskiej, przy okazji kompleksowego omawiania zmian terytorialnych w powojennej Europie, pojawiło się zagadnienie przyszłych granic Polski¹²³³. W toku obrad Wielka Trójka zdecydowała jedynie o wyznaczeniu granicy wschodniej Polski, która powinna przebiegać wzdłuż linii Curzona z niewielkimi odchyleniami na korzyść Polski¹²³⁴. W Jałcie Roosevelt apelował wprawdzie do Stalina o odstąpienie Polsce Lwowa i okręgu lwowskiego, lecz Stalin nie wyraził na to zgody¹²³⁵. Rząd RP na Emigracji opublikował dnia 13 lutego 1945 r. oświadczenie, w którym stwierdził, że nie uznaje zatwierdzonej w Jałcie granicy z ZSRR, gdyż została ona ustalona bez wiedzy i udziału Rządu oraz z naruszeniem zasad przyjętych w Karcie Atlantyckiej¹²³⁶.

Zagadnienie granicy polsko-niemieckiej było szeroko omawiane przez Wielką Trójkę począwszy od konferencji w Teheranie aż do konferencji poczdamskiej¹²³⁷. W listopadzie 1939 r. W. Sikorski złożył wizytę w Londynie, podczas której ujawniła się niechęć rządu Wielkiej Brytanii do zlikwidowania enklawy Prus Wschodnich¹²³⁸. W. Churchill dążył jednak do zmian granicy polsko-niemieckiej na korzyść Polski¹²³⁹. Jak wskazuje T. Kozik, już w 1942 r. F. D. Roosevelt uważał, że Polska powinna otrzymać Gdańsk i część Śląska w zamian za utracone terytoria położone za linią Curzona¹²⁴⁰. Podczas konferencji w Moskwie i w Teheranie Wielka Trójka opowiadała się za odrodzeniem niezależnej i silnej Polski oraz za przesunięciem zachodniej granicy w sposób taki, aby terytorium Polski objęło dawne ziemie słowiańskie¹²⁴¹. W Teheranie F. D. Roosevelt oznajmił Stalinowi, że zgadza się ze stanowiskiem radzieckim w sprawie przyjęcia linii Odry jako granicy Polski na zachodzie¹²⁴². Pod wpływem ZSRR od czasu konferencji teherańskiej dało się dostrzec

¹²³¹ G. Warner, *From ally to enemy: Britain and the Soviet Union, 1941-1948* [w:] *Diplomacy and World Power: Studies in British Foreign Policy 1890-1950*, red. M. Dockrill, B. McKercher, Cambridge University Press, Cambridge 1996, s. 231.

¹²³² K. Kącka, *Zagadnienie polskich granic w działalności Ministerstwa Prac Kongresowych oraz Biura Prac Kongresowych 1940-1948*, *Historia i Polityka*, Nr 2-3, 2009-2010, s. 225.

¹²³³ R. Bierzanek, J. Symonides, *op. cit.*, s. 66.

¹²³⁴ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 297.

¹²³⁵ J. Kukułka, *Historia...*, s. 21.

¹²³⁶ L. Pastusiak, *op. cit.*, s. 84.

¹²³⁷ A. M. de Zayas, *Nemesis at Potsdam. The Expulsion of the Germans from the East*, University of Nebraska Press, Lincoln 1989, s. 38; L. Pastusiak, *op. cit.*, s. 80.

¹²³⁸ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 60.

¹²³⁹ H. Sundhausen, *op. cit.*

¹²⁴⁰ T. Kozik, *Die Rolle der USA bei der Planung der Vertreibung der Deutschen aus Polen und der Tschechoslowakei nach dem Zweiten Weltkrieg*, GRIN Verlag, München 2011, s. 5.

¹²⁴¹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 20.

¹²⁴² L. Pastusiak, *op. cit.*, s. 80.

rosnącą zgodę Wielkiej Trójki w sprawie uznania polskich nabytków terytorialnych na zachodzie jako rekompensaty za utracone na rzecz ZSRR tereny wschodnie¹²⁴³.

Na konferencji w Jałcie W. Churchill początkowo zakładał zwiększenie terytorium Polski na północy o Prusy Wschodnie, a na zachodzie – do linii Nysy Kłodzkiej¹²⁴⁴. Stalin, opierając się na ustaleniach zapadłych podczas konferencji w Moskwie, przedstawił rezolucję wyznaczającą zachodnią granicę Polski na Nysie Łużyckiej¹²⁴⁵. Spór o granicę zachodnią trwał podczas siedmiu spośród ośmiu posiedzeń konferencji. Churchill uzależniał zgodę na przyszłe granice Polski od wspólnego ustalenia profilu politycznego polskiego rządu, na co nie zgadzał się Stalin¹²⁴⁶. Stalin uważał, że najpierw należy określić granice Polski, a dopiero potem zająć się sprawą rządu. Rezolucja Stalina nie uzyskała poparcia Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych¹²⁴⁷. Wielka Trójka poprzestała jedynie na ogólnikowym stwierdzeniu, że Polska powinna otrzymać przyrost terytorialny na zachodzie i północy¹²⁴⁸. Rozmiary przyrostu terytorialnego miały zostać określone po zasięgnięciu opinii rządu polskiego¹²⁴⁹. W Jałcie nie doszło zatem do ostatecznego uzgodnienia stanowisk w sprawie zachodniej granicy Polski¹²⁵⁰. Pod naciskiem Churchilla konkretne określenie granicy polsko-niemieckiej miało nastąpić dopiero po zakładanej reorganizacji rządu polskiego¹²⁵¹. Uchwały konferencji jałtańskiej zostały zaakceptowane przez Rząd Tymczasowy¹²⁵².

10. Podsumowanie

Okres dwudziestolecia międzywojennego bywa nazywany jedynie rozejmem, gdyż podłożem II wojny światowej stały się skutki I wojny światowej. Rezultaty I wojny światowej wydawały się Niemcom niesprawiedliwe. W szczególnej sytuacji znalazła się Polska, która odzyskała niepodległość. Podpisany dnia 28 czerwca 1919 r. i ratyfikowany dnia 10 stycznia 1920 r. Traktat Wersalski odebrał Niemcom znaczny procent terytorium i wszystkie posiadłości kolonialne. Mimo że Traktat Wersalski skutkował dużymi stratami terytorialnymi, w Niemczech wzbudzały głównie dezaprobatę zmiany granic na rzecz Polski. Niemcy nie pogodziły się także

¹²⁴³ P. Madajczyk, *Wysiedlenia i przesiedlenia popoczdamskie ludności niemieckiej z Polski [w:] Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 21.

¹²⁴⁴ J. Kukułka, *Historia...*, s. 21.

¹²⁴⁵ G. Labuda, *op. cit.*, s. 289.

¹²⁴⁶ J. Kukułka, *Historia...*, s. 20.

¹²⁴⁷ G. Labuda, *op. cit.*, s. 289.

¹²⁴⁸ B. Kempen, *Die deutsch-polnische Grenze nach der Friedensregelung des Zwei-plus-Vier-Vertrages*, P. Lang, New York 1997, s. 50.

¹²⁴⁹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 342.

¹²⁵⁰ G. Labuda, *op. cit.*, s. 289; ; szerzej na ten temat w Rozdziale II 2.1.

¹²⁵¹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 21.

¹²⁵² J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *op. cit.*, s. 629.

z wynikami plebiscytów na Warmii, Mazurach, Powiślu z dnia 11 lipca 1920 r. i plebiscytu na Górnym Śląsku z dnia 20 marca 1921 r. Niemcy, które przegrały I wojnę światową i nie brały udziału w konferencji pokojowej w Paryżu, uznały Traktat Wersalski jako niesprawiedliwy dyktat narzucony przez państwa zwycięskie. Panujące w społeczeństwie niemieckim nastroje nacjonalizmu i rewanzu przyczyniły się do szerokiego poparcia dla narodowych socjalistów i dojścia NSDAP drogą legalną do władzy. Dążenie nazistów do panowania nad wszystkimi narodami, ekspansji terytorialnej i dominacji gospodarczej spotkało się z powszechnym poparciem Niemców.

Przyjęcie Paktu Ligi Narodów miało doprowadzić do rozwiązywania problemów spornych między państwami bez uciekania się do wojny oraz do przestrzegania wiążących sygnatariuszy Paktu umów międzynarodowych. Chociaż do zadań Ligi Narodów należało pełnienie funkcji rozjemczych w razie zaistnienia konfliktów między państwami, Liga nie sprawdziła się w tej roli, co wpłynęło na powstanie podczas II wojny światowej koncepcji powołania Organizacji Narodów Zjednoczonych.

Traktat Wersalski przewidywał demilitaryzację Niemiec, która polegała na likwidacji niemieckiego przemysłu zbrojeniowego, zniesieniu powszechnej służby wojskowej i zakazie produkcji uzbrojenia. Niemcy rozpoczęły jednak w ukryciu produkcję zbrojeniową, naruszając Traktat Wersalski. Nawet w okresie członkostwa w Lidze Narodów, tj. w latach 1926-1933, Niemcy kontynuowały zbrojenia na dużą skalę. Militaryzacja Niemiec nasiliła się w 1933 r., a od 1936 r. gospodarka niemiecka była prowadzona pod kątem przygotowań do wojny. Zbrojenia miały dodatni wpływ na gospodarkę, zatem spotykały się z aprobatą społeczeństwa. Hitler uważał przy tym, że wojna zaborcza jest najskuteczniejszym sposobem finansowania zbrojeń. Traktat Wersalski, mający służyć zapobiegnięciu możliwości ponownej agresji niemieckiej, nie sprawdził się w tej kwestii.

Podpisany w 1928 r. Pakt Brianda-Kellogga, który wszedł w życie dnia 25 lipca 1929 r., potępił uciekanie się do wojny jako sposobu załatwiania sporów międzynarodowych. Strony Paktu uznały, że rozstrzyganie wszystkich sporów i konfliktów powinno nastąpić jedynie za pomocą środków pokojowych. Mimo że Niemcy podpisały Pakt Brianda-Kellogga, liczyły się z możliwością rozpętania wojny totalnej w Europie.

Skierowany przeciw Polsce rewizjonizm terytorialny czasów Republiki Weimarskiej został wzbogacony po dojściu Hitlera do władzy o imperialistyczny program przedstawiony w książce „Mein Kampf”. Hitler krytykował polityków niemieckich, którzy dążyli jedynie do odzyskania przez Niemcy granic sprzed I wojny światowej. Od 1933 r. podłożem niemieckiej polityki zagranicznej wobec państw sąsiednich była pogarda wobec narodów słowiańskich. Mimo zawarcia układu polsko-niemieckiego z dnia 26 stycznia 1934 r., zerwanego jednostronnie przez Niemcy dnia 28 kwietnia 1939 r., Hitler nigdy nie akceptował istniejącej granicy z Polską. Skoro Polska odrzucała żądania terytorialne Hitlera, można było przewidzieć, że postawa Polski doprowadzi do niemieckiej agresji pozwalającej zrealizować zbrojnie główny cel Niemiec dotyczący zmiany granicy wschodniej.

Po przyłączeniu Austrii do Niemiec i zajęciu zbrojnym terytorium Czechosłowacji stało się jasne, że kolejną ofiarą niemieckiej napaści stanie się Polska. Należy mieć na

uwadze, że Niemcy naruszyły zawarty w Traktacie Wersalskim zakaz aneksji Austrii, a w przypadku Czechosłowacji – Układ Monachijski z dnia 30 września 1938 r.

Utworzona dnia 6 listopada 1937 r. oś Berlin-Rzym-Tokio czyniła przygotowania do rozpętania nowej wojny światowej. Izolacjonizm Stanów Zjednoczonych wobec problemów europejskich oraz polityka appeasementu Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1936-1939 ułatwiły państwom osi inwazję na inne państwa.

I wojna światowa doprowadziła do rozpadu mocarstw postabsolutnych w Europie i utworzenia wielu państw narodowych, w których granicach pozostały mniejszości narodowe, w tym mniejszość niemiecka. Państwami europejskimi, zamieszkiwanymi przez liczną zbiorowość niemiecką były m.in. Czechosłowacja i Polska. III Rzesza mobilizowała i udzielała pomocy finansowej mniejszości niemieckiej w tych państwach, aby uzyskać pomoc w realizacji planów zaborczych Hitlera. Mimo że mniejszość niemiecka cieszyła się faktycznie dużą swobodą, identyfikowała się z programem hitlerowców, popierając nacjonalizm wielkoniemiecki i dążenia do niemieckiej ekspansji terytorialnej. W odniesieniu do mniejszości niemieckiej w Polsce należy mieć na uwadze, że jeszcze przed dojściem do władzy Hitlera akcja wnoszenia skarg przeciwko Polsce do Ligi Narodów pogarszała sukcesywnie stosunki polsko-niemieckie po I wojnie światowej. Wynikało to z wadliwego rozwiązania w Traktacie Wersalskim problemu mniejszości narodowych, gdyż zagwarantowano im ochronę ze strony Ligi Narodów jedynie w niektórych państwach, w tym pominięto ochronę mniejszości polskiej w Niemczech. Akcja wnoszenia skarg objęła nie tylko Polskę. Również Niemcy Sudeccy wysyłali skargi do Ligi Narodów, narzekając na rzekome gnębienie mniejszości niemieckiej w Czechosłowacji.

II wojna światowa w Europie rozpoczęła się w 1939 r. wraz z niemiecką agresją na Polskę. Wkrótce działania wojenne rozprzestrzeniły się na Europę Zachodnią i Północną, a następnie na Europę Wschodnią. Hitlerowcy zajęli znaczne obszary Europy, z których część włączyli do Niemiec, a część traktowali jako terytoria okupowane lub protektoraty, korzystając z zasobów podbitych państw i narzucając nazistowski porządek. Inwazja Niemiec na ZSRR dnia 22 czerwca 1941 r. i zaatakowanie przez Japonię Stanów Zjednoczonych dnia 7 grudnia 1941 r. przyczyniły się do ukształtowania Koalicji Antyhitlerowskiej i współpracy Wielkiej Trójki. Podczas konferencji w Moskwie i w Teheranie Wielka Trójka opowiedziała się za przesunięciem granicy polsko-niemieckiej na zachód, aby Polska objęła dawne ziemie słowiańskie. W trakcie konferencji w Teheranie Stany Zjednoczone zaaprobowwały stanowisko ZSRR w sprawie Polski, przyjmując linię Odry jako granicę na zachodzie. Pod wpływem ZSRR od konferencji w Teheranie Wielka Trójka zgadzała się w sprawie uznania polskich nabytków terytorialnych na zachodzie jako rekompensaty za zaanektowane przez ZSRR ziemie wschodnie. Na konferencji Wielkiej Trójki w Jałcie, która odbyła się w dniach 4-11 lutego 1945 r. przewidziano przyrost terytorialny Polski na zachodzie i ustalono wschodnią granicę Polski na linii Curzona. Umowa Jałtańska z dnia 11 lutego 1945 r. zostanie omówiona w Rozdziale II.

Konferencja w Poczdamie, trwająca w dniach 17 lipca – 2 sierpnia 1945 r. jako ostatnie spotkanie na szczycie Wielkiej Trójki, zakończyła się podpisaniem Umowy Poczdamskiej, której treść zostanie przybliżona w Rozdziale II.

Analizując działania państw koalicji antyhitlerowskiej podejmowane wobec Niemiec, należy mieć na uwadze, że charakter, przebieg i rozmiar zniszczeń II wojny światowej, która dobiegła końca w Europie dnia 8 maja 1945 r. wraz z bezwarunkową kapitulacją Niemiec, odróżnia II wojnę światową od I wojny światowej.

Ukazane w rozdziale I wydarzenia historyczne są istotne dla zrozumienia przyczyny dokonanych przez Polskę powojennych wywłaszczeń niemieckich majątków, które zostaną szerzej przedstawione w Rozdziale II, oraz omówionych w Rozdziale III przesiedleń ludności niemieckiej z Polski.

Rozdział II.

Podstawy prawne wyłączeń niemieckich majątków dokonanych przez Polskę po II wojnie światowej

1. Umowa Jałtańska i Umowa Poczdamska jako podstawy ładu powojennego w Europie

1.1. Regulacje zawarte w Umowie Jałtańskiej z dnia 11 lutego 1945 r.

Umowa Jałtańska została podpisana dnia 11 lutego 1945 r. przez Stalina, F. D. Roosevelta i W. Churchilla¹²⁵³. Umowa Jałtańska była aktem przyjętym na zakończenie konferencji jałtańskiej, która odbyła się w dniach 4-11 lutego 1945 r.¹²⁵⁴

Rozdział I Umowy dotyczył Organizacji Narodów Zjednoczonych. Ustalono, że konferencja ONZ rozpocznie się dnia 25 kwietnia 1945 r. w San Francisco. Podjęto decyzję w sprawie trybu głosowania w Radzie Bezpieczeństwa ONZ. Wprowadzono prawo weta, które objęło stałych członków Rady Bezpieczeństwa¹²⁵⁵. W Rozdziale II Umowy została zawarta deklaracja o wyzwolonej Europie. Wielka Trójka zawarła porozumienie, aby w ciągu tymczasowego okresu stabilizowania się stosunków w wyzwolonej Europie uzgadniać wspólną politykę w zakresie udzielania pomocy państwom uwolnionym od niemieckiej dominacji oraz rozwiązywania pilnych zagadnień z dziedziny politycznej i gospodarczej. Deklaracja o wyzwolonej Europie zakładała zniszczenie ostatnich śladów narodowego socjalizmu i faszyzmu oraz utworzenie w państwach instytucji demokratycznych. Wielka Trójka odwołała się do zasad zawartych w Karcie Atlantyckiej z dnia 14 sierpnia 1941 r. i Deklaracji Narodów Zjednoczonych z dnia 1 stycznia 1942 r. A. Klafkowski zauważa, że Deklaracja Narodów Zjednoczonych była potwierdzeniem przyjęcia zawartych w Karcie Atlantyckiej zasad za podstawę działania wszystkich Narodów Zjednoczonych¹²⁵⁶. Rozdział III Umowy przewidywał dokonanie podziału Niemiec. Działania podjęte wobec Niemiec miały na celu zapewnienie w przyszłości pokoju i bezpieczeństwa

¹²⁵³ Tekst zamieszczony na stronie: <http://avalon.law.yale.edu/wwii/yalta.asp> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹²⁵⁴ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 297.

¹²⁵⁵ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 73.

¹²⁵⁶ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 232.

światowego¹²⁵⁷. Zgodnie z Rozdziałem IV Umowy Francja miała otrzymać strefę okupacyjną w Niemczech¹²⁵⁸.

Rozdział V Umowy dotyczył odszkodowań wojennych. Wielka Brytania, Stany Zjednoczone i ZSRR uznały za konieczne nałożenie na Niemcy obowiązku naprawienia szkód, jakich doznały państwa alianckie w wojnie, w jak najszerszym zakresie¹²⁵⁹. Przyjęto przy tym zasadę wyegzekwowania odszkodowań odpowiednio do możliwości płatniczych pokonanego wroga. Realizując zawarte w Rozdziale V Umowy założenia, obradująca w Moskwie komisja uzgodniła zasady odszkodowań wojennych od Niemiec, które zostały następnie przyjęte w Umowie Poczdamskiej¹²⁶⁰. Rozdział VI Umowy Jałtańskiej odnosił się do zbrodni wojennych.

W Rozdziale VII Umowy zawarto postanowienia dotyczące Polski. Podjęto decyzję o utworzeniu w Polsce Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej¹²⁶¹. Uzgodniono przebieg wschodniej granicy Polski¹²⁶². Wielka Trójka ustaliła, że na rzecz Polski powinna zostać przyznana znaczna część terytorium niemieckiego na północy i zachodzie, co było zapowiedzią dokonania zmian granicy wschodniej i północnej Niemiec¹²⁶³. Wielka Trójka zagwarantowała Polsce udział w ostatecznym uregulowaniu granicy z Niemcami. Umowa Jałtańska przewidywała zasięgnięcie opinii polskiego Rządu co do wielkości zmian terytorialnych na zachodzie Polski¹²⁶⁴. Tym samym w odniesieniu do granic Polski Umowa Poczdamska miała charakter aktu wykonawczego wobec Umowy Jałtańskiej¹²⁶⁵. Konsultacje z nowo powstałym rządem polskim w sprawie granicy zachodniej odbyły się w trakcie konferencji poczdamskiej. Polska delegacja rządowa złożyła oświadczenia, o wyrażeniu zgody na otrzymanie terytoriów¹²⁶⁶. Po przyjęciu przez Wielką Trójkę w Umowie Jałtańskiej decyzji dotyczącej zwiększenia terytorium Polski nastąpiła w Umowie Poczdamskiej ostateczna delimitacja granicy polsko-niemieckiej¹²⁶⁷.

Rozdział VIII Umowy Jałtańskiej odnosił się do Jugosławii. W Rozdziale IX Umowy zostały poruszone kwestie granic: włosko-jugosłowiańskiej i włosko-austriackiej. W Rozdziale X Umowy uznano konieczność unormowania stosunków bułgarsko-jugosłowiańskich. Rozdział XI Umowy odnosił się do Europy Południo-

¹²⁵⁷ *Ibidem*, s. 469.

¹²⁵⁸ Szerzej na ten temat w Rozdziale III 4.

¹²⁵⁹ M. Muszyński, *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 157.

¹²⁶⁰ S. Hambura, *Reparacje...*

¹²⁶¹ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *op. cit.*, s. 629.

¹²⁶² O. Terlecki, *op. cit.*, s. 297.

¹²⁶³ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 259

¹²⁶⁴ *Ibidem*, s. 346, 350.

¹²⁶⁵ G. Labuda, *op. cit.*, s. 292.

¹²⁶⁶ B. Sierakowski, *Wyłączenie osób narodowości niemieckiej z grona uprawnionych określonych w projekcie ustawy o świadczeniach pieniężnych przyznawanych niektórym osobom, których dotyczyły procesy nacjonalizacji*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 4, 2009, s. 82.

¹²⁶⁷ G. Labuda, *op. cit.*, s. 292.

wo-Wschodniej. Rozdział XII Umowy dotyczył sytuacji w Iranie. W myśl Rozdziału XIII Umowy miały odbywać się w przyszłości spotkania ministrów spraw zagranicznych Wielkiej Trójki. W Rozdziale XIV Umowy zasygnalizowano konieczność zajęcia się zagadnieniami związanymi z cieśninami czarnomorskimi. Wraz z podpisaniem Umowy Jałtańskiej Wielka Trójka zawarła porozumienie dotyczące Japonii. W porozumieniu określono przyszły status terytoriów okupowanych dotychczas przez Japonię¹²⁶⁸. ZSRR zobowiązał się przystąpić do wojny przeciwko Japonii w ciągu trzech miesięcy po pokonaniu Niemiec¹²⁶⁹.

1.2. Regulacje zawarte w Umowie Poczdamskiej z dnia 2 sierpnia 1945 r.

Dnia 2 sierpnia 1945 r. na zakończenie konferencji poczdamskiej została podpisana przez Stany Zjednoczone, ZSRR i Wielką Brytanię Umowa Poczdamska¹²⁷⁰. Francja przystąpiła do Umowy dnia 7 sierpnia 1945 r.¹²⁷¹

W rozdziale I Umowy zostało zawarte porozumienie w przedmiocie utworzenia Rady Ministrów Spraw Zagranicznych. W skład Rady weszli ministrowie pięciu państw: Wielkiej Brytanii, Chin, Francji, Stanów Zjednoczonych i ZSRR. Zadaniem Rady było przygotowanie traktatów pokojowych z państwami pokonanymi¹²⁷². Ustalono, że Rada zbierze się po raz pierwszy w Londynie nie później niż dnia 1 września 1945 r. Do zadań Rady należało przedstawienie Narodom Zjednoczonym opracowanych traktatów pokoju z Włochami, Rumunią, Bułgarią, Węgrami i Finlandią. Radę zobowiązano do przygotowania traktatu pokojowego z Niemcami, który zostanie przyjęty po utworzeniu rządu niemieckiego¹²⁷³.

Na konferencji poczdamskiej osiągnięto porozumienie w zakresie zasad politycznych i gospodarczych, na jakich ma być oparta wspólna polityka wobec pokonanych Niemiec. Rozdział II Umowy Poczdamskiej ustalił polityczne i gospodarcze zasady służące za podstawę traktowania Niemiec w początkowym okresie kontroli. W Poczdamiu uzgodniono, że alianci nie zamierzają zniszczyć narodu niemieckiego¹²⁷⁴. Rozdział II Umowy dotyczył zasad przebudowy Niemiec¹²⁷⁵. W rozdziale II Umowy Wielka Trójka uzgodniła zasady sprawowania władzy w Niemczech w początkowym okresie kontroli: decentralizację, demilitaryzację, denazyfikację i demokratyzację, aby przygotować Niemców do przyszłego życia politycznego na podstawach demokratycznych oraz do pokojowej współpracy z innymi państwami¹²⁷⁶. Celem okupacji Niemiec było dokonanie zupełnego rozbrojenia oraz nadzór nad

¹²⁶⁸ O. Terlecki, *op. cit.* s. 330.

¹²⁶⁹ J. Tubielewicz, *op. cit.*, s. 420.

¹²⁷⁰ Tekst zamieszczony na stronie: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/decade17.asp [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹²⁷¹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 207.

¹²⁷² J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 60.

¹²⁷³ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 700; A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 510.

¹²⁷⁴ J. Kukułka, *Historia...*, s. 29.

¹²⁷⁵ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 78.

¹²⁷⁶ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 494.

przemysłem niemieckim, który mógłby zostać użyty w przyszłości do produkcji wojennej¹²⁷⁷. Zbędne dla produkcji pokojowej siły wytwórcze miały zostać przeznaczone na spłatę odszkodowań wojennych¹²⁷⁸. Na terytorium Niemiec należało przywrócić samorząd lokalny, oparty na zasadach demokratycznych i pochodzący z wyborów. Zamiast utworzenia centralnego rządu niemieckiego Umowa Poczdamska przewidywała powołanie działów administracji, na których czele staną Sekretarze Stanu pod kierunkiem Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami¹²⁷⁹. Władzę najwyższą mieli sprawować w strefach okupacyjnych naczelnicy dowódcy państw Wielkiej Czwórki¹²⁸⁰. W Umowie przewidziano potraktowanie Niemiec podczas okupacji jako gospodarczą całość. Zakładano zdecentralizowanie w możliwie najkrótszym czasie gospodarki niemieckiej, aby doprowadzić do usunięcia nadmiernej koncentracji potęgi ekonomicznej¹²⁸¹.

Rozdział III Umowy dotyczył odszkodowań wojennych od Niemiec. Zgodnie z Rozdziałem III Umowy roszczenia odszkodowawcze Wielkiej Trójki i innych państw powinny zostać zaspokojone z niemieckich majątków, które znajdują się w strefach okupacyjnych lub za granicą¹²⁸². W Umowie postanowiono o przyznaniu ZSRR odszkodowań z radzieckiej strefy okupacyjnej, zaś roszczenia innych państw miały być pobierane z zachodnich stref okupacyjnych¹²⁸³. ZSRR uzyskał prawo do 25 % sprzętu z zakładów produkcyjnych, demontowanych w zachodnich strefach okupacyjnych¹²⁸⁴. ZSRR miał otrzymać 10 % wyposażenia przemysłowego bez świadczenia wzajemnego, a dalsze 15 % – w zamian za dostawy żywności i surowców z radzieckiej strefy okupacyjnej¹²⁸⁵. Wielka Brytania i Stany Zjednoczone zrezygnowały z roszczeń dotyczących majątków niemieckich położonych w Austrii, Bułgarii, Finlandii, Rumunii i na Węgrzech. ZSRR zrezygnował z roszczeń do majątków niemieckich ulokowanych w innych państwach. Majątki te podlegały rozdzieleniu między pozostałymi państwami uprawnionymi do odszkodowań¹²⁸⁶. Zgodnie z Rozdziałem III Umowy Polsce umożliwiono zaspokojenie roszczeń w ramach wschodniej strefy, która objęła łącznie: radziecką strefę okupacyjną i majątki niemieckie znajdujące się w Austrii, Bułgarii, Finlandii, Rumunii i na Węgrzech. Podczas konferencji poczdamskiej Polska nie miała prawa decydowania w sprawie odszkodowań wojennych od Niemiec. ZSRR zobowiązał się zaspokoić polskie roszczenia Polski z przyznanej na rzecz ZSRR części odszkodowań. W Rozdziale III Umowy Poczdamskiej uregu-

¹²⁷⁷ C. Madajczyk, *Okupacja...*, s. 5.

¹²⁷⁸ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 61.

¹²⁷⁹ *Idem*, *Historia Niemiec...*, s. 494.

¹²⁸⁰ *Idem*, *Historia polityczna...*, s. 60.

¹²⁸¹ C. Madajczyk, *Okupacja...*, s. 84, 87.

¹²⁸² W. M. Góralski, *Przejęcie własności niemieckiej przez Państwo Polskie po drugiej wojnie światowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, Warszawa 2004 <<http://uwlaszczenia.gabo.pl/dok1.php?id=126>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹²⁸³ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 61.

¹²⁸⁴ S. Hambura, *Reparacje...*

¹²⁸⁵ C. Madajczyk, *Okupacja...*, s. 85; J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 61.

¹²⁸⁶ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

lowano kwestie dotyczące odszkodowań wojennych zgodnie z postanowieniami zawartymi w Rozdziale V Umowy Jałtańskiej¹²⁸⁷. W Umowie Poczdamskiej uściślono uregulowania Umowy Jałtańskiej w zakresie odszkodowań¹²⁸⁸. Umowa Poczdamska powtórzyła przy tym postanowienia Umowy Jałtańskiej odnoszące się do uznania przez Wielką Trójkę za sprawiedliwe, aby obciążyć Niemcy obowiązkiem odszkodowawczym w maksymalnie możliwy sposób¹²⁸⁹.

Rozdział IV Umowy Poczdamskiej przewidywał usunięcie niemieckiej marynarki wojennej i floty handlowej. W rozdziale V Umowy zawarto regulacje dotyczące Królewca i strefy przyległej. Północna część Prus Wschodnich wraz z Królewcem została przyłączona do ZSRR¹²⁹⁰. Rozdział VI Umowy odnosił się do zbrodniarzy wojennych. Rozdział VII Umowy był w całości poświęcony Austrii.

W Rozdziale VIII Umowy zostały zawarte regulacje dotyczące Polski. Rozdział VIII Umowy nawiązał do postanowień Umowy Jałtańskiej. Wielka Trójka potwierdziła zasięgnięcie opinii TRJN odnośnie do przyłączenia do Polski na północy i zachodzie części niemieckiego terytorium¹²⁹¹. Delimitacja zachodniej granicy Polski wzdłuż linii Odra-Nysa Łużycka miała nastąpić w ramach regulacji pokojowej¹²⁹². Byłe niemieckie tereny, które przyznano Polsce, zostały wyłączone z radzieckiej strefy okupacyjnej¹²⁹³. W konsekwencji na podstawie Umowy Poczdamskiej granica polsko-niemiecka uległa przesunięciu na zachód¹²⁹⁴.

Rozdział IX Umowy Poczdamskiej odnosił się do traktatów pokojowych i Organizacji Narodów Zjednoczonych. Rozdział X Umowy normował kwestie terytoriów powierniczych. W Rozdziale XI Umowy zawarto postanowienia dotyczące Rumunii, Bułgarii i Węgier. Aneks I do Umowy odnosił się do Węgier.

Rozdział XII Umowy unormował zagadnienie przesiedlenia Niemców. Ustalono, że ludność niemiecka z Polski, Czechosłowacji i Węgier zostanie przesiedlona do Niemiec¹²⁹⁵. Realizacja przymusowych wysiedleń miała nastąpić w porozumieniu z Wielką Trójką¹²⁹⁶. Obowiązek uregulowania całokształtu spraw związanych z transferem ludności niemieckiej z Polski, Czechosłowacji i Węgier został nałożony na Sojuszniczą Radę Kontroli nad Niemcami¹²⁹⁷.

¹²⁸⁷ S. Hambura, *Reparacje...*

¹²⁸⁸ C. Madajczyk, *Okupacja...*, s. 85.

¹²⁸⁹ S. Hambura, *Reparacje...*

¹²⁹⁰ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 61.

¹²⁹¹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 344.

¹²⁹² J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 61.

¹²⁹³ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *op. cit.*, s. 633; P. Łaski, *Adiudykacja...*, s. 234.

¹²⁹⁴ J. Barcz, *Problem utraty obywatelstwa polskiego przez emigrantów z Polski do Republiki Federalnej Niemiec na podstawie uchwały Rady Państwa nr 37/56 [w:] Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 115.

¹²⁹⁵ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 61.

¹²⁹⁶ C. Madajczyk, *Okupacja...*, s. 7.

¹²⁹⁷ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 312; szerzej na ten temat w Rozdziale III 9.6.

Zawarte w rozdziale XIII Umowy uregulowania odnosiły się do urzędzeń służących do wydobywania ropy naftowej w Rumunii. W rozdziale XIV Umowy przewidziano wycofanie wojsk alianckich z Iranu. Rozdział XV Umowy dotyczył międzynarodowej strefy w Tangerze. W Rozdziale XVI Umowy postanowiono o konieczności dokonania między Wielką Trójką i Turcją regulacji w sprawie cieśnin na Morzu Czarnym. W rozdziale XVII Umowy powierzono Radzie Ministrów Spraw Zagranicznych zajęcie się zagadnieniem międzynarodowych dróg wodnych śródlądowych. Rozdział XVIII Umowy nawiązywał do kwestii transportu w Europie. Unormowania zawarte w Rozdziale XIX Umowy nakazywały wydanie dyrektyw dla Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami wraz z informacjami o przebiegu konferencji oraz o zakresie obowiązków. Rozdział XX Umowy i Aneks II do Umowy odnosiły się do odszkodowań wojennych. W Aneksie II zawarto także ustalenia dotyczące Japonii. Rozdział XXI Umowy potwierdzał odbycie rozmów Wielkiej Trójki dotyczących spraw wojskowych.

Warto zauważyć, że w rozdziałach I, VIII i X Umowy Poczdamskiej nawiązano do treści Umowy Jałtańskiej z dnia 11 lutego 1945 r.

2. Włączenie Ziem Odzyskanych do terytorium Polski

Podczas ofensywy radzieckiej w 1945 r. Armia Czerwona, wypierając Niemców w kierunku zachodnim, nie przekazywała władzy Polakom na terenach położonych na wschód od Linii Curzona, natomiast przekazywała władzę na przedwojennych ziemiach niemieckich¹²⁹⁸. Dawne niemieckie tereny wschodnie dostały się pod panowanie Polski w okresie od stycznia do maja 1945 r.¹²⁹⁹ Polskie władze wojskowe, a następnie władze administracyjne przejmowały kontrolę nad obszarami położonymi na wschód od Odry i Nisy Łużyckiej¹³⁰⁰. Podczas gdy w Jałcie odbywała się konferencja Wielkiej Trójki, dnia 5 lutego 1945 r. prezydent KRN zapowiedział przejście przedwojennych ziem niemieckich¹³⁰¹. Dnia 14 marca 1945 r. Rada Ministrów dokonała podziału ziem przekazanych przez władze radzieckich na okręgi administracyjne¹³⁰². Prace nad ujednoczeniem terytorium Polski i nowym podziałem administracyjnym toczyły się w Ministerstwie Administracji Publicznej już od połowy 1945 r.¹³⁰³ Terytoria, które Polska uzyskała kosztem Niemiec po II wojnie światowej, były początkowo nazywane Ziemiami Odzyskanymi, a następnie Ziemiami Zachodnimi i Północnymi¹³⁰⁴.

¹²⁹⁸ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 13.

¹²⁹⁹ S. Hambura, *Reparacje...*

¹³⁰⁰ P. Madajczyk, *Wysiedlenia...*, s. 22.

¹³⁰¹ S. Hambura, *Reparacje...*

¹³⁰² P. Kacprzak, *Polskie władze administracyjne w procesie wysiedlania ludności niemieckiej w latach 1945-1949*, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, Zeszyt 1, 2010, s. 211.

¹³⁰³ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 367.

¹³⁰⁴ T. Domińczyk, *Mienie opuszczone i mienie poniemieckie*, *Przegląd Sądowy*, Nr 9, 2007, s. 5.

2.1. Polska ocena zmian terytorialnych na rzecz Polski unormowanych w Umowie Poczdamskiej

Postanowienia graniczne Umowy Poczdamskiej oznaczały zmniejszenie terytorium Niemiec o 23 % w stosunku do Niemiec w granicach z 1937 r.¹³⁰⁵ W Umowie Poczdamskiej dokonano cesji terytorialnych. W ocenie B. Sierakowskiego dokonana na rzecz Polski cesja była retrocesją¹³⁰⁶. Zachodnia granica Polski uzyskała przebieg wzdłuż biegu Odry i Nysy Łużyckiej. Polska otrzymała część Prus Wschodnich i Gdańsk, znajdujący się przed II wojną światową pod ochroną Ligi Narodów¹³⁰⁷. Z uwagi na retrocesję terytoria, które powróciły do Polski w 1945 r., zostały określone mianem Ziem Odzyskanych¹³⁰⁸.

A. Klafkowski wskazuje, że ostateczne określenie zachodniej granicy polsko-niemieckiej nastąpiło w Umowie Poczdamskiej wzdłuż linii Odra – Nysa Łużycka, a ostateczne wyznaczenie granicy zachodniej Polski miało nastąpić podczas konferencji pokojowej¹³⁰⁹. W ocenie G. Labudy celem przyszłej konferencji pokojowej z udziałem wszystkich państw biorących udział w wojnie było jedynie zatwierdzenie postanowień Umowy Poczdamskiej w sprawie granicy¹³¹⁰. W treści Umowy Poczdamskiej znalazło się pojęcie „dawnych ziem niemieckich”, co wskazuje, że Wielka Trójka w momencie podpisywania Umowy nie traktowała położonych na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej terytoriów jako należących do Niemiec¹³¹¹. M. Muszyński podkreśla zależność dokonanych w 1945 r. zmian terytorialnych na rzecz Polski z wynikającym z Umowy Jałtańskiej i Umowy Poczdamskiej międzynarodowym zobowiązaniem Polski do przesiedlenia Niemców¹³¹². Zawarte w Umowie Poczdamskiej unormowanie transferu ludności niemieckiej miało związek z uregulowaniem i stabilizacją polskich granic¹³¹³. W ocenie J. Krasuskiego postanowienie o przesiedleniu ludności niemieckiej z Polski nadawało postanowieniom granicznym cechy trwałości¹³¹⁴.

Umowa Poczdamka była dla Polski umową międzynarodową *in favorem tertii*. A. Klafkowski zauważa, że przewidziane w treści Umowy uprawnienia Polski korzystają z ochrony, jaką przewiduje prawo międzynarodowe w odniesieniu do

¹³⁰⁵ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 62.

¹³⁰⁶ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 79.

¹³⁰⁷ C. Madajczyk, *Okupacja...*, s. 7.

¹³⁰⁸ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 79.

¹³⁰⁹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 344.

¹³¹⁰ G. Labuda, *op. cit.*, s. 291.

¹³¹¹ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 79; P. Łaski, *Refleksje na temat żądań odszkodowawczych niemieckich „osób wypędzonych” z tytułu ich wywłaszczenia w Polsce po II wojnie światowej*, Zeszyty Naukowe Akademii Techniczno-Rolniczej im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich w Bydgoszczy. Nauki Społeczne, Zeszyt 30, 2001, s. 38.

¹³¹² M. Muszyński, *Obywatelstwo tzw... (część I)*, s. 33.

¹³¹³ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 426.

¹³¹⁴ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 61.

każdej umowy zawartej na korzyść państwa trzeciego¹³¹⁵. W ocenie B. Sierakowskiego Umowa stworzyła dla Polski dwa generalne uprawnienia *in favorem tertii*. Jedno z nich odnosiło się do terytorium, a drugie – do stosunków ludnościowych na otrzymanym terytorium¹³¹⁶. Polska konsekwentnie reprezentuje stanowisko, że konstytucyjny charakter zmian terytorialnych wynikał bezpośrednio z Umowy Poczdamskiej¹³¹⁷. Zdaniem G. Labudy o ostatecznym ukształtowaniu granicy polskiej na Odrze i Nysie w 1945 r. przesądziły: klęska militarna Niemiec i decyzje o charakterze politycznym¹³¹⁸. Podstawą obowiązywania Umowy Poczdamskiej jest zasada *pacta sunt servanda*¹³¹⁹. Gdy Polska wyraziła zgodę na prawa przyznane na jej korzyść w Umowie Poczdamskiej, strony Umowy utraciły tytuł do swobodnego dysponowania tymi prawami¹³²⁰. Uzyskane przez Polskę prawa należy traktować jako nieodwołalne¹³²¹.

Dawne niemieckie tereny były rekompensatą dla Polski za ubytki terytorialne na rzecz ZSRR¹³²². Polska utraciła ziemie położone na wschód od linii Curzona¹³²³. Zdaniem W. M. Góralskiego Wielka Trójka zdawała sobie sprawę, że bez terytorialnej rekompensaty okrojona Polska byłaby państwem kadłubowym o wątpliwej zdolności do przetrwania jako państwo¹³²⁴. J. Barcz i J. A. Frowein zauważają, że Polska konsekwentnie traktuje otrzymanie położonych na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej niemieckich obszarów jako część odszkodowań wojennych¹³²⁵. Dawne niemieckie terytoria były z punktu widzenia prawa międzynarodowego publicznego odszkodowaniami wojennymi, które służyły wyrównaniu Polsce szkód doznanych podczas II wojny światowej¹³²⁶. P. Łaski podkreśla, że prawnomiędzynarodowa odpowiedzialność państwa będącego agresorem może skutkować odłączeniem części terytorium tego państwa celem zapobieżenia dokonania agresji w przyszłości¹³²⁷.

¹³¹⁵ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 350.

¹³¹⁶ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 82.

¹³¹⁷ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹³¹⁸ G. Labuda, *op. cit.*, s. 338.

¹³¹⁹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 462.

¹³²⁰ P. Łaski, *Adiudykacja...*, s. 234; B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 82.

¹³²¹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 350.

¹³²² W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹³²³ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 83.

¹³²⁴ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹³²⁵ J. Barcz, J. A. Frowein, *Ekspertyza w sprawie roszczeń z Niemiec przeciwko Polsce w związku z drugą wojną światową*, 2004 <http://www.mpil.de/files/pdf1/anspr_pol.pdf>, s. 10 [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹³²⁶ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 82; R. Grzeszczak, *Problematyka roszczeń majątkowych w stosunkach polsko-niemieckich* <<http://robertgrzeszczak.bio.wpia.uw.edu.pl/files/2012/10/PROBLEMATYKA-ROSZCZE%C5%83-MAJ%C4%84TKOWYCH.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹³²⁷ P. Łaski, *Uwagi na temat cesji...*, s. 18; szerzej na temat Ligi Narodów w Rozdziale III 3.4.

2.2. Regulacje zawarte w Dekrecie z dnia 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziem Odzyskanych

Dnia 13 listopada 1945 r. Rada Ministrów wydała Dekret o zarządzie Ziem Odzyskanych¹³²⁸. Upoważnienie do dokonywania regulacji w drodze Dekretu zostało zawarte w art. 1 Ustawy KRN z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy¹³²⁹. Ustawa przyznawała określone kompetencje Rządowi Tymczasowemu powołanemu dnia 31 grudnia 1944 r. w miejsce PKWN¹³³⁰. Ustawa weszła w życie dnia 6 stycznia 1945 r. Zgodnie z art. 1 Ustawy uprawnienia PKWN, które unormowała Ustawa z dnia 15 sierpnia 1944 r. o tymczasowym trybie wydawania dekretów z mocą ustawy, zostały scedowane na Rząd Tymczasowy¹³³¹. Na mocy art. 2 Ustawy z dnia 3 stycznia 1945 r. jej wykonanie powierzono Prezesowi Rady Ministrów. Ustawa obowiązywała do dnia 20 lutego 1947 r.

Dekret z dnia 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziem Odzyskanych wszedł w życie dnia 27 listopada 1945 r. Na podstawie art. 1 Dekretu zostało utworzone Ministerstwo Ziem Odzyskanych¹³³². Art. 2 Dekretu określił zakres terytorialny działania Ministerstwa¹³³³. Art. 2 Dekretu unormował także główne zadania polskiej władzy państwowej na Ziemiach Odzyskanych¹³³⁴. Do zadań Ministerstwa Ziem Odzyskanych należało zaludnienie i zagospodarowanie dawnych niemieckich terytoriów¹³³⁵. Ministerstwo miało zajmować się opracowaniem wytycznych polskiej polityki na Ziemiach Odzyskanych, przeprowadzeniem planowanej akcji osiedleńczej oraz zarządem mieniem poniemieckim. W ocenie T. Domińczyka użycie w art. 2 Dekretu określenia majątek poniemiecki wskazuje, że wszelkie mienie pozostawione przez

¹³²⁸ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 27 listopada 1945 r. Nr 51, poz. 295.

¹³²⁹ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 6 stycznia 1945 r. Nr 1, poz. 1.

¹³³⁰ P. Kacprzak, *Polskie...*, s. 208.

¹³³¹ Szerzej na temat Ustawy z dnia 15 sierpnia 1944 r. w Rozdziale II 3.1.

¹³³² Art. 1: „*Na okres przejściowy, dopóki tego wymagać będą potrzeby nadzwyczajne, tworzy się Ministerstwo Ziem Odzyskanych*”.

¹³³³ Art. 2: „*Ministerstwo Ziem Odzyskanych obejmuje swoją działalnością ziemie odzyskane na zachód i północ od granic Państwa z roku 1939.*”

Do zakresu działania Ministerstwa Ziem Odzyskanych należy:

- a) *opracowywanie wytycznych polityki Państwa na ziemiach odzyskanych oraz planu ich zagospodarowania i czuwanie nad jego wykonaniem,*
- b) *przeprowadzenie planowej akcji osiedleńczej,*
- c) *zaopatrywanie ludności w przedmioty, służące do zaspokojenia jej potrzeb gospodarczych,*
- d) *zarząd mieniem poniemieckim,*
- e) *administracja ziem odzyskanych, przy czym do właściwości Ministra Ziem Odzyskanych należą wszystkie sprawy, które poza tym obszarem należą do właściwości Ministra Administracji Publicznej,*
- f) *koordynowanie lub inicjowanie działalności innych Ministrów i podległych im organów na ziemiach odzyskanych, z wyjątkiem spraw należących do zakresu działania Ministerstwa Spraw Zagranicznych i Ministerstwa Żeglugi i Handlu Zagranicznego”.*

¹³³⁴ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 359.

¹³³⁵ G. Labuda, *op. cit.*, s. 299.

dotychczasowych niemieckich właścicieli wiązało się z utratą własności¹³³⁶. Art. 4 Dekretu uregulował zagadnienia obowiązujące na Ziemiach Odzyskanych porządku prawnego¹³³⁷. Na podstawie art. 4 Dekretu moc obowiązująca ustawodawstwa polskiego została rozciągnięta na Ziemię Odzyskaną z dniem 27 listopada 1945 r.¹³³⁸ Art. 8 Dekretu regulował sytuację Wojska Polskiego stacjonującego na Ziemiach Odzyskanych¹³³⁹. Skoro zgodnie z treścią Umowy Poczdamskiej z dnia 2 sierpnia 1945 r. Ziemię Odzyskaną nie były częścią radzieckiej strefy okupacyjnej, wszelkie obowiązki w zakresie przywrócenia i stabilizacji bezpieczeństwa publicznego na Ziemiach Odzyskanych zostały przekazane polskim władzom państwowym. W konsekwencji w art. 8 Dekretu zlecono odpowiednim ministrom unormowanie kwestii dotyczących sieci garnizonów Wojska Polskiego i ich liczebności. Dnia 1 listopada 1945 r. podległe Ministrowi Obrony Narodowej Wojska Ochrony Pogranicza zaczęły wykonywać obowiązki w zakresie ochrony polskich granic¹³⁴⁰.

A. Klafkowski wskazał, że Dekret z dnia 13 listopada 1945 r. uregulował łącznie następujące zagadnienia prawne: warunki obejmowania przez Polskę byłych terytoriów niemieckich, główne zadania polskiej administracji państwowej na odzyskanych terytorium, ujednoczenie systemu prawnego, podział administracyjny i sądowy na Ziemiach Odzyskanych, przywrócenie i stabilizację bezpieczeństwa publicznego¹³⁴¹. Dekret był pierwszym polskim aktem prawnym, który unormował kompleksowo administrację dawnych niemieckich terytoriów przyłączonych do Polski¹³⁴². Dekret odnosił się do kluczowych zagadnień techniki administracyjnej Ziemi Odzyskanych¹³⁴³. P. Kacprzak zauważa, że w treści Dekretu został podkreślony przejściowy charakter Ministerstwa Ziemi Odzyskanych¹³⁴⁴.

Przepisy Dekretu opracowano na podstawie Umowy Poczdamskiej i wydany po wejściu w życie Umowy. Dekretem z dnia 13 listopada 1945 r. Polska wykonała postanowienia *in favorem tertii* Umowy Poczdamskiej w zakresie granicy polsko-niemieckiej i uregulowała stosunki graniczne. Dekret, wykonując postanowienia Umowy Poczdamskiej, nie zawierał opisu linii granicy zachodniej i północnej Polski, gdyż opis granicy został zawarty w Umowie Poczdamskiej¹³⁴⁵.

¹³³⁶ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 5.

¹³³⁷ Art. 4: „Na ziemię odzyskaną rozciąga się ustawodawstwo, obowiązujące na obszarze Sądu Okręgowego w Poznaniu, a w zakresie prawa pracy – ustawodawstwo obowiązujące na obszarze górnośląskiej części województwa śląskiego. Rada Ministrów może w drodze rozporządzeń wydawać przepisy przejściowe i uzgadniające, związane z rozciągnięciem przepisów prawnych na ziemię odzyskaną”.

¹³³⁸ S. Rudnicki, *Nieruchomości poniemieckie [w:] Nieruchomości. Problematyka prawna*, red. G. Bieniek, S. Rudnicki, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2005, s. 243.

¹³³⁹ Art. 8: „Minister Obrony Narodowej w porozumieniu z Ministrem Ziemi Odzyskanych ustalić sieć garnizonów Wojska Polskiego na odzyskanych ziemiach i ich liczebność”.

¹³⁴⁰ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 368.

¹³⁴¹ *Ibidem*, s. 354.

¹³⁴² P. Kacprzak, *Polskie...*, s. 215.

¹³⁴³ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 369.

¹³⁴⁴ P. Kacprzak, *Polskie...*, s. 214.

¹³⁴⁵ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 353, 359.

Zgodnie z art. 6 Ustawy z dnia 11 stycznia 1949 r. o scaleniu zarządu Ziem Odzyskanych z ogólną administracją państwową¹³⁴⁶ Dekret o zarządzie Ziem Odzyskanych utracił z dniem 21 stycznia 1949 r. moc w zakresie sprzecznym z Ustawą z dnia 11 stycznia 1949 r.

2.3. Regulacje zawarte w Ustawie z dnia 11 stycznia 1949 r. o scaleniu zarządu Ziem Odzyskanych z ogólną administracją państwową

Ustawa z dnia 11 stycznia 1949 r. o scaleniu zarządu Ziem Odzyskanych z ogólną administracją państwową weszła w życie z dniem 21 stycznia 1949 r. Na podstawie przepisów Ustawy zlikwidowano odrębny zarząd na Ziemiach Odzyskanych¹³⁴⁷. Na mocy art. 1 Ustawy zostało zniesione Ministerstwo Ziem Odzyskanych. W art. 2-7 Ustawy unormowano kwestię scalenia zarządu Ziem Odzyskanych z ogólną administracją państwową, która funkcjonowała na pozostałym terytorium Polski. Art. 2 ust. 1 Ustawy regulował zagadnienie przejścia spraw należących według dotychczasowych przepisów do właściwości Ministra Ziem Odzyskanych. Zgodnie z art. 2 ust. 2 Ustawy sprawy uwłaszczeniowe na Ziemiach Odzyskanych, sprawy planów zagospodarowania, akcji osiedleńczej oraz wywozu ruchomości z Ziem Odzyskanych i inne sprawy specjalne dotyczące Ziem Odzyskanych przeszły do zakresu działania Ministra Administracji Publicznej¹³⁴⁸. Ustawa z dnia 11 stycznia 1949 r. o scaleniu zarządu Ziem Odzyskanych z ogólną administracją państwową utraciła moc z dniem 31 marca 1951 r.

2.4. Regulacje zawarte w Dekrecie z dnia 23 marca 1956 r. o ochronie granic państwowych

Dnia 23 marca 1956 r. Rada Państwa wydała Dekret o ochronie granic państwowych¹³⁴⁹. Dekret wszedł w życie z dniem 7 kwietnia 1956 r. Rozdział I Dekretu „Granice państwowe” (art. 1-5) określał granicę państwową Polski, w tym granicę wód terytorialnych i wód pasa przyległego oraz definiował linię brzegu morskiego i morskie wody wewnętrzne. W Rozdziale II Dekretu „Przejścia graniczne” (art. 6) zostały uregulowane sprawy dotyczące przejść granicznych i przekraczania granicy państwowej. W rozdziale III Dekretu „Pas drogi granicznej, strefa nadgraniczna i pas graniczny” (art. 7-17) zawarto definicje ustanowionych dla ochrony granicy państwowej: pasa drogi granicznej, strefy nadgranicznej i pasa granicznego, a także unormowano kwestie zamieszkania i pobytu w strefie nadgranicznej oraz na obszarze pasa granicznego. W Rozdziale IV „Organy ochrony granic” (art. 18-26) i w Rozdziale V „Użycie broni przez organy ochrony granic” (art. 27-29) uregu-

¹³⁴⁶ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 21 stycznia 1949 r. Nr 4, poz. 22.

¹³⁴⁷ P. Kacprzak, *Polskie...*, s. 216.

¹³⁴⁸ G. Strauchold, *Zmierzch. Désintéressement komunistów wobec kwestii tzw. autochtonów polskich w końcu lat 40. XX w.*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 33, 2012, s. 58-59.

¹³⁴⁹ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 7 kwietnia 1956 r. Nr 9, poz. 51.

lowano kompetencje Wojsk Ochrony Pogranicza, które strzegły nienaruszalności i bezpieczeństwa granic Polski. Rozdział VI „Przepisy karne” (art. 30-31) zawierał normy o charakterze karnym dla osób przekraczających granicę państwową bez zezwolenia i naruszających przepisy o ochronie granic państwowych. Rozdział VII „Przepisy przejściowe i końcowe” (art. 32-36) określał stosunek przepisów Dekretu do innych aktów normatywnych.

A. Klafkowski podkreśla, że Dekret nie wprowadzał rozróżnień obszaru Polski na Ziemię Odzyskane i dawne terytorium, gdyż tego rodzaju rozróżnienia byłyby niezasadne faktycznie i prawnie¹³⁵⁰. Dekret z dnia 23 marca 1956 r. o ochronie granic państwowych został uchylony z dniem 19 listopada 1990 r.

3. Polskie akty prawne regulujące przejęcie i wywłaszczenie majątków niemieckich

M. Muszyński zauważa, że szczegółowy katalog aktów normatywnych, które były podstawą przejmowania przez Polskę majątków niemieckich, znajduje się w art. 2 ust. 1 Ustawy z dnia 7 marca 2001 r. o reprivatyzacji. Ustawa została zawetowana przez Prezydenta¹³⁵¹.

3.1. Dekret z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej

Dnia 15 sierpnia 1944 r. KRN uchwaliła Ustawę o tymczasowym trybie wydawania dekretów z mocą ustawy¹³⁵². Ustawa weszła w życie z dniem 15 sierpnia 1944 r. Zgodnie z art. 1 Ustawy PKWN został upoważniony do wydawania dekretów z mocą ustawy w sprawach, dla których unormowania Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r. przewidywała formę ustawy. Art. 2 Ustawy wprowadził możliwość zmiany trybu wydawania dekretów z mocą ustawy. W art. 3 Ustawy określono organy kompetentne do wykonania Ustawy, tj. Prezydium KRN i Prezydium PKWN. Ustawa utraciła moc z dniem 6 stycznia 1945 r.

Na podstawie umocowania przewidzianego w art. 1 Ustawy z dnia 15 sierpnia 1944 r. PKWN wydał dnia 6 września 1944 r. Dekret o przeprowadzeniu reformy rolnej¹³⁵³. S. Rudnicki wskazuje, że Dekret był pierwszym powojennym nacjonalizacyjnym aktem prawnym¹³⁵⁴. Dekret wszedł w życie dnia 13 września 1944 r. Dekret realizował założenia Manifestu PKWN z dnia 22 lipca 1944 r.¹³⁵⁵ dotyczące urzeczywistnienia reformy rolnej wprowadzającej gruntowne zmiany własnościowe

¹³⁵⁰ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 371.

¹³⁵¹ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 76.

¹³⁵² Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 15 sierpnia 1944 r. Nr 1, poz. 3.

¹³⁵³ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 19 stycznia 1945 r. Nr 3, poz. 13.

¹³⁵⁴ S. Rudnicki, *op. cit.*, s. 243.

¹³⁵⁵ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 15 sierpnia 1944 r. Nr 1, poz. 1 (zał.).

gospodarstw rolnych¹³⁵⁶. Art. 1 Dekretu z dnia 6 września 1944 r. wskazywał na szczególne znaczenie realizacji reformy rolnej w Polsce jako konieczności państwowej i gospodarczej¹³⁵⁷.

W art. 2 Dekretu wymieniono nieruchomości przeznaczone na cele reformy rolnej¹³⁵⁸. Na mocy art. 2 ust. 1 pkt b Dekretu nieruchomości ziemskie będące „własnością obywateli Rzeszy Niemieckiej, nie-Polaków i obywateli polskich narodowości niemieckiej” przeszły na własność Skarbu Państwa w całości, bezzwłocznie i bez

¹³⁵⁶ M. Szymańska, *Znaczenie własności rolniczej w kształtowaniu ustroju rolnego*, Studia Iuridica Agraria, Tom IX, 2011, s. 245.

¹³⁵⁷ Art. 1: „*I. Reforma Rolna w Polsce jest koniecznością państwową i gospodarczą i będzie zrealizowana przy udziale czynnika społecznego zgodnie z zasadami Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Ustrój rolny w Polsce oparty będzie na silnych, zdrowych i zdolnych do wydatnej produkcji gospodarstwach, stanowiących prywatną własność ich posiadaczy.*

2. *Przeprowadzenie reformy rolnej obejmuje:*

- a) *upelnorolnienie istniejących gospodarstw karłowatych, małorolnych i średniorolnych,*
- b) *tworzenie nowych samodzielnych gospodarstw rolnych dla bezrolnych, robotników i pracowników rolnych oraz drobnych dzierżawców,*
- c) *tworzenie w pobliżu miast i ośrodków przemysłowych gospodarstw dla produkcji ogrodniczo-warzywniczej,*
- d) *zarezerwowanie odpowiednich terenów dla szkół oraz poddanych zarządowi państwowemu lub samorządowemu ośrodków dla podniesienia kultury rolnej, wytwórczości nasiennej, hodowlanej oraz przemysłu rolnego,*
- e) *zarezerwowanie odpowiednich terenów pod rozbudowę miast, kolonii mieszkaniowych i ogródków działkowych oraz terenów na potrzeby wojskowe, komunikacji publicznej lub melioracji”.*

¹³⁵⁸ Art. 2: „*I. Na cele reformy rolnej przeznaczone będą nieruchomości ziemskie:*

- a) *stanowiące własność Skarbu Państwa z jakiegokolwiek tytułu,*
- b) *będące własnością obywateli Rzeszy Niemieckiej, nie-Polaków i obywateli polskich narodowości niemieckiej,*
- c) *będące własnością osób skazanych prawomocnie za zdradę stanu, za dezercję lub uchylanie się od służby wojskowej, za pomoc udzieloną okupantom ze szkodą dla Państwa lub miejscowej ludności, względnie za inne przestępstwa, przewidziane w dekreście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 31 sierpnia 1944 r. (Dz. U. R. P. Nr 4, poz. 16) oraz w dekreście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 30 października 1944 r. o ochronie Państwa (Dz. U. R. P. Nr 10, poz. 50),*
- d) *skonfiskowane z jakichkolwiek innych prawnych przyczyn,*
- e) *stanowiące własność albo współwłasność osób fizycznych lub prawnych, jeżeli ich rozmiar łączny przekracza bądź 100 ha powierzchni ogólnej, bądź 50 ha użytków rolnych, a na terenie województw poznańskiego, pomorskiego i śląskiego, jeśli ich rozmiar łączny przekracza 100 ha powierzchni ogólnej, niezależnie od wielkości użytków rolnych tej powierzchni.*

O położeniu prawnym nieruchomości ziemskich, należących do kościoła katolickiego lub gmin wyznaniowych innych wyznań, orzeknie Sejm Ustawodawczy. Wszystkie nieruchomości ziemskie, wymienione w punktach b, c, d i e, części pierwszej niniejszego artykułu przechodzą bezzwłocznie, bez żadnego wynagrodzenia w całości, na własność Skarbu Państwa z przeznaczeniem na cele, wskazane w art. 1, część druga.

2. *Nieważne są wszystkie prawne lub fizyczne działy nieruchomości ziemskich, wymienionych w art. 2-im ust. (1) pkt e), dokonane po dniu 1 września 1939 r.”.*

odszkodowania¹³⁵⁹. Przejęcie opisanych w art. 2 Dekretu nieruchomości ziemskich następowało z mocy Dekretu, zaś wpis prawa własności w księdze hipotecznej miał charakter deklaratoryjny¹³⁶⁰. Wpis własności na rzecz Skarbu Państwa następował na wniosek właściwego wojewódzkiego urzędu ziemskiego¹³⁶¹. Nieruchomościami ziemskimi, do których odnosiły się regulacje Dekretu, były grunty rolne¹³⁶².

Na mocy art. 3 Dekretu powstał Państwowy Fundusz Ziemi zarządzany przez Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych¹³⁶³. W art. 4, 5, 6 i 8 Dekretu określono kwestie administrowania Państwowym Funduszem Ziemi. Art. 7 Dekretu przewidywał konieczność dokonania spisu i zabezpieczenia objętych zarządem państwowym nieruchomości wraz z inwentarzem oraz konieczność usunięcia dotychczasowych właścicieli¹³⁶⁴. Art. 9 Dekretu nakazywał sporządzenie spisów osób uprawnionych do korzystania z reformy rolnej. W art. 10-17 Dekretu uregulowano sposób przeprowadzenia podziału ziemi objętej reformą rolną. Zgodnie z art. 18 Dekretu nabywcy otrzymywali ziemię w stanie wolnym od wszelkich długów i ciężarów. Na mocy art. 20 Dekretu wykonanie Dekretu powierzono Ministrowi Rolnictwa i Reform Rolnych.

Warto podkreślić, że Dekret został ogłoszony, zanim na konferencji poczdamskiej zapadły ustalenia w sprawie polskiej granicy zachodniej¹³⁶⁵. Zakres obowiązywania Dekretu rozszerzono na mocy art. 4 Dekretu z dnia 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziem Odzyskanych również na Ziemię Zachodnie i Północne¹³⁶⁶. Dekret z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej jest aktem nadal obowiązującym.

¹³⁵⁹ S. Rudnicki, *op. cit.*, s. 243.

¹³⁶⁰ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹³⁶¹ S. Rudnicki, *op. cit.*, s. 243.

¹³⁶² W. M. Góralski, *Przejęcie...*; S. Fruba, *Pojęcie nieruchomości ziemskiej na gruncie dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej*, *Kwartalnik Prawa Publicznego*, Nr 2, 2012, s. 10.

¹³⁶³ Art. 3: „1. Dla zrealizowania przebudowy ustroju rolnego tworzy się Państwowy Fundusz Ziemi, którym zarządza Minister Rolnictwa i Reform Rolnych.

2. Państwowy Fundusz Ziemi tworzą:

- a) aktywa dotychczasowego Funduszu Obrotowego Reformy Rolnej, powołanego ustawą z dnia 9 marca 1932 r. (*Dz. U. R. P. Nr 40, poz. 364 z 1934 r.*),
- b) należności i wpływy z tytułu czynności, związanych z przebudową ustroju rolnego,
- c) nieruchomości ziemskie, przejęte na cele reformy rolnej (art. 2),
- d) należności i wpływy z administracji nieruchomości (pkt c),
- e) należności i wpływy z tytułu zbycia nieruchomości (art. 2) przejętych na cele reformy rolnej,
- f) procentowanie gotowizny Państwowego Funduszu Ziemi,
- g) dotacje Skarbu Państwa,
- h) inne wpływy”.

¹³⁶⁴ Art. 7: „Delegowani przez Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych pełnomocnicy po objęciu zarządu (art. 6) sporządzają przy współudziale komitetów folwarcznych dokładny spis objętych nieruchomości wraz z inwentarzem, dokonują zabezpieczenia tychże oraz usuwają w terminie trzydniowym dotychczasowych właścicieli”.

¹³⁶⁵ M. Machalek, *Na poniemieckiej ziemi*, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, Nr 9-10, 2005, s. 54.

¹³⁶⁶ W. M. Góralski, *Podstawy prawne, przedmiot i program przewłaszczenia własności niemieckiej na Ziemiach Zachodnich i Północnych na podstawie i w ramach Umowy Poczdamskiej [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, *Polski Instytut Spraw Międzynarodowych*, Warszawa 2004, s. 201.

3.2. Dekret z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa

Na podstawie umocowania zawartego w art. 1 Ustawy z dnia 15 sierpnia 1944 r. PKWN wydał dnia 12 grudnia 1944 r. Dekret o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa¹³⁶⁷. Dekret wszedł w życie z dniem 27 grudnia 1944 r. Art. 1 Dekretu określił, jakiego rodzaju lasy i grunty leśne podlegają nacjonalizacji¹³⁶⁸. Zgodnie z art. 2 Dekretu przejęciu na własność Skarbu Państwa podlegały, niezależnie od zajmowanej powierzchni, będące własnością osób narodowości niemieckiej: lasy, grunty leśne, a także związane z nimi gospodarczo grunty nieleśne, inne nieruchomości i ruchomości¹³⁶⁹. W art. 2 Dekretu zostały przyjęte surowsze kryteria przy wywłaszczaniu lasów stanowiących własność osób narodowości niemieckiej, gdyż w przeciwieństwie do regulacji art. 1 Dekretu przejście na rzecz Skarbu Państwa objęło również lasy i grunty leśne o obszarze poniżej 25 ha. Jedynie osoby narodowości niemieckiej utraciły własność związanych gospodarczo z gruntami leśnymi gruntów nieleśnych oraz innych nieruchomości i ruchomości¹³⁷⁰. S. Fruba wskazuje, że Dekret z dnia 12 grudnia 1944 r. miał charakter *lex specialis* w stosunku do Dekretu z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej¹³⁷¹. W art. 3 Dekretu z dnia 12 grudnia 1944 r. przewidziano możliwość przymusowego wykupu, obiektów leśnych lub ich części, które nie podlegają pod dyspozycję art. 1 Dekretu. Zgodnie z art. 4. ust. 1 Dekretu wszelkie umowy dotyczące użytkowania obiektów

¹³⁶⁷ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 27 grudnia 1944 r. Nr 15, poz. 82.

¹³⁶⁸ Art. 1: „(1) Lasy i grunty leśne o obszarze ponad 25 ha, stanowiące własność lub współwłasność osób fizycznych i prawnych przechodzą na własność Skarbu Państwa.

(2) Wraz z lasami i gruntami leśnymi przechodzą na własność Skarbu Państwa, o ile stanowią własność lub współwłasność tej samej osoby:

- a) wszelkie śródlądne grunty, łąki i wody,
- b) grunty deputatowe administracji i straży leśnej,
- c) wszelkie nieruchomości i ruchomości położone na terenie obiektu leśnego, przechodzącego na własność Skarbu Państwa, niezależnie od swego przeznaczenia,
- d) wszelkie nieruchomości i ruchomości, służące do prowadzenia gospodarstwa leśnego (zabudowania, urządzenia techniczne, transportowe, komunikacyjne itp.) niezależnie od swego położenia,
- e) wszelkie zapasy materiałowe (remanenty) zarówno w lesie jak i zakładach przemysłowych, przechodzących na własność Skarbu Państwa.

(3) Przepisy art. (1) i (2) nie odnoszą się do lasów i gruntów leśnych:

- a) stanowiących własność samorządu terytorialnego,
- b) podzielonych prawnie lub faktycznie przed dniem 1-go września 1939 r. na parcele nie większe niż 25 ha, a stanowiących własność osób fizycznych, grunty których nie są objęte przepisami artykułu 2 lit. e) dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. R. P. Nr 4, poz. 17)”.¹³⁶⁹

¹³⁶⁹ Art. 2: „Lasy i grunty leśne wraz ze związanymi z nimi gospodarczo gruntami nieleśnymi oraz innymi nieruchomościami i ruchomościami, będące własnością osób narodowości niemieckiej przechodzą na własność Skarbu Państwa, niezależnie od zajmowanej powierzchni”.

¹³⁷⁰ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 202.

¹³⁷¹ S. Fruba, *op. cit.*, s. 12.

podlegających przejściu na własność Skarbu Państwa, stały się z mocy prawa nieważne. W myśl art. 5 Dekretu przewidziano dla osób wywłaszczonych na mocy art. 1. Dekretu wypłatę zaopatrzenia miesięcznego w wysokości ustalonej przez Kierownika Resortu Rolnictwa i Reform Rolnych. W oparciu o art. 6 ust. 1 Dekretu przepisanie tytułu własności w księgach hipotecznych następowało na wniosek właściwej dyrekcji Lasów Państwowych. Art. 7 Dekretu wprowadził normę o charakterze karnym dla osób udaremniających lub utrudniających przejście lasów i gruntów leśnych na własność Skarbu Państwa. Zgodnie z art. 8. Dekretu wykonanie Dekretu powierzono Kierownikowi Resortu Rolnictwa i Reform Rolnych.

Zakres obowiązywania Dekretu z dnia 12 grudnia 1944 r. został rozszerzony na mocy art. 4 Dekretu z dnia 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziemi Odzyskanych również na Ziemi Zachodnie i Północne¹³⁷². Z dniem 11 grudnia 1948 r. nastąpiła utrata mocy Dekretu z dnia 12 grudnia 1944 r. w zakresie unormowanym Ustawą z dnia 18 listopada 1948 r. o przejściu na własność Państwa niektórych lasów i innych gruntów samorządowych¹³⁷³. Stało się to w myśl art. 10 Ustawy z dnia 18 listopada 1948 r. Zgodnie z art. 6 Ustawy z dnia 28 lipca 1990 r. o zmianie Ustawy – Kodeks Cywilny¹³⁷⁴ Dekret z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejściu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa został uchylony z dniem 1 października 1990 r. Pozostało jednak w mocy nabycie własności, które nastąpiło na podstawie uregulowań zawartych w Dekrecie dnia 12 grudnia 1944 r.¹³⁷⁵

3.3. Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejściu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej

Dnia 3 stycznia 1946 r. została wydana Ustawa o przejściu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej¹³⁷⁶. Ustawa weszła w życie z dniem 5 lutego 1946 r. W art. 1 Ustawy został określony cel nacjonalizacji przedsiębiorstw¹³⁷⁷. Wywłaszczeniami objęto określone w Ustawie kategorie przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i usługowych¹³⁷⁸. Art. 2 Ustawy określał, jakie przedsiębiorstwa przechodzą na własność Państwa bez odszkodowania¹³⁷⁹. Zgodnie

¹³⁷² W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 203.

¹³⁷³ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 11 grudnia 1948 r. Nr 57, poz. 456.

¹³⁷⁴ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 18 sierpnia 1990 r. Nr 55, poz. 321.

¹³⁷⁵ Art. 6: „*Traci moc dekret z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejściu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa (Dz. U. Nr 15, poz. 82, z 1948 r. Nr 57, poz. 456, z 1968 r. Nr 3, poz. 6 i z 1969 r. Nr 13, poz. 95), z tym że pozostaje w mocy nabycie własności, które nastąpiło na podstawie jego przepisów*”.

¹³⁷⁶ Tekst zawarty w: Dz.U. z dnia 5 lutego 1946 r. Nr 3, poz. 17.

¹³⁷⁷ Art. 1: „*Dla planowego odbudowania gospodarki narodowej, zapewnienia Państwu suwerenności gospodarczej i podniesienia ogólnego dobrobytu przejmuje Państwo na własność przedsiębiorstwa na zasadach niniejszej ustawy*”.

¹³⁷⁸ B. Sekściński, *Polityka władz komunistycznych wobec kupiectwa na Lubelszczyźnie w latach 1944-1954*, Rocznik Lubelski, Tom 37, 2011, s. 152-153.

¹³⁷⁹ Art. 2: „*I. Bez odszkodowania przechodzą na własność Państwa przedsiębiorstwa: przemysłowe, górnicze, komunikacyjne, bankowe, ubezpieczeniowe oraz handlowe:*

z art. 2 ust. 1 Ustawy zostały wywłaszczone bez odszkodowania na rzecz Skarbu Państwa przedsiębiorstwa Rzeszy Niemieckiej i byłego Wolnego Miasta Gdańska, obywateli Rzeszy Niemieckiej i byłego Wolnego Miasta Gdańska z wyjątkiem osób narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej, niemieckich i gdańskich osób prawnych z wyłączeniem osób prawnych prawa publicznego, spółek kontrolowanych przez obywateli niemieckich lub gdańskich albo przez administrację niemiecką lub gdańską oraz osób, które zbiegły do nieprzyjaciela¹³⁸⁰. Uregulowania zawarte w Ustawie z dnia 3 stycznia 1946 r. były podstawą przejęcia przedsiębiorstw ponemieckich¹³⁸¹.

-
- a) *Rzeszy Niemieckiej i byłego Wolnego Miasta Gdańska,*
 - b) *obywateli Rzeszy Niemieckiej i byłego Wolnego Miasta Gdańska z wyjątkiem osób narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej,*
 - c) *niemieckich i gdańskich osób prawnych z wyłączeniem osób prawnych prawa publicznego,*
 - d) *spółek kontrolowanych przez obywateli niemieckich lub gdańskich albo przez administrację niemiecką lub gdańską,*
 - e) *osób, które zbiegły do nieprzyjaciela.*
2. *Minister Sprawiedliwości w porozumieniu z zainteresowanymi ministrami ustali w rozporządzeniu, jakie osoby i spółki oraz w jakim trybie będą uznane za podlegające przepisowi ust. 1. lit. b), c), d), e).*
 3. *Przedsiębiorstwa niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa publicznego (ust. 1. lit. c) przechodzą na własność odpowiednich polskich osób prawnych. W braku takich osób lub w razie zbiegu zainteresowań kilku osób prawnych, uchwała Rady Ministrów oznaczy osobę prawną, na własność której ma przejść przedsiębiorstwo.*
 4. *Z mocy przepisu niniejszego artykułu nie przechodzi na własność Państwa lub osób prawnych prawa publicznego przedsiębiorstwo, określone w ust. 1:*
 - a) *które zostało zajęte lub skonfiskowane przez b. władze okupacyjne, chyba że stanowiło ono przedtem własność Skarbu Państwa lub wspomnianych osób prawnych albo zajęcie lub konfiskata dotyczyły przedsiębiorstwa osób lub spółek, wskazanych w ust. 1 i 3,*
 - b) *którego wyzbycie się na rzecz osób i spółek, wymienionych w ust. 1 i 3 nastąpiło po dniu 1 września 1939 r. pod wpływem groźby, uprawniającej właściciela zbywającego przedsiębiorstwo do uchylenia się od skutków prawnych oświadczenia woli.*
 5. *Minister Sprawiedliwości w porozumieniu z zainteresowanymi ministrami określi tryb ujawnienia w księgach hipotecznych (gruntowych), w rejestrach handlowych i innych rejestrach publicznych przejścia na własność Państwa lub osób prawnych prawa publicznego przedsiębiorstw, nieruchomości do nich należących oraz praw na ich rzecz zahipotekowanych.*
 6. *Nieważne są wszelkie czynności lub akty prawne, dzialane po dniu 1 września 1939 r. co do przedsiębiorstw, wymienionych w ust. 1, celem zapobieżenia ich przejściu na własność Państwa lub polskich osób prawnych prawa publicznego.*
 7. *O przejściu przedsiębiorstwa na własność Państwa lub polskich osób prawnych prawa publicznego (ust. 3 zd. 1) orzeka właściwy ze względu na rodzaj przedsiębiorstwa minister; którego orzeczenie jest ostateczne i nie ulega zaskarżeniu do Najwyższego Trybunału Administracyjnego. Rozporządzenie Rady Ministrów określi tryb postępowania, w którym nastąpi przejście przedsiębiorstwa na własność Państwa”.*

¹³⁸⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 141.

¹³⁸¹ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

Art. 3 Ustawy wymieniał przedsiębiorstwa przechodzące na własność Państwa za odszkodowaniem¹³⁸². W art. 4 Ustawy zostały określone gałęzie przemysłu i ko-

¹³⁸² Art. 3: „1. Za odszkodowaniem przejmuje Państwo na własność:

- A. Przedsiębiorstwa górnicze i przemysłowe w następujących gałęziach gospodarki narodowej:
- 1) kopalnie oraz nadania górnicze, podlegające przepisom prawa górniczego,
 - 2) przemysł naftowy i gazu ziemnego z kopalniami, rafineriami, gazoliniami i innymi zakładami przetwórczymi, gazociągami oraz przemysł paliw syntetycznych,
 - 3) przedsiębiorstwa, służące do wytwarzania, przetwarzania, przesyłania lub rozdzielania energii elektrycznej w celu zarobkowego zbytu albo w celu zasilania publicznych środków komunikacji, korzystających z prądu silnego,
 - 4) przedsiębiorstwa, służące do wytwarzania, przetwarzania, przesyłania lub rozdzielania gazu dla celów przemysłowych i domowych,
 - 5) zakłady wodociągowe, obejmujące więcej, aniżeli teren jednej gminy (okręgowe zakłady wodociągowe),
 - 6) huty żelaza oraz huty metali kolorowych,
 - 7) przedsiębiorstwa przemysłu zbrojeniowego, lotniczego oraz materiałów wybuchowych,
 - 8) koksownie,
 - 9) cukrownie i rafinerie cukru,
 - 10) gorzelnie przemysłowe, destylarnie, rafinerie spirytusu oraz fabryki wódek,
 - 11) browary o zdolności produkcyjnej powyżej 15.000 hl. Rocznie,
 - 12) fabryki drożdży,
 - 13) młyny zbożowe o zdolności przemiałowej powyżej 15 ton zboża na dobę, obliczonej na podstawie długości walców lub powierzchni kamieni młyńskich,
 - 14) olejarnie o zdolności produkcyjnej powyżej 500 ton rocznie oraz wszelkie rafinerie tłuszczów jadalnych,
 - 15) chłodnie składowe,
 - 16) wielki i średni przemysł włókienniczy,
 - 17) przemysł poligraficzny i drukarnie.
- Rozporządzenie Rady Ministrów określi co do przedsiębiorstw, wymienionych w pkt 16 i 17, które z nich przechodzą na własność Państwa, a co do drukarni, które z nich mają być przekazane na własność organizacjom politycznym lub społecznym, stowarzyszeniom lub spółdzielniom.
- B. Przedsiębiorstwa przemysłowe nie wymienione pod A, jeżeli zdolne są zatrudnić przy produkcji na jedną zmianę więcej, niż 50 pracowników.
- Spod działania tego przepisu wyłącza się przedsiębiorstwa robót budowlanych oraz instalacyjnych bez względu na ilość pracowników, którą zdolne są zatrudnić. Rozporządzenie Rady Ministrów może podwyższyć dolną granicę 50-ciu pracowników w przemyśle wyrobów niepowszerechnego użytku, bądź mało zmechanizowanym, bądź o charakterze pionierskim lub sezonowym.
- C. 1) Przedsiębiorstwa komunikacyjne (kolei żelaznych normalnych i wąskotorowych, kolei elektrycznych, komunikacji powietrznej),
- 2) przedsiębiorstwa telekomunikacyjne (telefoniczne, telegraficzne, radiowe,).
2. Przejęciu przez Państwo na własność nie podlegają przedsiębiorstwa, wymienione w ust. 1, jeżeli stanowią własność związków samorządowych, międzykomunalnych, spółdzielni albo związków spółdzielni. Jeżeli własność wymienionych związków lub spółdzielni dotyczy tylko części przedsiębiorstwa lub tylko części udziału majątkowego w nim, natenczas przejęciu na własność przez Państwo podlega tylko pozostała część.
3. Uchwała Rady Ministrów, powzięta na wniosek zainteresowanego Ministra, może wyłączyć spod działania przepisu ust. 1 poszczególne przedsiębiorstwa albo ich kategorie lub grupy.
4. Poszczególne przedsiębiorstwa, istniejące w dniu wejścia w życie niniejszej ustawy, a nie podpadające pod przepis ust. 1, mogą być przejęte na własność przez Państwo na zasadzie

munikacji, w których założenie nowych przedsiębiorstw wymaga uprzedniego uzyskania koncesji. Art. 5 Ustawy odnosił się do zagadnienia dalszego prowadzenia przejętych przedsiębiorstw. Art. 6 Ustawy określał, w jakim zakresie przechodzą na rzecz Państwa lub polskich osób prawnych prawa publicznego przedsiębiorstwa, które zostały przejęte na podstawie art. 2 lub art. 3 Ustawy¹³⁸³. W art. 7 Ustawy unormowano zasady wypłaty odszkodowań za przedsiębiorstwa wywłaszczone w myśl art. 3 Ustawy. Art. 8 Ustawy przewidywał zwrot przedsiębiorstw, które w dniu wejścia w życie Ustawy znajdowały się pod zarządem państwowym, a nie podlegały zgodnie z przepisami Ustawy przejęciu na własność przez Państwo. Art. 9 Ustawy wprowadził normę o charakterze karnym dla osób usuwających, ukrywających lub uszkadzających majątek, podlegający przejęciu na zasadzie art. 2 lub 3 Ustawy, albo dokonujących innych czynności w celu udaremnienia przejęcia majątku przez Państwo. Art. 10 Ustawy określał organy, którym powierzono wykonanie Ustawy¹³⁸⁴. Podstawa do ujawnienia w księdze wieczystej własności Skarbu Państwa została unormowana w Rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z dnia 11 kwietnia 1946 r. o określeniu osób, których przedsiębiorstwa przechodzą na własność Państwa. Usta-

uchwały Rady Ministrów, powziętej na wniosek zainteresowanego ministra, jeśli posiadają one faktyczną wyłączność produkcji w ważnych gałęziach gospodarki narodowej; w tym samym trybie może nastąpić przejęcie na własność przez Państwo przedsiębiorstw bankowych oraz szczególnych urzędów magazynowych, składowych lub przeladunkowych, zwłaszcza w portach lub przy drogach kolejowych i wodnych.

5. *Przepis art. 2 ust. 7 stosuje się odpowiednio do przedsiębiorstw przejętych na zasadzie niniejszego artykułu.*
6. *Orzeczenie w trybie niniejszego artykułu może nastąpić tylko wówczas, jeżeli przed dniem 31 marca 1947 r. zostało wszczęte postępowanie o przejęciu danego przedsiębiorstwa na własność Państwa”.*

¹³⁸³ Art. 6: „1. Przedsiębiorstwa przejęte na zasadzie przepisu art. 2 lub art. 3 przechodzą na rzecz Państwa lub polskich osób prawnych prawa publicznego w całości wraz z nieruchomością i ruchomym majątkiem i wszelkimi prawami (prawo do firmy, patenty, licencje, znaki towarowe, użytkowe itp.), wolne jednak od obciążeń i zobowiązań z wyjątkiem zobowiązań o charakterze publiczno-prawnym, zobowiązań na rzecz polskich osób prawnych prawa publicznego, zobowiązań na rzecz osób prawnych, stanowiących własność polskich osób prawnych prawa publicznego, służebności gruntowych oraz zobowiązań, mających swe źródło w stosunku najmu pracy lub odpowiedzialności za czyny niedozwolone.

2. *Do odszkodowania za obciążenia i zobowiązania, które z mocy przepisu ust. 1 nie podlegają przejęciu stosuje się odpowiednio przepis art. 7.*
3. *Obciążenia i zobowiązania, które w chwili ich powstania były gospodarczo nieuzasadnione, ulegają umorzeniu w całości lub w części względem Państwa lub polskiej osoby prawnej prawa publicznego.*
4. *Rozporządzenie Rady Ministrów ustali zasady i tryb postępowania w sprawach oznaczonych w przepisie ust. 3.*
5. *Przepis art. 2 ust. 5 stosuje się odpowiednio do przedsiębiorstw przejętych na zasadzie przepisu art. 3”.*

¹³⁸⁴ Art. 10: „Wykonanie niniejszej ustawy porucza się Prezesowi Rady Ministrów i właściwym ministrom”.

wa z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej jest aktem prawnym nadal obowiązującym¹³⁸⁵.

3.4. Rozporządzenie z dnia 11 kwietnia 1946 r. o określeniu osób, których przedsiębiorstwa przechodzą na własność Państwa

Na podstawie art. 2 ust. 2 Ustawy z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej Minister Sprawiedliwości wydał dnia 11 kwietnia 1946 r. Rozporządzenie o określeniu osób, których przedsiębiorstwa przechodzą na własność Państwa¹³⁸⁶. Rozporządzenie zostało wydane w porozumieniu z ministrami: Administracji Publicznej, Bezpieczeństwa Publicznego, Skarbu, Rolnictwa i Reform Rolnych, Leśnictwa, Przemysłu, Żeglugi i Handlu Zagranicznego, Apropowizacji i Handlu, Komunikacji, Poczty i Telegrafów oraz Ziem Odzyskanych. Rozporządzenie weszło w życie z dniem 22 maja 1946 r. § 1 Rozporządzenia definiował osoby narodowości polskiej oraz osoby należące do innej narodowości, prześladowanej przez Niemców¹³⁸⁷. § 2 Rozporządzenia wyjaśniał pojęcie niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa prywatnego¹³⁸⁸. § 3 Rozporządzenia precyzował, jakie spółki uznaje się za spółki kontrolowane przez obywateli niemieckich lub gdańskich¹³⁸⁹. W § 4 Rozporządzenia wyjaśniono pojęcie osoby zbiegłej

¹³⁸⁵ S. Hambura, *Reparacje...*; Szerzej na temat Rozporządzenia z dnia 11 kwietnia 1946 r. w Rozdziale II 3.4.

¹³⁸⁶ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 22 maja 1946 r. Nr 17, poz. 115.

¹³⁸⁷ § 1: „1. Za osoby narodowości polskiej w rozumieniu ustawy z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (Dz. U. R. P. Nr 3, poz. 17) mogą być uznani obywatele Rzeszy Niemieckiej i b. Wolnego Miasta Gdańska, którzy są pochodzenia polskiego lub wykazą swą łączność z narodem polskim, a ponadto złożą deklarację wierności narodowi polskiemu.

2. Za osoby należące do innej narodowości, prześladowanej przez Niemców, mogą być uznani obywatele Rzeszy Niemieckiej i b. Wolnego Miasta Gdańska, należące do grup narodowościowych, które doznały ograniczeń prawnych po 30 stycznia 1933 r.”.

¹³⁸⁸ § 2: „1. Za niemieckie lub gdańskie osoby prawne prawa prywatnego uznaje się osoby prawne, których:

a) bądź siedziba w dniu 1 września 1939 r. znajdowała się na obszarze Rzeszy Niemieckiej albo

b) więcej niż połowa kapitału zakładowego w okresie między dniem 1 stycznia 1939 r. a datą wejścia w życie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej stanowiła chociażby przejściowo własność niemieckich lub gdańskich osób prawnych prawa prywatnego, obywateli niemieckich lub b. Wolnego Miasta Gdańska, nie będących narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej.

2. Z osób prawnych, podpadających pod przepis ust. 1 pkt a) niniejszego paragrafu, nie uważa się za niemieckie osoby prawne prawa prywatnego tych osób prawnych, których majątek w całości stanowił własność osób narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej albo obywateli innych państw i których organa składały się wyłącznie z osób narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej albo obywateli innych państw”.

¹³⁸⁹ § 3: „1. Za spółki kontrolowane przez obywateli niemieckich lub gdańskich uznaje się spółki, w których obywatele niemieccy lub gdańscy, nie będący narodowości polskiej lub innej przez niem-

do nieprzyjaciela¹³⁹⁰. W § 5 i 8 Rozporządzenia została uregulowana procedura rozpoznania wniosków o stwierdzenie narodowości osób wymienionych w § 1 Rozporządzenia¹³⁹¹. § 6 Rozporządzenia normował tryb postępowania o stwierdzenie, że osobę prawną prawa prywatnego obejmują przepisy § 2 lub § 3 Rozporządzenia¹³⁹². § 7 Rozporządzenia dotyczył postępowania dowodowego w postępowaniach o stwierdzenie okoliczności, o których mowa w § 1-3 Rozporządzenia¹³⁹³. W § 9-16 Rozporządzenia zostały zawarte regulacje odnoszące się do postępowania o uznanie osoby za zbiegłą do nieprzyjaciela w rozumieniu § 4 Rozporządzenia. Rozporządzenie z dnia 11 kwietnia 1946 r. o określeniu osób, których przedsiębiorstwa przechodzą na własność Państwa jest aktem prawnym nadal obowiązującym.

3.5. Dekret z dnia 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych

Na podstawie umocowania przewidzianego w art. 1 Ustawy z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy Rada Ministrów wydała dnia 2 marca 1945 r. Dekret o majątkach opuszczonych i porzuconych¹³⁹⁴. Dekret wszedł

ców prześladowanej, albo administracja niemiecka lub gdańska mieli decydujący wpływ na zarząd lub działalność przedsiębiorstwa, chociażby udział ich w kapitale spółki był mniejszy, aniżeli przewidziany w § 2 ust. 1 pkt b).

2. *Decydujący wpływ na zarząd lub działalność przedsiębiorstwa poza udziałem w jego organach zachodzi zwłaszcza w przypadkach zależności w zakresie kredytu, dostawy surowców, własności przemysłowej (patenty, licencje)”.*

¹³⁹⁰ § 4: *„Za osobę zbiegłą do nieprzyjaciela uznaje się osobę, która w związku z wojną, rozpoczętą w dniu 1 września 1939 r., uszła do Niemiec lub na terytorium opanowane przez władze niemieckie w zamiarze udzielenia pomocy władzom lub organizacjom politycznym niemieckim albo celem uchronienia się od odpowiedzialności za działalność na szkodę Państwa lub Narodu Polskiego”.*

¹³⁹¹ § 5: *„1. Z wnioskiem o stwierdzenie narodowości osób, wymienionych w § 1, może wystąpić każda osoba fizyczna lub prawna zainteresowana w ustaleniu tej okoliczności.*

2. *Do rozpoznawania wniosków, zgłoszonych w myśl ust. 1, właściwie są władze administracji ogólnej I instancji miejsca ostatniego zamieszkania przed dniem 1 stycznia 1945 r. na terenie Państwa Polskiego osoby, której wniosek dotyczy, a w braku tegoż – miejsca położenia przedsiębiorstwa.*

3. *Właściwe władze winny w miarę możliwości zasięgnąć co do osoby, której wniosek dotyczy, opinii rad narodowych albo organizacji i instytucji polskich, istniejących na terenie zamieszkania wnioskodawcy albo miejsca położenia przedsiębiorstwa.*

4. *Władze orzekają według swobodnego uznania”.*

§ 8: *„Do postępowania w sprawach, określonych w § 5, stosuje się przepisy o postępowaniu administracyjnym, jeżeli przepisy niniejszego rozporządzenia nie stanowią inaczej”.*

¹³⁹² § 6: *„Stwierdzenie, że osoba prawna prawa prywatnego objęta jest przepisami §§ 2 lub 3, następuje w postępowaniu, określonym w rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 11 kwietnia 1946 r. w sprawie trybu postępowania przy przejmowaniu przedsiębiorstw na własność Państwa (Dz. U. R. P. Nr 17, poz. 114)”.*

¹³⁹³ § 7: *„Obowiązek przedłożenia dowodów, uzasadniających wniosek o stwierdzenie narodowości polskiej lub innej, przez Niemców prześladowanej, jako też wniosek o stwierdzenie, że osoba prawna prawa prywatnego nie jest osobą prawną niemiecką lub gdańską (§ 2) albo nie była spółką kontrolowaną (§ 3), ciąży na wnioskodawcy”.*

¹³⁹⁴ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 22 marca 1945 r. Nr 9, poz. 45.

w życie dnia 22 marca 1945 r. P. Kacprzak wskazuje, że Dekret był aktem prawnym normującym uchylenie niemieckiej własności osób fizycznych¹³⁹⁵. W Dekrecie zostały wyodrębnione następujące działy: Dział I „Przepisy ogólne” (art. 1-4), Dział II „Tymczasowy Zarząd Państwowy majątków opuszczonych i porzuconych” (art. 5-17), Dział III „Przywrócenie posiadania majątków opuszczonych” (art. 18-37), Dział IV „Przepisy przejściowe” (art. 38-40), Dział V „Przepisy końcowe” (art. 41-43).

Art. 1 Dekretu definiował pojęcie majątków opuszczonych¹³⁹⁶. Art. 2 § 1 Dekretu określał, że majątkiem porzuconym jest wszelki majątek ruchomy lub nieruchomy, który był własnością lub w posiadaniu państwa niemieckiego, a w chwili wejścia w życie Dekretu nie został jeszcze objęty przez polskie organy państwowe lub samorządowe oraz majątek obywateli niemieckich lub osób, które zbiegły do nieprzyjaciela. Zgodnie z art. 2 § 3 Dekretu zajęty lub skonfiskowany przez byłe władze okupacyjne majątek traktowano jako majątek opuszczony¹³⁹⁷. Art. 3 § 1 Dekretu dotyczył nieważności umów w przedmiocie majątków opuszczonych. W myśl art. 3 § 2 Dekretu zostały dotknięte nieważnością wszelkie akty dokonane w odniesieniu do majątku porzuconego w celu uchronienia go od objęcia przez zarząd państwowy¹³⁹⁸. Zgodnie z art. 4 Dekretu nabywca majątku opuszczonego lub porzuconego, do którego odnosiły się regulacje art. 3 § 1 lub § 2 Dekretu, stawał się posiadaczem w złej wierze¹³⁹⁹. W art. 5-17 Dekretu uregulowano kwestie zarządu nad majątkami

¹³⁹⁵ P. Kacprzak, *Polityka władz polskich wobec ludności niemieckiej w okresie funkcjonowania Ministerstwa Ziem Odzyskanych*, Przegląd Prawa i Administracji, Tom LXXVIII, 2008, s. 33.

¹³⁹⁶ Art. 1: „§ 1. Wszelki majątek ruchomy lub nieruchomy, który w związku z wojną, rozpoczętą 1 września 1939 r. nie znajduje się w posiadaniu właściciela, jego prawnych następców (art. 19), lub osób prawa ich reprezentujących, jest majątkiem opuszczonym w rozumieniu niniejszego dekretu. § 2. Uważa się również za opuszczony majątek ruchomy lub nieruchomy, będący w posiadaniu osób trzecich na podstawie umowy, zawartej z właścicielem, jego prawnymi następcami, osobami prawa ich reprezentującymi lub działającymi w interesie tych osób, o ile umowa ta miała na celu uchronienie tego majątku od utraty w związku z wojną lub okupacją. § 3. Przepis § 2 ma zastosowanie także do wszystkich wypadków, gdy posiadacz majątku wywodzi swe prawa od osób, które w kolejnym następstwie opierają swe prawa na pierwotnej umowie, określonej w § 2 niniejszego artykułu”.

¹³⁹⁷ Art. 2: „§ 1. Wszelki majątek ruchomy lub nieruchomy, który był własnością lub w posiadaniu państwa niemieckiego, a w chwili wejścia w życie niniejszego dekretu nie został jeszcze objęty przez organa państwowe lub samorządowe, majątek obywateli niemieckich lub osób, które zbiegły do nieprzyjaciela, jest majątkiem porzuconym w rozumieniu niniejszego dekretu. § 2. Majątek wymieniony w § 1 uważa się za porzucony również w tym wypadku, gdy znajduje się w posiadaniu lub zarządzie osób trzecich. § 3. Nie jest uważany za porzucony majątek, który został zajęty lub skonfiskowany przez b. władze okupacyjne; majątek taki uważa się za opuszczony”.

¹³⁹⁸ Art. 3: „§ 1. Nieważne są wszelkie umowy w przedmiocie majątku opuszczonego, zawarte z b. władzami okupacyjnymi lub instytucjami i osobami działającymi z ramienia tych władz, jak również umowy, określone w art. 1 §§ 2 i 3. § 2. Nieważne są wszelkie akty, zdziałane w odniesieniu do majątku porzuconego celem uchronienia go od objęcia przez zarząd państwowy”.

¹³⁹⁹ Art. 4: „§ 1. Nabywca majątku opuszczonego lub porzuconego, do którego odnosi się przepis art. 3 § 1 lub § 2, jest posiadaczem złej wiary i nie ma prawa żądania zwrotu dokonanych przez siebie nakładów, choćby przez to wartość substancji majątkowej wzrosła. Jest posiadaczem złej wiary

opuszczonymi i porzuconymi oraz kompetencje Głównego Urzędu Tymczasowego Zarządu Państwowego. Na mocy art. 18-20 Dekretu umożliwiono przywrócenie posiadania właścicielowi majątku opuszczonego w razie złożenia wniosku o przywrócenie przez właściciela, krewnych w linii prostej, małżonka lub krewnych w linii bocznej, którzy mieliby prawo dziedziczenia po właścicielu. Zgodnie z art. 21 Dekretu osobom, którym zostało przywrócone posiadanie majątku opuszczonego, przysługiwał tylko zarząd i użytkowanie majątku. W art. 22-32 Dekretu uregulowano: właściwość sądu i tryb postępowania w sprawach o wprowadzenie w posiadanie majątku. W myśl art. 24 § 1 Dekretu nikt nie mógł być wprowadzony w posiadanie majątku o szczególnym znaczeniu dla interesów państwa. Na mocy art. 33 Dekretu prawomocne postanowienie sądu o wprowadzeniu w posiadanie nieruchomości, która miała urzędową księgę hipoteczną, ulegało ujawnieniu w księdze, a prawomocne postanowienie o wprowadzenie w posiadanie zarejestrowanego przedsiębiorstwa handlowego ulegało ujawnieniu w rejestrze handlowym. Zgodnie z art. 34 § 1 Dekretu prawomocne orzeczenie w przedmiocie przywrócenia posiadania nie przesądzało o prawie własności majątku. Art. 35 § 1 Dekretu unormował przesłanki nabycia własności majątku przez zasiedzenie ze strony osób, którym przywrócono posiadanie¹⁴⁰⁰. Art. 36 i 37 Dekretu określały, w jakich okolicznościach Skarb Państwa, osoby prawne prawa publicznego, instytucje społeczne, organizacje kulturalne i oświatowe oraz organizacje pomocy dla grup ludności szczególnie prześladowanych nabywają tytuł własności majątków opuszczonych i porzuconych¹⁴⁰¹. Zgodnie z art. 38 Dekretu wydane przed dniem wejścia w życie Dekretu prawomocne orzeczenia sądowe lub administracyjne nie naruszały praw osób, które na zasadzie

i wówczas, gdy tytuł swój wywodzi od osoby, wpisanej do ksiąg hipotecznych (gruntowych), jeżeli osoba ta lub jej poprzednicy zawarli umowy lub akty, których dotyczy art. 3.

§ 2. Państwo, instytucje publiczne i przedsiębiorstwa użyteczności publicznej mają prawo żądania zwrotu jedynie tych nakładów, których dokonały same z własnych funduszy do wysokości wzrostu wartości majątku.

§ 3. Od nabywcy zlej wiary (§ 1) można poszukiwać zwrotu dochodów, faktycznie przez niego osiągniętych za cały czas posiadania majątku”.

¹⁴⁰⁰ Art. 35: „§ 1. Osoby, którym przywrócono posiadanie, nabywają tytuł własności majątku przez przedawnienie (zasiedzenie) dziesięcioletnie, licząc od daty uprawomocnienia się postanowienia w przedmiocie przywrócenia posiadania.

§ 2. Na żądanie osoby interesowanej sąd grodzki miejsca położenia majątku stwierdza nabycie tytułu własności w drodze postępowania niespornego. Orzeczenie sądu stanowi tytuł do przepisania własności nieruchomości w księdze hipotecznej (gruntowej)”.

¹⁴⁰¹ Art. 36: „Skarb Państwa, względnie osoby lub instytucje, o których mowa w art. 13, nabywają tytuł własności majątków opuszczonych:

a) *co do nieruchomości – z upływem lat 20-tu*

b) *co do ruchomości z upływem lat 10-ciu, licząc od końca roku kalendarzowego, w którym wojna została ukończona;*

c) *co do dochodów – z upływem lat 5-ciu, licząc od końca roku, w którym zostały pobrane”.*

Art. 37: „Skarb Państwa, względnie osoby lub instytucje, o których mowa w art. 13, nabywają tytuł własności majątków porzuconych z upływem lat 5-ciu, licząc od końca roku kalendarzowego, w którym wojna ukończona została”.

unormowań Dekretu mogły żądać przywrócenia posiadania majątku. Na mocy art. 39 Dekretu do spraw sądowych i administracyjnych, które były w toku, należało stosować przepisy Dekretu. W toczących się w chwili wejścia w życie Dekretu sprawach sądowych lub administracyjnych o przywrócenie posiadania majątków objętych Dekretem postępowania ulegały umorzeniu (art. 40 Dekretu). Art. 41 Dekretu określał stosunek przepisów Dekretu do innych aktów prawnych zezwalających na dokonanie wywłaszczenia majątku, ustanowienie przymusowego zarządu lub inne ograniczenia prawa własności albo posiadania¹⁴⁰². Na podstawie art. 42 Dekretu wykonanie Dekretu powierzono ministrom: Skarbu, Sprawiedliwości, Przemysłu oraz Apropowizacji i Handlu. Dekret z dnia 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych został uchylony z dniem 7 maja 1945 r.

3.6. Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych

Dnia 6 maja 1945 r. została wydana Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych¹⁴⁰³. Ustawa weszła w życie z dniem 7 maja 1945 r. W Ustawie wyodrębniono następujące działy: Dział I „Przepisy ogólne” (art. 1-4), Dział II „Tymczasowy Zarząd Państwowy majątków opuszczonych i porzuconych” (art. 5-18), Dział III „Przywrócenie posiadania majątków opuszczonych” (art. 19-38), Dział IV „Przepisy przejściowe” (art. 39-41), Dział V „Przepisy końcowe” (art. 42-44).

Art. 1 Ustawy definiował pojęcie majątków opuszczonych¹⁴⁰⁴, a art. 2 Ustawy – majątków porzuconych¹⁴⁰⁵. Na mocy art. 3 Ustawy zostały dotknięte nieważnością

¹⁴⁰² Art. 41: „Przepisy niniejszego dekretu nie naruszają postanowień dekretu z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. R. P. Nr 3, poz. 13 z 1945 r.), dekretu z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejściu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa (Dz. U. R. P. Nr 15, poz. 82) ani innych przepisów prawa, na podstawie których Państwo może dokonać wywłaszczenia majątku, ustanowić: przymusowy zarząd lub inne ograniczenia prawa własności albo posiadania”.

¹⁴⁰³ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 7 maja 1945 r. Nr 17, poz. 97.

¹⁴⁰⁴ Art. 1: „§ 1. Wszelki majątek ruchomy lub nieruchomy, który w związku z wojną rozpoczętą 1 września 1939 r. nie znajduje się w posiadaniu właściciela, jego prawnych następców lub osób prawa ich reprezentujących jest majątkiem opuszczonym w rozumieniu niniejszej ustawy.

§ 2. Uważa się również za opuszczony majątek ruchomy lub nieruchomy, będący w posiadaniu osób trzecich na podstawie umowy zawartej z właścicielem, jego prawnymi następcami, osobami prawa ich reprezentującymi lub działającymi w interesie tych osób, o ile umowa ta miała na celu uchronienie tego majątku od utraty w związku z wojną lub okupacją.

§ 3. Przepis § 2 ma zastosowanie także do wszystkich wypadków, gdy posiadacz majątku wywodzi swe prawa od osób, które w kolejnym następstwie opierają swe prawa na pierwotnej umowie, określonej w § 2 niniejszego artykułu”.

¹⁴⁰⁵ Art. 2: „§ 1. Wszelki majątek ruchomy lub nieruchomy, który był własnością lub w posiadaniu państwa niemieckiego, a w chwili wejścia w życie niniejszej ustawy nie został jeszcze objęty przez organa państwowe lub samorządowe, majątek obywateli niemieckich lub osób, które zbiegły do nieprzyjaciela, jest majątkiem porzuconym w rozumieniu niniejszej ustawy.

§ 2. Majątek wymieniony w § 1 uważa się za porzucony również w tym wypadku, gdy znajduje się w posiadaniu lub zarządzie osób trzecich.

§ 3. Nie jest uważany za porzucony majątek, który został zajęty lub skonfiskowany przez byłe władze okupacyjne, majątek taki uważa się za opuszczony”.

wszelkie umowy dotyczące majątków określonych w art. 1 i 2 Ustawy¹⁴⁰⁶, a nabywca majątków stawał się zgodnie z art. 4 Ustawy posiadaczem w złej wierze¹⁴⁰⁷. W art. 5-18 Ustawy uregulowano kwestie zarządu nad majątkami opuszczonymi i porzuconymi oraz kompetencje Głównego Urzędu Tymczasowego Zarządu Państwowego. Na mocy art. 19-21 Ustawy umożliwiono przywrócenie posiadania właścicielowi majątku opuszczonego w razie złożenia wniosku o przywrócenie przez właściciela, jego krewnych w linii prostej, rodzeństwa lub małżonka. Zgodnie z art. 22 Ustawy osobom, którym zostało przywrócone posiadanie majątku opuszczonego, przysługiwał tylko zarząd i użytkowanie majątku. W art. 23-33 Ustawy uregulowano: właściwość sądu i tryb postępowania w sprawach o przywrócenie posiadania majątku. Art. 25 § 1 Ustawy wyłączył możliwość wprowadzenia w posiadanie majątku, który ma szczególne znaczenie dla interesów Państwa. Zgodnie z art. 41 Ustawy postępowanie o przywrócenie posiadania majątku, które wszczęto na wniosek krewnych właściciela nie wymienionych w art. 20 Ustawy, podlegało umorzeniu z urzędu. Na mocy art. 34 Ustawy prawomocne postanowienie sądu o wprowadzeniu w posiadanie mającej urzędzoną księgę hipoteczną nieruchomości ulegało ujawnieniu w księdze. Zgodnie z art. 35 § 1 Ustawy prawomocne orzeczenie w przedmiocie przywrócenia posiadania nie przesądzało o prawie własności majątku. Art. 36 § 1 Ustawy unormował przesłanki nabycia własności majątku przez zasiedzenie ze strony osób, którym przywrócono posiadanie¹⁴⁰⁸. Art. 37 i 38 Ustawy określały, w jakich okolicznościach Skarb Państwa i gminy miejskie nabywają tytuł własności majątków opuszczonych i porzuconych¹⁴⁰⁹. Zgodnie z art. 39 Ustawy wydane przed dniem

¹⁴⁰⁶ Art. 3: „§ 1. Nieważne są wszelkie umowy w przedmiocie majątku opuszczonego zawarte z byłymi władzami okupacyjnymi lub instytucjami i osobami działającymi z ramienia tych władz, jak również umowy, określone w art. 1 § 2 i 3.

§ 2. Nieważne są wszelkie akty, zdziałane w odniesieniu do majątku porzuconego celem uchronienia go od objęcia przez zarząd państwowy”.

¹⁴⁰⁷ Art. 4: „§ 1. Nabywca majątku opuszczonego lub porzuconego, do którego odnosi się przepis art. 3 § 1 lub § 2, jest posiadaczem złej wiary i nie ma prawa żądania zwrotu dokonanych przez siebie nakładów, choćby przez to wartość substancji majątkowej wzrosła. Jest posiadaczem złej wiary i wówczas, gdy tytuł swój wywodzi od osoby wpisanej do ksiąg hipotecznych (gruntowych), jeżeli osoba ta lub jej poprzednicy zawarli umowy lub akty, których dotyczy art. 3.

§ 2. Państwo, instytucje publiczne i przedsiębiorstwa użyteczności publicznej mają prawo żądania zwrotu jedynie tych nakładów, których dokonały same z własnych funduszy do wysokości wzrostu wartości majątku.

§ 3. Od nabywcy złej wiary (§ 1) można poszukiwać zwrotu dochodów faktycznie przez niego osiągniętych za cały czas posiadania majątku”.

¹⁴⁰⁸ Art. 36: „§ 1. Osoby, którym przywrócono posiadanie, nabywają tytuł własności majątku przez przedawnienie (zasiedzenie) 10-cioletnie, licząc od daty uprawomocnienia się postanowienia w przedmiocie przywrócenia posiadania.

§ 2. Na żądanie osoby interesowanej sąd grodzki miejsca położenia majątku stwierdza nabycie tytułu własności w drodze postępowania niespornego. Orzeczenie sądu stanowi tytuł do przepisania własności nieruchomości w księdze hipotecznej (gruntowej)”.

¹⁴⁰⁹ Art. 37: „Skarb Państwa, względnie gminy miejskie, jak również osoby lub instytucje, wymienione w art. 13, nabywają tytuł własności majątków opuszczonych:

a) co do nieruchomości – z upływem lat 20

wejścia w życie Ustawy prawomocne orzeczenia sądowe lub administracyjne nie naruszały praw osób, które na zasadzie przepisów Ustawy mogły żądać przywrócenia posiadania majątku. Na mocy art. 40 Ustawy przepisy Ustawy należało stosować do zawisłych spraw sądowych i administracyjnych.

P. Kacprzak wskazuje, że przepisy Ustawy uchylały niemiecką własność osób fizycznych¹⁴¹⁰. W przeciwieństwie do dawnej własności niemieckiej, którą zdefiniowano w Ustawie jako porzuconą, własność opuszczona mogła być odzyskana na wniosek właściciela lub jego krewnych. Przepisy Ustawy nie przewidywały odszkodowania dla niemieckich obywateli¹⁴¹¹.

Art. 42 Ustawy określał stosunek przepisów Ustawy do innych aktów prawnych, zezwalających na dokonanie wywłaszczenia majątku ustanowienie przymusowego zarządu lub inne ograniczenia prawa własności albo posiadania¹⁴¹². Na podstawie art. 43 Ustawy wykonanie Ustawy powierzono ministrom: Skarbu, Sprawiedliwości, Przemysłu, Rolnictwa i Reform Rolnych oraz Apropowizacji i Handlu. Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych została uchylona z dniem 19 kwietnia 1946 r.

3.7. Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i ponemieckich

Dnia 8 marca 1946 r. został wydany Dekret o majątkach opuszczonych i ponemieckich¹⁴¹³. Upoważnienie do dokonywania regulacji w drodze Dekretu zostało zawarte w art. 1 ustawy KRN z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy. Dekret z dnia 8 marca 1946 r. wszedł w życie z dniem 19 kwietnia 1946 r., zastępując Ustawę z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych. Z dniem wejścia w życie Dekretu z dnia 8 marca 1946 r. nastąpiło ostateczne uregulowanie stosunków własnościowych związanych z II wojną światową i osadnictwem¹⁴¹⁴. W Dekrecie zostały wyodrębnione następujące działy: Dział I „Przepisy ogólne” (art. 1-6), Dział II „Urzędy Likwidacyjne” (art. 7-14), Dział III „Przywrócenie posiadania majątków opuszczonych” (art. 15-34), Dział IV „Przepisy przejściowe” (art. 35-38), Dział V „Przepisy końcowe” (art. 39-41).

b) *co do ruchomości – z upływem lat 10 licząc od końca roku kalendarzowego w którym wojna została ukończona,*

c) *co do dochodów – z upływem lat 5, licząc od końca roku, w którym zostały pobrane”.*

Art. 38: „Skarb Państwa, względnie gminy miejskie, jak również osoby lub instytucje, wymienione w art. 13, nabywają tytuł własności majątków porzuconych z upływem lat 5, licząc od końca roku kalendarzowego, w którym wojna ukończona została”.

¹⁴¹⁰ P. Kacprzak, *Polityka...*, s. 33-34.

¹⁴¹¹ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 200.

¹⁴¹² Art. 42: „Przepisy niniejszej ustawy nie naruszają postanowień dekretu z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. R. P. Nr 3, poz. 13 z 1945 r.), z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa (Dz. U. R. P. Nr 15, poz. 82) ani innych przepisów prawa, na podstawie których Państwo może dokonać wywłaszczenia majątku, ustanowić przymusowy zarząd lub inne ograniczenia prawa własności albo posiadania”.

¹⁴¹³ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 19 kwietnia 1946 r. Nr 13, poz. 87.

¹⁴¹⁴ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 6.

Art. 1 Dekretu definiował pojęcie majątku opuszczonego. Majątkiem opuszczonym był wszelki majątek osób, które w związku z rozpoczętą dnia 1 września 1939 r. II wojną światową utraciły posiadanie majątku, a następnie go nie odzyskały¹⁴¹⁵. Zgodnie z art. 2 ust. 1 Dekretu z mocy samego prawa przeszedł na własność Skarbu Państwa wszelki majątek III Rzeszy Niemieckiej, byłego Wolnego Miasta Gdańska, obywateli III Rzeszy i byłego Wolnego Miasta Gdańska z wyjątkiem osób narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej, niemieckich i gdańskich osób prawnych z wyłączeniem osób prawnych prawa publicznego, spółek kontrolowanych przez obywateli niemieckich lub gdańskich albo przez administrację niemiecką lub gdańską oraz majątek osób zbiegłych do nieprzyjaciela. W myśl art. 2 ust. 6 Dekretu przejście na własność Skarbu Państwa lub osób prawnych prawa publicznego nieruchomości podlegało ujawnieniu w księgach hipotecznych na wniosek urzędu likwidacyjnego¹⁴¹⁶. Nieruchomości przejęte na podstawie Dekretu prze-

¹⁴¹⁵ Art. 1: „1. Wszelki majątek (ruchomy i nieruchomy) osób, które w związku z wojną rozpoczętą 1 września 1939 r. utraciły jego posiadanie, a następnie go nie odzyskały, jest majątkiem opuszczonym w rozumieniu niniejszego dekretu.

2. Uważa się również za opuszczony majątek (ruchomy i nieruchomy), będący w posiadaniu osób trzecich na podstawie umowy, zawartej z właścicielem, jego prawnymi następcami, osobami prawa ich reprezentującymi lub działającymi w interesie tych osób, jeśli umowa ta miała na celu uchronienie tego majątku od utraty w związku z wojną lub okupacją.
3. Przepis ust. 2 stosuje się także do wszystkich przypadków, gdy posiadacz majątku wywodzi swe prawa od osób, które w kolejnym następstwie opierają swe prawa na pierwotnej umowie, określonej w ust. 2.
4. Nie uważa się za majątek opuszczony praw najmu pomieszczeń i budynków, chyba że stanowią część składową istniejących przedsiębiorstw państwowych lub handlowych”.

¹⁴¹⁶ Art. 2: „1. Z mocy samego prawa przechodzi na własność Skarbu Państwa wszelki majątek:

- a) Rzeszy Niemieckiej i byłego Wolnego Miasta Gdańska,
 - b) obywateli Rzeszy Niemieckiej i byłego Wolnego Miasta Gdańska z wyjątkiem osób narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej,
 - c) niemieckich i gdańskich osób prawnych z wyłączeniem osób prawnych prawa publicznego,
 - d) spółek kontrolowanych przez obywateli niemieckich lub gdańskich albo przez administrację niemiecką lub gdańską,
 - e) osób zbiegłych do nieprzyjaciela.
2. Przepisu ustępu poprzedzającego nie stosuje się do niezbędnych przedmiotów osobistego użytku, należących do osób, wymienionych pod lit. b) i e).
 3. Minister Sprawiedliwości w porozumieniu z właściwymi ministrami ustali w rozporządzeniu, jakie osoby i spółki oraz w jakim postępowaniu uznane będą za podlegające przepisowi ust. 1 lit. b), c), d), e).
 4. Majątek niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa publicznego (ust. 1 lit. c) przechodzi z mocy samego prawa na własność odpowiednich polskich osób prawnych. W braku takich osób lub w razie zbiegu zainteresowań kilku osób prawnych uchwała Rady Ministrów oznacza osobę prawną, na własność której ma przejść majątek.
 5. Z mocy przepisu niniejszego artykułu nie przechodzi na własność Skarbu Państwa lub osób prawnych prawa publicznego majątek określony w ust. 1:
 - a) który został zajęty lub skonfiskowany przez b. władze okupacyjne, chyba że majątek ten stanowił przedtem własność Skarbu Państwa lub wspomnianych osób prawnych, albo zajęcie lub konfiskata dotyczyły mienia osób lub spółek, wskazanych w ust. 1 i 4,

szyły na własność Skarbu Państwa z mocy prawa¹⁴¹⁷. Użyte w art. 2 Dekretu pojęcie mienia poniemieckiego było przeciwstawieniem zdefiniowanego w art. 1 Dekretu mienia opuszczonego¹⁴¹⁸. Opisana w art. 2 Dekretu własność poniemiecka została przejęta przez Polskę bez odszkodowania¹⁴¹⁹.

Art. 3 Dekretu regulował zagadnienie nieważności umów w przedmiocie majątków opuszczonych oraz majątków wymienionych w art. 2 ust. 1 i 4 Dekretu¹⁴²⁰. Art. 3 Dekretu unieważniał czynności prawne mające na celu uniemożliwienie przejęcia mienia na rzecz Skarbu Państwa¹⁴²¹. Art. 4 ust. 1 Dekretu określał sytuacje, w jakich nabywca majątku opuszczonego lub przechodzącego na własność Skarbu Państwa, lub osób prawnych prawa publicznego, stawał się posiadaczem w złej wierze. Posiadaczowi w złej wierze nie przysługiwało prawo żądania zwrotu poniesionych nakładów (art. 4 ust. 2 Dekretu)¹⁴²². W art. 5 i 6 Dekretu unormowano kwestie zwrotu nakładów na majątki oraz zabezpieczenia należności z tytułu dokonanych nakła-

b) którego wyzbycie się na rzecz osób i spółek, wymienionych w ust. 1 i 4, nastąpiło po dniu 1 września 1939 r. pod wpływem groźby, uprawniającej właściciela, zbywającego majątek do uchylecia się od skutków prawnych oświadczenia woli.

Majątek, o którym mowa w ustępie niniejszym, uważa się za opuszczony, jeżeli podpada pod przepis art. 1.

6. Przejście na własność Skarbu Państwa lub osób prawnych prawa publicznego nieruchomości i wszelkich praw hipotekowanych z mocy przepisów niniejszego dekretu podlega ujawnieniu w księgach hipotecznych (gruntowych) na wniosek właściwego okręgowego urzędu likwidacyjnego.
7. Wierzytelności pieniężne i inne prawa należne osobom i spółkom, których majątek z mocy ust. 1 przechodzi na własność Skarbu Państwa lub osób prawnych prawa publicznego, uznaje się za zajęte na rzecz Skarbu Państwa lub osób prawnych prawa publicznego z mocy samego prawa¹⁴²³.

¹⁴¹⁷ W. M. Góralski, *Przejęcie...*; P. Kacprzak, *Organizacja i przebieg wysiedleń ludności niemieckiej z Polski w latach 1945-1949*, PWSZ w Sulechowie, Sulechów 2008, s. 45.

¹⁴¹⁸ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 6.

¹⁴¹⁹ M. Muszyński, *Obywatelstwo tzw. późnych przesiedleńców niemieckich. Rozważania na tle prawa międzynarodowego (część II)*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 3, 2005, s. 88.

¹⁴²⁰ Art. 3: „1. Nieważne są wszelkie czynności lub akty prawne działywane w odniesieniu do majątku opuszczonego z władzami okupacyjnymi albo instytucjami lub osobami, działającymi z ramienia tych władz albo w porozumieniu z nimi, jak również umowy, określone w art. 1 ust. 2 i 3.
2. Nieważne są wszelkie czynności lub akty prawne działywane w odniesieniu do majątków wymienionych w art. 2 ust. 1 i 4 oraz w odniesieniu do majątków opuszczonych celem zapobieżenia ich przejściu na własność Skarbu Państwa lub osób prawnych prawa publicznego lub objęciu ich przez okręgowy urząd likwidacyjny”.

¹⁴²¹ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 8.

¹⁴²² Art. 4: „1. Nabywca majątku opuszczonego lub przechodzącego na własność Skarbu Państwa lub osób prawnych prawa publicznego na mocy art. 2 ust. 1 i 4 jest posiadaczem złej wiary, jeśli nabycie majątku nastąpiło na mocy czynności lub aktów prawnych, które na podstawie art. 3 są uznane za nieważne z wyjątkiem umów oznaczonych w art. 1 ust. 2 lub 3. Jest posiadaczem złej wiary również wówczas, gdy tytuł swój wywodzi od osoby wpisanej do ksiąg hipotecznych, jeżeli osoba ta nabyła majątek na mocy czynności lub aktów prawnych uznanych stosownie do przepisów art. 3 za nieważne z wyjątkiem umów, określonych w art. 1 ust. 2 i 3.

2. Posiadacz złej wiary nie ma prawa żądania zwrotu dokonanych przez siebie nakładów, choćby przez to wartość majątku wzrosła oraz można od niego poszukiwać dochodów za cały czas posiadania majątku”.

dów¹⁴²³. W art. 7-14 Dekretu zostały uregulowane kompetencje urzędów likwidacyjnych w odniesieniu do majątków objętych regulacjami Dekretu. Na mocy art. 15 i 16 Dekretu osobie, która w związku z rozpoczętą dnia 1 września 1939 r. II wojną światową utraciła posiadanie majątku, umożliwiono przywrócenie posiadania w razie złożenia wniosku o przywrócenie posiadania przez tą osobę, krewnych w linii prostej, rodzeństwo lub małżonka¹⁴²⁴. Art. 15 ust. 2 Dekretu określał, że wnioski o przy-

¹⁴²³ Art. 5: „1. Państwo, przedsiębiorstwa i instytucje państwowe, osoby prawne prawa publicznego, instytucje spółdzielcze, społeczne i przedsiębiorstwa użyteczności publicznej oraz posiadacze majątków oddanych im w posiadanie przez władze państwowe mają prawo żądania równowartości dokonanych przez nich nakładów, a Państwo, przedsiębiorstwa i instytucje państwowe oraz osoby prawne prawa publicznego także i równowartości nakładów dokonanych przez b. władze okupacyjne lub przez osoby i spółki, wymienione w przepisie art. 2 ust. 1 i 4, których mienie przechodzi z mocy prawa na własność Skarbu Państwa lub osób prawnych prawa publicznego, we wszystkich tych przypadkach jednak tylko do wysokości wzrostu wartości majątku w chwili zwrotu. Z wartości nakładów należy potrącić dochody oraz inne korzyści, osiągnięte w czasie posiadania.

2. Przepis ust. 1 stosuje się odpowiednio do osób, które posiadały majątek na zasadzie umów, wymienionych w art. 1 ust. 2 i 3, lecz tylko co do nakładów przez nie poczynionych.
3. W celu zabezpieczenia należności z tytułu dokonanych nakładów Państwo oraz instytucje, wymienione w ust. 1, uprawnione są do wniesienia ostrzeżenia hipotecznego (adnotacji) do wysokości poczynionych nakładów. Wykaz należności za nakłady, zaświadczony przez okręgowy urząd likwidacyjny, stanowi tytuł do wpisania ostrzeżenia (adnotacji) w księdze hipotecznej (gruntowej)”.
Art. 6: „1. Nakłady, dokonane w nieruchomościach lub przedsiębiorstwach przemysłowych i handlowych przez b. władze okupacyjne oraz przez osoby i spółki, wymienione w przepisie art. 2 ust. 1 i 4, których majątek przechodzi z mocy prawa na własność Skarbu Państwa lub osób prawnych prawa publicznego tudzież nakłady, dokonane przez polskie władze, instytucje i przedsiębiorstwa państwowe oraz przez osoby prawne polskiego prawa publicznego, instytucje społeczne, przedsiębiorstwa użyteczności publicznej i przez posiadaczy majątków, oddanych im w posiadanie przez władze państwowe, nie podlegają wydaniu osobie uprawnionej do przywrócenia posiadania majątku głównego, jeżeli nakłady te dadzą się dogodnie oddzielić od majątku głównego bez uszkodzenia nakładów lub majątku.

2. Za nakłady w rozumieniu ust. 1 uważa się w szczególności wszelkie substancje majątkowe, nie wyłączając towarów, nawet zakupionych z funduszków właściciela przedsiębiorstwa, oraz wszelkie połączenia i przekształcenia majątku.
3. Jeżeli nakłady przewyższają wartość majątku w stosunku do jego wartości w chwili utraty posiadania, Skarb Państwa, przedsiębiorstwa i instytucje lub osoby prawne prawa publicznego mają prawo zamiast żądania równowartości nakładów wykupić majątek główny od jego właściciela. W braku porozumienia co do warunków wykupu warunki te ustali komisja szacunkowa, której skład, postępowanie przed nią oraz zasady ustalenia szacunku i innych warunków wykupu określi Prezes Rady Ministrów w rozporządzeniu wydanym w porozumieniu z Ministrami Skarbu i Sprawiedliwości.
4. Orzeczenie komisji co do warunków wykupu nie ulega zaskarżeniu w trybie administracyjnym. Jeżeli strona nie zgadza się na te warunki, może w ciągu 3 miesięcy od dnia doręczenia jej tego orzeczenia żądać ustalenia warunków wykupu w trybie postępowania niespornego przez sąd grodzki miejsca położenia majątku.
5. Straty wynikłe wskutek utraty posiadania nie mogą być potrącane z nakładów”.

¹⁴²⁴ Art. 15: „1. Osobie, która w związku z wojną rozpoczętą 1 września 1939 r. utraciła posiadanie majątku, należy na jej wniosek przywrócić posiadanie tego majątku, jeżeli co do tego nie zachodzą przeszkody z art. 22.

wrócenie posiadania mogły być składane do dnia 31 grudnia 1948 r. Zgodnie z art. 18 w razie przywrócenia posiadaniu majątku opuszczonego osobom nie będącym właścicielami majątku, przysługiwał im jedynie zarząd i użytkowanie majątku¹⁴²⁵. W myśl art. 17 ust. 1 Dekretu objęcie w posiadanie majątku oddanego w najem lub dzierżawę mogło nastąpić dopiero po upływie terminu dzierżawy lub najmu¹⁴²⁶. Art. 19 Dekretu umożliwiał organowi zarządzającemu majątkiem przywrócenie posiadania majątku za zgodą okręgowego urzędu likwidacyjnego¹⁴²⁷. W art. 20-30 Dekretu uregulowano właściwość sądu i tryb postępowania w sprawach o wprowadzenie w posiadanie majątku, jeżeli przywrócenie posiadania nie nastąpiło w trybie art. 19 Dekretu. Na mocy art. 31 Dekretu prawomocne postanowienie sądu o przywróceniu posiadania nieruchomości, która miała urządzoną księgę hipoteczną, ulegało ujawnieniu w księdze, a prawomocne postanowienie o przywróceniu posiadania zarejestrowanego przedsiębiorstwa ulegało ujawnieniu w rejestrze handlowym¹⁴²⁸. Zgodnie z art. 32 ust. 1 Dekretu prawomocne orzeczenie w przedmiocie przywrócenia posiadania nie przesądzało o prawie własności majątku. W art. 33 i 34 Dekretu została uregulowana instytucja zasiedzenia majątków objętych Dekretem¹⁴²⁹. Art. 33 Dekretu unormował przesłanki nabycia własności majątku przez zasiedzenie ze

2. *Wnioski o przywrócenie posiadania w trybie przewidzianym w niniejszym dekrete można składać do dnia 31 grudnia 1948 r.*”.

Art. 16: „*1. Gdy osoba, wymieniona w art. 15, zmarła lub jest nieobecna, przywrócenia posiadania mogą żądać jej krewni w linii prostej (zstępni i wstępni, również dzieci nieślubne), bracia i siostry oraz małżonek. Małżonek może żądać wprowadzenia w posiadanie bez względu na to, czy związek małżeński został zawarty w formie prawem przepisanej.*

2. *W razie sporu przy zbiegu osób uprawnionych do żądania przywrócenia posiadania stosuje się przepisy prawa cywilnego*”.

¹⁴²⁵ Art. 18: „*Osobie, której zostanie przywrócone posiadanie majątku opuszczonego w trybie niniejszego dekretu, jeżeli nie jest ona właścicielem tego majątku, służy tylko zarząd i użytkowanie*”.

¹⁴²⁶ Art. 17: „*1. Objęcie w posiadanie majątku oddanego w najem lub dzierżawę w myśl art. 12 może nastąpić dopiero po upływie terminu dzierżawy lub najmu.*

2. *Dzierżawa lub najem, zawarte na czas dłuższy niż do dnia 31 grudnia 1948 r., mogą być wypowiedziane przez osoby wymienione w art. 15 i 16 jedynie z zachowaniem 6-miesięcznego terminu wypowiedzenia na koniec roku kalendarzowego, jednak nie wcześniej niż na dzień 31 grudnia 1948 r. W razie zaniechania wypowiedzenia przedłuża się dzierżawa lub najem na dotychczasowych warunkach na czas nieoznaczony z zastrzeżeniem, że w umowę wstępują osoby wymienione w art. 15 i 16.*

3. *Czynsz z tytułu dzierżawy lub najmu przysługuje osobie uprawnionej (art. 15 i 16)*”.

¹⁴²⁷ Art. 19: „*Za zgodą okręgowego urzędu likwidacyjnego na wniosek osoby uprawnionej (art. 15) właściwa władza, zarządzająca majątkiem, może przywrócić jej posiadanie majątku*”.

¹⁴²⁸ Art. 31: „*Prawomocne postanowienie sądu o przywróceniu posiadania nieruchomości, mającej urządzoną księgę hipoteczną (gruntową), lub innych praw hipotekowanych ulega ujawnieniu, jeżeli osoba, na rzecz której orzeczono przywrócenie posiadania, nie jest wpisanym właścicielem nieruchomości, a jeżeli chodzi o inne prawa hipotekowane, gdy prawa te nie są w tej księdze na jej rzecz zastrzeżone. Prawomocne postanowienie sądu o przywróceniu posiadania zarejestrowanego przedsiębiorstwa ulega ujawnieniu we właściwym rejestrze handlowym*”.

¹⁴²⁹ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 211.

strony osób, którym przywrócono posiadanie¹⁴³⁰. Art. 34 Dekretu określał, w jakich okolicznościach Skarb Państwa i związki samorządu terytorialnego nabywają tytuł własności majątków opuszczonych¹⁴³¹. Zgodnie z art. 35 Dekretu postanowienie sądowe odmawiające przywrócenia posiadania majątku, wydane na podstawie art. 25 Ustawy z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych i art. 24 Dekretu z dnia 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych, nie tamowało przywrócenia posiadania majątku w trybie art. 20 Dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich. Na mocy art. 36 Dekretu z dnia 8 marca 1946 r. przepisy Dekretu należało stosować do spraw sądowych i administracyjnych, które były w toku oraz do wykonania postanowień, wydanych przed wejściem w życie Dekretu. Art. 37 Dekretu odnosił się do likwidacji urzędów Tymczasowego Zarządu Państwowego¹⁴³². Art. 38 Dekretu regulował kwestie związane z wpisami hipotecznymi i rejestrowymi¹⁴³³. Art. 39 Dekretu określał stosunek przepisów Dekretu do innych aktów prawnych umożliwiających dokonanie wywłaszczenia ma-

¹⁴³⁰ Art. 33: „1. Osoby, którym przywrócono posiadanie, nabywają tytuł własności majątków przez przedawnienie (zasiedzenie) 10-letnie, jeżeli poprzednio już tego tytułu do majątku nie posiadały lub następnie go nie nabyły.

2. Bieg terminu przedawnienia liczy się od dnia uprawomocnienia się postanowienia o przywróceniu posiadania.

3. Na żądanie osoby interesowanej sąd grodzki miejsca położenia majątku stwierdza nabycie tytułu własności w drodze postępowania niespornego. Postanowienie sądu stanowi tytuł do przepisania prawa własności lub innych praw hipotekowanych w księdze hipotecznej (gruntowej)”.
1431

Art. 34: „1. Skarb Państwa i związki samorządu terytorialnego nabywają przez przedawnienie (zasiedzenie) tytuł własności majątków opuszczonych:

a) co do nieruchomości z upływem lat 10,

b) co do ruchomości z upływem lat 5, licząc w obu przypadkach od końca roku kalendarzowego, w którym wojna została ukończona.

2. Roszczenia o zwrot dochodów, pobranych z majątków opuszczonych, przedawniają się z upływem lat 5, licząc od końca roku kalendarzowego, w którym zostały pobrane.

3. Majątek opuszczony, oddany w zarząd i użytkowanie instytucjom i organizacjom wymienionym w art. 12 ust. 2, przechodzi na ich własność, jeżeli bezpośrednio przed upływem terminów przedawnienia (zasiedzenia), wskazanych w ust. 1, znajdował się w ich posiadaniu co najmniej przez lat 8, jeżeli chodzi o nieruchomości, a co najmniej przez lat 3, jeśli chodzi o ruchomości”.

¹⁴³² Art. 37: „1. Minister Skarbu określi sposób likwidacji urzędów Tymczasowego Zarządu Państwowego.

2. Urzędy likwidacyjne przejmą wszelkie prawa i obowiązki urzędów Tymczasowego Zarządu Państwowego w granicach swojego zakresu działania, określonego przepisami niniejszego dekretu”.

¹⁴³³ Art. 38: „1. Wykreślone na mocy art. 8 ust. 1 dekretu z dnia 6 czerwca 1945 r. o mocy obowiązującej orzeczeń sądowych, wydanych w okresie okupacji niemieckiej na terenie Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. R. P. Nr 25, poz. 151), wpisy hipoteczne i rejestrowe, dotyczące majątków przechodzących na podstawie art. 2 ust. 1 i 4 niniejszego dekretu na rzecz Skarbu Państwa i osób prawnych prawa publicznego, ulegają przywróceniu, a wpisy takie dotychczas niewykreślone nie ulegają wykreśleniu.

2. Prawa Skarbu Państwa lub osób prawnych prawa publicznego, do których odnoszą się wpisy, wskazane w ust. 1, podlegają ujawnieniu w księdze hipotecznej (gruntowej) lub wpisowi do rejestru handlowego na wniosek właściwego okręgowego urzędu likwidacyjnego”.

jątku, ustanowienie przymusowego zarządu lub innych ograniczeń prawa własności albo posiadania¹⁴³⁴. Art. 40 Dekretu określał, jakim organom zostało powierzone wykonanie Dekretu¹⁴³⁵. Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich został uchylony z dniem 2 sierpnia 1985 r.¹⁴³⁶

3.8. Rozporządzenie z dnia 21 maja 1946 r. o określeniu osób, których majątek przechodzi na własność Państwa

Na podstawie art. 2 ust. 3 Dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich Minister Sprawiedliwości wydał dnia 21 maja 1946 r. Rozporządzenie o określeniu osób, których majątek przechodzi na własność Państwa¹⁴³⁷. Rozporządzenie zostało wydane w porozumieniu z Ministrami: Obrony Narodowej, Administracji Publicznej, Bezpieczeństwa Publicznego, Skarbu, Oświaty, Rolnictwa i Reform Rolnych, Leśnictwa, Przemysłu, Żeglugi i Handlu Zagranicznego, Apropowizacji i Handlu, Komunikacji, Poczty i Telegrafów, Odbudowy oraz Ziem Odzyskanych. Rozporządzenie weszło w życie z dniem 28 czerwca 1946 r. § 1 Rozporządzenia definiował osoby narodowości polskiej oraz osoby należące do innej narodowości, prześladowanej przez Niemców¹⁴³⁸. § 2 Rozporządzenia wyjaśniał pojęcie niemieckich i gdańskich osób prawnych prawa prywatnego¹⁴³⁹. § 3 Rozporządzenia precyzował, jakie spółki uznaje się za spółki kontrolowane przez obywateli

¹⁴³⁴ Art. 39: „Przepisy niniejszego dekretu nie naruszają postanowień dekretu z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej w brzmieniu obwieszczenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 18 stycznia 1945 r. (Dz. U. R. P. Nr 3, poz. 13), dekretu z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa (Dz. U. R. P. Nr 15, poz. 82), ustawy z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (Dz. U. R. P. Nr 3, poz. 17), ani innych przepisów prawa, na podstawie których Państwo może dokonać wywłaszczenia majątku, ustanowić przymusowy zarząd lub wprowadzić inne ograniczenia prawa własności lub posiadania”.

¹⁴³⁵ Art. 40: „Wykonanie niniejszego dekretu porucza się Prezesowi Rady Ministrów oraz właściwym ministrom, każdemu w jego zakresie działania”.

¹⁴³⁶ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁴³⁷ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 28 czerwca 1946 r. Nr 28, poz. 182.

¹⁴³⁸ § 1: „1. Za osoby narodowości polskiej w rozumieniu dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich (Dz. U. R. P. Nr 13, poz. 87) uznaje się obywateli Rzeszy Niemieckiej i b. Wolnego Miasta Gdańska, którzy są pochodzenia polskiego lub wykazą śląską łączność z narodem polskim, a ponadto złożą deklarację wierności narodowi polskiemu.

2. Obywateli Rzeszy Niemieckiej i b. Wolnego Miasta Gdańska, zamieszkałych na obszarze Ziem Odzyskanych, uznaje się za osoby narodowości polskiej tylko wówczas, jeżeli uzyskali lub uzyskają stwierdzenie narodowości polskiej w myśl przepisów art. 1 i 2 ustawy z dnia 28 kwietnia 1946 r. o obywatelstwie Państwa Polskiego osób narodowości polskiej zamieszkałych na Ziemiach Odzyskanych (Dz. U. R. P. Nr 15, poz. 106).

3. Za osoby, należące do innej narodowości, prześladowanej przez Niemców, uznaje się obywateli Rzeszy Niemieckiej i b. Wolnego Miasta Gdańska, należących do grup narodowościowych, które po dniu 30 stycznia 1933 r. doznawały ograniczeń prawnych”.

¹⁴³⁹ § 2: „1. Za niemieckie i gdańskie osoby prawne prawa prywatnego uznaje się:

1) związki, stowarzyszenia i spółdzielnie, jeżeli po dniu 21 lipca 1944 r.:

niemieckich lub gdańskich¹⁴⁴⁰. W § 4 Rozporządzenia zdefiniowano osobę zbiegłą do nieprzyjaciela¹⁴⁴¹. Zawarte w § 1-4 Rozporządzenia pojęcia zostały wprowadzone dla potrzeb stosowania przepisów Dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i ponemieckich w oparciu o upoważnienie zawarte w art. 2 ust. 3 Dekretu¹⁴⁴². W § 5 i 7 Rozporządzenia uregulowano tryb rozpoznania wniosków o stwierdzenie narodowości osób wymienionych w § 1 Rozporządzenia¹⁴⁴³. § 6 Rozporządzenia dotyczył postępowania dowodowego w postępowaniach o stwierdzenie

-
- a) *bądź większość ich członków stanowili obywatele Rzeszy Niemieckiej lub Wolnego Miasta Gdańska, nie należący do narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej, albo osoby narodowości niemieckiej,*
 - b) *bądź celem statutowym ich była działalność na rzecz państwa lub narodu niemieckiego, obywateli Rzeszy Niemieckiej lub b. Wolnego Miasta Gdańska, nie należących do narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej, albo działalność na rzecz osób narodowości niemieckiej lub działalność wśród wymienionych obywateli niemieckich lub gdańskich albo osób narodowości niemieckiej;*
- 2) *fundacje, których celem była działalność określona pod pkt 1) lit. b);*
 - 3) *spółki handlowe (z wyjątkiem spółek jawnych i komandytowych), których:*
 - a) *bądź siedziba w dniu 1 września 1939 r. znajdowała się na obszarze Rzeszy Niemieckiej,*
 - b) *bądź więcej niż połowa kapitału zakładowego w czasie między dniem 1 stycznia 1939 r. a dniem 19 kwietnia 1946 r. stanowiła chociażby przejściowo własność niemieckich lub gdańskich osób prawnych, obywateli Rzeszy Niemieckiej albo b. Wolnego Miasta Gdańska nie należących do narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej.*
 2. *Ze spółek handlowych, określonych w ust. 1 pkt 3 lit. a), nie uważa się za niemieckie osoby prawne tych spółek, których majątek w całości stanowił własność osób narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej albo obywateli innych państw niż Rzesza Niemiecka i których organa składały się wyłącznie z osób narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej albo obywateli innych państw niż Rzesza Niemiecka”.*
- ¹⁴⁴⁰ § 3: „1. Za spółki kontrolowane przez obywateli niemieckich lub gdańskich uznaje się spółki, w których obywatele niemieccy lub gdańscy, nie będący narodowości polskiej lub innej przez Niemców prześladowanej, albo administracja niemiecka lub gdańska mieli decydujący wpływ na zarząd lub działalność przedsiębiorstwa, chociażby udział ich w kapitale spółki był mniejszy, aniżeli przewidziany w § 2, ust. 1 pkt 3) lit. b).
2. *Decydujący wpływ na zarząd lub działalność przedsiębiorstwa poza udziałem w jego organach zachodzi zwłaszcza w przypadkach zależności w zakresie kredytu, dostawy surowców, własności przemysłowej (patenty, licencje)”.*
- ¹⁴⁴¹ § 4: „Za osobę zbiegłą do nieprzyjaciela uznaje się osobę, która w związku z wojną, rozpoczętą w dniu 1 września 1939 r. uszła do Niemiec lub na terytorium opanowane przez władze niemieckie w zamiarze udzielenia pomocy władzom lub organizacjom politycznym niemieckim albo celem uchronienia się od odpowiedzialności za działalność na szkodę Państwa lub Narodu Polskiego”.
- ¹⁴⁴² T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 7.
- ¹⁴⁴³ § 5: „1. Z wnioskiem o stwierdzenie narodowości osób, wymienionych w § 1 lub § 2, może wystąpić Skarb Państwa oraz każda osoba fizyczna lub prawna, zainteresowana w ustaleniu tej okoliczności.
2. *Do rozpoznawania wniosków o stwierdzenie narodowości osób, wymienionych w § 1, właściwe są władze administracji ogólnej I instancji miejsca ostatniego zamieszkania przed dniem 1 stycznia 1945 r. na terenie Państwa Polskiego osoby, której wniosek dotyczy, a w braku tegoż – miejsca położenia majątku. Do rozpoznawania wniosków o stwierdzenie narodowości osób prawnych, wymienionych w § 2, i do zaliczenia spółek do kategorii spółek kontrolowanych (§ 3) właściwe są władze administracji ogólnej II instancji miejsca ich siedziby, a w braku siedziby na obszarze Państwa Polskiego – miejsca położenia majątku.*

okoliczności, o których mowa w § 1-3 Rozporządzenia. W § 8-15 Rozporządzenia zawarto regulacje odnoszące się do postępowania o uznanie osoby za zbiegłą do nieprzyjaciela w rozumieniu § 4 Rozporządzenia. Rozporządzenie z dnia 21 maja 1946 r. o określeniu osób, których majątek przechodzi na własność Państwa zostało uchylone z dniem 1 sierpnia 1985 r.

3.9. Dekret z dnia 4 listopada 1944 r. o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców Narodu

Dnia 4 listopada 1944 r. PKWN wydał Dekret o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców Narodu¹⁴⁴⁴. Upoważnienie do dokonywania regulacji w drodze Dekretu zostało zawarte w art. 1 Ustawy KRN z dnia 15 sierpnia 1944 r. o tymczasowym trybie wydawania dekretów z mocą ustawy. Dekret z dnia 4 listopada 1944 r. wszedł w życie z dniem 13 listopada 1944 r. Zgodnie z art. 1 Dekretu obywatel polski, który w okresie okupacji niemieckiej zadeklarował swoją przynależność do narodowości niemieckiej lub swoje pochodzenie niemieckie bądź faktycznie korzystał z praw i przywilejów z tytułu przynależności do narodowości niemieckiej lub pochodzenia niemieckiego podlegał, niezależnie od odpowiedzialności karnej, przytrzymaniu, umieszczeniu na czas nieoznaczony w miejscu odosobnienia i poddaniu przymusowej pracy¹⁴⁴⁵. Art. 2 Dekretu normował tryb zatrzymania i skierowania do miejsca odosobnienia. Na mocy art. 3 Dekretu majątek wymienionych w art. 1 Dekretu zdrajców Narodu oraz żyjących z nimi członków rodziny ulegał konfiskacie na rzecz Skarbu Państwa¹⁴⁴⁶. Art. 4 Dekretu przewidywał utratę prawa publicznych, obywatelskich praw honorowych oraz praw rodzicielskich i opiekuńczych dla zdrajców Narodu oraz żyjących z nimi członków rodziny. W art. 5 i 6 Dekretu uregulowano tryb wydawania postanowień w sprawach określonych w art. 3 i 4 Dekretu. Art. 7 § 1 Dekretu wprowadzał normę o charakterze karnym dla osób uwalniających się od zatrzymania lub odosobnienia albo usuwających majątek spod konfiskaty. Art. 8

3. *Właściwe władze winny w miarę możliwości zasięgnąć co do osoby, której wniosek dotyczy, opinii rad narodowych albo organizacji i instytucji polskich, istniejących na terenie zamieszkania osoby, której wniosek dotyczy, albo siedziby osoby prawnej lub miejsca położenia majątku tych osób.*

4. *Przepisy ust. 2 i 3 nie dotyczą osób, wymienionych w § 1 ust. 2^o.*

§ 7: *„Do postępowania w sprawach, określonych w § 5, stosuje się przepisy o postępowaniu administracyjnym, jeżeli przepisy niniejszego rozporządzenia nie stanowią inaczej”.*

¹⁴⁴⁴ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 13 listopada 1944 r. Nr 11, poz. 54.

¹⁴⁴⁵ Art. 1: *„Obywatel polski, który w okresie okupacji niemieckiej na terytorium t.zw. Generalgouvernement i województwa białostockiego bądź zadeklarował swoją przynależność do narodowości niemieckiej (deutsche Volkszugehörige), lub swoje pochodzenie niemieckie (deutschstämmige), bądź faktycznie korzystał z praw i przywilejów z tytułu przynależności do narodowości niemieckiej lub pochodzenia niemieckiego podlega, niezależnie od odpowiedzialności karnej, przytrzymaniu, umieszczeniu na czas nieoznaczony w miejscu odosobnienia (obozie) i poddaniu przymusowej pracy”.*

¹⁴⁴⁶ Art. 3: *„Majątek zdrajców Narodu, wymienionych w art. 1 niniejszego dekretu oraz żyjących z nimi członków rodziny ulega konfiskacie na rzecz Skarbu Państwa z zastrzeżeniem praw do tego majątku osób trzecich”.*

Dekretu przewidywał możliwość rozszerzenia mocy obowiązującej Dekretu¹⁴⁴⁷. Zgodnie z art. 9 Dekretu, wykonanie Dekretu zostało powierzone Kierownikom Resortów: Sprawiedliwości, Bezpieczeństwa Publicznego oraz Gospodarki Narodowej i Finansów. Dekret PKWN z dnia 4 listopada 1944 r. o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców Narodu został uchylony z dniem 17 listopada 1946 r.¹⁴⁴⁸

3.10. Dekret z dnia 28 czerwca 1946 r. o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości w czasie wojny 1939-1945 r.

Dnia 28 czerwca 1946 r. Rada Ministrów wydała Dekret o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości w czasie wojny 1939-1945 r.¹⁴⁴⁹ Upoważnienie do dokonywania regulacji w drodze Dekretu zostało zawarte w art. 1 Ustawy z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy. Dekret wszedł w życie z dniem 11 września 1946 r. Zgodnie z art. 22 § 1 Dekretu przepisy Dekretu ulegały zastosowaniu w odniesieniu do czynów popełnionych na obszarze województwa Śląsko-Dąbrowskiego. W oparciu o delegację zawartą w art. 22 § 2 Dekretu Rada Ministrów wydała dnia 19 września 1946 r. Rozporządzenie o rozciągnięciu przepisów dekretu z dnia 28 czerwca 1946 r. o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości w czasie wojny 1939-1945 r. do czynów popełnionych poza obszarem województwa Śląsko-Dąbrowskiego¹⁴⁵⁰. Zgodnie z treścią Rozporządzenia normy karne zawarte w Dekrecie z dnia 28 czerwca 1946 r. zaczęły obowiązywać na całym terytorium Polski¹⁴⁵¹. Na podstawie § 1 Rozporządzenia z dnia 19 września 1946 r. stosowanie Dekretu z dnia 28 czerwca 1946 r. zostało rozszerzone z dniem 21 października 1946 r. również do czynów popełnionych poza obszarem województwa Śląsko-Dąbrowskiego. Zgodnie z § 2 Rozporządzenia, wykonanie Rozporządzenia powierzono Prezesowi Rady Ministrów oraz ministrom: Sprawiedliwości, Obrony Narodowej, Bezpieczeństwa Publicznego, Skarbu, Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych. Rozporządzenie z dnia 19 września 1946 r. weszło w życie z dniem ogłoszenia.

W art. 1 i 2 Dekretu z dnia 28 czerwca 1946 r. wprowadzono normy o charakterze karnym dla osób, które będąc obywatelami polskimi, pomiędzy dniem 1 września 1939 r. a dniem 9 maja 1945 r. zgłosiły swoją przynależność do narodowości niemieckiej lub pochodzenie niemieckie¹⁴⁵². W art. 2 Dekretu zostały unormowa-

¹⁴⁴⁷ Art. 8: „Rozporządzenie Kierowników Resortów: Sprawiedliwości, Bezpieczeństwa i Gospodarki Narodowej i Finansów może rozciągnąć moc obowiązującą niniejszego dekretu i na inne tereny Państwa Polskiego”.

¹⁴⁴⁸ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁴⁴⁹ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 11 września 1946 r. Nr 41, poz. 237.

¹⁴⁵⁰ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 19 września 1946 r. Nr 53, poz. 300.

¹⁴⁵¹ D. Burezyk, *Udział Specjalnego Sądu Karnego w Gdańsku i jego Prokuratury w procesie weryfikacji i rehabilitacji ludności Pomorza Gdańskiego w latach 1945-1946*, *Zapiski Historyczne*, Zeszyt 3, 2014, s. 81-82.

¹⁴⁵² Art. 1: „§ 1. Kto, będąc obywatelem polskim, w czasie pomiędzy 1 września 1939 r. a 9 maja 1945 r. zgłosił swoją przynależność do narodowości niemieckiej lub uprzywilejowanej przez okupanta, podlega karze więzienia do lat 10.

ne sprawy majątkowe tzw. volksdeutschów¹⁴⁵³. Art. 3 Dekretu regulował sytuację, w których osoby określone w art. 1 Dekretu nie popełniły przestępstwa, a art. 4 Dekretu – sytuacje, w których osoby nie podlegały karze¹⁴⁵⁴. Art. 5-20 Dekretu normowały tryb wydawania postanowień w sprawach określonych w art. 1 i 2 Dekretu. Zgodnie z art. 21 Dekretu wykonanie Dekretu powierzono Prezesowi Rady Ministrów oraz ministrom: Sprawiedliwości, Obrony Narodowej, Bezpieczeństwa Publicznego, Skarbu, Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych. Dekret z dnia 28 czerwca 1946 r. o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości w czasie wojny 1939-1945 r. jest aktem prawnym nadal obowiązującym¹⁴⁵⁵.

3.11. Dekret z dnia 13 września 1946 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa osób narodowości niemieckiej

Dnia 13 września 1946 r. Rada Ministrów wydała Dekret o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego osób narodowości niemieckiej¹⁴⁵⁶. Upoważnienie do dokony-

§ 2. *Za zgłoszenie przynależności do narodowości niemieckiej uważa się również zgłoszenie pochodzenia niemieckiego.*

§ 3. *Sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary, jeżeli sprawca działał wskutek ciemnoty lub usprawiedliwionego warunkami życia braku wyrobienia obywatelskiego”.*

Art. 2: „§ 1. *Obok kary pozbawienia wolności sąd może orzec grzywnę i jako kary dodatkowe: utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych oraz przepadek całości lub części majątku. Ponadto sąd może zarządzić ogłoszenie wyroku skazującego w pismach na koszt skazanego.*

§ 2. *Przypadły majątek przechodzi na własność Skarbu Państwa z zastrzeżeniem praw osób trzecich, nie przenoszących wartości przypadłego majątku; nie uwzględnia się jednak praw, wynikających ze spadkobrania ustawowego i z testamentu lub z dokonanej po popełnieniu przestępstwa darowizny. Przepadek nie dotyczy przedmiotów, wyłączonych z mocy prawa spod egzekucji.*

§ 3. *Nieważne z mocy samego prawa są czynności prawne, zdziałane w celu uchronienia majątku od przepadku”.*

Art. 2 § 2 i art. 2 § 3 zostały uchylone z dniem 5 listopada 1947 r. przez art. 16 ust. 1 pkt 5 dekretu z dnia 22 października 1947 r. o przepadku majątku (Dz. U. z dnia 28 października 1947 r. Nr 65, poz. 390).

¹⁴⁵³ R. Grzeszczak, *op. cit.*

¹⁴⁵⁴ Art. 3: „*Nie popełnił przestępstwa, kto zgłosił swoją przynależność do narodowości niemieckiej lub uprzywilejowanej przez okupanta, działając w interesie Państwa Polskiego albo z nakazu lub na rzecz polskiej organizacji wolnościowej”.*

Art. 4: „*Nie podlega karze:*

- a) *kto zgłosił swoją przynależność do narodowości niemieckiej lub uprzywilejowanej przez okupanta w celu uniknięcia ciężkiego prześladowania ze strony władz albo organizacji politycznych niemieckich za trwanie przy swojej narodowości, jeżeli prześladowania nie można było bez szczególnych trudności uniknąć w inny sposób,*
- b) *kto pomimo zgłoszenia swojej przynależności do narodowości niemieckiej lub uprzywilejowanej przez okupanta brał w kraju lub za granicą udział w walkach wyzwoleńczych albo dobrowolnie wstąpił do wojska lub organizacji wolnościowej, walczących z państwem niemieckim lub z nim sprzymierzonym, albo też z narażeniem wolności lub życia okazywał czynnie pomoc społeczeństwu polskiemu,*
- c) *kto również przed 1 września 1939 r. stale wykazywał swoją przynależność do narodowości niemieckiej lub uprzywilejowanej przez okupanta”.*

¹⁴⁵⁵ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁴⁵⁶ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 8 listopada 1946 r. Nr 55, poz. 310.

wania regulacji w drodze Dekretu zostało zawarte w art. 1 Ustawy z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy. Dekret wszedł w życie z dniem 8 listopada 1946 r. Przepisy Dekretu normowały zagadnienia: utraty obywatelstwa polskiego, przepadku majątku i wysiedleń osób narodowości niemieckiej z Polski¹⁴⁵⁷. Zgodnie z art. 1 ust. 1 Dekretu obywatelstwa polskiego zostały pozbawione osoby wykazujące po ukończeniu 18 roku życia swoim zachowaniem niemiecką odrębność narodową¹⁴⁵⁸. Art. 2 i 3 Dekretu określały sytuacje, w których pozbawiano obywatelstwa członków rodzin osób wymienionych w art. 1 Dekretu¹⁴⁵⁹. Na podstawie art. 4 Dekretu osoby pozbawione obywatelstwa podlegały wysiedleniu z obszaru Polski¹⁴⁶⁰. W myśl art. 5 ust. 1 Dekretu ich majątek podlegał przepadkowi¹⁴⁶¹. Na podstawie art. 6 ust. 1 osoby te traciły prawo do świadczeń z ubezpieczeń społecznych. W art. 7-14 Dekretu unormowano tryb postępowania w sprawach o pozbawienie obywatelstwa Państwa Polskiego, o wysiedlenie z obszaru Państwa i o przepadek majątku. Zgodnie z art. 14 Dekretu wykonanie Dekretu powierzono Prezesowi Rady

¹⁴⁵⁷ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 77; P. Kacprzak, *Polityka...*, s. 40.

¹⁴⁵⁸ Art. 1: „*1. Pozbawia się obywatelstwa Państwa Polskiego osoby, które po ukończeniu 18 roku życia swym zachowaniem wykazały niemiecką odrębność narodową.*

2. Zgłoszenie w czasie wojny, rozpoczętej 1 września 1939 r., przynależności do narodowości niemieckiej lub pochodzenia niemieckiego samo przez się nie stanowi dowodu niemieckiej odrębności narodowej”.

¹⁴⁵⁹ Art. 2: „*1. Pozbawia się również obywatelstwa:*

- a) współmałżonka osoby, której dotyczy przepis art. 1 ust. 1, jeżeli wyrazi chęć opuszczenia obszaru Państwa Polskiego,*
- b) dzieci, które nie ukończyły 18 roku życia, jeżeli oboje rodzice tracą obywatelstwo, lub też jeżeli w przypadku śmierci lub spowodowanej okolicznościami wojny długotrwałej nieobecności jednego z rodziców – drugi traci obywatelstwo,*
- c) dziecko pozamałżeńskie, które nie ukończyło 18 roku życia, jeżeli jego matka traci obywatelstwo, chyba że nie wychowuje go matka, lecz inna osoba, która nie traci obywatelstwa,*
- d) dziecko, którego rodzice nie żyją lub są nieznani z miejsca pobytu, jeżeli zachowaniem swym wykazuje niemiecką odrębność narodową i po ukończeniu 13 roku życia wyrazi zgodzenie zachowania tej odrębności.*

2. Pozbawienie dziecka obywatelstwa może jednak nie nastąpić, jeżeli:

- a) jedno z rodziców wyrazi życzenie, aby dziecko zachowało obywatelstwo Państwa Polskiego;*
- b) rodzicom odebrana została władza rodzicielska albo jeżeli dziecko wychowywane jest nie przez rodziców, lecz w instytucji społecznej lub przez osobę, która nie traci obywatelstwa*”.

Art. 3: „*Maloletni, który ukończył 13 rok życia i podlega przepisowi art. 2 ust. 1 pkt b) i c), nie będzie pozbawiony obywatelstwa, jeżeli wyrazi chęć pozostania nadal obywatelem Państwa Polskiego, a zachowaniem swym wykazuje przynależność do społeczeństwa polskiego*”.

¹⁴⁶⁰ Art. 4: „*Osoby pozbawione obywatelstwa podlegają wysiedleniu z obszaru Państwa*”.

¹⁴⁶¹ Art. 5: „*1. Majątek osób, które zostały pozbawione obywatelstwa Państwa Polskiego, podlega przepadkowi. Osoby te tracą zdolność do dziedziczenia i przyjmowania darowizn.*

- 2. Przepadły majątek przechodzi na własność Skarbu Państwa z zastrzeżeniem praw osób trzecich, nie przenoszących wartości przepadłego majątku; nie uwzględnia się jednak praw, wynikających z darowizny dokonanej po 9 maja 1945 r.*
- 3. W przypadkach zasługujących na szczególne uwzględnienie można orzec, że całość lub część majątku osoby pozbawionej obywatelstwa przechodzi w równych częściach na rzecz nie pozbawionych obywatelstwa zstępnych, wstępnych oraz małżonka, pozostających na wyłącznym utrzymaniu osoby, której własność stanowi majątek. Przepis ust. 2 stosuje się odpowiednio*”.

Ministrów oraz ministrom: Administracji Publicznej, Ziem Odzyskanych, Sprawiedliwości, Bezpieczeństwa Publicznego, Obrony Narodowej, Spraw Zagranicznych i Skarbu. Dekret z dnia 13 września 1946 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego osób narodowości niemieckiej został uchylony z dniem 19 stycznia 1951 r.¹⁴⁶²

3.12. Dekret z dnia 15 listopada 1946 r. o zajęciu majątku państw pozostających z Państwem Polskim w stanie wojny w latach 1939-1945 i majątku osób prawnych i obywateli tych państw oraz o zarządzie przymusowym nad tymi majątkami

Dnia 15 listopada 1946 r. został wydany przez Radę Ministrów Dekret o zajęciu majątku państw pozostających z Państwem Polskim w stanie wojny w latach 1939-1945 i majątku osób prawnych i obywateli tych państw oraz o zarządzie przymusowym nad tymi majątkami¹⁴⁶³. Upoważnienie do dokonywania regulacji w drodze Dekretu zostało zawarte w art. 1 Ustawy z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy. Dekret z dnia 15 listopada 1946 r. wszedł w życie z dniem 25 listopada 1946 r. Przepisy Dekretu miały związek z roszczeniami Polski, osób prawnych i obywateli polskich, które powstały w okresie 1939-1945¹⁴⁶⁴. Celem zabezpieczenia roszczeń Polski oraz polskich osób prawnych i obywateli polskich w stosunku do państw, z którymi Polska pozostawała w stanie wojny w latach 1939-1945 lub z którymi w tym okresie zerwane były stosunki dyplomatyczne, oraz w stosunku do osób prawnych i obywateli tych państw uległ z mocy prawa zajęciu i poddaniu przymusowemu zarządowi położony na obszarze Polski majątek tych państw oraz ich osób prawnych i obywateli (art. 1 ust. 1 Dekretu). Zajęcie i poddanie przymusowemu zarządowi nastąpiło z dniem wejścia w życie Dekretu. Na mocy art. 1 ust. 2 Dekretu, wszelkie rozporządzenia majątkiem określonym w z art. 1 ust. 1 Dekretu dokonane po dniu wejścia w życie Dekretu, stały się z mocy prawa nieważne. Art. 1 ust. 3 Dekretu wyłączał stosowanie art. 1 ust. 1 Dekretu do mienia, które przeszło lub przejdzie na własność Polski na mocy uprzednio wydanych przepisów szczególnych¹⁴⁶⁵.

¹⁴⁶² S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁴⁶³ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 25 listopada 1946 r. Nr 62, poz. 342.

¹⁴⁶⁴ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 206.

¹⁴⁶⁵ Art. 1: „1. *Celem zabezpieczenia roszczeń Państwa Polskiego oraz polskich osób prawnych i obywateli polskich w stosunku do państw, z którymi Państwo Polskie pozostawało w stanie wojny w latach 1939-1945 lub z którymi w tym okresie zerwane były stosunki dyplomatyczne, oraz w stosunku do osób prawnych i obywateli tych państw – położony na obszarze Państwa Polskiego majątek tych państw oraz ich osób prawnych i obywateli ulega z mocy samego prawa z dniem wejścia w życie niniejszego dekretu zajęciu i poddaniu go przymusowemu zarządowi.*

2. *Wszelkie rozporządzenia majątkiem określonym w ust. 1, dokonane po dniu wejścia w życie niniejszego dekretu, są z mocy prawa nieważne.*
3. *Przepisu ust. 1 nie stosuje się do majątku, który na mocy dotychczas wydanych szczególnych przepisów prawnych przeszedł lub przejdzie na własność Państwa Polskiego.*
4. *Przepisu ust. 1 nie stosuje się nadto do zobowiązań powstałych ze wznowienia stosunków handlowych i finansowych po dniu 8 maja 1945 r.”.*

Art. 2-9 Dekretu regulowały szczegółowe kwestie dotyczące przymusowego zarządu nad majątkami określonymi w art. 1 ust. 1 Dekretu. Na podstawie art. 9 Dekretu z oddanego w zarząd majątku były zaspokojone roszczenia Polski i mogły być zaspokojone roszczenia polskich obywateli¹⁴⁶⁶. P. Kacprzak zauważa, że Dekret uporządkował całość działań wobec niemieckiego mienia¹⁴⁶⁷. Art. 10 Dekretu wprowadził normę o charakterze karnym dla osób, które wykroczyły przeciwko regulacjom zawartym w Dekrecie¹⁴⁶⁸. Zgodnie z art. 11 Dekretu jego wykonanie powierzono Ministrowi Skarbu w porozumieniu z Ministrami Spraw Zagranicznych oraz Żegluga i Handlu Zagranicznego. Dekret z dnia 15 listopada 1946 r. o zajęciu majątku państw pozostających z Państwem Polskim w stanie wojny w latach 1939-1945 i majątku osób prawnych i obywateli tych państw oraz o zarządzie przymusowym nad tymi majątkami jest aktem nadal obowiązującym¹⁴⁶⁹.

3.13. Łączna charakterystyka aktów prawnych regulujących przejęcie i wywłaszczenie majątków niemieckich

R. Grzeszczak zauważa, że wywłaszczenie majątków niemieckiego następowało w różnych etapach i w oparciu o różne podstawy prawne¹⁴⁷⁰. Analiza polskich dekretów i ustaw, na podstawie których została przejęta w Polsce całość niemieckiego mienia, pozwala na wyodrębnienie trzech rodzajów norm wywłaszczeniowych. Były to: normy generalne o charakterze systemowym, normy skierowane przedmiotowo do własności niemieckiej i normy szczególne, ukierunkowane bezpośrednio na przejęcie własności osób, które sprzeniewierzyły się Polsce i Narodowi Polskiemu¹⁴⁷¹.

Normy generalne realizowały program polityczny PKWN. W Manifestie Lipcowym z 1944 r. PKWN zapowiedział zmiany systemowe, polegające m.in. na przeprowadzeniu nacjonalizacji i reformy rolnej¹⁴⁷². Regulacje dotyczące reformy rolnej

¹⁴⁶⁶ Art. 9: „1. Z majątków, objętych zarządem przymusowym stosownie do artykułów poprzedzających, Państwo Polskie zaspokoi swoje roszczenia a nadto może zaspokoić roszczenia polskich osób prawnych i obywateli polskich w stosunku do państwa obcego, jego obywateli i osób prawnych, których majątek podlega przepisom art. 1 ust. 1.

2. Zasady i tryb postępowania w przedmiocie zaspokojenia roszczeń, oznaczonych w ust. 1, określi Minister Skarbu”.

¹⁴⁶⁷ P. Kacprzak, *Polityka...*, s. 39.

¹⁴⁶⁸ Art. 10: „1. Kto wykrocza przeciwko zarządzeniu Ministra Skarbu przewidzianemu w art. 5 przez niedokonanie rejestracji swych długów i wierzytelności, podlega karze aresztu do 6 miesięcy i grzywny do 200.000 złotych albo jednej z tych kar.

2. Tej samej karze podlega, kto rozporządza majątkiem wbrew przepisowi art. 1 ust. 2 lub nie dokonuje przekazania majątku wbrew przepisowi art. 6 bądź też spełnia świadczenia wynikające z zobowiązań w sposób niezgodny z ustalonym w art. 7 niniejszego dekretu”.

Art. 10 został uchylony z dniem 1 stycznia 1970 r. przez art. VII pkt 6 ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. Przepisy wprowadzające Kodeks Karny.

¹⁴⁶⁹ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁴⁷⁰ R. Grzeszczak, *op. cit.*

¹⁴⁷¹ S. Hambura, *Reparacje...*; W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 197-198.

¹⁴⁷² M. Szymańska, *op. cit.*, s. 245.

i nacjonalizacji odnosiły się najpierw do mienia położonego na terytorium Polski bez Ziemi Odzyskanych¹⁴⁷³. Nacjonalizacja na Ziemiach Odzyskanych miała początkowo charakter sektorowy i dotknęła kolejno: grunty rolne, lasy i przemysł. Na podstawie kolejno wydawanych aktów prawnych nacjonalizacja objęła wszelkie uprzednio niewywłaszczone składniki ponemieckiego mienia¹⁴⁷⁴. Przykładami aktów zawierających normy generalne o charakterze systemowym są: Dekret z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dekret z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa, Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej¹⁴⁷⁵. Akty nacjonalizacyjne zostały wykorzystane do wywłaszczenia mienia niemieckiego¹⁴⁷⁶. Majątki niemieckie, do których odnosiły się normy charakterze systemowym, przeszły w całości, bezzwłocznie i bez odszkodowania na własność Skarbu Państwa¹⁴⁷⁷. A. Bielawska zauważa, że jeżeli ustawodawca zapowiedział wypłatę odszkodowania dla wywłaszczonych osób, to w odniesieniu do majątków niemieckich została wprowadzona szczególna formuła przejęcia bez odszkodowania¹⁴⁷⁸.

M. Muszyński zauważa, że jedynie wobec nie objętych procesem nacjonalizacji majątków niemieckich na Ziemiach Odzyskanych znalazły zastosowanie dodatkowe rozwiązania o charakterze generalnym, które rozszerzały jedynie kryteria techniczne¹⁴⁷⁹. Odnoszące się przedmiotowo do własności niemieckiej na Ziemiach Odzyskanych normy wywłaszczeniowe zostały zawarte m.in. w Dekrecie z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i ponemieckich¹⁴⁸⁰. Normy skierowane bezpośrednio do własności niemieckiej na Ziemiach Odzyskanych skutkowały nabyciem majątku pod tytułem pierwotnym i bez odszkodowania¹⁴⁸¹.

Normy szczególne ukierunkowane bezpośrednio na przejęcie własności osób, które sprzeniewierzyły się Polsce i Narodowi Polskiemu, znalazły się m.in. w Dekrecie z dnia 28 czerwca 1946 r. o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości w czasie wojny 1939-1945 r. i Dekrecie z dnia 13 września 1946 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa osób narodowości niemieckiej¹⁴⁸². Majątek osób, do których odnosiły się powyższe regulacje, ulegał przypadkowi w myśl przewidzianego katalogu kar¹⁴⁸³.

¹⁴⁷³ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 197.

¹⁴⁷⁴ *Idem*, *Przejęcie...*

¹⁴⁷⁵ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 140-141.

¹⁴⁷⁶ *Idem*, *Skuteczność oświadczenia rządu PRL z 23.8.1953 r. w sprawie zrzeczenia się reparacji: rozważania w świetle prawa międzynarodowego*, *Kwartalnik Prawa Publicznego*, Nr 3, 2004, s. 51.

¹⁴⁷⁷ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹⁴⁷⁸ A. Bielawska, *Normalizacja stosunków polsko-niemieckich – proces wciąż trwający?*, *Środkowo-europejskie Studia Polityczne*, Nr 3, 2009, s. 163.

¹⁴⁷⁹ M. Muszyński, *Status...*, s. 191.

¹⁴⁸⁰ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 198; P. Łaski, *Polskie żądania niemieckich reparacji wojennych i żądania odszkodowawcze Niemców w odniesieniu do własności ponemieckiej w Polsce [w:] Unia Europejska, zagadnienia procesu integracji*, red. L. Nowakowska, Wydawnictwa Uczelniane Akademii Techniczno-Rolniczej, Bydgoszcz 2005, s. 140-141.

¹⁴⁸¹ A. Bielawska, *op. cit.*, s. 163.

¹⁴⁸² W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 198.

¹⁴⁸³ A. Bielawska, *op. cit.*, s. 163.

Przejęcie niemieckiego mienia charakteryzowało się kompleksowością i wewnętrzną spójnością¹⁴⁸⁴. S. Hambura dostrzega następujące cechy norm wywłaszczeniowych, zawartych w polskich ustawach i dekretach: całościowy zakres podmiotowy, całościowy zakres przedmiotowy, skutek z mocy prawa oraz przejęcie majątku bez odszkodowania. Całościowy zakres podmiotowy wiązał się z dokonaniem wywłaszczeń według kryterium obywatelstwa niemieckiego lub narodowości niemieckiej¹⁴⁸⁵. Wywłaszczenia objęły majątki niemieckich osób fizycznych i niemieckich osób prawnych: prawa prywatnego oraz prawa publicznego. Całościowy zakres przedmiotowy wywłaszczeń oznaczał, że dotyczyły one wszystkich majątków niemieckich. Nacjonalizacja majątków niemieckich została określona wyczerpująco i ściśle pod względem przedmiotowym, nie przewidując wyjątków. Brak jest zatem majątków niemieckich, których nie dotknęły powojenne wywłaszczenia¹⁴⁸⁶. Zdarzają się sytuacje, że dawni niemieccy właściciele nieruchomości nadal widnieją w przedwojennych księgach wieczystych¹⁴⁸⁷. Ta okoliczność nie ma żadnego znaczenia dla aktualnych polskich właścicieli. Cechą charakterystyczną wywłaszczenia niemieckiego mienia była bowiem utrata własności z mocy prawa. Nacjonalizacja z mocy prawa nie przewidywała wymogu dokonania wpisu do księgi wieczystej dla skuteczności zmiany właściciela nieruchomości. Wpisy do ksiąg wieczystych miały zatem charakter wyłącznie deklaratoryjny¹⁴⁸⁸.

W. Góralski zauważa, że jedynie wywłaszczenia majątków niemieckich odznaczały się brakiem odszkodowania¹⁴⁸⁹. Niemcy jako agresorzy zostali pozbawieni możliwości otrzymania odszkodowania¹⁴⁹⁰. Zdaniem M. Muszyńskiego brak zagwarantowania odszkodowania był uzasadniony treścią Umowy Poczdamskiej¹⁴⁹¹. J. Barcz i J. A. Frowein wskazują, że w świetle polskiego prawa nie istnieją roszczenia do odszkodowania za wywłaszczone niemieckie mienie¹⁴⁹².

4. Polskie akty prawne odnoszące się do wywłaszczonych nieruchomości niemieckich

W. Góralski zauważa, że wywłaszczenie i przejęcie przez Skarb Państwa majątków niemieckich było jedynie pierwszym krokiem ku zmianie ich stanu prawnego. Następnie wydano szereg aktów prawnych, odnoszących się osobno do wywłaszczonych nieruchomości rolnych i osobno do mienia nierolniczego¹⁴⁹³.

¹⁴⁸⁴ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 198.

¹⁴⁸⁵ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁴⁸⁶ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 200.

¹⁴⁸⁷ M. Charzyński, *Obrońcy Ziemi*, Fakty i Mity z dnia 26 czerwca – 2 lipca 2009 r., s. 11.

¹⁴⁸⁸ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 199.

¹⁴⁸⁹ *Ibidem*, s. 200.

¹⁴⁹⁰ R. Grzeszczak, *op. cit.*

¹⁴⁹¹ M. Muszyński, *Status...*, s. 191.

¹⁴⁹² J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 19.

¹⁴⁹³ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 207.

4.1. Akty prawne regulujące status wywłaszczonych nieruchomości rolnych

W oparciu o art. 1 Ustawy z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy, Rada Ministrów wydała dnia 8 sierpnia 1946 r. Dekret o wpisywaniu w księgach hipotecznych (gruntowych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej¹⁴⁹⁴. Dekret wszedł w życie z dniem 30 sierpnia 1946 r. Zgodnie z art. 8 Dekretu wraz z jego wejściem w życie stracił moc obowiązującą Dekret z dnia 24 sierpnia 1945 r. o wpisywaniu do ksiąg hipotecznych (gruntowych) prawa własności nieruchomości, przejętych na cele reformy rolnej. W art. 1 Dekretu z dnia 8 sierpnia 1946 r. została uregulowana podstawa wpisu w księdze hipotecznej (gruntowej) na rzecz Skarbu Państwa prawa własności nieruchomości wywłaszczonych na mocy Dekretu z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, a w art. 2 i 3 Dekretu z dnia 8 sierpnia 1946 r. – podstawa wpisu prawa własności nadanej działki na rzecz nabywcy¹⁴⁹⁵. Wpisanie w księdze hipotecznej (gruntowej) prawa własności nieruchomości miało charakter deklaratoryjny, gdyż przepisy Dekretu z dnia 6 września 1944 r. wywoływały skutki rzeczowe w zakresie przejścia

¹⁴⁹⁴ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 30 sierpnia 1946 r. Nr 39, poz. 233.

¹⁴⁹⁵ Art. 1: „*1. Tytułem do wpisania na rzecz Skarbu Państwa w księdze hipotecznej (gruntowej) prawa własności nieruchomości ziemskich, wymienionych w art. 2 ust. (1) lit. b), c), d) i e) dekretu z dnia 6-go września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. R. P. z 1945 r. Nr 3, poz. 13), jest zaświadczenie starosty, stwierdzające, że nieruchomość ziemska jest przeznaczona na cele reformy rolnej według powołanych wyżej przepisów.*

2. *Jednocześnie z wpisaniem stosownie do ust. 1 prawa własności nieruchomości ziemskiej na rzecz Skarbu Państwa będą wykreślone z księgi hipotecznej (gruntowej) wszelkie ograniczenia własności oraz wszelkie obciążenia z wyjątkiem służebności gruntowych, których utrzymanie w mocy starosta uzna za niezbędne. Do wykreślenia hipoteki listowej nie jest w tym przypadku potrzebne przedstawienie sądowi listu hipotecznego.*
3. *Treść utrzymanych w mocy służebności może być przez starostę zmieniona stosownie do potrzeb nowoutworzonych gospodarstw.*
4. *Wpisy, przewidziane w ust. 1, 2 i 3, następują na wniosek właściwego starosty.*
5. *Minister Rolnictwa i Reform Rolnych może w drodze rozporządzenia czynności, zastrzeżone w artykule niniejszym dla wojewódzkich urzędów ziemskich, przekazać powiatowym urzędowi ziemskiemu”.*

Art. 1 ust. 5 został skreślony z dniem 1 stycznia 1999 r. przez art. 5 pkt 1 lit. b) Ustawy z dnia 24 lipca 1998 r. o zmianie niektórych ustaw określających kompetencje organów administracji publicznej – w związku z reformą ustrojową państwa (Dz. U. z dnia 17 sierpnia 1998 r. Nr 106, poz. 668).

Art. 2: „*1. Tytułem do wpisanie w księdze hipotecznej (gruntowej) prawa własności nadanej działki na rzecz nabywcy jest dokument nadania wraz z odpisem wykonalnej decyzji właściwej władzy w przedmiocie klasyfikacji i szacunku działki łącznie z oszacowaniem przydzielonego nabywcy inwentarza.*

2. *Jednocześnie z wpisaniem na rzecz nabywcy prawa własności działki będą wpisane w księdze hipotecznej (gruntowej) ograniczenia własności, wynikające z art. 13 dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej, oraz jako ciężar realny należności z tytułu niezapłaconej ceny działki i inwentarza. Na obszarze mocy obowiązującej prawa o ustaleniu własności dóbr nieruchomości, przywilejach i hipotekach z 1818 r. należności z tytułu niezapłaconej ceny będą wpisane jako ciężar wieczysty w rozumieniu art. 44 tego prawa.*
3. *Wpisy w księdze hipotecznej (gruntowej), wymienione w ust. 1 i 2, następują na wniosek właściwego starosty”.*

na własność Skarbu Państwa nieruchomości z mocy prawa¹⁴⁹⁶. W art. 3a-6 Dekretu z dnia 8 sierpnia 1946 r. zawarto unormowania proceduralne dotyczące dokonywania wpisów. Zgodnie z art. 7 Dekretu wykonanie Dekretu powierzono ministrom: Rolnictwa i Reform Rolnych, Sprawiedliwości i Skarbu. Dekret z dnia 8 sierpnia 1946 r. jest aktem prawnym nadal obowiązującym.

W oparciu o art. 1 Ustawy z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy Rada Ministrów wydała dnia 6 września 1946 r. Dekret o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska¹⁴⁹⁷. Dekret wszedł w życie z dniem 14 października 1946 r. Na podstawie art. 1-6 Dekretu został utworzony zapas ziemi. Zapasem ziemi określono nieruchomości objęte regulacjami Dekretu¹⁴⁹⁸. Zgodnie z art. 1 ust. 1 Dekretu wszelkie nieruchomości ziemskie z wyjątkiem tych, które w dniu wejścia w życie Dekretu były własnością osób fizycznych, zostały przeznaczone jako zapas ziemi na tworzenie gospodarstw rolnych i działek osadniczych oraz na uzupełnienie gospodarstw rolnych nieżywnotnych¹⁴⁹⁹. W myśl art. 4 Dekretu na własność Skarbu Państwa przeszły wszystkie nieruchomości ziemskie, nie będące dotychczas własnością państwową na mocy przepisów zawartych w wydanych uprzednio aktach prawnych¹⁵⁰⁰. Uregulowania zawarte w Dekrecie należy traktować jako dopełnienie Dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej¹⁵⁰¹. Zgodnie z art. 7 i 8 Dekretu z dnia 6 września 1946 r. z zapasu ziemi podlegały wydzieleniu nieruchomości, których przeznaczenie na cele publiczne stało się niezbędne. Do ujawnienia prawa własności nieruchomości przejętych na rzecz Państwa oraz do wykreślenia obciążeń hipotecznych podlegały zastosowaniu odpowiednio przepisy Dekretu z dnia 8 sierpnia 1946 r. o wpisywaniu w księgach hipotecznych (gruntowych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej¹⁵⁰². Unormowania zawarte w art. 9-13 Dekretu z dnia 6 września 1946 r. ustalały obszar gospodarstw rolnych i działek podlegających nadaniu w trybie przepisów Dekretu. W art. 14-20 Dekretu ustalono kryteria, które powinni spełniać nabywcy gospodarstw i działek. W art. 21-24 Dekretu zostały unormowane zagadnienia dotyczące ustalania ceny gospodarstw i dokonywania spłaty. Art. 25-37a i 41-45 Dekretu regulowały tryb nadania i przeniesienia prawa własności nadanych gospodarstw oraz działek, a także właściwość organów powołanych do orzekania. W art. 38-40 Dekretu zawarto normy o charakterze kar-

Art. 3: „Do wpisu prawa własności nadanej działki na rzecz nabywcy nie są potrzebne dokumenty pomiarowe, przewidziane w przepisach o księgach hipotecznych (gruntowych). Wystarczy opis granic działki, dokonany na podstawie szkicu podziału i poświadczony przez starostę”.

¹⁴⁹⁶ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 199.

¹⁴⁹⁷ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 14 października 1946 r., Nr 49, poz. 279.

¹⁴⁹⁸ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹⁴⁹⁹ T. Domińczyk, *op. cit.*, s. 6.

¹⁵⁰⁰ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹⁵⁰¹ T. Kulicki, *Przejmowanie zespołów pałacowo-parkowych na cele reformy rolnej* <<http://www.e-palestra.pl/artykuly/przejmowanie-zespolow-palacowo-parkowych-na-cele-reformy-rolnej,267.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁵⁰² W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 207.

nym. Zgodnie z art. 46 Dekretu wykonanie Dekretu zostało powierzone ministrom: Ziemi Odzyskanych, Administracji Publicznej oraz Rolnictwa i Reform Rolnych.

Unormowania Dekretu z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej obowiązywały na obszarze Ziemi Odzyskanych oraz byłego Wolnego Miasta Gdańska do czasu wydania Dekretu z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska. Przepisy Dekretu z dnia 6 września 1946 r. nie naruszały przepisów Dekretu z dnia 6 września 1944 r. w zakresie przejścia majątku niemieckiego na własność Skarbu Państwa¹⁵⁰³. Dekret z dnia 6 września 1946 r. jest aktem prawnym nadal obowiązującym.

Skoro Polska przejęła księgi wieczyste na uzyskanych po II wojnie światowej terytoriach, które odzwierciedlały stan prawny z czasów przedwojennych bądź wojennych, ustawodawca zdecydował o utracie obowiązującej mocy dotychczasowych ksiąg wieczystych¹⁵⁰⁴. Rada Ministrów wydała dnia 28 października 1947 r. Dekret o mocy prawnej ksiąg wieczystych na obszarze Ziemi Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska¹⁵⁰⁵. Dekret wszedł w życie z dniem 30 października 1947 r. Zgodnie z art. 1 ust. 1 Dekretu prowadzone według dotychczasowych przepisów księgi wieczyste straciły moc w odniesieniu do nieruchomości położonych poza granicami administracyjnymi miast, a wchodzących w skład zapasu ziemi w rozumieniu dekretu z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska¹⁵⁰⁶. W art. 2-9 Dekretu z dnia 28 października 1947 r. zawarto regulacje dotyczące prowadzenia ksiąg wieczystych i dokonywania wpisów prawa własności nieruchomości. Art. 2 Dekretu regulował sytuację prawną nieruchomości do czasu założenia nowych ksiąg wieczystych. W art. 6 Dekretu została określona podstawa wpisu prawa własności w księdze wieczystej. Dekret uznał, że o ile prowadzone według dotychczasowych przepisów księgi wieczyste tracą moc co do nieruchomości wskazanych w art. 1 ust. 1 Dekretu, to dotychczasowe księgi zachowują znaczenie dokumentów z zastrzeżeniem ograniczeń wynikających z przepisów o mocy obowiązującej orzeczeń wydanych przez sądy niemieckie¹⁵⁰⁷. Zgodnie z art. 10 Dekretu, wykonanie Dekretu powierzono ministrom: Ziemi Odzyskanych, Administracji Publicznej, Rolnictwa i Reform Rolnych, Odbudowy, Skar-

¹⁵⁰³ *Ibidem*.

¹⁵⁰⁴ R. Grzeszczak, *op. cit.*

¹⁵⁰⁵ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 30 października 1947 r. Nr 66, poz. 410.

¹⁵⁰⁶ Art. 1: „1. Prowadzone według dotychczasowych przepisów księgi wieczyste tracą moc co do nieruchomości położonych poza granicami administracyjnymi miast, a wchodzących w skład zapasu ziemi w rozumieniu dekretu z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska (Dz. U. R. P. Nr 49, poz. 279).
2. Jeżeli część nieruchomości wchodzi w skład zapasu ziemi, księga wieczysta traci moc w odniesieniu do całości nieruchomości.
3. Wymienione w niniejszym artykule księgi wieczyste zachowują jednak znaczenie dokumentów z zastrzeżeniem ograniczeń wynikających z przepisów o mocy obowiązującej orzeczeń wydanych przez sądy niemieckie”.

¹⁵⁰⁷ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 207; R. Grzeszczak, *op. cit.*

bu i Sprawiedliwości. Dekret z dnia 28 października 1947 r. jest aktem prawnym nadal obowiązującym.

Rada Ministrów wydała dnia 6 września 1951 r. Dekret o ochronie i uregulowaniu własności osadniczych gospodarstw chłopskich na obszarze Ziem Odzyskanych¹⁵⁰⁸. Dekret wszedł w życie z dniem 7 września 1951 r. Na mocy art. 1 Dekretu regulacje Dekretu odnosiły się do gospodarstw rolnych, nadanych w trybie osadnictwa rolniczego na obszarze Ziem Odzyskanych. Zgodnie z art. 2 ust. 1 Dekretu osoby, które posiadały gospodarstwa rolne i prowadziły je osobiście lub przez członków rodziny żyjących z nimi we wspólności gospodarczej, a do dnia wejścia w życie niniejszego dekretu nie nabyły ich własności, stały się z mocy prawa właścicielami tych gospodarstw. Na podstawie art. 2 ust. 1 Dekretu wraz z gospodarstwem rolnym przeszły na własność posiadaczy gospodarstw: inwentarz żywy, a także inwentarz martwy i zabudowania stanowiące przynależność gospodarstwa i potrzebne do jego prowadzenia. W art. 3-11 Dekretu zawarto regulacje dotyczące treści prawa własności gospodarstw, wykonywania i poświadczania własności. Prawomocne orzeczenie o wykonaniu aktu nadania było podstawą wpisu prawa własności gospodarstwa rolnego w księdze wieczystej¹⁵⁰⁹. W art. 12 Dekretu wprowadzono normę o charakterze karnym. Na podstawie art. 13 ust. 1 Dekretu regulacje Dekretu odnosiły się również do działek gruntowych. Na mocy art. 13 ust. 2 Dekretu zakres stosowania przepisów Dekretu odnosił się do obszaru Ziem Odzyskanych, w tym obszaru byłego Wolnego Miasta Gdańska. Zgodnie z art. 14 Dekretu wykonanie Dekretu zostało powierzone Ministrowi Rolnictwa. Dekret z dnia 6 września 1951 r. jest aktem prawnym nadal obowiązującym.

Dnia 12 marca 1958 r. została wydana Ustawa o sprzedaży nieruchomości Państwowego Funduszu Ziemi oraz uporządkowaniu niektórych spraw związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej i osadnictwa rolnego¹⁵¹⁰. Ustawa weszła w życie z dniem 5 kwietnia 1958 r. W art. 1-8 Ustawy zawarto regulacje dotyczące sprzedaży nieruchomości Państwowego Funduszu Ziemi. Unormowania art. 9-11 Ustawy określały, jakiego rodzaju nieruchomości rolne i leśne przechodzą na własność Skarbu Państwa. W art. 12-17 Ustawy zostały wprowadzone przepisy przejściowe i końcowe, dotyczące własności nieruchomości rolnych, długów i ciężarów, które unormowano w uprzednio wydanych aktach normatywnych. Ustawa z dnia 12 marca 1958 r. jest aktem prawnym nadal obowiązującym.

Dnia 26 października 1971 r. została wydana Ustawa o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych¹⁵¹¹. Ustawa weszła w życie z dniem 4 listopada 1971 r. W art. 1-11 Ustawy uregulowano przesłanki nabycia własności nieruchomości wchodzących w skład gospodarstw rolnych przez dotychczasowych posiadaczy. Unormowania zawarte w Ustawie doprowadziły do uwłaszczenia posiadaczy go-

¹⁵⁰⁸ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 7 września 1951 r. Nr 46, poz. 340.

¹⁵⁰⁹ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 209.

¹⁵¹⁰ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 5 kwietnia 1958 r. Nr 17, poz. 71.

¹⁵¹¹ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 4 listopada 1971 r. Nr 27, poz. 250.

spodarstw rolnych. Nieruchomości wchodzące w skład gospodarstw rolnych i znajdujące się w dniu wejścia w życie Ustawy w samoistnym posiadaniu rolników stały się ich własnością z mocy prawa na zasadach określonych w art. 1 ust. 1 Ustawy. Rolnicy, którzy do dnia wejścia w życie Ustawy posiadali nieruchomości jako samoistni posiadacze stali się z mocy prawa właścicielami tych nieruchomości w terminie określonym w art. 1 ust. 2 Ustawy¹⁵¹². W art. 12-17, 19, 20 Ustawy uregulowano tryb nabycia własności nieruchomości, wchodzących w skład gospodarstw rolnych. W art. 18 Ustawy unormowano skutki wywłaszczeń dokonanych na podstawie przepisów zawartych w uprzednio wydanych aktów normatywnych, pozbawionych mocy za sprawą art. 18 ust. 2 Ustawy. Ustawa z dnia 26 października 1971 r. została uchylona z dniem 6 kwietnia 1982 r. Uchylenie aktu nastąpiło zgodnie z art. 4 Ustawy z dnia 26 marca 1982 r. o zmianie ustawy – Kodeks Cywilny oraz o uchyleniu ustawy o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych¹⁵¹³.

Dnia 4 września 1997 r. została wydana Ustawa o przekształceniu prawa użytkowania wieczystego przysługującego osobom fizycznym w prawo własności¹⁵¹⁴. Ustawa weszła w życie z dniem 1 stycznia 1998 r. W Ustawie określono zasady przekształcania prawa użytkowania wieczystego w prawo własności osób fizycznych będących dotychczasowymi użytkownikami wieczystymi. Przepisy Ustawy przewidywały możliwość złożenia wniosku o zamianę prawa użytkowania wieczystego w prawo własności również osobom które nabyły gospodarstwo rolne na podstawie aktu nadania oraz ich następcom będącym posiadaczami gospodarstw¹⁵¹⁵. Ustawa z dnia 4 września 1997 r. została uchylona z dniem 13 października 2005 r. na mocy art. 9 pkt 1 Ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. o przekształceniu prawa użytkowania wieczystego w prawo własności nieruchomości.

Dnia 11 kwietnia 2003 r. została wydana Ustawa o kształtowaniu ustroju rolnego¹⁵¹⁶. Ustawa weszła w życie z dniem 16 lipca 2005 r. Zgodnie z art. 15 Ustawy osoby fizyczne będące w dniu 26 maja 1990 r. oraz w dniu wejścia w życie Ustawy użytkownikami wieczystymi lub współużytkownikami wieczystymi nieruchomości zabudowanych na cele mieszkaniowe lub stanowiących nieruchomości rolne nabyły z mocy prawa własność tych nieruchomości z dniem, w którym decyzja o nabyciu prawa własności stała się ostateczna. Decyzja umożliwiła dokonanie wpisu własności w księgi wieczyste¹⁵¹⁷. Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. jest aktem prawnym nadal obowiązującym.

Dnia 29 lipca 2005 r. została wydana Ustawa o przekształceniu prawa użytkowania wieczystego w prawo własności nieruchomości¹⁵¹⁸. Ustawa weszła w życie z dniem 13 października 2005 r. Przepisy Ustawy umożliwiły osobom fizycznym

¹⁵¹² W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 211.

¹⁵¹³ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 6 kwietnia 1982 r. Nr 11, poz. 81.

¹⁵¹⁴ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 9 października 1997 r., Nr 123, poz. 781.

¹⁵¹⁵ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 209.

¹⁵¹⁶ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 15 kwietnia 2003 r. Nr 64, poz. 592.

¹⁵¹⁷ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 209.

¹⁵¹⁸ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 12 września 2005 r. Nr 175, poz. 1459.

i prawnym, które były dnia 13 października 2005 r. użytkownikami wieczystymi nieruchomości, wystąpienie z żądaniem przekształcenia prawa użytkowania wieczystego nieruchomości w prawo własności. Art. 9 Ustawy pozbawił mocy prawnej Ustawę z dnia 4 września 1997 r. o przekształceniu prawa użytkowania wieczystego przysługującego osobom fizycznym w prawo własności oraz Ustawę z dnia 26 lipca 2001 r. o nabywaniu przez użytkowników wieczystych prawa własności nieruchomości. Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. jest aktem prawnym nadal obowiązującym.

4.2. Akty prawne regulujące status wywłaszczonego mienia nierolniczego

Na podstawie kompetencji zawartej w art. 1 Ustawy z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy Rada Ministrów wydała dnia 6 grudnia 1946 r. Dekret o przekazywaniu przez Państwo mienia nierolniczego na obszarze Ziemi Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska¹⁵¹⁹. Dekret wszedł w życie z dniem 28 grudnia 1946 r. Art. 1 Dekretu umożliwił przekazywanie osobom fizycznym i prawnym mienia znajdującego się na obszarze Ziemi Odzyskanych, będącego własnością Skarbu Państwa. W art. 2 Dekretu zostały wymienione kategorie majątków nie podlegających przekazaniu na rzecz podmiotów wskazanych w art. 1 Dekretu. Art. 3 Dekretu regulował skutki przekazania przedsiębiorstw. Zgodnie z art. 4 Dekretu przekazanie mienia mogło nastąpić w drodze sprzedaży lub dzierżawy. W art. 5-15 Dekretu ustalono krąg podmiotów mogących stać się nabywcami lub dzierżawcami mienia, zasady dotyczące ustalania sprzedaży i czynszu oraz spłaty ceny. Uregulowania zawarte w art. 16-24 Dekretu określały organy właściwe do orzekania w sprawach dotyczących przekazywania mienia i ich kompetencje. W art. 25-35 i 39 Dekretu unormowano sposób i skutki przekazania mienia na rzecz uprawnionych podmiotów. Art. 36-38 Dekretu wprowadzały odrębne zasady dotyczące stosowania przepisów Dekretu na obszarze byłego Wolnego Miasta Gdańska. Art. 40 Dekretu określał organy, którym powierzono wykonanie Dekretu. Dekret z dnia 6 grudnia 1946 r. został uchylony z dniem 23 grudnia 1952 r. zgodnie z art. 18 Dekretu z dnia 10 grudnia 1952 r. o odstępowaniu przez Państwo nieruchomości nierolniczego na cele mieszkaniowe oraz na cele budownictwa indywidualnych domów jednorodzinnych¹⁵²⁰.

Dnia 10 grudnia 1952 r. Rada Państwa wydała Dekret o odstępowaniu przez Państwo nieruchomości nierolniczego na cele mieszkaniowe oraz na cele budownictwa indywidualnych domów jednorodzinnych. Dekret wszedł w życie z dniem 23 grudnia 1952 r. Art. 1 Dekretu umożliwił odstępowanie osobom fizycznym państwowych nieruchomości nierolniczych. W art. 2 Dekretu zostało wskazane mienie, które może być odstępowane zgodnie z przepisami Dekretu. Art. 3, 4, 7-17 Dekretu unormowały sposób, tryb i skutki nabycia mienia wymienionego w art. 2 Dekretu. Zgodnie z art. 3 Dekretu odstępowanie przez Państwo nieruchomości mie-

¹⁵¹⁹ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 28 grudnia 1946 r. Nr 71, poz. 389.

¹⁵²⁰ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 23 grudnia 1952 r. Nr 49, poz. 326.

nia nierolniczego na cele mieszkaniowe następowało w trybie dzierżawy lub w wyjątkowych przypadkach w drodze sprzedaży budynków z jednoczesnym odpłatnym ustanowieniem użytkowania jako prawa wieczystego na gruncie, na którym były położone budynki. Odstępowanie mienia następowało na zasadach preferencyjnych w ustalonej w art. 5 Dekretu kolejności¹⁵²¹. W art. 5 Dekretu został wyszczególniony krąg osób mających pierwszeństwo w nabyciu mienia wymienionego w art. 2 ust. 1 Dekretu, a w art. 6 Dekretu – osoby wyłączone z możliwości nabycia mienia. Art. 19 Dekretu określił organy, którym powierzono wykonanie Dekretu. Dekret z dnia 10 grudnia 1952 r. został uchylony z dniem 11 czerwca 1957 r. zgodnie z art. 21 Ustawy z dnia 28 maja 1957 r. o sprzedaży przez Państwo domów mieszkalnych i działek budowlanych¹⁵²².

Dnia 29 maja 1957 r. została wydana Ustawa o uregulowaniu spraw własności niektórych nieruchomości nierolniczych na Ziemiach Odzyskanych i na terenach b. W. M. Gdańska¹⁵²³. Ustawa weszła w życie z dniem 11 czerwca 1957 r. W art. 1 Ustawy wskazano nieruchomości podlegające regulacjom zawartym w przepisach Ustawy. Zgodnie z art. 2 Ustawy zostało uznane prawo własności obywateli polskich do nieruchomości, które przed stwierdzeniem obywatelstwa polskiego były ich własnością, a zostały przejęte przez Państwo jako mienie ponemieckie lub opuszczone, albo zostały skonfiskowane przez byłe władze niemieckie obywatelom polskim w związku z ich działalnością polityczną. Art. 2 Ustawy zezwalał na oddanie określonych w art. 1 Ustawy nieruchomości w posiadanie uprawnionym obywatelom na ich wnioski. W art. 3 i 4 Ustawy została przewidziana możliwość nadania własności utraconych nieruchomości. W art. 5 Ustawy zostały wymienione kategorie nieruchomości, w odniesieniu do których wyłączono zastosowanie art. 2-4 Ustawy. W art. 6-11 Ustawy zawarto zostały szczegółowe regulacje dotyczące nadawania własności i przyznawania posiadania nieruchomości. Ustawa z dnia 29 maja 1957 r. jest aktem prawnym nadal obowiązującym.

Dnia 14 lipca 1961 r. została wydana Ustawa o gospodarce terenami w miastach i osiedlach¹⁵²⁴. Przepisy Ustawy normowały gospodarkę terenami położonymi w granicach administracyjnych miast i osiedli, a także położonymi poza granicami administracyjnymi miast i osiedli terenami państwowymi, które zostały włączone do planu zagospodarowania przestrzennego miasta lub osiedla. Ustawa weszła w życie z dniem 21 lipca 1961 r. Zgodnie z art. 38 ust. 1. Ustawy nieruchomości, które przed dniem 9 maja 1945 r. były własnością niemieckich lub gdańskich osób prawnych prawa publicznego, a na podstawie dotychczasowych przepisów prawnych nie przeszły na własność polskich osób prawnych, stanowią własność Państwa¹⁵²⁵. Art. 38

¹⁵²¹ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 211.

¹⁵²² Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 11 czerwca 1957 r. Nr 31, poz. 132.

¹⁵²³ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 11 czerwca 1957 r. Nr 31, poz. 137.

¹⁵²⁴ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 21 lipca 1961 r. Nr 32, poz. 159.

¹⁵²⁵ Art. 38: „1. Nieruchomości, które przed dniem 9 maja 1945 r. stanowiły własność niemieckich lub gdańskich osób prawnych prawa publicznego, a na podstawie dotychczasowych przepisów prawnych nie przeszły na własność polskich osób prawnych, stanowią własność Państwa.

ust. 3. Ustawy odnosił się do dawnych niemieckich majątków prywatnych¹⁵²⁶. Zgodnie z art. 41 Ustawy istniejące w dniu wejścia w życie Ustawy prawa własności czasowej, prawa zabudowy, prawa wieloletniej dzierżawy lub użytkowania gruntu jako prawa wieczystego albo zarząd i użytkowanie gruntu (nieruchomości) ustanowione na rzecz innych jednostek niż państwowe, podlegały przekształceniu w prawo użytkowania lub prawo wieczystego użytkowania. Przepisy art. 45-45d Ustawy odnosiły się do przypadków wyłączenia stosowania przepisów Ustawy oraz regulowały relacje do innych aktów normatywnych. Ustawa z dnia 14 lipca 1961 r. została uchylona z dniem 1 sierpnia 1957 r. zgodnie z art. 100 Ustawy z dnia 29 kwietnia 1985 r. o gospodarce gruntami i wywłaszczaniu nieruchomości¹⁵²⁷.

W Ustawie z dnia 29 kwietnia 1985 r. unormowano zagadnienia gospodarowania gruntami zabudowanymi i gruntami przeznaczonymi w planach zagospodarowania przestrzennego na cele zabudowy oraz regulowały kwestie wywłaszczania nieruchomości. Ustawa została uchylona z dniem 1 stycznia 1998 r. zgodnie z art. 241 Ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami¹⁵²⁸. Przepisy Ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. określiły zasady gospodarowania nieruchomościami stanowiącymi własność Skarbu Państwa oraz własność jednostek samorządu terytorialnego, podziału, scalania i pierwokupu nieruchomości, wywłaszczania nieruchomości, zwrotu wywłaszczonych nieruchomości oraz wyceny nieruchomości. Ustawa we-

2. *Rada Ministrów może w drodze uchwały wydzielić poszczególne nieruchomości spośród wymienionych w ust. 1 i przekazać je osobom prawnym na własność lub w wieczyste użytkowanie. Przepis niniejszy nie narusza przepisów o sprzedaży przez Państwo domów mieszkalnych i działek budowlanych oraz państwowych nieruchomości rolnych.*
3. *Nieruchomości stanowiące zgodnie z art. 2 ust. 1 lit. b) dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich (Dz. U. Nr 13, poz. 87 z późniejszymi zmianami) własność osób, którym wobec uzyskania przez nie stwierdzenia narodowości polskiej służyło obywatelstwo polskie, przechodzą z samego prawa na własność Państwa, jeżeli osoby te w związku z wyjazdem z kraju utraciły lub utracą obywatelstwo polskie. Osoby te tracą prawo rozporządzania nieruchomością z dniem, w którym złożyły właściwemu organom polski dowód osobisty i otrzymały dokument podróży uprawniający do wyjazdu za granicę.*
- 3a. *Przepis ust. 3 stosuje się odpowiednio do nieruchomości nabytych w trybie osadnictwa rolnego lub uwłaszczenia przez osoby, którym wobec uzyskania przez nie stwierdzenia narodowości polskiej przysługiwało obywatelstwo polskie, a które następnie w związku z wyjazdem z kraju utraciły lub utracą to obywatelstwo.*
4. *Gospodarka nieruchomościami wymienionymi w ust. 1 i 3 należy do właściwych organów prezydów rad narodowych.*
5. *Tytuł własności Państwa do nieruchomości wymienionych w ust. 1 i 3 podlega wpisowi do księgi wieczystej na wniosek organów prezydów powiatowych (miejskich, dzielnicowych) rad narodowych do spraw gospodarki komunalnej i mieszkaniowej, w odniesieniu zaś do nieruchomości rolnych – organów do spraw rolnictwa.*
6. *Przepisy ust. 1-5 stosuje się również do nieruchomości położonych w gromadach.*
7. *Rada Ministrów może w drodze rozporządzenia określić tryb i warunki oddawania w użytkowanie wieczyste lub na własność nieruchomości wymienionych w ust. 3 i 3a pozostałym w kraju członkom rodziny osób w tych przepisach wymienionych”.*

¹⁵²⁶ M. Muszyński, *Obywatelstwo tzw... (część II)*, s. 88.

¹⁵²⁷ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 14 maja 1985 r. Nr 22, poz. 99.

¹⁵²⁸ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 29 września 1997 r. Nr 115, poz. 741.

szyła w życie z dniem 1 stycznia 1998 r. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. jest aktem prawnym nadal obowiązującym.

5. Prawnomiędzynarodowe podstawy przejęcia niemieckich majątków przez Polskę

S. Hambura zauważa, że w latach 1945-1989 w stanowisku polskim były reprezentowane dwie koncepcje uzasadnienia działań Polski wobec majątków niemieckich: koncepcja oparta na prawie państwa do dokonania zmiany w strukturze własności z uwagi na nadrzędność suwerenności oraz koncepcja oparta na Umowie Poczdamskiej i na prawie do odszkodowań wojennych. W efekcie występowała mutacja obu wskazanych koncepcji¹⁵²⁹.

5.1. Suwerenność Polski jako podstawa wywłaszczeń

W myśl koncepcji socjalistycznej Polska jako suweren mogła dokonać wywłaszczenia niemieckiego mienia¹⁵³⁰. Własność prywatną traktowano w państwach socjalistycznych w kategoriach suwerenności państwowej¹⁵³¹. Zatem państwa socjalistyczne dokonywały zmian w strukturze własności osób fizycznych w ramach wykonywania suwerenności¹⁵³². Na mocy szeregu aktów normatywnych majątki niemieckie przechodziły na własność Polski, stając się własnością publiczną¹⁵³³. Polska doktryna państwowa zajęła stanowisko, że Polska jako suweren mogła dokonywać wywłaszczeń również na byłych niemieckich terenach wschodnich, skoro postanowienia Umowy Poczdamskiej miały charakter konstytutywny¹⁵³⁴. W ocenie S. Rudnickiego z zasady suwerenności wynika prawomocność wprowadzonego na Ziemiach Odzyskanych po II wojnie światowej polskiego porządku prawnego¹⁵³⁵. Po dokonaniu wywłaszczeń Polska przystąpiła do zagospodarowania mienia niemieckiego oraz regulacji stosunków ludnościowych, realizując uprawnienia wynikające z Umowy Poczdamskiej¹⁵³⁶.

5.2. Regulacje zawarte w Umowie Poczdamskiej jako podstawa wywłaszczeń

W polskich ustawach i dekretach nie zostało zawarte odniesienie do traktatów międzynarodowych. Polska przejęła niemieckie mienie zgodnie z prawem międz-

¹⁵²⁹ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁵³⁰ J. Bielecki, *Sprawy od dawna zamknięte*, Rzeczpospolita z dnia 12 listopada 2004 r., s. C3.

¹⁵³¹ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 51.

¹⁵³² S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁵³³ M. Muszyński, *Status...*, s. 191.

¹⁵³⁴ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹⁵³⁵ S. Rudnicki, *op. cit.*, s. 242.

¹⁵³⁶ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 82.

dzynarodowym, gdyż ustalenia Wielkiej Trójki przyjęte w Umowie Jałtańskiej, a następnie potwierdzone w Umowie Poczdamskiej były podstawą do zaspokojenia polskich roszczeń odszkodowawczych z majątków niemieckich¹⁵³⁷. W ocenie B. Sierakowskiego regulacje zawarte w polskim ustawodawstwie, które odnosiły się do niemieckiego mienia, należy traktować jako wykonanie Umowy Poczdamskiej¹⁵³⁸. Polska reprezentowała i reprezentuje stanowisko, że działania polskie, które podjęto po II wojnie światowej wobec majątków niemieckich, były uzasadnione Umową Poczdamską¹⁵³⁹.

Po wejściu w posiadanie w 1945 r. przez Armię Czerwoną większości majątków niemieckich zostały one przekazane polskim władzom¹⁵⁴⁰. Polska skorzystała z przysługującego jej prawa do ostatecznego włączenia do majątku państwowego składników majątku wroga¹⁵⁴¹. W. M. Góralski zauważa, że Polska przejęła majątki niemieckie w porozumieniu z innymi państwami, które wyraziły na to zgodę¹⁵⁴². Polska działała według ustalonej przez Wielką Trójkę podczas konferencji w Jałcie i Poczdami zasady uzależniającej wysokość pobieranych odszkodowań wojennych od możliwości wyegzekwowania ich od Niemiec¹⁵⁴³. Zgodnie z Rozdziałem III Umowy Poczdamskiej za zaspokojenie polskich roszczeń odszkodowawczych wobec Niemiec odpowiedzialny był generalnie ZSRR¹⁵⁴⁴.

Dnia 16 sierpnia 1945 r. w Moskwie została podpisana dwustronna Umowa między Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej i Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w sprawie wynagrodzenia szkód, wyrządzonych przez okupację niemiecką¹⁵⁴⁵. Umowa weszła w życie po jej podpisaniu przez strony. W Preambule do Umowy z dnia 16 sierpnia 1945 r. Polska i ZSRR powołały się na fakt, że agresja niemiecka i okupacja obu państw przez wojska niemieckie wyrządziła stronom Umowy ogromne szkody, rujnując wiele miast, przedsiębiorstw przemysłowych, kolei żelaznych i całych gałęzi gospodarstwa narodowego. Polska i ZSRR uznały, że usunięcie następstw szkód powstałych w wyniku II wojny światowej wymaga długotrwałych i wyczerpujących wysiłków obu państw, co implikuje konieczność udzielenia sobie wzajemnie wszelkiej pomocy¹⁵⁴⁶.

¹⁵³⁷ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹⁵³⁸ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 82.

¹⁵³⁹ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 10; R. Grzeszczak, *op. cit.*

¹⁵⁴⁰ A. Dryszel, *Strachy na Lachy*, Przegląd z dnia 7 stycznia 2007 r., s. 18.

¹⁵⁴¹ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 245.

¹⁵⁴² W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 197

¹⁵⁴³ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁵⁴⁴ W. M. Góralski, *Przejęcie...*; M. Muszyński, *Opinia...*, s. 157.

¹⁵⁴⁵ Tekst zamieszczony w: *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom II. Studia*, red. S. Dębski, W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 41-43.

¹⁵⁴⁶ Preambuła: „*Polski Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej i Rząd Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, biorąc pod uwagę, że inwazja wojsk niemieckich na terytorium Polski i Związku Radzieckiego oraz czasowa okupacja Polski i znacznej części terytorium Związku Radzieckiego przez wojska niemieckie wyrządziła Rzeczypospolitej Polskiej i Związkowi Radzieckiemu ogromne*

W art. 1 Umowy ZSRR zrzekł się na rzecz Polski wszelkich roszczeń do mienia niemieckiego, innych aktywów oraz akcji niemieckich przedsiębiorstw na całym terytorium Polski¹⁵⁴⁷. Zgodnie z art. 1 Umowy zrzeczenie się przez ZSRR wszelkich pretensji do mienia niemieckiego dotyczyło całego terytorium Polski łącznie z Ziemią Odzyskanymi¹⁵⁴⁸. W ocenie B. Sierakowskiego zawarty w Umowie zwrot „zrzeka się” wskazuje, że tytuł prawny do mienia niemieckiego na byłych wschodnich terytoriach Niemiec przysługiwał najpierw ZSRR. Na mocy Umowy przedmiot zrzeczenia przeszedł na rzecz Polski stosownie do decyzji podjętych na konferencji poczdamskiej¹⁵⁴⁹.

W art. 2 Umowy zostały zawarte wzajemne zobowiązania polsko-radzieckie, w których uzgodniono kwestię udziału Polski w odszkodowaniach wojennych od Niemiec¹⁵⁵⁰. ZSRR odstąpił Polsce ze swej części odszkodowań wojennych, podlegających dostarczeniu do ZSRR, 15 % wszystkich dostaw z radzieckiej strefy okupacyjnej, 15 % nadających się do użytku i kompletnych kapitalnych urządzeń przemysłowych, które powinien otrzymać ZSRR z zachodnich stref okupacyjnych w trybie wymiany za inne towary z Polski oraz 15 % nadających się do użytku i kompletnych kapitalnych urządzeń przemysłowych, które podlegają dostarczeniu do ZSRR z zachodnich stref okupacyjnych bez opłaty lub jakiegokolwiek innego wynagrodzenia. Polska zobowiązała się, poczynając od 1946 r., corocznie w ciągu całego okresu okupacji Niemiec dostarczać ZSRR węgiel po specjalnej cenie umownej; w pierwszym roku dostaw – 8 mln ton, w ciągu następnych czterech lat – po 13 mln ton, a w następnych latach okresu okupacji Niemiec – po 12 mln ton¹⁵⁵¹. Art. 2 Umowy określił tryb zaspokojenia roszczeń Polski z odszkodowań z radziec-

szkody, rujnując wiele miast, przedsiębiorstw przemysłowych, kolei żelaznych i całych gałęzi gospodarstwa narodowego, i że usunięcie następstw tych szkód wymaga długotrwałych i wyczerpujących wysiłków narodu polskiego i radzieckiego, kierując się dążeniem do udzielenia sobie wzajemnie wszelkiej pomocy w urzeczywistnieniu zadań związanych z likwidacją wymienionych ciężkich następstw okupacji niemieckiej, zgodziły się na następujące postanowienia:”

¹⁵⁴⁷ Art. 1: „Zgodnie ze swym oświadczeniem na Konferencji Berlińskiej, Rząd Radziecki zrzeka się na rzecz Polski wszelkich pretensji do mienia niemieckiego i innych aktywów, jak również do akcji niemieckich przedsiębiorstw przemysłowych i transportowych na całym terytorium Polski, łącznie z tą częścią terytorium Niemiec, która przechodzi do Polski”.

¹⁵⁴⁸ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 50.

¹⁵⁴⁹ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 83-84.

¹⁵⁵⁰ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁵⁵¹ Art. 2: „W związku z uchwałami Konferencji Berlińskiej co do trybu zaspokojenia pretensji reparacyjnych Polski, Rząd Radziecki zgadza się odstąpić Polsce ze swej części reparacji, podlegających dostarczeniu do Związku Radzieckiego:

- a) 15% wszystkich dostaw reparatornych z radzieckiej strefy okupacji Niemiec, które będą uiszczane w okresie po Konferencji Berlińskiej;
- b) 15% tych nadających się do użytku i kompletnych kapitalnych urządzeń przemysłowych, które, jak to zostało ustalone na Konferencji Berlińskiej, powinien otrzymać Związek Radziecki z zachodnich stref okupacji Niemiec, przy czym dostawy tych urządzeń dla Polski winny być dokonywane w trybie wymiany za inne towary z Polski;
- c) 15% tych nadających się do użytku i kompletnych kapitalnych urządzeń przemysłowych, które podlegają dostarczeniu do Związku Radzieckiego ze stref zachodnich bez opłaty lub jakiegokolwiek innego wynagrodzenia.

kiej strefy okupacyjnej oraz w udziale radzieckim w odszkodowaniach z zachodnich stref okupacyjnych¹⁵⁵².

Postanowienia Umowy z dnia 16 sierpnia 1945 r. należy traktować jako wykonanie postanowień zawartych w Rozdziale VIII pkt B Umowy Poczdamskiej oraz w Rozdziale III Umowy Poczdamskiej¹⁵⁵³. Umowa z dnia 16 sierpnia 1945 r. określała szczegóły udziału Polski w odszkodowaniach od Niemiec¹⁵⁵⁴. Umowa była wykonaniem Umowy Poczdamskiej i jedną z międzynarodowych podstaw prawnych przejęcia przez Polskę majątków niemieckich znajdujących się na terytorium Polski¹⁵⁵⁵.

Dnia 16 sierpnia 1945 r. został dodatkowo podpisany Protokół do Umowy między Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej i Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w sprawie wynagrodzenia szkód, wyrządzonych przez okupację niemiecką¹⁵⁵⁶. Protokół określał cenę węgla dostarczanego przez Polskę na rzecz ZSRR zgodnie z art. 2 Umowy z dnia 16 sierpnia 1945 r. Protokół przewidywał możliwość dokonywania dostawy koksu na rachunek dostaw węgla¹⁵⁵⁷. Na podstawie Protokołu Polska i ZSRR utworzyły w celu wykonania Umowy z dnia 16 sierpnia 1945 r. komisję mieszaną składającą się z 3 członków reprezentujących każde z państw¹⁵⁵⁸.

Na podstawie polskich aktów normatywnych dokonano wywłaszczenia wszystkich majątków niemieckich bez odszkodowania¹⁵⁵⁹. Polskie przepisy nie przewidywały bowiem odszkodowania dla obywateli państw, które były podczas II wojny światowej państwami wrogimi. Treść Umowy Poczdamskiej uzasadniała brak zagwarantowania odszkodowań przez polskiego ustawodawcę¹⁵⁶⁰.

Ze swej strony Rząd Polski zobowiązuje się, poczynając od roku 1946 corocznie w ciągu całego okresu okupacji Niemiec dostarczać Związkowi Radzieckiemu węgiel po specjalnej cenie umownej; w pierwszym roku dostaw – 8 milionów ton, a w ciągu następnych czterech lat – po 13 milionów ton, a w następnych latach okresu okupacji Niemiec – po 12 milionów ton”.

¹⁵⁵² S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁵⁵³ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 83.

¹⁵⁵⁴ M. Muszyński, *Opinia...*, s. 157.

¹⁵⁵⁵ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁵⁵⁶ Tekst zamieszczony w: *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom II. Studia*, red. S. Dębski, W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 43.

¹⁵⁵⁷ „1. Cena węgla, dostarczonego przez Rząd Polski Związkowi Radzieckiemu zgodnie z drugą częścią Artykułu 2 wymienionej Umowy, określona zostaje na 1,22 dolarów St. Zj. (jeden dolar dwadzieścia dwa centy) za tonę metryczną, fob porty polskie na Morzu Bałtyckim lub franko-wagon granica radziecko-polska.

Powyższa cena 1,22 dolarów stanowi średnią cen gatunków orzech I i orzech II, z jej zwiększeniem lub zmniejszeniem o odpowiedni procent dla innych gatunków węgla.

2. *Na rachunek dostaw węgla mogą być dokonywane również dostawy koksu, w ilościach, podlegających corocznemu uzgodnieniu między Umawiającymi się Rządami. Cena koksu określona zostaje na 1,44 dolarów St. Zj. (jeden dolar czterdzieści cztery centy) za tonę metryczną koksu hutniczego, fob porty polskie na Morzu Bałtyckim lub franko-wagon granica radziecko-polska”.*

¹⁵⁵⁸ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁵⁵⁹ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 200.

¹⁵⁶⁰ M. Muszyński, *Status...*, s. 191.

5.3. Uprawnienie Polski do odszkodowań wojennych jako podstawa wywłaszczeń

M. Muszyński wskazuje, że od strony technicznej przejmowanie niemieckiego mienia w Polsce miało charakter nacjonalizacyjny i zostało dokonane na podstawie aktów rangi ustawowej w ramach generalnego procesu powojennych zmian własnościowych¹⁵⁶¹. Niemieckie majątki prywatne nie były jednak przejmowane w ramach zmian systemowych, ale w związku z pobieraniem odszkodowań wojennych¹⁵⁶².

M. Muszyński eksponuje okoliczność, że pobieranie odszkodowań po II wojnie światowej z majątków prywatnych było zarówno możliwe jak i konieczne. Niemcy dążyły do realizacji agresywnych celów związanych z prowadzeniem wojny światowej. Zatem zajęcie po II wojnie światowej przez państwa zwycięskie położonych na ich terytorium majątków należących do obywateli wroga było zgodne z prawem międzynarodowym¹⁵⁶³. W ocenie M. Muszyńskiego błędnym jest przypisywanie w polskiej doktrynie i polityce mocy sprawczej w kontekście odszkodowań wojennych od Niemiec Umowie Poczdamskiej, gdyż odszkodowania wojenne stanowią odpowiedź na bezprawie międzynarodowe, jakim jest wojna¹⁵⁶⁴.

6. Podsumowanie

Granica polsko-niemiecka na Odrze i Nysie Łużyckiej została ustalona zawartą przez Wielką Trójkę dnia 2 sierpnia 1945 r. Umową Poczdamską, do której następnie przystąpiła Francja. Polska reprezentuje stanowisko, że zmiany terytorialne dokonane kosztem Niemiec na podstawie Umowy Poczdamskiej miały w odniesieniu do Polski charakter konstytutywny i ostateczny. Ziemie Odzyskane zostały w Umowie Poczdamskiej określone jako dawne ziemie niemieckie, co oznacza, że były uznane w chwili podpisania Umowy za tereny nienależące do Niemiec. Granica polsko-niemiecka stała przedmiotem obrad podczas konferencji Wielkiej Trójki w Poczdamie w nawiązaniu do ustaleń konferencji jałtańskiej. Wielka Trójka zasięgnęła zdania polskiego Rządu co do przyłączenia do Polski terytorium na północy i zachodzie. Konsultacja odbyła się podczas konferencji w Poczdamie.

Ziemie Odzyskane stały się integralną częścią Polski. Wyłączono je z radzieckiej strefy okupacyjnej Niemiec, a Polska swojej strefy nie otrzymała. O trwałości zmian terytorialnych świadczy nałożenie na Polskę w Umowie Poczdamskiej obowiązku wysiedlenia ludności niemieckiej, które zostanie szerzej omówione w rozdziale III. Ziemie Odzyskane spełniały nie tylko funkcję rekompensaty za utracone przez Polskę na rzecz ZSRR terytorium na wschód od linii Curzona, lecz były także częścią należnych Polsce od Niemiec odszkodowań wojennych. Z uwagi na prawnomiędzy-

¹⁵⁶¹ *Ibidem*, s. 191.

¹⁵⁶² *Idem*, *Obywatelstwo tzw... (część II)*, s. 88.

¹⁵⁶³ *Idem*, *Przejęcie...*, s. 239, 245.

¹⁵⁶⁴ *Idem*, *Opinia...*, s. 155; szerzej na temat w Rozdziale III 3..

narodową podstawę zmian terytorialnych zawartą w Umowie Poczdamskiej Polska nie została zobligowana do wydania odrębnego aktu prawa wewnętrznego o objęciu w posiadanie Ziem Odzyskanych.

Polska przejęła majątki niemieckie po II wojnie światowej zgodnie z wolą Wielkiej Trójki, co było konsekwencją wszczęcia i prowadzenia wojny przez Niemcy. Niemieckie mienie zostało włączone w skład polskiego majątku państwowego w związku z wykonaniem Umowy Poczdamskiej jako należne odszkodowania wojenne. Problematyka odszkodowań wojennych zostanie szerzej omówiona w Rozdziale III.

Polska traktuje zawartą w Moskwie dnia 16 sierpnia 1945 r. między Polską a ZSRR Umowę w sprawie wynagrodzenia szkód wyrządzonych przez okupację niemiecką wraz z Umową Poczdamską jako podstawy do nabycia własności mienia niemieckiego na terenie Polski wraz z Ziemiami Odzyskanymi. Interpretacji treści polsko-radzieckiej Umowy z dnia 16 sierpnia 1945 r. należy dokonywać łącznie z uregulowaniami Umowy Poczdamskiej dotyczącymi odszkodowań wojennych i zmian terytorialnych.

Polskie akty normatywne odnoszące się do przejścia niemieckich majątków nie zawierały w swej treści odniesienia międzynarodowego. Zgodnie z założeniem ustawodawcy przyjęte podczas konferencji poczdamskiej uzgodnienia były wystarczającą podstawą prawnomiędzynarodową, aby umożliwić pobieranie należnych Polsce odszkodowań wojennych. Polskie ustawy i dekrety w zakresie regulującym wywłaszczenie niemieckiego mienia cechowały się przejściem własności przez Polskę z mocy prawa. Analiza treści polskich aktów normatywnych opisanych w Rozdziale II prowadzi do wniosku, że wolą ustawodawcy było unormowanie wywłaszczeń wszelkiego niemieckiego mienia położonego w Polsce. Wywłaszczenia cechowały się szczelnym zakresem przedmiotowym i podmiotowym. Objęły one majątki osób fizycznych i osób prawnych. Nie istnieje ponemieckie mienie, które nie zostałyby wywłaszczone na mocy któregoś z opisanych w Rozdziale II aktów prawnych. Wywłaszczenia na Ziemach Odzyskanych były uzasadnione uzyskaniem przez Polskę suwerenności na tych terenach w 1945 r. oraz prawem do odszkodowań wojennych od Niemiec, co odnosiło się do wywłaszczeń niemieckiego mienia na całym terytorium Polski.

Pierwsza część nacjonalizacji miała charakter sektorowy. Wywłaszczeniu uległy kolejno grunty rolne, grunty leśne i przedsiębiorstwa, w tym należące do obywateli niemieckich. Wywłaszczenia dotknęły następnie wszelkich, nie przejętych dotychczas składników majątku ponemieckiego. Fakt wydawania licznych aktów normatywnych przez ustawodawcę, które w całości bądź w określonym zakresie regulowały wywłaszczenie niemieckiego mienia, był jedynie wyrazem przyjętej techniki legislacyjnej. Możliwość wyboru określonej techniki legislacyjnej przez ustawodawcę należy traktować jako przejaw suwerenności państwa, nieistotny dla oceny dokonanych przez Polskę wywłaszczeń.

Wywłaszczenie wszystkich niemieckich majątków nastąpiło bez odszkodowania. O ile w aktach normatywnych odnoszących się do nacjonalizacji mienia zapowie-

dziano wypłatę odszkodowania dla osób dotkniętych nacjonalizacją, to w przypadku majątków niemieckich ustawodawca wprowadzał formułę przejęcia bez odszkodowania. Treść Umowy Poczdamskiej uzasadniała brak odszkodowania. Według prawa polskiego nie istnieją roszczenia niemieckich obywateli do odszkodowania.

Wywłaszczenie majątków niemieckich i przejęcie ich przez Skarb Państwa było pierwszym krokiem dotyczącym zmiany stanu prawnego majątków. Wydawane następnie akty prawne odnosiły się do skutecznie wywłaszczonego mienia, regulując osobno status nieruchomości rolnych i mienia nierolniczego. Polska mogła rozporządzać w dowolny sposób wywłaszczonymi majątkami, co wynikało z faktu suwerennego władztwa i uwzględniało założenia ustrojowe oraz potrzeby społeczne. Polska kilkakrotnie wydawała akty prawne potwierdzające własność polskich obywateli w odniesieniu do ponemieckich nieruchomości, w tym gospodarstw rolnych.

Dawne niemieckie księgi wieczyste zakładane na Ziemiach Odzyskanych mają jedynie znaczenie historyczne i archiwalne. Wywłaszczenie majątków ujawnionych w tych księgach spowodowało, że wpisy w księgach przestały mieć znaczenie prawne. W świetle prawa polskiego nie istnieją indywidualne tytuły obywateli niemieckich do ich byłej własności przejętej przez Polskę.

W rozdziale III zostaną przedstawione i poddane analizie w świetle prawa międzynarodowego poszczególne argumenty prezentowane w doktrynie niemieckiej, za pomocą których usiłuje się podważyć legalność polskich działań wywłaszczeniowych. Następnie ulegną omówieniu możliwości podważenia przed trybunałami międzynarodowymi skutków dokonanych przez Polskę wywłaszczeń.

Rozdział III.

Analiza krytyczna niemieckiego piśmiennictwa dotyczącego wywłaszczeń majątków dokonanych przez Polskę po II wojnie światowej

1. Krytyka polskich wywłaszczeń w oparciu o argumenty dotyczące kapitulacji i brak mocy wiążącej Umowy Poczdamskiej

Od 1949 r. RFN dążyła do podważenia konstytucyjnych postanowień Umowy Poczdamskiej. W. Góralski wskazuje, że powstała w tym celu tzw. zachodnio-niemiecka doktryna państwowa¹⁵⁶⁵. Określa się ją też mianem niemieckich pozycji prawnych¹⁵⁶⁶. Zdaniem C. T. Stolla postanowienia Umowy Poczdamskiej nie mogły być wiążące dla Niemiec, gdyż nie podpisały one Umowy¹⁵⁶⁷. Zachodnioniemiecka doktryna państwowa poddała krytyce Akt Kapitulacji Niemiec¹⁵⁶⁸, uznając go jako dokument odnoszący się do kapitulacji w rozumieniu IV Konwencji Haskiej¹⁵⁶⁹. Prowadziło to do konkluzji, że Niemcy utrzymały po II wojnie światowej suwerenność na całym terytorium III Rzeszy w granicach z dnia 31 grudnia 1937 r.¹⁵⁷⁰ Zgodnie z Umową Poczdamską ostateczne uregulowanie statusu terytorialnego Niemiec miało nastąpić dopiero w traktacie pokojowym¹⁵⁷¹. Treść traktatu powinna uwzględnić interesy wszystkich państw alianckich¹⁵⁷². Brak zawarcia traktatu pokojowego spo-

¹⁵⁶⁵ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 214.

¹⁵⁶⁶ J. Kranz, *Wysiedlenie...*, s. 11.

¹⁵⁶⁷ C. T. Stoll, *Die Rechtsstellung der deutschen Staatsangehörigen in den polnisch verwalteten Gebieten. Zur Integration der sogenannten Autochthonen in die polnische Nation*, Metzner, Frankfurt am Main 1968, s. 243.

¹⁵⁶⁸ Act of Military Surrender, 8 May 1945 <<http://www.law.ou.edu/ushistory/germsurr.shtml>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁵⁶⁹ U. Meister, *Stimmen des Auslandes zur Rechtslage Deutschlands*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 13, 1950/51, s. 185.

¹⁵⁷⁰ H.-O. Bräutigam, *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 1957*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 20, 1959/60, s. 130.

¹⁵⁷¹ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 216.

¹⁵⁷² M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe podstawy niemieckich zobowiązań reparacyjnych na rzecz zwycięskiej koalicji ze szczególnym uwzględnieniem Polski [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 106.

wodował przyjęcie poglądu, że Ziemie Odzyskane zostały na mocy Umowy Poczdamskiej jedynie wyłączone z radzieckiej strefy okupacyjnej, a Polska administrowała nimi w ramach *occupatio bellica*. Tym samym administrowanie przez Polskę Ziemiami Odzyskanymi miało podlegać ograniczeniom zawartym w IV Konwencji Haskiej z 1907 r.¹⁵⁷³ i Regulaminie praw i zwyczajów wojny lądowej załączonym do IV Konwencji Haskiej z 1907 r.¹⁵⁷⁴, który zakazuje konfiskowanie własności wroga, chyba że wymaga tego konieczność wojenna¹⁵⁷⁵.

1.1. Konsekwencje bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy

Zdaniem I. Wupperfelda kapitulacja III Rzeszy była jedynie kapitulacją o charakterze wojskowym¹⁵⁷⁶. U. Meister wskazuje, że Akt Kapitulacji nie pozwala na ustalenie, czy nastąpiła kapitulacja III Rzeszy, czy niemieckiego narodu, czy niemieckiego rządu, czy wojsk¹⁵⁷⁷. Akt Kapitulacji podpisano za zgodą Kanclerza III Rzeszy K. Dönitza¹⁵⁷⁸. K. Dönitz nalegał na bezwarunkową kapitulację Niemiec¹⁵⁷⁹. W ocenie M. Muszyńskiego Akt Kapitulacji oznaczał, że Niemcy całkowicie poddają się woli zwycięskich państw sojusznicznych. Bezwarunkowa kapitulacja nie jest kapitulacją w rozumieniu IV Konwencji Haskiej¹⁵⁸⁰.

W zachodnioniemieckiej doktrynie państwowej eksponowano okoliczność, że Niemcy nie miały wpływu na kształt powojennych regulacji Wielkich Mocarstw dotyczących Niemiec. Wielkie Mocarstwa nie mogły zatem stworzyć zobowiązań prawnych, które wiązałyby Niemcy¹⁵⁸¹. Polska doktryna traktuje Akt Kapitulacji jako zgodę na uznanie z góry przez Niemcy wszelkich decyzji państw sojusznicznych podjętych w przyszłości wobec pokonanego wroga, a także jako zgodę na wypełnienie zobowiązań wynikających z ustaleń Wielkich Mocarstw¹⁵⁸². Kapitulacja spowodowała jednostronne ustanowienie władzy zwycięzców w Niemczech¹⁵⁸³. Skoro Akt Kapitulacji zastąpił zgodę Niemiec na rozstrzygnięcia dokonywane przez państwa

¹⁵⁷³ Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej z dnia 18 października 1907 r. (Dz. U. z dnia 10 marca 1927 r., Nr 21, poz. 161); szerzej na temat zawartego w Umowie Poczdamskiej pojęcia administracji w Rozdziale III 2.1.

¹⁵⁷⁴ Regulamin dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej. Aneks do Konwencji dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej z dnia 18 października 1907 r. (Dz. U. z dnia 10 marca 1927 r., Nr 21, poz. 161).

¹⁵⁷⁵ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 217; szerzej na ten temat w Rozdziale III 9.8.

¹⁵⁷⁶ I. Wupperfeld, *op. cit.*, s. 3.

¹⁵⁷⁷ U. Meister, *Zur deutschen Kapitulation 1945*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 13, 1950/51, s. 393.

¹⁵⁷⁸ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 249.

¹⁵⁷⁹ U. Meister, *Zur deutschen...*, s. 409.

¹⁵⁸⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 249.

¹⁵⁸¹ E. Klein, *Gutachten zur Rechtslage des im heutigen Polen entzogenen Privateigentums Deutscher*, Potsdam 2005, s. 48.

¹⁵⁸² M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 240.

¹⁵⁸³ C. Madajczyk, *Bezwarunkowa kapitulacja mocarstw Osi. Formula i jej realizacja*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 2, 2003, s. 56.

alianckie, Niemcy zostały tym samym związane treścią Umowy Poczdamskiej¹⁵⁸⁴. Akt Kapitulacji, nakazując całkowite poddanie się woli Wielkich Mocarstw, stał się podstawą dla przyszłych uregulowań dotyczących Niemiec¹⁵⁸⁵.

Należy wyróżnić następujące sposoby zakończenia działań wojennych: kapitulację, bezwarunkową kapitulację oraz zawieszenie broni, czyli rozejm¹⁵⁸⁶. Po raz pierwszy bezwarunkowa kapitulacja została zastosowana na zakończenie wojny secesyjnej w Stanach Zjednoczonych, która wybuchła w 1861 r. jako konflikt wewnętrzny między północnymi stanami a skonfederowanymi stanami Południa Stanów Zjednoczonych¹⁵⁸⁷. Dnia 20 sierpnia 1866 r. Prezydent Stanów Zjednoczonych A. Johnson wydał proklamację kończącą wojnę secesyjną¹⁵⁸⁸. Po II wojnie światowej nastąpiła bezwarunkowa kapitulacja Japonii. Dnia 2 września 1945 r. podpisano w Tokio akt kapitulacji Japonii¹⁵⁸⁹. Wielka Trójka rozważyła w 1943 r. bezwarunkową kapitulację Włoch¹⁵⁹⁰. Dnia 3 września 1943 r. został jednak zawarty rozejm z Włochami¹⁵⁹¹.

W powojennych aktach prawa międzynarodowego zostały zawarte normy prawne ograniczające zdolność do działania Niemiec¹⁵⁹². Dnia 5 czerwca 1945 r. w Berlinie została podpisana Deklaracja czterech głównodowodzących alianckich o objęciu władzy najwyższej w stosunku do Niemiec¹⁵⁹³. W treści Deklaracji określono Wielkie Mocarstwa jako przedstawicieli aliantów działających w interesie Narodów Zjednoczonych¹⁵⁹⁴. Na mocy Deklaracji z dnia 5 czerwca 1945 r. Niemcy zostały zobowiązane do przyjęcia w przyszłości dalszych żądań nałożonych przez Narody Zjednoczone¹⁵⁹⁵. W ocenie E. Spoo Akt Kapitulacji umożliwił przywrócenie demokracji w Niemczech¹⁵⁹⁶. W. Holtfort wskazuje, że w wyniku kapitulacji Niemcy

¹⁵⁸⁴ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 238; P. Łaski, *Adiudykacja...*, s. 234.

¹⁵⁸⁵ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 80.

¹⁵⁸⁶ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 104.

¹⁵⁸⁷ C. Madajczyk, *Bezwarunkowa...*, s. 55.

¹⁵⁸⁸ Proclamation 157 – Declaring that Peace, Order, Tranquillity, and Civil Authority Now Exists in and Throughout the Whole of the United States of America, 20 August 1866 <<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=71992>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁵⁸⁹ First Instrument of Surrender, 2 September 1945 <<http://avalon.law.yale.edu/wwii/j4.asp>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁵⁹⁰ C. Madajczyk, *Bezwarunkowa...*, s. 57.

¹⁵⁹¹ Armistice with Italy, 3 September 1943 <<http://avalon.law.yale.edu/wwii/italy01.asp>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁵⁹² A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 166.

¹⁵⁹³ G. Ress, *Die abschliessende Regelung in bezug auf Deutschland: Garantiefunktion der Vier Mächte?* [w:] *Recht zwischen Umbruch und Bewahrung*, red. R. Bernhardt, U. Beyerlin, Springer, Berlin 1995, s. 833.

¹⁵⁹⁴ Allied statement on defeat and occupation terms for Germany, 5 June 1945 <http://archive.org/stream/BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959_429/Us-governmentPrintingOffice-BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959en1959506P._djvu.txt> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁵⁹⁵ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 236.

¹⁵⁹⁶ E. Spoo, *Habe ich 1945 den Krieg verloren?* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

zostały wyzwolone od nazistowskiego terroru¹⁵⁹⁷. Dnia 5 czerwca 1945 r. zostało wydane oświadczenie rządów czterech Wielkich Mocarstw na temat podziału Niemiec na strefy okupacyjne¹⁵⁹⁸. Oświadczenie regulowało zagadnienie okupacji stref niemieckich i podzielonego na sektory Berlina¹⁵⁹⁹. Dnia 5 czerwca 1945 r. Wielka Czwórka ustaliła także kwestie związane ze sprawowaniem kontroli nad Niemcami¹⁶⁰⁰. Głównodowodzący wojskami Wielkich Mocarstw zostali gubernatorami stref okupacyjnych, a do ich obowiązków należało pełnienie zarządu nad daną strefą. Terytorium wszystkich stref łącznie podlegało Sojuszniczej Radzie Kontroli nad Niemcami¹⁶⁰¹. I. Wupperfeld podkreśla, że dnia 5 czerwca 1945 r. nie istniał rząd III Rzeszy¹⁶⁰². Jak zauważa W. Abendroth, III Rzesza znalazła się pod okupacją przeciwników militarnych z okresu II wojny światowej¹⁶⁰³. A. Brakel eksponuje okoliczność, że na skutek bezwarunkowej kapitulacji Niemcy przebywający w strefach okupacyjnych zostali zdani całkowicie na wolę Wielkich Mocarstw¹⁶⁰⁴.

W ocenie W. Góralczyka państwa, które zwyciężyły agresora, mogą czasowo ograniczyć jego suwerenność, decydować o wszystkich jego sprawach. Mogą także okupować terytorium podbitego państwa, wprowadzając zarząd i kontrolę w celu zapewnienia przebudowy życia politycznego ukierunkowanej na zniszczenie źródeł agresji i stworzenie warunków, aby okupowane państwo mogło w przyszłości prowadzić politykę zgodną z prawem międzynarodowym¹⁶⁰⁵. W ten właśnie sposób zachowywały się Wielkie Mocarstwa wobec Niemiec po II wojnie światowej.

1.2. Charakter prawny Umowy Poczdamskiej

A. Klafkowski wskazuje, że RFN odmówiła uznania Umowy Poczdamskiej za umowę międzynarodową¹⁶⁰⁶. Dla RFN Umowa Poczdamska była umową o charakterze *res inter alios gesta*¹⁶⁰⁷. Zdaniem E. Kleina Umowa Poczdamska nigdy nie

¹⁵⁹⁷ W. Holtfort, *Der Schock des Erwachens* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁵⁹⁸ Allied Statement on Zones of Occupation in Germany, 5 June 1945 <http://archive.org/stream/BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959_429/Us-governmentPrintingOffice-BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959en1959506P_djvu.txt> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁵⁹⁹ I. Wupperfeld, *op. cit.*, s. 3-4.

¹⁶⁰⁰ Allied Statement on Control machinery in Germany, 5 June 1945 <http://archive.org/stream/BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959/Us-governmentPrintingOffice-BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959en1959506P_djvu.txt> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁶⁰¹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 258.

¹⁶⁰² I. Wupperfeld, *op. cit.*, s. 3.

¹⁶⁰³ W. Abendroth, *Die Macht der Sieger und die Chance der Befreiten* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁶⁰⁴ A. Brakel, *Im Erinnern getrennt? Die Perzeptionen des Weltkriegsendes vor siebzig Jahren*, *Die politische Meinung*, Nr. 531, 2015, s. 93.

¹⁶⁰⁵ W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 182.

¹⁶⁰⁶ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 110.

¹⁶⁰⁷ T. H. Irmischer, *Deutsch-polnische Vermögensfragen. Eine deutsche Sicht*, *WeltTrends-Papiere* 20, Tom 3, 2007, s. 9.

obowiązywała RFN, a jedynie strony Umowy jako *res inter alios acta*¹⁶⁰⁸. Również C. T. Stoll ocenia Umowę jako *res inter alios acta*¹⁶⁰⁹. Przyjmowano tym samym, że Umowa nie działa ani na korzyść Polski, ani na niekorzyść Niemiec¹⁶¹⁰. To założenie prowadziło do konkluzji, że Umowa nie mogła wiążąco regulować żadnych spraw dotyczących Niemiec¹⁶¹¹.

C. Mik eksponuje, że w doktrynie prawa międzynarodowego uznano Umowę Poczdamską za traktat zawierający prawnie wiążące porozumienia międzynarodowe¹⁶¹². Zgodnie z oceną polską Umowę Poczdamską należy traktować jako najistotniejszy akt prawa międzynarodowego normujący likwidację skutków II wojny światowej, który zawarto celem uregulowania sytuacji prawnej państw pokonanych, w tym III Rzeszy¹⁶¹³. Umowa Poczdamska zawierała program reorganizacji powojennego świata¹⁶¹⁴. Podczas konferencji w Poczdamie ZSRR, Stany Zjednoczone i Wielka Brytania jednoznacznie wyraziły wolę zawarcia umowy międzynarodowej¹⁶¹⁵. Umowa Poczdamska została podpisana przez Wielką Trójkę w imieniu Narodów Zjednoczonych¹⁶¹⁶. Następnie Francja stała się stroną Umowy¹⁶¹⁷. Francja otrzymała własną strefę okupacyjną na terytorium Niemiec¹⁶¹⁸. W ocenie A. Klafkowskiego przystąpienie Francji do Umowy Poczdamskiej potwierdziło obowiązywanie Umowy¹⁶¹⁹.

W prawie międzynarodowym obowiązuje zasada suwerennej równości państw¹⁶²⁰. W stosunkach międzynarodowych istnieje jednak faktyczna nierówność państw¹⁶²¹. Zajmujące centralną pozycję w stosunkach międzynarodowych państwa określa się mianem mocarstw¹⁶²². Mocarstwami są państwa dysponujące wysokim

¹⁶⁰⁸ E. Klein, *Gutachten...*, s. 48.

¹⁶⁰⁹ C. T. Stoll, *op. cit.*, s. 243.

¹⁶¹⁰ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 351.

¹⁶¹¹ E. Klein, *Gutachten...*, s. 53.

¹⁶¹² C. Mik, *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 135.

¹⁶¹³ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 549.

¹⁶¹⁴ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 78.

¹⁶¹⁵ J. Kranz, *Die Zwangsaussiedlung der deutschen Bevölkerung: Rechtliche, politische und ethische Dilemmata*, Łódź 2004 <http://news.wpia.uni.lodz.pl/files/chairs/7/publikacje/Jerzy_Kranz_Die_Zwangsaussiedlung_der_deutschen_Bevolkerung_Rechtliche_politische_und_ethische_Dilemmata.pdf>, s. 4 [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁶¹⁶ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 549.

¹⁶¹⁷ G. Labuda, *op. cit.*, s. 292.

¹⁶¹⁸ N. Paech, *Das Potsdamer Abkommen von 1945 oder das Ende einer völkerrechtlichen Epoche*, Potsdam 2005 <<http://norman-paech.de/app/download/5791545287/Das+Potsdamer+Abkommen+von+1945.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁶¹⁹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 207.

¹⁶²⁰ J. Kokott, *Souveräne Gleichheit und Demokratie im Völkerrecht*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 64, 2004, s. 520.

¹⁶²¹ M. Pachocka, *op. cit.*, s. 165.

¹⁶²² Ł. Gajewski, A. Rentz-Tylińska, *Porównanie atrybutów mocarstwowości na przykładzie Stanów Zjednoczonych Ameryki i Federacji Rosyjskiej*, Wrocławskie Studia Politologiczne, Tom 12, 2011, s. 108.

potencjałem technicznym, militarnym i ekonomicznym¹⁶²³. Mocarstwa cechują się możliwością oddziaływania na wewnętrzne sprawy innych państw, a także rozszerzania stref swoich wpływów¹⁶²⁴. Analizując kształtowanie pozycji mocarstw w prawie międzynarodowym, warto wspomnieć o tym, że w 1920 r. została powołana przez Radę Ligi Narodów Komisja, której celem było ustosunkowanie się do kwestii, czy podpisana w 1856 r. przez Wielką Brytanię, Rosję i Francję Umowa w sprawie demilitaryzacji Wysp Alandzkich¹⁶²⁵ obowiązuje inne państwa. Komisja zajęła stanowisko, że Umowa z 1856 r. uregulowała interesy o zasięgu europejskim, a tym samym stworzyła regulację wiążącą państwa nie będące stronami Umowy¹⁶²⁶. Ł. Gajewski i A. Rentz-Tylińska podkreślają, że mocarstwowość nie jest cechą przypisaną do określonych państw w sposób trwały¹⁶²⁷. Wojny wpływały na zmianę statusu państw, pozwalając na wyłonienie się mocarstw¹⁶²⁸. W okresie między I i II wojną światową o pozycji mocarstwowej państwa świadczyło stałe członkostwo w Radzie Ligi Narodów. Podczas II wojny światowej mocarstwami stały się państwa, które ponosiły główny ciężar zmagania zbrojnych z państwami Osi i zdołały zachować niepodległość¹⁶²⁹. Określane mianem Wielkich Mocarstw państwa mogły skutecznie przeciwstawić się koalicji państw Osi¹⁶³⁰.

Istotną rolę w sprawowanej wobec Niemiec polityce Wielkich Mocarstw pełniły następujące akty prawne: Deklaracja Narodów Zjednoczonych z dnia 1 stycznia 1942 r.¹⁶³¹, Deklaracje Moskiewskie z dnia 30 października 1943 r.¹⁶³² i Deklaracja czterech głównodowodzących mocarstw z dnia 5 czerwca 1945 r. W Deklaracji Narodów Zjednoczonych z dnia 1 stycznia 1942 r. zawarto pełnomocnictwo do działania Wielkich Mocarstw w imieniu Narodów Zjednoczonych. W Deklaracji z dnia 5 czerwca 1945 r. w sprawie objęcia najwyższej władzy w Niemczech Wielkie Mocarstwa zostały uznane za przedstawicieli działających w interesie Narodów Zjednoczonych. Ze strony niektórych państw alianckich Wielkie Mocarstwa otrzymały wyraźne upoważnienie do występowania w ich imieniu, natomiast inne państwa milcząco aprobowały postępowanie Wielkich Mocarstw wobec Niemiec¹⁶³³.

¹⁶²³ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 138.

¹⁶²⁴ Z. Lach, *Analiza poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego i potęgi państw Europy Środkowo-Wschodniej*, Przegląd Geopolityczny, Tom 9, 2014, s. 43; M. Pachocka, *op. cit.*, s. 165.

¹⁶²⁵ L. Hannikainen, *The Continued Validity of the Demilitarised and Neutralised Status of the Aland Islands*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 54, 1994, s. 614.

¹⁶²⁶ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 142.

¹⁶²⁷ Ł. Gajewski, A. Rentz-Tylińska, *op. cit.*, s. 109.

¹⁶²⁸ M. Pachocka, *op. cit.*, s. 165.

¹⁶²⁹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 139, 141.

¹⁶³⁰ M. Sawicka, *Paradygmat realistyczny – podejście dominujące w geopolityce*, Przegląd Geopolityczny, Tom 3, 2011, s. 54.

¹⁶³¹ Declaration by the United Nations, 1 January 1942 <http://avalon.law.yale.edu/20th_century/decade03.asp> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁶³² Joint Four-Nation Declaration, 30 October 1943 <<http://avalon.law.yale.edu/wwii/moscow.asp>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁶³³ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 232-234.

Karta Narodów Zjednoczonych podkreśla zasadę suwerennej równości państw¹⁶³⁴. Zgodnie z art. 107 Karty Narodów Zjednoczonych¹⁶³⁵ pozycji prawnej państw nieprzyjacielskich z II wojny światowej nie określała jednak Karta Narodów Zjednoczonych¹⁶³⁶, lecz akty prawne wydane przez Wielkie Mocarstwa¹⁶³⁷. A. Klafkowski podkreśla, że Karta wyłączyła również z kompetencji ONZ sprawy granic byłych państw nieprzyjacielskich oraz likwidację pozostałych skutków II wojny światowej, w tym transferu ludności niemieckiej¹⁶³⁸. Warto zauważyć, że art. 107 Karty Narodów Zjednoczonych zawierał uprawnienie do użycia siły przeciwko państwom nieprzyjacielskim, gdyby powróciły one do polityki agresji¹⁶³⁹. Karta Narodów Zjednoczonych nie ingeruje w akty prawne Wielkich Mocarstw regulujące położenie państw nieprzyjacielskich. W ocenie A. Klafkowskiego akty prawne Mocarstw pochodzące z okresu II wojny światowej i wydane po zakończeniu wojny mają pierwszeństwo przed Kartą Narodów Zjednoczonych¹⁶⁴⁰.

Poglądy kwestionujące uprawnienia Wielkich Mocarstw do zawarcia Umowy Poczdamskiej jako aktu wiążącego państwa trzecie, pozostają w sprzeczności z przedstawionymi wyżej umowami międzynarodowymi.

1.3. Zimna wojna i kwestia wykonywania Umowy Poczdamskiej

C. Tomuschat twierdzi, jakoby Mocarstwa zachodnie nie uznawały Umowy Poczdamskiej jako prawnie wiążącej¹⁶⁴¹. Powyższy pogąd opiera się na różnicach w polityce zagranicznej prowadzonej przez ZSRR i pozostałe Wielkie Mocarstwa w latach 1945-1990, tj. w okresie zimnej wojny. Warto podkreślić, że II wojna światowa zmieniła oblicze świata. Państwa Osi poniosły klęskę w 1945 r., a świat został podzielony po wojnie na strefy wpływów dwóch państw: ZSRR i Stanów Zjednoczonych, które stały się supermocarstwami¹⁶⁴².

¹⁶³⁴ H. Mosler, *Der Vertrag über die Europäische Gemeinschaft für Kohle und Stahl. Entstehung und Qualifizierung*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 14, 1951/52, s. 31; P. Feczko, *Cele i zasady Karty Narodów Zjednoczonych a doktryna ministra spraw zagranicznych Cesarstwa Rosyjskiego Adama Jerzego księcia Czartoryskiego*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 30.

¹⁶³⁵ Art. 107: „*Nic w niniejszej Karcie nie może unieważniać lub wykluczać akcji w stosunku do któregośkolwiek państwa, które w ciągu Drugiej Wojny Światowej było nieprzyjacielem któregośkolwiek z sygnatariuszy niniejszej Karty, jeżeli państwa odpowiedzialne za taką akcję, podjęły ją lub usankcjonowały jako następstwo tej wojny*”.

¹⁶³⁶ Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 r. (Dz. U. z dnia 6 marca 1947 r. Nr 23, poz. 90).

¹⁶³⁷ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 163.

¹⁶³⁸ *Idem*, *Prawo...*, s. 195.

¹⁶³⁹ T. Gadkowski, *Problematyka...*, s. 12.

¹⁶⁴⁰ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 165.

¹⁶⁴¹ N. Paech, *op. cit.*

¹⁶⁴² H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 345.

W ocenie A. Szostkiewicza trudno ustalić datę rozpoczęcia zimnej wojny między Wschodem a Zachodem¹⁶⁴³. Pojęciem zimnej wojny określa się okres po II wojnie światowej aż do upadku ZSRR. Początki zimnej wojny sięgają lat 40-tych XX w.¹⁶⁴⁴ F. Unger reprezentuje pogląd, że zrzućenie bomb atomowych na Japonię przez Stany Zjednoczone było wypowiedzeniem zimnej wojny przeciwko ZSRR¹⁶⁴⁵. Zdaniem H.-D. Scheermanna o otwartym początku zimnej wojny można mówić dopiero na przełomie lat 1946-1947¹⁶⁴⁶. W ocenie J. Krasuskiego antagonizm między Stanami Zjednoczonymi i ZSRR nie był w latach 1945-1946 widoczny¹⁶⁴⁷. Za początek zimnej wojny uważa się też przemówienie W. Churchilla w Fulton z dnia 5 marca 1946 r., podczas którego W. Churchill ogłosił, że w Europie zapadła żelazna kurtyna dzieląca Wschód i Zachód¹⁶⁴⁸. Podczas przemówienia W. Churchill w obecności Prezydenta Stanów Zjednoczonych H. Trumana uzasadniał konieczność krucjaty antyradzieckiej¹⁶⁴⁹. Minister Spraw Zagranicznych Stanów Zjednoczonych J. F. Byrnes podczas wystąpienia w Stuttgarcie dnia 6 września 1946 r. po raz pierwszy werbalnie potępił ZSRR i ogłosił konieczność stacjonowania wojsk amerykańskich w Niemczech¹⁶⁵⁰.

Jak wskazuje M. Adamczyk, podczas Konferencji Moskiewskiej w 1943 r. Wielka Brytania ostatecznie odstąpiła od koncepcji federacyjnego urzędzenia Europy po II wojnie światowej, co oznaczało zgodę na wyznaczenie stref wpływów¹⁶⁵¹. Już pod koniec II wojny światowej zarysowały się wyraźne strefy wpływów ZSRR i Mocarstw Zachodnich w Europie¹⁶⁵². W październiku 1944 r. W. Churchill chciał podczas rozmowy ze Stalinem ograniczyć radzieckie wpływy w Europie Południowej i Południowo-Wschodniej, na co nie zgodziły się Stany Zjednoczone¹⁶⁵³. Podczas wizyty w Moskwie w październiku 1944 r. W. Churchill zaproponował, aby Wielka Brytania i ZSRR podzieliły się procentami wpływów w innych państwach, odpowiednio: w Rumunii w stosunku 10 % do 90 %, w Grecji – 90 % do 10 %, w Bułgarii – 25 % do 75 %, na Węgrzech – 50 % do 50 %, w Jugosławii – 50 % do 50 %¹⁶⁵⁴. ZSRR dostrzegając możliwość rozpowszechnienia ideologii komunistycznej w innych państwach europejskich. S. Sierpowski wskazuje, że w zmienionych przez II wojnę światową warunkach eksport ideologii komunistycznej przybrał formę uzyskane-

¹⁶⁴³ A. Szostkiewicz, *Pierwsza salwa zimnej wojny*, Polityka z dnia 4 marca 2006 r., s. 69.

¹⁶⁴⁴ R. B. Woods, H. Jones, *Dawning of the Cold War. The United States Quest for Order*, I. R. Dee, Chicago 1994, s. 144.

¹⁶⁴⁵ F. Unger, *Die Bombe. Ein Rückblick auf den Beginn des Atomzeitalters* <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2005/august/die-bombe>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁶⁴⁶ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 58.

¹⁶⁴⁷ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 15.

¹⁶⁴⁸ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 58.

¹⁶⁴⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 32.

¹⁶⁵⁰ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 52.

¹⁶⁵¹ M. Adamczyk, *op. cit.*, s. 335.

¹⁶⁵² M. P. Leffler, *Bringing it together: the parts and the whole* [w:] *Reviewing the Cold War. Approaches, Interpretations, Theory*, red. O. A. Westad, F. Cass, London 2000, s. 51.

¹⁶⁵³ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 56.

¹⁶⁵⁴ J. Kukułka, *Historia...*, s. 24.

go przez ZSRR od Mocarstw Zachodnich prawa do rozszerzenia radzieckiej sfery wpływów w Europie Środkowej i Wschodniej oraz na Bałkanach¹⁶⁵⁵.

Sporne zagadnienia między Wielką Trójką dotyczyły koncepcji układu powojennych stosunków w skali światowej. Rozmowy w Jałcie między Stalinem i F. D. Rooseveltem zakończyły się podziałem świata na strefy wpływów¹⁶⁵⁶. Podczas konferencji w Jałcie i w Poczdamie Stalin zabiegał o uznanie wpływów ZSRR w Europie Wschodniej i o jednoznaczne określenie zasięgu wpływów Mocarstw Zachodnich¹⁶⁵⁷. Konferencja poczdamska ujawniła, że po II wojnie światowej zakończyła się wspólna polityka aliantów. Po II wojnie światowej Europa podzieliły się na dwa bloki¹⁶⁵⁸. H. Olszewski i M. Zmierzak wskazują, że ustalony w Jałcie i Poczdamie powojenny porządek regulował podział wpływów między ZSRR i Stany Zjednoczone, który objął cały świat¹⁶⁵⁹. W ocenie J. Kukułki dla kształtowania się ładu po II wojnie światowej istotne były wzajemne odniesienia między Stanami Zjednoczonymi i ZSRR, jak również między gromadzonymi wokół dwóch supermocarstw innymi państwami¹⁶⁶⁰. O tym, w jakim bloku znalazło się ostatecznie dane państwo, decydował faktyczny układ sił na jego terytorium oraz sytuacja geopolityczna. Przykładowo, w listopadzie 1945 r. wojska radzieckie opuściły Czechosłowację¹⁶⁶¹. Dnia 25 lutego 1948 r. doszło natomiast w Pradze do przewrotu, który zapewnił komunistom pełnię władzy w Czechosłowacji¹⁶⁶². Z kolei w Grecji rozpoczęła się w październiku 1946 r. wojna domowa, w wyniku której komunistyczni partyzanci ponieśli w 1949 r. klęskę¹⁶⁶³. C. Lotz wskazuje, że formalne zakończenie tworzenia dwóch bloków zimnej wojny nastąpiło w 1955 r.¹⁶⁶⁴ Blok wschodni, tj. blok socjalistyczny¹⁶⁶⁵, skupiał państwa socjalistyczne, wprowadzające zmiany w życiu społecznym i gospodarczym zgodnie z ideologią komunizmu oraz zasadami gospodarki planowej¹⁶⁶⁶. Państwa obu bloków prowadziły wojnę gospodarczą i rywalizowały na

¹⁶⁵⁵ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 73.

¹⁶⁵⁶ *Ibidem*.

¹⁶⁵⁷ M. P. Leffler, D. S. Painter, *The Origins of the Cold War: An International History. Rewriting Histories*, Routledge, New York 2005, s. 52.

¹⁶⁵⁸ W. Krzyżaniak, *Niemcy w Europie powojennej w teorii i praktyce politycznej Konrada Adenauera* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 324.

¹⁶⁵⁹ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 345.

¹⁶⁶⁰ J. Kukułka, *Ewolucja ładu międzynarodowego w półwieczu 1945-1995* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 456.

¹⁶⁶¹ R. Fudali, *Północna Grupa Wojsk Radzieckich w Polsce*, Przegląd Historyczno-Wojskowy, Nr 4, 2011, s. 225.

¹⁶⁶² S. Bielański, *Włochy wobec idei Europejskiej Wspólnoty Obronnej*, Centrum Europejskie Natolin, Warszawa 2004, s. 6.

¹⁶⁶³ E. Nowicka, *Wojna domowa w pamięci biograficznej greckich repatriantów z Polski i innych krajów Bloku Wschodniego*, Zeszyty Naukowe WSOWL, Nr 1, 2012, s. 240.

¹⁶⁶⁴ C. Lotz, *Die Deutung des Verlusts: erinnerungspolitische Kontroversen im geteilten Deutschland um Flucht, Vertreibung und die Ostgebiete (1948-1972)*, Böhlau Verlag, Köln 2007, s. 53.

¹⁶⁶⁵ N. Paech, *op. cit.*

¹⁶⁶⁶ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 345.

polu techniki¹⁶⁶⁷. Utworzenie dwóch biegunów ideowo-politycznych i wojskowych, usytuowanych w dwóch strefach geostrategicznych, tj. euroamerykańskiej i euroazjatyckiej, wciągnęło do wzajemnej rywalizacji znaczną część państw na różnych obszarach świata¹⁶⁶⁸.

Prace nad skonstruowaniem bomby atomowej zostały zakończone powodzeniem w 1945 r., gdy doszło do pierwszej udanej próby eksplozji na pustyni Alamogordo w stanie Nowy Meksyk. W dniach 6 i 9 sierpnia 1945 r. lotnictwo amerykańskie zrzucało bomby atomowe na Hiroszimę i Nagasaki, co przyspieszyło kapitulację Japonii¹⁶⁶⁹. Stany Zjednoczone krótko dysponowały monopolem na broń atomową. ZSRR w 1949 r. dokonał próbnej eksplozji broni jądrowej¹⁶⁷⁰. Wielka Brytania weszła w posiadanie broni atomowej w 1952 r., Francja – w 1960 r., a Chiny – w 1964 r. W 1952 r. w Stanach Zjednoczonych skonstruowano broń jądrową, która działała na zasadzie reakcji termojądrowej syntezy helu i wodoru. Tą technologię uzyskał w 1953 r. ZSRR¹⁶⁷¹.

Celem ZSRR była konsolidacja bloku wschodniego¹⁶⁷². J. Kukułka wskazuje, że w procesach scalenia bloku wschodniego odegrała znaczną rolę rewizjonistyczna retoryka w sprawie Niemiec oraz zachodnie naciski gospodarcze¹⁶⁷³. Istotna była także Doktryna Trumana z dnia 12 marca 1947 r. sprzężona z realizacją Planu Marshalla¹⁶⁷⁴. Plan Marshalla służył wzmocnieniu siły obronnej Europy wobec rosnącej potęgi ZSRR¹⁶⁷⁵. J. Baszkiewicz eksponuje, że Stany Zjednoczone wywierały na państwa Europy Zachodniej polityczną i ekonomiczną presję¹⁶⁷⁶. Po utworzeniu w 1949 r. RFN uległy radykalnej zmianie przesłanki wzajemnych stosunków obu bloków¹⁶⁷⁷. Od czerwca 1950 r. trwała wojna w Korei, która powodowała ryzyko przekształcenia się zimnej wojny w „wojnę gorącą”¹⁶⁷⁸. Konflikt w Korei zakończył się w 1953 r.¹⁶⁷⁹

¹⁶⁶⁷ J. Skodlarski, *Gospodarka światowa w szczytowym okresie „zimnej wojny” (1950-1955). Zarys problematyki*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 2, 1997, s. 63.

¹⁶⁶⁸ J. Kukułka, *Ewolucja...*, s. 456.

¹⁶⁶⁹ T. Kotłowski, *Wpływ II wojny światowej na rozwój nauki i techniki* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 111.

¹⁶⁷⁰ J. Skodlarski, *op. cit.*, s. 66.

¹⁶⁷¹ T. Kotłowski, *op. cit.*, s. 111; szerzej na temat wyścigu zbrojeń w Rozdziale III 2.2.

¹⁶⁷² P. Ruggenthaler, *Wielki błąd Stalina. Dzieje noty Stalina z 10 marca 1952 roku na podstawie dokumentów przywództwa radzieckiego*, Pamięć i Sprawiedliwość, Nr 1, 2009, s. 273.

¹⁶⁷³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 52.

¹⁶⁷⁴ N. Paech, *op. cit.*

¹⁶⁷⁵ B. Mucha-Leszko, *Korzyści międzynarodowej integracji gospodarczej a osiągnięcia i problemy Unii Europejskiej* <<http://www.msg.umcs.lublin.pl/korzysci.pdf>>, s. 14 [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁶⁷⁶ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 705.

¹⁶⁷⁷ J. K. Hoensch, *Dziedziczeni wrogowie? Przesłanki zaniku antagonizmu francusko-niemieckiego i pogłębienia antagonizmu niemiecko-polskiego (1945-1955)* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 208.

¹⁶⁷⁸ W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 325.

¹⁶⁷⁹ D. Diner, *Zwischenzeit 1945 bis 1949. Über jüdische und andere Konstellationen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 16-17, 2015, s. 17.

Zdaniem A. Klafkowskiego wszelkie oświadczenia Wielkich Mocarstw, które podczas trwania zimnej wojny odnosiły się do Umowy Poczdamskiej, wskazywały wprost na moc wiążącą Umowy. Strony Umowy Poczdamskiej mimo różnic w interpretacji postanowień Umowy nie traktowały jej jako sprzecznej z prawem międzynarodowym¹⁶⁸⁰. W okresie okupacji Niemiec nie udało się Wielkim Mocarstwom respektować zasady traktowania Niemiec jako gospodarce całości¹⁶⁸¹. G. Stuby wskazuje, że lęk Mocarstw Zachodnich przed rozprzestrzenieniem się komunizmu doprowadził do rewizji ustalonej w Poczdamie polityki wobec Niemiec¹⁶⁸². W dniach 10 marca – 24 kwietnia 1947 r. odbyła się w Moskwie sesja Rady Ministrów Spraw Zagranicznych Wielkich Mocarstw z udziałem E. Bevina, G. Bidaulta, W. Mołotowa i G. Marshalla¹⁶⁸³. Podczas sesji W. Mołotow oświadczył, że postanowienia ekonomiczne Układu Poczdamskiego zostały naruszone przez Wielką Brytanię. G. Marshall odparł, że Umowa Poczdamka została naruszona przez ZSRR na skutek zawłaszczenia niemieckich zakładów przemysłowych¹⁶⁸⁴.

Umowa Poczdamka była aktem prawnym obowiązującym, lecz nie wykonywanym przez wszystkie strony¹⁶⁸⁵. Brak ustalenia przez Wielkie Mocarstwa wspólnej polityki wobec Niemiec, który trwał do końca lat osiemdziesiątych XX w., nie pozbawił cech ważności Umowy Poczdamskiej. Przez kolejne dekady po podpisaniu Umowy istniały dwa nurty realizacji jej postanowień odnoszących się do Niemiec¹⁶⁸⁶.

J. Kukułka eksponuje, że straty ludzkie podczas II wojny światowej, które były w stosunku do liczby ludności dziesięciokrotnie wyższe w Europie Wschodniej niż w Europie Zachodniej oraz różnice w doświadczeniach okresu wojny doprowadziły do odmiennej postępowania emocjonalnego i politycznego do wojny w obu częściach Europy¹⁶⁸⁷.

2. Krytyka polskich wyłączeń na Ziemiach Odzyskanych w oparciu o argumenty dotyczące granicy zachodniej Polski

Po II wojnie światowej Polska znalazła się w historycznych piastowskich granicach, a były niemieckie terytoria określano w Polsce mianem Ziemi Odzyskanych¹⁶⁸⁸. Z kolei RFN traktowała powojenne przesunięcie granicy polsko-niemieckiej jako

¹⁶⁸⁰ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 460.

¹⁶⁸¹ E. Buchholz, *op. cit.*

¹⁶⁸² G. Stuby, *Stehen wir vor einem neuen Sozialistengesetz?* <<https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zur%C3%BCckgeblaettert197201.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁶⁸³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 33.

¹⁶⁸⁴ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 83.

¹⁶⁸⁵ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 463.

¹⁶⁸⁶ J. Kukułka, *Historia...*, s. 28.

¹⁶⁸⁷ *Ibidem.*

¹⁶⁸⁸ H. J. von Koerber, *Die Bevölkerung der deutschen Ostgebiete unter polnischer Verwaltung. Eine Untersuchung der Bevölkerungsvorgänge und Probleme seit 1945*, Duncker und Humblot, Berlin 1958, s. 111; D.-E. Khan, *op. cit.*, s. 311.

tymczasowe¹⁶⁸⁹. Jak wskazuje W. M. Góralski, argumentem RFN był konstytucyjny nakaz zjednoczeniowy Niemiec, zawarty w Grundgesetz z 1949 r.¹⁶⁹⁰. L. Janicki eksponuje, że rewizjonizm RFN negował polski terytorialny stan posiadania¹⁶⁹¹. W RFN Ziemie Odzyskane określano mianem niemieckich terenów wschodnich¹⁶⁹². W ocenie G. Ressa aż do zawarcia Traktatu 2+4¹⁶⁹³ można było mówić jedynie o próbie aneksji Ziemi Odzyskanych, którą z uwagi na brak zgody Niemiec należałoby uznać za sprzeczną z prawem międzynarodowym¹⁶⁹⁴. J. A. Frowein twierdzi, że Umowa Poczdamka nie zmieniła niemieckich granic w sposób konstytutywny¹⁶⁹⁵. Zdaniem S. T. Stolla po podpisaniu Umowy Poczdamskiej w 1945 r. Polska nie otrzymała ostatecznie Ziemi Odzyskanych¹⁶⁹⁶. C. Billfinger określił przewidziane w Umowie Poczdamskiej zmiany terytorialne jako tymczasowe¹⁶⁹⁷. Również T. H. Irscher kwestionuje suwerenność Polski na Ziemiach Odzyskanych w 1945 r.¹⁶⁹⁸ Jak jednak zauważa J. Eckert, z chwilą włączenia byłych niemieckich terytoriów wschodnich do obszaru Polski stały się one z punktu widzenia Niemiec zagranicą¹⁶⁹⁹. W ocenie niemieckich autorów nie można z dzisiejszej perspektywy jednoznacznie wskazać, kiedy Polska uzyskała suwerenność na Ziemiach Odzyskanych¹⁷⁰⁰. Przez szereg dekad po II wojnie światowej podważano jednak możliwość wykonywania terytorialnej suwerenności przez Polskę na tych terenach¹⁷⁰¹. Zdaniem P. Thera od 1945 r. do wiosny 1946 r. panowało na Ziemiach Odzyskanych bezprawie¹⁷⁰². Również środowiska niemieckich wypędzonych negowały suwerenność Polski na Ziemiach Odzyskanych i otwarcie mówiły o roszczeniach terytorialnych, które C. Götz określa jako

¹⁶⁸⁹ N. Paech, *op. cit.*

¹⁶⁹⁰ W. M. Góralski, *Znaczenie ekspertyzy Barcz-Frowein w sprawie roszczeń z Niemiec przeciwko Polsce w związku z II wojną światową dla stosunków polsko-niemieckich* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 245.

¹⁶⁹¹ L. Janicki, *Republika Federalna Niemiec wobec terytorialno-politycznych następstw klęski i upadku Rzeszy. Zagadnienia prawne*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1986, s. 179.

¹⁶⁹² M. Kittel, *Vertreibung der Vertriebenen?: Der historische deutsche Osten in der Erinnerungskultur der Bundesrepublik (1961-1982)*, R. Oldenbourg, München 2007, s. 9.

¹⁶⁹³ Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland, „Zwei-plus-Vier-Vertrag“, 12. September 1990 <<http://www.documentarchiv.de/brd/2p4.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁶⁹⁴ G. Ress, *Die abschliessende...*, s. 835.

¹⁶⁹⁵ J. A. Frowein, *Die Verfassungslage Deutschlands im Rahmen des Völkerrechts* [w:] *Deutschlands aktuelle Verfassungslage, Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer, Heft 49*, red. J. A. Frowein, J. Isensee, C. Tomuschat, A. Randelzhofer, De Gruyter, Berlin 1990, s. 35.

¹⁶⁹⁶ C. T. Stoll, *op. cit.*, s. 242.

¹⁶⁹⁷ C. Billfinger, *Vollendete Tatsache und Völkerrecht. Eine Studie*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 15, 1953, s. 472.

¹⁶⁹⁸ T. H. Irscher, *op. cit.*, s. 9

¹⁶⁹⁹ J. Eckert, *Reparacje wojenne a rezygnacja z nich: niemiecko-polskie stosunki z perspektywy historyczno-prawnej*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 2*, 2005, s. 27.

¹⁷⁰⁰ Cf. E. Klein, *Gutachten...*, s. 53.

¹⁷⁰¹ G. Ress, *Die abschliessende...*, s. 834 i n.

¹⁷⁰² P. Ther, *Deutsche und polnische Vertriebene. Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1998, s. 61.

jednoznaczną politykę rewanżyzmu¹⁷⁰³. Zagadnienie suwerenności Polski na Ziemiach Odzyskanych w 1945 r. jest także istotne dla oceny legalności powojennych wywłaszczeń niemieckich majątków prywatnych¹⁷⁰⁴.

J. Barcz i J. A. Frowein wskazują w polsko-niemieckiej ekspertyzie dotyczącej niemieckich roszczeń związanych z II wojną światową, że jednoznaczna sytuacja terytorialna z punktu widzenia prawa międzynarodowego istnieje od czasu wejścia w życie Traktatu 2+4 z dnia 12 września 1990 r. oraz Traktatu z dnia 14 listopada 1990 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy. Została ona przygotowana przez Układ z dnia 7 grudnia 1970 r. między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków¹⁷⁰⁵. J. Barcz i J. A. Frowein sporządzili ekspertyzę na wspólne zlecenie rządu polskiego i rządu RFN¹⁷⁰⁶. Odnośnie do Ziem Odzyskanych J. Barcz i J. A. Frowein wskazali dodatkowo w opinii, że RFN respektowała w swoim porządku prawnym zarządzanie tymi obszarami przez Polskę¹⁷⁰⁷. W ocenie J. A. Froweina Umowa Poczdamska nie zmieniła jednak granic Niemiec w sposób konstytucyjny¹⁷⁰⁸.

2.1. Ustalanie granic Polski i pojęcie administracji w Umowie Poczdamskiej

Przyszłe granice państw Europy zostały ustalone przez Wielkie Mocarstwa jeszcze w trakcie II wojny światowej i miały związek ze strefami wpływów ZSRR i Stanów Zjednoczonych. G. Metzler wskazuje, że Umowa Poczdamska stworzyła podstawę europejskiego porządku po II wojnie światowej¹⁷⁰⁹. Sprawa powojennego terytorium Polski została szeroko i wszechstronnie omówiona na konferencjach Wielkiej Trójki, które odbyły się przed bezwarunkową kapitulacją III Rzeszy¹⁷¹⁰. Ustalenia Wielkich Mocarstw odnośnie do granic Polski po II wojnie światowej były wynikiem debaty podczas konferencji w Jałcie¹⁷¹¹. W ocenie A. Schickela decyzje Wielkich Mocarstw dotyczące granic Niemiec pozostawały w sprzeczności z treścią Karty Atlantyckiej z 1941 r. zakazującej dokonywania zmian terytorialnych, nie uzgodnionych wcześniej z państwami dotkniętymi zmianami¹⁷¹². P. Ruggenthaler zauważa, że cesje terytorialne potraktowano jako najskuteczniejszy sposób na trwałe osłabienie Niemiec po II wojnie światowej¹⁷¹³.

¹⁷⁰³ C. Götz, *Die Geister scheiden sich* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁷⁰⁴ Szerzej na ten temat w Rozdziale III. 9.8.

¹⁷⁰⁵ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 11.

¹⁷⁰⁶ A. Krzemiński, M. Ostrowski, *Nie siedź w kącie*, Polityka z dnia 6 stycznia 2007 r., s. 20.

¹⁷⁰⁷ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 10.

¹⁷⁰⁸ J. A. Frowein, *Die Verfassungslage...*, s. 35.

¹⁷⁰⁹ G. Metzler, *Ewiger Frieden? Zur Bedeutung und Haltbarkeit von Nachkriegsordnungen*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 16-17, 2015, s. 10.

¹⁷¹⁰ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 108.

¹⁷¹¹ N. Paech, *op. cit.*

¹⁷¹² A. Schickel, *Von Versailles bis Potsdam. 60 Jahre umstrittene deutsche Ostgrenze* <http://www.vho.org/D/DGG/Schickel29_3.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁷¹³ P. Ruggenthaler, *op. cit.*, s. 274.

Umowa Poczdamska miała charakter wykonawczy w stosunku do Umowy Jałtańskiej¹⁷¹⁴. Dlatego należy dokonywać interpretacji postanowień Umowy Poczdamskiej łącznie z treścią Umowy Jałtańskiej. Umowa Jałtańska zapowiedziała konsultację rządu polskiego przy ostatecznym unormowaniu zagadnienia polskiej granicy zachodniej. Podczas konferencji poczdamskiej Polska wyraziła zgodę na postanowienia dotyczące granicy z Niemcami, które zawarto w Umowie Poczdamskiej¹⁷¹⁵. Tym samym Polska reprezentuje konsekwentne stanowisko, że w Umowie Poczdamskiej nastąpiła ostateczna delimitacja granicy polsko-niemieckiej¹⁷¹⁶.

W ocenie K. Maurera, skoro na konferencji poczdamskiej podjęto decyzję o odłożeniu uregulowania polskiej granicy zachodniej do konferencji pokojowej, to po podpisaniu Umowy Poczdamskiej Ziemi Odzyskane pozostawały częścią Niemiec¹⁷¹⁷. W ocenie E. Kleina treść Umowy Poczdamskiej w sposób wyraźny wskazywała na brak uzyskania w 1945 r. przez Polskę suwerenności na Ziemiach Odzyskanych, ograniczając się jedynie do zagwarantowania Polsce możliwości administrowania Ziemiami Odzyskanymi. Zawarte przez Wielkie Mocarstwa w Umowie Poczdamskiej pojęcie „administrowanie” miałyby potwierdzać uzgodnienie Mocarstw co do zarządzania nie powodującego ostatecznych zmian terytorialnych¹⁷¹⁸. RFN eksponowała w kwestii powojennych zmian terytorialnych znaczenie zastrzeżenia traktatu pokojowego¹⁷¹⁹. Jak wskazuje W. Góralski, do 1990 r. zastrzeżenie to miało znaczny wpływ na treść niemieckich aktów prawnych, w tym na unormowania zawarte w Ustawie Zasadniczej¹⁷²⁰ z 1949 r. (Grundgesetz)¹⁷²¹. S. Krülle stwierdza, że RFN przed zjednoczeniem Niemiec nie mogła zawrzeć ostatecznego układu w sprawie granic niemieckich¹⁷²². Jak zauważa J. A. Frowein, wszystkie traktaty graniczne zawierane przez RFN z państwami sąsiednimi przed dokonaniem w 1990 r. zjednoczeniem Niemiec były zawierane z zastrzeżeniem traktatu pokojowego, aby mogły po jego zawarciu dotyczyć Niemiec jako całości¹⁷²³.

Należy podkreślić, że Sojusznicza Rada Kontroli nad Niemcami nie miała prawodawczej kompetencji na Ziemiach Odzyskanych, a Polsce nie została przyznana

¹⁷¹⁴ G. Labuda, *op. cit.*, s. 292.

¹⁷¹⁵ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 345, 350.

¹⁷¹⁶ G. Labuda, *op. cit.*, s. 292.

¹⁷¹⁷ K. Maurer, *Die „BRD” – GmbH oder zur völkerrechtlichen Situation in Deutschland und den sich daraus ergebenden Chancen für ein neues Deutschland* <<https://ralfkesser.files.wordpress.com/2014/06/2014-06-20-dr-klaus-maurer-die-brd-gmbh.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁷¹⁸ E. Klein, *Gutachten...*, s. 40.

¹⁷¹⁹ J. Hacker, *Die rechtliche und politische Funktion eines Friedensvertrages mit Deutschland*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 50, 1987, s. 3.

¹⁷²⁰ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 23. Mai 1949 <<http://www.documentarchiv.de/brd/1949/grundgesetz.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁷²¹ W. M. Góralski, *Znaczenie...*, s. 245.

¹⁷²² S. Krülle, *Die völkerrechtlichen Aspekte des Oder-Neiße-Problems*, Duncker & Humblot, Berlin 1970, s. 356.

¹⁷²³ J. A. Frowein, *Die deutschen Grenzen in völkerrechtlicher Sicht*, *Europa-Archiv*, Folge 19, 1979, s. 595; szerzej na ten temat w Rozdziale III 2.2. i 2.5.

strefa okupacyjna¹⁷²⁴. Uzyskane przez Polskę na mocy Umowy Poczdamskiej terytoria nie podlegały jedynie zarządowi w wąskim znaczeniu zbieżnym z interpretacją niemieckiego terminu Verwaltung, lecz pozostawały w zgodzie z treścią anglosaskiego pojęcia administration, a zatem oznaczały sprawowanie pełnej suwerennej władzy publicznej. Sprawowanej przez Polskę administracji na Ziemiach Odzyskanych nie powinno się utożsamiać z okupacją, którą zostały objęte całe Niemcy w granicach określonych po II wojnie światowej. Pojęcie zarządu oznacza, że strony Umowy Poczdamskiej zgodziły się na wprowadzenie na Ziemiach Odzyskanych polskiej administracji jeszcze przed zatwierdzeniem granicy zachodniej Polski na Odrze i Nysie Łużyckiej w traktacie pokojowym¹⁷²⁵.

Polska uznała, że oddanie Ziem Odzyskanych w suwerenne władanie nastąpiło jeszcze przed zawarciem traktatu pokoju z Niemcami, dokładnie z chwilą podpisania Umowy Poczdamskiej¹⁷²⁶. Polska traktowała Umowę jako ostatecznie regulującą granicę polsko-niemiecką¹⁷²⁷. W ocenie A. Klafkowskiego Umowa Poczdamska przesądziła przedtraktatowo o granicach Niemiec¹⁷²⁸. Administrowanie przez Polskę dawnymi niemieckimi terenami wschodnimi nie miało zatem charakteru *occupatio bellica*¹⁷²⁹. Umowa Poczdamska w zakresie granicy polsko-niemieckiej była dla Polski umową na korzyść państwa trzeciego (*pactum in favorem tertii*), na mocy której Polska uzyskała prawa do części niemieckiego terytorium, mimo że nie podpisała Umowy ani nie miała w przyszłości do niej przystąpić, jak uczyniła to Francja¹⁷³⁰. W Umowie polsko-radzieckiej z dnia 16 sierpnia 1945 r.¹⁷³¹ ZSRR uznała Odrę i Nysę Łużycką jako ostateczną granicę zachodnią Polski¹⁷³². Warto jednak zauważyć, że dokonywane ze strony ZSRR powojenne próby uznania postanowień Umowy Poczdamskiej za ostateczne spotkały się ze sprzeciwem Stanów Zjednoczonych¹⁷³³.

2.2. Sytuacja międzynarodowa po utworzeniu RFN i NRD na terenie stref okupacyjnych Niemiec

W ocenie J. Krasuskiego już w 1946 r. dało się zauważyć, że ZSRR zdecydował się na prowadzenie w radzieckiej strefie okupacyjnej Niemiec polityki odmiennej

¹⁷²⁴ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 194.

¹⁷²⁵ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 79.

¹⁷²⁶ N. Paech, *op. cit.*

¹⁷²⁷ M. Zaborowski, *Polens Westgrenze – Zwischen rationaler Politik und historischer Erinnerung* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/1067/23_fb_zaborowski.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁷²⁸ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 551.

¹⁷²⁹ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 216.

¹⁷³⁰ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 82.

¹⁷³¹ Umowa z dnia 16 sierpnia 1945 r. między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko – radzieckiej granicy państwowej (Dz. U. z dnia 26 kwietnia 1947 r., Nr 35, poz. 167).

¹⁷³² E. Kaufmann, *Deutschlands Rechtslage unter der Besatzung*, K. F. Koehler, Stuttgart 1948, s. 25.

¹⁷³³ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 190.

od polityki Mocarstw Zachodnich w pozostałych strefach¹⁷³⁴. A. Galos wskazuje, że różnice w poszczególnych strefach okupacyjnych i stosunki między Wielkimi Mocarstwami doprowadziły do stopniowego formowania się z pustki politycznej dwóch państw niemieckich¹⁷³⁵. Dnia 1 stycznia 1947 r. amerykańska i brytyjska strefa okupacyjna połączyły się w Dwustrefę, tj. Bizonię¹⁷³⁶. Francja nie sprzeciwiała się utworzeniu Bizonii, ponieważ Wielka Brytania i Stany Zjednoczone wyraziły zgodę na gospodarcze włączenie Zagłębia Saary do Francji, co nastąpiło dnia 23 grudnia 1946 r. ZSRR potępił utworzenie Bizonii i włączenie Zagłębia Saary do Francji jako oznaczające faktyczny podział i rozbiór Niemiec¹⁷³⁷. W 1948 r. zaistniała groźba wybuchu III wojny światowej z powodu zatargu ZSRR z Mocarstwami Zachodnimi o Berlin¹⁷³⁸. Dnia 24 czerwca 1948 r. władze radzieckie wstrzymały ruch kolejowy i zablokowały dostawy żywności do zachodnich sektorów Berlina. Wojska brytyjskie i amerykańskie ulokowały się w pogotowiu bojowym na granicy z radzieckim sektorem Berlina. Trwająca do maja 1949 r. blokada Berlina, czyli pierwszy kryzys berliński, była w ocenie J. Kukułki jednym z najgroźniejszych kryzysów okresu zimnej wojny¹⁷³⁹. Dnia 28 czerwca 1948 r. Prezydent Stanów Zjednoczonych H. Truman podjął decyzję o uruchomieniu tzw. „mostu powietrznego” do Berlina¹⁷⁴⁰. Most powietrzny umożliwił ruch pasażerów i niezbędnych dostaw do zachodnich sektorów Berlina¹⁷⁴¹.

W 1949 r. Mocarstwa Zachodnie połączyły trzy strefy okupacyjne w jedną całość, formując RFN, w której znalazł się także Berlin Zachodni¹⁷⁴². J. Krasuski zauważa, że proces łączenia Bizonii ze strefą francuską rozpoczął się dnia 18 czerwca 1948 r. Wówczas została wprowadzona nowa waluta w trzech zachodnich strefach okupacyjnych¹⁷⁴³. Dnia 8 maja 1949 r. została zaakceptowana ze strony naczelnych komendantów trzech zachodnich stref uchwalona przez Radę Parlamentarną Ustawa Zasadnicza (Grundgesetz)¹⁷⁴⁴. W Grundgesetz zawarto zasady ustrojowe RFN, do których zaliczono federalizm i demokrację¹⁷⁴⁵. Dnia 14 sierpnia 1949 r. odbyły się pierwsze wybory do Bundestagu¹⁷⁴⁶. R. Herbut wskazuje, że Grundgesetz z 1949 r. został ratyfikowany przez gubernatorów wojskowych zachodnich stref okupacyj-

¹⁷³⁴ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 63.

¹⁷³⁵ A. Galos, *op. cit.*, s. 705.

¹⁷³⁶ M. Domagała, *Rozwój strefowych i ponadstrefowych organów niemieckich w zachodnich strefach okupacyjnych*, *Studia Iuridica Lublinensia*, Nr 22, 2014, s. 672.

¹⁷³⁷ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 63.

¹⁷³⁸ *Ibidem*, s. 117.

¹⁷³⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 47.

¹⁷⁴⁰ V. Thomas, *Deutschland zwischen Ost und West: Eine bewusst andere Sicht auf die Zeit von der Weimarer Republik bis zum Ende der DDR*, epubli GmbH, Berlin 2014, s. 88.

¹⁷⁴¹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 47.

¹⁷⁴² R. J. Crampton, *op. cit.*, s. 231.

¹⁷⁴³ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 512.

¹⁷⁴⁴ J. Kukułka, *Historia...*, s. 49.

¹⁷⁴⁵ W. K. Geck, *Die Conference-Committees im Kongreß der Vereinigten Staaten, ihr Verfahren und ihre Bedeutung*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 14, 1951/52, s. 294.

¹⁷⁴⁶ J. Kukułka, *Historia...*, s. 49.

nych oraz parlamenty krajowe, lecz nigdy nie spotkał się z akceptacją społeczeństwa¹⁷⁴⁷.

Dnia 7 października 1949 r. ZSRR utworzył NRD na terytorium radzieckiej strefy okupacyjnej¹⁷⁴⁸. Dnia 8 października 1949 r. radzieckie władze okupacyjne przekazały na rzecz Tymczasowego Rządowi NRD wszelkie funkcje administracyjne, które wykonywały dotychczas władze okupacyjne¹⁷⁴⁹. Konstytucja NRD została przyjęta dnia 7 października 1949 r.¹⁷⁵⁰. ZSRR proklamował NRD w odpowiedzi na utworzenie przez Mocarstwa Zachodnie RFN¹⁷⁵¹. NRD i RFN były państwami o diametralnie różnych ustrojach politycznych¹⁷⁵². W NRD panowała dyktatura partii socjalistycznej¹⁷⁵³. Istniała tak duża zależność polityczna i gospodarcza rządu NRD od ZSRR, że od początku istnienia NRD stała się ona państwem podporządkowanym faktycznie w całości ZSRR¹⁷⁵⁴.

Po utworzeniu w 1949 r. dwóch państw niemieckich Polska podpisała z nimi umowy graniczne: z NRD – w 1950 r., a z RFN – w 1970 r.¹⁷⁵⁵

ZSRR utrzymywał stosunki dyplomatyczne z NRD¹⁷⁵⁶. Stanowisko ZSRR wobec nieuznawania państwowości RFN umożliwiło w latach 50-tych XX w. zawarcie przez Polskę jedynie z NRD umowy międzynarodowej dotyczącej polsko-niemieckiej granicy. J. A. Frowein wskazuje, że NRD uznawała się za nowy podmiot prawa międzynarodowego¹⁷⁵⁷. Z kolei RFN w 1949 r. przyjęła koncepcję dalszego istnienia Rzeszy Niemieckiej w granicach z 1937 r.¹⁷⁵⁸ Z Grundgesetz z 1949 r. wynikało roszczenie odnośnie do przyszłego istnienia Niemiec w granicach z 1937 r.¹⁷⁵⁹.

¹⁷⁴⁷ R. Herbut, *Systemy polityczne Republiki Federalnej Niemiec, Austrii i Szwajcarii (wybrane zagadnienia)* [w:] *Proces demokratyzacji Niemiec po 1945 roku. Wybrane zagadnienia*, red. E. Stadtmüller-Wybornska, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1992, s. 5.

¹⁷⁴⁸ G. Labuda, *op. cit.*, s. 302.

¹⁷⁴⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 49.

¹⁷⁵⁰ Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik, 7. Oktober 1949 <<http://www.verfassungen.de/de/ddr/ddr49-i.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁷⁵¹ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 128.

¹⁷⁵² J.-W. Muller, *East Germany: Incorporation, Tainted Truth, and the Double Division* [w:] *The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*, red. A. Barahona De Brito, C. Gonzalez Enriquez, P. Aguilar, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 249.

¹⁷⁵³ H. von Mangoldt, *Deutsche Staatsangehörigkeit, DDR-Staatsbürgerschaft und Rechtsstatus der Gebiete jenseits der Oder-Neiße-Linie* [w:] *Deutschland als Ganzes: Rechtliche und historische Überlegungen. Anlässlich des 70. Geburtstages von Herbert Czaja am 5. Nov. 1984*, red. G. Zieger, B. Meissner, D. Blumenwitz, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1985, s. 175.

¹⁷⁵⁴ J. Kukułka, *Historia...*, s. 50; R. J. Crampton, *op. cit.*, s. 231.

¹⁷⁵⁵ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 333; ; szerzej na ten temat w Rozdziale III 2.3. i 2.4.

¹⁷⁵⁶ J. Hacker, *Der Rechtsstatus Deutschlands aus der Sicht der DDR*, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1974, s. 142.

¹⁷⁵⁷ J. A. Frowein, *Die Verfassungslage...*, s. 37.

¹⁷⁵⁸ G. Labuda, *op. cit.*, s. 304.

¹⁷⁵⁹ B. Olschowsky, *Die Gegenwart des Vergangenen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 5-6, 2005, s. 29.

W Grundgesetz wskazano, że RFN nie obejmuje całego terytorium niemieckiego¹⁷⁶⁰. RFN respektowała natomiast w swoim porządku prawnym zarządzanie przez Polskę Ziemiami Odzyskanymi¹⁷⁶¹. W Grundgesetz została sformułowana zasada wyłączności reprezentowania państwa i narodu niemieckiego przez RFN. Grundgesetz nakładał na rząd RFN obowiązek przywrócenia środkami politycznymi jedności państwa niemieckiego¹⁷⁶².

Państwa Europy Wschodniej realizowały zadanie umacniania państwowości NRD¹⁷⁶³. Polska, będąc państwem bloku socjalistycznego, utrzymywała stosunki dyplomatyczne z NRD, nie utrzymując stosunków z RFN¹⁷⁶⁴. W latach 50-tych XX w. politykę zagraniczną RFN wobec państw wschodnioeuropejskich wyznaczała tzw. doktryna Hallsteina polegająca na nieuznawaniu państwowości NRD¹⁷⁶⁵. Na podstawie ogłoszonej w grudniu 1955 r. doktryny Hallsteina RFN rościła sobie prawo do wyłącznej reprezentacji narodu niemieckiego¹⁷⁶⁶. RFN nie uznawała NRD *de iure* ani *de facto*¹⁷⁶⁷. W myśl doktryny Hallsteina, RFN traktowała uznanie NRD przez inne państwo jako akt nieprzyjazny wobec RFN¹⁷⁶⁸. RFN groziła zerwaniem stosunków dyplomatycznych z państwami, które uznałyby NRD¹⁷⁶⁹. Konsekwentnie w 1957 r. RFN ogłosiła zerwanie stosunków z Jugosławią w odpowiedzi na nawiązanie dnia 10 października 1957 r. przez Jugosławię stosunków dyplomatycznych z NRD¹⁷⁷⁰. RFN nie utrzymywała stosunków z państwami socjalistycznymi z wyjątkiem ZSRR. Mocarstwa Zachodnie ogłosiły dnia 19 września 1950 r., że do zjednoczenia Niemiec uznają rząd RFN za jedyny legalny rząd mający prawo do występowania w stosunkach międzynarodowych w imieniu Niemiec¹⁷⁷¹.

Zimna wojna łączyła się z izolacją społeczeństw żyjących w odrębnych systemach¹⁷⁷². W okresie trwania zimnej wojny dała się zauważyć nieefektywność syste-

¹⁷⁶⁰ R. Hofmann, *Staatsangehörigkeit im geteilten Deutschland. Der Teso-Beschluß des Bundesverfassungsgerichts*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 49, 1989, s. 264.

¹⁷⁶¹ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 10.

¹⁷⁶² G. Labuda, *op. cit.*, s. 304.

¹⁷⁶³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 85.

¹⁷⁶⁴ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 111; J. Sułek, *Traktat Graniczny RP – RFN z 14 listopada 1990 roku jako ostateczne zamknięcie polsko-niemieckiego sporu o granicę po II wojnie światowej (ze wspomnień głównego negocjatora po 25 latach)*, Niepodległość i Pamięć, Nr 1, 2017, s. 107.

¹⁷⁶⁵ J. Sandorski, *Zrzeczenie się w 1953 r. przez Polskę reparacji wobec Niemiec w świetle prawa międzynarodowego [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 137.

¹⁷⁶⁶ J. Kukułka, *Historia...*, s. 212.

¹⁷⁶⁷ K. Buschbeck, *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 1964*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 26, 1966, s. 154.

¹⁷⁶⁸ L. De Vita, *Annäherung im Schatten der Hallstein-Doktrin: Das deutsch-deutschisraelische 1965*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 6, 2015, s. 30.

¹⁷⁶⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 122.

¹⁷⁷⁰ H.-O. Bräutigam, *op. cit.*, s. 93.

¹⁷⁷¹ G. Labuda, *op. cit.*, s. 304.

¹⁷⁷² H. Olszewski, M. Zmierczak, *op. cit.*, s. 345.

mu bezpieczeństwa ONZ¹⁷⁷³. Podczas zimnej wojny poza Niemcami były podzielone: Korea, Wietnam i Chiny¹⁷⁷⁴. Do końca zimnej wojny istniała groźba nuklearnej zagłady¹⁷⁷⁵. Państwa obu bloków prowadziły politykę wzajemnego odstraszenia przez możliwość użycia potencjału nuklearnego¹⁷⁷⁶. Mimo trwającego wyścigu zbrojeń równowaga między dwoma blokami zapobiegała wybuchowi konfliktu światowego¹⁷⁷⁷. Wyścig zbrojeń zakończył się pod koniec lat 80-tych XX w.¹⁷⁷⁸. Między Stanami Zjednoczonymi i ZSRR nie wybuchł nigdy otwarty, bezpośredni konflikt zbrojny. Konflikty między mocarstwami zdarzały się jednak w walce o wpływy w innych państwach, m. in. w Korei, Wietnamie i Afganistanie¹⁷⁷⁹. Równowaga bloku wschodniego i bloku zachodniego opierała się przede wszystkim na przybliżonym parytecie zbrojeń NATO i Układu Warszawskiego¹⁷⁸⁰. Sojusz militarny państw zachodnich, czyli NATO, został utworzony dnia 4 kwietnia 1949 r.¹⁷⁸¹.

W latach 50-tych XX w. Wielkie Mocarstwa zakończyły stan wojny z Niemcami¹⁷⁸². Dnia 29 sierpnia 1950 r. RFN skierowała do rządów Mocarstw zachodnich memorandum, w którym proponowała oparcie stosunków między Mocarstwami Zachodnimi a RFN na uznaniu zakończenia stanu wojny. Memorandum spotkało się z aprobatą Mocarstw Zachodnich. Podczas narady nowojorskiej, która odbyła się w dniach 12-18 września 1950 r., ministrowie Mocarstw Zachodnich wyrazili zgodę na zakończenie stanu wojny z Niemcami i zapowiedzieli zmniejszenie ograniczeń w produkcji przemysłowej RFN¹⁷⁸³. Państwa sojusznicze przystąpiły do zawierania traktatów z RFN¹⁷⁸⁴. Były to traktaty kończące stan wojny¹⁷⁸⁵. J. Kranz zauważa, że stan wojny z Niemcami zamknięto formalnie w pierwszej połowie lat 50-tych¹⁷⁸⁶.

¹⁷⁷³ P. Malanczuk, *Akehurst's Modern Introduction to International Law*, Routledge, London 1997, s. 311.

¹⁷⁷⁴ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 345.

¹⁷⁷⁵ M. Müller, *Entscheidung in Potsdam. Ein dokumentarischer Bericht über den Einsatz der Atombombe*, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2011, s. 12.

¹⁷⁷⁶ B. Greiner, *Antikommunismus, Angst und Kalter Krieg. Versuch einer erneuten Annäherung*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 51-52, 2011, s. 47.

¹⁷⁷⁷ M. Orzechowski, *Polska polityka zagraniczna a „nowe myślenie” o międzynarodowym systemie bezpieczeństwa [w:] Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 329.

¹⁷⁷⁸ G. Metzler, *op. cit.*, s. 14.

¹⁷⁷⁹ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 345.

¹⁷⁸⁰ M. Orzechowski, *op. cit.*, s. 329.

¹⁷⁸¹ NATO Treaty, 4 April 1949 <http://avalon.law.yale.edu/20th_century/nato.asp> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁷⁸² A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 513.

¹⁷⁸³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 78.

¹⁷⁸⁴ L. Engstler, *Die territoriale Bindung von Kulturgütern im Rahmen des Völkerrechts*, Carl Heymanns Verlag, Köln 1964, s. 156.

¹⁷⁸⁵ E. Stumpf, *Kulturgüterschutz im internationalen Recht unter besonderer Berücksichtigung der deutsch-russischen Beziehungen*, P. Lang, Frankfurt am Main 2003, s. 149.

¹⁷⁸⁶ J. Kranz, *Rokowania...*, s. 2.

W styczniu 1955 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR uznało, że na skutek militaryzacji RFN zawarcie traktatu pokojowego z Niemcami zostało odroczone na czas nieokreślony¹⁷⁸⁷. ZSRR zakończyła stan wojny z Niemcami dnia 25 stycznia 1955 r.¹⁷⁸⁸ Został wówczas wydany Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR o zakończeniu stanu wojny między ZSRR i Niemcami¹⁷⁸⁹. W połowie lat 50-tych XX w. Polska zapoczątkowała politykę normalizacji stosunków z RFN. W uchwale z dnia 12 lutego 1955 r. Rada Państwa ogłosiła zakończenie stanu wojny i ustanowienie pokojowych stosunków z Niemcami¹⁷⁹⁰.

Państwa socjalistyczne podpisały Układ Warszawski dnia 1 maja 1955 r.¹⁷⁹¹ W 1955 r. zostało utworzone Naczelne Dowództwo Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego, którego przedstawiciele znajdowali się w państwach będących stronami Układu¹⁷⁹². Dnia 27 listopada 1958 r. ZSRR wystosował do Mocarstw Zachodnich ultimatum w sprawie Berlina, domagając się utworzenia wolnego miasta na obszarze stref zachodnich¹⁷⁹³. Ultimatum zostało odrzucone. Rozbieżności interesów między ZSRR i Mocarstwami Zachodnimi nasiliły się w 1961 r.¹⁷⁹⁴ Dnia 13 sierpnia 1961 r. władze NRD dokonały zamknięcia granicy między Berlinem i Berlinem Zachodnim. Budowa muru berlińskiego umożliwiła ochronę i kontrolę granicy¹⁷⁹⁵. Władze NRD wprowadziły restrykcyjne warunki uzyskania zgody na wyjazd z NRD¹⁷⁹⁶. Budowa muru berlińskiego zredukowała rolę Berlina Zachodniego jako ośrodka działań wymierzonych w interesy NRD¹⁷⁹⁷. I.-S. Kowalczuk wskazuje, że budowa muru ustabilizowała podział świata na dwa bieguny¹⁷⁹⁸.

2.3. Umowy Polski zawarte z NRD w sprawie granicy polsko-niemieckiej a suwerenność terytorialna Polski na Ziemiach Odzyskanych

Warto zauważyć, że już w 1949 r. wschodnioniemiecki rząd wyraził aprobatę dla granicy polsko-niemieckiej jako trwałej i niezmiennalnej¹⁷⁹⁹. Rząd NRD uznał bez

¹⁷⁸⁷ J. Kukułka, *Historia...*, s. 83.

¹⁷⁸⁸ K. Doehring, H. Mosler, *Die Beendigung des Kriegszustands mit Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg*, Carl Heymanns Verlag, Köln 1963, s. 33.

¹⁷⁸⁹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 517.

¹⁷⁹⁰ M. Muszyński, *Obywatelstwo tzw... (część I)*, s. 45.

¹⁷⁹¹ Układ Warszawski z dnia 1 maja 1955 r. <<http://legacy.fordham.edu/halsall/mod/1955warsawpact.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁷⁹² R. Fudali, *op. cit.*, s. s. 228.

¹⁷⁹³ G. Wettig, *Chruschtschow, Ulbricht und die Berliner Mauer*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 31-34, 2011, s. 16.

¹⁷⁹⁴ H.-D. Scheermann, *op. cit.*, s. 57.

¹⁷⁹⁵ T. Garton Ash, *Niemieckość NRD*, Wydawnictwo Aneks, London 1989, s. 27.

¹⁷⁹⁶ C. Gundermann, *Die versöhnten Bürger: Der Zweite Weltkrieg in deutsch-niederländischen Begegnungen 1945-2000*, Waxmann Verlag, Köln 2014, s. 13.

¹⁷⁹⁷ J. Kukułka, *Historia...*, s. 124.

¹⁷⁹⁸ I.-S. Kowalczuk, *Od nieudanej rewolucji do zapobiegania powstaniom: panowanie SED w latach 1953-1961*, Pamięć i Sprawiedliwość, Nr 11, 2007, s. 59.

¹⁷⁹⁹ W. M. Góralski, *Znaczenie...*, s. 245.

zastrzeżeń Umowę Poczdamską¹⁸⁰⁰. Dnia 6 lipca 1950 r. został podpisany w Zgorzelcu Układ między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej¹⁸⁰¹. Układ podlegał ratyfikacji i miał wejść w życie w chwili wymiany dokumentów ratyfikacyjnych (art. 7 Układu). Układ został ratyfikowany, co potwierdza treść art. 8 Układu¹⁸⁰². W Preambule do Układu Polska i NRD wyraziły wolę utrwalenia pokoju powszechnego i przyczynienia się do zgodnej współpracy miłujących pokój narodów. Strony wskazały, że dążą po tragicznych doświadczeniach hitleryzmu do stworzenia niewzruszonych podstaw dla pokojowego i dobrosąsiedzkiego współżycia obu narodów. Oba państwa dostrzegły konieczność umocnienia wzajemnych stosunków w oparciu o porozumienie zawarte w Umowie Poczdamskiej, które ustaliło granicę na Odrze i Nysie Łużyckiej. Strony powołały się na realizację postanowień warszawskiej deklaracji Rządu Rzeczypospolitej Polskiej i Delegacji Rządu Tymczasowego Niemieckiej Republiki Demokratycznej z dnia 6 czerwca 1950 r., uznając ustaloną i istniejącą granicę polsko-niemiecką jako nienaruszalną granicę pokoju i przyjaźni.

W art. 1 Układu Polska i NRD stwierdziły, że ustalona i istniejąca granica, która biegnie od Morza Bałtyckiego wzdłuż linii na zachód od miejscowości Świnoujście i dalej wzdłuż rzeki Odry do miejsca, gdzie wpada Nysa Łużycka, oraz wzdłuż Nysy Łużyckiej do granicy czechosłowackiej, jest granicą państwową między Polską a Niemcami¹⁸⁰³. Zgodnie z art. 2 Układu polsko-niemiecka granica państwowa rozgranicza również w linii prostopadłej przestrzeń powietrzną, morską i wewnątrz ziemi¹⁸⁰⁴.

Art. 3 i 4 Układu dotyczyły wytyczenia w terenie polsko-niemieckiej granicy, o której mowa w art. 1 Układu¹⁸⁰⁵. W art. 5 i 6 Układu Polska i NRD zobowiązały się do zawarcia aktu o wykonaniu wytyczenia państwowej granicy oraz porozumień:

¹⁸⁰⁰ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 333.

¹⁸⁰¹ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 14 marca 1951 r. Nr 14, poz. 106.

¹⁸⁰² Art. 8: „Sporządzono dnia 6 lipca 1950 r. w Zgorzelcu w dwu egzemplarzach, każdy w języku polskim i niemieckim, przy czym oba teksty posiadają jednakową moc.

Po zaznajomieniu się z powyższym Układem uznaliśmy go i uznajemy za słuszny zarówno w całości, jak i każde z postanowień w nim zawartych; oświadczamy, że jest przyjęty, ratyfikowany i potwierdzony, oraz przyrzekamy, że będzie niezmiennie zachowywany.

Na dowód czego wydaliśmy Akt niniejszy, opatrzony pieczęcią Rzeczypospolitej.

W Warszawie, dnia 25 listopada 1950 r.”.

¹⁸⁰³ Art. 1: „Wysokie Ukladające się Strony zgodnie stwierdzają, że ustalona i istniejąca granica, biegnąca od Morza Bałtyckiego wzdłuż linii na zachód od miejscowości Świnoujście i dalej wzdłuż rzeki Odry do miejsca, gdzie wpada Nysa Łużycka, oraz wzdłuż Nysy Łużyckiej do granicy czechosłowackiej, stanowi granicę państwową między Polską a Niemcami”.

¹⁸⁰⁴ Art. 2: „Polsko-niemiecka granica państwowa, wytyczona w myśl niniejszego Układu, rozgranicza również w linii prostopadłej przestrzeń powietrzną, morską i wewnątrz ziemi”.

¹⁸⁰⁵ Art. 3: „Dla wytyczenia w terenie polsko-niemieckiej granicy państwowej, wymienionej w art. 1, Wysokie Ukladające się Strony powołują Mieszana Komisję Polsko-Niemiecką z siedzibą w Warszawie.

Komisja ta składa się z ośmiu członków, z których czterech mianuje Rząd Rzeczypospolitej Polskiej i czterech Rząd Tymczasowy Niemieckiej Republiki Demokratycznej”.

w sprawie przejść granicznych, małego ruchu granicznego i żeglugi na wodach pasa granicznego. Art. 6. Układu przewidywał, że zawarcie porozumień nastąpi w ciągu miesiąca po wejściu w życie aktu o wykonaniu wytyczenia państwowej granicy, który strony miały zgodnie z art. 5 Układu podpisać po dokonaniu wytyczenia granicy w terenie¹⁸⁰⁶.

Art. 1 Układu z dnia 6 lipca 1950 r. o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej powołuje się na ustaloną i istniejącą granicę¹⁸⁰⁷. W ocenie G. Ressa odnoszące się do niemieckich granic zastrzeżenie traktatu pokojowego dotyczyło traktatów zawieranych z NRD z państwami sąsiednimi, w szczególności Układu z dnia 6 lipca 1950 r. zawartego z Polską¹⁸⁰⁸. Zdaniem J. A. Froweina za sprawą Układu z dnia 6 lipca 1950 r. o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej NRD potwierdziła, że tereny przyznane Polsce w Umowie Poczdamskiej w 1945 r. w międzyczasie stały się częścią polskiego terytorium państwowego¹⁸⁰⁹.

Dnia 27 stycznia 1951 r. został podpisany we Frankfurcie nad Odrą Akt o wykonaniu wytyczenia państwowej granicy między Polską a Niemcami¹⁸¹⁰. Stronami Aktu były Polska i NRD. W Preambule do Aktu oba państwa wyraziły wolę wspólnego utrwalenia nienaruszalnej granicy pokoju i przyjaźni między Polską i NRD. W Art. 1 Aktu Polska i NRD stwierdzono, że wymieniona w art. 1 Układu z dnia 6 lipca 1950 r. granica państwowa między Polską a Niemcami została wytyczona w terenie przez Mieszaną Komisję Polsko-Niemiecką, powołaną na zasadzie art. 3 Układu z dnia 6 lipca 1950 r.¹⁸¹¹ Tym samym Polska i NRD wykonały art. 5 art. 3 Układu z dnia 6 lipca 1950 r. W myśl art. 2 Aktu z dnia 27 stycznia 1951 r. granica polsko-niemiecka przebiega zgodnie z opracowanymi przez Mieszaną Komisję do-

Art. 4: „*Mieszana Komisja Polsko-Niemiecka zbierze się nie później niż w dniu 31 sierpnia 1950 r. celem podjęcia czynności, wskazanych w art. 3*”.

¹⁸⁰⁶ Art. 5: „*Po dokonaniu wytyczenia w terenie granicy państwowej Wysokie Układające się Strony zawrą akt o wykonaniu wytyczenia państwowej granicy między Polską a Niemcami*”.

Art. 6: „*W wykonaniu wytyczenia polsko-niemieckiej granicy państwowej Wysokie Układające się Strony zawrą porozumienia: w sprawie przejść granicznych, małego ruchu granicznego i żeglugi na wodach pasa granicznego.*

Porozumienia te będą zawarte w ciągu miesiąca po wejściu w życie wymienionego w art. 5 aktu o wykonaniu wytyczenia państwowej granicy między Polską a Niemcami”.

¹⁸⁰⁷ J. Szachułowicz, *Problematyka prawna własności nieruchomości poniemieckich w Polsce [w:] Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 68.

¹⁸⁰⁸ G. Ressa, *Die abschliessende...*, s. 827.

¹⁸⁰⁹ J. A. Frowein, *Die Verfassungslage...*, s. 32.

¹⁸¹⁰ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 31 grudnia 1952 r. Nr 53, poz. 346.

¹⁸¹¹ Art. 1: „*W wykonaniu art. 5 Układu między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej, podpisanego w Zgorzelcu dnia 6 lipca 1950 r. – obie Strony stwierdzają, że wymieniona w art. 1 tegoż Układu granica państwowa między Polską a Niemcami została wytyczona w terenie przez Mieszaną Komisję Polsko-Niemiecką, powołaną na zasadzie art. 3 wyżej wymienionego Układu*”.

kumentami, wymienionymi w Załączniku Nr 1 oraz mapą stanowiącą załącznik Nr 2 do Aktu.

Dnia 28 października 1969 r. została podpisana w Berlinie Umowa między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Niemiecką Republiką Demokratyczną o stosunkach prawnych na wspólnej granicy państwowej oraz współpracy i wzajemnej pomocy w sprawach granicznych¹⁸¹². W Preambule do Umowy Polska i NRD wyraziły pragnienie pogłębienia przyjacielskich stosunków pomiędzy oboma państwami i rozwijania współpracy w sprawach granicznych. W art. 1-6 Umowy zostały opisane: przebieg i oznaczenie granicy państwowej polsko-niemieckiej. Art. 3 Umowy określał przebieg linii granicy na odcinkach lądowych, w miejscach, gdzie granica państwowa przecina wody graniczne, a także przebieg linii granicy na żeglownych wodach granicznych. Art. 4 Umowy regulował przynależność terytorialną wysp na wodach granicznych. Art. 5 Umowy dotyczył przebiegu linii granicy na żeglownych i nieżeglownych wodach granicznych. Art. 6 Umowy określał rodzaje znaków granicznych oznaczających linię granicy. W art. 7-12 Umowy unormowano kompetencje pełnomocników granicznych, ustanowionych w celu wykonania zadań wynikających z Umowy oraz zapewnienia bezpieczeństwa i porządku na wspólnej granicy państwowej. Przepisy art. 13-24 Umowy dotyczyły bezpieczeństwa i porządku na granicy polsko-niemieckiej. Art. 25-31 Umowy dotyczyły wspólnego utrzymywania wód granicznych, ich brzegów, budowli technicznych i znaków granicznych. W art. 32-42 Umowy uregulowano kwestie dotyczące przekraczania granicy państwowej. W art. 43-47 Umowy zostały zawarte postanowienia końcowe.

2.4. Geneza i treść Układu z dnia 7 grudnia 1970 r. między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków

Porażka chadecji w wyborach w RFN we wrześniu 1969 r. i utworzenie koalicji socjaldemokratyczno-liberalnej spowodowały zmianę stosunków RFN z państwami Europy Wschodniej. Kanclerz RFN W. Brandt w deklaracji rządowej z dnia 28 października 1969 r. wyraził gotowość do osiągnięcia porozumienia wzajemnego z ZSRR i państwami Europy Wschodniej¹⁸¹³. Kanclerz W. Brandt zapoczątkował politykę pojednania z Polską¹⁸¹⁴. M. Kittel zauważa, że nie wszystkie zachodniemieckie kręgi polityczne akceptowały zwrot w polityce zagranicznej RFN¹⁸¹⁵. Dnia 28 października 1969 r. ambasador RFN w Moskwie podpisał Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądowej¹⁸¹⁶ z dnia 1 lipca 1968 r. Dnia 25 listopada 1969 r. rząd

¹⁸¹² Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 28 sierpnia 1970 r. Nr 21, poz. 170.

¹⁸¹³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 211.

¹⁸¹⁴ B. Wilga, *Aus Warschauer Perspektive* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/2129/52_sp_wilga.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁸¹⁵ M. Kittel, *Vertreibung...*, s. 74.

¹⁸¹⁶ Układ z dnia 1 lipca 1968 r. o nierozprzestrzenianiu broni jądowej (Dz. U. z dnia 10 kwietnia 1970 r., Nr 8, poz. 60).

RFN zaproponował Polsce i ZSRR rokowań w celu uregulowania wzajemnych stosunków. Po naradzie w Moskwie, która odbyła się w dniach 3-4 grudnia 1969 r., ZSRR zaaprobował podjęcie rokowań, które rozpoczęły się dnia 8 grudnia 1969 r. i trwały do sierpnia 1970 r. Polska wyraziła zgodę na rozmowy z RFN dnia 22 grudnia 1969 r.¹⁸¹⁷ Dnia 12 sierpnia 1970 r. został podpisany układ moskiewski¹⁸¹⁸ między ZSRR i RFN¹⁸¹⁹. W ocenie H. Steinbergera podpisanie układu moskiewskiego spowodowało zwrot w polityce zagranicznej RFN¹⁸²⁰. Celem układu była pokojowa współpraca obu państw oraz wspólne rozwiązywanie problemów bezpieczeństwa i współpracy w Europie¹⁸²¹. W treści układu ZSRR i RFN zobowiązały się do nienaruszalności istniejących granic¹⁸²². W układzie zostały zawarte deklaracje stron odnośnie do pokojowego rozstrzygnięcia wzajemnych sporów i powstrzymania się w stosunkach dwustronnych od użycia siły oraz od groźby jej użycia. Układ moskiewski potwierdził fakt istnienia dwóch państw niemieckich, zakończył międzynarodową izolację NRD i umożliwił przyjęcie NRD i RFN do ONZ¹⁸²³.

W ocenie A. Klafkowskiego Polska miała wobec RFN roszczenia o uznanie i wykonanie postanowień terytorialnych Umowy Poczdamskiej w zakresie granicy polsko-niemieckiej¹⁸²⁴. Zawarcie dwustronnego traktatu dotyczącego granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej umożliwiła wizyta Kanclerza W. Brandta w Polsce w grudniu 1970 r.¹⁸²⁵ Dnia 7 grudnia 1970 r. został podpisany w Warszawie Układ między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków¹⁸²⁶. Układ podlegał ratyfikacji (art. V Układu). W Preambule do Układu Polska i RFN powołały się na okoliczność upływu ponad 25 lat od zakończenia II wojny światowej, której pierwszą ofiarą stała się Polska. Oba państwa wyraziły wolę stworzenia trwałych podstaw dla pokojowego współżycia oraz rozwoju normalnych i dobrych stosunków wzajemnych. Strony, odwołując się do dążenia do umocnienia pokoju i bezpieczeństwa w Europie, uznały nienaruszalność granic, poszanowanie integralności terytorialnej i suwerenności wszystkich państw w Europie w ich obecnych granicach za podstawowe warunki zagwarantowania pokoju.

¹⁸¹⁷ J. Kukułka, *Historia...*, s. 211.

¹⁸¹⁸ Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken, „Moskauer Vertrag”, 12. August 1970 <<http://www.documentarchiv.de/brd/1970/moskauer-vertrag.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁸¹⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 211.

¹⁸²⁰ H. Steinberger, *Völkerrechtliche Aspekte des deutsch-sowjetischen Vertragswerks vom 12. August 1970*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 31, 1971, s. 63.

¹⁸²¹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 211.

¹⁸²² E. Bahr, *Ostpolitik aus der Mitte Europas – damals und heute* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/844/30_st_bahr.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁸²³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 211.

¹⁸²⁴ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 415.

¹⁸²⁵ U. Herbert, *Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer* [w:] *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland*, red. L. Herbst, C. Goschler, R. Oldenbourg, München 1989, s. 288.

¹⁸²⁶ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 20 czerwca 1972 r. Nr 24, poz. 168.

W art. I-III Układu Polska i RFN zgodnie stwierdziły, że istniejąca linia graniczna, której przebieg ustalono w Umowie Poczdamskiej, jest zachodnią granicą Polski. Strony potwierdziły nienaruszalność istniejących granic, zobowiązały się wzajemnie do bezwzględnego poszanowania integralności terytorialnej, oświadczyły o braku roszczeń terytorialnych wobec siebie i zadeklarowały współpracę w dążeniu do rozwoju wzajemnych stosunków¹⁸²⁷. Układ z dnia 7 grudnia 1970 r. nie dotyczył zawartych wcześniej przez Polskę i RFN lub dotyczących obu państw dwustronnych lub wielostronnych umów międzynarodowych (Art. IV Układu).

2.5. Niemiecka ocena uregulowań zawartych w Układzie z dnia 7 grudnia 1970 r.

RFN uznała granicę na Odrze i Nysie Łużyckiej, podpisując w Warszawie Układ z dnia 7 grudnia 1970 r. między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków¹⁸²⁸. P. Bender uważa, że Układ miał na celu jedynie przygotowanie podstaw do dokonania normalizacji stosunków między Polską i RFN, nie zaś dokonanie ich normalizacji¹⁸²⁹. Zgodnie ze stanowiskiem zachodnioniemieckiej doktryny państwowej Układ był przejściowym lub doraźnym rozwiązaniem¹⁸³⁰. G. Ress zauważa, że RFN zawierała traktaty graniczne z wszystkimi państwami sąsiednimi z zastrzeżeniem traktatu pokojowego¹⁸³¹. W polityce zagranicznej RFN eksponowano zastrzeżenie traktatu

¹⁸²⁷ Art. I: „I. Polska Rzeczpospolita Ludowa i Republika Federalna Niemiec zgodnie stwierdzają, że istniejąca linia graniczna, której przebieg został ustalony w rozdziale IX uchwał Konferencji Poczdamskiej z dnia 2 sierpnia 1945 roku od Morza Bałtyckiego bezpośrednio na zachód od Świnoujścia i stąd wzdłuż rzeki Odry do miejsca, gdzie wpada Nysa Łużycka, oraz wzdłuż Nysy Łużyckiej do granicy z Czechosłowacją, stanowi zachodnią granicę państwową Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

2. Potwierdzają one nienaruszalność ich istniejących granic, teraz i w przyszłości, i zobowiązują się wzajemnie do bezwzględnego poszanowania ich integralności terytorialnej.
3. Oświadczają one, że nie mają żadnych roszczeń terytorialnych wobec siebie i nie będą takich roszczeń wysuwać także w przyszłości”.

Art. II: „I. Polska Rzeczpospolita Ludowa i Republika Federalna Niemiec będą kierowały się w swych wzajemnych stosunkach oraz w sprawach zapewnienia bezpieczeństwa w Europie i na świecie celami i zasadami sformułowanymi w Karcie Narodów Zjednoczonych.

2. Zgodnie z tym, stosownie do artykułów 1 i 2 Karty Narodów Zjednoczonych, będą one rozwiązywały wszystkie swe kwestie sporne wyłącznie za pomocą środków pokojowych, a w sprawach dotyczących bezpieczeństwa europejskiego i międzynarodowego, jak też w swych wzajemnych stosunkach, powstrzymają się od groźby przemocy lub stosowania przemocy”.

Art. III: „I. Polska Rzeczpospolita Ludowa i Republika Federalna Niemiec będą podejmować dalsze kroki zmierzające do pełnej normalizacji i wszechstronnego rozwoju swych wzajemnych stosunków, których trwałą podstawę będzie stanowił niniejszy Układ.

2. Są one zgodne co do tego, że we wspólnym ich interesie leży rozszerzenie ich współpracy w zakresie stosunków gospodarczych, naukowych, naukowo-technicznych, kulturalnych i innych”.

¹⁸²⁸ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 89.

¹⁸²⁹ P. Bender, *Normalisierung wäre schon viel – Essay*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 5-6, 2005, s. 4.

¹⁸³⁰ Cf. N. Paech, *op. cit.*

¹⁸³¹ G. Ress, *Die abschliessende...*, s. 827.

pokojowego i zjednoczenia Niemiec w odniesieniu do powojennych granic niemieckich¹⁸³². Układ z dnia 7 grudnia 1970 r. podlegał ratyfikacji¹⁸³³. Treść Układu wzbudzała duże opory w RFN, co spowodowało jego późną ratyfikację¹⁸³⁴. J.-P. Sommer ocenia Układ jako rozwiązanie kompromisowe, które utworzyło granicę polsko-niemiecką na Odrze i Nysie¹⁸³⁵. Po ratyfikacji Układu RFN nie uznała Układu za podstawę prawną dla istniejącej granicy na Odrze i Nysie, zastrzegając, że skoro Wielkie Mocarstwa są odpowiedzialne za Niemcy, istnieje konieczność zawarcia z nimi traktatu pokojowego¹⁸³⁶.

2.6. Geneza zjednoczenia Niemiec i podpisanie Traktatu 2+4 z dnia 12 września 1990 r.

Dnia 21 grudnia 1972 r. w Berlinie został podpisany Układ o podstawach stosunków między NRD a RFN, zwany Układem Zasadniczym¹⁸³⁷. Układ podpisali sekretarze stanu NRD i RFN: M. Kohl i E. Bahr. Podpisując Układ z dnia 21 grudnia 1972 r. RFN dokonała normalizacji stosunków z NRD. Preambuła i pierwszych pięć artykułów Układu Zasadniczego określały zasady wzajemnych stosunków dwóch państw niemieckich. Polegały one na: równoprawności, suwerennej równości, poszanowaniu niepodległości, integralności terytorialnej, nienaruszalności granic, wyrzeczeniu się stosowania siły lub groźby jej użycia oraz wyrzeczeniu się uzurpowania sobie przez każde z państw niemieckich prawa do reprezentowania drugiego państwa. W art. 5 Układu Zasadniczego NRD i RFN zobowiązały się do redukcji sił zbrojnych i likwidacji broni masowej zagłady. Dnia 8 listopada 1972 r. między NRD i RFN zostały wymienione noty, w których NRD i RFN oświadczyły, że będą ubiegać się o przyjęcie do ONZ¹⁸³⁸. Dnia 18 września 1973 r. NRD i RFN zostały przyjęte do ONZ¹⁸³⁹. RFN angażowała się aktywnie w działalność ONZ i działała w latach 1977-1978 i 1987-1988 w charakterze niestałego członka Rady Bezpieczeństwa¹⁸⁴⁰. Układ Zasadniczy z dnia 21 grudnia 1972 r. wszedł w życie dnia 21 czerwca 1973 r. i zapoczątkował normalizację stosunków między NRD i RFN, przyczyniając się do procesu odprężenia w Europie. W latach 70-tych XX w. wzrosła liczba państw na-

¹⁸³² K. Buschbeck, *op. cit.*, s. 151.

¹⁸³³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 212.

¹⁸³⁴ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 89.

¹⁸³⁵ J.-P. Sommer, *Normen als Grund bilateraler Außenpolitik: Die deutsche Außenpolitik gegenüber Polen am Anfang des 21. Jahrhunderts*, Wiesbaden Springer Fachmedien Wiesbaden 2015, s. 31.

¹⁸³⁶ D. Bingen, *Die deutsch-polnischen Beziehungen nach 1945*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 5-6, 2005, s. 12.

¹⁸³⁷ Vertrag über die Grundlagen der Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik, „Grundlagenvertrag“, 21. Dezember 1972 <<http://www.documentarchiv.de/brd/grundlvertr.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁸³⁸ J. Kukułka, *Historia...*, s. 212-213.

¹⁸³⁹ E. Klein, *Vereinte Nationen und Selbstbestimmungsrecht* [w:] *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker und die deutsche Frage*, red. D. Blumenwitz, B. Meissner, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1984, s. 122.

¹⁸⁴⁰ E. Cziomer, *Stanowisko Niemiec wobec reformy Rady Bezpieczeństwa ONZ*, *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, Numer 3, 2005, s. 19.

wiążących stosunki dyplomatyczne z NRD – z 27 państw w 1971 r. do 121 państw w 1976 r.¹⁸⁴¹

RFN niezmiennie wyrażała wolę połączenia się z NRD w jedno państwo¹⁸⁴². Zjednoczenie Niemiec stało się możliwe jednak dopiero pod koniec lat 80-tych XX w.¹⁸⁴³ Pełniący od 1982 funkcję Kanclerza RFN H. Kohl, dążąc do zjednoczenia Niemiec, czekał na erozję systemu politycznego NRD¹⁸⁴⁴. Urzędujący od 1985 r. Sekretarz Generalny KC KPZR M. Gorbaczow prowadził politykę pokojowej koegzystencji¹⁸⁴⁵. M. Gorbaczow dążył do liberalizacji politycznej i gospodarczej ZSRR oraz do pojednania z Zachodem. Przejawem zmiany polityki ZSRR wobec Niemiec była zgoda na wizytę E. Honeckera w RFN we wrześniu 1987 r.¹⁸⁴⁶. Władze NRD nie akceptowały ówczesnej polityki radzieckiej¹⁸⁴⁷. Do zjednoczenia Niemiec przyczyniła się pierestrojka, zaakceptowanie przez ZSRR efektu obrad „Okrągłego Stołu” w Polsce oraz niekonsultowana z władzami NRD wizyta M. Gorbaczowa w RFN w dniach 12-14 czerwca 1989 r.¹⁸⁴⁸ Zmiana polityki ZSRR doprowadziła do zakończenia zimnej wojny¹⁸⁴⁹. Ostatnią fazą zimnej wojny był amerykański program gwiazdnych wojen przewidujący stworzenie skutecznej broni antyrakietowej. Rywalizacji Stanów Zjednoczonych i ZSRR na tym polu nie mogła sprostać gospodarka radziecka¹⁸⁵⁰.

W 1988 r. ogarnęła Polskę nastąpiła fala masowych strajków¹⁸⁵¹. W lipcu 1989 r. nasiliły się ucieczki obywateli NRD do RFN¹⁸⁵². Dnia 9 października 1989 r. odbyła się w Lipsku antyrządowa demonstracja z udziałem 70 tys. osób¹⁸⁵³. Na przełomie lat 1989-1990 nastąpiły znaczne przemiany polityczne w Europie Środkowo-Wschodniej¹⁸⁵⁴. W 1989 r. upadły socjalistyczne dyktatury w państwach Układu Warszawskiego¹⁸⁵⁵. Nastąpiło to najpierw w Polsce, potem na Węgrzech, a następnie w NRD¹⁸⁵⁶. W 1989 r. odbyły się w Polsce wolne, demokratyczne wybory¹⁸⁵⁷. W Ru-

¹⁸⁴¹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 213.

¹⁸⁴² C. Tomuschat, *Staatsvolk ohne Staat?* [w:] *Staat und Völkerrechtsordnung. Festschrift für Karl Doehring*, red. K. Doehring, K. Hailbronner, G. Ress, T. Stein, Springer, Berlin 1989, s. 996.

¹⁸⁴³ J. Isensee, *Staatseinheit und Verfassungskontinuität* [w:] *Deutschlands aktuelle Verfassungslage, Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer, Heft 49*, red. J. A. Frowein, J. Isensee, C. Tomuschat, A. Randelzhofer, De Gruyter, Berlin 1990, s. 40.

¹⁸⁴⁴ J. Kukułka, *Historia...*, s. 431.

¹⁸⁴⁵ C. Kennedy-Pipe, *op. cit.*, s. 87.

¹⁸⁴⁶ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 359.

¹⁸⁴⁷ M. M. Kosman, *ZSRR wobec problemu zjednoczenia Niemiec w latach 1989-1990*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 35, 2012, s. 171.

¹⁸⁴⁸ J. Kukułka, *Historia...*, s. 429.

¹⁸⁴⁹ C. Gundermann, *op. cit.*, s. 324.

¹⁸⁵⁰ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 346.

¹⁸⁵¹ J. Dülffer, *Europa im Ost-West-Konflikt 1945-1991*, Oldenbourg Verlag, München 2004, s. 92.

¹⁸⁵² M. M. Kosman, *op. cit.*, s. 178.

¹⁸⁵³ E. Jesse, *Das Ende der DDR*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 33-34, 2015, s. 19.

¹⁸⁵⁴ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 89.

¹⁸⁵⁵ C. Kennedy-Pipe, *op. cit.*, s. 87.

¹⁸⁵⁶ D. P. Moynihan, *On the Law of Nations*, Harvard University Press, Cambridge 1990, s. 177.

¹⁸⁵⁷ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 345.

munii zostały obalone rządy N. Ceaușescu¹⁸⁵⁸. J. Krasuski zauważa, że już w 1988 r. istniało w NRD powszechne poczucie załamania się państwa socjalistycznego¹⁸⁵⁹. Po wyborach parlamentarnych, które odbyły się dnia 18 marca 1990 r., NRD weszła na drogę transformacji ustrojowej i wewnętrznej demokratyzacji¹⁸⁶⁰.

Początkowo do perspektywy zjednoczenia Niemiec odnosiły się sceptycznie Wielka Brytania i Francja¹⁸⁶¹. Zjednoczenie Niemiec mogło nastąpić jedynie w porozumieniu z Wielkimi Mocarstwami, tj. państwami odpowiedzialnymi za Niemcy jako całość¹⁸⁶², co było konsekwencją kapitulacji Niemiec w 1945 r.¹⁸⁶³ W Polsce istniały obawy, że Kanclerz RFN H. Kohl może uchylać się od uznania przez Zjednoczone Niemcy polsko-niemieckiej granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej¹⁸⁶⁴. Podczas wizyty H. Kohla w Polsce, w nocy z 9 na 10 listopada 1989 r. doszło do upadku muru berlińskiego¹⁸⁶⁵. Dnia 28 listopada 1989 r. H. Kohl ogłosił 10-punktowy plan zjednoczenia Niemiec, w którym pominął problem niemieckich granic¹⁸⁶⁶. W lutym 1990 r. w Ottawie odbyły się rozmowy z udziałem ministrów spraw zagranicznych dwóch państw niemieckich i Wielkiej Czwórki, podczas których omawiano zagadnienie zjednoczenia Niemiec. Dnia 13 lutego 1990 r. w Ottawie została przyjęta formuła 2+4¹⁸⁶⁷. Zgodnie z formułą 2+4 przyszły traktat zjednoczeniowy miało podpisać 6 państw¹⁸⁶⁸. Rządy RFN i NRD zostały dopuszczone do negocjacji w gronie państw 2+4 na temat unii gospodarczej, walutowej, socjalnej i państwowej¹⁸⁶⁹. Państwa EWG w trakcie spotkania na szczycie w Dublinie dnia 28 kwietnia 1990 r. opowiedziały się za zjednoczeniem Niemiec. Zjednoczenie Niemiec wiązało się z włączeniem do EWG obszarów dotychczasowej NRD¹⁸⁷⁰.

¹⁸⁵⁸ A. Siebold, *1989 – eine Zäsur von globaler Reichweite?*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 24-26, 2014, s. 3.

¹⁸⁵⁹ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 359.

¹⁸⁶⁰ J. Sułek, *Traktaty polsko-niemieckie z 1990 i 1991 roku – prawda i fałsz*, Przegląd z dnia 7 stycznia 2007 r., s. 34.

¹⁸⁶¹ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 606.

¹⁸⁶² J. Sułek, *Niemiecka pomoc humanitarna i finansowa w latach 1991-2004 dla poszkodowanych przez III Rzeszę w Polsce. Problemy polityczne i prawne [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 341.

¹⁸⁶³ K. Hailbronner, *Völker- und europarechtliche Fragen der deutschen Wiedervereinigung*, Juristische Zeitung, Nr 10, 1990, s. 449.

¹⁸⁶⁴ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 606.

¹⁸⁶⁵ J. Sułek, *Traktaty polsko-niemieckie z 1990 i 1991 roku – prawda i fałsz (część II)*, Przegląd z 14 stycznia 2007 r., s. 33.

¹⁸⁶⁶ A. Bielańska, *op. cit.*, s. 180; J. Sułek, *Traktaty...*, s. 36.

¹⁸⁶⁷ M. M. Kosman, *op. cit.*, s. 185; D. Blumenwitz, *Der Vertrag vom 12.9.1990 über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland*, Neue Juristische Wochenschrift, Nr 43, 1990, s. 3041.

¹⁸⁶⁸ C. Tomuschat, *Wege zur deutschen Einheit [w:] Deutschlands aktuelle Verfassungslage, Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer, Heft 49*, red. J. A. Frowein, J. Isensee, C. Tomuschat, A. Randelzhofer, De Gruyter, Berlin 1990, s. 76.

¹⁸⁶⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 433.

¹⁸⁷⁰ E. Grabitz, A. von Bogdandy, *Deutsche Einheit und europäische Integration*, Neue Juristische Wochenschrift, 1990, s. 1073.

Dnia 5 maja 1990 r. w Bonn odbyło się pierwsze posiedzenie uczestników Konferencji 2+4¹⁸⁷¹. Kolejne posiedzenia odbyły się: dnia 22 czerwca 1990 r. w Berlinie, dnia 17 lipca 1990 r. w Paryżu i dnia 12 września 1990 r. w Moskwie¹⁸⁷². Rozmowy Konferencji 2+4 dotyczyły m. in. granic Zjednoczonych Niemiec¹⁸⁷³. Dnia 18 maja 1990 r. RFN i NRD podpisały w Bonn układ o ustanowieniu unii walutowej, gospodarczej i socjalnej¹⁸⁷⁴, który został ratyfikowany dnia 21 czerwca 1990 r.¹⁸⁷⁵ Przy okazji ratyfikacji układu parlamenty RFN i NRD przyjęły rezolucje uznające granicę polsko-niemiecką jako ostateczną¹⁸⁷⁶.

Polski Minister Spraw Zagranicznych K. Skubiszewski kładł nacisk na dobre sąsiedztwo polsko-niemieckie¹⁸⁷⁷. Premier T. Mazowiecki wskazywał na konieczność zawarcia po zjednoczeniu Niemiec traktatu polsko-niemieckiego dotyczącego wspólnej granicy¹⁸⁷⁸. J. Sułek wskazuje, że w 1990 r. Polska i RFN przyjęły sugestię Wielkich Mocarstw, aby zawrzeć ze Zjednoczonymi Niemcami dwa odrębne traktaty – graniczny i dobrosąsiedzki¹⁸⁷⁹.

Starania Polski o dopuszczenie do prac Konferencji 2+4 zostały zwieńczone sukcesem¹⁸⁸⁰. K. Skubiszewski wziął udział w trzecim posiedzeniu Konferencji 2+4 w Paryżu dnia 17 lipca 1990 r.¹⁸⁸¹ Polska uzyskała wówczas zapewnienie, że zostanie uchylony art. 23 Grundgesetz dotyczący przyszłego rozciągnięcia mocy wiążącej Grundgesetz na inne części Niemiec niż obszar RFN¹⁸⁸². Podczas spotkania w Paryżu zapowiedziano zawarcie przez Zjednoczone Niemcy i Polskę dwóch traktatów: traktatu o potwierdzeniu istniejącej granicy polsko-niemieckiej oraz traktatu o dobrosąsiedzkich stosunkach¹⁸⁸³. Ustalono także, że granica polsko-niemiecka ma charakter ostateczny i nie przewiduje się już w przyszłości zawarcia traktatu pokojowego z Niemcami¹⁸⁸⁴.

¹⁸⁷¹ C. Paffrath, *Macht und Eigentum. Die Enteignungen 1945-1949 im Prozess der deutschen Wiedervereinigung*, Böhlau-Verlag, Köln 2004, s. 193.

¹⁸⁷² J. Kukułka, *Historia...*, s. 433.

¹⁸⁷³ G. Gornig, *Der Zwei-plus-vier-Vertrag unter besonderer Berücksichtigung grenzbezogener Regelungen*, Recht in Ost und West. Zeitschrift für Rechtsvergleichung und innerdeutsche Probleme, Nr 4, 1991, s. 98.

¹⁸⁷⁴ Vertrag über die Schaffung einer Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion zwischen der Deutschen Demokratischen Republik und der Bundesrepublik Deutschland, 18. Mai 1990 <<http://www.verfassungen.de/de/ddr/waehrungsunionsvertrag90.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁸⁷⁵ J. Kukułka, *Historia...*, s. 433.

¹⁸⁷⁶ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 606

¹⁸⁷⁷ J. Barcz, M. Tomala, *Polska-Niemcy. Dobre sąsiedztwo i przyjazna współpraca*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1992, s. 5.

¹⁸⁷⁸ J. Barcz, *Udział Polski w konferencji „2+4”*. *Aspekty prawne i proceduralne*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1994, s. 29.

¹⁸⁷⁹ J. Sułek, *Traktaty... (część II)*, s. 35; szerzej na temat tzw. traktatu dobrosąsiedzkiego w Rozdziale III 2.8.

¹⁸⁸⁰ *Idem*, *Niemiecka...*, s. 375.

¹⁸⁸¹ *Idem*, *Traktaty... (część II)*, s. 34.

¹⁸⁸² J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 606.

¹⁸⁸³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 433.

¹⁸⁸⁴ J. Sułek, *Traktaty... (część II)*, s. 35.

W ramach przygotowania do zjednoczenia Niemiec została przywrócona w NRD na mocy ustawy z dnia 22 lipca 1990 r.¹⁸⁸⁵ struktura federalna¹⁸⁸⁶. Przywrócono kraje związkowe, które uległy zniesieniu z dniem 23 lipca 1952 r., tj. Brandenburgię, Meklemburgię-Vorpommern (poprzednio – Meklemburgię), Saksonię, Saksonię-Anhalt i Turyngię¹⁸⁸⁷.

Dnia 12 września 1990 r. w Moskwie odbyło się ostatnie spotkanie w ramach Konferencji 2+4¹⁸⁸⁸. Podpisany został wówczas Traktat o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec, zwany Traktatem 2+4. Nazwa Traktatu została zaproponowana przez dyplomację francuską¹⁸⁸⁹. Traktat przyjęto w formule 2+4¹⁸⁹⁰. Polska nie była sygnatariuszem Traktatu 2+4¹⁸⁹¹, ale jako jedyne państwo koalicji antyhitlerowskiej poza Wielkimi Mocarstwami aktywnie uczestniczyła w procesie negocjowania treści Traktatu¹⁸⁹². Preambuła do Traktatu 2+4 wskazuje na suwerenność Niemiec związaną ze strukturami europejskimi¹⁸⁹³. Preambuła odnosi się do prawa samostanowienia narodu niemieckiego¹⁸⁹⁴. W Preambule wskazano, że Traktat zawiera końcową regulację spraw niemieckich¹⁸⁹⁵.

Treść unormowań zawartych w Traktacie przewiduje, że zjednoczenie Niemiec zostało uznane jako fakt¹⁸⁹⁶. Wskazuje na to brzmienie art. 1 ust. 1 Traktatu, w którym jest mowa o Zjednoczonych Niemczech¹⁸⁹⁷. Zgodnie z art. 1 ust. 1 Traktatu Zjednoczone Niemcy objęły terytorium dwóch państw niemieckich i obie części Berlina¹⁸⁹⁸. Zjednoczenie zostało dokonane w popoczdamskich granicach¹⁸⁹⁹. Art. 1 ust. 2 Traktatu przewidział konieczność przyszłego potwierdzenia przez Zjednoczone Niemcy i Polskę granicy w układzie wiążącym z punktu widzenia prawa międzynarodowego¹⁹⁰⁰. W art. 1 ust. 2 Traktatu zapowiedziano zawarcie Traktatu o potwierdzeniu istniejącej

¹⁸⁸⁵ Verfassungsgesetz zur Bildung von Ländern in der Deutschen Demokratischen Republik, Länder-einführungsgesetz, 22. Juli 1990 <<http://www.verfassungen.de/de/ddr/ddr90-laeceinf.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁸⁸⁶ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 364.

¹⁸⁸⁷ *Idem*, *Historia Niemiec...*, s. 601.

¹⁸⁸⁸ J. Kukułka, *Historia...*, s. 433.

¹⁸⁸⁹ J. Sułek, *Traktaty... (część II)*, s. 34.

¹⁸⁹⁰ D. Blumenwitz, *Der Vertrag...*, s. 3041.

¹⁸⁹¹ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 114.

¹⁸⁹² J. Sułek, *Traktaty...*, s. 34.

¹⁸⁹³ W. Fiedler, *Die Wiedererlangung der Souveränität Deutschlands und die Einigung Europas*, *Juristische Zeitung*, Nr 14, 1991, s. 690.

¹⁸⁹⁴ D. Blumenwitz, *Die Überwindung der deutschen Teilung und die Vier Mächte*, Gebr. Mann Verlag, Berlin 1990, s. 154.

¹⁸⁹⁵ B. Heß, *Kriegsentschädigungen...*, s. 149; A. Bielawska, *op. cit.*, s. 183.

¹⁸⁹⁶ D. Rauschnig, *Die Beendigung der Nachkriegszeit mit dem Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland*, *Deutsches Verwaltungsblatt*, 1990, s. 1275.

¹⁸⁹⁷ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 73.

¹⁸⁹⁸ M. M. Kosman, *op. cit.*, s. 189; H. Bethge, *Das Staatsgebiet des wiedervereinigten Deutschlands* [w:] *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Band VIII*, red. J. Isensee, P. Kirchhof, C. F. Müller, Heidelberg 1995, s. 608.

¹⁸⁹⁹ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹⁹⁰⁰ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 11.

granicy polsko-niemieckiej¹⁹⁰¹. W odniesieniu do Ziem Odzyskanych zasługuje na uwagę zawarta w art. 1 ust. 3 Traktatu 2+4 regulacja, zgodnie z którą zjednoczone Niemcy nie mają żadnych roszczeń terytorialnych wobec innych państw¹⁹⁰². Niemcy zobowiązały się również, że nie będą podnosić roszczeń terytorialnych w przyszłości¹⁹⁰³. W art. 3 Traktatu Niemcy zrezygnowały z broni atomowej, chemicznej i biologicznej¹⁹⁰⁴. Liczebność niemieckiej armii miała ulec ograniczeniu w ciągu 3 do 4 lat do 370 tys. żołnierzy¹⁹⁰⁵. W art. 4 Traktatu ZSRR zobowiązał się do wycofania wojsk radzieckich z terenów NRD najpóźniej do 1994 r.¹⁹⁰⁶ Jak wynika z art. 7 Traktatu, Wielkie Mocarstwa zrzekły się odpowiedzialności dotyczącej Niemiec jako całości i Berlina¹⁹⁰⁷. Traktat 2+4 stworzył podstawę prawnomiędzynarodową zjednoczenia RFN i NRD¹⁹⁰⁸. Art. 23 Grundgesetz, który przewidywał rozciągnięcie mocy obowiązującej Grundgesetz na terytoria poza obszarem RFN, miał zostać usunięty. Nastąpiło to na mocy Układu o zjednoczeniu NRD i RFN¹⁹⁰⁹. Zawarty dnia 31 sierpnia 1990 r. Układ był umową dwustronną, regulującą polityczno-prawne aspekty zjednoczenia¹⁹¹⁰. RFN i NRD ratyfikowały Układ dnia 20 września 1990 r.¹⁹¹¹ Na mocy Układu kraje przynależne do NRD przystąpiły dnia 3 października 1990 r. do RFN¹⁹¹². Układ przywrócił jedność Niemiec¹⁹¹³. Oficjalną datą zjednoczenia Niemiec jest 3 października 1990 r.¹⁹¹⁴. Dnia 3 października w RFN obchodzi się święto państwowe pod nazwą Dnia Jedności Niemiec¹⁹¹⁵.

Po zjednoczeniu Niemiec na obszarze dawnej NRD zaczęło obowiązywać prawo RFN¹⁹¹⁶. RFN przejęła zobowiązania i wierzytelności NRD¹⁹¹⁷. Na skutek zjed-

¹⁹⁰¹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 433; J. Sulek, *Traktat...*, s. 111.

¹⁹⁰² B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 89.

¹⁹⁰³ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 363.

¹⁹⁰⁴ M. M. Kosman, *op. cit.*, s. 190.

¹⁹⁰⁵ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 363.

¹⁹⁰⁶ J. Kukułka, *Historia...*, s. 433.

¹⁹⁰⁷ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 363.

¹⁹⁰⁸ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹⁹⁰⁹ Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands, Einigungsvertrag, 31. August 1990 <<http://www.documentarchiv.de/ddr/1990/einigungsvertrag.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁹¹⁰ J. Kukułka, *Historia...*, s. 433.

¹⁹¹¹ C. Degenhart, *Verfassungsfragen der Deutschen Einheit*, Deutsches Verwaltungsblatt, 1990, s. 973.

¹⁹¹² K. G. Bühler, *State Succession and Membership in International Organizations. Legal Theories versus Political Pragmatism*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague 2001, s. 131.

¹⁹¹³ D. Rauschnig, *Der deutsch-deutsche Staatsvertrag als Schritt zur Einheit Deutschlands*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Band 33, 1990, s. 3.

¹⁹¹⁴ C. Calabretta, *Feiern und Gedenken: Zur Entwicklung einer gemeinsamen Erinnerungskultur seit dem 3. Oktober 1990*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 33-34, 2015, s. 4.

¹⁹¹⁵ V. C. Simon, *Tag der Deutschen Einheit: Festakt und Live-Übertragung im Wandel*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 33-34, 2015, s. 11.

¹⁹¹⁶ S. Jung, M. Vec, *Einigungsvertrag und Eigentum in den fünf neuen Bundesländern*, Juristische Schulung, Nr 9, 1991, s. 717.

¹⁹¹⁷ G. Gornig, *Staatenachfolge und die Einigung Deutschlands, Teil II, Staatsvermögen und Staatsschulden*, Mann, Berlin 1992, s. 170.

noczenia Niemiec RFN faktycznie objęła NRD¹⁹¹⁸. Zjednoczenie zostało dokonane poprzez reintegrację¹⁹¹⁹. NRD przestała być podmiotem prawa międzynarodowego, a RFN istnieje na rozszerzonym terytorium¹⁹²⁰. J. A. Frowein wskazuje, że Zjednoczone Niemcy to kontynuacja niemieckiej państwowości od lat 1867-71¹⁹²¹.

Zgodnie z postanowieniami Traktatu 2+4 Zjednoczone Niemcy uzyskały pełną suwerenność¹⁹²². Traktat 2+4 nie potwierdził bezpośrednio granicy polsko-niemieckiej, lecz zjednoczone Niemcy są związane umowami zawartymi przez NRD z państwami sąsiednimi, m.in. podpisanym dnia 6 lipca 1950 r. w Zgorzelcu Układem między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej. J. A. Frowein wskazuje, że stosunki prawne RFN trwają nadal niezmienione po zjednoczeniu Niemiec¹⁹²³. Wynika to z art. 6 Traktatu 2+4. Niemcy zadeklarowały utrzymywanie dobrych stosunków z państwami sąsiednimi i prowadzenie pokojowej polityki zagranicznej¹⁹²⁴.

W 1975 r. odbyła się Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie¹⁹²⁵. Jako zwieńczenie Konferencji należy traktować przyjęcie przez uczestniczące państwa Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie¹⁹²⁶. Podpisanie Aktu zostało dokonane dnia 1 sierpnia 1975 r.¹⁹²⁷ W art. III Aktu uczestnicy Konferencji zobowiązali się do wzajemnej nienaruszalności granic¹⁹²⁸. Traktat

¹⁹¹⁸ J. A. Frowein, *Rechtliche Probleme der Einigung Deutschlands*, Europa-Archiv, Heft 7, 1990, s. 234.

¹⁹¹⁹ J. Burmeister, *Deutschland in Europa [w:] Germania restituta, Wissenschaftliches Symposion anlässlich des 60. Geburtstags von Klaus Stern am 11. Januar 1992 am 7. und 8. Februar 1992 in der Universität zu Köln*, red. J. Burmeister, Carl Heymanns Verlag, Köln 1993, s. 137.

¹⁹²⁰ E. Klein, *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker und die deutsche Frage*, Gebr. Mann, Berlin 1990, s. 44; R. Streinz, *Die völkerrechtliche Situation der DDR vor und nach der Vereinigung*, Europäisches Wirtschafts- und Steuerrecht, 1990, s. 174.

¹⁹²¹ J. A. Frowein, *Die Verfassungslage...*, s. 36.

¹⁹²² I. von Münch, *Deutschland: gestern – heute – morgen – Verfassungsrechtliche und völkerrechtliche Probleme der deutschen Teilung und Vereinigung*, Neue Juristische Wochenschrift, 1991, s. 865.

¹⁹²³ J. A. Frowein, *Die Verfassungslage...*, s. 36.

¹⁹²⁴ J. Kukułka, *Historia...*, s. 433.

¹⁹²⁵ H. J. Schütz, *Probleme der Anwendung der KSZE-Schlussakte aus völkerrechtlicher Sicht [w:] Grünbuch zu den Folgewirkungen der KSZE*, red. J. Delbrück, N. Ropers, G. Zellentin, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1977, s. 155.

¹⁹²⁶ Akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) z dnia 1 sierpnia 1975 r. <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/traktaty/akt_koncowy_KBWE.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁹²⁷ T. Schweisfurth, *Zur Frage der Rechtsnatur, Verbindlichkeit und völkerrechtlichen Relevanz der KSZE-Schlussakte. Ein Diskussionsbeitrag zum Phänomen der außerrechtlichen (non-legal) zwischenstaatlichen Abmachung*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 36, 1976, s. 681.

¹⁹²⁸ Art. III: „Nienaruszalność granic.

Państwa uczestniczące uważają wzajemnie za nienaruszalne wszystkie granice każdego z nich, jak również granice wszystkich państw w Europie, i dlatego będą powstrzymywać się – teraz i w przyszłości – od zamachów na te granice. Zgodnie z tym będą się również powstrzymywać od wszelkich

2+4 został przedłożony szczytowi KBWE, który odbył się w dniach 19-21 listopada 1990 r. w Paryżu¹⁹²⁹. Państwa uczestniczące w szczycie KBWE przyjęły Traktat został w formie deklaracji¹⁹³⁰.

2.7. Traktat 2+4 jako surogat traktatu pokojowego

Zdaniem K. Maurera mimo podpisania Traktatu 2+4 trwa nadal w świetle prawa międzynarodowego stan wojny między państwami sojuszniczymi i Niemcami¹⁹³¹. Traktat 2+4 nie jest traktatem pokojowym¹⁹³². Upływ wielu dekad od zakończenia II wojny światowej miał wpływ na ostateczny brak zawarcia traktatu pokojowego z Niemcami¹⁹³³. W ocenie D. Blumenwitza zawarcie Traktatu 2+4 z dnia 2 września 1990 r. zakończyło konflikt między Wschodem a Zachodem¹⁹³⁴.

Umowa Poczdamaska z 1945 r. przewidywała, że Rada Ministrów Spraw Zagranicznych Wielkiej Czwórki opracuje treść traktatu pokojowego z Niemcami¹⁹³⁵. Po utworzeniu rządu niemieckiego miał on przyjąć przygotowany traktat. Zagadnienie traktatu pokojowego z Niemcami zostało wprowadzone po raz pierwszy na sesji Rady Ministrów Spraw Zagranicznych w Moskwie w 1947 r.¹⁹³⁶ Moskiewska sesja Rady trwała od dnia 10 marca 1947 r. do dnia 24 kwietnia 1947 r. i, jak podkreśla J. Kukułka, była najdłuższą naradą Wielkich Mocarstw w sprawach niemieckich. Podczas omawiania form tymczasowej politycznej organizacji Niemiec dały się zauważyć przeciwstawne stanowiska ZSRR i Mocarstw Zachodnich, m.in. w ocenie stanu zaawansowania denazyfikacji, demilitaryzacji i demokratyzacji Niemiec¹⁹³⁷. Dyskusje Wielkich Mocarstw nad traktatem pokojowym z Niemcami ujawniły znaczne różnice poglądów¹⁹³⁸. Mocarstwa Zachodnie odrzuciły propozycję szybkiego zawarcia traktatu pokojowego z pokonanym wrogiem. Na piątej sesji Rady Ministrów Spraw Zagranicznych w Londynie, która rozpoczęła się dnia 25 listopada 1947 r., ZSRR postulował, aby uznać za pilne utworzenie ogólnoniemieckiego rządu i zawarcie z Niemcami traktatu pokojowego. Inicjatywa ZSRR nie zyskała poparcia Mocarstw Zachodnich. Dnia 15 grudnia 1947 r. G. Marshall odmówił dalszego uczestnictwa w obradach, co poparli ministrowie Wielkiej Brytanii i Francji¹⁹³⁹. Projekt traktatu

żądań lub działań zmierzających do zawładnięcia i uzurpacji części lub całości terytorium któregoś z Państw uczestniczących“.

¹⁹²⁹ A. Bielawska, *op. cit.*, s. 183.

¹⁹³⁰ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 228.

¹⁹³¹ K. Maurer, *op. cit.*

¹⁹³² G. Ress, *Die abschliessende...*, s. 829.

¹⁹³³ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁹³⁴ D. Blumenwitz, *Die Grundlagen eines Friedensvertrages mit Deutschland. Ein völkerrechtlicher Beitrag zur künftigen Deutschlandpolitik*, Duncker und Humblot, Berlin 1966, s. 24.

¹⁹³⁵ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 700.

¹⁹³⁶ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 510.

¹⁹³⁷ J. Kukułka, *Historia...*, s. 33.

¹⁹³⁸ J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 701.

¹⁹³⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 33, 45.

pokojowego z Niemcami nie został przygotowany mimo prac zastępców Ministrów Spraw Zagranicznych Wielkich Mocarstw, gdyż w kwestii niemieckiej zaznaczyły się trzy różne stanowiska: radzieckie, anglo-amerykańskie i francuskie¹⁹⁴⁰.

Umowa Poczdamska, określając zasady przygotowania traktatu pokojowego z Niemcami, przewidywała utworzenie rządu ogólnoniemieckiego. Przełomowym rokiem w zakresie prac przygotowawczych nad traktatem pokojowym był 1949 r. z uwagi na utworzenie RFN i NRD¹⁹⁴¹. Dnia 10 marca 1952 r. rząd ZSRR skierował do Mocarstw Zachodnich notę proponującą wspólne omówienie zagadnień związanych z traktatem pokojowym i utworzenie rządu ogólnoniemieckiego, który wzięłby udział w opracowywaniu traktatu pokojowego. ZSRR kładł nacisk na zobowiązanie jednolitego państwa niemieckiego do nieprzystępowania do układów wojskowych i do poszanowania ustalonych w Poczdamie granic¹⁹⁴². Dnia 25 marca 1952 r. Mocarstwa Zachodnie określiły, że wstępnym warunkiem omawiania traktatu pokojowego będzie przeprowadzenie wolnych wyborów pod kontrolą ONZ¹⁹⁴³. Rząd ZSRR odrzucił ten warunek¹⁹⁴⁴. Kanclerz RFN K. Adenauer negatywnie odniósł się do noty Stalina z marca 1952 r., w której ZSRR uzależnił zgodę na zjednoczenie Niemiec od neutralizacji połączonego państwa niemieckiego¹⁹⁴⁵. W oparciu o Plan Edena z 1955 r. Mocarstwa Zachodnie uznawały, że po zjednoczeniu Niemcy powinny należeć do NATO¹⁹⁴⁶. ZSRR nie aprobował koncepcji zjednoczenia Niemiec na podstawie Planu Edena¹⁹⁴⁷. Ostatecznie zimna wojna uniemożliwiła przygotowanie treści traktatu pokojowego¹⁹⁴⁸.

S. Hambura podkreśla, że Kanclerz RFN H. Kohl nie wyraził zgody na podpisanie układu pokojowego¹⁹⁴⁹. Traktat pokojowy został zastąpiony Traktatem 2+4¹⁹⁵⁰. Strony Traktatu 2+4 stwierdziły, że w przyszłości nie nastąpi zawarcie traktatu pokojowego z Niemcami¹⁹⁵¹. Ponieważ zawarcie traktatu pokojowego nie nastąpiło z przyczyn politycznych, Traktat 2+4 wstępuje w jego rolę w sytuacjach, gdy inne akty prawne uzależniały powstanie określonych skutków prawnych od zawarcia z Niemcami traktatu pokojowego w przyszłości¹⁹⁵². W Traktacie 2+4 dokonano końcowej i pokojowej regulacji w odniesieniu do Niemiec¹⁹⁵³. Traktat 2+4 określa się

¹⁹⁴⁰ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 495.

¹⁹⁴¹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 514, 550.

¹⁹⁴² J. Kukułka, *Historia...*, s. 82.

¹⁹⁴³ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 107.

¹⁹⁴⁴ J. Kukułka, *Historia...*, s. 82.

¹⁹⁴⁵ W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 330.

¹⁹⁴⁶ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 108.

¹⁹⁴⁷ J. Kukułka, *Historia...*, s. 123.

¹⁹⁴⁸ W. Fiedler, *Viermächte-Verantwortung ohne Friedensvertrag? – Zur rechtlichen Funktion eines Friedensvertrages mit Deutschland*, *Neue Juristische Wochenschrift* 1985, s. 1049.

¹⁹⁴⁹ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁹⁵⁰ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 89.

¹⁹⁵¹ J. Sułek, *Traktaty... (część II)*, s. 34.

¹⁹⁵² S. Hambura, *Reparacje...*; M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 73.

¹⁹⁵³ B. Heß, *Kriegsentschädigungen...*, s. 149.

mianem surogatu traktatu pokojowego¹⁹⁵⁴. Traktat 2+4 nie może być jednak uznawany za traktat pokojowy¹⁹⁵⁵. Warto zauważyć, że Traktat 2+4 nie odnosił się do kwestii odszkodowań wojennych¹⁹⁵⁶. M. Muszyński podkreśla, że zawarcie Traktatu 2+4 nie zobligowało Polski do zamknięcia sprawy roszczeń odszkodowawczych związanych z II wojną światową¹⁹⁵⁷.

2.8. Traktat z dnia 14 listopada 1990 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy

Po podpisaniu Traktatu 2+4 Polska i RFN kierowały się określonym podczas spotkania w ramach Konferencji 2+4 w Paryżu nakazem, że zawrą traktat graniczny w możliwie najkrótszym terminie po dokonaniu zjednoczenia Niemiec¹⁹⁵⁸. Polsko-niemieckie negocjacje, które odbyły się w październiku 1990 r. umożliwiły zawarcie dwustronnego traktatu o potwierdzeniu wspólnej granicy¹⁹⁵⁹. Dnia 14 listopada 1990 r. został podpisany w Warszawie Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy¹⁹⁶⁰. Traktat podlegał ratyfikacji (art. 4 Traktatu). W Preambule do Traktatu Polska i RFN powołały się na dążenie do kształtowania wzajemnych stosunków zgodnie z prawem międzynarodowym, w szczególności z Kartą Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 r. oraz z podpisanym dnia 1 sierpnia 1975 r. w Helsinkach Aktem Końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Oba państwa wyraziły przekonanie, że zjednoczenie Niemiec było znaczącym wkładem do porządku pokojowego w Europie i odwołały się do Traktatu o ostatecznej regulacji w odniesieniu do Niemiec, podpisanego 12 września 1990 r. Strony wyraziły wolę kształtowania pokojowych stosunków, trwałego porozumienia oraz pojednania między Polakami i Niemcami.

W art. 1 Traktatu potwierdzono istniejącą między Polską i RFN granicę, której przebieg został określony w: Układzie z dnia 6 lipca 1950 r. między Polską a NRD, Akcie z dnia 27 stycznia 1951 r. o wykonaniu wytyczenia państwowej granicy między Polską a Niemcami, Umowie z dnia 22 maja 1989 r. w sprawie rozgraniczenia obszarów morskich w Zatoce Pomorskiej oraz w Układzie z dnia 7 grudnia 1970 r. zawartym między Polską a RFN. W art. 2 Traktatu strony oświadczyły, że istniejąca polsko-niemiecka granica jest nienaruszalna teraz i w przyszłości. Oba państwa zobowiązały się wzajemnie do bezwzględnego poszanowania suwerenności i inte-

¹⁹⁵⁴ S. Hambura, *Reparacje...*

¹⁹⁵⁵ K. Maurer, *op. cit.*

¹⁹⁵⁶ R. Hofmann, F. Riemann, *Compensation for victims of war – Background Report* <<http://docplayer.net/17294860-International-law-association-committee-on-compensation-for-victims-of-war-compensation-for-victims-of-war-background-report-prepared-by.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁹⁵⁷ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 76; szerzej na ten temat w Rozdziale III 5.

¹⁹⁵⁸ J. Sułek, *Traktaty... (część II)*, s. 35.

¹⁹⁵⁹ K. Jonca, *Politische und staatsrechtliche Voraussetzungen für deutsch-polnische Zusammenarbeit*, Zbliżenia. Polska-Niemcy, Nr 2, 1993, s. 53.

¹⁹⁶⁰ Tekst zawarty w: Dz. U. z dnia 17 lutego 1992 r. Nr 14, poz. 54.

gralności terytorialnej¹⁹⁶¹. W art. 3 Traktatu Polska i RFN oświadczyły, że nie mają wobec siebie żadnych roszczeń terytorialnych i że roszczeń takich nie będą wysuwać również w przyszłości¹⁹⁶².

Traktat potwierdził jedynie istniejącą granicę między Niemcami a Polską w znaczeniu prawnym i faktycznym¹⁹⁶³. W art. 1 Traktatu nawiązano do umów granicznych zawartych wcześniej między Polską a dwoma państwami niemieckimi w 1950 r. i w 1970 r.¹⁹⁶⁴ Z uwagi na okoliczność potwierdzenia w Traktacie granicy, o której mowa w Układzie Zgorzeleckim z 1950 r., uznano tym samym obowiązywanie postanowień Umowy Poczdamskiej w zakresie zmian terytorialnych¹⁹⁶⁵. M. Muszyński podkreśla, że tylko 1945 r. należy traktować jako rok uzyskania przez Polskę suwerenności na Ziemiach Odzyskanych¹⁹⁶⁶.

3. Krytyka polskich wywłaszczeń niemieckich majątków jako odszkodowań wojennych

Jak zauważa G. Stuby, uprawnienie państw sojusznicznych do odszkodowań wojennych nie było nigdy negowane co do zasady¹⁹⁶⁷. J. Barcz i J. A. Frowein zgodnie odnoszą się do historycznej rzeczywistości, że Polska stała się pierwszą ofiarą agresji niemieckiej, a ze względu na sytuację polityczną po drugiej wojnie światowej sama musiała ponosić główne ciężary zniszczeń¹⁹⁶⁸.

Agresja na Polskę została dokonana z pogwałceniem prawa międzynarodowego¹⁹⁶⁹. Niemcy, dokonując inwazji, naruszyły zobowiązania prawnomiędzynarodowe zaciągnięte w Pakcie Brianda-Kellogga z 1928 r.¹⁹⁷⁰ III Rzesza naruszyła atakiem na Polskę I i II konwencje haskie z 1907 r. i polsko-niemiecki układ o nieagresji z dnia 26 stycznia 1934 r.¹⁹⁷¹ J. A. Młynarczyk podkreśla, że jeszcze przed dokona-

¹⁹⁶¹ Art. 2: „Umawiające się Strony oświadczają, że istniejąca między nimi granica jest nienaruszalna teraz i w przyszłości, oraz zobowiązują się wzajemnie do bezwzględnego poszanowania ich suwerenności i integralności terytorialnej”.

¹⁹⁶² Art. 3: „Umawiające się Strony oświadczają, że nie mają wobec siebie żadnych roszczeń terytorialnych i że roszczeń takich nie będą wysuwać również w przyszłości”.

¹⁹⁶³ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹⁹⁶⁴ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 90; A. Bielawska, *op. cit.*, s. 184.

¹⁹⁶⁵ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

¹⁹⁶⁶ M. Muszyński, *Roszczenia majątkowe „wypędzonych” w prawie międzynarodowym (Część 1)* <http://www.komk.ovh.org/obywatel_16.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁹⁶⁷ G. Stuby, *Lucas Cranach und der 8. Mai* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201308s.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁹⁶⁸ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 9.

¹⁹⁶⁹ H. Galinski, *Kein „Tag des Zusammenbruchs“* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁹⁷⁰ R. Bierzanek, J. Symonides, *op. cit.*, s. 64.

¹⁹⁷¹ A. Toppe, *Militär und Kriegsvölkerrecht: Rechtsnorm, Fachdiskurs und Kriegspraxis in Deutschland 1899-1940*, Oldenbourg, München 2008, s. 58.

niem inwazji Hitler zamierzał prowadzić wojnę z Polską z największą brutalnością i bez poszanowania prawa międzynarodowego¹⁹⁷². Bombardowania terytorium Polski w 1939 r. spowodowały znaczne straty wśród ludności i szkody materialne¹⁹⁷³. Niemieckie samoloty ostrzeliwały kolumny polskich uciekinierów cywilnych¹⁹⁷⁴. Niemiecka okupacja Polski była także sprzeczna z prawem¹⁹⁷⁵. Dokonane po zakończeniu działań wojennych wcielenie zachodnich i północnych ziem polskich do III Rzeszy było również bezprawne¹⁹⁷⁶. Polska poniosła w wyniku agresji oraz podczas kilkuletniej okupacji znaczne straty¹⁹⁷⁷. Niemiecki terror rozpoczął się w Polsce bezpośrednio po wrześniowej agresji. Podczas okupacji popełniano liczne zbrodnie na Polakach¹⁹⁷⁸. Polityka niemiecka w Polsce wykroczała poza zasady konieczności wojskowej, która wymaga określonego traktowania ludności cywilnej podczas okupacji¹⁹⁷⁹. Hitlerowcy tworzyli w Polsce specjalne sądy (Sondergerichte)¹⁹⁸⁰. Przymusowe wywożenie Polaków do pracy na rzecz III Rzeszy naruszało prawo międzynarodowe¹⁹⁸¹. Niemiecka akcja eksterminacyjna zmierzała do unicestwienia narodu polskiego¹⁹⁸². Likwidacja polskiej mniejszości narodowej dotknęła także Polaków zamieszkałych przed wybuchem II wojny światowej w Niemczech. W 1922 r. powstał reprezentujący Polską mniejszość narodową wobec władz niemieckich Związek Polaków w Niemczech. Związek Polaków w Niemczech został zlikwidowany dnia 27 lutego 1940 r. na mocy rozporządzenia Rady Ministrów na Rzecz Obrony Rzeszy w sprawie organizacji polskiej grupy narodowej w Rzeszy Niemieckiej, które unicestwiło wszelkie struktury polonijne w III Rzeszy¹⁹⁸³. J. Sandorski podkreśla, że likwidacja aktywności Polaków w Niemczech w 1940 r. była sprzeczna z obowiązującym prawem międzynarodowym¹⁹⁸⁴. A. Klafkowski podkreśla, że okupacja Polski w latach 1939-1945 stanowiła przykład jednoczesnego łamania przez okupanta niemieckiego wszelkich norm prawa wojennego¹⁹⁸⁵. Niemcy nie przestrzegali unormowań Regulaminu załączonego do IV Konwencji Haskiej z 1907 r.¹⁹⁸⁶

¹⁹⁷² J. A. Młynarczyk, *op. cit.*, s. 100.

¹⁹⁷³ Z. Królak, *op. cit.*, s. 110.

¹⁹⁷⁴ J. A. Młynarczyk, *op. cit.*, s. 104.

¹⁹⁷⁵ L. T. Lee, *The Right of Victims of War to Compensation [w:] Essays in Honour of Wang Tieya*, red. R. S. J. Macdonald, Nijhoff, Dordrecht 1994, s. 494; *cf.* R. Kwiecień, *op. cit.*, s. 70-71.

¹⁹⁷⁶ W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 454; R. Bierzanek, J. Symonides, *op. cit.*, s. 64.

¹⁹⁷⁷ A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 11.

¹⁹⁷⁸ O. Terlecki, *op. cit.*, s. 60; E. D. Weitz, *op. cit.*, s. 257.

¹⁹⁷⁹ R. B. Brandt, *Utilitarianism and the rules of war [w:] War and Moral Responsibility*, red. M. Cohen, T. Nagel, T. Scanlon, Princeton University Press, Princeton 1974, s. 35; szerzej: P. Łaski, *Uwagi na temat konieczności...*, s. 208-210.

¹⁹⁸⁰ M. S. McDougal, F. P. Feliciano, *op. cit.*, s. 764.

¹⁹⁸¹ J. Kranz, *Rokowania...*, s. 8.

¹⁹⁸² E. Guz, *Zagadki...*, s. 228.

¹⁹⁸³ J. Sandorski, *Polska mniejszość narodowa w Niemczech w świetle prawa międzynarodowego*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 2, 2010, s. 97.

¹⁹⁸⁴ *Idem*, *Polska...*, s. 89.

¹⁹⁸⁵ A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 429.

¹⁹⁸⁶ R. Bierzanek, J. Symonides, *op. cit.*, s. 64.

R. Fuchs twierdzi, że podejmowanych przez Polskę działań wobec niemieckich majątków nie można usprawiedliwiać prawem do odszkodowań wojennych¹⁹⁸⁷. Również E. Klein neguje istnienie prawnomiędzynarodowych podstaw wywłaszczeń niemieckiego mienia¹⁹⁸⁸. W ocenie O. Kimminicha Układ z dnia 7 grudnia 1970 r. nie zalegalizował dokonanych przez Polskę wywłaszczeń niemieckich majątków prywatnych¹⁹⁸⁹. F. Ermacora twierdzi, że Traktat 2+4 i umowy polsko-niemieckie nie wpłynęły na roszczenia wypędzonych, gdyż nie było o nich mowy w treści wymienionych aktów¹⁹⁹⁰.

M. Muszyński zauważa, że zarzuty niemieckie koncentrują się na prawnomiędzynarodowym zakazie przejmowania majątków prywatnych bez odszkodowania z tytułu zobowiązań Niemiec wynikających z wojny oraz na braku podstaw prawnych do przejęcia majątków niemieckich jako odszkodowań wojennych z uwagi na brak konkretyzacji roszczenia odszkodowawczego w traktacie pokojowym¹⁹⁹¹. Podważana jest przy tym możliwość jednostronnego ustalania odszkodowań przez poszkodowane podczas wojny państwa¹⁹⁹².

3.1. Odszkodowania w prawie międzynarodowym

T. Ingadottir podkreśla, że prawo do odszkodowania jest fundamentalną zasadą prawa międzynarodowego publicznego¹⁹⁹³. Pojęcie odszkodowania wiąże się bezpośrednio z odpowiedzialnością państw za łamanie prawa międzynarodowego¹⁹⁹⁴. A. Zbaraszewska wskazuje, że odpowiedzialnością międzynarodową jest powstanie nowego stosunku prawnego na skutek naruszenia ciężącego na państwie zobowiązania międzynarodowego¹⁹⁹⁵. Zaistnieć powinien czyn międzynarodowo bezprawny¹⁹⁹⁶. Czyn międzynarodowo bezprawny polega na działaniu lub zaniecha-

¹⁹⁸⁷ R. Fuchs, *Enteignung durch völkerrechtliche Verträge nach deutschem Verfassungsrecht. Ein Beitrag zur vermögensrechtlichen Lage nach dem Überleitungsvertrag und dem Warschauer Vertrag*, R. Fuchs, München 1972, s. 105.

¹⁹⁸⁸ E. Klein, *Diplomatischer Schutz im Hinblick auf Konfiskationen deutschen Vermögens durch Polen*, Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn 1992, s. 46.

¹⁹⁸⁹ O. Kimminich, *Der Warschauer Vertrag – Grundlage oder Vernichtung privater Entschädigungsforderungen?*, Juristenzeitung, Nr 26, 1971, s. 489.

¹⁹⁹⁰ F. Ermacora, *Das deutsche Vermögen in Polen. Ein Rechtsgutachten*, Wirtschaftsverlag Langen-Müller Herbig, München 1996, s. 68.

¹⁹⁹¹ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 47-48.

¹⁹⁹² Cf. *Idem*, *Przejęcie...*, s. 244.

¹⁹⁹³ T. Ingadottir, *Searching for Justice: Comprehensive Action in the Face of Atrocities* <http://www.pict-pcti.org/publications/PICT_articles/WARCRIME.PDF> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

¹⁹⁹⁴ J. A. Kämmerer, J. Föh, *Das Völkerrecht als Instrument der Wiedergutmachung*, Archiv des Völkerrechts, Nr 42, 2004, s. 294; M. Muszyński, *Świadczenia dla ofiar niemieckiego nazizmu w Polsce ze środków Fundacji „Pamięć, Odpowiedzialność i Przyszłość”*, Przegląd Sejmowy, Nr 5, 2007, s. 224..

¹⁹⁹⁵ A. Zbaraszewska, *Dylematy międzynarodowej odpowiedzialności państw*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 1, 2007, s. 47.

¹⁹⁹⁶ H. J. Schlochauer, *Die Entwicklung der völkerrechtlichen Deliktsrecht*, Archiv des Völkerrechts, Band 16, Heft 3, 1975, s. 239.

niu państwa, w wyniku którego zostaje naruszone międzynarodowe zobowiązanie państwa¹⁹⁹⁷. W niemieckiej literaturze pojawił się odrębny termin, tj. delikt międzynarodowy¹⁹⁹⁸. Pojęcie deliktu międzynarodowego jest krytykowane, gdyż ta nazwa sugeruje odniesienie do gałęzi prawa cywilnego dotyczącej czynów zabronionych, a w prawie międzynarodowym publicznym nie należy dokonywać analogii z prawem cywilnym¹⁹⁹⁹.

Powstanie szkody i zawinienie państwa nie były i nie są koniecznymi elementami do tego, aby uznać odpowiedzialność państwa²⁰⁰⁰. B. Krzan wskazuje, że w odniesieniu do międzynarodowej odpowiedzialności państw założono jej obiektywizowanie, czyli oderwanie odpowiedzialności od winy i szkody²⁰⁰¹. P. Łaski i I. Gawłowicz zauważają, że odpowiedzialnością obiektywną jest odpowiedzialność ponoszona za obiektywne skutki naruszenia prawa międzynarodowego²⁰⁰². Reguły odpowiedzialności międzynarodowej odnoszą się do konsekwencji naruszenia obowiązków działania i zaniechania państw, które państwa powinny respektować w stosunkach międzynarodowych. Prawne następstwa niewypełnienia pierwotnych zobowiązań są nazywane normami wtórnymi²⁰⁰³.

W toku prac Komisji Prawa Międzynarodowego ONZ powstał w 2001 r. projekt Konwencji o odpowiedzialności państw za czyny międzynarodowo bezprawne²⁰⁰⁴. Projekt Konwencji został zaaprobowany przez Zgromadzenie Ogólne NZ Rezolucją

¹⁹⁹⁷ A. Szpak, *(Nie)odpowiedzialność „państwa upadłego” w świetle Artykułów Komisji Prawa Międzynarodowego o odpowiedzialności państw za czyny międzynarodowo bezprawne* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 196; A. Zbaraszewska, *Prawnomiędzynarodowa odpowiedzialność za szkody transgraniczne w środowisku – problem prewencji*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 2, 2008, s. 117.

¹⁹⁹⁸ H. J. Schlochauer, *op. cit.*, s. 239; I. von Münch, *Das völkerrechtliche Delikt in der modernen Entwicklung der Völkerrechtsgemeinschaft*, P. Keppler, Frankfurt am Main 1963, s. 13.

¹⁹⁹⁹ Cf. I. Brownlie, *Principles of Public International Law*, Oxford University Press, Oxford 2003, s. 439.

²⁰⁰⁰ I. Seidl-Hohenveldern, T. Stein, *Völkerrecht*, C. Heymann, Köln 2000, s. 317.

²⁰⁰¹ B. Krzan, *Równoległe przypisanie czynu wielu podmiotom – o relacji pomiędzy organizacjami międzynarodowymi a państwami członkowskimi raz jeszcze* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 223-224.

²⁰⁰² P. Łaski, I. Gawłowicz, *Uwagi o prawnomiędzynarodowej odpowiedzialności państw*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Roczniki Prawnicze*, Nr 22, 2010, s. 20.

²⁰⁰³ B. Simma, *Grundfragen der Staatenverantwortlichkeit in der Arbeit der International Law Commission*, *Archiv des Völkerrechts*, Band 24, Heft 4, 1986, s. 362; V. Bilková, *Victims of War and Their Right to Reparation for Violations of International Humanitarian Law*, *Miskolc Journal of International Law*, Nr 2, 2007, s. 1.

²⁰⁰⁴ Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, 12 December 2001 <http://legal.un.org/docs/?path=../ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf&lang=EF> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

nr 56/83 z dnia 12 grudnia 2001 r.²⁰⁰⁵ Warto przy tym wspomnieć, że J. Skrzydło określa opisane w projekcie Konwencji czyny międzynarodowo bezprawne mianem deliktów międzynarodowych²⁰⁰⁶. Zgodnie z art. 1 projektu Konwencji z dnia 12 grudnia 2001 r. każde zachowanie państwa, uznane przez prawo międzynarodowe za bezprawne, pociąga za sobą międzynarodową odpowiedzialność. Z uwagi na treść art. 3 projektu Konwencji państwo nie może usprawiedliwić niezgodnego z ciążącym zobowiązaniem międzynarodowym zachowania, odwołując się do ustawodawstwa wewnętrznego²⁰⁰⁷. W przyjętej przez Komisję Prawa Międzynarodowego konstrukcji odpowiedzialności międzynarodowej państwa wynikającej z aktu międzynarodowo bezprawnego istnieją dwa elementy konieczne: przypisanie aktu państwu oraz naruszenie zobowiązania międzynarodowego państwa za sprawą aktu²⁰⁰⁸. J. Kulesza zauważa, że Komisja wyłączyła winę umyślną z katalogu przesłanek odpowiedzialności państwa²⁰⁰⁹. A. Zbaraszewska podkreśla, że projekt Konwencji z dnia 12 grudnia 2001 r. nie operuje pojęciem zbrodni międzynarodowej. Art. 40 i 41 projektu Konwencji określają dodatkowe konsekwencje prawne w razie poważnych naruszeń norm *iuris cogentis*²⁰¹⁰. Normy *iuris cogentis* są normami bezwzględnie obowiązującymi całą społeczność międzynarodową²⁰¹¹.

3.2. Zakres i sposoby naprawienia szkody

Naruszenie prawnomiędzynarodowego zobowiązania powoduje obowiązek naprawienia przez państwo szkody²⁰¹². Naprawienie szkody powinno, tak dalece jak to możliwe, likwidować wszystkie następstwa czynu oraz przywracać stan, który najprawdopodobniej istniałby, gdyby czynu nie popełniono²⁰¹³.

²⁰⁰⁵ Szerzej: A. Zbaraszewska, *Dylematy...*, s. 46-47, *Eadem, Kodyfikacja a postępowy rozwój prawa międzynarodowego na przykładzie odpowiedzialności międzynarodowej państw* [w:] *Nauki społeczne wobec wyzwań współczesności. Między tradycją a zmianą*, red. A. Zbaraszewska, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2018 (w druku, udostępnione przez autorkę), s. 39-40.

²⁰⁰⁶ J. Skrzydło, *Odpowiedzialność Polski za więzienia CIA w Polsce w świetle prawa międzynarodowego* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 105.

²⁰⁰⁷ A. Zbaraszewska, *Dylematy...*, s. 48-50.

²⁰⁰⁸ B. Krzan, *op. cit.*, s. 223; J. Markiewicz-Stanny, *Odpowiedzialność państwa za działania żołnierzy wielonarodowych sił zbrojnych w perspektywie ochrony praw człowieka*, Międzynarodowe Prawo Humanitarne, Tom IV, 2013, s. 255.

²⁰⁰⁹ J. Kulesza, *Należyta staranność w prawie międzynarodowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013, s. 27.

²⁰¹⁰ A. Zbaraszewska, *Dylematy...*, s. 54, 57.

²⁰¹¹ K. Majchrzak, *Prawo zwyczajowe jako źródło prawa Unii Europejskiej* <http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/63632/16_Kamila_Majchrzak.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁰¹² C. Eagleton, *The Responsibility of States in International Law*, New York University Press, New York 1928, s. 3.

²⁰¹³ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 55; M. N. Shaw, *Prawo międzynarodowe*, Książka i Wiedza, Warszawa 2000, s. 423 i n.

Należy wymienić następujące formy naprawienia szkody: restytucję, wypłatę odszkodowania pieniężnego i satysfakcję²⁰¹⁴. A. Zbaraszewska wskazuje, że zależnie od rodzaju i rozmiaru szkody formy naprawienia szkody mogą występować osobno lub łącznie²⁰¹⁵. Dokonanie restytucji w naturze jest rzadko możliwe²⁰¹⁶. Gdy nie da się dokonać restytucji, naprawienie szkody następuje poprzez zapłatę odszkodowania pieniężnego²⁰¹⁷. Jeżeli w wyniku restytucji nie można uzyskać pełnego pokrycia wyrządzonej szkody, odszkodowanie pieniężne pełni rolę uzupełniającą²⁰¹⁸. A. Klafkowski wskazuje, że sposobem realizacji odpowiedzialności materialnej państwa może być specyficzna zasada odszkodowań wojennych, która została wypracowana przez praktykę państw²⁰¹⁹. Zobowiązanie do uiszczenia odszkodowań wojennych należy bowiem traktować jako podkategorię ogólnego obowiązku naprawienia przez państwo szkody wynikającej z aktu międzynarodowo bezprawnego²⁰²⁰. Z kolei w przypadku naruszenia przez czyn bezprawny praw niematerialnych należy dokonać naprawienia szkody, udzielając satysfakcji²⁰²¹.

3.3. Ewolucja instytucji odszkodowań wojennych przed II wojną światową

Reparacje, czyli odszkodowania wojenne, są instytucją prawa międzynarodowego publicznego²⁰²². M. Muszyński wskazuje, że pojęcie reparacji stosuje się nie tylko w prawie międzynarodowym, lecz także w naukach politycznych²⁰²³. Reparacje to odszkodowania, jakich żąda państwo zwycięskie od państwa pokonanego²⁰²⁴. Zdaniem W. Czaplińskiego pojęcie reparacji wojennych obejmuje wszelkie roszczenia związane ze szkodami, które zostały wyrządzone w związku z działaniami wojennymi²⁰²⁵. Stosowane w znaczeniu politycznym pojęcie reparacji ma liczne używane zamiennie synonimy, tj: odszkodowania, świadczenia zastępcze, trybut, itp.²⁰²⁶

S. Hambura zauważa, że zmiana sposobów prowadzenia wojen wywiera wpływ na zmianę rozumienia odszkodowań wojennych²⁰²⁷. W ocenie M. Muszyńskiego prawne postrzeganie odszkodowań wojennych ulegało zmianie wraz z ewolucją

²⁰¹⁴ E.-C. Gillard, *Reparation for violations of international humanitarian law*, International Review of the Red Cross, Vol. 85, 2003, s. 531.

²⁰¹⁵ A. Zbaraszewska, *Dylematy...*, s. 58-59.

²⁰¹⁶ W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 182.

²⁰¹⁷ T. Gadkowski, *Odpowiedzialność międzynarodowa państwa za szkodę jądrową*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1990, s. 132.

²⁰¹⁸ A. Zbaraszewska, *Dylematy...*, s. 60.

²⁰¹⁹ A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 175.

²⁰²⁰ P. Sullo, J. Wyatt, *op. cit.*

²⁰²¹ E.-C. Gillard, *op. cit.*, s. 531.

²⁰²² H. Rumpf, *Die Regelung der deutschen Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg*, Archiv des Völkerrechts, Nr 23, 1985, s. 76.

²⁰²³ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 221.

²⁰²⁴ S. Hambura, *Reparacje...*

²⁰²⁵ W. Czapliński, *Opinia...*, s. 93.

²⁰²⁶ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 221.

²⁰²⁷ S. Hambura, *Reparacje...*

stosunków międzypaństwowych i standardów prawa międzynarodowego²⁰²⁸. Odszkodowania wojenne były oparte przeważnie na traktatach pokojowych²⁰²⁹. Zwykle państwo zwycięskie określało odszkodowania²⁰³⁰. Praktyka związana z domaganiem się odszkodowań po wojnie od państwa pokonanego sięga starożytności²⁰³¹. S. Hambura zauważa, że świadczenia, jakie płacono na rzecz państwa zwycięskiego w formie trybutu, przez wieki nie posiadały podstawy prawnej w prawie międzynarodowym²⁰³². Do końca XIX państwa pokonane zazwyczaj uiszczaly trybut na rzecz zwycięzcy oraz pokrywały koszty wojny²⁰³³. Na początku XX w. od pojęcia reparacji odróżniano pojęcie odszkodowania wojennego (indemnite, indemnisation), które pochodziło z XVII w. i rozwinęło się podczas wojen napoleońskich²⁰³⁴. Pojęcie indemnizacji pojawiło się w art. 3 IV Konwencji Haskiej dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej z 1907 r.²⁰³⁵. W Konwencji przewidziano odszkodowanie za naruszenie przez stronę wojującą prawa wojennego²⁰³⁶. W art. 3 przewidziano odpowiedzialność państwa za czyny osób, wchodzących w skład jego sił zbrojnych, które naruszają postanowienia Regulaminu praw i zwyczajów wojny lądowej²⁰³⁷. W art. 3 nie zostały wymienione konkretne czyny skutkujące odpowiedzialnością państwa²⁰³⁸. Norma art. 3 jest podstawą roszczeń między państwami²⁰³⁹.

M. Muszyński podaje, że zjawisko wchłaniania pojęcia odszkodowania przez pojęcie reparacji nastąpiło w Traktacie Wersalskim²⁰⁴⁰. W Traktacie Wersalskim pojęcie odszkodowań wojennych (war indemnity) zastąpiono pojęciem reparacji wojennych (war reparations)²⁰⁴¹. Podczas prac nad Traktatem Wersalskim przyjęto bowiem szerokie rozumienie reparacji, które odnosiły się zarówno do odszkodowań wojennych jak i kary za wywołanie wojny dla państwa będącego agresorem²⁰⁴². Warto jednak podkreślić, że w historii wojen i traktatów pokoju dane pojęcie będące względem innego nadrzędne, mogło w innym traktacie wystąpić jako pojęcie

²⁰²⁸ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 54.

²⁰²⁹ A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 175.

²⁰³⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 224.

²⁰³¹ P. Sullo, J. Wyatt, *op. cit.*; T. Ingadottir, *op. cit.*

²⁰³² M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 221.

²⁰³³ *Idem*, *Opinia...*, s. 156; P. Sullo, J. Wyatt, *op. cit.*

²⁰³⁴ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 223.

²⁰³⁵ Art. 3: „Strona wojująca, któraby naruszyła postanowienia powyższego regulaminu, będzie pociągnięta do indemnizacji, jeśli tego zajdzie potrzeba. Strona ta będzie odpowiedzialną za każdy czyn osób, wchodzących w skład jej siły zbrojnej”.

²⁰³⁶ A. Roberts, *Implementation of the Laws of War in Late-Twentieth-Century Conflicts*, International Law Studies, Vol. 71, 1998, s. 367.

²⁰³⁷ J. Kranz, *Rokowania...*, s. 11.

²⁰³⁸ E.-C. Gillard, *op. cit.*, s. 534.

²⁰³⁹ J. Kranz, *Rokowania...*, s. 11; R. Hofmann, F. Riemann, *op. cit.*

²⁰⁴⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 223.

²⁰⁴¹ P. Sullo, J. Wyatt, *op. cit.*

²⁰⁴² S. Hambura, *Reparacje...*

o węższym zakresie. Tym samym nie można podać jednoznacznej definicji pojęcia odszkodowań wojennych ani pojęcia reparacji²⁰⁴³.

3.4. Odszkodowania wojenne po II wojnie światowej

Jak zauważa N. Paech, uregulowanie odszkodowań wojennych po II wojnie światowej miało ścisły związek z przyjęciem odpowiedzialności III Rzeszy za wybuch wojny²⁰⁴⁴. Agresja jest najpoważniejszym naruszeniem prawa międzynarodowego²⁰⁴⁵. W XX w. w prawie międzynarodowym rozwinęły się zasady i reguły postępowania w razie dopuszczenia się agresji przez państwa²⁰⁴⁶. Podczas konferencji pokojowej w Wersalu państwa uznały wojnę za niezgodną z prawem międzynarodowym²⁰⁴⁷. Pakt Ligi Narodów z 1919 r. zakazywał wojny agresywnej²⁰⁴⁸. Następnie w Pakcie Brianda-Kelloga z 1928 r. zawarto zakaz uciekania się do wojny w stosunkach międzynarodowych²⁰⁴⁹. K. Czubochoa wskazuje, że po wejściu w życie w 1929 r. paktu Brianda-Kelloga zakaz wojny agresywnej stał się częścią powszechnego prawa międzynarodowego, wiążącego wszystkie państwa niezależnie od pozostawania stroną Paktu Brianda-Kelloga i Paktu Ligi Narodów. Utworzenie w latach 1919-1929 kategorii powszechnie obowiązujących norm prawnomiędzynarodowych mających na celu utrzymanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa doprowadziło do znaczących zmian w prawie międzynarodowym²⁰⁵⁰. Warto dodać, że art. 2 ust. 4 Karty Narodów Zjednoczonych wprowadził podstawowy zakaz wojny w stosunkach międzynarodowych²⁰⁵¹. Głównym celem ONZ określonym w art. 1 Karty jest utrzymanie pokoju oraz bezpieczeństwa międzynarodowego²⁰⁵². Po zakończeniu II wojny światowej panowało przekonanie, że naruszenie *ius ad bellum* powoduje znaczny obowiązek odszkodowawczy²⁰⁵³. Odpowiedzialność za wszczęcie wojny wiązała się z koniecznością uiszczenia odszkodowania²⁰⁵⁴.

Roszczenia odszkodowawcze Polski opierały się na odpowiedzialności Niemiec z tytułu: naruszenia zakazu agresji, łamania prawa wojennego i zbrodni nazistow-

²⁰⁴³ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 319.

²⁰⁴⁴ N. Paech, *op. cit.*

²⁰⁴⁵ W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 182.

²⁰⁴⁶ A. Gattini, *The UN Compensation Commission: Old Rules, New Procedures on War Reparations* <<http://www.ejil.org/pdfs/13/1/461.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁰⁴⁷ M. Muszyński, *Opinia...*, s. 157.

²⁰⁴⁸ K. Czubochoa, *Legalność...*, s. 76.

²⁰⁴⁹ P. Sullo, J. Wyatt, *op. cit.*

²⁰⁵⁰ K. Czubochoa, *Kwestia...*, s. 131.

²⁰⁵¹ S. C. Neff, *War and the Law of Nations: A General History*, Cambridge University Press, New York 2005, s. 317.

²⁰⁵² M. Pietras-Eichberger, *op. cit.*, s. 319.

²⁰⁵³ B. W. Eichhorn, *Reparation als völkerrechtliche Deliktshaftung. Rechtliche und praktische Probleme unter besonderer Berücksichtigung Deutschlands (1918-1990)*, Nomos, Baden-Baden 1992, s. 76.

²⁰⁵⁴ N. H. B. Jørgensen, *The Responsibility of states for International Crimes*, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 24.

skich²⁰⁵⁵. Unormowania zawarte w Umowie Poczdamskiej z 1945 r. nie obejmowały wprawdzie wszystkich roszczeń odszkodowawczych państw zwycięskich, jednak ani ich nie znosiły, ani też nie ograniczały²⁰⁵⁶. M. Muszyński podkreśla, że należne Polsce odszkodowania wojenne znajdowały podstawy wprost w prawie międzynarodowym, a Umowę Poczdamską powinno się traktować jako próbę regulacji technicznych aspektów pobierania odszkodowań od Niemiec przez państwa sojusznicze²⁰⁵⁷.

Odszkodowania wojenne po II wojnie światowej zostały uwarunkowane przez złe doświadczenia państw zwycięskich związane z pobieraniem odszkodowań po I wojnie światowej²⁰⁵⁸. Niemcy, aby uchylić się od uiszczania odszkodowań, stosowały po I wojnie światowej politykę tzw. biernego oporu²⁰⁵⁹. Niemcy, będąc zobowiązanymi na mocy Traktatu Wersalskiego do dokonywania spłat z bieżącej produkcji, zalegały z zapłatą ustalonych kwot. Po II wojnie światowej odstąpiono więc od egzekwowania obowiązku odszkodowawczego z części bieżącej produkcji niemieckiej, mimo że domagały się tego ZSRR i Polska²⁰⁶⁰. Zdaniem M. Kitchena w żadnym okresie po I wojnie światowej odszkodowania nie były tak nieznośnym ciężarem jak postrzegały to Niemcy. Dokonywane po I wojnie światowej redukcje rat odszkodowawczych nie satysfakcjonowały Niemiec²⁰⁶¹.

Obowiązek odszkodowania jest nałożony co do zasady na państwo, ale prawo do odszkodowania może przysługiwać indywidualnym beneficjentom.²⁰⁶² S. Hambura, powołując się na ewolucję prawa międzynarodowego, zauważa, że jednostki mogą obecnie dochodzić niektórych roszczeń wynikających z wojny²⁰⁶³. Cywilnym ofiarom wojny przysługuje w określonych sytuacjach prawo do odszkodowania²⁰⁶⁴. W ocenie M. Perkowskiego i E. Szadkowskiej w drugiej połowie XX w. nastąpiło stopniowe przenikanie podmiotów indywidualnych na grunt prawa międzynarodowego, a na prawnomiędzynarodową podmiotowość jednostek wywarły wpływ rozliczenia z II wojną światową²⁰⁶⁵. Po II wojnie światowej państwa były jednak niechętnie do przyznawania możliwości bezpośredniego dochodzenia roszczeń ofiarom

²⁰⁵⁵ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 52-53.

²⁰⁵⁶ *Idem*, *Przejęcie...*, s. 320.

²⁰⁵⁷ *Idem*, *Skuteczność...*, s. 56.

²⁰⁵⁸ T. Ohno, *United States Policy on Japanese War Reparations, 1945-1951*, *Asian Studies*, Nr 3, 1975, s. 39.

²⁰⁵⁹ K. Ozgercin, *op. cit.*, s. 14.

²⁰⁶⁰ S. Hambura, *Reparacje...*

²⁰⁶¹ M. Kitchen, *op. cit.*, s. 26.

²⁰⁶² L. T. Lee, *op. cit.*, s. 489.

²⁰⁶³ S. Hambura, *Reparacje...*

²⁰⁶⁴ S. Kodera, *Compensation to Civilian War Victims on Okinawa*, *The Japanese Annual of International Law*, Nr 31, 1988, s. 58.

²⁰⁶⁵ M. Perkowski, E. Szadkowska, *Umieędzynarodowienie organizacji pozarządowych we współczesnym prawie międzynarodowym* <<http://www.europeistyka.uj.edu.pl/documents/3458728/179126c4-d677-4334-9a05-3f1f91c763be>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.]; szerzej na ten temat w Rozdziale III 14.1.

naruszenia prawa humanitarnego podczas wojny²⁰⁶⁶. Obowiązywała koncepcja, że roszczenia jednostek należy realizować za pośrednictwem państwa²⁰⁶⁷.

3.5. Odszkodowania wojenne z majątków prywatnych

M. Muszyński podkreśla, że zaspokojeniem prawa Polski do odszkodowań wojennych było również przejęcie majątków prywatnych wysiedlonych po II wojnie światowej Niemców²⁰⁶⁸. Przejęcie majątków niemieckich w Polsce ma ścisły związek z postępowaniem w odniesieniu do majątku wroga w pozostałych państwach sojuszniczych²⁰⁶⁹. Po II wojnie światowej nastąpiło zaspokojenie roszczeń państw alianckich z majątku państwowego agresora oraz z majątków prywatnych jego obywateli. Państwa sojusznicze jednostronnie wywłaszczyły niemieckie majątki prywatne na cele odszkodowawcze²⁰⁷⁰. M. Hartwig zauważa, że istniała zgoda państw sojuszniczych odnośnie do zajmowania i wywłaszczania niemieckiego mienia położonego za granicą²⁰⁷¹. Na odszkodowania wojenne po II wojnie światowej miał wpływ zarówno obszar poszkodowanego państwa jak i rozmiar doznanych szkód²⁰⁷². Przejmowanie niemieckich majątków prywatnych w ramach pobierania odszkodowań wojennych było bezsporne w obliczu wojny totalnej, która została rozpęta i prowadzona przez Niemcy, obejmując swym zasięgiem całą gospodarkę²⁰⁷³. Podczas działań wojennych zostały zniszczone niemieckie miasta i przemysł²⁰⁷⁴. II wojna światowa spowodowała bankructwo Niemiec²⁰⁷⁵.

Dokonanie wywłaszczenia niemieckich majątków prywatnych po I wojnie światowej, wpłynęło na objęcie odszkodowaniami wojennymi prywatnego mienia po II wojnie światowej. W Traktacie Wersalskim został nałożony na Niemcy obowiązek odszkodowawczy w szerokim zakresie²⁰⁷⁶. Po I wojnie światowej państwa zwycięskie dokonały wywłaszczenia majątków niemieckich, w tym prywatnych, co stało się możliwe na podstawie art. 297 lit. b Traktatu Wersalskiego. Działania wobec nie-

²⁰⁶⁶ L. Zegveld, *Remedies for victims of violations of international humanitarian law*, International Review of the Red Cross, Vol. 85, 2003, s. 497.

²⁰⁶⁷ M. Muszyński, *Świadczenia...*, s. 224.

²⁰⁶⁸ *Idem*, *Roszczenia majątkowe „wypędzonych” w prawie międzynarodowym (Część 2)* <http://www.komk.ovh.org/obywatel_18.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁰⁶⁹ R. Grzeszczak, *op. cit.*; szerzej na ten temat w Rozdziale III 7.

²⁰⁷⁰ G. Erler, *Die Entschädigung für Reparationsdemontagen vor der Entscheidung*, Juristenzeitung, Nr 2, 1962, s. 48.

²⁰⁷¹ M. Hartwig, *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 2006*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 68, 2008, s. 869.

²⁰⁷² I. Brownlie, *International Law and the Use of Force by States*, Oxford University Press, Oxford 1963, s. 744.

²⁰⁷³ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 239.

²⁰⁷⁴ L. Rinser, *Von der moralischen Niederlage haben wir uns nicht erholt* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁰⁷⁵ F. Krefl, *Öffentlich-rechtliche Ersatzleistungen*, De Gruyter, Berlin 1998, s. 65.

²⁰⁷⁶ I. D. Delupis, *op. cit.*, s. 416.

mieckiego mienia miały być podjęte w celu realizacji zobowiązań, jakie przyjęły na siebie Niemcy z tytułu odszkodowań. W art. 297 lit. I Traktatu Wersalskiego Niemcy zostały zobligowane do zagwarantowania odszkodowania obywatelom niemieckim za zatrzymane i zlikwidowane majątki prywatne²⁰⁷⁷.

4. Sprawowanie władzy przez Sojuszniczą Radę Kontroli nad Niemcami i pobieranie odszkodowań w strefach okupacyjnych

Zgodnie z reprezentowanym wśród niemieckich autorów stanowiskiem dla okupacji Niemiec po II wojnie światowej przez Wielką Czwórkę miały zastosowanie unormowania Regulaminu załączonego do IV Konwencji Haskiej z 1907 r.²⁰⁷⁸ W ocenie A. Klafkowskiego *occupatio bellica* jest najczęściej rozważanym w literaturze niemieckiej schematem stanowiącym podstawę okupacji Niemiec, który jest rodzajem okupacji opartym na Regulaminie załączonym do IV Konwencji²⁰⁷⁹. Tym samym jeżeli Mocarstwa po bezwarunkowej kapitulacji Niemiec i przejęciu najwyższej władzy w Niemczech działały jako mocarstwa okupacyjne, dokonując wywłaszczeń niemieckich majątków, przekroczyły granice *occupatio bellica*²⁰⁸⁰. W ocenie D. Blumenwitza jeżeli natomiast uznać, że Wielkie Mocarstwa po przejściu władzy najwyższej w Niemczech działały jako *quasi* rząd niemiecki, to zaszedł konflikt interesów podczas pobierania odszkodowań wojennych od Niemiec²⁰⁸¹.

4.1. Okupacja i kontrola Niemiec

Regulamin załączony do IV Konwencji Haskiej z 1907 r. odnosi się do okupacji podczas działań wojennych. Gdy działania wojenne zostały w Niemczech zakończone, zaczęły obowiązywać inne zasady okupacji niż określone w Regulaminie, tj. zasady określone w deklaracjach Wielkich Mocarstw z dnia 5 czerwca 1945 r. i w Umowie Poczdamskiej²⁰⁸². W Oświadczeniu o objęciu władzy najwyższej w stosunku do Niemiec z dnia 5 czerwca 1945 r. Wielkie Mocarstwa zastrzegły, że objęcia władzy nie należy utożsamiać z aneksją Niemiec²⁰⁸³. Jak wskazuje R. Hofmann,

²⁰⁷⁷ E. Kaufmann, *Die völkerrechtlichen Grundlagen und Grenzen der Restitution*, Archiv des Öffentlichen Rechts, Nr 75, 1949, s. 13.

²⁰⁷⁸ Cf. K. E. von Turegg, *Deutschland und das Völkerrecht: Untersuchungen über Staatsgewalt und Demontagen*, Kölner Universitätsverlag B. Pick, Köln 1948, s. 60.

²⁰⁷⁹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 243.

²⁰⁸⁰ G. J. Roos, *Zur Konfiskation privater deutscher Auslandsvermögen. Beitrag zur völkerrechtlichen Stellung des Privateigentums*, F. Enke, Stuttgart 1956, s. 126.

²⁰⁸¹ D. Blumenwitz, *Die Fragen der deutschen Reparationen [w:] Tradition und Weltoffenheit des Rechts. Festschrift für Helmut Steinberger*, red. H. J. Cremer, T. Giegerich, D. Richter, A. Zimmermann, Springer, Berlin 2002, s. 66.

²⁰⁸² A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 245.

²⁰⁸³ G. Ress, *Die abschliessende...*, s. 833.

Wielkie Mocarstwa powoływały się wielokrotnie na brak związku objęcia władzy z aneksją²⁰⁸⁴.

Sojusznicza Rada Kontroli nad Niemcami sprawowała w imieniu rządów Wielkich Mocarstw władzę na terytorium Niemiec. Rada działała jako organ wojskowy, będący najwyższym organem o kompetencjach prawodawczych i administracyjnych. Członkami Rady zostali głównodowodzący wojsk Wielkich Mocarstw. Rada miała siedzibę w Berlinie i funkcjonowała w okresie od sierpnia 1945 r. do marca 1948 r.²⁰⁸⁵ Podczas konferencji poczdamskiej określono szczegółowe zadania dla Rady w zakresie sprawowania polityki względem Niemiec, którymi były: przeprowadzenie całkowitej demilitaryzacji państwa i demokratyzacji społeczeństwa polegającej na przygotowaniu Niemców do życia politycznego na podstawach demokratycznych²⁰⁸⁶. Do zadań Rady należała także dekartelizacja gospodarki niemieckiej, przywrócenie samorządu terytorialnego i decentralizacja administracji²⁰⁸⁷. Rada miała dokonać denazyfikacji na terenie Niemiec²⁰⁸⁸. C. Lotz wskazuje, że denazyfikację rozpoczęły procesy przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze²⁰⁸⁹.

Określenie celu objęcia władzy najwyższej zostało zawarte w art. 13 Oświadczenia z dnia 5 czerwca 1945 r. Władza najwyższa w Niemczech była wykonywana dwutorowo, tj. przez Sojuszniczą Radę Kontroli nad Niemcami oraz niemieckie organy władzy²⁰⁹⁰. Niemieckie organy kształtowały się na przełomie lat 1945-1946²⁰⁹¹.

Sojusznicza Rada Kontroli nad Niemcami rozpoczęła działalność dnia 30 sierpnia 1945 r., ogłaszając Proklamację nr 1²⁰⁹² do narodu niemieckiego²⁰⁹³. Proklamacja nr 1 notyfikowała narodowi niemieckiemu strukturę i kompetencje Rady. Cztery strefy okupacyjne Niemiec zostały określone w Proklamacji mianem „Niemiec jako całości”. Zgodnie z treścią Proklamacji nr 1, Sojusznicza Rada Kontroli nad Niemcami przejęła najwyższą władzę w stosunku do „Niemiec jako całości”²⁰⁹⁴. Wydana

²⁰⁸⁴ R. Hofmann, *Staatsangehörigkeit...*, s. 268-269.

²⁰⁸⁵ G. Mai, *Der Alliierte Kontrollrat in Deutschland, 1945-1948: Alliierte Einheit – deutsche Teilung?*, Oldenbourg, München 1995, s. 49.

²⁰⁸⁶ A. Dorpalen, *German History in Marxist Perspective: The East German Approach*, Wayne State University Press, Detroit 1985, s. 467.

²⁰⁸⁷ B. Engelmann, *Einig gegen Recht und Freiheit. Deutsches Anti-Geschichtsbuch. 2. Teil*, C. Bertelsmann Verlag, München 1975, s. 501.

²⁰⁸⁸ F. P. Feliciano, M. S. McDougal, *The International Law of War: Transnational Coercion and World Public Order*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 1994, s. 768.

²⁰⁸⁹ C. Lotz, *op. cit.*, s. 53.

²⁰⁹⁰ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 251.

²⁰⁹¹ E. von Puttkamer, *Vorgeschichte und Zustandekommen der Pariser Verträge vom 23. Oktober 1954*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 17, 1956/57, s. 467.

²⁰⁹² Proclamation No. 1 from the Control Council for Germany, Berlin, 30 August 1945 <http://www.cvce.eu/en/obj/proclamation_no_1_from_the_control_council_for_germany_berlin_30_august_1945-en-3eac8464-14c7-4e9b-8759-ed51a7ab81ff.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁰⁹³ G. Mai, *op. cit.*, s. 48.

²⁰⁹⁴ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 261, 279.

przez Radę dnia 20 września 1945 r. Ustawa nr 1²⁰⁹⁵ unicestwiła 25 ustaw hitlerowskich o charakterze politycznym lub wyjątkowym, które stworzyły podstawy ustroju III Rzeszy w latach 1933-1945. Ustawa nr 1 nie zawierała klauzuli generalnej, likwidującej całe ustawodawstwo hitlerowskie²⁰⁹⁶. Dyrektywa nr 10 z dnia 22 września 1945 r.²⁰⁹⁷ określiła metody działalności ustawodawczej Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami. Dyrektywa nr 51 z dnia 29 kwietnia 1947 r.²⁰⁹⁸ zastąpiła Dyrektywę nr 10 i uzupełniła regulacje Dyrektywy nr 10²⁰⁹⁹.

W treści Umowy Poczdamskiej przewidziano traktowanie Niemiec jako całości pod względem gospodarczym²¹⁰⁰. Okupacja i wykonywanie zarządu przez Sojuszniczą Radę Kontroli nad Niemcami miały ułatwić egzekwowanie odszkodowań wojennych²¹⁰¹. W radzieckiej strefie okupacyjnej zaczęły się formować stopniowo odmienne stosunki społeczne i polityczne niż w trzech strefach zachodnich²¹⁰². W radzieckiej strefie Partia Komunistyczna i Partia Socjaldemokratyczna połączyły się w kwietniu 1946 r. w Socjalistyczną Partię Jedności (Sozialistische Einheitspartei, SED). W strefach zachodnich przewagę uzyskiwały: Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna (Christlich-Demokratische Union, CDU), bawarska Unia Chrześcijańsko-Społeczna (Christlich-Soziale Union, CSU), oraz Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD)²¹⁰³. Próba utrzymania Niemiec, jako jednolitego obszaru gospodarczego okazała się być fikcją²¹⁰⁴. W pierwszej połowie 1947 r. Mocarstwa Zachodnie zaniechały dekartelizacji na rzecz nadzorowania i reorganizacji wielkich koncernów²¹⁰⁵. J. Kukułka wskazuje, że Stany Zjednoczone i Wielka Brytania przejęły wszystkie rezerwy złota niemieckiego, aktywa zagraniczne, większość floty handlowej oraz znaczną liczbę patentów i urzędzeń, które łącznie z dobrami przejętymi przez Francję miały wartość około 20 mld ówczesnych dolarów²¹⁰⁶. Konflikt między ZSRR i Mocarstwami Zachodnimi dotyczył odszkodowań wojennych oraz polityki prowadzonej w radzieckiej strefie okupacyjnej. ZSRR nałożył na swoją strefę znaczne ciężary odszkodowawcze i nie był w stanie wywiązać się ze zobowiązania dotyczącego dostarczania żywności do

²⁰⁹⁵ Kontrollratsgesetz Nr. 1 betreffend die Aufhebung von NS-Recht, 20. September 1945 <<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-gesetz1.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁰⁹⁶ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 302 i n.

²⁰⁹⁷ Kontrollratsdirektive Nr. 10, Methoden der gesetzgebenden Tätigkeit des Kontrollrats, 22. September 1945 <<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-direktive10.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁰⁹⁸ Kontrollratsdirektive Nr. 51, Akte der Gesetzgebung und andere Akte des Kontrollrats, 29. April 1947 <<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-direktive51.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁰⁹⁹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 280.

²¹⁰⁰ C. Madajczyk, *Okupacja...*, s. 6.

²¹⁰¹ J. Dołęga, Ł. Kulesa, R. Tarnogórski, *op. cit.*, s. 181.

²¹⁰² J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 500.

²¹⁰³ A. Galos, *op. cit.*, s. 705.

²¹⁰⁴ S. Hambura, *Reparacje...*

²¹⁰⁵ B. Engelmann, *op. cit.*, s. 501.

²¹⁰⁶ J. Kukułka, *Historia...*, s. 32.

stref zachodnich²¹⁰⁷. Ostatnie posiedzenie Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami odbyło się dnia 20 marca 1948 r.²¹⁰⁸

4.2. Proklamacja nr 2 z dnia 10 czerwca 1945 r.

W trakcie konferencji, które odbyły się w 1943 r. w Casablance i w Teheranie nie omawiano zagadnień dotyczących odszkodowań wojennych od Niemiec²¹⁰⁹. Podczas konferencji jałtańskiej w 1945 r. Wielka Trójka ustaliła, że Niemcy powinny zostać obciążone odszkodowaniami wojennymi w jak najszerszym zakresie²¹¹⁰. Aby umożliwić skuteczne wykonanie wspólnych postanowień przyjętych na konferencji w Poczdamie, Sojusznicza Rada Kontroli nad Niemcami wydała dnia 20 września 1945 r. Proklamację nr 2²¹¹¹. Proklamacja nr 2²¹¹² miała na celu wprowadzenie i transformację uregulowań Umowy Poczdamskiej do wewnętrznego prawa niemieckiego²¹¹³. Na podstawie Proklamacji nr 2 Rada przejęła odpowiedzialność za niemieckie finanse publiczne²¹¹⁴. Punkt 19a Rozdziału VI Proklamacji nakazywał władzom niemieckim współdziałanie w procesie pobierania odszkodowań i restytucji mienia. Proklamacja wprowadziła zakaz dysponowania majątkiem niemieckim za granicą, który dotyczył Niemiec oraz obywateli niemieckich. W celu wykonania Umowy Poczdamskiej, zgodnie z treścią Proklamacji nr 2, został objęty kontrolą Wielkich Mocarstw wszelki majątek niemiecki, a także prawa i interesy za granicą, które należały do osób mieszkających w Niemczech bądź czynnych tam zawodo-wo, niezależnie od ich obywatelstwa²¹¹⁵. Mimo że Proklamacja nr 2 nie odnosiła się w swej treści do Umowy Poczdamskiej, była ona pierwszym unormowaniem realizującym Umowę Poczdamską²¹¹⁶.

4.3. Ustawa nr 5 z dnia 30 października 1945 r.

Dnia 30 października 1945 r. Sojusznicza Rada Kontroli nad Niemcami wydała Ustawę nr 5²¹¹⁷. P. Łaski podkreśla, że Ustawa nr 5 była uściśleniem uregulowań

²¹⁰⁷ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 62.

²¹⁰⁸ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 250.

²¹⁰⁹ G. Zieger, *Das Thema der Reparationen im Hinblick auf die besondere Lage Deutschlands*, *Recht der Internationalen Wirtschaft*, Heft 1, 1980, s. 11.

²¹¹⁰ N. H. B. Jørgensen, *op. cit.*, s. 24.

²¹¹¹ F. A. Mann, *Deutsches Vermögen im Ausland*, *Neue Juristische Wochenschrift*, Heft 15, 1947-1948, s. 601.

²¹¹² Kontrollratsproklamation Nr. 2, 20. September 1945 <<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-proklamation2.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²¹¹³ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 243.

²¹¹⁴ G. Mai, *op. cit.*, s. 257.

²¹¹⁵ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

²¹¹⁶ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 243.

²¹¹⁷ Kontrollratsgesetz Nr. 5, 30. Oktober 1945 <<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-gesetz5.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

Umowy Poczdamskiej²¹¹⁸. Na mocy art. I Ustawy została utworzona Komisja do Spraw Majątku Niemieckiego za Granicą składająca się z przedstawicieli Wielkich Mocarstw²¹¹⁹. H.-H. Hartwich wskazuje, że Ustawa nr 5 była jedynym wspólnym działaniem Wielkiej Czwórki dokonany w celu wywłaszczenia niemieckiego mienia²¹²⁰. Zgodnie z art. II Ustawy przekazane na rzecz Komisji wszelkie prawa i roszczenia do majątków niemieckich położonych w innych państwach, w tym w państwach neutralnych²¹²¹.

Preambuła Ustawy nr 5 powoływała się na Umowę Poczdamską²¹²². W Preambule odniesiono się do konieczności wspierania pokoju i ogólnego bezpieczeństwa na świecie poprzez likwidację niemieckiego potencjału wojennego²¹²³. Majątek niemiecki za granicą miał przejść na rzecz Komisji, o ile był własnością bądź pozostawał pod kontrolą następujących podmiotów: obywateli niemieckich zamieszkałych w Niemczech, obywateli niemieckich zamieszkałych za granicą, którzy posiadali obywatelstwo niemieckie dnia 1 września 1939 r., a po tej dacie i od tej chwili znajdowali się kiedykolwiek na terytorium kontrolowanym przez Niemcy lub pomagali w czasie wojny Niemcom lub ich sprzymierzeńcom, za wyjątkiem państw, które Niemcy od dnia 1 grudnia 1937 r. przyłączyły do III Rzeszy lub uznawały za przyłączone; każdego przedsiębiorstwa, każdej firmy lub osoby prawnej z siedzibą w Niemczech, zorganizowanej według prawa niemieckiego²¹²⁴. W art. X lit. B Ustawy nr 5 zostało zinterpretowane ustawowe rozumienie pojęcia własności. Obejmowało ono także majątek, który został zapisany na rzecz osób trzecich lub przekazany jako powierniczy albo pozostawał w dyspozycji; majątek przekazany w drodze darowizny lub w inny sposób, a także jako świadczenie wzajemne, za wyjątkiem praw i roszczeń nabytych przez osoby trzecie w dobrej wierze jako całkowicie odpowiednie świadczenie²¹²⁵.

Ustawa nr 5 powodowała skutki eksterytorialne. W doktrynie niemieckiej podnosi się, że akty wywłaszczeniowe nie mogą mieć skutku eksterytorialnego²¹²⁶. Dla utraty własności, która jest kategorią prawa cywilnego, znajduje zastosowanie prawo państwa położenia nieruchomości lub rzeczy ruchomej²¹²⁷. W myśl prezentowanego poglądu żaden obywatel niemiecki nie mógł utracić za granicą praw majątkowych na podstawie Ustawy nr 5²¹²⁸. W ocenie W. M. Góralskiego analiza niemieckiego

²¹¹⁸ P. Łaski, *Polskie...*, s. 142.

²¹¹⁹ M. Domke, *Deutsche Auslandswerte in den Vereinigten Staaten von Amerika 1945-1950*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 13, 1950/51, s. 542.

²¹²⁰ H.-H. Hartwich, *Sozialstaatspostulat und gesellschaftlicher status quo*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1978, s. 76.

²¹²¹ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 86.

²¹²² *Ibidem*, s. 86.

²¹²³ *Idem*, *Przejęcie...*, s. 133.

²¹²⁴ S. Hambura, *Reparacje...*

²¹²⁵ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 133.

²¹²⁶ *Cf. Ibidem*, s. 133 i n., 240.

²¹²⁷ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

²¹²⁸ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 135.

ustawodawstwa odszkodowawczego i wyrównawczego wskazuje, że nawiązywało ono do uregulowań Wielkich Mocarstw odnoszących się do majątku niemieckiego, w tym do Ustawy nr 5 Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami²¹²⁹.

Zdaniem E. Kleina Polska nie uznała postanowień Ustawy nr 5 ani pozostałych aktów wydanych przez państwa sojusznicze, które dotyczyły odszkodowań wojennych²¹³⁰. Jak wskazuje M. Muszyński, polskie wyłączenia niemieckich majątków prywatnych były zgodne z Ustawą nr 5²¹³¹. W. M. Góralski zauważa, że Polska przejęła niemieckie mienie w porozumieniu z państwami sojuszniczymi, które wyraziły na to zgodę²¹³².

5. Kwestia zakończenia pobierania przez Polskę odszkodowań wojennych

Polska potraktowała Umowę Poczdamską i Umowę z ZSRR z dnia 16 sierpnia 1945 r. w sprawie wynagrodzenia szkód wyrządzonych przez okupację niemiecką jako prawnomiędzynarodowe podstawy przejęcia i wyłączenia majątków niemieckich²¹³³. Zgodnie z Protokołem do Umowy z dnia 16 sierpnia 1945 r. została utworzona Komisja Mieszana, w skład której wchodziłi przedstawiciele Polski i ZSRR²¹³⁴. Pobieranie odszkodowań wojennych w pozostałym zakresie odbywało się jedynie częściowo w sposób sformalizowany²¹³⁵. Z uwagi na okoliczność, że część radzieckich odszkodowań wojennych była realizowana w formie wymiany towarów, Polska otrzymywała należny udział również w tym trybie. Polska i ZSRR zawierały dwustronne umowy wykonawcze, m.in. Umowę w sprawie przekazania Polsce parowozów na rachunek reparacji z dnia 7 września 1945 r.²¹³⁶ Jak wskazuje B. Musiał, do 1953 r. Polska otrzymała od ZSRR urządzenia i towary, których wartość wynosiła łącznie 228,3 mln dolarów, mimo że Polska powinna uzyskać urządzenia i towary na kwotę 750 mln dolarów²¹³⁷. Końcowy protokół z dnia 4 lipca 1957 r. o dostawach dla Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej na rachunek jej udziału w reparacjach z Niemiec zamknął sprawę rozliczeń polsko-radzieckich²¹³⁸.

Zdaniem S. Hambury wartość przejętego przez Polskę niemieckiego mienia należy oszacować na 18 mld euro. Według wartości marki z 1945 r. kwota ta odpowia-

²¹²⁹ W. M. Góralski, *Przejęcie...*; szerzej na temat niemieckiego ustawodawstwa odszkodowawczego i wyrównawczego w Rozdziale III 13.2.

²¹³⁰ E. Klein, *Gutachten...*, s. 52.

²¹³¹ M. Muszyński, *Roszczenia...* (Część 2).

²¹³² W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 197.

²¹³³ J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 130.

²¹³⁴ J. Dołęga, Ł. Kulesa, R. Tarnogórski, *op. cit.*, s. 162.

²¹³⁵ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 88.

²¹³⁶ S. Hambura, *Reparacje...*

²¹³⁷ B. Musiał, *Niemieckie...*, s. 76.

²¹³⁸ W. Jarząbek, *Władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec problemu reparacji i odszkodowań od Republiki Federalnej Niemiec 1953-1989*, *Dzieje Najnowsze*, Zeszyt 2, 2005, s. 88.

da 37 073,7 mln marek niemieckich²¹³⁹. Wywłaszczeniami objęto następujące kategorie mienia: majątki ziemskie, majątki leśne, majątki przemysłowe i rzemiosło²¹⁴⁰. Polska przejęła także Stocznnię Szczecińską z trzema portami, wyposażenie Poczty III Rzeszy, infrastrukturę transportową, majątki kościelne, majątki użyteczności publicznej i szkół wyższych oraz archiwalia państwowe i miejskie²¹⁴¹.

5.1. Oświadczenie rządu polskiego z dnia 23 sierpnia 1953 r.

Dnia 22 sierpnia 1953 r. zostało zawarte porozumienie rządów NRD i ZSRR dotyczące reparacji oraz zobowiązań finansowo-gospodarczych²¹⁴², które zamykało kwestię odszkodowań wojennych²¹⁴³. Rada Ministrów PRL została przyjęła dnia 23 sierpnia 1953 r. uchwałę zatytułowaną „Oświadczenie Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”²¹⁴⁴. Zgodnie z treścią Oświadczenia miało nastąpić z dniem 1 stycznia 1954 r. spłaty zrzeczenie się odszkodowań wojennych na rzecz Polski²¹⁴⁵. Wykonywanie odszkodowań w całej strefie wschodniej odbywało się do 1 stycznia 1954 r.²¹⁴⁶

5.2. Geneza Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r.

Od utworzenia NRD w 1949 r. władza sprawowana przez SED spotykała się z oporem społeczeństwa²¹⁴⁷. Polityka SED była sterowana przez radziecką KPZR²¹⁴⁸. W lipcu 1952 r. odbyła się II Konferencja SED, podczas której zapadły uchwały dotyczące dalszego rozwoju socjalizmu w NRD. Postanowienia zawarte w uchwałach doprowadziły do kryzysu w NRD²¹⁴⁹.

Dnia 16 czerwca 1953 r. we wschodniej części Berlina wybuchł strajk robotniczy. Do strajku przyczyniły się reformy przeprowadzone w ZSRR po śmierci Stalina²¹⁵⁰. Strajk przerodził się w powstanie. Powstanie z czerwca 1953 r. było pierwszym wstrząsem politycznym jaki ogarnął NRD. Demonstracje i strajki opanowały

²¹³⁹ S. Hambura, *Reparacje...*

²¹⁴⁰ A. Bielawska, *op. cit.*, s. 162.

²¹⁴¹ S. Hambura, *Reparacje...*

²¹⁴² Porozumienie rządów ZSRR i NRD dotyczące reparacji oraz zobowiązań finansowo-gospodarczych z dnia 22 sierpnia 1953 r. <[http://orka.sejm.gov.pl/przeglad.nsf/0/C85AD5FFC3CE29BAC-12579370043F929/\\$file/ps69.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/przeglad.nsf/0/C85AD5FFC3CE29BAC-12579370043F929/$file/ps69.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²¹⁴³ J. Dołęga, Ł. Kulesa, R. Tarnogórski, *op. cit.*, s. 161.

²¹⁴⁴ Oświadczenie Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 23 sierpnia 1953 r. <[http://orka.sejm.gov.pl/przeglad.nsf/0/C85AD5FFC3CE29BAC12579370043F929/\\$file/ps69.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/przeglad.nsf/0/C85AD5FFC3CE29BAC12579370043F929/$file/ps69.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²¹⁴⁵ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 39.

²¹⁴⁶ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 57.

²¹⁴⁷ S. Berger, *Was bleibt von der Geschichtswissenschaft der DDR? Blick auf eine alternative historische Kultur im Osten Deutschlands*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Nr 2, 2002, s. 1023.

²¹⁴⁸ E. Crome, J. Franzke, *Die DDR und Polen. Betrachtungen über das Verhältnis der Ostdeutschen zu den Polen* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/1042/14_st_crome.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²¹⁴⁹ J. Dülffer, *op. cit.*, s. 92.

²¹⁵⁰ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 543.

wiele miast²¹⁵¹. E. Steinbach wskazuje, że w ówczesnych protestach mogło uczestniczyć do 1 mln osób²¹⁵². Powstanie zagrażało władzy sprawowanej przez SED²¹⁵³. Wojska radzieckie przywracały porządek publiczny, używając przeciw powstańcom broni palnej. Pacyfikacją robotników kierował Ł. Beria²¹⁵⁴. W tłumieniu powstania brała niemiecka policja ludowa (Volkspolizei)²¹⁵⁵. Powstanie zakończyło się porażką powstańców²¹⁵⁶. J. Sandorski podaje, że po obu walczących stronach zginęło ponad 400 osób²¹⁵⁷. I.-S. Kowalczyk określa powstanie mianem nieudanej rewolucji²¹⁵⁸. Na skutek powstania Rząd ZSRR zdecydował o zmianie polityki okupacyjnej wobec NRD²¹⁵⁹.

W ZSRR po śmierci Stalina miała miejsce walka o władzę²¹⁶⁰. W czerwcu 1953 r. został zawiązany spisek przeciwko zastępcy szefa rządu Ł. Berii. Spiskowcom sprzyjało powstanie robotnicze w NRD i nieobecność Ł. Berii w Moskwie. Ł. Berię aresztowano dnia 26 czerwca 1953 r. podczas posiedzenia rządu ZSRR²¹⁶¹. Ł. Berii zarzucono gotowość wyrażenia zgody na zjednoczenie Niemiec i ostatecznie skazano go na śmierć²¹⁶².

Dnia 15 lipca 1953 r. Rząd ZSRR wystosował notę do rządów Mocarstw Zachodnich dotyczącą uregulowania kwestii niemieckiej²¹⁶³. Propozycja radziecka została odrzucona²¹⁶⁴. W dniach 20-22 sierpnia 1953 r. doszło do rokowań, w których uczestniczył Rząd ZSRR i delegacja Rządu NRD²¹⁶⁵. Zainicjowanie rokowań było radziecką reakcją na militaryzację RFN i powstanie robotnicze w NRD²¹⁶⁶. Rozmo-

²¹⁵¹ J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 136; K. Kačka, *Traktat o dobrym sąsiedztwie dwadzieścia lat później. Polityczny i symboliczny wymiar obchodów*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 35, 2012, s. 286.

²¹⁵² E. Steinbach, *Aufbegehren in der damaligen DDR erinnert uns an den Wert der Freiheit* <<http://www.erika-steinbach.de/index.php/aktuelles-details/items/aufbegehren-in-der-damaligen-ddr-erinnert-uns-an-den-wert-der-freiheit-616.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²¹⁵³ P. Bender, *op. cit.*, s. 4.

²¹⁵⁴ J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 136.

²¹⁵⁵ E. Steinbach, *Aufbegehren...*

²¹⁵⁶ E. Crome, J. Franzke, *op. cit.*

²¹⁵⁷ J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 136.

²¹⁵⁸ I.-S. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 53.

²¹⁵⁹ W. Jarząbek, *op. cit.*, s. 86.

²¹⁶⁰ H. Wydra, *Communism and the Emergence of Democracy*, Cambridge University Press, New York 2007, s. 165; szerzej: T. Wolsza, *Sytuacja w Związku Sowieckim pod koniec życia i po śmierci Józefa Stalina z perspektywy „polskiego Londynu” (1952-1953)*, Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej, Tom 39, 2004, s. 233-236.

²¹⁶¹ J. Sandorski, *Nieważność zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 3, 2004, s. 61.

²¹⁶² *Idem*, *Zrzeczenie...*, s. 136-137; M. K. Kamiński, *Stalinizm jako system represji*, *Echa Przeszłości*, Tom 5, 2004, s. 309.

²¹⁶³ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 39.

²¹⁶⁴ *Idem*, *Zrzeczenie...*, s. 139.

²¹⁶⁵ *Idem*, *Znaczenie...*, s. 39.

²¹⁶⁶ J. Kukułka, *Historia...*, s. 83; szerzej na temat militaryzacji RFN w Rozdziale III 7.7.

wy zmierzały do umocnienia politycznej i ekonomicznej pozycji NRD²¹⁶⁷. Działania ZSRR podjęte wobec NRD w sprawie odszkodowań wojennych należy traktować jako odpowiedź polityczną na podpisaną dnia 27 lutego 1953 r.²¹⁶⁸ Umowę londyńską w sprawie długów Niemiec²¹⁶⁹. Umowa londyńska regulowała kwestię długów zagranicznych RFN²¹⁷⁰. Umowa dotyczyła niemieckiego zadłużenia powstałego przed wybuchem II wojny światowej²¹⁷¹. Umowa zawieszła spłatę należnych po I wojnie światowej odszkodowań wojennych do momentu przyjęcia traktatu pokojowego²¹⁷².

5.3. Interpretacja treści Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r.

T. Schweisfurth ocenia, że Oświadczenie z dnia 23 sierpnia 1953 r. odnosiło się do całych Niemiec²¹⁷³. Stanowisko to podzielają: T. H. Irmischer²¹⁷⁴ oraz E. Steinbach²¹⁷⁵. Zdaniem W. Czaplńskiego Polska jest związana treścią Oświadczenia wobec całych Niemiec²¹⁷⁶. Również W. Pawełko i P. Łaski uważają, że treść Oświadczenia dotyczyła NRD i RFN²¹⁷⁷. Warto jednak zauważyć, że Polska uważała w 1953 r. NRD za jedyne państwo niemieckie²¹⁷⁸. W 1953 r. Polska nie utrzymywała stosunków dyplomatycznych z RFN²¹⁷⁹. Oświadczenie z dnia 23 sierpnia 1953 r. dotyczyło wyłącznie NRD, gdyż polskie zrzeczenie odszkodowań wojennych miało ścisły

²¹⁶⁷ S. Hambura, *Mocne argumenty Polski przeciwko niemieckim roszczeniom*, Rzeczpospolita z dnia 16 stycznia 2007 r., s. A9.

²¹⁶⁸ Abkommen über deutsche Auslandsschulden, 27. Februar 1953 <<http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/auslschuldabk/gesamt.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²¹⁶⁹ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 100; *Idem*, *Skuteczność...*, s. 69.

²¹⁷⁰ *Idem*, *Przejęcie...*, s. 200.

²¹⁷¹ H. Rumpf, *Die deutschen Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg. Völkerrechtswidrige Entnahmen vor einem Friedensvertrag* <http://www.vho.org/D/DGG/Rumpf33_3.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²¹⁷² M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 68; P. Sullo, J. Wyatt, *op. cit.*

²¹⁷³ T. Schweisfurth, *Reparationen an Polen*, Frankfurter Allgemeine Zeitung z dnia 16 września 2004 r., s. 10.

²¹⁷⁴ T. H. Irmischer, *Deutsch-polnische Vermögensfragen. Eine deutsche Sicht*, WeltTrends-Papiere 20, Tom 3, 2007, s. 21.

²¹⁷⁵ E. Steinbach, *Diskussion um Reparationsfrage versachlichen* <<http://www.erika-steinbach.de/index.php/aktuelles-details/items/diskussion-um-reparationsfrage-versachlichen.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²¹⁷⁶ W. Czaplński, *Problematyka reparacji wojennych w stosunkach polsko-niemieckich*, Ekspertyza z dnia 8 grudnia 2003 r., Biuro Studiów i Ekspertyz nr 303, IP-105 P <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty_pdf_04/e-303.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²¹⁷⁷ W. Pawełko, *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 131; P. Łaski, *Polskie...*, s. 137.

²¹⁷⁸ S. Hambura, *Grecy chcą odszkodowań od Niemiec za wojenne krzywdy*, Rzeczpospolita z dnia 28 września 2006 r., s. C3.

²¹⁷⁹ D. Sołtysiak, *Podstawy prawne i implementacja odszkodowań niemieckich dla polskich ofiar eksperymentów pseudomedycznych w latach 1945-1989* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 269.

związek z treścią porozumienia zawartego dnia 22 sierpnia 1953 r. między rządami ZSRR i NRD²¹⁸⁰. Porozumienie z dnia 22 sierpnia 1953 r. obejmowało wyłącznie NRD, a nie całe Niemcy²¹⁸¹. Mimo złożenia Oświadczenia z 1953 r. intencją polityczną ówczesnych polskich władz było docelowe uzyskanie od RFN znaczących środków finansowych z tytułu odszkodowań wojennych²¹⁸².

Jak wskazuje S. Hambura, zakres zrzeczenia odszkodowań z dnia 23 sierpnia 1953 r. należy oceniać przez pryzmat polsko-niemieckiej umowy Kastrup-Żabiński, na podstawie której utworzono Fundację „Polsko-Niemieckie Pojednanie”²¹⁸³. Umowa Kastrup-Żabiński została zawarta dnia 16 października 1991 r.²¹⁸⁴ Środki fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie” przeznaczono dla ofiar nazistowskich prześladowań²¹⁸⁵. Zawierając umowę Kastrup-Żabiński, RFN zaznaczyła, że przekazanie środków było podyktowane jedynie względami humanitarnymi, a nie poczuciem odpowiedzialności za rozpoczętą przez III Rzeszę II wojnę światową²¹⁸⁶. Zrzeczenie odszkodowań wojennych zawarte w Oświadczeniu z dnia 23 sierpnia 1953 r. nie może odnosić skutków wobec określonego w umowie Kastrup-Żabiński rodzaju szkód. Jak wskazuje S. Hambura, z treści Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r. nie wynika, że Polska miała zamiar zrzec się roszczeń polskich obywateli. Rząd podjął jedynie decyzję o zrzeczeniu się z dniem 1 stycznia 1954 r. odszkodowań na rzecz Polski²¹⁸⁷.

Zakres zrzeczenia roszczeń, o którym mowa w Oświadczeniu z dnia 23 sierpnia 1953 r. nie odnosi się także do możliwości domagania się odszkodowań za zagrabione przez hitlerowców majątki polskich obywateli ani do restytucji polskich dzieł sztuki²¹⁸⁸.

5.4. Kwestia ważności Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r.

M. Muszyński zauważa, że przed 1989 r. oficjalne kontestowanie decyzji polskich władz z zakresu polityki zagranicznej nie było możliwe nawet na płaszczyźnie naukowej. Sprawa należnych Polsce odszkodowań wojennych powróciła do agendy polsko-niemieckich stosunków jako konsekwencja związanych z powojennymi wywłaszczeniami roszczeń majątkowych podnoszonych przez środowiska niemieckich wypędzonych²¹⁸⁹.

²¹⁸⁰ J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 141.

²¹⁸¹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 82; M. Muszyński, *Opinia...*, s. 170.

²¹⁸² M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 77.

²¹⁸³ S. Hambura, *Reparacje...*

²¹⁸⁴ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 37.

²¹⁸⁵ J. Sułek, *Świadczenia finansowe dla byłych robotników niewolniczych i przymusowych III Rzeszy oraz innych ofiar nazizmu. Bilans wypłat w Polsce z lat 1999-2004* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 380.

²¹⁸⁶ *Idem*, *Niemiecka...*, s. 375.

²¹⁸⁷ S. Hambura, *Reparacje...*; odmiennie: W. Czaplinski, *Opinia...*, s. 97..

²¹⁸⁸ P. Sobański, *Zagadnienie restytucji polskich dóbr kultury zagrabionych przez hitlerowców podczas II wojny światowej*, *Palestra*, Nr 6, 2017, s. 80-81.

²¹⁸⁹ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 43-44.

Oświadczenie z dnia 23 sierpnia 1953 r. jest międzynarodowym aktem jednostronnym o charakterze zrzeczenia²¹⁹⁰. Zdaniem W. Czaplińskiego Polskę wiąże treść złożonego Oświadczenia²¹⁹¹. Również A. Randelzhofer i O. Dörr oceniają Oświadczenie jako akt wiążący w rozumieniu prawa międzynarodowego²¹⁹². Zdaniem Z. Galickiego trudno dostrzec istotne wady formalne lub merytoryczne Oświadczenia²¹⁹³. W ocenie W. Czaplińskiego wysunięcie roszczeń przez Polskę z tytułu odszkodowań wojennych byłoby naruszeniem prawa międzynarodowego²¹⁹⁴.

W dniach 20-22 sierpnia 1953 r. odbyły się dwustronne rokowania między ZSRR a NRD²¹⁹⁵. Porozumienie rządów NRD i ZSRR z dnia 22 sierpnia 1953 r. odnosi się do uzyskanej uprzednio zgody ze strony Polski. W dokumentacji Komitetu Centralnego PZPR, Kancelarii Prezesa Rady Ministrów i Ministerstwa Spraw Zagranicznych nie ma dowodów potwierdzających zgodność z prawdą zapewnień Rządu ZSRR o dokonaniu uzgodnień z polskim Rządem²¹⁹⁶. W ocenie J. Sandorskiego można domniemywać, że Rząd ZSRR nie przeprowadził żadnych rokowań z rządem polskim, których wynikiem byłyby uzgodnienia dotyczące przerwania pobierania odszkodowań wojennych²¹⁹⁷. Z art. 4 Konwencji Wiedeńskiej o Prawie Traktatów z dnia 23 maja 1969 r.²¹⁹⁸ wynika, że Konwencję stosuje się jedynie do traktatów zawartych przez państwa po wejściu w życie Konwencji²¹⁹⁹. Postanowienia Konwencji Wiedeńskiej opierają się na zwyczaju międzynarodowym²²⁰⁰. Regulacje Konwencji mogą stać się pomocne dla ustalenia ważności aktów prawa międzynarodowego pochodzących sprzed wejścia w życie Konwencji²²⁰¹. Jeżeli ZSRR, podpisując dnia 22 sierpnia 1953 r. porozumienie z NRD, powołał się na nieistniejące uzgodnienia

²¹⁹⁰ J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 143.

²¹⁹¹ W. Czapliński, *Problematyka...*

²¹⁹² A. Randelzhofer, O. Dörr, *Entschädigung für Zwangsarbeit*, Duncker und Humblot, Berlin 1994, s. 70.

²¹⁹³ Z. Galicki, *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 144.

²¹⁹⁴ W. Czapliński, *Opinia...*, s. 97.

²¹⁹⁵ J. Kukułka, *Historia...*, s. 82.

²¹⁹⁶ J. Sandorski, *Polnisch-deutsche Vermögensfragen. Eine polnische Sicht*, WeltTrends-Papiere 20, Tom 3, 2007, s. 50

²¹⁹⁷ *Idem*, *Nieważność...*, s. 65.

²¹⁹⁸ Konwencja wiedeńska o prawie traktatów z dnia 23 maja 1969 r. (Dz. U. z dnia 2 listopada 1990 r., Nr 74, poz. 439).

²¹⁹⁹ Art. 4: „Niniejsza konwencja nie działa wstecz.

Bez uszczerbku dla stosowania jakichkolwiek norm sformułowanych w niniejszej konwencji, którym traktaty podlegałyby na podstawie prawa międzynarodowego, niezależnie od konwencji, konwencję stosuje się jedynie do traktatów zawartych przez państwa po wejściu niniejszej konwencji w życie w odniesieniu do tych państw”.

²²⁰⁰ A. Szpak, *O wykładni międzynarodowego prawa traktatowego i zwyczajowego (z uwzględnieniem międzynarodowego prawa humanitarnego)*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 1, 2008, s. 74.

²²⁰¹ J. Sandorski, *Nieważność...*, s. 67.

z rządem polskim, dopuścił się oszustwa w rozumieniu art. 49 Konwencji Wiedeńskiej²²⁰².

Nie można przyjmować, że po 1945 r. Polska nie była państwem suwerennym²²⁰³. P. Winczorek zauważa, że po zakończeniu II wojny światowej inne państwa traktowały Polskę jako państwo suwerenne²²⁰⁴. Ograniczenie suwerenności Polski w okresie przynależności do bloku wschodniego istniało natomiast w określonych sytuacjach²²⁰⁵. Dyktat ZSRR naruszał niekiedy suwerenność państw socjalistycznych²²⁰⁶.

Uprzednie naruszenie suwerenności Polski nastąpiło m.in. w przypadku odmówienia w 1947 r. uczestnictwa w Planie Marshalla²²⁰⁷. W tym kontekście warto wspomnieć, że podczas II wojny światowej i w pierwszych latach po wojnie pomoc państwom sojuszniczym gwarantowały Stany Zjednoczone²²⁰⁸. Aby wyprowadzić światową gospodarkę z kryzysu, została powołana przez Narody Zjednoczone w 1943 r. Administracja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy (UNRRA)²²⁰⁹. Pomoc niesiona przez UNRRA polegała na dostarczaniu państwom sojuszniczym towarów pierwszej potrzeby²²¹⁰. Na skutek deficytu kapitału nastąpiło w 1947 r. załamanie koniunktury w gospodarkach państw europejskich, które uratował Plan Marshalla²²¹¹. Był to wprowadzony przez Stany Zjednoczone w czerwcu 1947 r. Program Odbudowy Europy²²¹². Plan miał na celu zapewnienie pomocy gospodarczej dla państw Europy poprzez udzielanie nisko oprocentowanych pożyczek długoterminowych oraz bezzwrotnych świadczeń²²¹³. Plan realizowano w latach 1948-1951²²¹⁴. Z Planu Marshalla najbardziej skorzystała RFN²²¹⁵. ZSRR zanegował

²²⁰² Art. 49 : „Oszustwo.

Jeżeli państwo zostało naklonione do zawarcia traktatu drogą oszukańczego postępowania innego państwa negocjującego, państwo to może powołać się na oszustwo jako nieważniące jego zgodę na związanie się traktatem”.

²²⁰³ J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 153.

²²⁰⁴ P. Winczorek, *PRL między legalnością a niesprawiedliwością*, Rzeczpospolita z dnia 21 grudnia 2006 r., s. A9.

²²⁰⁵ J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 153.

²²⁰⁶ *Idem*, *Polnisch-deutsche...*, s. 49.

²²⁰⁷ *Idem*, *Nieważność...*, s. 68.

²²⁰⁸ M. Pazgan, *Zagadnienia aprowizacji ludności województwa wrocławskiego z perspektywy starostwa kamiennogórskiego w latach 1945-1947*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Nr 1-2, 2014, s. 79.

²²⁰⁹ T. Kamiński, *Pomoc humanitarna w systemie Narodów Zjednoczonych – aspekty instytucjonalne* [w:] *Pomoc humanitarna w świetle prawa i praktyki*, red. P. Grzebyk, E. Mikos-Skuza, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2016, s. 129.

²²¹⁰ T. A. Olszański, *Historia Ukrainy XX w.*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1992, s. 208.

²²¹¹ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 204.

²²¹² J. Baylis, *Anglo-American Defence Relations, 1939-84*, The Macmillan Press Ltd, London 1984, s. 38.

²²¹³ D. W. Ellwood, *Rebuilding Europe. Western Europe, America and Postwar Reconstruction*, Longman, London 1992, s. 115.

²²¹⁴ B. Mucha-Leszko, *op. cit.*

²²¹⁵ Z. Królak, *op. cit.*, s. 113.

plan jako ingerencję Stanów Zjednoczonych w gospodarkę państw sojusznicznych²²¹⁶. Znajdujące się w radzieckiej strefie wpływów Polska i Czechosłowacja odmówiły skorzystania z planu²²¹⁷. ZSRR, odrzucając Plan Marshalla, wymusił bowiem podobne stanowisko w państwach bloku wschodniego. Tym samym z pomocy Stanów Zjednoczonych skorzystały jedynie państwa Europy Zachodniej²²¹⁸.

Analogiczne naruszenie suwerenności Polski nastąpiło w przypadku złożenia dnia 23 sierpnia 1953 r. Oświadczenia²²¹⁹. Polska polityka znajdowała się pod silną presją polityczną ZSRR. W niektórych sytuacjach presja stawała się jawnie sprzeczna z prawem międzynarodowym, co niekiedy przybierało charakter naruszenia suwerenności państwa polskiego²²²⁰.

Groźba może zostać wyrażona nie tylko wprost, lecz również sposób dorozumiany, np. poprzez zadeklarowanie ze strony ZSRR chęci udzielenia „bratniej, internacjonalistycznej pomocy”²²²¹. Z uwagi na groźbę użycia siły mającą wpływ na złożenie Oświadczenia, należy mówić o nieważności Oświadczenia w rozumieniu art. 52²²²² Konwencji Wiedeńskiej o prawie traktatów z dnia 23 maja 1969 r.²²²³. J. Sandorski wskazuje, że zagrożenie dla Polski nie zostało stwierdzone *expressis verbis*. Oświadczenie z 1953 r. było jednak skutkiem dyktatu ZSRR naruszającego suwerenność Polski²²²⁴.

Przymus ekonomiczny, jako podstawa nieważności, musi być bezprawny oraz stanowić poważne zagrożenie dla państwa²²²⁵. ZSRR zastosował wobec Polski przymus ekonomiczny²²²⁶. Oświadczenie zostało złożone w wyniku nacisku politycznego na polski rząd i zastosowania przymusu ekonomicznego²²²⁷. ZSRR dopuścił się szantażu ekonomicznego wobec Polski²²²⁸. Zastosowany ze strony ZSRR przymus ekonomiczny ograniczył w sposób istotny wolę Polski, czyniąc ją wadliwą²²²⁹. Wskazuje na to ust. 2 Protokołu z posiedzenia Prezydium Rządu z 19 sierpnia 1953 r. dotyczący dostaw węgla z Polski do ZSRR. Zgodnie z ust. 2 Protokołu rząd ZSRR zamierzał w związku ze zgodą Polski na zrzeczenie odszkodowań anulować związane z odszkodowaniami wojennymi zobowiązania, które obejmowały dostawy węgla

²²¹⁶ H. Mosler, *op. cit.*, s. 3.

²²¹⁷ J. Sandorski, *Nieważność...*, s. 68.

²²¹⁸ J. Skodlarski, *op. cit.*, s. 65.

²²¹⁹ J. Sandorski, *Nieważność...*, s. 68.

²²²⁰ *Idem*, *Zrzeczenie...*, s. 153.

²²²¹ *Idem*, *Nieważność...*, s. 67.

²²²² Art. 52: „Przymus wobec państwa w postaci groźby lub użycia siły.

Traktat jest nieważny, jeżeli jego zawarcie zostało spowodowane przez groźbę lub użycie siły z pogwałceniem zasad prawa międzynarodowego, wyrażonych w Kartce Narodów Zjednoczonych”.

²²²³ J. Sandorski, *Polnisch-deutsche...*, s. 52.

²²²⁴ *Idem*, *Nieważność...*, s. 65, 67.

²²²⁵ *Idem*, *Zrzeczenie...*, s. 150.

²²²⁶ *Idem*, *Polnisch-deutsche...*, s. 52.

²²²⁷ *Idem*, *Zrzeczenie...*, s. 147.

²²²⁸ *Idem*, *Znaczenie...*, s. 39.

²²²⁹ *Idem*, *Polnisch-deutsche...*, s. 52.

na rzecz ZSRR dokonywane dotychczas przez Polskę na warunkach ulgowych²²³⁰. J. Sandorski wskazuje, że w Umowie z dnia 16 sierpnia 1945 r. ZSRR wymusił na Polsce dostawy węgla w wysokości od 8 do 13 mln ton rocznie po cenach dziesięciokrotnie niższych od cen na rynku międzynarodowym²²³¹. Powiązanie rozliczeń z tytułu odszkodowań wojennych z dostawami węgla mocno osłabiało gospodarczą sytuację Polski²²³². B. Musiał wskazuje, że gdyby Polska sprzedała na rynkach światowych węgiel dostarczany w latach 1946-1953 na rzecz ZSRR po zaniżonych cenach, uzyskałaby kwotę 836 mln dolarów²²³³.

W. Gontarski stwierdza, że Oświadczenie z dnia 23 sierpnia 1953 r. jest aktem nieważnym *ab initio* z uwagi na zastosowanie przymusu wobec polskich władz²²³⁴. Również J. Sandorski eksponuje fakt istnienia prawnomiędzynarodowych podstaw do postawienia zarzutu nieważności Oświadczenia²²³⁵. M. Muszyński także uważa, że Oświadczenie nie powoduje żadnych prawnych skutków w płaszczyźnie międzynarodowej i należy je traktować jedynie jako akt polityczny²²³⁶. Pogląd na temat nieważności *ab initio* Oświadczenia z 1953 r. należy uznać za w pełni uzasadniony²²³⁷.

5.5. Skutki nieważności Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r.

Oświadczenie z dnia 23 sierpnia 1953 r. było nieważne *ab initio*, a zatem nie wywarło skutków prawnych²²³⁸. Prawo międzynarodowe nie określa terminu, w którym jest możliwe skuteczne podniesienie zarzutu nieważności. J. Sandorski zauważa, że nadal istnieje możliwość zgłoszenia zarzutu nieważności Oświadczenia, gdyż nie uległ on przedawnieniu²²³⁹. J. Eckert przyznaje wprawdzie, że Oświadczenie może być nieważne, jeżeli doszło do jego złożenia pod przymusem. J. Eckert dodaje jednak, że Polska miała potwierdzić wobec rządu RFN zrzeczenie się odszkodowań wojennych, zawierając Układ z dnia 7 grudnia 1970 r. między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków²²⁴⁰.

Dnia 22 września 2004 r. Rząd RFN oświadczył, że Oświadczenie z dnia 23 sierpnia 1953 r. odnosiło się do całych Niemiec²²⁴¹. T. Schweisfurth eksponuje okolicz-

²²³⁰ *Idem*, *Zrzeczenie...*, s. 147.

²²³¹ *Idem*, *Znaczenie...*, s. 39-40.

²²³² J. Dołęga, Ł. Kulesa, R. Tarnogórski, *op. cit.*, s. 159.

²²³³ B. Musiał, *Niemieckie...*, s. 76.

²²³⁴ W. Gontarski, *Polsko-niemieckie stosunki absurdalne*, Rzeczpospolita z dnia 23 września 2004 r., s. C3.

²²³⁵ J. Sandorski, *Polnisch-deutsche...*, s. 46.

²²³⁶ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 61-62, 69, 72.

²²³⁷ P. Sobański, *Problematyka prawna przejęcia niemieckich majątków przez państwo polskie*, Administracja. Teoria – dydaktyka – praktyka, Nr 3, 2007, s. 201-202.

²²³⁸ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 41.

²²³⁹ *Idem*, *Zrzeczenie...*, s. 152.

²²⁴⁰ *Idem*, *Znaczenie...*, s. 38.

²²⁴¹ M. Hartwig, *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 2004*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 66, 2006, s. 1043.

ność, jakoby Polska potwierdziła obowiązywanie zrzeczenia odszkodowań wobec całych Niemiec w trakcie negocjacji nad Układem z dnia 7 grudnia 1970 r.²²⁴². To stanowisko odzwierciedla oceny propagowane przez niemieckie środowiska polityczne i naukowe od momentu, gdy zostały nawiązane w 1970 r. polsko-niemieckie stosunki dyplomatyczne²²⁴³. Podczas rokowań nad Układem z dnia 7 grudnia 1970 r. delegacja polska miała potwierdzić taką interpretację rezygnacji z odszkodowań wojennych²²⁴⁴. Negocjacje nad Układem z dnia 7 grudnia 1970 r. trwały od lutego do października 1970 r. i obejmowały 6 rund na szczeblu wiceministrów. Bez szczególnych pełnomocnictw może stać się wiążące oświadczenie wygłoszone przez głowę państwa, szefa rządu lub ministra spraw zagranicznych. Każda inna osoba uprawniona do złożenia oświadczenia powinna mieć pełnomocnictwo. S. Hambura powątpiewa w potwierdzenie zrzeczenia się w 1970 r. odszkodowań wobec Niemiec²²⁴⁵. M. Muszyński zaprzecza, jakoby Polska zrzekła się wówczas odszkodowań²²⁴⁶.

Bezwzględna nieważność aktu jednostronnego jest czynnikiem wyłączającym możliwość powoływania się na milczącą zgodę jako okoliczność konwalidującą akt²²⁴⁷. M. Kałduński wskazuje, że milcząca zgoda (acquiescence) jest równoznaczna z milczącym uznaniem okazywanym przez jednostronne postępowanie państwa, które inne państwo może odbierać jako wyrażenie zgody²²⁴⁸. W ocenie J. Sandorskiego Polska mogłaby zrezygnować z odszkodowań, składając tylko i wyłącznie nowe oświadczenie wobec Rządu RFN²²⁴⁹.

W ocenie J. Eckerta argumentacji na rzecz braku ważności Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r. należy przeciwstawić zachowanie polskiego Rządu po 1990 r.²²⁵⁰ K. Lankosz uważa, że powołując się na nieważność Oświadczenia, Polska popadłaby w sprzeczność i naruszyłaby zasadę estoppel²²⁵¹. Zasada estoppel ma istotne znaczenie w prawie międzynarodowym²²⁵². Zasada estoppel nie pozwala państwu odnosić się do okoliczności sprzeczne z poprzednimi oświadczeniami lub czynno-

²²⁴² T. Schweisfurth, *Reparationen...*, s. 10.

²²⁴³ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 45.

²²⁴⁴ C. Hofhansel, *Multilateralism, German foreign policy and Central Europe*, Routledge, New York 2005, s. 56.

²²⁴⁵ Szerzej: S. Hambura, *Reparacje...*; S. Hambura, *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 152-153.

²²⁴⁶ M. Muszyński, *Opinia...*, s. 163-164.

²²⁴⁷ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 40-41.

²²⁴⁸ M. Kałduński, *Naruszenie normy krajowej przy wyrażaniu woli związania się traktatem. Podejście prawnomiędzynarodowe*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 2, 2007, s. 58.

²²⁴⁹ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 40-41.

²²⁵⁰ J. Eckert, *op. cit.*, s. 25-26.

²²⁵¹ K. Lankosz, *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, *Przegląd Sejmowy*, Nr 4, 2005, s. 148.

²²⁵² T. Franck, *Equity in International Law*, [w:] *Perspectives on International Law*, red. N. Jasentuliyana, Kluwer Law International, London 1995, s. 25.

ściami²²⁵³. J. Sandorski podnosi, że na zasadę estoppel, tj. zasadę „nie zaprzeczania sobie”, można się powołać, gdy czyn został dokonany przez kompetentny organ państwa i zaakceptowany przez drugie państwo, które opierając się na tym czynnie podjęło własne działanie²²⁵⁴. J. Sandorski ze względu na bezwzględną nieważność Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r. neguje możliwość powołania się przez RFN na argument opierający się na zasadzie estoppel²²⁵⁵.

Dnia 10 września 2004 r. Sejm podjął Uchwałę²²⁵⁶ w sprawie odszkodowań wojennych od Niemiec na rzecz Polski²²⁵⁷. Uchwała została zgodnie przyjęta przy jednym głosie wstrzymującym²²⁵⁸. Inicjatorem Uchwały był poseł A. Macierewicz²²⁵⁹. Uchwała z dnia 10 września 2004 r.²²⁶⁰ była reakcją na żądania Powiernictwa Pruskiego dotyczące zapłaty odszkodowań dla Niemców²²⁶¹. Powiernictwo Pruskie domagało się rekompensaty za utracone w Polsce majątki prywatne po II wojnie świa-

²²⁵³ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 40-41.

²²⁵⁴ *Idem*, *Opieka dyplomatyczna a międzynarodowa ochrona praw człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006, s. 247.

²²⁵⁵ *Idem*, *Znaczenie...*, s. 40-41.

²²⁵⁶ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 września 2004 r. w sprawie praw Polski do niemieckich reparacji wojennych oraz w sprawie bezprawnych roszczeń wobec Polski i obywateli polskich wysuwanych w Niemczech (M. P. z 2004 r. Nr 39, poz. 678).

²²⁵⁷ J. Kranz, *Polen und Deutschland: getrennte oder gemeinsame Wege der Geschichtsbewältigung? Juristisch-politische Bemerkungen aus polnischer Sicht, Gesprächskreis Geschichte, Heft 61*, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn 2005, s. 14.

²²⁵⁸ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 31.

²²⁵⁹ S. Hambura, *Roszczenia przesiedleńców z perspektywy niemieckiej [w:] Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 136.

²²⁶⁰ Tekst Uchwały brzmi: „*Sejm Rzeczypospolitej Polskiej świadomy roli prawdy historycznej i elementarnej sprawiedliwości w stosunkach polsko-niemieckich:*

- 1) stwierdza, iż Polska nie otrzymała dotychczas stosownej kompensaty finansowej i reparacji wojennych za olbrzymie zniszczenia oraz straty materialne i niematerialne spowodowane przez niemiecką agresję, okupację, ludobójstwo i utratę niepodległości przez Polskę; Sejm Rzeczypospolitej Polskiej wzywa Rząd Rzeczypospolitej Polskiej do podjęcia stosownych działań w tej materii wobec Rządu Republiki Federalnej Niemiec;
- 2) oświadcza, że Polska nie ponosi żadnych zobowiązań finansowych wobec obywateli Republiki Federalnej Niemiec wynikających z II wojny światowej i jej następstw;
- 3) wzywa Rząd do jak najszybszego przedstawienia opinii publicznej szacunku strat materialnych i niematerialnych poniesionych przez Państwo Polskie i jego obywateli w wyniku II wojny światowej;
- 4) apeluje do władz Republiki Federalnej Niemiec o uznanie bezzasadności i bezprawności niemieckich roszczeń odszkodowawczych przeciwko Polsce oraz o zaprzestanie kierowania obywateli niemieckich na drogę sądową lub administracyjną przeciwko Polsce; Sejm Rzeczypospolitej Polskiej wzywa Rząd Rzeczypospolitej Polskiej do podjęcia zdecydowanych kroków w sprawie definitywnego uznania przez Republikę Federalną Niemiec ewentualnej odpowiedzialności odszkodowawczej za szkody poniesione przez obywateli niemieckich wskutek przesiedleń i utraty majątku ludności po II wojnie światowej wynikających z postanowień Umowy Poczdamskiej oraz wskutek późniejszych procesów repatriacyjnych”.

²²⁶¹ J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 123.

towej²²⁶². W Polsce istniały obawy, że ze strony Powiernictwa Pruskiego zostaną podniesione roszczenia²²⁶³. W Uchwale z dnia 10 września 2004 r. Sejm domagał się, aby Rząd podjął wobec RFN zdecydowane kroki mające na celu doprowadzenie do uzyskania odszkodowań dla Polski. Argumentem podniesionym w Uchwale był brak dotychczasowego otrzymania stosownej kompensaty finansowej od Niemiec za zniszczenia Polski podczas wojny. Sejm apelował o uznanie przez RFN bezzasadności i bezprawności roszczeń niemieckich ofiar przymusowych wysiedleń. Uchwała z dnia 10 września 2004 r. nie wiązała Rządu. Uchwałę należy traktować jako manifestację o charakterze politycznym²²⁶⁴. Uchwała z dnia 10 września 2004 r. została poddana szerokiej krytyce ze strony środowiska politycznego RFN. Uchwale zarzucano brak podstaw prawnych do podnoszenia roszczenia przez Polskę²²⁶⁵. T. Schweisfurth ocenił Uchwałę jako odpowiedź na roszczenia Powiernictwa Pruskiego i inicjatywę utworzenia Centrum przeciwko Wypędzeniom w Berlinie²²⁶⁶. Zdaniem E. Kleina Uchwała była niedorzeczna w świetle prawa²²⁶⁷. A. Bielawska zauważa, że E. Steinbach porównała Uchwałę do żądań wysiedlonych Niemców²²⁶⁸. Dnia 13 września 2004 r. Rząd RFN oświadczył, że kwestia odszkodowań wojennych na rzecz Polski została ostatecznie uregulowana²²⁶⁹.

Dnia 20 września 2004 r. Liga Polskich Rodzin wniosła projekt Uchwały w sprawie uznania Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r. za nieobowiązujące²²⁷⁰. Propozycja Ligi Polskich Rodzin pozostała wyłącznie w sferze projektu²²⁷¹. Premier M. Belka i Minister Spraw Zagranicznych W. Cimoszewicz krytycznie odnieśli się do koncepcji podjęcia działań wobec Niemiec w sprawie odszkodowań wojennych²²⁷². Minister W. Cimoszewicz uznał, że prawo międzynarodowe wymaga bezwzględnego podporządkowania się Oświadczeniu z 1953 r.²²⁷³ Dnia 19 października 2004 r. Rząd uznał, że nie będzie obciążać stosunków polsko-niemieckich proble-

²²⁶² A. Pawlicka, *Polsko-niemieckie rozjazdy*, Przekrój z dnia 31 sierpnia 2006 r., s. 38.

²²⁶³ D. Keil, *75 Jahre erlebte Zeitgeschichte: Aus dem Nachlass herausgegeben von Marc Zirlewagen*, Books On Demand, Norderstedt 2015, s. 238; J. Schmidt-Jevtic, *Polityka niemieckiej socjaldemokracji względem Polski*, Biuletyn Niemiecki, Nr 7, 2010, s. 6.

²²⁶⁴ A. Wolff-Powęska, *Destrukcyjna dialogu polsko-niemieckiego. Uwarunkowania, konsekwencje*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 2, 2006, s. 301; J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 31.

²²⁶⁵ M. Muszyński, *Skuteczność...*, s. 44-45.

²²⁶⁶ T. Schweisfurth, *Reparationen...*, s. 10.

²²⁶⁷ E. Klein, *Gutachten...*, s. 54.

²²⁶⁸ A. Bielawska, *op. cit.*, s. 195.

²²⁶⁹ M. Hartwig, *Völkerrechtliche... 2004*, s. 1042.

²²⁷⁰ Projekt z dnia 20 września 2004 r. Uchwały Sejmu w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą <[http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/0/BDAB8C6B188495DCC1256F41003654EF/\\$file/3315-x.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/0/BDAB8C6B188495DCC1256F41003654EF/$file/3315-x.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²²⁷¹ A. Wolff-Powęska, *Destrukcyjna...*, s. 301.

²²⁷² J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 31.

²²⁷³ W. Gontarski, *Polsko-niemieckie...*, s. C3.

mami związanymi z odszkodowaniami wojennymi²²⁷⁴. Kwestię możliwości dochodzenia od RFN należnych Polsce odszkodowań wojennych należy traktować jako otwartą. Nadal istnieje możliwość skutecznego podnoszenia roszczeń odszkodowawczych pod adresem RFN²²⁷⁵. Warto zauważyć, że po kilkunastu latach odżyła w Polsce debata polityczna, której przedmiotem jest kwestia domagania się przez Polskę odszkodowań wojennych od Niemiec za straty związane z II wojną światową. Dnia 6 września 2017 r. ukazała się „Opinia prawna w sprawie możliwości dochodzenia przez Polskę od Niemiec odszkodowania za szkody spowodowane przez drugą wojnę światową w związku z umowami międzynarodowymi”, której autorem jest R. Jastrzębski. Wykonanie opinii zlecił Poseł A. Mularczyk (Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”). Zlecenie zostało przyjęte przez Biuro Analiz Sejmowych dnia 12 lipca 2017 r. Z wniosków opinii z dnia 6 września 2017 r. wynika fakt, że Polsce przysługują nadal roszczenia odszkodowawcze od RFN.

Dnia 29 września 2017 r. został utworzony Parlamentarny Zespół ds. Oszacowania Wysokości Odszkodowań Należnych Polsce od Niemiec za Szkody Wyrządzone w trakcie II Wojny Światowej. Do zadań Zespołu należy m.in. analiza i gromadzenie dokumentacji dotyczącej wysokości oraz trybów dochodzenia odszkodowania za szkody wyrządzone Polsce w trakcie II wojny światowej; oszacowanie wysokości szkód poniesionych przez Polskę w wyniku działań wojennych i okupacji niemieckiej, a także analiza prawnych możliwości dochodzenia od Niemiec odszkodowań za szkody wyrządzone Polsce w trakcie wojny.

6. Krytyka polskich wywłaszczeń niemieckich majątków jako niezgodnych z międzynarodową ochroną własności prywatnej

M. Krzyżanowska-Mierzevska wskazuje, że z niemieckich pozycji prawnych wynika niezgodność dokonanych po II wojnie światowej wywłaszczeń niemieckich majątków prywatnych z podstawowymi zasadami prawa międzynarodowego²²⁷⁶. S. Wenk traktuje przejście niemieckiego mienia jako przekroczenie ze strony Polski kompetencji w zakresie administracji²²⁷⁷. W ocenie E. Kleina, z uwagi na brak odszkodowania, przy wywłaszczeniach doszło do naruszenia prawa międzynarodowego *sub modo*, tj. przez sposób dokonania wywłaszczeń. E. Klein neguje możliwość

²²⁷⁴ D. Matelski, *Zabiegi Trzeciej Rzeczypospolitej o restytucję z Niemiec dziedzictwa kultury polskiej utraconego do 1945 roku*, Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy, Tom 4, 2012, s. 145.

²²⁷⁵ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 41; P. Sobański, *Problematyka...*, s. 202.

²²⁷⁶ M. Krzyżanowska-Mierzevska, *Problem wywłaszczonej własności w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i jego odniesienie do niemieckich roszczeń majątkowych wobec Polski* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 336.

²²⁷⁷ S. Wenk, *Das konfiszierter deutsche Privatvermögen in Polen und der Tschechoslowakei. Die Rechtslage nach Abschluß des deutsch-polnischen und deutsch-tschechoslowakischen Nachbarschaftsvertrages*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1993, s. 84.

wywłaszczenia majątków obywateli niemieckich jako cudzoziemców²²⁷⁸. Zdaniem K.-H. Böckstiegela nie istnieją wyjątki od zasady niedyskryminowania cudzoziemców przy dokonywaniu wywłaszczeń²²⁷⁹.

P. Ł. Andrzejewski wskazuje, że suwerenna władza państwowa i system prawa polskiego ukształtowały zgodnie z prawem międzynarodowym prawa rzeczowe na terytoriach, które weszły w skład Polski po II wojnie światowej²²⁸⁰. Zdaniem M. Muszyńskiego, mimo że w Polsce uznaje się obowiązywanie zasad prawa międzynarodowego dotyczących ochrony majątków cudzoziemców, to podjęte po II wojnie światowej działania wobec majątku wroga zostały wyłączone z ram prawnych postępowania z majątkiem cudzoziemców w czasie pokoju²²⁸¹.

6.1. Wywłaszczenia w państwach socjalistycznych

Jak zauważa J. Kukułka, na świecie zapanowała po II wojnie światowej hegemonia Stanów Zjednoczonych wśród państw kapitalistycznych oraz ZSRR – w obozie socjalistycznym²²⁸². Zimna wojna rozpoczęła się w latach 40-tych XX w.²²⁸³ Konflikt między państwami kapitalistycznymi a komunistyczną Rosją trwał jednak od 1917 r., tj. od Rewolucji Październikowej. Po zwycięstwie Rewolucji nowa władza dokonała w Rosji dalekosiężnych zmian w polityce gospodarczej²²⁸⁴. Wprowadzono centralne sterowanie gospodarką i jej planowanie²²⁸⁵. Teorie K. Marksa o społecznej własności zostały wcielone w życie poprzez upaństwowienie przemysłu i nacjonalizację ziemi rolnej. Przyjęta zgodnie z założeniem ustrojowym koncepcja komunizmu odrzucała bezwzględną ochronę prawa własności prywatnej, w tym mienia cudzoziemców²²⁸⁶.

Podczas II wojny światowej ZSRR przygotowywał załączki nowych rządów w państwach, które znalazły się w radzieckiej strefie wpływów. Armia Czerwona pod hasłem realizacji celów narodowo-wyzwoleńczych faktycznie dążyła do opanowania przez ZSRR państw Europy Środkowo-Wschodniej²²⁸⁷. W państwach, które znalazły się w strefie wpływów ZSRR, wprowadzono rządy partii komunistycznych

²²⁷⁸ E. Klein, *Gutachten...*, s. 7, 37.

²²⁷⁹ K.-H. Böckstiegel, *Die allgemeinen Grundsätze des Völkerrechts über Eigentumsentziehungen*, Walter de Gruyter, Berlin 1963, s. 117.

²²⁸⁰ P. Ł. Andrzejewski, *Jak skutecznie przeciwdziałać bezpodstawnym roszczeniom niemieckim w postępowaniu sądowym. Bezpodstawne roszczenia niemieckie w świetle prawa międzynarodowego i polskiego [w:] Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 99.

²²⁸¹ R. Grzeszczak, *op. cit.*

²²⁸² J. Kukułka, *Historia...*, s. 86.

²²⁸³ M. P. Leffler, D. S. Painter, *op. cit.*, s. 52.

²²⁸⁴ N. Wolf, *Kurze Geschichte der Weltwirtschaft*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 1-3, 2014, s. 12.

²²⁸⁵ G. I. Tunkin, *Theory of International Law*, Harvard University Press, Cambridge 1974, s. 208.

²²⁸⁶ M. Sornarajah, *op. cit.*, s. 32.

²²⁸⁷ S. Sierpowski, *Geneza...*, s. 73-74.

i gospodarce opartą na państwowej własności środków produkcji²²⁸⁸. Komuniści doszli do władzy również w Polsce i w Czechosłowacji²²⁸⁹. W radzieckiej strefie okupacyjnej została przeprowadzona reforma rolna²²⁹⁰. Reforma rolna rozpoczęła się we wrześniu 1945 r.²²⁹¹. W związku z reformą dokonano w latach 1945-1949 konfiskaty prywatnych majątków ziemskich o obszarze ponad 100 ha²²⁹². Wywłaszczone grunty zostały następnie rozdane²²⁹³. Ideologicznym uzasadnieniem istnienia NRD był marksizm-leninizm²²⁹⁴. NRD w 1949 r. przeprowadziła wywłaszczenia majątków prywatnych²²⁹⁵. Nacjonalizacji prywatnego mienia dokonywano we wszystkich państwach socjalistycznych²²⁹⁶.

Suwerenność państw podlega ograniczeniom z uwagi na związanie umowami międzynarodowymi i uczestnictwo w organizacjach międzynarodowych²²⁹⁷. M. Muszyński wskazuje, że zasada suwerenności uległa znacznemu wzmocnieniu po doświadczeniach II wojny światowej²²⁹⁸. Prawo własności było rozpatrywane z punktu widzenia suwerenności państwowej. W oparciu o zasadę suwerenności terytorialnej przeprowadzono w państwach socjalistycznych m.in. nacjonalizację i reformy rolne²²⁹⁹. Reżim panujący w NRD nie respektował praw człowieka²³⁰⁰. Przed 1990 r. również w Polsce jako polityczne uzasadnienie dla norm prawnych obowiązywały idee komunistyczne, które odrzucały koncepcję prawa własności jako jednego z praw człowieka²³⁰¹.

6.2. Doktryna Hulla w prawie międzynarodowym

W ocenie E. Kleina polskie działania wobec niemieckich majątków prywatnych po II wojnie światowej były bezprawną konfiskatą²³⁰². M. Muszyński wskazuje, że pojęcie konfiskaty cechuje się państwowym działaniem w stosunku do majątku pry-

²²⁸⁸ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 345.

²²⁸⁹ R. Luža, *Czechoslovakia between Democracy and Communism [w:] A History of the Czechoslovak Republic, 1918-1948*, red. V.S. Mamatey, R. Luža, Princeton University Press, Princeton 1973, s. 387.

²²⁹⁰ B. Engelmann, *op. cit.*, s. 501.

²²⁹¹ V. Thomas, *op. cit.*, s. 66.

²²⁹² S. Glantz, *Ein Ausgleich für die Konfiskationen der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*, Zeitschrift für offene Vermögensfragen, Nr 2, 1991, s. 58.

²²⁹³ P. Ruggenthaler, *op. cit.*, s. 276.

²²⁹⁴ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 359.

²²⁹⁵ C. Paffrath, *op. cit.*, s. 123.

²²⁹⁶ R. G. Teitel, *Transitional Justice*, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 136.

²²⁹⁷ E. Gellner, *Narody i nacjonalizm*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1991, s. 144.

²²⁹⁸ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 134.

²²⁹⁹ *Idem*, *Skuteczność...*, s. 51.

²³⁰⁰ E. Klein, *Menschenrechte. Stille Revolution des Völkerrechts und Auswirkungen auf die innerstaatliche Rechtsanwendung*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1997, s. 12.

²³⁰¹ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 51.

²³⁰² E. Klein, *Gutachten...*, s. 45.

watnego i brakiem odszkodowania²³⁰³. W doktrynie niemieckiej podnoszono niezgodność dokonanych przez Polskę wywłaszczeń z tzw. doktryną Hulla, która zakazywała państwu dokonywania konfiskat prywatnego mienia²³⁰⁴.

Geneza doktryny Hulla sięga lat 30-tych XX w. W 1937 r. Meksyk znacjonalizował rafinerie ropy naftowej. Sekretarz Stanu Stanów Zjednoczonych C. Hull w skierowanej do rządu Meksyku dnia 31 lipca 1938 r. nocie zażądał dla obywateli amerykańskich odszkodowania spełniającego przesłanki natychmiastowości, odpowiedniości i efektywności (prompt, adequate and effective). W nocie rządu Stanów Zjednoczonych z dnia 31 lipca 1938 r. C. Hull wskazywał, że przejęcie własności bez rekompensaty nie jest wywłaszczeniem, lecz konfiskatą. Meksyk nie mógł przejąć własności amerykańskich obywateli, nie gwarantując przy tym odszkodowania. Państwo nie może bowiem jednostronnie, poprzez wewnętrzne ustawodawstwo, uchybić opartej na rozsądku, słuszności i sprawiedliwości, zasadzie prawa międzynarodowego²³⁰⁵. Doktryna Hulla zezwalała na pozbawienie własności prywatnej jedynie na cele publiczne²³⁰⁶. Państwo dla realizacji swoich zadań w interesie publicznym może wkraczać w prawa osób prywatnych²³⁰⁷. Doktryna Hulla uzależniała wywłaszczenie od zapłaty odszkodowania²³⁰⁸. Odszkodowanie miało być natychmiastowe, odpowiednie i efektywne²³⁰⁹.

Po 1945 r. państwa kapitalistyczne podkreślały obowiązywanie doktryny Hulla. Z kolei państwa komunistyczne opowiadały się za wyłącznym obowiązywaniem prawa wewnętrznego, które umożliwiało wywłaszczenie prywatnego mienia. Obowiązywanie doktryny Hulla potwierdzono dopiero w latach 80-tych XX w. po zawarciu drugiej umowy z Lomé²³¹⁰. Druga umowa z Lomé²³¹¹ została podpisana dnia 31 października 1979 r. i obowiązywała do 1985 r.²³¹² Umowę zawarła EWG z 58 państwami Afryki, obszaru Pacyfiku oraz obszaru Morza Karaibskiego²³¹³. Umowa zapewniała odszkodowania dla inwestycji państw EWG w państwach roz-

²³⁰³ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 60.

²³⁰⁴ Cf. S. Hambura, *Reparacje...*

²³⁰⁵ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 29.

²³⁰⁶ B. A. Wortley, *Expropriation in Public International Law*, Cambridge University Press, Cambridge 1959, s. 24.

²³⁰⁷ R. Dolzer, *Eigentum, Enteignung und Entschädigung im geltenden Völkerrecht*, Springer, Berlin 1985, s. 3.

²³⁰⁸ M. Bors, *Wywłaszczenie pośrednie i postępujące a ochrona inwestora w świetle międzynarodowego prawa inwestycyjnego*, *Studia Iuridica Lublinensia*, Nr 21, 2014, s. 187.

²³⁰⁹ F. Francioni, *Compensation for Nationalisation of Foreign Property: the Borderland between Law and Equity*, *The International and Comparative Law Quarterly*, Volume 24, Issue 2, 1975, s. 255.

²³¹⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 35.

²³¹¹ *Second ACP-EEC Convention signed at Lomé on 31 October 1979* <http://www.epg.acp.int/fileadmin/user_upload/Lome_II.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²³¹² A. Kalicka-Mikołajczyk, *Współpraca finansowa między Wspólnotą Europejską a państwami Afryki, Karaibów i Pacyfiku*, *Przegląd Prawa i Administracji*, Tom LXXIX, 2009, s. 89; C. Cosgrove Twitchett, *Lomé II: a new ACP-EEC agreement*, *The World Today*, Vol. 36, 1980, s. 113

²³¹³ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 41.

wijających się w razie dokonania nacjonalizacji²³¹⁴. W treści umowy nie zawarto wprawdzie normy bezpośrednio chroniącej inwestycje, jednak tego rodzaju ochrona została zapewniona za sprawą klauzuli najwyższego uprzywilejowania. EWG zastosowała to rozwiązanie w umowach z Brazylią, Jugosławią, państwami Ligi Arabskiej, państwami ASEAN. Umowy nie zawierały klauzuli bezpośredniej, lecz potwierdzały wolę ochrony inwestycji przez zagwarantowanie możliwie najlepszych warunków dla inwestowania²³¹⁵.

6.3. Wywłaszczenia dokonywane przez państwa zachodnie po II wojnie światowej

Różnice między praktyką przyjętą w państwach socjalistycznych i w państwach zachodnich w zakresie poszanowania prywatnego mienia wynikały z odmiennych założeń ustrojowych²³¹⁶. M. Muszyński zauważa jednak, że po II wojnie światowej również w państwach kapitalistycznych przeprowadzano nacjonalizację²³¹⁷. Dnia 22 grudnia 1945 r. Wielka Brytania przejęła w brytyjskiej strefie okupacyjnej na własność bez odszkodowania kopalnie węgla, a dnia 20 sierpnia 1946 r. – przemysł stalowy²³¹⁸. Po wygraniu w 1945 r. wyborów przez Partię Pracy (Labour Party), zostały w Wielkiej Brytanii znacjonalizowane elektrownie (1946 r.), gazownie (1948 r.), kopalnie rudy żelaznej i przemysłu stalowego (1949 r.)²³¹⁹. W 1946 r. upaństwowiono Bank Anglii, który odgrywał wiodącą rolę w życiu gospodarczym Wielkiej Brytanii. Polityka nacjonalizacyjna podjęta przez Rząd Partii Pracy wynikała nie tylko z socjalistycznej ideologii Partii Pracy, lecz pozostawała również w związku z trudną sytuacją gospodarczą Wielkiej Brytanii po II wojnie światowej²³²⁰. W przeciwieństwie do Wielkiej Brytanii Stany Zjednoczone były przeciwnikami nacjonalizacji. Stany Zjednoczone położyły natomiast nacisk na rozbicie wielkich przedsiębiorstw, co miało na celu ożywienie konkurencji²³²¹. Nie można zatem mówić o powszechnie obowiązujących po II wojnie światowej standardach nakazujących poszanowanie prywatnej własności²³²².

Doktryna niemiecka powołuje się na istnienie zwyczaju międzynarodowego w aspekcie ochrony majątków prywatnych²³²³. Dla powstania zwyczaju powinny za-

²³¹⁴ Ł. Bartkowiak, *Relacje Unii Europejskiej z państwami Afryki, Karaibów i Pacyfiku*, Rocznik Integracji Europejskiej, Nr 1, 2007, s. 109.

²³¹⁵ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 41.

²³¹⁶ J. G. Lammers, *General principles of law recognized by civilized nations* [w:] *Essays on the Development of the International Legal Order: In Memory of H. F. Van Panhuys*, red. F. Kalshoven, P. J. Kuyper, J. G. Lammers, Sijthoff & Noordhoff, Rockville 1980, s. 55.

²³¹⁷ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 36.

²³¹⁸ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 500.

²³¹⁹ H. Olszewski, M. Zmierzak, *op. cit.*, s. 366.

²³²⁰ H. Zins, *op. cit.*, s. 357-358.

²³²¹ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 501.

²³²² M. Sornarajah, *op. cit.*, s. 29.

²³²³ P. Sobański, *Krytyka stanowiska doktryny niemieckiej w sprawie powojennych wywłaszczeń majątków prywatnych na Ziemiach Odzyskanych*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 1, 2008, s. 114-115.

istnieć dwa elementy, tj. zgodna i utrwalona praktyka (*usus continuus*) oraz przekonania ze strony państw, że zgodna i utrwalona praktyka stanowi prawo (*opinio iuris sive necessitatis*)²³²⁴. Praktyka państw musi być jednolita, reprezentatywna oraz powszechna²³²⁵. M. Muszyński uznaje za błędne doszukiwanie się minimum podobieństwa w praktyce państw w celu potwierdzenia zwyczaju międzynarodowego dotyczącego ochrony majątków prywatnych²³²⁶. Jednolita praktyka państw nie wystarcza do powstania zwyczaju²³²⁷. Praktyka powinna być powszechna, a przy tym uznana za prawo. Nie można doszukiwać się standardu minimalnego²³²⁸.

7. Wywłaszczenia niemieckich majątków dokonywane po II wojnie światowej w poszczególnych państwach

7.1. Wywłaszczenia niemieckich majątków w państwach zachodnich

Zachodnie państwa alianckie dokonały przejęcia niemieckiego mienia, traktując je jako tzw. majątek wroga²³²⁹.

Już podczas I wojny światowej Stany Zjednoczone stworzyły podstawy prawne działań przeciwko majątkom wrogich państw. W 1917 r. wydano Trading with the Enemy Act oraz akty wykonawcze Prezydenta, czyli Executive Orders. W trakcie II wojny światowej, na podstawie Executive Order No. 8389 z dnia 10 kwietnia 1940 r. Prezydent polecił blokadę majątków niemieckich, znajdujących się na terenie Stanów Zjednoczonych²³³⁰. Blokada została potem rozszerzona na państwa europejskie, które dostały się pod okupację niemiecką²³³¹. Była to reakcja F. D. Roosevelta na zaatakowanie Danii i Norwegii²³³². Dodatkowo zabroniono handlu walutą europejską, a wywóz środków płatniczych uwarunkowano otrzymaniem uprzedniej zgody. Po przystąpieniu Stanów Zjednoczonych do II wojny światowej Kongres przyjął dnia 18 grudnia 1941 r. First War Powers Act. Akt ten umożliwił zajmowanie i przekazywanie na rzecz Stanów Zjednoczonych majątków państw neutralnych. Dnia 8 czerwca 1945 r. Prezydent H. Truman wydał Executive Order No. 9567, na

²³²⁴ K. Majchrzak, *op. cit.*, A. Zbaraszewska, *Odpowiedzialność międzynarodowa państwa w pracach kodyfikacyjnych Komisji Prawa Międzynarodowego ONZ*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2018 (w druku, udostępnione przez autorkę), s. 207.

²³²⁵ A. Szpak, *O wykładni...*, s. 78.

²³²⁶ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 43.

²³²⁷ K. Majchrzak, *op. cit.*

²³²⁸ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 43.

²³²⁹ *Ibidem*, s. 246.

²³³⁰ *Ibidem*, s. 153.

²³³¹ S. H. MacIntyre, *Legal Effect of World War II on Treaties of the United States*, Martinus Nijhoff, Hague 1958, s. 236.

²³³² H. R. Reginbogin, *Faces of Neutrality: A Comparative Analysis of the Neutrality of Switzerland and other Neutral Nations during WW II*, Lit Verlag Dr. W. Hopf, Berlin 2009, s. 175.

mocy którego umożliwiono wywłaszczenie prywatnego mienia mieszkańców Niemiec i Japonii²³³³. Dnia 3 lipca 1948 r. Kongres przyjął War Claims Act of 1948²³³⁴. Regulacje aktu przewidywały dokonanie wywłaszczenia niemieckich majątków prywatnych bez odszkodowania²³³⁵. Określono, że dochody z przejętego mienia należy wydać na pokrycie szkód wojennych. Ostatecznie na ten cel w ciągu 6 lat przeznaczono około 175 mln dolarów²³³⁶. Dnia 22 października 1962 r. Prezydent J. F. Kennedy podpisał ustawę, dzięki której określony krąg podmiotów został uprawniony do odszkodowań. Według prawa amerykańskiego odzyskanie utraconego majątku było możliwe po złożeniu skargi do sądu powszechnego lub po zgłoszeniu roszczenia w trybie postępowania administracyjnego²³³⁷.

Przejęcie majątków niemieckich nastąpiło także w Holandii²³³⁸. Podstawą prawną dokonanych wywłaszczeń była królewska Uchwała z dnia 20 października 1944 r., na mocy której niemieckie mienie stało się własnością Holandii bez formalnego przejęcia posiadania i bez konieczności poinformowania dotychczasowych właścicieli majątków²³³⁹. Zawarta w Uchwale definicja majątku została sformułowana na tyle szeroko, że dotyczyła każdego prawa o charakterze gospodarczym²³⁴⁰. Za Niemca uznano każdą osobę fizyczną, która dnia 10 maja 1940 r. lub później posiadała obywatelstwo niemieckie. Uchwała straciła moc prawną dnia 27 lipca 1951 r. Rozpoczęło się wówczas stopniowe przekazywanie majątków niemieckich. Zwrot mienia był możliwy tylko wtedy, kiedy pozostawał w zgodzie z interesem Holandii²³⁴¹.

Podczas II wojny światowej przejęcie majątków niemieckich nastąpiło także w Wielkiej Brytanii²³⁴². W 1939 r. został przyjęty Treading with the Enemy Act²³⁴³. Akt oraz rozporządzenia wydane na jego podstawie przyznały Wielkiej Brytanii uprawnienia do mienia państw wrogich, w tym majątków będących własnością obywateli tych państw²³⁴⁴. W 1949 r. wszedł w życie Distribution of German Enemy Property Act, którego unormowania odnosiły się do niemieckiego mienia²³⁴⁵. Akt z 1949 r. regulował kwestie ściągania, spieniężania i podziału znajdujących się na obszarze brytyjskiej suwerenności niemieckich dóbr pomiędzy wierzycieli długów

²³³³ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 153-154, 156.

²³³⁴ S. D. Murphy, *United States Practice in International Law, Volume 1: 1999-2001*, Cambridge University Press, New York, 2003, s. 154.

²³³⁵ M. Domke, *op. cit.*, s. 553.

²³³⁶ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 157.

²³³⁷ *Ibidem*, s. 159-160.

²³³⁸ J. Kuklík, *Ein internationaler Vergleich der Dekrete als Rechtsform [w:] Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848-1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 247; M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 162.

²³³⁹ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

²³⁴⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 162.

²³⁴¹ *Ibidem*, s. 164.

²³⁴² *Ibidem*, s. 165.

²³⁴³ J. Kuklík, *Do poslední pence*, Karolinum Press, Praha 2007, s. 85.

²³⁴⁴ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 165.

²³⁴⁵ K. Loewenstein, *Staatsrecht und Staatspraxis von Grossbritannien, Band II, Justiz – Verwaltung – Bürgerrechte*, Springer-Verlag, Berlin 1967, s. 256.

niemieckich. Wartość majątku niemieckiego położonego w Wielkiej Brytanii wynosiła około 15 mln funtów. Pojęcie „German enemy property” dotyczyło wszelkich dóbr majątkowych. Akt obowiązywał w Wielkiej Brytanii, w koloniach brytyjskich oraz na terytoriach powierniczych. Regulacje Aktu odnosiły się do majątku państwowego Niemiec i do majątków prywatnych osób, które miały obywatelstwo niemieckie i mieszkały w Niemczech lub w innym państwie będącym z Wielką Brytanią w stanie wojny²³⁴⁶.

7.2. Przejęcie niemieckich majątków w państwach neutralnych

Przejęcie majątków niemieckich zostało dokonane także w państwach neutralnych²³⁴⁷. Alianci określili stanowisko w sprawie majątku niemieckiego znajdującego się w państwach neutralnych w nocy z dnia 1 stycznia 1943 r. Treść noty dotyczyła mienia pochodzącego z państw okupowanych. Nota zawierała ostrzeżenie, że alianci nie uznają żadnych działań odnoszących się do majątków wywiezionych z państw okupowanych. Państwa neutralne przyjęły notę do wiadomości. Rządy Wielkich Mocarstw powtórzyły ostrzeżenie w notach z 22 lutego 1944 r. skierowanych do poszczególnych państw neutralnych. Podczas konferencji w Bretton-Woods w 1944 r. została przyjęta Rezolucja nr VI. Zgodnie z Rezolucją zlecono podjęcie działań wobec państw neutralnych w celu ujawnienia, przejęcia i umożliwienia zwrotu zrabowanego mienia państw okupowanych. W sprawie majątków niemieckich państwa neutralne zostały wezwane do przeszkodzenia w próbach likwidacji majątków dokonywanych przez rząd niemiecki, osoby prywatne lub instytucje. Państwa neutralne miały też ułatwić aliantom przejęcie dóbr niemieckich po zakończeniu wojny²³⁴⁸.

Podczas II wojny światowej nastąpiło zamrożenie majątków niemieckich w Szwajcarii²³⁴⁹. Decyzja Rady Federacji z dnia 16 lutego 1945 r. w sprawie tymczasowego unormowania obrotu płatniczego spowodowała, że działania wobec majątku niemieckiego zostały przeprowadzone przez Szwajcarię jeszcze przed kapitulacją Niemiec. Celem Decyzji stało się zablokowanie, a nie konfiskata, wszystkich majątków niemieckich znajdujących się na terenie Szwajcarii i Wielkiego Księstwa Liechtensteinu. Za obszar Niemiec uważano terytorium niemieckie na dzień 31 grudnia 1937 r. Obywatelami niemieckimi byli mieszkańcy legitymujący się niemieckimi dokumentami. W skład majątku wchodziły m.in. środki płatnicze, złoto, towary, udziały w spółkach, prawa autorskie, renty, emerytury, roszczenia ubezpieczeniowe, prawo użytkowania, nieruchomości oraz inne prawa lub interesy gospodarcze. Decyzja z dnia 16 lutego 1945 r. miała na celu zabezpieczenie roszczeń płatniczych

²³⁴⁶ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 165-166.

²³⁴⁷ O. Böhrer, K. Duden, H. Janssen, *Deutsches Vermögen im Ausland, Band 3*, Bundesministerium der Justiz, Köln 1952, s. 447.

²³⁴⁸ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 171.

²³⁴⁹ R. Ludi, *“Why Switzerland?”: Remarks on a Neutral’s Role in the Nazi Program of Robbery and Allied Postwar Restitution Policy* [w:] *Robbery and Restitution: The Conflict over Jewish Property in Europe*, red. M. Dean, C. Goschler, P. Ther Berghahn Books, New York 2007, s. 182.

osób, które posiadały prawo pobytu lub siedzibę w Szwajcarii i w Niemczech. Kolejnym aktem prawnym była Decyzja Rady Federacji z dnia 29 maja 1945 r. w sprawie obowiązku zgłaszania niemieckich majątków, która umożliwiała wykonanie Decyzji z dnia 16 lutego 1945 r. i uwzględniała w swej treści zaistniałe w Europie zmiany polityczne. Dnia 13 lipca 1945 r. została wydana Decyzja Rady Federacji o blokadzie majątków osób wydalonych. Decyzja pozwoliła na blokadę działalności płatniczej i rozporządzania majątkiem osób wydalonych ze Szwajcarii zgodnie z obowiązującymi ustawami, zobowiązanych do opuszczenia Szwajcarii w trybie administracyjnym oraz posiadających zakaz wjazdu²³⁵⁰.

Dnia 25 maja 1946 r. została zawarta Umowa waszyngtońska²³⁵¹ między Szwajcarią, Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią i Francją²³⁵². Umowa waszyngtońska zobowiązywała Szwajcarię do likwidacji majątku obywateli niemieckich zamieszkałych w Szwajcarii. W Umowie ustalono, że dochód będzie podzielony po połowie między Szwajcarię i trzy Mocarstwa Zachodnie. Umowa nakazywała wypłatę obywatelom niemieckim odszkodowania, które będzie w połowie pokryte przez Szwajcarię, a w drugiej połowie przez Niemcy. Decyzja Rady Federacji z dnia 27 czerwca 1946 r. dotyczyła wykonania ustaleń zawartych w Umowie waszyngtońskiej. W art. 1 Decyzji z dnia 27 czerwca 1946 r. określono, że majątki Niemców zamieszkałych w Niemczech zostaną przejęte przez szwajcarską izbę rozrachunkową i zlikwidowane. Zysk z likwidacji podlegał podziałowi oraz przejściu po połowie przez Szwajcarię i Mocarstwa Zachodnie. Nabywanie likwidowanych majątków przysługiwało jedynie osobom nie mającym niemieckiego pochodzenia. Celem regulacji zawartych w Decyzji było zabezpieczenie, aby majątki nie wróciły do Niemców. Po likwidacji majątków niemieckich dysponowano sumą 500 mln franków szwajcarskich²³⁵³.

Podczas trwających do 1945 r. rokowań Wielkich Mocarstw ze Szwecją Mocarstwa przykładały dużą wagę do uzyskania możliwości przeprowadzenia kontroli majątku niemieckiego położonego na terytorium Szwecji²³⁵⁴. Mienie niemieckie miało zostać zablokowane i zamrożone jako majątek wroga²³⁵⁵. Rokowania dotyczyły wykonania rezolucji z Bretton-Woods z 1944 r. Szwecja w październiku 1944 r. zaostriżyła graniczną kontrolę wwożenia i wyprowadzania majątków²³⁵⁶. Po zakończeniu II wojny światowej zostały wydane w Szwecji ustawy dotyczące majątków niemieckich. Z dnia 29 czerwca 1945 r. pochodzą dwa akty prawne odnoszące się do mienia cudzoziemców położonego w Szwecji, tj. Ustawa o zwrocie niektórych

²³⁵⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 172, 174.

²³⁵¹ Abkommen von Washington, 25. Mai 1946 <<https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19460089/>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²³⁵² J.-F. Bergier, *Switzerland, National Socialism and the Second World War: Final Report*, Pendo Verlag, Zürich 2002, s. 426.

²³⁵³ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 175-177.

²³⁵⁴ *Ibidem*, s. 177.

²³⁵⁵ *Idem*, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 91.

²³⁵⁶ *Idem*, *Przejęcie...*, s. 177.

majątków pochodzących z krajów okupowanych oraz Ustawa dotycząca kontroli niektórych majątków cudzoziemskich. Na podstawie Ustawy dotyczącej kontroli niektórych majątków cudzoziemskich zostało wydane rozporządzenie o zakazie dysponowania majątkiem niemieckim w Szwecji i rozporządzenie o obowiązku zgłaszania majątku do Biura ds. Ucieczki Kapitału. W Oświadczeniu z dnia 5 czerwca 1945 r. Wielkie Mocarstwa ogłosiły przejęcie władzy najwyższej w Niemczech. Wielka Brytania i Stany Zjednoczone skierowały do władz szwedzkich wnioski Wielkiej Czwórki w sprawie przejęcia własności niemieckiej w Szwecji. Władze szwedzkie umożliwiły dostęp do budynków państwowych i niemieckich archiwów. Po podpisaniu Umowy Poczdamskiej pojawiła się kwestia przejęcia pozostałego majątku niemieckiego. Szwecja domagała się podania podstaw prawnych żądanego przejęcia. Wielkie Mocarstwa powołały się na unormowania Ustawy nr 5 Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami²³⁵⁷. Rokowania ze Szwecją trwały od maja 1946 r.²³⁵⁸ Rokowania miały doprowadzić do zawarcia umowy na kształt porozumienia ze Szwajcarią. Wielkie Mocarstwa wykazywały, że nie są jedynie władzą okupacyjną, lecz posiadają władzę najwyższą w Niemczech. Skoro uprzednio rząd niemiecki mógł dysponować za sprawą ustaw dewizowych majątkiem obywateli za granicą, prawo to przysługiwało zgodnie z Oświadczeniem z dnia 5 czerwca 1945 r. Sojuszniczej Radzie Kontroli nad Niemcami. Strony uzgodniły ostatecznie, że majątki niemieckie zostaną zlikwidowane przez Biuro ds. Ucieczki Kapitału. Wyłączony został majątek Niemców mieszkających w Szwecji, o ile jego pochodzenie było legalne i jawne. Strony zastrzegły, że alianci przejmą kwestię zapewnienia odszkodowań właścicielom w zakresie odpowiadającym wartości majątku. Szwecja obawiała się w przyszłości niemieckich roszczeń. Dnia 18 lipca 1946 r. miała miejsce wymiana not między przewodniczącymi delegacji Wielkich Mocarstw i Szwecji, które potwierdzały wynik przeprowadzonych negocjacji w sprawie majątków niemieckich²³⁵⁹. Ostatecznie Szwecja wprawdzie odmówiła państwu sojuszniczym bezpośredniego przekazania niemieckiego mienia, lecz zgodziła się na to, aby obywatel niemiecki posiadający majątek w Szwecji nie został lepiej traktowany niż obywatel niemiecki posiadający na terenie Niemiec majątek, który mógł zostać przejęty na cele odszkodowań wojennych²³⁶⁰.

W Portugalii zajęcie majątków niemieckich odbyło się na podstawie uzgodnień, które zapadły w Bretton-Woods. Dla zaspokojenia roszczeń odszkodowawczych Wielkie Mocarstwa zażądały przekazania złota przetransportowanego przez Niemców na terytorium Portugalii. Reakcją Portugalii było zawarte w Umowie z dnia 21 lutego 1947 r. zobowiązanie do wydania na cele odszkodowań wojennych znajdującego się na terytorium Portugalii majątku niemieckiego o wartości wycenionej na

²³⁵⁷ *Ibidem*, s. 179-180.

²³⁵⁸ M. Lorenz-Meyer, *Safehaven. The Allied Pursuit of Nazi Assets Abroad*, University of Missouri Press, Columbia 2007, s. 231.

²³⁵⁹ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 181-182.

²³⁶⁰ *Ibidem*, s. 183-184.

40-50 mln marek. Odszkodowania miały zostać wypłacone zgodnie z Ustawą z dnia 21 kwietnia 1949 r. Portugalia podjęła jednak osobiście w porozumieniu z Wielkimi Mocarstwami działania w zakresie wydania majątku właścicielom²³⁶¹.

W Hiszpanii podjęto również działania skierowane przeciwko majątkom niemieckim. Dnia 5 kwietnia 1945 r. został wydany Dekret potwierdzający przyłączenie się Hiszpanii do rezolucji z konferencji w Bretton-Woods. Zgodnie z Dekretem zablokowano zarówno majątki niemieckie jak i majątki sprzymierzonych z III Rzeszą państw²³⁶². Między Wielkimi Mocarstwami a Hiszpanią została następnie zawarta dnia 10 maja 1948 r. Umowa dotycząca niemieckiego mienia²³⁶³. W Umowie Hiszpania zobowiązała się do powierzenia majątku niemieckiego pod rząd ustawy wywłaszczeniowej z dnia 23 kwietnia 1948 r., która dopuszczała możliwość wywłaszczenia zgodnie z prawem międzynarodowym oraz w celu zagwarantowania bezpieczeństwa państwa. Po wypłacie odszkodowania była wydawana decyzja wywłaszczeniowa, a majątek wystawiano na otwartą licytację²³⁶⁴.

7.3. Przejęcie niemieckich majątków w państwach będących sojusznikami Niemiec

Państwa alianckie podpisały po II wojnie światowej traktaty pokojowe z państwami będącymi sojusznikami Niemiec: Bułgarią, Rumunią, Węgrami, Włochami i Finlandią²³⁶⁵. Początkowo działania aliantów odnoszące się do niemieckiego mienia w państwach sprzymierzonych z III Rzeszą zostały dokonane niezależnie od ich woli. Traktaty z Bułgarią, Rumunią, Węgrami, Włochami i Finlandią zawierały identyczne klauzule, w których pokonane państwa uznawały prawo ZSRR w odniesieniu do całości położonego na ich terytoriach majątku niemieckiego²³⁶⁶.

Finlandia zabezpieczyła niemieckie mienie na podstawie wydanego dnia 10 października 1944 r. Rozporządzenia nr 688/44. Następnie Finlandia wydała niemieckie majątki na rzecz ZSRR. Przekazania mienia dokonano w oparciu o Ustawę nr 410/46 z dnia 1 czerwca 1949 r., która wykonywała postanowienia Umowy Poczdamskiej i była zgodna z treścią art. 26 Traktatu pokojowego z dnia 10 lutego 1947 r.²³⁶⁷

Trudności z przejściem niemieckiego mienia pojawiły się na Węgrzech²³⁶⁸. Węgry odmówiły wydania majątków niemieckich ZSRR. Stany Zjednoczone zażądały od Węgier dokonania na rzecz ZSRR zapłaty kwoty 45 mln dolarów tytułem odszkodowania za majątki niemieckie. Węgry uiszczyły żadaną kwotę²³⁶⁹.

²³⁶¹ *Ibidem*, s. 184.

²³⁶² *Ibidem*, s. 184-185.

²³⁶³ J. Dołęga, Ł. Kulesa, R. Tarnogórski, *op. cit.*, s. 184.

²³⁶⁴ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 185.

²³⁶⁵ M. Domke, *op. cit.*, s. 541; A. Koryn, *Kwestia federacji na Balkanach i w basenie dunajskim po II wojnie światowej*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 2, 1998, s. 99.

²³⁶⁶ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 187.

²³⁶⁷ *Ibidem*.

²³⁶⁸ *Idem*, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 95.

²³⁶⁹ *Idem*, *Przejęcie...*, s. 188.

Austria została potraktowana inaczej niż pozostałe państwa sprzymierzone z Niemcami. Alianci wyszli z założenia, że III Rzesza dokonała aneksji Austrii przemocą²³⁷⁰. Podjęto jednak działania zmierzające do likwidacji więzi majątkowych między Austrią i Niemcami²³⁷¹. Niemieckie mienie zostało przekazane Austrii²³⁷². Austrię zobowiązano do nieoddawania mienia niemieckim osobom fizycznym i prawnym oraz do niepodnoszenia roszczeń przeciwko Niemcom²³⁷³. Uregulowanie kwestii niemieckiego mienia nastąpiło w niemiecko-austriackiej Umowie Majątkowej z dnia 15 czerwca 1957 r. W ocenie M. Muszyńskiego wzajemnego zwrotu dóbr między Austrią a Niemcami dokonano w 90 %²³⁷⁴.

Likwidację niemieckiego mienia znajdującego się we Włoszech umożliwiły regulacje zawarte w Traktacie pokojowym z dnia 10 lutego 1947 r., na podstawie których Włochy zostały zobligowane do ułatwienia przejęcia majątków niemieckich. M. Muszyński wskazuje, że o mieniu osób prywatnych zdecydowano na podstawie umowy podobnej do umów zawartych z państwami neutralnymi²³⁷⁵.

Przejęcie niemieckiego mienia zostało także dokonane w państwach Dalekiego Wschodu: w Japonii i Syjamie²³⁷⁶. W memorandum Najwyższego Komendanta Sił Alianckich z dnia 13 września 1945 r. zażądano od Japonii konfiskaty majątków obywateli następujących państw: Niemiec, Włoch, Bułgarii, Finlandii, Rumunii i Węgrów. Dnia 13 października 1945 r. Japonia otrzymała kolejne memorandum, w którym określono, że właścicielami majątków niemieckich zostają zwycięskie państwa sojusznicze. Dekret nr 252/50 z dnia 5 sierpnia 1950 r. nakazywał kontrolę i przejęcie niemieckich majątków. W Traktacie pokojowym z dnia 28 kwietnia 1952 r. Japonia zobligowała się do podjęcia koniecznych środków w celu zabezpieczenia korzystania z majątków niemieckich Wielkim Mocarstwom zgodnie z postanowieniami Umowy Poczdamskiej. W Japonii nastąpiło zlikwidowanie mienia o wartości 25 mln marek niemieckich. W Syjamie majątek niemieckich przedsiębiorstw został przejęty przez powołany na podstawie Ustawy z dnia 13 września 1945 r. komitet, w którego skład wchodził przedstawiciel Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych²³⁷⁷. Następnie dokonano zwrotu mienia obywateli niemieckich zamieszkałych na stałe w Syjamie²³⁷⁸.

²³⁷⁰ C. P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, Allen & Unwin, Boston 1984, s. 422; K. Banasik, *Rozrachunek z nazizmem i zwalczanie neonazizmu w Austrii*, Prokuratura i Prawo, Nr 7-8, 2012, s. 200.

²³⁷¹ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 189.

²³⁷² *Idem*, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 96.

²³⁷³ *Idem*, *Przejęcie...*, s. 189.

²³⁷⁴ *Idem*, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 97.

²³⁷⁵ *Idem*, *Przejęcie...*, s. 191.

²³⁷⁶ J. Sandorski, *Nieważność...*, s. 58.

²³⁷⁷ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 188.

²³⁷⁸ *Idem*, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 96.

7.4. Umowa Paryska z dnia 14 stycznia 1946 r.

Mocarstwa Zachodnie zawarły dnia 14 stycznia 1946 r. w Paryżu z pozostałymi 15 zachodnimi państwami sojusznicznymi Umowę²³⁷⁹ w sprawie reparacji niemieckich, w sprawie utworzenia Międzypaństwowej Komisji Reparacyjnej i o zwrocie złota²³⁸⁰. Była to tzw. Umowa Paryska²³⁸¹. Umowa Paryska regulowała kwestię pobierania odszkodowań z zachodniej strefy okupacyjnej²³⁸². W Umowie przydzielono każdemu z państw procentowy udział w odszkodowaniach²³⁸³. W Umowie zostały ustalone reguły zaliczenia przejętych dotychczas majątków niemieckich na poczet odszkodowań wojennych²³⁸⁴. Odszkodowania podzielono na dwie kategorie. Do kategorii A należały głównie niemieckie majątki prywatne, zaś kategoria B obejmowała m.in. wyposażenie zakładów produkcyjnych, statki²³⁸⁵. Stronom Umowy przyznano stałe udziały procentowe z obu kategorii²³⁸⁶. Art. 6 Umowy Paryskiej dotyczył niemieckiego mienia położonego poza granicami Niemiec²³⁸⁷. Zgodnie z art. 6 ust. A Umowy sygnatariusze zostali zobowiązani do zatrzymania i rozdysponowania niemieckich majątków w granicach władzy suwerennej²³⁸⁸. Miało to nastąpić według uznania danego państwa²³⁸⁹. Omawiana regulacja wykluczała powrót mienia do byłych właścicieli niemieckich²³⁹⁰.

Umowa Paryska nie zawierała szczegółowego katalogu szkód, podlegających odszkodowaniom²³⁹¹. W art. 2 Umowy zawarto zapis, że Umowa nie rozsądza ostatecznie żadnych praw stron dotyczących odszkodowań, a jedynie stanowi potwier-

²³⁷⁹ Agreement on reparation from Germany, on the establishment of an Inter-Allied Reparation Agency and on the restitution of monetary gold, 14 January 1946 <http://www.mzv.cz/jnp/en/foreign_relations/archiv/second_world_war_and_its_impact/documents/agreement_on_reparation_from_germany.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²³⁸⁰ L. Douglas, *Trial as Documentary: Images of Eichmann [w:] Lessons and Legacies VII. The Holocaust in International Perspective*, red. D. Herzog, Northwestern University Press, Evanston 2006, s. 385.

²³⁸¹ M. Domke, *op. cit.*, s. 542.

²³⁸² W. Veith, *Die deutschen Auslandsschulden nach der Regelung des Pariser Reparationsabkommens*, *Neue Juristische Wochenschrift*, Nr 2, 1951, s. 63; K. Lankosz, *op. cit.*, s. 145.

²³⁸³ H. Rumpf, *Die deutsche Frage und die Reparationen*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 33, 1973, s. 346.

²³⁸⁴ O. Böhmer, K. Duden, H. Janssen, *Deutsches Vermögen im Ausland, Band 1*, Bundesministerium der Justiz, Köln 1951, s. 10.

²³⁸⁵ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 93.

²³⁸⁶ D. Blumenwitz, *Die Fragen...*, s. 68.

²³⁸⁷ Lord Kingsland Q.C. [w:] *Gutachten zu den Benes-Dekreten und zum Beitritt der Tschechischen Republik zur Europäischen Union*, red. J. A. Frowein, U. Bernitz, Lord Kingsland Q.C., Luxemburg 2002 <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET\(2002\)323934_DE.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET(2002)323934_DE.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²³⁸⁸ J. Sandorski, *Nieważność...*, s. 58.

²³⁸⁹ M. Nadelmann, *Local Enemy Assets and the Paris Agreement on Reparation*, *American Journal of International Law*, Nr 46, 1946, s. 813.

²³⁹⁰ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 93.

²³⁹¹ S. Hambura, *Reparacje...*

dzenie przyjęcia ustalonego przez strony podziału odszkodowań²³⁹². Umowa nie regulowała ostatecznie kwestii odszkodowań wojennych²³⁹³. W ocenie M. Muszyńskiego Umowa posiadała wiele niedoskonałości formalnych, w tym nie wyjaśniała treści pojęcia wrogich majątków²³⁹⁴.

7.5. Układ Przejściowy z dnia 26 maja 1952 r.

Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Francja zawarły z RFN dnia 26 maja 1952 r. Traktat w sprawie regulacji kwestii wynikłych z wojny i okupacji, zwany Układem Przejściowym²³⁹⁵. Negocjacje nad Układem trwały od 1951 r.²³⁹⁶ Układ Przejściowy jest traktatem należącym do pakietu tzw. paktów bońskich²³⁹⁷. Zdaniem W. Gontarskiego Układ należy traktować jako klucz prawny do rozwiązania problemu niemieckich roszczeń odszkodowawczych wobec Polski²³⁹⁸.

Układ Przejściowy zawierał w Części I postanowienia ogólne, wspólne dla wszystkich części Układu²³⁹⁹. W Części III Układu unormowano problematykę tzw. zwrotu wewnętrznego, odnoszącego się do majątków ofiar narodowosocjalistycznego prześladowania. W Części IV przewidziano odszkodowania dla osób prześladowanych z uwagi na poglądy polityczne, rasę, wiarę lub światopogląd, które poniosły z tego tytułu szkody osobowe bądź majątkowe²⁴⁰⁰. W Części V zostały uregulowane sprawy restytucji zewnętrznej, tj. zwrotu mienia odebranego na terenach okupowanych państw przez Niemców pod przymusem²⁴⁰¹.

Do odszkodowań wojennych odnosiła się Część VI Układu. J. Kranz zauważa, że skoro Część IV poświęcono odszkodowaniom za prześladowania narodowosocjalistyczne, a Część VI – odszkodowaniom wojennym, to nie potraktowano tych kwestii jako identycznych²⁴⁰². W myśl art. 1 ust. 1 Części VI zagadnienie odszkodowań wojennych miało zostać uregulowane w traktacie pokojowym zawartym między Niemcami i ich przeciwnikami z okresu II wojny światowej bądź wcześniej na podstawie umów dotyczących odszkodowań. Do czasu ostatecznego uregulowania

²³⁹² M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 93.

²³⁹³ I. Seidl-Hohenveldern, *Reparations after World War II* [w:] *Encyclopedia of Public International Law*, red. R. Bernhardt, North Holland, Amsterdam 2000, s. 180.

²³⁹⁴ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 195.

²³⁹⁵ Vertrag zur Regelung aus Krieg und Besatzung entstandener Fragen, „Überleitungsvertrag”, 26. Mai 1952 <<http://www.hackemesser.de/ueberleitungsvertrag.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²³⁹⁶ K. Heßdörfer, *Die Entschädigungspraxis im Spannungsfeld von Gesetz, Justiz und NS-Opfern* [w:] *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland*, red. L. Herbst, C. Goschler, R. Oldenbourg, München 1989, s. 248.

²³⁹⁷ J. Sandorski, *Nieważność...*, s. 58.

²³⁹⁸ W. Gontarski, *Niemieckie roszczenia odszkodowawcze, czyli o stawianiu historii na głowie...*, Prawo Europejskie w Praktyce, Nr 10, 2007 <http://www.krzysztofkopec.pl/dokumenty/rep_woj_ekspert_gontarski.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²³⁹⁹ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 97.

²⁴⁰⁰ S. Hambura, *Reparacje...*

²⁴⁰¹ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 98.

²⁴⁰² J. Kranz, *Rokowania...*, s. 13.

odszkodowań przewidziano obowiązywanie pozostałych przepisów Części VI Układu. Na mocy art. 2 Części VI nastąpiło zawieszenie stosowania Ustawy nr 5 Sojuszniczej Rady Kontroli Niemiec²⁴⁰³.

W. Gontarski wskazuje, że Układ Przejściowy potwierdził legalność wywłaszczeń majątków dokonanych przez Mocarstwa Zachodnie jako władze okupacyjne²⁴⁰⁴. Celem zawarcia Układu było również wyraźne zablokowanie potencjalnych niemieckich roszczeń odnoszących się do wywłaszczonych majątków. Wynika to z art. 3 Części VI Układu. Art. 3 ust. 1 Części VI odmówił RFN możliwości podnoszenia w przyszłości zarzutów przeciwko działaniom wywłaszczeniowym. Art. 3 ust. 3 Części VI traktował o niedopuszczalności skarg i roszczeń przeciwko nowym właścicielom majątków²⁴⁰⁵. W art. 5 Części VI RFN zobowiązała się do wypłaty odszkodowań osobom, których własność przejęto na podstawie środków określonych w art. 2 i 3 Części VI²⁴⁰⁶. W art. 3 ust. 2 Części IX Układu Przejściowego wprowadzono unormowanie zakazujące RFN popierania i podnoszenia roszczeń kierowanych przeciwko Mocarstwom Zachodnim, ich obywatelom oraz organizacjom działającym w ich imieniu, w odniesieniu do działań wobec majątków niemieckich, które nastąpiły między dniem 5 czerwca 1945 r. i dniem wejścia w życie Układu Przejściowego. Jak wynika z art. 3 ust. 3 Części IX Układu, RFN została zobowiązana do określenia zakresu zaspokojenia roszczeń wynikających ze szkód okupacyjnych, które nie uległy dotychczas zaspokojeniu na mocy Ustawy nr 47 Wysokiej Komisji Alianckiej²⁴⁰⁷.

W ocenie M. Muszyńskiego zastrzeżenie zawarte w art. 1 ust. 1 zd. 1 Części VI Układu Przejściowego wskazuje, że zmiana polityki Mocarstw Zachodnich w kwestii niemieckiej wynikała z ewolucji politycznego podejścia do RFN. Układ Przejściowy jest dowodem na przemianę dawnego wroga w sojusznika i partnera dokonaną na przełomie lat 40-tych i 50-tych XX w. Mocarstwa Zachodnie złągodziły stanowisko w sprawie odszkodowań wojennych od RFN, co miało umożliwić szybką odbudowę zniszczonej gospodarki niemieckiej. W tym celu rozpoczęto m. in. realizację Planu Marshalla²⁴⁰⁸.

W Części V Układu Przejściowego RFN została zobowiązana do odszukania i zwrotu dóbr kultury, biżuterii, srebra stołowego i mebli zabytkowych, które zostały wywiezione przez III Rzeszę z okupowanych państw²⁴⁰⁹. Zgodnie z art. 5 Czę-

²⁴⁰³ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 198.

²⁴⁰⁴ W. Gontarski, *Niemieckie...*

²⁴⁰⁵ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 14.

²⁴⁰⁶ M. Muszyński, *Prawnomiędzynarodowe...*, s. 99.

²⁴⁰⁷ Allied High Commission Law No 47, Compensation for Occupation Damages, 8 February 1951 <<http://images.library.wisc.edu/History/EFacs/GerRecon/omg1951March/reference/history.omg-1951march.i0030.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁴⁰⁸ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 204.

²⁴⁰⁹ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 87.

ści V wśród państw uprawnionych do uregulowanej w Części V Układu restytucyjnej zewnętrznej została wymieniona również Polska²⁴¹⁰.

7.6. Zawieranie przez państwa sojusznicze traktatów z RFN

Układ Przejściowy stworzył dla RFN możliwość zawierania z poszczególnymi państwami sojusznicznymi umów dwustronnych, dotyczących przyszłego statusu przejętych uprzednio majątków niemieckich. J. Sandorski wskazuje, że Układ Przejściowy uprawnił RFN do podjęcia negocjacji w sprawie zwrotu majątków na rzecz byłych właścicieli bądź uzyskania kwot pochodzących ze sprzedaży majątków pod warunkiem zapłaty przez RFN na rzecz państwa dokonującego zwrotu ryczałtowej kwoty podlegającej zaliczeniu na poczet odszkodowań wojennych²⁴¹¹. Państwa, które dokonały wywłaszczeń niemieckiego mienia, mogły swobodnie dysponować przedmiotem wywłaszczenia, w tym dokonać jego zwrotu²⁴¹².

RFN zawarła umowy z licznymi państwami zachodnimi normujące kwestie odszkodowań z tytułu prześladowań nazistowskich. Umowy, które dotyczyły zwrotu majątku niemieckiego, były ściśle związane z umowami odszkodowawczymi. Gdy dokonywano zwrotu niemieckich majątków prywatnych, to w tej samej umowie lub w odrębnej, ale związanej w kontekście politycznym z poprzednią umową, regulowano równolegle sprawę zamiennego świadczenia odszkodowawczego ze strony RFN. M. Muszyński zauważa, że była to ewidentna zamiana świadczeń. Ta zasada podkreśla związany z odszkodowaniami wojennymi cel, jaki miało przejęcie niemieckiego mienia po II wojnie światowej²⁴¹³. Jako przykłady zawieranych przez RFN umów majątkowych można wskazać umowy dwustronne podpisane z Holandią w 1952 r. i w 1960 r.²⁴¹⁴. Dnia 10 września 1952 r. RFN zawarła w Luksemburgu umowę z Izraelem²⁴¹⁵. Umowa dotyczyła skutków II wojny światowej²⁴¹⁶. RFN zobowiązała się do zapłaty na rzecz Izraela kwoty 3 mld marek²⁴¹⁷. RFN zgodziła się także na wypłacenie kwoty 450 mln marek na rzecz Conference on Jewish Material Claims against Germany²⁴¹⁸. Umowa umożliwiła normalizację stosunków między RFN i Izraelem²⁴¹⁹.

²⁴¹⁰ Szerzej na temat zastosowania uregulowań Układu Przejściowego do odszkodowań wojennych należnych Polsce w Rozdziale III 11.2.

²⁴¹¹ J. Sandorski, *Nieważność...*, s. 58.

²⁴¹² P. Sobański, *Problematyka...*, s. 199.

²⁴¹³ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 217-218.

²⁴¹⁴ *Ibidem*, s. 215.

²⁴¹⁵ H. G. Hockerts, *Wiedergutmachung in Deutschland. Eine historische Bilanz 1945-2000*, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, Nr 2, 2001, s. 178.

²⁴¹⁶ Y. Auerbach, *The Role of Reconciliation [w:] From Conflict Resolution to Reconciliation*, red. Y. Bar-Siman-Tov, Oxford University Press, Oxford 2003, s. 166.

²⁴¹⁷ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 213.

²⁴¹⁸ *Idem*, *Świadczenia...*, s. 225.

²⁴¹⁹ S. Stein, M. Lewy, *Von Einzigartigkeit über Normalität zu Staatsräson: 50 Jahre diplomatische Beziehungen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 6, 2015, s. 3.

Niektóre państwa zwróciły majątki obywatelom niemieckimi w naturze bądź w formie dochodu z likwidacji. Państwa te nie były jednak okupowane przez III Rzeszę i nie doznały strat majątkowych w związku z II wojną światową²⁴²⁰. Działania przeciwko majątkom niemieckim zostały częściowo wzruszone lub złagodzone m. in. w Pakistanie, Portugalii, Szwajcarii i Szwecji. Decyzje poszczególnych państw dotyczące zwrotu na rzecz RFN niemieckich majątków należy traktować jako przejaw ich jednostronnej i suwerennej woli. Decyzje podejmowano po uprzednio dokonanych wywłaszczeniach²⁴²¹.

J. Sandorski podkreśla, że Mocarstwa Zachodnie przerzuciły na RFN ciężar zagwarantowania odszkodowań na rzecz obywateli niemieckich, którzy utracili majątki prywatne w związku z pobieraniem odszkodowań wojennych²⁴²².

7.7. Zmiana polityki mocarstw zachodnich wobec RFN

Francja, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i RFN podpisały dnia 22 listopada 1949 r. w Petersbergu porozumienia²⁴²³, które dopuszczały RFN do Międzynarodowej Władzy Ruhry²⁴²⁴. Porozumienia zezwalały w określonym zakresie na rozwój budownictwa okrętowego w RFN²⁴²⁵. Na mocy porozumień zakończono proces dekartelizacji w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec²⁴²⁶. Nastąpiło również wstrzymanie demontaży niemieckich fabryk zbrojeniowych w zachodnich strefach okupacyjnych²⁴²⁷. W ocenie J. Kukułka po zawarciu porozumień petersberskich zostało faktycznie zakończone pobieranie odszkodowań wojennych, mimo że formalnie kwestia odszkodowań była przedmiotem dyskusji w następnych latach²⁴²⁸. Porozumienia z dnia 22 listopada 1949 r. należy oceniać jako oznakę zmiany polityki Mocarstw Zachodnich wobec RFN²⁴²⁹. E. Cziomer wskazuje, że porozumienia zezwalały na uczestnictwo RFN w organizacjach międzynarodowych²⁴³⁰. W latach 50-tych XX w. państwa Europy Zachodniej zaczęły zacieśniać stosunki z RFN²⁴³¹. J. Kranz zauważa, że polegało to na stopniowym włączaniu RFN w polityczne, wojskowe oraz gospodarcze struktury Europy Zachodniej²⁴³².

²⁴²⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 218.

²⁴²¹ *Ibidem*, s. 238.

²⁴²² J. Sandorski, *Nieważność...*, s. 58.

²⁴²³ Petersberger Abkommen, 22. November 1949 <<http://www.konrad-adenauer.de/dokumente/vertraege/petersberger-abkommen>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁴²⁴ E. von Puttkamer, *op. cit.*, s. 465.

²⁴²⁵ J. Kukułka, *Historia...*, s. 78.

²⁴²⁶ J. Eckert, *op. cit.*, s. 22-23.

²⁴²⁷ T. Schweisfurth, *Reparationen...*, s. 10.

²⁴²⁸ J. Kukułka, *Historia...*, s. 78.

²⁴²⁹ W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 325.

²⁴³⁰ E. Cziomer, *Stanowisko...*, s. 18.

²⁴³¹ E. Sandschneider, *Deutsche Außenpolitik: eine Gestaltungsmacht in der Kontinuitätsfalle*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 10, 2012, s. 5.

²⁴³² J. Kranz, *Rokowania...*, s. 2.

Francja starała się chronić swe interesy wobec RFN²⁴³³. Francuski Minister Spraw Zagranicznych R. Schuman wystąpił dnia 9 maja 1950 r. z projektem wspólnej koordynacji francuskiej i niemieckiej produkcji stali i wydobycia węgla²⁴³⁴. Projekt, zwany Planem Schumana, zakładał usunięcie barier celnych oraz zespolenie rynku produkcji stali i węgla w sześciu państwach: Belgii, Holandii, Francji, Luksemburgu, RFN i we Włoszech²⁴³⁵. Plan Schumana przewidywał utworzenie Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali²⁴³⁶. Plan był motywowany obawą Francji przed Niemcami²⁴³⁷. Dnia 18 kwietnia 1951 r. w Paryżu został podpisany przez Francję, RFN, Włochy, Belgię, Holandię i Luksemburg Traktat o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali²⁴³⁸, zwany Traktatem Paryskim. Parlamenty wszystkich państw, które podpisały Traktat Paryski, ratyfikowały go między październikiem 1951 r. a czerwcem 1952 r. W lipcu 1952 r. Traktat wszedł w życie²⁴³⁹. Traktat zapoczątkował proces powstawania Wspólnoty Europejskiej. Utworzona za sprawą Traktatu Paryskiego Europejska Wspólnota Węgla i Stali określana jest także jako Unia Montañska (Montanunion)²⁴⁴⁰. Warto podkreślić, że Stany Zjednoczone popierały integrację europejską²⁴⁴¹.

R. Czulda zauważa, że w 1948 r. Francja, godząc się na utworzenie na obszarze trzech zachodnich stref okupacyjnych niemieckiego rządu federalnego, wykluczyła przy tym możliwość militaryzacji Niemiec²⁴⁴². Jeszcze we wrześniu 1950 r. podczas sesji Rady NATO minister spraw zagranicznych Francji sprzeciwiał się militaryzacji RFN²⁴⁴³. Dnia 26 października 1950 r. Premier Francji R. Pleven przedstawił przed Zgromadzeniem Narodowym projekt Europejskiej Wspólnoty Obronnej²⁴⁴⁴. Plan Plevena dotyczył utworzenia armii europejskiej oraz powołania Europejskiego Ministra Obrony²⁴⁴⁵. Armia europejska miała składać się z kontyngentów narodowych²⁴⁴⁶.

²⁴³³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 78.

²⁴³⁴ U. Pfeil, *Zur Bedeutung des Élysée-Vertrags*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 1-3, 2013, s. 3.

²⁴³⁵ J. Kukułka, *Historia...*, s. 78.

²⁴³⁶ M. Mikołajczyk, *Europa w koncepcjach generała de Gaulle'a [w:] II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 315.

²⁴³⁷ W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 327.

²⁴³⁸ Vertrag über die Gründung der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl, 18. April 1951 <http://www.cvce.eu/de/obj/vertrag_uber_die_grundung_der_europaischen_gemeinschaft_fur_kohle_und_stahl_paris_18_april_1951-de-11a21305-941e-49d7-a171-ed5be548cd58.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁴³⁹ U. Schneider, *Die Rechte und Pflichtenstellung des Unionsbürgers. Der Beginn einer europäischen Staatsangehörigkeit?*, Lit Verlag, Münster 2000, s. 1; A. Krasnowolski, *op. cit.*, s. 6; J. Kukułka, *Historia...*, s. 78.

²⁴⁴⁰ G. Dufour, *Europa im Kleinen: Grenzüberschreitende Kooperation am Beispiel Lothringen*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 1-3, 2013, s. 44; A. Krasnowolski, *op. cit.*, s. 6.

²⁴⁴¹ B. Mucha-Leszko, *op. cit.*

²⁴⁴² R. Czulda, *Wielka Brytania wobec militaryzacji Niemiec (1945–1950)*, *Przegląd Historyczno-Wojсковy*, Nr 2, 2013, s. 94.

²⁴⁴³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 78.

²⁴⁴⁴ W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 325.

²⁴⁴⁵ C. Gifford, *The Making of Eurosceptic Britain: Identity and Economy in a Post-imperial State*, Ashgate Publishing Company, Burlington 2008, s. 32.

²⁴⁴⁶ J. Baylis, *op. cit.*, s. 63.

W armii obejmującej także jednostki niemieckie nie przewidywano kompetencji dowódczych i decyzyjnych dla żołnierzy niemieckich. Celem planu Plevena było zapobieżenie utworzeniu niemieckiej armii narodowej i jednocześnie wykorzystanie potencjału wojskowego RFN²⁴⁴⁷. Projekt Europejskiej Wspólnoty Obronnej odnosił się do państw znajdujących się w obrębie wpływów NATO²⁴⁴⁸. Armia europejska miała być przydatna dla powstrzymania ewentualnej agresji ze strony ZSRR²⁴⁴⁹.

Podczas sesji Rady NATO, która odbyła się w dniach 18-19 grudnia 1950 r. w Brukseli, przyjęto plan remilitaryzacji RFN²⁴⁵⁰. Wielka Brytania obawiała się ewentualnego przejścia kontroli nad RFN przez ZSRR oraz zakładała brak możliwości obrony linii Renu bez zachodniemieckiego udziału²⁴⁵¹. Dnia 2 maja 1951 r. w Strasburgu RFN została członkiem Rady Europy²⁴⁵². Dnia 26 maja 1952 r. Kanclerz RFN Konrad Adenauer i ministrowie Mocarstw Zachodnich: Dean Acheson, Anthony Eden oraz Robert Schuman podpisali w Bonn Układ Ogólny o stosunkach między RFN a trzema mocarstwami²⁴⁵³, zwany Układem Generalnym (Generalvertrag)²⁴⁵⁴. Układ nosił także nazwę Układu Niemieckiego (Deutschlandvertrag)²⁴⁵⁵. Wraz z Układem Niemieckim Francja, Stany Zjednoczone, Wielka Brytania podpisały z RFN dnia 26 maja 1952 r. łącznie cztery tzw. układy bońskie²⁴⁵⁶.

Układ Niemiecki znosił statut okupacyjny RFN²⁴⁵⁷. Warto zauważyć, że zniesienie statutu stało się celem Kanclerza RFN K. Adenauera już na przełomie lat 1950-1951²⁴⁵⁸.

²⁴⁴⁷ J. Kukułka, *Historia...*, s. 78.

²⁴⁴⁸ M. Salewski, *Die Europäische Verteidigungsgemeinschaft (EVG) – Geschichte und Vision [w:] Deutschlandvertrag und Pariser Verträge: Im Dreieck von Kaltem Krieg, deutscher Frage und europäischer Sicherheit*, red. H. Timmermann, Lit Verlag, Münster 2003, s. 20.

²⁴⁴⁹ R. Czulda, *op. cit.*, s. 109.

²⁴⁵⁰ J. Kukułka, *Historia...*, s. 78.

²⁴⁵¹ R. Czulda, *op. cit.*, s. 97-98.

²⁴⁵² H. Winkel, *Die Wirtschaft im geteilten Deutschland 1945-1970*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1974, s. 66.

²⁴⁵³ Vertrag über die Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und den Drei Mächten, „Deutschlandvertrag”, 26. Mai 1952 <<http://www.documentarchiv.de/brd/dtlvertrag.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁴⁵⁴ K. von Beyme, *The German Constitutional Court in an Uneasy Triangle between Parliament, Government and the Federal Laender [w:] Constitutional Justice, East and West: Democratic Legitimacy and Constitutional in Post-Communist Europe in A Comparative Perspective*, red. W. Sadurski, Kluwer Law International, New York 2002, s. 106.

²⁴⁵⁵ M. Howarth, *Stationen zum Deutschlandvertrag: Vom Besatzungs-Statut zur Erlangung der Souveränität [w:] Deutschlandvertrag und Pariser Verträge: Im Dreieck von Kaltem Krieg, deutscher Frage und europäischer Sicherheit*, red. H. Timmermann, Lit Verlag, Münster 2003, s. 53.

²⁴⁵⁶ Szerzej: T. Kurtz, *Das Oberste Rückerstattungsgericht in Herford: Eine Untersuchung zu Vorgeschichte, Errichtung und Einrichtung eines internationalen Revisionsgerichts in Deutschland*, Walter de Gruyter GmbH & Co KG, Berlin 2014, s. 79-80.

²⁴⁵⁷ T. Schweisfurth, *Deutschland – noch immer ein besetztes Land [w:] Völkerrecht – Recht der Internationalen Organisationen – Weltwirtschaftsrecht. Festschrift für Ignaz Seidl-Hohenveldern*, red. K.-H. Böckstiegel, H.-E. Folz, J. M. Mössner, K. Zemanek, C. Heymann, München 1988, s. 563.

²⁴⁵⁸ J. Klein, *Stationen zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft [w:] Deutschlandvertrag und Pariser Verträge: Im Dreieck von Kaltem Krieg, deutscher Frage und europäischer Sicherheit*, red. H. Timmermann, Lit Verlag, Münster 2003, s. 36.

Po wybuchu wojny w Korei K. Adenauer apelował o przyznanie RFN statusu państwa suwerennego²⁴⁵⁹. Układ Niemiecki likwidował Wysoką Komisję Aliancką. Układ przekazał RFN pełnię władzy w polityce wewnętrznej i zagranicznej, zapowiadając nawiązanie stosunków dyplomatycznych między Mocarstwami Zachodnimi i RFN. Układ zobowiązywał RFN do udziału w armii europejskiej. Zgodnie z treścią Układu wojska Mocarstw Zachodnich miały nadal stacjonować na terytorium RFN do czasu pokojowej normalizacji i zjednoczenia Niemiec, a dowódcy wojsk zachowali prawo podejmowania wszelkich kroków w razie bezpośredniego zagrożenia wojsk, napaści na RFN i Berlin Zachodni lub naruszenia porządku w RFN²⁴⁶⁰. Układ Niemiecki przyznał RFN suwerenność pod warunkiem przystąpienia do Europejskiej Wspólnoty Obronnej²⁴⁶¹. Dnia 27 maja 1952 r., ministrowie spraw zagranicznych Belgii, Francji, Holandii, Włoch, Luksemburga i RFN podpisali w Paryżu układ o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Obronnej²⁴⁶². Przewidziano, że Wspólnota obejmie strony układu²⁴⁶³. Ponadnarodowy charakter organów Wspólnoty był wzorowany na Europejskiej Wspólnocie Węgla i Stali²⁴⁶⁴. Europejska Wspólnota Obronna miała działać w obrębie NATO i zostać podporządkowana dowództwu amerykańskiemu²⁴⁶⁵.

Dnia 27 maja 1952 r. ministrowie spraw zagranicznych Belgii, Francji, Holandii, Włoch, Luksemburga i RFN podpisali w Paryżu również 17 dodatkowych układów i protokołów, z których najważniejszym były: układ o wzajemnej pomocy między Wielką Brytanią i państwami przystępującymi do Europejskiej Wspólnoty Obronnej oraz deklaracja zobowiązująca Wielką Brytanię i Stany Zjednoczone do obrony integralności Europejskiej Wspólnoty Obronnej, do stacjonowania wojsk w Europie Zachodniej i do obrony uprawnień Mocarstw Zachodnich w Berlinie Zachodnim. Wielka Brytania i Stany Zjednoczone nie określiły liczby wojsk stacjonujących na kontynencie europejskim. Mimo że układ o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Obronnej miał obowiązywać przez 50 lat, Wielka Brytania i USA zobowiązały się do stacjonowania wojsk na czas obowiązywania NATO, czyli do 1969 r.²⁴⁶⁶ Układ o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Obronnej nie wszedł w życie, ponieważ dnia 30 sierpnia 1954 r. francuskie Zgromadzenie Narodowe odmówiło jego ratyfikacji²⁴⁶⁷.

W dniach 28 września – 3 października 1954 r. w Londynie odbyła się konferencja z udziałem następujących państw: Belgii, Francji, Holandii, Włoch, Luksemburga, RFN,

²⁴⁵⁹ R. Czulda, *op. cit.*, s. 98.

²⁴⁶⁰ J. Kukułka, *Historia...*, s. 79.

²⁴⁶¹ A. Prost, *Zarys historii Francji w XX wieku*, Universitas, Kraków 1997, s. 86.

²⁴⁶² Vertrag über die Gründung der Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, 27. Mai 1952 <http://www.cvce.eu/de/obj/vertrag_uber_die_grundung_der_europaischen_verteidigungsgemeinschaft_paris_27_mai_1952-de-2af9ea94-7798-4434-867a-36c4a256d0af.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁴⁶³ E. Stadtmüller-Wyborska, *Wspólnota europejska [w:] Proces demokratyzacji Niemiec po 1945 roku. Wybrane zagadnienia*, red. E. Stadtmüller-Wyborska, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1992, s. 104.

²⁴⁶⁴ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 136.

²⁴⁶⁵ J. Kukułka, *Historia...*, s. 79.

²⁴⁶⁶ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 135-136.

²⁴⁶⁷ S. Bielański, *op. cit.*, s. 10.

Stanów Zjednoczonych, Kanady i Wielkiej Brytanii. W trakcie konferencji Francja wyraziła zgodę na przystąpienie RFN do NATO w zamian za zagwarantowanie stałego udziału Wielkiej Brytanii w obronie Europy²⁴⁶⁸. W układzie bońskim z dnia 26 maja 1952 r. został zmieniony zapis o przystąpieniu RFN do Europejskiej Wspólnoty Obronnej na przystąpienie do NATO²⁴⁶⁹. Mocarstwa Zachodnie zdecydowały się utrzymać w mocy ustalenia układu bońskiego w sprawie zakończenia statutu okupacyjnego RFN²⁴⁷⁰. Następnie przedstawiciele uczestniczących w konferencji w Londynie państw spotkali się w Paryżu w dniach 20-23 października 1954 r. Dnia 23 października 1954 r. podpisano układy paryskie²⁴⁷¹. Układy dotyczyły: zniesienia statutu okupacyjnego RFN, praw i obowiązków wojsk Mocarstw Zachodnich na terenie RFN, utworzenia armii RFN, przystąpienia RFN do NATO, stworzenia Unii Zachodnioeuropejskiej z udziałem Francji, Włoch, Belgii, Holandii, Luksemburga, Wielkiej Brytanii i RFN²⁴⁷². RFN została zobowiązana do nieużywania siły w celu zjednoczenia Niemiec lub zmiany istniejących granic oraz do rozwiązywania środkami pokojowymi wszelkich sporów z innymi państwami²⁴⁷³. Francja, Stany Zjednoczone i Wielka Brytania zastrzegły odpowiedzialność Wielkich Mocarstw za Niemcy jako całość²⁴⁷⁴. Mocarstwa Zachodnie przyznały RFN status państwa suwerennego, gwarantując sobie uprawnienia i odpowiedzialność w sprawach dotyczących Berlina i Niemiec jako całości, w tym w odniesieniu do zjednoczenia Niemiec²⁴⁷⁵. Zastrzeżenie dotyczyło także zawarcia traktatu pokojowego z Niemcami²⁴⁷⁶.

A. Klafkowski podkreśla, że układy paryskie z dnia 23 października 1954 r. dokonały remilitaryzacji RFN²⁴⁷⁷. ZSRR sprzeciwiał się remilitaryzacji RFN jako zagrożącej pogłębieniem różnic między dwoma blokami zimnej wojny²⁴⁷⁸. W wyniku podpisania układów RFN została włączona do zachodnioeuropejskiego systemu obronnego²⁴⁷⁹. W ocenie W. Krzyżaniaka przystąpienie RFN do NATO było zwieńczeniem działalności dyplomatycznej Kanclerza RFN K. Adenauera z lat 1949-1955²⁴⁸⁰.

Podpisany dnia 17 marca 1948 r. przez Wielką Brytanię, Francję, Belgię, Holandię i Luksemburg Pakt Brukselski²⁴⁸¹ utworzył Unię Zachodnią²⁴⁸². Unia Zachodnia

²⁴⁶⁸ J. Kukułka, *Historia...*, s. 80.

²⁴⁶⁹ W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 326.

²⁴⁷⁰ E. von Puttkamer, *op. cit.*, s. 453.

²⁴⁷¹ M. Howarth, *op. cit.*, s. 57.

²⁴⁷² E. von Puttkamer, *op. cit.*, s. 448.

²⁴⁷³ J. Kukułka, *Historia...*, s. 80.

²⁴⁷⁴ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 363.

²⁴⁷⁵ A. Daun, *Age um Auge?: Intelligence-Kooperation in den deutsch-amerikanischen Beziehungen*, VS Verlag, Wiesbaden 2011, s. 131.

²⁴⁷⁶ G. Labuda, *op. cit.*, s. 304.

²⁴⁷⁷ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 439.

²⁴⁷⁸ R. Czulda, *op. cit.*, s. 94.

²⁴⁷⁹ E. Stadtmüller-Wyborska, *op. cit.*, s. 104.

²⁴⁸⁰ W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 327.

²⁴⁸¹ Treaty of Economic, Social and Cultural Collaboration and Collective Self-Defence, The Brussels Treaty, 17 March 1948 <http://www.cvce.eu/en/obj/the_brussels_treaty_17_march_1948-en-3467de5e-9802-4b65-8076-778bc7d164d3.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁴⁸² M. Mikołajczyk, *op. cit.*, s. 315.

była pierwszym od czasu II wojny światowej wojskowym sojuszem skierowanym przeciwko ZSRR²⁴⁸³. Unia Zachodnia, której członkiem została RFN, przekształciła się w Unię Zachodnioeuropejską²⁴⁸⁴. Unia Zachodnioeuropejska została powiązana ściśle z NATO²⁴⁸⁵.

Układy paryskie z dnia 23 października 1954 r. doprowadziły do integracji RFN z pozostałymi sygnatariuszami układów w ramach Unii Zachodnioeuropejskiej i NATO²⁴⁸⁶. Układy paryskie zostały ratyfikowane na przełomie lat 1954-1955 i weszły w życie dnia 5 maja 1955 r.²⁴⁸⁷. Tym samym dnia 5 maja 1955 r. RFN stała się suwerennym państwem²⁴⁸⁸.

Dnia 25 marca 1954 r. rząd ZSRR ogłosił oświadczenie w sprawie uznania wewnętrznej i międzynarodowej suwerenności NRD, uchylając kontrolę Wysokiego Komisarza ZSRR nad organami NRD. Rząd NRD zobowiązał się do przestrzegania ustaleń wynikających z Umowy Poczdamskiej.²⁴⁸⁹ NRD uzyskała suwerenność, stając się uzbrojonym sojusznikiem ZSRR²⁴⁹⁰.

Rząd ZSRR odniósł się negatywnie do układów paryskich z 1954 r. w notach, które zostały skierowane do rządów Mocarstw Zachodnich dnia 23 października 1954 r. i dnia 13 listopada 1954 r.²⁴⁹¹ ZSRR i państwa socjalistyczne skrytykowały układy paryskie, oceniając je jako rezygnację z pokojowej regulacji stosunków i stworzenie groźby nowej wojny w Europie. W oświadczeniu ZSRR z dnia 15 stycznia 1955 r. została zawarta propozycja przeprowadzenia ogólnoniemieckich wolnych wyborów i utworzenia rządu ogólnoniemieckiego, aby zawrzeć traktat pokojowy z Niemcami. Propozycja radziecka nie została zaakceptowana przez Mocarstwa Zachodnie²⁴⁹². Po ratyfikacji układów paryskich zawarto dnia 14 maja 1955 r. w Warszawie Układ o Przyjaźni, Współpracy i Pomocy Wzajemnej, zwany Układem Warszawskim. Układ był wielostronnym sojuszem polityczno-wojskowym państw Europy Wschodniej, podpisanym także przez NRD²⁴⁹³.

Włochy, Francja, RFN i państwa Beneluxu przyjęły w 1957 r. Traktaty Rzymskie powołujące do życia Wspólnotę Europejską²⁴⁹⁴ i Euroatom²⁴⁹⁵. Traktaty podpisano dnia 25 marca 1957 r. Traktaty stworzyły podstawy wspólnego rynku oraz

²⁴⁸³ J. Krasuski, *Historia polityczna...*, s. 117.

²⁴⁸⁴ W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 326.

²⁴⁸⁵ E. Stadtmüller-Wyborna, *op. cit.*, s. 104.

²⁴⁸⁶ J. Kukułka, *Historia...*, s. 83.

²⁴⁸⁷ *Ibidem*, s. 80; V. Thomas, *op. cit.*, s. 144.

²⁴⁸⁸ T. Kurtz, *op. cit.*, s. 27.

²⁴⁸⁹ J. Kukułka, *Historia...*, s. 83.

²⁴⁹⁰ J. Krasuski, *Historia Niemiec...*, s. 499.

²⁴⁹¹ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 442.

²⁴⁹² J. Kukułka, *Historia...*, s. 83.

²⁴⁹³ *Ibidem*, s. 85-86.

²⁴⁹⁴ Vertrag zur Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, 25 März 1957 <<http://www.politische-union.de/egv/index.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁴⁹⁵ Vertrag zur Gründung der Europäischen Atomgemeinschaft, 25. März 1957 <<http://www.politische-union.de/eagv/index.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

współpracy w dziedzinie energii atomowej. Traktaty Rzymskie zacieśniły współdziałanie RFN i Francji²⁴⁹⁶.

8. Wywłaszczenia niemieckich majątków w Czechosłowacji

Odrębne omówienie problematyki wysiedleń i wywłaszczeń Niemców dokonanych przez Czechosłowację jest konieczne z uwagi na podobieństwo do działań Polski podjętych wobec obywateli niemieckich po II wojnie światowej²⁴⁹⁷.

Niemieccy wysiedleni próbują dochodzić roszczeń od Czech²⁴⁹⁸. W doktrynie niemieckiej prezentowane są poglądy na temat bezprawności wysiedleń i wywłaszczeń majątków niemieckich w Czechosłowacji²⁴⁹⁹. W ocenie D. Blumenwitza stosunki niemiecko-czeskie mogą ulec normalizacji dopiero po rozwiązaniu kwestii roszczeń wypędzonych Niemców Sudeckich²⁵⁰⁰. Zdaniem E. Kleina wywłaszczeń niemieckich majątków prywatnych dokonanych przez Czechosłowację nie można traktować jako odszkodowań wojennych²⁵⁰¹.

8.1. Geneza Dekretów Benesa

Po wybuchu II wojny światowej powstał w 1940 r. w Londynie czechosłowacki Rząd na Emigracji²⁵⁰². Prezydent E. Benesz dążył do anulowania Układu Monachyjskiego z 1938 r. i podkreślał konieczność restytucji Czechosłowacji w przedmonachyjskich granicach²⁵⁰³. E. Benesz apelował o usunięcie Niemców z Czechosłowacji²⁵⁰⁴.

Po II wojnie światowej Czechosłowacja znalazła się w strefie wpływów ZSRR²⁵⁰⁵. Po powrocie z emigracji Prezydent E. Benesz wydał akty prawne, na mocy których

²⁴⁹⁶ M. Mikołajczyk, *op. cit.*, s. 318; A. Krasnowolski, *op. cit.*, s. 6; J. Baszkiewicz, *Historia...*, s. 721.

²⁴⁹⁷ E. Klein, *Gutachten...*, s. 54.

²⁴⁹⁸ P. Jendroszyk, *Miliardy od Czech*, Rzeczpospolita z dnia 28 listopada 2005 r. s. 9.

²⁴⁹⁹ D. Blumenwitz, *Gutachten*, Würzburg 2002 <http://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/Stellungnahme_zu_Gutachten.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵⁰⁰ *Idem*, *Der Prager Vertrag: Eine Einführung und Dokumentation zum Vertrag vom 11. Dezember 1973 unter besonderer Berücksichtigung des Münchner Abkommens und seiner Auswirkung auf Deutschland als Ganzes*, Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn 1985, s. 154.

²⁵⁰¹ E. Klein, *Gutachten...*, s. 54.

²⁵⁰² J. A. Frowein [w:] *Gutachten zu den Benes-Dekreten und zum Beitritt der Tschechischen Republik zur Europäischen Union*, red. J. A. Frowein, U. Bernitz, Lord Kingsland Q.C., Luxemburg 2002 <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET\(2002\)323934_DE.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET(2002)323934_DE.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵⁰³ J. Rychlik, *From Autonomy to Federation, 1938-68* [w:] *The End of Czechoslovakia*, red. J. Musil, Oxford University Press, New York 1995, s. 188.

²⁵⁰⁴ D. Brandes, *Großbritannien und seine osteuropäische Alliierten 1939-1943. Die Regierungen Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 1988, s. 419.

²⁵⁰⁵ K. Kaplan, *The Short March: Communist Takeover of Power in Czechoslovakia, 1945-48*, C. Hurst & Co., London 1987, s. 13.

przeprowadzono wywłaszczenie majątków prywatnych Niemców Sudeckich oraz Węgrów²⁵⁰⁶.

8.2. Dekrety Benesza

Wysiedlenia Niemców oraz wywłaszczenia majątków osób narodowości niemieckiej uregulowano w licznych czechosłowackich aktach normatywnych, zwanych Dekretami Benesza²⁵⁰⁷. K. Badenheuer wskazuje, że w latach 1940-1945 zostały wydane łącznie 143 Dekrety Benesza, z których około 15 zawierało regulacje dotyczące pozbawienia praw i wywłaszczenia majątków Niemców oraz Węgrów²⁵⁰⁸.

Dnia 19 maja 1945 r. został wydany Dekret nr 5²⁵⁰⁹ o nieważności niektórych aktów cywilnych z czasów niewoli i o narodowym zarządzie nad dobrami Niemców, Węgrów, zdrajców i kolaborantów oraz niektórych organizacji i instytucji²⁵¹⁰. Dnia 21 czerwca 1945 r. został wydany Dekret nr 12²⁵¹¹ o konfiskacie i przyspieszonym podziale mienia Niemców, Węgrów oraz zdrajców i wrogów narodu czeskiego i słowackiego. Wywłaszczeń majątków osób, których dotyczyły Regulacje Dekretu nr 12, dokonano bez odszkodowania²⁵¹². Warto zauważyć, że Dekret nr 5 i Dekret nr 12 weszły w życie przed konferencją poczdamską²⁵¹³.

Dnia 20 lipca 1945 r. został wydany Dekret nr 28²⁵¹⁴ o zasiedlaniu gruntów rolnych Niemców, Węgrów i innych wrogów państwa przez rolników czeskich, słowackich i innych słowiańskich chłopów²⁵¹⁵. Dnia 25 października 1945 r. został

²⁵⁰⁶ D. Blumenwitz, *Gutachten...*

²⁵⁰⁷ R. Grzeszczak, *op. cit.*; P. Rychetský, *Die Dekrete des Präsidenten der Republik aus der Sicht der Gegenwart [w:] Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848–1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 289.

²⁵⁰⁸ K. Badenheuer, *Tatsachen über die Benesch-Dekrete* <http://www.sudeten.de/cms/?download=Benesch-Dekrete_Tatsachen.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵⁰⁹ Dekret des Präsidenten der Republik vom 19. Mai 1945 über die Ungültigkeit einzelner vermögensrechtlicher Aktionen aus der Zeit der Unfreiheit und über die nationale Verwaltung der Vermögenswerte der Deutschen, Madjaren, Verräter und Kollaboranten und einiger Organisationen und Anstalten <<http://www.mittleeuropa.de/bd19450519.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵¹⁰ D. Blumenwitz, *Gutachten...*

²⁵¹¹ Dekret des Präsidenten der Republik vom 21. Juni 1945 über die Konfiskation und beschleunigte Aufteilung des landwirtschaftlichen Vermögens der Deutschen, Madjaren, wie auch der Verräter und Feinde des tschechischen und des slowakischen Volkes <<http://www.mittleeuropa.de/bd19450621.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵¹² M. Czyżniewski, *Teza o zbiorowej odpowiedzialności narodu za wywołanie i skutki wojny na przykładzie Niemców czechosłowackich*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 21, 2009, s. 284; B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 87.

²⁵¹³ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 168.

²⁵¹⁴ Dekret des Präsidenten der Republik vom 20. Juli 1945 über die Besiedlung des landwirtschaftlichen Bodens der Deutschen, der Madjaren und anderer Staatsfeinde durch tschechische, slowakische und andere slawische Landwirte <<http://www.mittleeuropa.de/bd19450720.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵¹⁵ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 168.

wydany Dekret nr 108²⁵¹⁶ o konfiskacie wrogiego mienia i Funduszach Odrodzenia Narodowego²⁵¹⁷. Na mocy regulacji zawartych w Dekrecie nr 108 nieruchomości i majątki ruchome osób narodowości niemieckiej i węgierskiej uległy konfiskacie bez odszkodowania²⁵¹⁸. C. Paffrath wskazuje, że na podstawie przepisów Dekretu nr 108 wywłaszczeniu uległo 1,62 mln ha gruntów rolnych i 1,3 mln ha gruntów leśnych²⁵¹⁹. Wywłaszczenia nie dotknęły osób, które udowodniły zachowanie wierności Czechosłowacji podczas II wojny światowej²⁵²⁰.

Po konferencji poczdamskiej zostały wydane również: Dekret nr 71²⁵²¹ z dnia 19 września 1945 r. o obowiązku pracy osób, które utraciły obywatelstwo czechosłowackie i Dekret nr 126²⁵²² z dnia 27 października 1945 r. o szczególnych oddziałach pracy przymusowej. Dekret nr 71, wprowadzając obowiązek pracy, nawiązywał do postanowień Dekretu nr 33²⁵²³ z dnia 2 sierpnia 1945 r. o obywatelstwie²⁵²⁴. Na podstawie Dekretu nr 33 obywatele czechosłowaccy narodowości niemieckiej tracili obywatelstwo czechosłowackie²⁵²⁵. Regulacje Dekretu nr 126 odnosiły się do unormowań zawartych w Dekrecie nr 16²⁵²⁶ z dnia 19 czerwca 1945 r. o ukaraniu nazistowskich zbrodniarzy, zdrajców i ich pomocników oraz o nadzwyczajnych sądach ludowych²⁵²⁷. W Dekrecie nr 16 określono krąg osób, które zostaną pociągnięte do odpowiedzialności oraz czyny objęte ściganiem²⁵²⁸.

²⁵¹⁶ Dekret des Präsidenten der Republik vom 25. Oktober 1945 über die Konfiskation des feindlichen Vermögens und die Fonds der nationalen Erneuerung <<http://www.mittleuropa.de/bd19451025.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵¹⁷ Lord Kingsland Q.C., *op. cit.*

²⁵¹⁸ K. Badenheuer, *op. cit.*; W. Hippmann, *Vogelfrei und der Heimat beraubt: Die Vertreibung der Sudetendeutschen 1945*, Bachelor + Master Publishing, Hamburg 2014, s. 25.

²⁵¹⁹ C. Paffrath, *op. cit.*, s. 373.

²⁵²⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 169.

²⁵²¹ Dekret des Präsidenten der Republik vom 19. September 1945 über die Arbeitspflicht der Personen, welche die tschechoslowakische Staatsbürgerschaft verloren haben <<http://www.mittleuropa.de/bd19450919.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵²² Dekret des Präsidenten der Republik vom 27. Oktober 1945 über die Zwangsarbeits-Sonderabteilungen <<http://www.mittleuropa.de/bd19451027-2.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵²³ Verfassungsdekret des Präsidenten der Republik vom 2. August 1945 über die Regelung der tschechoslowakischen Staatsbürgerschaft der Personen deutscher und madjarischer Nationalität <<http://www.mittleuropa.de/bd19450802.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵²⁴ M. Muszyński, *Status...*, s. 162.

²⁵²⁵ A. Gattini, *A Trojan Horse for Sudeten Claims? On Some Implications of the Prince of Liechtenstein v. Germany* <<http://www.ejil.org/pdfs/13/2/481.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵²⁶ Dekret des Präsidenten der Republik vom 19. Juni 1945 über die Bestrafung der nazistischen Verbrecher, der Verräter und ihrer Helfershelfer sowie über die außerordentlichen Volksgerichte <<http://www.mittleuropa.de/bd19450619.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵²⁷ B. Frommer, *op. cit.*, s. 61.

²⁵²⁸ P. Łaski, *Refleksje na temat żądań Niemców...*, s. 38.

8.3. Wysiedlenia Niemców z Czechosłowacji

Zorganizowany transfer Niemców Sudeckich z Czechosłowacji rozpoczął się jesienią 1945 r.²⁵²⁹ Podstawą prawną dla wysiedleń były postanowienia Umowy Poczdamskiej. Sojusznicza Rada Kontroli nad Niemcami podpisała w listopadzie 1945 r. w Berlinie porozumienie w sprawie przesiedlenia ludności niemieckiej, z którego wynikało, że cała ludność niemiecka z Czechosłowacji powinna trafić do amerykańskiej strefy okupacyjnej²⁵³⁰. Transfer niemieckiej ludności został oficjalnie zakończony w październiku 1946 r., lecz faktycznie trwał do wiosny 1947 r.²⁵³¹ A. Tucker podaje, że z Czechosłowacji wysiedlono około 3 mln Niemców²⁵³². Tą liczbę potwierdza A. Nowak²⁵³³. W ocenie B. Gafert wysiedlenia dotknęły 3 mln 200 tys. Niemców Sudeckich²⁵³⁴. Z kolei J. T. Gross wskazuje na 2,5 mln wysiedlonych Niemców Sudeckich²⁵³⁵. O 2,5 mln wysiedlonych Niemców mówi też Z. Beneš²⁵³⁶. W czasie wysiedleń przedpoczdamskich 560 tys. Niemców zostało wysiedlonych lub uciekło z Czechosłowacji²⁵³⁷. B. Frommer wskazuje, że wiosną i latem 1945 r. władze Czechosłowacji wysiedliły 660 tys. Niemców²⁵³⁸. A. Bohmann podaje, że po zakończeniu wysiedleń w amerykańskiej strefie okupacyjnej znalazło się 1.445,059 Niemców przybyłych z Czechosłowacji²⁵³⁹.

²⁵²⁹ Z. Beneš, J. Pešek, *Die Durchführung der Zwangsaussiedlung* [w:] *Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848–1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 228.

²⁵³⁰ J. Priban, *Constitutional Symbolism and Political (Dis)continuity: Legal Rationality and Its Integrative Function in PostCommunist Transformations* [w:] *Rethinking the Rule of Law After Communism*, red. A. Czarnota, M. Krygier, W. Sadurski, Central European University Press, New York 2005, s. 315.

²⁵³¹ Z. Beneš, J. Pešek, *op. cit.*, s. 228.

²⁵³² A. Tucker, *Rough Justice: Rectification in Post-authoritarian and Post-totalitarian Regimes* [w:] *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, red. J. Elster, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 285.

²⁵³³ A. Nowak, *Mein Ende des tausendjährigen Reiches: 1945 – Das Jahr meiner vier Leben*, Books On Demand, Norderstedt 2014, s. 290.

²⁵³⁴ B. Gafert, *Vier Phasen von Flucht und Vertreibung – zur Vorgeschichte der Ankunft in der SBZ (1944/45–1947/48)* <http://www.fes.de/magdeburg/pdf/6_10_14_Gafert.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵³⁵ J. T. Gross, *Themes for a Social History of War Experience and Collaboration* [w:] *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, red. I. Deák, J. T. Gross, T. Judt, Princeton University Press, Princeton 2000, s. 22.

²⁵³⁶ Z. Beneš, *Vorwort* [w:] *Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848–1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 8.

²⁵³⁷ Z. Beneš, J. Pešek, *op. cit.*, s. 227.

²⁵³⁸ B. Frommer, *op. cit.*, s. 15.

²⁵³⁹ A. Bohmann, *Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei*, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1975, s. 460.

8.4. Niemiecka ocena zgodności Dekretów Benesa z prawem międzynarodowym

A. Nowak podnosi, że wyjęcie spod prawa, wywłaszczenie i przymusowe wysiedlenie Niemców Sudeckich nastąpiło na skutek polityki E. Benesa²⁵⁴⁰. W ocenie W. Hippmanna Dekrety Benesa były sprzeczne z prawem międzynarodowym²⁵⁴¹. K. Badenheuer uważa, że Dekrety naruszały prawo międzynarodowe z uwagi na dyskryminację Niemców²⁵⁴². W. Fasslabend utrzymuje, że miliony Niemców zostały dotkniętych bezprawiem spowodowanym przyjęciem zasady kolektywnej winy²⁵⁴³. G. Schwan eksponuje okoliczność, że Niemców Sudeckich walczących z narodowym socjalizmem wysiedlono wraz ze zwolennikami Hitlera²⁵⁴⁴.

W ocenie autorów niemieckich o niedopuszczalności przesiedleń Niemców świadczy fakt, że rozpoczęły się przed podpisaniem Umowy Poczdamskiej. Dekrety Benesa były stosowane od razu w formie tzw. dzikich wypędzeń, zwanych odsunamiami²⁵⁴⁵. W trakcie wysiedleń powstały duże straty osobowe Niemców, w tym na skutek zabójstw²⁵⁴⁶. Wobec wysiedlanych Niemców dopuszczano się przestępstw²⁵⁴⁷. Władze czechosłowackie nie reagowały na tego rodzaju ekscesy²⁵⁴⁸. A. Nowak eksponuje, że gwałty, tortury i morderstwa setek tysięcy Niemców Sudeckich pozostały bezkarne²⁵⁴⁹. P. Steinbach traktuje wysiedlenia jako katastrofę i kładzie nacisk na odpowiedzialność sprawców przestępstw popełnianych na szkodę Niemców²⁵⁵⁰. A. Kozeny i G. Gutberlet-Zerbe twierdzą, że tylko nieliczni Niemcy Sudeccy nie doznali zemsty podczas wysiedleń²⁵⁵¹. W ocenie S. Egela, wysiedlenia przedpoczdamskie Niemców Sudeckich były sprzeczne z prawem międzynarodowym i należy je traktować jako ludobójstwo²⁵⁵². Z kolei J. Pauer zaprzecza, jakoby wysiedleniom przyświecał zamiar ludobójstwa²⁵⁵³.

²⁵⁴⁰ A. Nowak, *op. cit.*, s. 290.

²⁵⁴¹ W. Hippmann, *op. cit.*, s. 26

²⁵⁴² K. Badenheuer, *op. cit.*

²⁵⁴³ W. Fasslabend, *Die österreichischen Bemühungen um die Aufhebung der Benesch- und der AVNOJ-Dekrete* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵⁴⁴ G. Schwan, *Zle emocje burzą zaufanie*, Rzeczpospolita z dnia 1 września 2006 r., s. 8.

²⁵⁴⁵ Cf. H. Sundhaussen, *op. cit.*; B. Frommer, *op. cit.*, s. 61.

²⁵⁴⁶ S. Egel, *Sudetendeutsche Passion*, Vrij Historisch Onderzoek, Antwerpen 2003, s. 37.

²⁵⁴⁷ A. Wilde, *Ausprägungen räumlicher Identität in ehemaligen sudetendeutschen Gebieten* <<https://publi.shup.uni-potsdam.de/files/7024/pks59.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵⁴⁸ D. Blumenwitz, *Gutachten...*

²⁵⁴⁹ A. Nowak, *op. cit.*, s. 290.

²⁵⁵⁰ P. Steinbach, *Die Vergegenwärtigung von Verganem. Zum Spannungsverhältnis zwischen individueller Erinnerung und öffentlichem Gedenken*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 3-4, 1997, s. 9.

²⁵⁵¹ A. Kozeny, G. Gutberlet-Zerbe, *Vertreibung aus dem Sudetenland – ein Prozess ohne Richter: ein Zeitzeuge der Vertreibung aus dem Sudetenland schildert Abstürze und Aufstiege*, LIT Verlag, Münster 2008, s. 28.

²⁵⁵² S. Egel, *op. cit.*, s. 38.

²⁵⁵³ J. Pauer, *Moralisch-politischer Dissens in den deutsch-tschechischen Beziehungen* <https://publi.shup.uni-potsdam.de/files/1055/19_sp_pauer.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

Do Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy zawartego między Czechosłowacją a RFN z dnia 27 lutego 1992 r.²⁵⁵⁴ zostały przez strony dołączone listy²⁵⁵⁵. Z treści listów wynika, że Traktat nie zajmuje się sprawami majątkowymi²⁵⁵⁶. W listach do Traktatu z dnia 27 lutego 1992 r. znalazło się takie samo sformułowanie jak w listach ministrów spraw zagranicznych RP i RFN dołączonych do polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z dnia 17 czerwca 1991 r.²⁵⁵⁷ Dla RFN zapis w listach oznaczał potwierdzenie tezy o otwartości kwestii majątkowych²⁵⁵⁸. W grudniu 1995 r. Prezydent RFN R. von Weizsäcker potraktował wysiedlenie Niemców Sudeckich jako rażące naruszenie prawa²⁵⁵⁹. R. Bank wskazuje, że dnia 21 stycznia 1997 r. Czechy we wspólnym czesko-niemieckim oświadczeniu po raz pierwszy uznały za bezprawne wysiedlenie i wywłaszczenie Niemców Sudeckich²⁵⁶⁰.

Podpisana dnia 5 sierpnia 1950 r. w Stuttgarcie Karta Wypędzonych spotkała się w Czechosłowacji z powszechną krytyką²⁵⁶¹. W 2000 r. z okazji 50-tej rocznicy podpisania Karty Wypędzonych Kanclerz RFN G. Schröder oświadczył, że bez uszczerbku dla roszczeń obywateli Czechy i RFN nie będą podejmować kwestii wywłaszczeń dokonanych na podstawie Dekretów Benesza²⁵⁶².

8.5. Opinia prawna dotycząca Dekretów Benesza sporządzona na zlecenie Parlamentu Europejskiego

Przed przystąpieniem Czech i Słowacji do Unii Europejskiej Związek Wypędzonych domagał się unieważnienia Dekretów Benesza²⁵⁶³. J. A. Frowein, U. Bernitz i Lord Kingsland Q.C. sporządzili we wrześniu 2002 r. na zlecenie Parlamentu Europejskiego ekspertyzę, w której dokonano oceny legalności Dekretów Benesza²⁵⁶⁴.

²⁵⁵⁴ Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Tschechischen und Slowakischen Föderativen Republik über gute Nachbarschaft und Freundschaftliche Zusammenarbeit, 27.02.1992 <<http://www.glasnost.de/db/DokAus/92csfr.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵⁵⁵ S. Hambura, *Reparacje...*

²⁵⁵⁶ D. Blumenwitz, *Gutachten...*

²⁵⁵⁷ S. Hambura, *Reparacje...*; szerzej na ten temat w Rozdziale III 10.2.

²⁵⁵⁸ E. Klein, *Gutachten...*, s. 58.

²⁵⁵⁹ J. Pauer, *op. cit.*

²⁵⁶⁰ R. Bank, *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 1997*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 59, 1999, s. 1138.

²⁵⁶¹ K. Kaiserová, *Die Charta der Heimatvertriebenen und die Entwicklung in der Tschechischen Republik* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵⁶² A. Fischer-Lescano, *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland in den Jahren 2000 bis 2002. I. Teil: Allgemeine Fragen des Völkerrechts und Individualrechte*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 64, 2004, s. 214.

²⁵⁶³ K. Szymański, *Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku, a roszczenia niemieckie* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 117.

²⁵⁶⁴ J. A. Frowein, U. Bernitz, Lord Kingsland Q.C. [w:] *Gutachten zu den Benes-Dekreten und zum Beitritt der Tschechischen Republik zur Europäischen Union*, red. J. A. Frowein, U. Bernitz,

J. A. Frowein, odnosząc się do wywłaszczeń majątków niemieckich dokonanych na podstawie Dekretów Benesza, stwierdził, że jest to sprawa całkowicie zakończona. Regulacja art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC nie może mieć zastosowania dla oceny powojennych przejęć majątków. Nie ma potrzeby unieważnienia Dekretów Benesza, aby spełnić wymogi przyjęcia Republiki Czeskiej do Unii Europejskiej. Natomiast po rozszerzeniu Unii Europejskiej wszyscy obywatele muszą mieć jednakowe prawa, także na terytorium Republiki Czeskiej²⁵⁶⁵. U. Bernitz potwierdził stanowisko J. A. Froweina, zgodnie z którym prawo europejskie nie może być podstawą kwestionowania wywłaszczeń dokonanych w latach 1945-1946. Nie można wiązać akcesji Czech z warunkiem zwrotu majątków przejętych na podstawie Dekretów Benesza²⁵⁶⁶. Lord Kingsland Q.C. wskazał, że Dekrety Benesza są ważne i przyniosły trwałe skutki prawne. Na podstawie Dekretów zostały utworzone prawa własności, które aktualnie podlegają ochronie EKPC. Tym samym żadne państwo nie ma kompetencji do podważania Dekretów wydanych w związku z II wojną światową zgodnie z traktatami międzynarodowymi²⁵⁶⁷. Art. 6 Umowy Paryskiej z dnia 14 stycznia 1946 r. przewidywał obowiązek sygnatariuszy umowy, w tym Czechosłowacji, dokonania przejęcia majątków niemieckich jako majątków wroga²⁵⁶⁸. Dekrety Benesza należy interpretować przez pryzmat wydarzeń związanych z II wojną światową i nie mogą one stać się przeszkodą w przystąpieniu Czech do Unii Europejskiej. Lord Kingsland Q.C. uznał gotowość Czech do akcesji²⁵⁶⁹. J. Frowein, U. Bernitz i Lord Kingsland Q.C. zajęli wspólne stanowisko, że Dekrety Benesza nie naruszają w żadnym aspekcie prawa europejskiego, gdyż prawo to nie działa wstecz. Po przystąpieniu Czech do UE Niemcy i obywatele innych państw członkowskich powinni podlegać traktowaniu w sposób jednakowy, wykluczający dyskryminację²⁵⁷⁰.

Ekspertyza J. Froweina, U. Bernitza i Lorda Kingslanda Q.C. miała istotny wpływ na akcesję Czech do UE. W rezolucji Parlamentu Europejskiego z listopada 2002 r. wskazano, że Dekrety Benesza nie są przeszkodą dla przystąpienia Republiki Czeskiej do UE²⁵⁷¹. Dnia 4 kwietnia 2003 r. Rząd RFN oświadczył, że stanowisko Czech wobec dokonanych w 1946 r. wysiedleń niemieckich obywateli nie może wpływać na przyszłe członkostwo w UE²⁵⁷².

Lord Kingsland Q.C., Luxemburg 2002 <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET\(2002\)323934_DE.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET(2002)323934_DE.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵⁶⁵ J. A. Frowein [w:] *Gutachten...*

²⁵⁶⁶ U. Bernitz [w:] *Gutachten zu den Benes-Dekreten und zum Beitritt der Tschechischen Republik zur Europäischen Union*, red. J. A. Frowein, U. Bernitz, Lord Kingsland Q.C., Luxemburg 2002 <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET\(2002\)323934_DE.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET(2002)323934_DE.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵⁶⁷ Lord Kingsland Q.C., *op. cit.*

²⁵⁶⁸ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 246

²⁵⁶⁹ Lord Kingsland Q.C., *op. cit.*

²⁵⁷⁰ J. A. Frowein, U. Bernitz, Lord Kingsland Q.C., *op. cit.*

²⁵⁷¹ T. Bielecki, *Czechy opóźniają Lizbonę*, Gazeta Wyborcza z dnia 23 października 2009 r., s. 15.

²⁵⁷² M. Hartwig, *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 2003*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 65, 2005, s. 769.

8.6. Stanowisko ambasadorów Rosji, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii wobec Dekretów Benesa

Ambasadorowie Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Rosji potwierdzili podczas spotkania w Pradze wobec czeskiego rządu zgodność z prawem międzynarodowym postanowień zawartych w Umowie Poczdamskiej²⁵⁷³. Stanowisko ambasadorów zostało wyrażone dnia 14 lutego 1996 r.²⁵⁷⁴ przy okazji prowadzenia negocjacji między Czechami i RFN nad dwustronnym traktatem²⁵⁷⁵. Dnia 16 lutego 1996 r. ambasador Francji oświadczył, że działania mające swoją podstawę w Umowie Poczdamskiej należy traktować jako zamknięty rozdział historii²⁵⁷⁶.

W ocenie E. Kleina stanowisko Rosji, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii nie potwierdza legalności dokonanych bez odszkodowań wywłaszczeń majątków niemieckich wraz z wysiedleniami²⁵⁷⁷. Dnia 19 lutego 1996 r. ówczesny Minister Spraw Zagranicznych RFN K. Kinkel stwierdził, że wszelkie dotychczasowe rządy RFN traktowały powojenne wysiedlenia Niemców za bezprawne i nie dające się usprawiedliwić postanowieniami Umowy Poczdamskiej²⁵⁷⁸.

Zdaniem J. Barcza i J. A. Froweina Wielkie Mocarstwa, zapytane o zdanie na temat wysiedleń i wywłaszczeń Niemców dokonanych przez Polskę po II wojnie światowej, zajęłyby analogiczne stanowisko jak dnia 14 lutego 1996 r. wobec rządu czeskiego²⁵⁷⁹. Również zdaniem J. Sandorskiego należy w razie konieczności oczekiwać potwierdzenia ze strony Wielkich Mocarstw Umowy Poczdamskiej w odniesieniu do Polski²⁵⁸⁰. C. Mik zauważa, że do zmiany lub odwołania wiążących ustaleń zawartych w Umowie Poczdamskiej potrzebna byłaby zgodna wola wszystkich Wielkich Mocarstw oraz Polski, co praktycznie nie jest realne do uzyskania²⁵⁸¹.

9. Krytyka polskich wywłaszczeń majątków niemieckich łącznie z wysiedleniami

Jak zauważają J. Barcz i J. A. Frowein, RFN zawsze reprezentowała stanowisko, że wysiedlenie ludności niemieckiej z byłych niemieckich obszarów wschodnich

²⁵⁷³ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 14.

²⁵⁷⁴ Teksty oświadczeń ambasady Stanów Zjednoczonych i ambasady Wielkiej Brytanii z dnia 14 lutego 1996 r. zamieszczony w: J. Kranz, *Wysiedlenie...*, s. 67.

²⁵⁷⁵ M. Kunstat, *Czech-German Relations after the Fall of the Iron Curtain*, *Czech Sociological Review*, No. 6, 1998, s. 165.

²⁵⁷⁶ W. Fiedler, „*Soundly based in international law*” – *Die Erklärungen der Westmächte vom 14. und 16. Febr. 1996 zum „Potsdamer Abkommen” und die Reform der Völkerrechtsordnung* <<http://archiv.jura.uni-saarland.de/FB/LS/Fiedler/Fiedler/Aufsaeetze/soundly.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵⁷⁷ E. Klein, *Gutachten...*, s. 50.

²⁵⁷⁸ J. Kranz, *Die Zwangsaussiedlung...*, s. 54.

²⁵⁷⁹ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 14.

²⁵⁸⁰ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 35.

²⁵⁸¹ C. Mik, *op. cit.*, s. 135.

było niezgodne z prawem²⁵⁸². Zdaniem M. Muszyńskiego i K. Raka w historii RFN żadnemu tematowi nie poświęcono tyle czasu, ile sprawie wysiedleń po II wojnie światowej, nazywanych „wypędzeniami” (Vertreibung)²⁵⁸³. W. Borodziej wskazuje, że pojęcie „wypędzenia” obejmuje wszystkie osoby, które opuściły utracone przez Niemcy na skutek zawarcia Umowy Poczdamskiej terytoria, niezależnie od okoliczności wykorzenia. To szerokie pojęcie „wypędzenia” zostało wyznaczone przez prawo i politykę społeczną RFN²⁵⁸⁴. Niemiecy autorzy łączą krytykę wywłaszczeń niemieckich majątków z krytyką wysiedleń ludności cywilnej. W ocenie E. Kleina dokonane przez Polskę wysiedlenia i wywłaszczenia Niemców nie znajdują prawnego usprawiedliwienia²⁵⁸⁵. Zdaniem E. Steinbach wysiedlenie Niemców było wysiedleniem najliczniejszej grupy etnicznej w nowoczesnej historii²⁵⁸⁶.

W przeciwieństwie do wysiedleń ludności niemieckiej po II wojnie światowej, wypędzenia jako działania sprzeczne z prawem międzynarodowym powodują odpowiedzialność państwa dokonującego wypędzeń²⁵⁸⁷. O ile przesiedlenia mają źródło w porozumieniu międzynarodowym, to wypędzenia są czynnościami faktycznymi bez podstawy prawnomiędzynarodowej i z użyciem przemocy²⁵⁸⁸.

RFN zawsze uważała za niezgodne z prawem wysiedlenia ludności niemieckiej z byłych niemieckich obszarów wschodnich i wywłaszczenia prywatnego mienia bez odszkodowania. Z kolei Polska traktowała te działania jako uzasadnione Umową Poczdamską²⁵⁸⁹. W ocenie E. Kleina wypędzenia i konfiskaty doprowadziły do naruszenia prawa międzynarodowego *per se*, tj. samoistnego pogwałcenia prawa. Poszkodowanym osobom i ich spadkobiercom ma zatem nadal przysługiwać tytuł własności²⁵⁹⁰. F. Ermacora twierdzi, że wypędzenia i wywłaszczenia spełniały znamiona czystek etnicznych²⁵⁹¹.

H. Sundhaussen wyróżnia 4 kompleksy etnicznie uwarunkowanych przymusowych migracji w XX w. w Europie: na Bałkanach i w Azji Mniejszej od lat 1912-1913 do podpisania grecko-tureckiej konwencji w Lozannie w 1923 r.²⁵⁹²; w ZSRR w latach 30-tych i 40-tych; na obszarach pomiędzy Morzem Bałtyckim i Morzem Czarnym

²⁵⁸² J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 10.

²⁵⁸³ M. Muszyński, K. Rak, *Kogo...*, s. 43.

²⁵⁸⁴ W. Borodziej, *Historiografia polska o „wypędzeniu” Niemców*, *Studia i Materiały*, Nr 2, 1996, s. 250.

²⁵⁸⁵ E. Klein, *Gutachten...*, s. 6, 32 i n.

²⁵⁸⁶ E. Steinbach, *Deutsche stehen fest an der Seite der Opfer von Vertreibung* <<http://www.erika-steinbach.de/index.php/aktuelles-details/items/deutsche-stehen-fest-an-der-seite-der-opfer-von-vertreibung.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁵⁸⁷ M. Muszyński, K. Rak, *Kogo...*, s. 43.

²⁵⁸⁸ J. Szachułowicz, *op. cit.*, s. 67.

²⁵⁸⁹ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 35.

²⁵⁹⁰ E. Klein, *Gutachten...*, s. 7.

²⁵⁹¹ F. Ermacora, *Das deutsche...*, s. 130.

²⁵⁹² Treaty of Peace with Turkey, 24 July 1923 <http://www.pollitecon.com/html/treaties/Treaty_Of_Peace_With_Turkey.htm> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

nym w latach 1939-1950; w Jugosławii i w państwach utworzonych po rozpadzie Jugosławii w latach 1991-1999²⁵⁹³.

Jak zauważa J. Sandorski, środowiska niemieckich wypędzonych prezentują pogląd, jakoby wywłaszczenia były elementem polityki dyskryminacyjnej, prowadzonej przez państwo polskie²⁵⁹⁴. T. Irmscher podnosi, że wysiedleniom Niemców z Polski towarzyszyła do 1949 r. systematyczna polityka wywłaszczeniowa²⁵⁹⁵. Zdaniem autorów niemieckich, tzw. wypędzenia Niemców po II wojnie światowej pozostawały w sprzeczności z ówczesnym prawem międzynarodowym²⁵⁹⁶. Wywłaszczenia traktowane są jako element polityki ucisku i wypędzenia ludności niemieckiej z Polski²⁵⁹⁷. Zdaniem E. Steinbach można dochodzić odszkodowań od Polski za przesiedlenia Niemców po II wojnie światowej²⁵⁹⁸. N. von Redecker utrzymuje, że istnieją otwarte sprawy polsko-niemieckie, które dotyczą wywłaszczonego po wojnie niemieckiego mienia²⁵⁹⁹.

9.1. Działalność Związku Wypędzonych i Powiernictwa Pruskiego

Jak zauważa J. Gauck, w radzieckiej strefie okupacyjnej, a następnie w NRD obowiązywał zakaz tworzenia organizacji przesiedlonych Niemców²⁶⁰⁰. Organizacje działały natomiast od 1949 r. w zachodnich strefach okupacyjnych²⁶⁰¹. K. Czubocho zauważa, że ziomkostwa przejawiały i przejawiają tendencje rewizjonistyczne a ich członkowie, uważając się za osoby pokrzywdzone i wypędzone, domagają się odszkodowań za majątki pozostawione w Polsce²⁶⁰². Dnia 5 sierpnia 1950 r. organizacje Niemców przesiedlonych po II wojnie z Polski, Czechosłowacji i ZSRR przyjęły w Stuttgarcie Kartę Wypędzonych²⁶⁰³, w której Niemcy zaliczyły się same do narodów najbardziej doświadczonych cierpieniami II wojny światowej²⁶⁰⁴. W Karcie

²⁵⁹³ H. Sundhausen, *op. cit.*

²⁵⁹⁴ J. Sandorski, *Zrzeczenie...*, s. 132.

²⁵⁹⁵ T. H. Irmscher, *op. cit.*, s. 6

²⁵⁹⁶ Cf. E. Klein, *Gutachten...*, s. 41.

²⁵⁹⁷ S. Hambura, *Reparacje...*

²⁵⁹⁸ R. Czarnecki, *Roszczenia niemieckie z punktu widzenia niemieckich polityków [w:] Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 131.

²⁵⁹⁹ N. von Redecker, *Die polnischen Vertreibungsdekrete und die offenen Vermögensfragen zwischen Deutschland und Polen*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2004, s. 39.

²⁶⁰⁰ J. Gauck, *Die Wiedergewinnung der uns möglichen Empathie* <http://www.aussiedlerbeauftragter.de/SharedDocs/Downloads/AUSB/DE/DOD%2003-2015.pdf?__blob=publicationFile> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁰¹ M. Stickler, „*Wir Heimatvertriebenen verzichten auf Rache und Vergeltung*”. *Die Stuttgarter Charta vom 5./6. August 1950 als zeithistorisches Dokument* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁰² K. Czubocho, *Legalność...*, s. 88.

²⁶⁰³ Charta der deutschen Heimatvertriebenen, 5. August 1950 <http://www.sudeten.de/cms/?Historie:Charta_der_deutschen_Heimatvertriebenen> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁰⁴ B. T. Wieliński, *Historycy gromią Bundestag*, Gazeta Wyborcza z dnia 15 lutego 2011 r., s. 1.

potępiono powojenne wysiedlenia Niemców i wprowadzono postulat poszanowania tzw. prawa do ojczystych ziem (Recht auf die Heimat)²⁶⁰⁵. Pod Kartą Wypędzonych podpisali się również byli członkowie SA i oficerowie SS²⁶⁰⁶. M. Dräger zauważa, że w Karcie Wypędzonych z 1950 r. zabrakło wzmianki, że wysiedlenia zostały przeprowadzone w związku z wojną rozpętaną przez III Rzeszę²⁶⁰⁷.

Związek Wypędzonych z siedzibą w Bonn istnieje jako związek stowarzyszeń²⁶⁰⁸. Utworzenie Związku nastąpiło dnia 27 października 1957 r.²⁶⁰⁹. Związek powstał na skutek połączenia licznych organizacji zrzeszających wysiedlonych Niemców, które działały na terytorium RFN²⁶¹⁰. Związek skupia osoby deklarujące narodowość niemiecką, przesiedlone po zakończeniu II wojny światowej, w tym tzw. późnych wysiedleńców²⁶¹¹. Należy zauważyć, że w latach 1956-1989 wyjechało z Polski na stałe do RFN kilkaset tysięcy osób²⁶¹². Członkostwo w Związku Wypędzonych mogą uzyskać osoby mające status wypędzonego zgodnie z definicją określoną w ustawie federalnej o sprawach wypędzonych i uchodźców (Bundesvertriebenengesetz)²⁶¹³ z dnia 22 maja 1953 r.²⁶¹⁴. Działania Związku Wypędzonych są kierowane głównie przeciwko Czechom i Polsce²⁶¹⁵. Związek Wypędzonych zajmuje się działalnością fundacyjną, wydawniczą i archiwalną²⁶¹⁶. Związek dąży, aby historia wysiedleń stała się elementem nauczania w szkołach²⁶¹⁷. Związek dostrzega konieczność oficjalnego potępienia tzw. „zjawiska wypędzenia”²⁶¹⁸. Ta postawa jest krytykowana w Polsce

²⁶⁰⁵ H.-O. Bräutigam, *op. cit.*, s. 96.

²⁶⁰⁶ B. T. Wieliński, *op. cit.*, s. 1.

²⁶⁰⁷ M. Dräger, *Ein Hoch auf Flucht und Vertreibung? Zur Einführung des neuen Gedenktages am 20. Juni*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 25, 2015, s. 51.

²⁶⁰⁸ B. Ociepka, *Związek Wypędzonych w nowych landach Republiki Federalnej Niemiec*, *Zbliżenia. Polska-Niemcy*, Nr 1, 1994, s. 71.

²⁶⁰⁹ E. M. Hinterhuber, *Der Bund der Vertriebenen als Organisation der Zivilgesellschaft. Eine kritische Analyse*, *Opusculum*, Nr 44, 2010, s. 11.

²⁶¹⁰ E. Steinbach, *Die Charta – ein Akt der Selbstüberwindung* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶¹¹ M. Dybowski, *Uwagi o prawnych i moralnych problemach stosowania prawa w związku z roszczeniami tzw. „późnych przesiedleńców”* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 93.

²⁶¹² J. Górecki, *Status prawny nieruchomości pozostawionych przez osoby wyjeżdżające z Polski do Republiki Federalnej Niemiec w latach 1956-1989* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 281.

²⁶¹³ Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge, Bundesvertriebenengesetz, 19.05.1953 <<http://www.gesetze-im-internet.de/bvfg/BJNR002010953.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶¹⁴ M. Muszyński, *Status...*, s. 169.

²⁶¹⁵ A. Wolff-Powęska, *Destrukcja...*, s. 299.

²⁶¹⁶ J. Zägel, R. Steinweg, *Vergangenheitsdiskurse in der Ostseeregion. Band 2*, Lit Verlag, Berlin 2007, s. 138.

²⁶¹⁷ E. Guz, *Ofiary wypierają sprawców?*, *Przegląd* z dnia 10 maja 2009 r., s. 47.

²⁶¹⁸ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 14.

z uwagi na wybiórcze traktowanie wysiedleń i przemilczenie niemieckich zbrodni wojennych²⁶¹⁹. Ze strony Związku Wypędzonych podnoszone są roszczenia o odszkodowanie za wywłaszczone niemieckie majątki²⁶²⁰.

Powiernictwo Pruskie zostało założone w 2000 r. z inicjatywy przewodniczącego Ziomkostwa Śląskiego R. Pawelki²⁶²¹. Powiernictwo Pruskie jest spółką akcyjną, której 50 % kapitału stanowią wkłady Ziomkostwa Prus Wschodnich i Ziomkostwa Śląskiego, należących do Związku Wypędzonych²⁶²². M. Becker podkreśla, że Związek Wypędzonych oficjalnie dystansuje się od Powiernictwa Pruskiego²⁶²³. S. Raabe eksponuje okoliczność, że mimo powiązań Powiernictwa Pruskiego ze Związkiem Wypędzonych, Powiernictwo jest podmiotem niezależnym od Związku²⁶²⁴. Działalność Powiernictwa Pruskiego powoduje zadrażnienia w stosunkach polsko-niemieckich²⁶²⁵. Powiernictwo reprezentuje pogląd, że Niemcy stali się ofiarami wojny prawie na równi z podbitymi narodami, a wysiedlenia ludności niemieckiej były zbrodniami przeciwko ludzkości²⁶²⁶. W ocenie Powiernictwa przyznanie Polsce Ziem Odzyskanych nie spowodowało zmiany stosunków własnościowych na tych terenach²⁶²⁷. Powiernictwo domaga się odszkodowań od Polski i zwrotu majątków niemieckich położonych w Polsce i w Czechach²⁶²⁸. H. Putzke i G. Morber zauważają, że Powiernictwo Pruskie poważnie narusza stosunki sąsiedzkie między Polską i Niemcami, a jego działalność została skierowana przeciwko idei porozumienia polsko-niemieckiego²⁶²⁹.

9.2. Wojna o pamięć

J. Barcz i J. A. Frowein podkreślają, że w Preambule Traktatu między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy z dnia 14 listopada 1990 r. oba państwa stwierdziły wspólnie, iż ogromne cierpienia, jakie przyniosła II wojna światowa, w tym także utrata przez Niemców i Po-

²⁶¹⁹ K. Ziemer, *Kultura pamięci i wspomnień w Niemczech po drugiej wojnie światowej*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 28, 2011, s. 207.

²⁶²⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 14.

²⁶²¹ P. Cywiński, *Nowi „wypędzeni”*, *Uważam Rze* z dnia 20-26 lutego 2012 r., s. 14.

²⁶²² W. M. Góralski, *Przejęcie...*

²⁶²³ M. Becker, *Geschichtspolitik in der „Berliner Republik“: Konzeptionen und Kontroversen*, Springer Fachmedien, Wiesbaden 2013, s. 423.

²⁶²⁴ S. Raabe, *Die Klagen der Preußischen Treuhand. Zwischen politischer Hysterie und rechtlichen Fragen* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_10546-1522-1-30.pdf?070324173555> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶²⁵ I. Lipowicz, *Niech moc będzie z wami*, *Rzeczpospolita* z dnia 6 września 2006 r., s. 8.

²⁶²⁶ M. Libicki, N. Napieraj, *Powiernictwu chodzi o rewizję historii*, *Rzeczpospolita* z dnia 28 grudnia 2006 r., s. A8.

²⁶²⁷ K. Ziemer, *Kultura...*, s. 208.

²⁶²⁸ K. Kęciek, *Typowo niemieckie prawniczenie*, *Przegląd* z dnia 7 stycznia 2007 r., s. 17; A. Bielawska, *op. cit.*, s. 187.

²⁶²⁹ H. Putzke, G. Morber, *Powiernictwo Pruskie – problem legalności działania*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Nr 1, 2008, s. 87.

laków ich stron rodzinnych w wyniku wypędzenia albo wysiedlenia, są ostrzeżeniem i wyzwaniem do kształtowania pokojowych stosunków między stronami Traktatu²⁶³⁰.

A. M. de Zayas wskazuje, że dla kształtowania pokojowych stosunków między państwami Polska i Czechosłowacja powinny uznać swoją odpowiedzialność za wysiedlenia²⁶³¹. Skoro wysiedlenia po II wojnie światowej dotknęły starców, kobiety i dzieci, osoby dotknięte przesiedleniami postrzegają się w RFN głównie jako ofiary²⁶³². W RFN powstało wiele filmów podejmujących tematykę ucieczek i wysiedleń ludności niemieckiej²⁶³³. Również w literaturze niemieckiej często przedstawia się wysiedlonych Niemców jako ofiary II wojny światowej²⁶³⁴.

Historia pełni złożoną rolę wobec rzeczywistości społecznej²⁶³⁵. K. Kerstenowa zauważa, że historia jest wprawdzie jedna, lecz jej interpretacja i wartościowanie mogą się diametralnie różnić²⁶³⁶. Jak wskazuje W. Suleja, świadomość historyczna wiąże się z procesem subiektywnego postrzegania przeszłości, w obrębie którego spór toczy się nie o fakty, lecz przede wszystkim o wartości²⁶³⁷. W każdym państwie istnieje oficjalna polityka historyczna²⁶³⁸. Polityka historyczna ma na celu wzmocnienie publicznego dyskursu o historii przez jego instrumentalizację²⁶³⁹. M. Sabrow zauważa, że instrumentalizacja historii może doprowadzić do zniekształcenia prawdy historycznej²⁶⁴⁰. Instrumentalizacji historii dokonuje się przez zaprzeczenie lub przemilczenie²⁶⁴¹. Tym samym realizacja polityki historycznej może skutkować falsyfikacją zdarzeń z przeszłości²⁶⁴².

Polityka historyczna RFN obejmuje naukę, kulturę, historię i prawo. Zatarciem ulegają różnice między katami i ofiarami II wojny światowej²⁶⁴³. Polsko-niemiecki

²⁶³⁰ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 11.

²⁶³¹ A. M. de Zayas, *Anmerkungen zur Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*, Kohlhammer, Stuttgart 1986, s. 214.

²⁶³² T. Urban, *Jak nie przegrać „bitwy o historię”*, Rzeczpospolita z dnia 8 grudnia 2005 r., s. 9.

²⁶³³ E. Guz, *Ofiary...*, s. 46-47.

²⁶³⁴ N. Frei, *1945 und wir. Wie aus Tätern Opfer werden* <http://lernarchiv.bildung.hessen.de/hessenatlas/hlg/60nk/kriegsende/schuldfrage/IV_5_1945_und_wir.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶³⁵ T. Uliński, *Przedmiotowe i metodologiczne swoistości historii i politologii* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 161.

²⁶³⁶ K. Kerstenowa, *Pamięć i uprawianie historii* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 21-31, s. 31.

²⁶³⁷ W. Suleja, *II wojna Światowa w pamięci Polaków*, *Pamięć i Sprawiedliwość*, Nr 2, 2002, s. 52.

²⁶³⁸ C. Niedzielski, *Kazus Eriki Steinbach*, *Przegląd* z dnia 19 kwietnia 2009 r., s. 31.

²⁶³⁹ J. Sanecka, *Polityka historyczna partii Prawo i Sprawiedliwość: założenia i realizacja*, *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, Vol. 19, 2008, s. 54-55; E. Ponczek, *Polityka historyczna – od refleksji politycznej do racji stanu (Ogląd z perspektywy polskiej)*, *Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne*, Vol. 28, 2011, s. 176.

²⁶⁴⁰ M. Sabrow, *Geschichte als Instrument: Variationen über ein schwieriges Thema*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 42-43, 2013, s. 3.

²⁶⁴¹ B. von Borries, *Zurück zu den Quellen? Plädoyer für die Narrationsprüfung*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 42-43, 2013, s. 14.

²⁶⁴² E. Ponczek, *op. cit.*, s. 176.

²⁶⁴³ M. Muszyński, K. Rak, *Kogo...*, s. 45.

spór dotyczy oceny zdarzeń związanych z wojną²⁶⁴⁴. Polityka historyczna w Polsce stanowi w dużej mierze reakcję na renesans pamięci historycznej w Niemczech²⁶⁴⁵. R. Zenderowski zauważa, że w odróżnieniu od historii pamięć zbiorowa jest jedynie niesystematyczną refleksją grupową na temat przeszłości²⁶⁴⁶. Po zakończeniu II wojny światowej Niemcy winili za kryzys Wielkie Mocarstwa²⁶⁴⁷. W zachodnich strefach okupacyjnych większość Niemców uznawała koniec wojny za najgłębszą klęskę²⁶⁴⁸. Po 1945 r. w Niemczech traktowano losy Niemców podczas wojny jako tragedię pasywnych ofiar pozbawionego skrupułów przywódcy państwa²⁶⁴⁹. K. Finker wskazuje, że niemiecka tragedia zaczęła się jednak w 1933 r. a nie w 1945 r.²⁶⁵⁰. Również w ocenie J. Webera katastrofą dla Niemiec nie był 1945 r., lecz 1933 r.²⁶⁵¹. H. Dahmer przypomina, że w ostatnich demokratycznych wyborach w 1932 r. hitlerowcy otrzymali 13,8 mln głosów²⁶⁵². P. Starlinger ubolewa nad brakiem oporu społeczeństwa niemieckiego przed nazizmem, zanim Hitler doszedł do władzy²⁶⁵³. D. Sölle zauważa, że niemiecka katastrofa zakończyła się w 1945 r.²⁶⁵⁴ Dnia 8 maja 1945 r. Niemcy zostali wyzwoleni od nazistowskiej dyktatury²⁶⁵⁵. K. K. Patel uważa lądowanie aliantów w Normandii w 1944 r. za symbol wyzwolenia Europy²⁶⁵⁶. W ocenie W. Borna dla wyzwolenia narodu niemieckiego stała się niezbędną pomoc

²⁶⁴⁴ A. Musioł, *Westerplatte. Gemeinsamer Erinnerungsort oder gespaltenes Symbol?*, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2010, s. 5

²⁶⁴⁵ A. Wolff-Powęska, *Destrukcja...*, s. 303.

²⁶⁴⁶ R. Zenderowski, *Pamięć i tożsamość narodowa*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 28, 2011, s. 154.

²⁶⁴⁷ S. Goltermann, *Kriegsheimkehrer in der westdeutschen Gesellschaft*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 34.

²⁶⁴⁸ E. Wolfrum, *Die Anfänge der Bundesrepublik, die Aufarbeitung der NS-Vergangenheit und die Fernwirkungen für heute* [w:] *Solidargemeinschaft und Erinnerungskultur im 20. Jahrhundert*, red. U. Bitzegeio, A. Kruke, M. Woyke, Dietz, Bonn 2009, s. 372.

²⁶⁴⁹ M. Sabrow, *Den zweiten Weltkrieg erinnern*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 17; K. Ziemer, *Kultura...*, s. 194.

²⁶⁵⁰ K. Finker, *op. cit.*, s. 27.

²⁶⁵¹ J. Weber, *Was heißt: „Nie mehr darf Krieg von deutschem Boden ausgehen“?* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁵² H. Dahmer, *Ein Zusammenbruch, der eine Befreiung hätte werden können* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁵³ P. Starlinger, *Wir müssen die Chance des 8. Mai wahrnehmen, eine weitere wird es nicht mehr geben* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁵⁴ D. Sölle, *Die deutsche Befreiung begann am 8. Mai 1945 und ist keineswegs beendet* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁵⁵ V. Deile, *Befreit zur Umkehr, zum Frieden und zur Versöhnung* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁵⁶ K. K. Patel, *Der Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive* <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2004/september/der-nationalsozialismus-in-transnationaler-perspektive>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

państw sojuszniczych²⁶⁵⁷. L. Doormann postuluje uznanie dnia 8 maja jako święta państwowego w RFN²⁶⁵⁸. G. Zwerenz uważa, że Niemcy nie mogą zapomnieć o tym, że II wojnę światową wywołała III Rzesza²⁶⁵⁹.

W NRD propagowano tezę o odpowiedzialności za nazizm tylko Niemiec Zachodnich²⁶⁶⁰. NRD budowała swoją tożsamość w oparciu o ideę antyfaszystowskiego państwa²⁶⁶¹. NRD odcinała się od narodowosocjalistycznej przeszłości Niemiec²⁶⁶². A. Schwell zauważa, że w NRD brakowało publicznej dyskusji na temat wysiedleń Niemców po II wojnie światowej²⁶⁶³.

W ocenie K.-H. Hansena w RFN nie nastąpiło rozliczenie z historią²⁶⁶⁴. S. Goltermann wskazuje, że w 1951 r. w RFN ponad 40 % ankietowanych Niemców uznało okres III Rzeszy za najlepsze lata ich życia²⁶⁶⁵. E. Guz podkreśla, że latem 1964 r. prawie połowa ankietowanych w RFN Niemców opowiadała się przeciwko kontynuowaniu procesów za zbrodnie narodowosocjalistyczne²⁶⁶⁶. W ocenie L. Wójcika, w RFN pod koniec rządów Kanclerza K. Adenauera rozpoczął się proces internalizacji narodowego socjalizmu²⁶⁶⁷. Od połowy lat 80-tych XX w. Niemcy znowu traktują siebie jako ofiary²⁶⁶⁸. E. Jahn uważa za słuszne, że Niemcy wspominają krzywdy doznane na froncie, w wyniku bombardowań i na skutek przymusowych wysiedleń²⁶⁶⁹. Jak wskazuje E. Guz, z przedstawionych w połowie 2005 r. wyników kwerendy na temat II wojnie światowej wynika, że 46 % Niemców dostrzega konieczność uznania tego rozdziału za zamknięty²⁶⁷⁰.

W RFN dokonuje się niepokojącej reinterpretacji historii²⁶⁷¹. Zdaniem W. Czaplińskiego niemiecki system prawny jest tak skonstruowany, że zaciera fakt wywoła-

²⁶⁵⁷ W. Born, *Es geht darum, daß aus dem Datum Lehren gezogen werden* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁵⁸ L. Doormann, *Ernstmachen mit dem Frieden* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁵⁹ G. Zwerenz, „*Germania das große Kind*“. *Aus Anlaß des diesjährigen Ostermarsches* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201508.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁶⁰ Ł. Wójcik, *Wybiórcza pamięć Europy*, Przekrój z dnia 9 sierpnia 2007 r., s. 40.

²⁶⁶¹ K. Ziemer, *Kultura...*, s. 203.

²⁶⁶² B. Olschowsky, *op. cit.*, s. 27.

²⁶⁶³ A. Schwell, *Europa an der Oder: Die Konstruktion europäischer Sicherheit an der deutsch-polnischen Grenze*, transcript Verlag, Bielefeld 2008, s. 149.

²⁶⁶⁴ K.-H. Hansen, *Die Triebkraft der Wut* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁶⁵ S. Goltermann, *op. cit.*, s. 34.

²⁶⁶⁶ E. Guz, *Ofiary...*, s. 46.

²⁶⁶⁷ Ł. Wójcik, *Wybiórcza...*, s. 40-41.

²⁶⁶⁸ M. Sabrow, *Den zweiten...*, s. 20.

²⁶⁶⁹ E. Jahn, *Politische Streitfragen: Deutsche Innen- und Außenpolitik, Band 2*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2012, s. 160.

²⁶⁷⁰ E. Guz, *Ofiary...*, s. 46.

²⁶⁷¹ Z. Krasnodębski, *Kto w Niemczech przeciw nam*, Rzeczpospolita z dnia 3 stycznia 2007 r., s. A8.

nia II wojny światowej przez III Rzeszę²⁶⁷². W RFN bombardowanie Drezna zaczyna dominować w historycznej edukacji²⁶⁷³. Od cofnięcia frontu, które nastąpiło na przełomie lat 1944-1945, dalsza wojna ze strony III Rzeszy miała być wojną obronną przeciwko bolszewikom²⁶⁷⁴. Niemiecka telewizja ZDF wyemitowała trylogię „Nasze matki, nasi ojcowie” („Unsere Mütter, unsere Väter“)²⁶⁷⁵. Film opowiada o losach Niemców podczas II wojny światowej²⁶⁷⁶. W filmie Polacy zostali przedstawieni w niekorzystnym świetle²⁶⁷⁷. K. Finker wskazuje, że 40 lat po zakończeniu II wojny światowej pojawiła się tendencja w literaturze RFN, żeby rozgranicać niemieckie decyzje polityczne od działań militarnych²⁶⁷⁸. J. Kranz zauważa, że część Niemców usprawiedliwia zmuszanie milionów ludzi z Europy Wschodniej, w tym z Polski, do pracy niewolniczej na rzecz III Rzeszy jako podyktowane tzw. koniecznością wojenną²⁶⁷⁹. Wyniki sondażu przeprowadzonego w 2011 r. ukazują, że 65 % Niemców jest przekonanych, że Niemcy nie ponoszą szczególnej odpowiedzialności za II wojnę światową²⁶⁸⁰. W ocenie M. Muszyńskiego i K. Raka celem niemieckiej polityki historycznej staje się uczynienie ofiary z oprawcy²⁶⁸¹. Jednym z elementów fałszowania obrazu II wojny światowej jest przedstawiana ze strony Związku Wypędzonych wizja historii, mająca na celu przedstawienie Niemców jako ofiary wojny²⁶⁸². W Niemczech panuje szeroko rozpowszechnione przekonanie, że Polska w wyniku II wojny światowej wzbogaciła się gospodarczo, otrzymując po konferencji poczdamskiej Ziemię Odzyskaną²⁶⁸³. Pamięć o polskich ofiarach wojny ulega w Niemczech wygaszaniu. W październiku 2012 r. został odslonięty w Berlinie pomnik zgładzonych przez naziistów Sintich i Romów. Pomnik nie upamiętnia zamordowanych Polaków²⁶⁸⁴. S. Hamburga zauważa, że w Niemczech eksponuje się dwie grupy ofiar II wojny światowej, tj. wypędzonych Niemców i ofiary Holocaustu, pomijając Polaków²⁶⁸⁵.

Ze strony Związku Wypędzonych powstała inicjatywa utworzenia Centrum przeciwko Wypędzeniom²⁶⁸⁶. Pomysł utworzenia Centrum spotkał się z przychylnością

²⁶⁷² W. Czapliński, *W sporze o prawo racje historyczne czy moralne nie mają znaczenia*, Rzeczpospolita z dnia 28 września 2004 r., s. C3.

²⁶⁷³ E. Guz, *Ofiary...*, s. 46.

²⁶⁷⁴ K. Finker, *op. cit.*, s. 27.

²⁶⁷⁵ I. von Lucke, *Polnische Mütter, polnische Väter* <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2013/mai/polnische-muetter-polnische-vaeter>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁷⁶ K. Kęciek, *Akowcy jak esesmani*, Przegląd z dnia 2-7 kwietnia 2013 r. <<http://www.przegląd-tygodnik.pl/pl/artykul/akowcy-jak-esesmani>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁷⁷ P. Semka, *Powrót podludzi*, *Do Rzeczy* z dnia 24-30 czerwca 2013 r., s. 16.

²⁶⁷⁸ K. Finker, *op. cit.*, s. 26.

²⁶⁷⁹ J. Kranz, *Rokowania...*, s. 17.

²⁶⁸⁰ L. Pietrzak, *Falszowanie Historii*, *Uważam Rze* z dnia 8-14 kwietnia 2012 r., s. 17.

²⁶⁸¹ M. Muszyński, K. Rak, *Powiernictwo Pruskie zniszczyło kompromis*, Rzeczpospolita z dnia 19 grudnia 2006 r., s. A9.

²⁶⁸² M. Szenborn, *Jak rozpętałyśmy II wojnę światową*, *Fakty i Mity* z dnia 5-11 stycznia 2007 r., s. 3.

²⁶⁸³ B. Musiał, *Haracz...*

²⁶⁸⁴ K. Kęciek, *Akowcy...*

²⁶⁸⁵ S. Hamburga, *Roszczenia...*, s. 136.

²⁶⁸⁶ J. Zägel, R. Steinweg, *op. cit.*, s. 138.

ścią Prezydenta RFN H. Koehlera²⁶⁸⁷. Bundestag w 2002 r. również poparł ideę budowy Centrum²⁶⁸⁸. Z kolei Kanclerz G. Schröder w sierpniu 2004 r. odmówił poparcia inicjatywie stworzenia Centrum²⁶⁸⁹. Wokół Centrum przeciwko Wypędzeniom istniały od początku kontrowersje²⁶⁹⁰. Centrum traktuje wysiedlenia Niemców po II wojnie światowej jako centralne wydarzenie XX w.²⁶⁹¹. I. Haar wskazuje, że Centrum zrównało przymusowe wysiedlenia Niemców z Europy Środkowo-Wschodniej z mordem dokonany na Ormianach²⁶⁹². W Polsce projekt Centrum przeciwko Wypędzeniom został potraktowany jako wyraz ucieczki od poczucia winy za II wojnę światową i relatywizacji zbrodni hitlerowskich²⁶⁹³. B. Jałowiecki podkreśla, że Centrum psuje dzieło pojednania polsko-niemieckiego, gdyż głównym celem Centrum jest manipulacja przeszłością²⁶⁹⁴. Centrum zrealizowało w sierpniu 2006 r. wystawę „Erzwungene Wege” celem upamiętnienia wysiedleń Niemców oraz innych narodowości w Europie od 1915 r.²⁶⁹⁵ Wystawę przedstawiono w Berlinie²⁶⁹⁶.

P. Semka krytykuje styl pisania o Polsce w niemieckiej prasie, który rozpowszechnia niedobre stereotypy na temat Polski²⁶⁹⁷. Na użytek polityki historycznej media w Niemczech posługują się pojęciem „polskie obozy koncentracyjne”, wymyślonym na początku 1956 r. przez A. Benzingera. Semantyczna manipulacja i wprowadzenie do medialnego obiegu pojęcia „polskich obozów koncentracyjnych” miały na celu zdjęcie z Niemców odpowiedzialności za II wojnę światową i Holocaust²⁶⁹⁸. J. Sandorski dostrzega asymetrię między pozycją prawną Niemców w Polsce i Polaków w Niemczech, którą wytworzył Traktat o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z dnia 17 czerwca 1991 r., postulując uznanie Polaków w Niemczech za mniejszość narodową na tych samych zasadach, na jakich w Polsce za mniejszość narodową uznaje się osoby pochodzenia niemieckiego²⁶⁹⁹.

9.3. Przyczyny wysiedleń Niemców po II wojnie światowej

A. Klafkowski zauważa, że zastosowany po II wojnie światowej transfer obywateli na terytorium ich państwa macierzystego nie był nowym zjawiskiem w prawie

²⁶⁸⁷ R. Czarnecki, *op. cit.*, s. 134.

²⁶⁸⁸ M. Kittel, *Vertreibung...*, s. 183.

²⁶⁸⁹ T. Urban, *Historische Belastungen der Integration Polens in die EU*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 5-6, 2005, s. 37.

²⁶⁹⁰ J.-W. Müller, *op. cit.*, s. 249; K. Ziemer, *Kultura...*, s. 208.

²⁶⁹¹ A. Wolff-Powęska, *Destrukcyjność...*, s. 299.

²⁶⁹² I. Haar, „Straty związane z wypędzeniami”: stan badań, problemy, perspektywy <http://www.pism.pl/zalaczniki/PPD_39_Haar.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁶⁹³ A. Wolff-Powęska, *Destrukcyjność...*, s. 298.

²⁶⁹⁴ B. Jałowiecki, *Krokodyle lży nad niemiecką Mitteleuropą*, Rzeczpospolita z dnia 18 grudnia 2006 r., s. A9.

²⁶⁹⁵ J. Zägel, R. Steinweg, *op. cit.*, s. 145.

²⁶⁹⁶ F. Herold, *Polakom brakuje zaufania do Niemców*, Rzeczpospolita z dnia 28 grudnia 2006 r., s. A8..

²⁶⁹⁷ P. Semka, *Zbyt krzywe zwierciadło*, Rzeczpospolita z dnia 15 lutego 2007 r., s. A7.

²⁶⁹⁸ L. Pietrzak, *op. cit.*, s. 17.

²⁶⁹⁹ J. Sandorski, *Polska...*, s. 89.

międzynarodowym²⁷⁰⁰. Przesiedlenia to instrument polityki, który często stosowano w stosunkach międzynarodowych w pierwszej połowie XX w.²⁷⁰¹ Warunki przesiedleń regulowano w traktatach wysiedleniowych²⁷⁰². S. Krülle wskazuje, że obecnie traktaty wysiedleniowe należy uznać za sprzeczne z prawem międzynarodowym²⁷⁰³. W latach 20-tych XX w. około 2 mln Greków zostało wysiedlonych z Turcji²⁷⁰⁴. Z kolei Turcy zostali przesiedleni z Bałkanów²⁷⁰⁵. Dokonywane między Grecją i Turcją transfery ludności miały związek z ustaleniami konferencji w Lozannie, która odbyła się w latach 1922-1923²⁷⁰⁶. Podstawą przesiedleń ludności zamieszkałej na terenach przygranicznych obu państw stała się grecko-turecka umowa z dnia 30 stycznia 1923 r. o wymianie ludności²⁷⁰⁷. H. Sundhausen określa liczbę ofiar wysiedleń dokonanych w latach 1912-1923 na 2-3 mln osób²⁷⁰⁸.

W ocenie H. Stöckmanna XX w. był stuleciem wypędzeń, ucieczek, przymusowych wysiedleń, deportacji i czystek etnicznych²⁷⁰⁹. H. Sundhausen wskazuje, że w XX w. ofiarą ucieczek i wysiedleń padło łącznie około 50-80 mln Europejczyków²⁷¹⁰.

V. Deile wskazuje, że wysiedleń Niemców dokonano z uwagi na politykę III Rzeszy prowadzoną w latach 1933-1945²⁷¹¹. W Czechosłowacji mniejszość niemiecka działała w charakterze tzw. piątej kolumny Hitlera²⁷¹². A. Klafkowski zauważa, że negatywne doświadczenia związane z nadużywaniem zobowiązań mniejszościowych zawartych w małym traktacie wersalskim z 1919 r. sprawiły, że po II wojnie światowej zagadnienie mniejszości narodowych zostało rozwiązane w drodze transferu cudzoziemców na terytorium ich państwa macierzystego²⁷¹³.

²⁷⁰⁰ A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 276.

²⁷⁰¹ M. Eksteins, *Walking Since Daybreak: A Story of Eastern Europe, World War II and the Heart of our Century*, Houghton Mifflin Company, Boston 1999, s. 120.

²⁷⁰² A. M. de Zayas, *Population, Expulsion and Transfer* [w:] *Encyclopedia of Public International Law, Band 3*, red. R. Bernhardt, Elsevier, Amsterdam 1997, s. 1062.

²⁷⁰³ S. Krülle, *Options- und Umsiedlungsverträge*, [w:] *Flucht und Vertreibung: Vorträge eines Symposiums veranstaltet vom Institut für Völkerrecht der Universität Würzburg 19.-22. November 1985*, red. D. Blumenwitz, C. Heymann, Köln 1987, s. 150.

²⁷⁰⁴ P. Towle, *Democracy and Peace Making: Negotiations and Debates, 1815-1973*, Routledge, London 2003, s. 40.

²⁷⁰⁵ B. Nitschke, *op. cit.*, s. 30.

²⁷⁰⁶ V. Pavlíček, *Die Frage der Legitimität der Zwangsausiedlung* [w:] *Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848-1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 273.

²⁷⁰⁷ M. Muszyński, *Obywatelstwo tzw... (część I)*, s. 37.

²⁷⁰⁸ H. Sundhausen, *op. cit.*

²⁷⁰⁹ H. Stöckmann, „Displaced Persons” in Göttingen [w:] *Alltagsleben nach 1945: die Nachkriegszeit am Beispiel der Stadt Göttingen*, red. M. Büttner, S. Hor, Universitätsverlag Göttingen, 2010, s. 243.

²⁷¹⁰ H. Sundhausen, *op. cit.*

²⁷¹¹ V. Deile, *op. cit.*

²⁷¹² K. Nelhiesel, *Erst kam der Krieg, dann die Vertreibung. Den Vergesslichen ins Stammbuch* <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2004/dezember/erst-kam-der-krieg-dann-die-vertreibung>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁷¹³ A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 278.

D. Lattmann traktuje ucieczki i wysiedlenia Niemców w latach 40-tych XX w. jako bezpośredni skutek rozpętanej przez Hitlera II wojny światowej, którą przegrały Niemcy²⁷¹⁴. Zdaniem J. Gaucka powojenny transfer ludności niemieckiej był adekwatną odpowiedzią na nazistowski terror i zbrodnie popełniane w okupowanej Europie²⁷¹⁵. B. Gafert eksponuje, że niemieckie zbrodnie podczas wojny i okupacji dotknęły w szczególności Polskę i ZSRR²⁷¹⁶. Odmienne niż powojenne wysiedlenia Niemców należy potraktować hitlerowskie wypędzenia, których ofiarą padły inne narody w latach 30-tych i 40-tych XX w. W odróżnieniu od hitlerowskich wypędzeń Polaków powojenne wysiedlenia Niemców nie były wypędzeniami. Transfery ludności niemieckiej należy traktować jako znany ówczesnej praktyce międzynarodowej proces likwidacji skutków wojny. Ocenianie przesiedleń jako zbrodni na narodzie niemieckim należy oceniać jako konsekwencję zakłamywania i reinterpretacji historii²⁷¹⁷.

9.4. Ustalenia Wielkiej Trójki odnośnie do wysiedleń Niemców

W maju 1943 r. podczas rozmowy z E. Beneszem W. Churchill wyraził stanowisko odnośnie do konieczności transferu ludności niemieckiej²⁷¹⁸. W. Churchill akcentował pozytywne skutki, jakie z przemieszczeń ludności odniosły Grecja i Turcja w latach 20-tych XX w.²⁷¹⁹ Podczas konferencji w Teheranie w 1943 r. Wielka Trójka dopuściła możliwość przesiedlenia ludności niemieckiej²⁷²⁰. Na temat wysiedlenia Niemców debatowano w trakcie konferencji jałtańskiej w 1945 r.²⁷²¹ W. Dirks wskazuje, że w Jałcie zadecydowano o dokonaniu wysiedleń Niemców²⁷²². W dokumentach z konferencji jałtańskiej mowa jest o przesiedleniu „wielkiej ilości ludności” niemieckiej²⁷²³. K.-O. Braun wskazuje, że planowane w Jałcie dokonanie wysiedleń Niemców z Polski miało związek z przesunięciem polsko-niemieckiej granicy na zachód²⁷²⁴. Wysiedlenia niemieckiej ludności nie zostały jednak w Jałcie ostatecznie

²⁷¹⁴ D. Lattmann, *Die Lehren aus der Geschichte gezogen?* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁷¹⁵ J. Gauck, *op. cit.*

²⁷¹⁶ B. Gafert, *op. cit.*

²⁷¹⁷ M. Muszyński, K. Rak, *Kogo...*, s. 45.

²⁷¹⁸ J. Pešek, *op. cit.*, s. 204.

²⁷¹⁹ B. Nitschke, *op. cit.*, s. 28.

²⁷²⁰ A. M. de Zayas, *Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen*, C. H. Beck, München 1980, s. 63.

²⁷²¹ J. Kuklík, *Zur Frage der Reparationen [w:] Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848–1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 249.

²⁷²² W. Dirks, *Erinnerung eher präzise* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁷²³ M. Muszyński, *Obywatelstwo osób...*, s. 95.

²⁷²⁴ K.-O. Braun, *Jalta und die Zerschlagung Europas. Zum 40. Jahrestag der Katastrophe unseres Jahrhunderts* <http://www.vho.org/D/DGG/Braun33_2.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

uregulowane²⁷²⁵. Postanowienia Umowy Poczdamskiej stały się podstawą prawną dla wysiedlenia Niemców z państw Europy Środkowej. Wykonanie przesiedleń zostało powierzone Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami²⁷²⁶.

9.5. Ewakuacje, ucieczki i wysiedlenia przedpoczdamskie Niemców z Polski

W ocenie K. Odendahl należy odróżnić dokonane jednostronnie wysiedlenia będące wypędzeniami od wysiedleń uregulowanych w traktatach²⁷²⁷. Przed rozpoczęciem wysiedleń nastąpiły na przełomie lat 1944-1945 ucieczki Niemców z okupowanych terytoriów Europy Środkowo-Wschodniej. Gdy front radziecki przesunął się coraz dalej w kierunku zachodnim, niemieckie dowództwo zaczęło obawiać się represji ze strony Armii Czerwonej²⁷²⁸. Ucieczka niemieckiej ludności cywilnej była zakazana przez władze III Rzeszy aż do ostatniej chwili²⁷²⁹. W wyniku rozkazów wydawanych przez hitlerowskich dowódców Niemcy zostali zmuszeni do ewakuowania się z Pomorza, Prus Wschodnich i Śląska²⁷³⁰. Równoległe rozpoczęły się ucieczki niemieckiej ludności przed wojskami radzieckimi²⁷³¹. Ewakuacje i ucieczki Niemców stały się masowe, gdy na początku 1944 r. Armia Czerwona wkroczyła do Prus Wschodnich²⁷³². Ewakuacje trwały do końca II wojny światowej. Zarówno Niemcy ewakuowani przez wojsko jak i panicznie uciekający przed Armią Czerwoną znaleźli się na terytorium Niemiec²⁷³³. Wysiedleń Niemców dokonywali także polscy żołnierze²⁷³⁴. Celem wysiedleń wojskowych było przygotowanie miejsca dla osadników wojskowych²⁷³⁵. Osadnicy mieli osiedlić się na terenach na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej²⁷³⁶. Podczas

²⁷²⁵ F. Faust, *Das Potsdamer Abkommen und seine Völkerrechtliche Bedeutung*, Metzner, Berlin 1964, s. 181.

²⁷²⁶ J. Szachulowicz, *op. cit.*, s. 67.

²⁷²⁷ K. Odendahl, *Kulturgüterschutz: Entwicklung, Struktur und Dogmatik eines ebenenübergreifenden Normensystems*, Mohr Siebeck, Tübingen 2005, s. 159.

²⁷²⁸ B. Gafert, *op. cit.*; D. Brandes, *Flucht...*; B. Detlefsen, *Flucht und Vertreibung der Deutschen nach dem Zweiten Weltkrieg aus Polen*, GRIN Verlag, München 2013, s. 6.

²⁷²⁹ A. Surminski, *Der Schrecken hatte viele Namen [w:] Flucht und Vertreibung. Deutschland zwischen 1944 und 1947*, red. F. Grube, G. Richter, Hoffmann und Campe, Hamburg 1980, s. 66.

²⁷³⁰ J. Zägel, R. Steinweg, *op. cit.*, s. 132;

²⁷³¹ C. Paver, *Refractions of the Third Reich in Germany and Austrian Fiction and Film*, Oxford University Press, Oxford 2007, s. 62; J. Kranz, *Die Zwangsausiedlung...*, s. 29.

²⁷³² J. Pešek, *op. cit.*, s. 206.

²⁷³³ P. Madajczyk, *Wysiedlenia...*, s. 22; T. Völkerling, *Die Musealisierung der Themen Flucht, Vertreibung und Integration. Analysen zur Debatte um einen neuen musealen Gedenkort und zu historischen Ausstellungen seit 1950 [w:] Zur Ästhetik des Verlusts. Bilder von Heimat, Flucht und Vertreibung*, red. E. Fendl, Waxmann Verlag, Münster 2010, s. 72.

²⁷³⁴ T. Weger, *Von Adlern, Elchen und Greifen. Die „verlorene Heimat“ auf öffentlichen Denkmälern und in Straßennamen sowie auf privaten Grabstätten in Nordwestdeutschland [w:] Zur Ästhetik des Verlusts. Bilder von Heimat, Flucht und Vertreibung*, red. Elisabeth Fendl, Waxmann Verlag, Münster 2010, s. 196.

²⁷³⁵ B. Nitschke, *op. cit.*, s. 137.

²⁷³⁶ J. Wysocki, *Oficjalny wykup Polskiej ziemi już niebawem. Wojewodowie i Samorządowe Kolegia Odwoławcze utrwalają komunistyczne bezprawia dokonane na własności ziemi [w:] Jak zabezpie-*

wysiedleń karano za ewidentne przestępstwa popełniane wobec Niemców. Pilnowano też, aby żołnierze nie dopuszczali się rabunków²⁷³⁷. Armia Czerwona współdziałała w przeprowadzaniu wysiedleń²⁷³⁸. Niemców przesiedlano zgodnie z radzieckimi instrukcjami²⁷³⁹. Wysiedlenia były dokonywane w czerwcu i lipcu 1945 r.²⁷⁴⁰ Trwały one do początku sierpnia 1945 r.²⁷⁴¹ Równoległe do działań przeprowadzanych przez wojsko Niemców przesiedlała także polska administracja²⁷⁴². Niektórzy Niemcy, którzy uciekli wcześniej przed Armią Czerwoną, próbowali wracać do swoich domów²⁷⁴³. Uniemożliwiły to jednak przesiedlenia poczdamskie²⁷⁴⁴.

9.6. Wykonanie przesiedleń Niemców z Polski po Konferencji Poczdamskiej

Sojusznicza Rada Kontroli nad Niemcami zawarła w Uchwale z dnia 20 listopada 1945 r. plan wysiedlenia niemieckiej ludności z Czechosłowacji, Polski i Węgier²⁷⁴⁵. Przesiedlanych z Polski Niemców kierowano do radzieckiej strefy okupacyjnej i do brytyjskiej strefy okupacyjnej²⁷⁴⁶. Zgodnie z planem Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami z Polski miało zostać wysiedlonych 3,5 mln Niemców²⁷⁴⁷, z których 1,5 mln miało trafić ostatecznie do brytyjskiej strefy okupacyjnej, a 2 mln – do strefy radzieckiej²⁷⁴⁸. Szczegółowe aspekty realizacji wysiedleń zostały określone w umowach dwustronnych, zawartych w 1946 r. przez Polskę z ZSRR oraz z Wielką Brytanią²⁷⁴⁹. Ze strony Polski nadzór nad przesiedleniami poczdamskimi sprawowało Ministerstwo Ziem Odzyskanych²⁷⁵⁰.

W ocenie P. Kacprzaka, kulminacja masowych przesiedleń ludności niemieckiej miała miejsce w 1946 r.²⁷⁵¹ Od stycznia do kwietnia 1947 r. transporty Niemców

czyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed rozszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a rozszczenia niemieckie, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 83.

²⁷³⁷ B. Nitschke, *op. cit.*, s. 139.

²⁷³⁸ B. Musiał, *Niemieckie...*, s. 79.

²⁷³⁹ D. Brandes, *Flucht...*

²⁷⁴⁰ E. Klein, *Gutachten...*, s. 34.

²⁷⁴¹ B. Nitschke, *op. cit.*, s. 143.

²⁷⁴² P. Madajczyk, *Wysiedlenia...*, s. 26.

²⁷⁴³ D. Brandes, *Flucht...*

²⁷⁴⁴ P. Madajczyk, *Wysiedlenia...*, s. 27.

²⁷⁴⁵ *Ibidem*, s. 36; A. Bielawska, *op. cit.*, s. 162.

²⁷⁴⁶ J. Barcz, *W sprawie rozszczeń majątkowych tzw. Niemców. O własności, cynizmie i polityce*, Krytyka Prawa, Numer 1, 2009, s. 295.

²⁷⁴⁷ M. Muszyński, *Obywatelstwo osób...*, s. 96.

²⁷⁴⁸ P. Madajczyk, *Wysiedlenia...*, s. 36.

²⁷⁴⁹ A. Bielawska, *op. cit.*, s. 160.

²⁷⁵⁰ P. Madajczyk, *Wysiedlenia...*, s. 36.

²⁷⁵¹ P. Kacprzak, *Administracyjne i prawne formy organizacji wysiedleń ludności niemieckiej z Polski w latach 1948-1949* <<http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/34670/003.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

z Polski zostały wstrzymane²⁷⁵². Po wznowieniu przesiedleń wiosną 1947 r. Niemców kierowano do strefy radzieckiej²⁷⁵³. M. Schwartz wskazuje, że wysiedlenia popoczdamskie były koordynowane przez Wielką Trójkę²⁷⁵⁴. Wysiedlenia Niemców z Polski zakończyły się faktycznie w 1947 r.²⁷⁵⁵. Wyjazdy Niemców do radzieckiej strefy okupacyjnej wznowiono na podstawie umowy z dnia 31 maja 1948 r., lecz wyjeżdżające osoby musiały uzyskać ze strony władz strefy zezwolenie²⁷⁵⁶.

Równoległe z przesiedleniami dokonywano poświadczenia obywatelstwa polskiego²⁷⁵⁷. Przeprowadzona w Polsce weryfikacja miała na celu określenie kręgu osób, których dotkną wysiedlenia do Niemiec oraz wywłaszczenia²⁷⁵⁸. Ustalenie narodowości niemieckiej danej osoby implikowało konieczność dokonania jej przesiedlenia²⁷⁵⁹. M. Muszyński wskazuje, że weryfikacja nie miała znaczenia dla nadania obywatelstwa polskiego, lecz pomagała wykonać zawarte w Umowie Poczdamskiej zobowiązania dotyczące przesiedleń Niemców²⁷⁶⁰.

9.7. Dane odnośnie do liczby wysiedlonych Niemców

Nie można dokładnie określić liczby ludności niemieckiej znajdującej się w momencie zakończenia II wojny światowej na Ziemiach Odzyskanych²⁷⁶¹. Według danych powoływanych przez D. Brandesa, łączna liczba Niemców, którzy pod koniec wojny i po wojnie uciekli, powrócili lub zostali przesiedleni do Niemiec z Polski i Czechosłowacji wynosiła 10 mln²⁷⁶². E. Hahn i H. H. Hahn oceniają, że od jesieni 1944 r. wysiedlenia dotknęły ponad 12 mln Niemców²⁷⁶³. Tą liczbę potwierdza W. Abel²⁷⁶⁴. G. Bőddeker twierdzi, że w 1945 r. około 12 mln Niemców uciekło z niemieckich terytoriów zajmowanych przez Rosjan i Polaków²⁷⁶⁵. D. Blumenwitz wskazuje, że około 16 mln Niemców zostało wysiedlonych w związku z II wojną

²⁷⁵² *Idem*, *Organizacja przesiedleń ludności niemieckiej z Polski do stref okupacyjnych w Niemczech w roku 1946*, Przegład Prawa i Administracji, Tom LXXX, 2009, s. 58; P. Madajczyk, *Wysiedlenia...*, s. 40.

²⁷⁵³ B. Nitschke, *op. cit.*, s. 197.

²⁷⁵⁴ M. Schwartz, *op. cit.*, s. 565.

²⁷⁵⁵ B. Nitschke, *op. cit.*, s. 210-211.

²⁷⁵⁶ P. Madajczyk, *Wysiedlenia...*, s. 41.

²⁷⁵⁷ M.-A. Zachariasiewicz, *Dopuszczalność zasiedzenia przez Skarb Państwa nieruchomości przejętych jako majątki opuszczone i ponemieckie w przypadku uchylecia podstawy prawnej takiego przejęcia [w:] Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 298.

²⁷⁵⁸ M. Muszyński, *Obywatelstwo osób...*, Warszawa 2005, s. 97.

²⁷⁵⁹ J. Barcz, *Problem...*, s. 115-116.

²⁷⁶⁰ M. Muszyński, *Obywatelstwo osób...*, s. 98.

²⁷⁶¹ P. Madajczyk, *Wysiedlenia...*, s. 23.

²⁷⁶² D. Brandes, *Flucht...*

²⁷⁶³ E. Hahn, H. H. Hahn, *Flucht und Vertreibung [w:] Deutsche Erinnerungsorte, Band 1*, red. E. Francois, H. Schulze, C. H. Beck, München 2001, s. 335.

²⁷⁶⁴ W. Abel, *Agrarpolitik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1967, s. 216.

²⁷⁶⁵ G. Bőddeker, *Die Flüchtlinge. Die Vertreibung der Deutschen im Osten*, Herbig, München 1985, s. 357.

światową²⁷⁶⁶. W ocenie M. Kittela, wysiedlenia dotknęły 14 mln Niemców zamieszkałych w Europie Środkowej i Środkowo-Wschodniej²⁷⁶⁷. Również E. Steinbach powołuje się na łączną liczbę 14 mln wysiedlonych Niemców²⁷⁶⁸. H. Möller odnosi się do około 15 mln Niemców, których dotknęły ucieczki i wysiedlenia²⁷⁶⁹. B. Nitschke wskazuje, że trudno ustalić ponad wszelką wątpliwość liczbę Niemców, którzy wyjechali bądź zostali wysiedleni od zakończenia konferencji poczdamskiej do końca 1945 r.²⁷⁷⁰ W ocenie T. Urbana około połowa Niemców zamieszkujących dawne wschodnie terytoria niemieckie uciekła przed Armią Czerwoną²⁷⁷¹. C. Lotz zauważa, że nie jest możliwe ustalenie, ilu Niemców uciekło przed Armią Czerwoną, a ilu zostało wysiedlonych²⁷⁷². S. Jankowiak i M. Sora podają, że zorganizowane przesiedlenia ludności niemieckiej w latach 1946-1949 objęły liczbę 2 mln 612 tys. osób²⁷⁷³. Zdaniem P. Kacprzaka w wyniku wysiedleń poczdamskich Polskę opuściło w latach 1946-1947 około 2,5 mln Niemców²⁷⁷⁴. W ocenie P. Madajczyka powołującego się na szacunki historyków mieszczące się w przedziale między 3,5 a 5 mln Niemców, którzy po zakończeniu II wojny światowej znajdowali się na Ziemiach Odzyskanych, najbardziej zbliżona do prawdy wydaje się być liczba około 4,5 mln niemieckich obywateli²⁷⁷⁵. Jak wskazuje F. Faust, zgodnie z Umową Poczdamską przewidziano wysiedlenie 6,65 mln Niemców z wschodnich terenów III Rzeszy, jednak już w 1946 r. zostało w ciężkich warunkach przesiedlonych 9,5 mln osób, w tym 3,6 mln do radzieckiej strefy okupacyjnej²⁷⁷⁶. Według A. Saksona na skutek wysiedleń poczdamskich w latach 1945-1949 Polskę opuściło 3,2 mln Niemców²⁷⁷⁷. E. Klein podaje, że zgodnie z polskimi źródłami w latach 1945-1947 wysiedlono około 3,5 milio-

²⁷⁶⁶ D. Blumenwitz, *Flucht und Vertreibung und ihre Ächtung im modernen Völkerrecht* [w:] *Flucht und Vertreibung: Vorträge eines Symposiums veranstaltet vom Institut für Völkerrecht der Universität Würzburg 19.-22. November 1985*, red. D. Blumenwitz, Carl Heymanns Verlag, Köln 1987, s. 48.

²⁷⁶⁷ M. Kittel, *Eine Zentralstelle zur Verfolgung von Vertreibungsverbrechen? Rückseiten der Verjährungsdebatte in den Jahren 1964 bis 1966* <http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2006_2_1_kittel.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁷⁶⁸ E. Steinbach, *Gedenktag für die Vertriebenen stärkt Erinnerungskultur und Empathie* <<http://www.erika-steinbach.de/index.php/aktuelles-details/items/gedenktag-fuer-die-vertriebenen-staerker-erinnerungskultur-und-empathie.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁷⁶⁹ H. Möller, *Flucht, Vertreibung, Integration. Ein forschungsgeschichtlicher Rückblick* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁷⁷⁰ B. Nitschke, *op. cit.*, s. 161.

²⁷⁷¹ T. Urban, *Der Verlust: die Vertreibung der Deutschen und Polen im 20. Jahrhundert*, C. H. Beck, München 2006, s. 105.

²⁷⁷² C. Lotz, *op. cit.*, s. 52.

²⁷⁷³ S. Jankowiak, M. Sora, *Polityka władz polskich wobec osób ubiegających się o zgodę na wyjazd na pobyt stały z Polski do Niemiec w latach 1950-1984* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 49.

²⁷⁷⁴ P. Kacprzak, *Administracyjne...*

²⁷⁷⁵ P. Madajczyk, *Wysiedlenia...*, s. 23.

²⁷⁷⁶ F. Faust, *op. cit.*, s. 185.

²⁷⁷⁷ A. Sakson, *Menschen im Wandel Polen und Deutsche, Minderheiten und Migranten in Europas Geschichte und Gegenwart*, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2008, s. 92.

nów Niemców z Ziem Odzyskanych²⁷⁷⁸. Jak ocenia M. Elmerych, z terenów, które Niemcy utraciły po wojnie na rzecz Polski, Czechosłowacji i ZSRR, wysiedlono łącznie 14 mln osób²⁷⁷⁹. A. Brakel uważa, że ucieczki i wysiedlenia z dawnych niemieckich terenów wschodnich dotknęły 12 mln Niemców²⁷⁸⁰. F. Faust podaje, że dnia 31 grudnia 1952 r. znajdowało się w RFN 8.258.000 wysiedlonych niemieckich obywateli, a w NRD – około 3.800.000 obywateli²⁷⁸¹.

W ocenie K. Gehrmana Niemcy byli brutalnie wysiedlani z terenów dawnych Prus Wschodnich²⁷⁸². Podczas uciezek i wysiedleń zginęły miliony osób narodowości niemieckiej²⁷⁸³. Na terenach Polski wyzwalanych przez Armię Czerwoną pod koniec 1944 r. i w 1945 r. zdarzały się przypadki gwałtów dokonywanych na niemieckich kobietach i morderstw Niemców²⁷⁸⁴. Liczba osób zmarłych podczas przesiedleń jest różnie określana²⁷⁸⁵. G. Becker wskazuje, że 2 mln Niemców nie przeżyło ucieczek i wysiedleń z terenów wschodnich²⁷⁸⁶.

9.8. Krytyka polskich wysiedleń i wywłaszczeń Niemców

J. Sandorski wskazuje, że w przeciwieństwie do Polski RFN zawsze traktowała wysiedlenie ludności niemieckiej z Ziem Odzyskanych jako niezgodne z prawem²⁷⁸⁷. Niemieccy autorzy również podważają legalność powojennych przesiedleń Niemców. Zdaniem U. Finka wysiedlenia były sprzeczne z prawem międzynarodowym²⁷⁸⁸. Również M. Kittel podkreśla bezprawność dokonanych wysiedleń Niemców²⁷⁸⁹. D. Blumenwitz uważa, że Umowy Poczdamskiej nie należy traktować jako podstawy przeprowadzenia wysiedleń z uwagi na brak zgody Niemiec na wysiedlenie ludności²⁷⁹⁰.

²⁷⁷⁸ W. M. Góralski, *Znaczenie...*, s. 273.

²⁷⁷⁹ M. Elmerych, *Żegnamy na zawsze*, Focus Historia, Nr 2, 2013, s. 39.

²⁷⁸⁰ A. Brakel, *op. cit.*, s. 93.

²⁷⁸¹ F. Faust, *op. cit.*, s. 185.

²⁷⁸² K. Gehrman, *Vom Geist des Deutschen Ostens* [w:] *Deutsche Heimat ohne Deutsche: Ein ostdeutsches Heimatbuch*, red. L. Mackensen, G. Westermann, Braunschweig 1951, s. 129-157, s. 137.

²⁷⁸³ N. M. Naimark, *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge 2001, s. 126.

²⁷⁸⁴ *Idem*, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*, Harvard University Press, Cambridge 1995, s. 72.

²⁷⁸⁵ R.-J. Eibicht, *Völkermord am Deutschen Volk – ein Jahrtausendverbrechen*, Vierteljahreshefte für freie Geschichtsforschung, Heft 1, 2005, s. 8.

²⁷⁸⁶ G. Becker, *Vertreibung und Aussiedlung der Deutschen aus Polen und den ehemals Deutschen Ostgebieten Vorgeschichte, Ursachen und Abläufe*, Justus-Liebig-Universität, Giessen 1988, s. 78.

²⁷⁸⁷ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 138.

²⁷⁸⁸ U. Fink, *Die Schutzpflicht der Bundesregierung den Vertriebenen deutscher Staatsangehörigkeit gegenüber – Rechtslage und Praxis* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁷⁸⁹ M. Kittel, *Ein wichtiges Dokument* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁷⁹⁰ D. Blumenwitz, *Heimatrecht, Volksgruppenrecht und Eigentum – Die rechtliche Situation der sudeten-deutschen Volksgruppe* <http://www.sudeten.de/cms/?Historie:Haltung_der_UNO:UNO-Menschenrechtskommission_bekennt_sich_zum_Recht_auf_die_Heimat> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

K.-O. Braun zauważa, że Traktat Wersalski w przeciwieństwie do Umowy Jałtańskiej i Umowy Poczdamskiej doprowadził jedynie do zmiany granic Niemiec, nie nakazując dokonania masowych przesiedleń ludności niemieckiej z utraconych po I wojnie światowej obszarów²⁷⁹¹. Zdaniem R. von Launa nie można usprawiedliwić wysiedleń, gdyż zostały one podyktowane przyjęciem winy zbiorowej Niemców²⁷⁹². D. G. Gornig podziela pogląd odnośnie do niemożności uznania za traktat przesiedleniowy Umowy Poczdamskiej, której nie podpisały Niemcy ani Polska²⁷⁹³.

Zdaniem M. Muszyńskiego pozbawienie Niemców majątków prywatnych wiązało się istotnie z nową zbiorową winą wszystkich Niemców za wywołanie II wojny światowej²⁷⁹⁴. J. Pešek zauważa, że zasada kolektywnej winy została odrzucona w grudniu 1948 r. Nastąpiło to za sprawą Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka²⁷⁹⁵ podpisanej dnia 10 grudnia 1948 r.²⁷⁹⁶. M. Muszyński zauważa, że w Umowie Poczdamskiej przewidziano odpowiedzialność narodu niemieckiego wynikającą ze złamania prawa międzynarodowego²⁷⁹⁷.

W ocenie H. Schäfera istnieje konieczność uznania wysiedlonych Niemców za ofiary²⁷⁹⁸. P. Ther określa dokonywane do czasu podpisania Umowy Poczdamskiej wysiedlenia Niemców mianem dzikich wypędzeń (*wilde Vertreibungen*)²⁷⁹⁹. W ocenie R. Pawelki polscy urzędnicy traktowali Niemców jako wyjętych spod prawa²⁸⁰⁰. E. Klein podkreśla fakt dokonania konfiskat majątków prywatnych w ramach wysiedleń²⁸⁰¹. A. M. de Zayas powołuje się na istniejący od 1907 r. zakaz wysiedleń²⁸⁰². Zdaniem A. M. de Zayasa z uwagi na postanowienia Regulaminu załączonego do IV Konwencji Haskiej z 1907 r. wszelkie wysiedlenia Niemców dokonane przed kapitulacją Niemiec były zbrodniami wojennymi²⁸⁰³. I. Seidl-Hohenveldern podnosi, że konfiskaty na terenach okupowanych są zakazane²⁸⁰⁴.

²⁷⁹¹ K.-O. Braun, *op. cit.*

²⁷⁹² R. von Laun, *Das Recht auf die Heimat*, H. Schroedel, Hannover 1951, s. 16.

²⁷⁹³ D. G. Gornig, *Das Verbot von Vertreibung und ethnischer Säuberung* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁷⁹⁴ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 239.

²⁷⁹⁵ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r. <http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁷⁹⁶ J. Pešek, *op. cit.*, s. 210.

²⁷⁹⁷ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 239.

²⁷⁹⁸ H. Schäfer, „*Genau an die Vorgaben gehalten*“ <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2006/oktober/%E2%80%99Genau-an-die-vorgaben-gehalten%E2%80%9C>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁷⁹⁹ P. Ther, *op. cit.*, s. 55.

²⁸⁰⁰ R. Pawelka, *Vertreibung darf sich nicht lohnen* <<http://www.preussische-treuhand.org/de/Presse/PDF/Vertreibung.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁸⁰¹ J. A. Frowein [w:] *Gutachten...*

²⁸⁰² A. M. de Zayas, *Das Recht auf die Heimat – Neue Kodifikationsentwürfe und aktuelle Diskussion* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁸⁰³ *Idem*, *Die Vertreibung der Deutschen völkerrechtswidrig damals wie heute. Heimatrecht als fundamentales Menschenrecht* <http://alfreddezayas.com/Lectures/Schlesiertreffen_de.shtml> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁸⁰⁴ I. Seidl-Hohenveldern, *Internationales Konfiskations- und Enteignungsrecht*, Walter de Gruyter, Berlin 1952, s. 31.

Jak zauważa A. Klafkowski, prawo wojenne było do połowy XIX w. głównie prawem zwyczajowym²⁸⁰⁵. Podczas konferencji w Hadze, które odbyły się w 1899 r. i w 1907 r. zostały podjęte i zrealizowane pierwsze międzynarodowe próby ograniczenia wojny²⁸⁰⁶. Konwencje haskie z 1907 r. mają charakter multilateralnych umów międzynarodowych²⁸⁰⁷. W konwencjach haskich zawarto reguły zakazujące zadawania niepotrzebnych cierpień²⁸⁰⁸. Historyczny rozwój prawa międzynarodowego spowodował przyjęcie w 1907 r. normy zakazującej dokonywania konfiskat przez wojsko. Art. 46²⁸⁰⁹ i art. 47²⁸¹⁰ Regulaminu załączonego do IV Konwencji Haskiej przewidywał, że nie można przejąć mienia ludności terytorium okupowanego. Unormowania art. 46 i 47 Regulaminu chroniły własność prywatną wrogów jako nienaruszalną²⁸¹¹. Zgodnie z art. 46 Regulaminu, majątek prywatny nie może podlegać konfiskacie²⁸¹². Przyjęcie normy określonej w art. 46 Regulaminu zostało uwarunkowane historycznie i związane z kształtującym się pod koniec XIX w. prawem ochrony majątków cudzoziemców²⁸¹³. Art. 23 pkt g²⁸¹⁴ Regulaminu załączonego do IV Konwencji Haskiej zabrania niszczenia i zagarniania własności wroga²⁸¹⁵. Suwerenność Polski na Ziemiach Odzyskanych uzyskana po podpisaniu Umowy Poczdamskiej wskazuje na brak zastosowania uregulowań zawartych w Regulaminie załączonym do IV Konwencji Haskiej do wywłaszczeń niemieckich majątków.

²⁸⁰⁵ A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 409.

²⁸⁰⁶ T. Gadkowski, *Problematyka...*, s. 6; A. Roberts, *op. cit.*, s. 363..

²⁸⁰⁷ G. Dahm, *Zur Problematik des Völkerstrafrechts*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1956, s. 69.

²⁸⁰⁸ G. Best, *War and Law since 1945*, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 286.

²⁸⁰⁹ Art. 46: „*Honor i prawa rodzinne, życie jednostek i własność prywatna, jak również przekonania religijne i wykonywanie obrządków religijnych, winny być uszanowane. Własność prywatna nie podlega konfiskacie*”.

²⁸¹⁰ Art. 47: „*Rabunek jest formalnie zakazany*”.

²⁸¹¹ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 23.

²⁸¹² *Ibidem*, s. 224.

²⁸¹³ E. Klein, *Gutachten...*, s. 37.

²⁸¹⁴ Art. 23: „*Oprócz zakazów, ustanowionych przez specjalne konwencje, zabrania się mianowicie:*

- a) *używać trucizny lub broni zatrutej;*
- b) *zabijać albo ranić zdradziecko osoby, należące do ludności lub do wojsk nieprzyjaciela;*
- c) *zabijać lub zadawać rany nieprzyjacielowi, który złożył broń i, nie mając już środków obrony, zdał się na łaskę;*
- d) *oświadczać, że nikomu nie będzie darowane życie;*
- e) *używać broni, pocisków lub środków, mogących zadać zbyt znaczne cierpienia;*
- f) *bezprawnie używać flagi parlamentarnej, narodowej, oznak wojskowych i uniformów nieprzyjaciela, jak również oznak odróżniających, ustanowionych przez konwencję genewską;*
- g) *niszczyć lub zagarniać własność nieprzyjaciela, oprócz wypadków, gdy takiego zniszczenia lub zagarnięcia wymaga konieczność wojenna;*
- h) *ogłaszać za wygastłe, zawieszane lub nie podpadające oszczędzeniu prawa i roszczenia obywateli strony przeciwnej.*

Zabrania się również stronom wojującym zmuszać poddanych strony przeciwnej do uczestnictwa w działaniach wojennych, skierowanych przeciwko ich krajowi, nawet w tych razach, gdy pozostawali oni w służbie tejże strony wojującej przed rozpoczęciem wojny”.

²⁸¹⁵ J. M. Spaight, *War Rights on Land*, Macmillan, London 1911, s. 112.

Jak zauważa J. Sandorski, wśród autorów niemieckich prezentowany jest pogląd, jakoby Polska miała naruszyć art. 50²⁸¹⁶ w zw. z art. 51²⁸¹⁷ I Konwencji Genewskiej o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych z dnia 12 sierpnia 1949 r.²⁸¹⁸ Są to normy międzynarodowego prawa humanitarnego, które mają na celu ochronę jednostek²⁸¹⁹. A. M. de Zayas odwołuje się do zakazu masowych przesiedleń i deportacji określonego w art. 49²⁸²⁰ IV Konwencji Genewskiej o ochronie osób cywilnych podczas wojny z dnia 12 sierpnia 1949 r.²⁸²¹

Po II wojnie światowej powstała konieczność wzmocnienia ochrony ludności w trakcie działań wojennych, Blankietowe normy zawarte w IV Konwencji Hańskiej z 1907 r. ulegały sukcesywnej konkretyzacji²⁸²². Cztery konwencje genewskie z dnia 12 sierpnia 1949 r. zostały zawarte na skutek tragicznych doświadczeń II woj-

²⁸¹⁶ Art. 50: „Za ciężkie naruszenia, przewidziane w artykule poprzednim, uważa się popełnienie któregośkolwiek z niżej wymienionych czynów na szkodę osób lub mienia, chronionych przez niniejszą Konwencję: umyślne zabójstwo, torturowanie lub nieludzkie traktowanie, włączając w to doświadczenia biologiczne, umyślne sprawianie wielkich cierpień albo ciężkie uszkodzenia ciała lub zdrowia, niszczenie i przywłaszczanie osobie mienia, nie usprawiedliwione koniecznościami wojskowymi i dokonane na wielką skalę w sposób bezprawny i samowolny”.

²⁸¹⁷ Art. 51: „Żadna Umawiająca się Strona nie będzie mogła zwolnić się sama ani zwolnić innej Strony Umawiającej się od odpowiedzialności, cięższej na niej samej albo na innej Umawiającej się Stronie za naruszenia przewidziane w poprzednim artykule”.

²⁸¹⁸ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 34.

²⁸¹⁹ A. P. Rubin, *Enforcing the Rules of International Law*, Harvard International Law Journal, 34, 1993, s. 149; S. Schmahl, *Amtshaftung für Kriegsschäden*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 66, 2006, s. 714.

²⁸²⁰ Art. 49: „Przymusowe przesiedlenia masowe lub indywidualne, jak również deportacje osób podlegających ochronie z terytorium okupowanego na terytorium Mocarstwa okupacyjnego lub na terytorium jakiegokolwiek innego Państwa okupowanego lub nie okupowanego są wzbronione bez względu na powody.

Jednakże Mocarstwo okupacyjne może przystąpić do całkowitej lub częściowej ewakuacji określonego okręgu okupowanego, jeżeli tego wymagają względy bezpieczeństwa ludności lub naglące konieczności wojskowe. Ewakuacja może pociągnąć za sobą przesiedlenie osób podlegających ochronie tylko wewnątrz terytorium okupowanego, z wyjątkiem przypadku zupełnej niemożności dokonania takiego przesiedlenia. Ludność ewakuowana w ten sposób będzie sprowadzona z powrotem do swoich siedzib z chwilą zakończenia działań wojennych na tym obszarze.

Mocarstwo okupacyjne, przystępując do tych przesiedleń lub ewakuacji, powinno w możliwie największej mierze zapewnić osobom podlegającym ochronie właściwe pomieszczenia oraz zadowalające warunki przesiedlenia pod względem zdrowotności, higieny, bezpieczeństwa i żywienia, jak również nie dopuszczać do rozdzielania rodzin.

Mocarstwo opiekuńcze będzie powiadomione o przesiedleniach i ewakuacjach z chwilą ich nastąpienia.

Mocarstwo okupacyjne nie może zatrzymywać osób podlegających ochronie w okolicy szczególnie narażonej na niebezpieczeństwa wojny, chyba że bezpieczeństwo ludności lub naglące konieczności wojskowe tego wymagają.

Mocarstwo okupacyjne nie może dokonywać deportacji lub przesiedlenia części własnej ludności cywilnej na terytorium przez nie okupowane”.

²⁸²¹ A. M. de Zayas, *Die Vertreibung...*

²⁸²² A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 429.

ny światowej²⁸²³. Prawo ochrony ofiar podczas wojny przekształciło się wówczas w prawo humanitarne²⁸²⁴. Prawo humanitarne jest prawem obowiązującym w czasie konfliktu zbrojnego²⁸²⁵. Do wzrostu znaczenia prawa humanitarnego przyczyniły się konwencje haskie z 1907 r.²⁸²⁶. A. Klafkowski zauważa, że okupacja Polski w latach 1939-1945 niewątpliwie przyspieszyła proces doskonalenia regulacji tego działu prawa międzynarodowego²⁸²⁷. Prawo humanitarne rozwija się z biegiem lat, obejmując swoim zasięgiem kolejne sfery²⁸²⁸. Cztery Konwencje Genewskie z sierpnia 1949 r.²⁸²⁹ wraz z Protokołami Dodatkowymi sporządzonymi w Genewie dnia 8 czerwca 1977 r.²⁸³⁰ powstały dzięki staraniom Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża²⁸³¹. Konwencje i Protokoły zawierają regulacje w zakresie prawa humanitarnego²⁸³². Postanowienia Konwencji i Protokołów obowiązują państwa podczas wojny²⁸³³. Konwencje wyrażają podstawową zasadę międzynarodowego

²⁸²³ M. Bothe, K. J. Partsch, W. A. Solf, *New rules for victims of armed conflicts. Commentary on the two 1977 Protocols additional to the Geneva Conventions of 1949*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague 1982, s. 2.

²⁸²⁴ R. T. Yingling, R. W. Ginnane, *The Geneva Conventions of 1949*, American Journal of International Law, Volume 46, 1952, s. 393.

²⁸²⁵ J. Kranz, *Wysiedlenie...*, s. 70.

²⁸²⁶ M. Bothe, K. J. Partsch, W. A. Solf, *op. cit.*, s. 1; J.-M. Henckaerts, L. Doswald-Beck, *Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 18.

²⁸²⁷ A. Klafkowski, *Prawo...*, s. 429.

²⁸²⁸ Cf. P. Domagała, *Zobowiązania państw wobec ofiar naruszeń Międzynarodowej konwencji o ochronie wszelkich osób przed wymuszonym zaginięciem – perspektywa polska* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 114; E.-C. Gillard, *op. cit.*, s. 529.

²⁸²⁹ I Konwencja Genewska o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych z dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z dnia 12 września 1956 r., Nr 38, poz. 171),

II Konwencja Genewska o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu z dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z dnia 12 września 1956 r., Nr 38, poz. 171),

III Konwencja Genewska o traktowaniu jeńców wojennych z dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z dnia 12 września 1956 r., Nr 38, poz. 171),

IV Konwencja Genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny z dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z dnia 12 września 1956 r., Nr 38, poz. 171).

²⁸³⁰ Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych z dnia 8 czerwca 1977 r., Protokół I (Dz. U. z dnia 20 maja 1992 r., Nr 41, poz. 175),

Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych z dnia 8 czerwca 1977 r., Protokół II (Dz. U. z dnia 20 maja 1992 r., Nr 41, poz. 175).

²⁸³¹ M. Bothe, K. Ipsen, K. J. Partsch, *Die Genfer Konferenz über humanitäres Völkerrecht*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 38, 1978, s. 3.

²⁸³² M. Terwiesche, *Kriegsschäden und Haftung der Bundesrepublik Deutschland*, *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht*, Heft 11, 2004, s. 1327.

²⁸³³ J. G. Gardam, *Non-Combatant Immunity as a Norm of International Humanitarian Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1993, s. 4.

prawa wojennego, jaką jest zapewnienie ochrony ludności cywilnej²⁸³⁴. M. Bothe wskazuje, że ukształtowanie ochrony praw człowieka miało wpływ na podpisanie dnia 8 czerwca 1977 r. Protokołów Dodatkowych²⁸³⁵. Protokoły Dodatkowe uzupełniły Konwencje Genewskie z sierpnia 1949 r.²⁸³⁶ J. Sandorski podkreśla, że art. 50 I Konwencji Genewskiej o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych z dnia 12 sierpnia 1949 r. został zredagowany pod wpływem tragicznych doświadczeń związanych z II wojną światową i będących skutkiem postępowania reżimów faszystowskich²⁸³⁷. Art. 51 Konwencji zabrania, aby państwo zwolniło inną stronę Konwencji od odpowiedzialności za ciężkie naruszenie prawa humanitarnego, w tym przywłaszczenia mienia na szeroką skalę²⁸³⁸. *Conditio sine qua non* zakazu określonego w art. 51 Konwencji jest bezprawność i samowolność wywłaszczenia na szeroką skalę. Przejęcie niemieckich majątków prywatnych przez Polskę nie miało charakteru bezprawnego i samowolnego²⁸³⁹.

W. Halder podkreśla, że należało przeprowadzić przewidziany w Umowie Poczdamskiej transfer ludności niemieckiej w sposób uporządkowany i humanitarny²⁸⁴⁰. P. Ther neguje sposób, w jaki dokonywano wysiedleń po podpisaniu Umowy Poczdamskiej²⁸⁴¹. W ocenie M. Kittela okrucieństwa popełnione podczas wysiedleń mają wykazywać brak zachowania wymogu ich humanitarnego przeprowadzenia²⁸⁴². U. Reitemeier wskazuje, że fakt przynależności do niemieckiej mniejszości w Polsce podczas II wojny światowej zadecydował o postrzeganiu Niemców jako wrogów w latach powojennych²⁸⁴³. H. Czaja uważa masowe wysiedlenia za bezprawne²⁸⁴⁴. Również zdaniem B. Rilla w 1945 r. istniał zakaz wysiedleń²⁸⁴⁵. W ocenie D. Blumenwitsza, wysiedlenia naruszyły Recht auf die Heimat Niemców²⁸⁴⁶. Zdaniem F. Er-

²⁸³⁴ S. Kodera, *op. cit.*, s. 78.

²⁸³⁵ M. Bothe, *Die Anwendung der Europäischen Menschenrechtskonvention in bewaffneten Konflikten – eine Überforderung?*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 65, 2005, s. 621; szerzej na ten temat w Rozdziale III 14.

²⁸³⁶ R. Frau, *Unbemannte Luftfahrzeuge im internationalen bewaffneten Konflikt* <http://www.ifhv.de/documents/huvi/huvi-2011/2_2011.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁸³⁷ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 35.

²⁸³⁸ *Idem*, *Polnisch-deutsche...*, s. 40.

²⁸³⁹ *Idem*, *Znaczenie...*, s. 35.

²⁸⁴⁰ W. Halder, „...In ordnungsgemäßer und humaner Weise”. *Vertreibung aus den ehemaligen Ostgebieten des Deutschen Reiches und dem Sudetenland, 1945-1947. Voraussetzungen, Verlauf, Konjunktoren des historiographischen und öffentlichen Diskurses* [w:] *Vertreibung und Minderheitenschutz in Europa*, red. F.-L. Kroll, M. Niedobitek, Dunker & Humblot, Berlin 2005, s. 15.

²⁸⁴¹ P. Ther, *op. cit.*, s. 58.

²⁸⁴² M. Kittel, *Eine Zentralstelle...*

²⁸⁴³ U. Reitemeier, *Aussiedler treffen auf Einheimische. Paradoxien der interaktiven Identitätsarbeit und Vorenthaltung der Marginalitätszuschreibung in Situationen zwischen Aussiedlern und Binnendeutschen*, G. Narr, Tübingen 2006, s. 55.

²⁸⁴⁴ H. Czaja, *Uwagi o stosunkach niemiecko-polskich, cz. II, Zbliżenia. Polska-Niemcy*, Nr 1, 1994, s. 43.

²⁸⁴⁵ B. Rill, *Völkerrechtliche Lehren aus der Vertreibung der Deutschen aus ihren Siedlungsgebieten ab 1944/45?* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁸⁴⁶ D. Blumenwitsz, *Heimatrecht...*

macory, prawa majątkowe Niemców były zagwarantowane przez Polskę w Konstytucji Kwietniowej z 1935 r.²⁸⁴⁷ oraz w umowach międzynarodowych. Polska miała tym samym działać nielegalnie, naruszając prawa majątkowe Niemców²⁸⁴⁸. B. Gafert twierdzi, że przyczyną wysiedleń nie stało się założenie winy kolektywnej Niemców, lecz wola dokonania odwetu na niemieckiej ludności cywilnej²⁸⁴⁹. P. Ther również dopatruje się w wysiedleniach motywacji związanej z chęcią zemsty na Niemcach²⁸⁵⁰.

J. Kranz zauważa, że przed 1939 r. w prawie międzynarodowym nie istniał zakaz wysiedleń²⁸⁵¹. J. Pešek zauważa, że zakaz przymusowych migracji, używanych jako instrumentu politycznego bądź kary, został przyjęty przez ONZ dopiero w 1968 r.²⁸⁵²

W ocenie E. Kleina wywłaszczenia niemieckich majątków prywatnych były częścią polityki wypędzeń ludności niemieckiej, a tym samym Polska dopuściła się popełnienia zbrodni przeciwko ludzkości²⁸⁵³. Polskie akty prawa wewnętrznego, tak jak dekrety Benesza, miały prowadzić w ocenie D. Blumenwitza do zniszczenia niemieckiej grupy ludnościowej poprzez odebranie materialnych podstaw jej egzystencji²⁸⁵⁴. A. M. de Zayas określa wysiedlenia Niemców jako spełniające znamiona ludobójstwa²⁸⁵⁵. Pojęcie ludobójstwa zawarto w rezolucji zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 96/1 z 1946 r.²⁸⁵⁶ Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa²⁸⁵⁷ została podpisana dnia 9 grudnia 1948 r.²⁸⁵⁸ M. Andrzejczak-Świątek stwierdza, że w Konwencji pojawiła się po raz pierwszy prawna definicja ludobójstwa²⁸⁵⁹. Bezwzględny zakaz ludobójstwa zawarto w art. II pkt c Konwencji²⁸⁶⁰. Dnia

²⁸⁴⁷ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., Konstytucja Kwietniowa (Dz. U. z dnia 24 kwietnia 1935 r., Nr 30, poz. 227).

²⁸⁴⁸ F. Ermacora, *Das deutsche...*, s. 70

²⁸⁴⁹ B. Gafert, *op. cit.*

²⁸⁵⁰ P. Ther, *op. cit.*, s. 101.

²⁸⁵¹ J. Kranz, *Wysiedlenie...*, s. 152.

²⁸⁵² J. Pešek, *op. cit.*, s. 210.

²⁸⁵³ E. Klein, *Gutachten...*, s. 45.

²⁸⁵⁴ D. Blumenwitz, *Gutachten...*

²⁸⁵⁵ A. M. de Zayas, *Vertreibung und Völkerrecht*, Klosterneuburg 2007 <http://www.sudeten.at/de/dokumente/pdf/zayas_vertreibung.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁸⁵⁶ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 96(1) z dnia 11 grudnia 1946 r. <[http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/033/47/IMG/NR003347.pdf](http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/033/47/IMG/NR003347.pdf?)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁸⁵⁷ Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z dnia 9 grudnia 1948 r. (Dz. U. z dnia 16 stycznia 1952 r., Nr. 2, poz. 9).

²⁸⁵⁸ G. Best, *op. cit.*, s. 205.

²⁸⁵⁹ M. Andrzejczak-Świątek, *Problem odpowiedzialności za zbrodnie wojenne oraz zbrodnie ludobójstwa popełnione przez dzieci-żołnierzy* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 305.

²⁸⁶⁰ Art. II: „W rozumieniu Konwencji niniejszej ludobójstwem jest którykolwiek z następujących czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych, jako takich:

a) zabójstwo członków grupy.

26 listopada 1968 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło Konwencję o niestosowaniu przedawnienia wobec zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości²⁸⁶¹. Art. 1 Konwencji z dnia 26 listopada 1968 r. określa, jakiego rodzaju zbrodnie nie ulegają przedawnieniu bez względu na datę ich popełnienia²⁸⁶². M. Andrzejczak-Świątek uważa, że definicja ludobójstwa zawarta w Konwencji z dnia 9 grudnia 1948 r. nie znajdowała w praktyce zastosowania aż do lat 90-tych XX w. z uwagi na brak międzynarodowych przepisów wykonawczych oraz mechanizmu karania i ścigania sprawców zbrodni ludobójstwa²⁸⁶³.

Powojennych działań polskich nie należy traktować jako ludobójstwa, a Konwencja z dnia 9 grudnia 1948 r. nie ma zastosowania do ich oceny²⁸⁶⁴. P. Madajczyk uznaje za błąd zastosowanie w odniesieniu do przymusowych wysiedleń Niemców z Polski pojęć ludobójstwa i czystek etnicznych²⁸⁶⁵. J. Kranz zauważa, że Konwencja z dnia 9 grudnia 1948 r. nie przewiduje, aby wysiedlenia ludności były równoznaczne z ludobójstwem²⁸⁶⁶.

W doktrynie niemieckiej podkreśla się, że wyłączenia i wysiedlenia były sprzeczne z istniejącymi w prawie międzynarodowym normami *erga omnes*. Za sprawą aktów prawa wewnętrznego sprzecznych z normami *iuris cogentis* nie może powstać legalny tytuł prawny²⁸⁶⁷. A. Zbaraszewska wskazuje, że zobowiązania *erga*

- b) spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy,
- c) rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego,
- d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy,
- e) przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy”.

²⁸⁶¹ Konwencja o niestosowaniu przedawnienia wobec zbrodni wojennych i zbrodni przeciw ludzkości z dnia 26 listopada 1968 r. (Dz. U. z dnia 30 października 1970 r., Nr 26, poz. 208).

²⁸⁶² Art. I: „Nie ulegają przedawnieniu następujące zbrodnie, bez względu na datę ich popełnienia:

- a) zbrodnie wojenne określone w Statucie Norymberskiego Międzynarodowego Trybunału Wojskowego z dnia 8 sierpnia 1945 roku i potwierdzone przez rezolucje Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych 3(I) z dnia 13 lutego 1946 roku i 95(I) z dnia 11 grudnia 1946 roku, w szczególności „ciężkie naruszenia” wymienione w konwencjach genewskich z dnia 12 sierpnia 1949 roku o ochronie ofiar wojny;
- b) zbrodnie przeciw ludzkości popełnione bądź w czasie wojny, bądź w czasie pokoju określone w Statucie Norymberskiego Międzynarodowego Trybunału Wojskowego z dnia 8 sierpnia 1945 roku i potwierdzone przez rezolucje Zgromadzenia Ogólnego Organizacji Narodów Zjednoczonych 3(I) z dnia 13 lutego 1946 roku i 95(I) z dnia 11 grudnia 1946 roku, wysiedlanie wskutek zbrojnego ataku lub okupacji i nieludzkie czyny wynikające z polityki apartheidu, jak również zbrodnia ludobójstwa zdefiniowana w Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 roku, nawet jeżeli takie czyny nie stanowią naruszenia prawa wewnętrznego kraju, w którym zostały one popełnione”.

²⁸⁶³ M. Andrzejczak-Świątek, *op. cit.*, s. 307.

²⁸⁶⁴ B. Garlacz, *Niemieckie roszczenia odszkodowawczo-windykacyjne z tytułu majątków pozostawionych w Polsce w świetle kompetencji ratione materiae Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Studia Europejskie, Nr 4, 2005, s. 142.

²⁸⁶⁵ P. Madajczyk, *Wysiedlenia...*, s. 44.

²⁸⁶⁶ J. Kranz, *Wysiedlenie...*, s. 73.

²⁸⁶⁷ Cf. E. Klein, *Gutachten...*, s. 72-73.

omnes wynikają we współczesnym prawie międzynarodowym m. in. z uznania bezprawności aktów agresji i ludobójstwa, zasad oraz norm dotyczących podstawowych praw człowieka, włącznie z ochroną przed dyskryminacją rasową²⁸⁶⁸. Jak zauważa J. Delbrück, w prawie międzynarodowym normy *erga omnes* egzystują tuż obok norm *iuris cogentis*²⁸⁶⁹.

M. Muszyński wskazuje, że normy *ius cogens* mają nadrzędny charakter wobec innych norm prawa międzynarodowego, mogą zostać zmienione jedynie za zgodą całej społeczności międzynarodowej i mają charakter *erga omnes*²⁸⁷⁰. U. Linderfalk uważa, że większość norm międzynarodowego prawa humanitarnego ma charakter *ius cogens*²⁸⁷¹. J. Sandorski dostrzega brak wykazu obowiązujących państwa norm *iuris cogentis*. Trudno ustalić, kiedy i na jakie normy *iuris cogentis* społeczność międzynarodowa wyraziła zgodę²⁸⁷². Okoliczność ta jest istotna, gdyż normami *iuris cogentis* są związane państwa niezależnie od ich woli związania normami²⁸⁷³.

W doktrynie niemieckiej podnoszona jest niezgodność wysiedleń z klauzulą Martensa²⁸⁷⁴. Klauzula Martensa została zawarta w Preambule do IV Konwencji Haskiej dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej z 1907 r.²⁸⁷⁵. Klauzula nosi nazwę na cześć jej pomysłodawcy F. Martensa, delegata rosyjskiego na konferencje haskie z 1899 r. i 1907 r.²⁸⁷⁶ A. Szpak zauważa, że prawo humanitarne ma swoje korzenie w zwyczajach, na co zwraca uwagę klauzula Martensa²⁸⁷⁷. Klauzula służy zapobieganiu podnoszenia argumentów opierających się na założeniu, że jeżeli dane działanie nie jest zabronione prawem traktatowym, to jest ono legalne²⁸⁷⁸. Zgodnie z treścią klauzuli Martensa w czasie wojny państwa i ludność pozostają pod

²⁸⁶⁸ A. Zbaraszewska, *Dylematy...*, s. 47-48.

²⁸⁶⁹ J. Delbrück, *Laws in the Public Interest – Some Observations on the Foundations and Identification of erga omnes Norms in International Law* [w:] *Liber Amicorum Günther Jaenicke – zum 85. Geburtstag*, red. V. Götz, P. Selmer, E. Wolfrum, Springer, Berlin 1999, s. 35.

²⁸⁷⁰ M. Muszyński, *Ograniczenie immunitetu państwa w zakresie niektórych działań iure imperii*, *Ius Novum*, Zeszyt 4, 2013, s. 64.

²⁸⁷¹ U. Linderfalk, *Normative Conflict and the Fuzziness of the International ius cogens Regime*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 69, 2009, s. 963.

²⁸⁷² J. Sandorski, *Opieka...*, s. 26.

²⁸⁷³ J. Kokott, *op. cit.*, s. 522.

²⁸⁷⁴ Cf. I. Gottstein, *Sudetenfrage und Völkerrecht* <<http://www.witikobund.de/sudetenfrage-und-voelkerrecht/>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁸⁷⁵ Klauzula Martensa: „Zanim bardziej wyczerpujący kodeks praw wojennych będzie mógł być ułożonym, Wysokie Ukladające się Strony uważają za właściwe skonstatować, że w wypadkach, nieobjętych przepisami obowiązującymi, przyjętymi przez nie, ludność i strony wojujące pozostają pod opieką i władzą zasad prawa narodów, wpływających ze zwyczajów, ustanowionych między cywilizowanymi narodami, oraz z zasad humanitarności i wymagań społecznego sumienia”.

²⁸⁷⁶ T. Rensmann, *Die Humanisierung des Völkerrechts durch das ius in bello – Von der Martens'schen Klausel zur „Responsibility to Protect”*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 68, 2008, s. 112.

²⁸⁷⁷ A. Szpak, *O wykładni...*, s. 83.

²⁸⁷⁸ M. Marcinko, *Podstawowe zasady międzynarodowego prawa humanitarnego* [w:] *Osiągnięcia i wyzwania międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Marcinko, Małopolski Oddział Okręgowy Polskiego Czerwonego Krzyża, Kraków 2011, s. 11.

opieką i władzą zasad prawa narodów wyływających ze zwyczajów²⁸⁷⁹. M. Müller wskazuje, że klauzula miała na celu wypełnianie luk w prawie humanitarnym²⁸⁸⁰. Klauzula nie pozwala na arbitralne decyzje państw uzasadnione jedynie koniecznością wojskową²⁸⁸¹. M. Marcinko zauważa, że klauzula Martensa jako część prawa zwyczajowego została włączona do Protokołu Dodatkowego Nr 1 z 1977 r. do Konwencji Genewskich z 1949 r.²⁸⁸²

C. Tomuschat wskazuje, że w prawie zwyczajowym istniał zakaz prześladowań, który potem stał się treścią art. 6 c Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego z dnia 17 lipca 1998 r.²⁸⁸³ W ocenie E. Kleina, art. 6 c Statutu nawiązuje do tzw. klauzuli Martensa²⁸⁸⁴. M. Muszyński zauważa, że standardy, na które powołuje się doktryna niemiecka wobec Polski w odniesieniu do wyłączeń majątków, zostały rozwinięte dopiero w wyniku zwycięstwa nad III Rzeszą²⁸⁸⁵. Na utworzenie Międzynarodowego Trybunału Karnego miała wpływ instytucja Międzynarodowego Trybunału Wojskowego.

Koncepcja międzynarodowej odpowiedzialności osób fizycznych za zbrodnie przeciwko ludzkości rozwinęła się w związku z okrucieństwem II wojny światowej²⁸⁸⁶. W dniach 26 czerwca – 8 sierpnia 1945 r. odbyła się w Londynie konferencja z udziałem Wielkich Mocarstw. Na zakończenie konferencji w Londynie, już po podpisaniu Umowy Poczdamskiej, powołano Międzynarodowy Trybunał Wojskowy²⁸⁸⁷. Statut Międzynarodowego Trybunału Wojskowego był częścią Umowy londyńskiej z dnia 8 sierpnia 1945 r.²⁸⁸⁸. Zgodnie ze Statutem penalizacji podlegały zbrodnie przeciwko ludzkości, zbrodnie wojenne oraz prowadzenie wojny napastniczej²⁸⁸⁹. Podczas konferencji w Londynie jako zbrodnie przeciwko pokojowi uzna-

²⁸⁷⁹ E. Klein, *Gutachten...*, s. 45; A. Szpak, *Prawo...*, s. 164.

²⁸⁸⁰ M. Müller, *Das Humanitäre Völkerrecht. Ein Überblick über das Recht der internationalen und internen bewaffneten Konflikte, dessen Durchsetzung und aktuelle Herausforderungen* <http://www.bonner-rechtswissenschaften.de/fileadmin/pdf/Artikel/2009_02/BRJ_144_2009_Mueller.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁸⁸¹ F. Münch, *Die Martens'sche Klausel und die Grundlagen des Völkerrechts*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 36, 1976, s. 353.

²⁸⁸² M. Marcinko, *op. cit.*, s. 12.

²⁸⁸³ C. Tomuschat, *Das Strafgesetzbuch der Verbrechen gegen den Frieden und die Sicherheit der Menschheit*, *Europäische Grundrechte-Zeitschrift*, 1998, s. 5.

²⁸⁸⁴ E. Klein, *Gutachten...*, s. 45.

²⁸⁸⁵ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 320.

²⁸⁸⁶ N. Roht-Arriaza, *Impunity and Human Rights in International Law and Practice*, Oxford University Press, New York 1995, s. 50.

²⁸⁸⁷ T. Taylor, *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir*, Knopf, New York 1992, s. 63; P. Wilson, *Aggression, Crime and International Security: Moral, Political and Legal Dimensions of International Relations*, Routledge, London 2009, s. 60.

²⁸⁸⁸ S. Greenwood, *The most important of the Western nations: France's place in Britain's post-war foreign policy, 1945-1949* [w:] *Anglo – French Relations in the Twentieth Century. Rivalry and Cooperation*, red. A. Sharp, G. A. Stone, Routledge, London 2000, s. 249; T. Taylor, *The Anatomy...*, s. 4.

²⁸⁸⁹ D. Thürer, *Modernes Völkerrecht: Ein System im Wandel und Wachstum – Gerechtigkeitsgedanke als Kraft der Veränderung?*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 60, 2000, s. 563; K. Smolarek, *Analiza historyczno-prawna wyłączenia odpowiedzialności karnej pod-*

no: planowanie, przygotowanie, rozpętanie lub prowadzenie wojny napastniczej²⁸⁹⁰. M. Pietras-Eichberger zauważa, że dzisiejsze rozumienie zbrodni agresji ma swoje źródło w treści Statutu²⁸⁹¹. W ocenie S. Ziembickiego w art. 6 Statutu użyto po raz pierwszy pojęcia zbrodni przeciwko ludzkości²⁸⁹².

Międzynarodowy Trybunał Wojskowy z siedzibą w Norymberdze został powołany przez wzgląd na konieczność osądzenia sprawców zbrodni popełnionych podczas II wojny światowej²⁸⁹³. Nastąpiło to podczas procesów zbrodniarzy wojennych²⁸⁹⁴. M. Pietras-Eichberger zauważa, że podpisana w Londynie dnia 3 lipca 1933 r. Konwencja o określeniu napaści była podstawą pociągnięcia niemieckich przywódców do odpowiedzialności karnej przed Trybunałem²⁸⁹⁵. Dnia 20 listopada 1945 r. zaczął się proces norymberski przeciwko 24 najwyższym rangą hitlerowskim politykom i wojskowym, który został zakończony dnia 1 października 1946 r.²⁸⁹⁶ Trybunał w wyroku oparł się na zakazie wojny określonym w pakcie Brianda-Kellogga z 1928 r.²⁸⁹⁷ Trybunał potępił hitlerowską politykę zmierzającą do wyniszczenia ludności polskiej²⁸⁹⁸. Trybunał zanegował antysemityzm, który towarzyszył działaniom III Rzeszy²⁸⁹⁹. Trybunał uznał, że powoływanie się na konieczność wypełniania rozkazów nie wyłącza odpowiedzialności za zbrodnie²⁹⁰⁰. Sprawcy zbrodni międzynarodowych, które popełniono w wyniku wykonania rozkazu, ponoszą również odpowiedzialność karną²⁹⁰¹. Rozliczaniem zbrodni wojennych zajmowały się także trybunały militarne Wielkich Mocarstw działające w strefach okupacyjnych²⁹⁰². Jak wskazuje J. Elster, amerykań-

władnego działającego na rozkaz przełożonego w prawie karnym, Zeszyty Naukowe WSOWL, Nr 2, 2013, s. 60.

²⁸⁹⁰ W. Góralczyk, *op. cit.*, s. 184.

²⁸⁹¹ M. Pietras-Eichberger, *op. cit.*, s. 331.

²⁸⁹² S. Ziembicki, *op. cit.*, s. 318.

²⁸⁹³ D. P. Moynihan, *op. cit.*, s. 196; A. Zbaraszewska, *Odpowiedzialność państwa za czyny międzynarodowo bezprawne*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2018 (w druku, udostępnione przez autorkę), s. 343.

²⁸⁹⁴ S. Levinson, *Responsibility for crimes of war [w:] War and Moral Responsibility*, red. M. Cohen, T. Nagel, T. Scanlon, Princeton University Press, Princeton 1974, s. 107; U. Liebert, H. Müller, *Zu einem europäischen Gedächtnisraum? Erinnerungskonflikte als Problem einer politischen Union Europas*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 4, 2012, s. 45.

²⁸⁹⁵ M. Pietras-Eichberger, *op. cit.*, s. 320.

²⁸⁹⁶ E. Wolfrum, *op. cit.*, s. 363

²⁸⁹⁷ T. Gadkowski, *Problematyka...*, s. 8; J. Delbrück, G. Dahm, R. Wolfrum, *op. cit.*, s. 1045.

²⁸⁹⁸ W. A. Schabas, *Genocide in International Law. The Crimes of Crimes*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 40.

²⁸⁹⁹ T. Taylor, *Final Report to the Secretary of the Army on the Nuernberg War Crimes Trials under Control Council Law No. 10*, W. S. Hein & Co., Washington 1949, s. 224.

²⁹⁰⁰ G. Brand, *The War Crimes Trials and the Laws of War*, British Yearbook of International Law, 1949, s. 416; Y. Dinstein, *The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 253.

²⁹⁰¹ P. Grzebyk, *op. cit.*, s. 208; E. Karska, K. Karski, *Odpowiedzialność za wykonanie bezprawnego rozkazu w świetle międzynarodowego prawa karnego*, Międzynarodowe Prawo Humanitarne, Tom IV, 2013, s. 203.

²⁹⁰² P. Łaski, *Uwagi na temat konieczności...*, s. 210.

skie trybunały militarne osądziły 1.814 Niemców, trybunały brytyjskie – 1.085 Niemców, a trybunały francuskie – 2.107 Niemców²⁹⁰³.

W ocenie C. Daase procesy przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym były związane z odstąpieniem od uznawania kolektywnej winy na rzecz indywidualnej odpowiedzialności za naruszenie prawa humanitarnego²⁹⁰⁴. V. Röben wskazuje, że z orzeczeń Trybunału wynika związanie państw uczestniczących w II wojnie światowej postanowieniami konwencji haskich z 1907 r.²⁹⁰⁵ Zdaniem J. Kranza Statut Międzynarodowego Trybunału Wojskowego nie ma zastosowania dla oceny wysiedleń Niemców z Polski i Czechosłowacji²⁹⁰⁶. Należy zaznaczyć, że procesy norymberskie były tzw. sprawiedliwością zwycięzców (Siegerjustiz)²⁹⁰⁷.

Regulacje Statutu Międzynarodowego Trybunału Wojskowego miały wpływ na potraktowanie zbrodniarzy wojennych w konflikcie jugosłowiańskim w latach dziewięćdziesiątych XX w.²⁹⁰⁸ Na przełomie lat 1988-1989 S. Milošević zlikwidował autonomię Kosowa, działając w sposób sprzeczny z konstytucją Jugosławii²⁹⁰⁹. Kosovo było zamieszkiwane wówczas w 90 % przez Albańczyków²⁹¹⁰. Po 1989 r. Jugosławię ogarnął kryzys polityczny²⁹¹¹. Konflikt na tle etnicznym przerodził się w wojnę trwającą w latach 1991-1995 między Serbami a Chorwatami na terytorium, które obecnie należy do Chorwacji²⁹¹². Jugosłowiańska armia wspierała serbskich powstańców²⁹¹³. W 1991 r. Chorwacja notyfikowała zamiar odłączenia się od Jugosławii. Spowodowało to wybuch konfliktu zbrojnego, który z uwagi na uznanie państwowości Chorwacji przez ONZ stał się konfliktem międzynarodowym²⁹¹⁴. W trakcie konfliktu w byłej Jugosławii zostały popełnione liczne zbrodnie wojenne²⁹¹⁵. Dokonywano brutalnych czystek etnicznych²⁹¹⁶. Na terenie Chorwacji oraz

²⁹⁰³ J. Elster, *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 54.

²⁹⁰⁴ C. Daase, *Entschuldigung und Versöhnung in der internationalen Politik*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 25-26, 2013, s. 44.

²⁹⁰⁵ V. Röben, *Außenverfassungsrecht: eine Untersuchung zur auswärtigen Gewalt des offenen Staates*, Mohr Siebeck, Tübingen 2007, s. 133-134.

²⁹⁰⁶ J. Kranz, *Wysiedlenie...*, s. 72.

²⁹⁰⁷ W. Kaleck, *Universelle Strafjustiz?*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 25-26, 2013, s. 38.

²⁹⁰⁸ E. Klein, *Gutachten...*, s. 44.

²⁹⁰⁹ B. Posselt, *Vertreibung als Mittel der Politik im 20. Jahrhundert – Stabilität und Sicherheit contra Frieden und Gerechtigkeit* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁹¹⁰ H.-J. Heintze, *Die völkerrechtliche Verantwortlichkeit der Föderativen Republik Jugoslawien und die Massenflucht aus dem Kosovo vor Beginn der NATO-Luftangriffe* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁹¹¹ S. Troebst, *Das andere 1989: Balkanische Antithesen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 24-26, 2014, s. 19.

²⁹¹² C. Braun, *Der schwierige Umgang mit der Geschichte – Transitional Justice in Kroatien*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 17, 2013, s. 36.

²⁹¹³ M.-J. Calic, *Kroatien und seine Nachbarn*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 17, 2013, s. 24.

²⁹¹⁴ M. Pietras-Eichberger, *op. cit.*, s. 328.

²⁹¹⁵ C. Weeramantry, *op. cit.*, s. 340.

²⁹¹⁶ W. A. Schabas, *op. cit.*, s. 196.

Bośni i Hercegowiny czystki etniczne trwały od 1991 r. do 1995 r.²⁹¹⁷ W 1991 r. 200 tys. Chorwatów stało się ofiarami ucieczek i wysiedleń²⁹¹⁸. W 1998 r. nastąpiła eskalacja konfliktu między Serbami i Albańczykami²⁹¹⁹. W 1998 r. wysiedlenia dotknęły Albańczyków z Kosowa²⁹²⁰. E. M. Hinterhuber zauważa, że Związek Wypędzonych dostrzega analogię między wypędzeniami Albańczyków, a ucieczkami i wysiedleniami Niemców po II wojnie światowej²⁹²¹. Jak wskazuje S. Klingebiel, w wyniku konfliktu w byłej Jugosławii 1,5 mln osób zostało zmuszonych do ucieczki do Serbii, Chorwacji i Czarnogóry²⁹²². W 1993 został utworzony trybunał dla osądzenia zbrodni wojennych podczas konfliktu w Jugosławii²⁹²³. M. Andrzejczak-Świątek podkreśla, że w Statucie trybunału dokonano penalizacji zbrodni ludobójstwa w sposób identyczny jak w Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z dnia 9 grudnia 1948 r.²⁹²⁴

Po 1945 r. były dokonywane masakry mimo przyjęcia Karty Narodów Zjednoczonych²⁹²⁵. Ludobójstwa, które miały miejsce po zakończeniu zimnej wojny, przyspieszyły prace nad projektem statutu stałego Międzynarodowego Trybunału Karnego²⁹²⁶. Międzynarodowy Trybunał Karny (MTK) został powołany dnia 17 lipca 1998 r. w Rzymie na mocy Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego²⁹²⁷. MTK jest stałym trybunałem o jurysdykcji uniwersalnej, powołanym do ścigania najpoważniejszych naruszeń prawa humanitarnego²⁹²⁸. Państwa, będące sygnatariuszami Statutu MTK, zobowiązały się do współpracy z MTK w zakresie ścigania i osądzania zbrodni, które podlegają jurysdykcji MTK, oraz do wykonywania wydanych wyroków²⁹²⁹. W Statucie MTK zostały zawarte definicje: ludobójstwa

²⁹¹⁷ E. Steinbach, *8. Mai 1945. Die Vertreibung der Deutschen aus Ostmitteleuropa – integraler Bestandteil der deutschen Geschichte?* <http://www.elisabeth-apel.de/mit/Kriegsende_RedSteinbach.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁹¹⁸ L. Steindorff, *Ein kurzer Gang durch die Geschichte Kroatiens*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 17, 2013, s. 21.

²⁹¹⁹ H.-J. Heintze, *op. cit.*

²⁹²⁰ J. Pfeil, *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland in den Jahren 2000 bis 2002. 3. Teil: Friedenssicherung*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 64, 2004, s. 1154.

²⁹²¹ E. M. Hinterhuber, *op. cit.*, s. 8.

²⁹²² S. Klingebiel, *Flucht und Vertreibung in Entwicklungsländern* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/1021/5_sp_klingebiel.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁹²³ H. Zentgraf, „Nürnberg” in *Vergangenheit und Gegenwart*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 25-26, 2013, s. 14.

²⁹²⁴ M. Andrzejczak-Świątek, *op. cit.*, s. 307.

²⁹²⁵ M. Levene, *Introduction* [w:] *The Massacre in History*, red. M. Levene, P. Roberts, Berghahn Books, New York 1999, s. 25.

²⁹²⁶ M. Bothe, *op. cit.*, s. 622; A. Roberts, *op. cit.*, s. 371.

²⁹²⁷ Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego z dnia 17 lipca 1998 r. (Dz. U. z dnia 9 maja 2003 r., Nr 78, poz. 708).

²⁹²⁸ P. Wiliński, *Prawo do obrony w postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 1, 2005, s. 109.

²⁹²⁹ A. von Bogdandy, I. Venzke, *Zur Herrschaft internationaler Gerichte: Eine Untersuchung internationaler öffentlicher Gewalt und ihrer demokratischen Rechtfertigung*, *Zeitschrift für ausländisches*

(art. 6), zbrodni przeciwko ludzkości (art. 7) i zbrodni wojennych (art. 8). Art. 6 Statutu definiuje ludobójstwo w sposób, w jaki uczyniono to w Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z dnia 9 grudnia 1948 r.²⁹³⁰ Art. 7 ust. 2 Statutu, odnosząc się do deportacji i przymusowego przemieszczenia ludności, definiuje je jako działania, które są pozbawione podstawy prawnomiędzynarodowej. Art. 7 ust. 2 Statutu nie wprowadza przy tym rozróżnienia na okres pokoju i okres konfliktu zbrojnego²⁹³¹. W Statucie przewidziano odszkodowania dla ofiar przesiedleń i innych zbrodni²⁹³². Warto zauważyć, że kompetencje orzecznicze MTK odnoszą się wyłącznie do zbrodni popełnionych po wejściu w życie Statutu, co wynika wprost z art. 11 Statutu²⁹³³.

Powyższe okoliczności wskazują, że dokonane przez Polskę przesiedlenia niemieckiej ludności i wywłaszczenia majątków prywatnych po II wojnie światowej były w pełni zgodne z ówczesnym prawem międzynarodowym.

10. Traktat z dnia 17 czerwca 1991 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy a niemieckie roszczenia z tytułu powojennych wywłaszczeń

10.1. Regulacje Traktatu z dnia 17 czerwca 1991 r.

Dnia 17 czerwca 1991 r. został podpisany w Bonn Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy²⁹³⁴. Traktat podlegał ratyfikacji, co wynikało z art. 38 Traktatu. W Preambule do Traktatu Polska i RFN powołały się na wzajemne dążenie do zamknięcia bolesnych rozdziałów przeszłości, nawiązując do dobrych tradycji i przyjaznego współżycia w wielowiekowej historii Polski i Niemiec. Strony uwzględniły historyczne zmiany w Europie, w szczególności ustanowienie jedności Niemiec oraz głębokie przemiany polityczne, gospodarcze i społeczne w Polsce. Oba państwa uznały konieczność współpracy gospodarczej oraz podkreśliły znaczenie, jakie dla przyszłych

öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 70, 2010, s. 17.

²⁹³⁰ M. Andrzejczak-Świątek, *op. cit.*, s. 309.

²⁹³¹ J. Kranz, *Wysiedlenie...*, s. 74.

²⁹³² S. Wirth, *Zum subjektiven Tatbestand des Völkermordes – Zerstörungsabsicht und Vertreibungsverbrechen* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁹³³ Art. 11: „*Jurysdykcja ratione temporis.*

1. *Jurysdykcją Trybunału objęte są wyłącznie zbrodnie popełnione po wejściu w życie niniejszego statutu.*
2. *Jeżeli państwo stanie się Stroną statutu po jego wejściu w życie, Trybunał może wykonywać swoją jurysdykcję jedynie w odniesieniu do zbrodni popełnionych po wejściu w życie statutu w stosunku do tego państwa, chyba że państwo to złożyło deklarację na podstawie artykułu 12 ustęp 3”.*

²⁹³⁴ Tekst zamieszczony w: Dz. U. z dnia 17 lutego 1992 r. Nr 14, poz. 56.

stosunków wzajemnych ma członkostwo RFN we Wspólnocie Europejskiej oraz polityczne i gospodarcze przyłączenie Polski do Wspólnoty Europejskiej. Strony nawiązały do niepowtarzalnego wkładu polskiego i niemieckiego narodu do wspólnego europejskiego dziedzictwa kulturowego oraz znaczenia wymiany kulturalnej. Państwa doceniły znaczenie Traktatu z 14 dnia listopada 1990 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy.

W art. 1 ust. 1 Traktatu Polska i RFN zobowiązały się kształtować swoje stosunki w duchu dobrego sąsiedztwa i przyjaźni²⁹³⁵. Oba państwa oświadczyły, że dążą do ścisłej pokojowej i partnerskiej współpracy we wszystkich dziedzinach, a także zadeklarowały chęć dołożenia starań do urzeczywistnienia pragnienia osiągnięcia trwałego porozumienia i pojednania²⁹³⁶. W art. 2 Traktatu wymieniono najważniejsze zasady, którymi kierują się strony w kształtowaniu wzajemnych stosunków, a także w sprawach pokoju, bezpieczeństwa i współpracy w Europie i na świecie. Jako nadrzędne cele polityki polskiej i niemieckiej wskazano: zachowanie i umocnienie pokoju oraz skuteczne zapobieganie wszelkim wojnom. Oba państwa oświadczyły, że postępują zgodnie z prawem międzynarodowym, w szczególności Kartą Narodów Zjednoczonych, Aktem Końcowym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie z dnia 1 sierpnia 1975 r., Paryską kartą dla nowej Europy z dnia 21 listopada 1990 r. oraz dokumentami kolejnych spotkań KBWE. Strony zadeklarowały, że przestrzegają wzajemnie suwerennej równości, integralności terytorialnej, nietykalności granic, niezawisłości politycznej oraz zasady zakazującej użycia siły lub groźby jej użycia. Oba państwa potwierdziły bezpośrednie obowiązywanie powszechnych norm prawa międzynarodowego w prawie krajowym i w stosunkach międzynarodowych oraz oświadczyły, że będą sumiennie wypełniać swe zobowiązania umowne oraz urzeczywistniać we wszystkich dziedzinach Akt Końcowy KBWE, Paryską kartę dla nowej Europy i pozostałe dokumenty KBWE²⁹³⁷. W art. 3

²⁹³⁵ Szerzej na temat pojęcia „dobrego sąsiedztwa”: A. Zbaraszewska, *Odpowiedzialność międzynarodowa państwa za szkody transgraniczne w środowisku*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2018 (w druku, udostępnione przez autorkę), s. 64-65.

²⁹³⁶ Art. 1: „1. Umawiające się Strony będą kształtować swoje stosunki w duchu dobrego sąsiedztwa i przyjaźni. Dążą do ścisłej pokojowej i partnerskiej współpracy we wszystkich dziedzinach. Świadome odpowiedzialności europejskiej dołożą starań, aby urzeczywistnić pragnienie obu Narodów osiągnięcia trwałego porozumienia i pojednania.

2. Umawiające się Strony dążą do stworzenia Europy, w której przestrzegane są prawa człowieka i podstawowe wolności, a granice utracą dzielący charakter, również w wyniku przewyższenia różnic gospodarczych i społecznych”.

²⁹³⁷ Art. 2: „Umawiające się Strony kierują się w kształtowaniu swych stosunków, a także w sprawach pokoju, bezpieczeństwa i współpracy w Europie i na świecie, przede wszystkim następującymi zasadami:

- nadrzędnym celem ich polityki jest zachowanie i umocnienie pokoju oraz skuteczne zapobieganie wszelkim wojnom,
- postępują zgodnie z prawem międzynarodowym, w szczególności Kartą Narodów Zjednoczonych, a także zgodnie z podpisanym 1 sierpnia 1975 r. w Helsinkach Aktem końcowym Konfe-

Traktatu strony zobowiązały się do przeprowadzania regularnych konsultacji w celu zapewnienia dalszego rozwoju, pogłębiania stosunków dwustronnych oraz uzgadniania wspólnego stanowiska w sprawach międzynarodowych. Ustalono, że konsultacje szefów Rządów oraz konsultacje Ministrów Spraw Zagranicznych miały odbywać się co najmniej jednak raz w roku. Ministrowie innych resortów, w tym Ministrowie Obrony, zostali zobowiązani do utrzymywania regularnych kontaktów. W art. 4 Traktatu oba państwa poparły kontakty i wymianę doświadczeń między parlamentami w celu rozwoju stosunków dwustronnych, mając na względzie międzynarodową współpracę parlamentarną. W art. 5 ust. 1 Traktatu Polska i RFN potwierdziły, że będą się powstrzymywać od użycia siły lub groźby jej użycia przeciwko integralności terytorialnej lub politycznej niezawisłości drugiej strony Traktatu lub w jakikolwiek inny sposób niezgodny z celami i zasadami Karty Narodów Zjednoczonych lub z Aktem Kończącym KBWE. W art. 5 ust. 2 Traktatu oba państwa zobowiązały się do rozstrzygania swych sporów wyłącznie przy pomocy środków pokojowych oraz do nieużywania żadnych ze swych broni, chyba że dla indywidualnej albo zbiorowej samoobrony. Strony ustaliły, że nigdy i w żadnych okolicznościach jako pierwsze nie skierują sił zbrojnych przeciwko sobie. W art. 5 ust. 3 Traktatu zadeklarowano: umacnianie pokoju przez tworzenie kooperacyjnych struktur bezpieczeństwa dla całej Europy, popieranie procesu bezpieczeństwa i współpracy w Europie oraz rozwijanie tego procesu przy współudziale wszystkich państw uczestniczących w KBWE²⁹³⁸. W art. 6 ust. 1 Traktatu strony postanowiły, że w zmieniających się warunkach politycznych i militarnych w Europie wspólnym celem obu

rencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, Paryską kartą dla nowej Europy z 21 listopada 1990 r. oraz dokumentami kolejnych spotkań KBWE,

- *przestrzegają wzajemnie suwerennej równości, integralności terytorialnej, nietykalności granic, niezawisłości politycznej oraz zasady zakazującej użycia siły lub groźby jej użycia,*
- *potwierdzają prawo wszystkich narodów i państw do swobodnego stanowienia o swym losie bez zewnętrznej ingerencji oraz do kształtowania swego rozwoju politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego według własnych życzeń,*
- *stawiają w centrum swej polityki człowieka, z jego godnością i prawami, oraz troskę o przetrwanie ludzkości i zachowanie środowiska naturalnego,*
- *potępiają z całą stanowczością totalitaryzm, nienawiść rasową i etniczną, antysemityzm, ksenofobię i dyskryminację kogokolwiek, jak również prześladowanie z powodów religijnych i ideologicznych,*
- *uznają mniejszości i równorzędne grupy za naturalny pomost między Narodami polskim i niemieckim oraz ufają, że te mniejszości i grupy wnoszą cenny wkład do życia ich społeczeństw,*
- *potwierdzają bezpośrednie obowiązywanie powszechnych norm prawa międzynarodowego w prawie krajowym i w stosunkach międzynarodowych oraz są zdecydowane sumiennie wypełniać swe zobowiązania umowne; będą we wszystkich dziedzinach urzeczywistniać Akt końcowy KBWE, Paryską kartę dla nowej Europy oraz pozostałe dokumenty KBWE²⁹³⁸.*

²⁹³⁸ Art. 5: „1. Umawiające się Strony potwierdzają, że będą się powstrzymywać od użycia siły lub groźby jej użycia przeciwko integralności terytorialnej lub politycznej niezawisłości drugiej Umawiającej się Strony lub w jakikolwiek inny sposób niezgodny z celami i zasadami Karty Narodów Zjednoczonych lub z Aktem końcowym KBWE.

2. Umawiające się Strony będą rozstrzygały swe spory wyłącznie przy pomocy środków pokojowych i nigdy nie użyją żadnych ze swych broni, chyba że dla indywidualnej albo zbiorowej

państw jest działanie na rzecz umocnienia stabilności i zwiększenia bezpieczeństwa. Polska i RFN zadeklarowały współpracę, aby wykorzystać pojawiające się nowe możliwości podejmowania wysiłków w dziedzinie bezpieczeństwa. W art. 6 ust. 2 Traktatu strony opowiedziały się za tym, aby w drodze wiążących porozumień siły zbrojne i zbrojenia zostały zredukowane do możliwie najniższego poziomu, który wystarcza do obrony, lecz nie daje możliwości ataku. W art. 6 ust. 3 zawarto obietnicę o zaangażowaniu się na rzecz wielostronnego i dwustronnego rozszerzania środków budowy zaufania i stabilizacji, a także innych politycznych środków kontroli zbrojeń, umacniających stabilność i zaufanie oraz prowadzących ku większej otwartości²⁹³⁹. Art. 7 Traktatu przewidywał, że w przypadku powstania sytuacji, która zdaniem jednej ze stron stanowi zagrożenie lub naruszenie pokoju albo może wywołać niebezpieczne międzynarodowe powikłania, strony nawiążą ze sobą niezwłocznie kontakt oraz będą starały się uzgodnić swe stanowiska i osiągnąć porozumienie co do właściwych środków, aby poprawić lub opanować tę sytuację²⁹⁴⁰. W art. 8 ust. 1 Traktatu, strony zadeklarowały przywiązywanie najwyższego znaczenia do jedności europejskiej opartej na prawach człowieka, demokracji i idei państwa prawa oraz oświadczyły, że będą działać na rzecz osiągnięcia tej jedności. Unormowania zawarte w art. 8 ust. 2 i 3 Traktatu dotyczyły niemieckiego wsparcia na rzecz przystąpienia Polski do Wspólnot Europejskich. W art. 9 Traktatu strony zobowiązały się do działania na rzecz rozszerzania i wzbogacania wzajemnych stosunków gospodarczych we wszystkich dziedzinach, określając szczegółowe zasady współpracy. Art. 10 Traktatu regulował kwestie rozwoju współpracy finansowej i umocnienia stosunków gospodarczych obu państw. W art. 11 Traktatu strony zgodziły się co do

samoobrony. Nigdy i w żadnych okolicznościach jako pierwsze nie skierują sił zbrojnych przeciwko sobie.

3. *Umawiające się Strony będą umacniać pokój przez tworzenie kooperacyjnych struktur bezpieczeństwa dla całej Europy. W związku z tym, realizując w pełni Akt końcowy KBWE, Paryską kartę dla nowej Europy oraz pozostałe dokumenty KBWE, będą popierać w miarę swych sił proces bezpieczeństwa i współpracy w Europie oraz nadal umacniać i rozwijać ten proces przy współdziałaniu wszystkich państw uczestniczących w KBWE”.*

²⁹³⁹ Art. 6: „1. *W zmieniających się warunkach politycznych i militarnych w Europie wspólnym celem Umawiających się Stron jest działanie na rzecz umocnienia stabilności i zwiększenia bezpieczeństwa. Strony będą zwłaszcza współpracować, aby wykorzystać pojawiające się nowe możliwości podejmowania wspólnych wysiłków w dziedzinie bezpieczeństwa.*

2. *Umawiające się Strony opowiadają się za tym, aby w drodze wiążących i dających się skutecznie kontrolować porozumień siły zbrojne i zbrojenia zostały zredukowane do możliwie najniższego poziomu, wystarczającego do obrony, lecz nie dającego możliwości ataku.*
3. *Umawiające się Strony będą się angażować, również wspólnie, na rzecz wielostronnego i dwustronnego rozszerzania środków budowy zaufania i stabilizacji, a także innych politycznych środków kontroli zbrojeń, umacniających stabilność i zaufanie oraz prowadzących ku większej otwartości”.*

²⁹⁴⁰ Art. 7: „*W przypadku powstania sytuacji, która zdaniem jednej z Umawiających się Stron stanowi zagrożenie lub naruszenie pokoju albo może wywołać niebezpieczne międzynarodowe powikłania, Umawiające się Strony nawiążą ze sobą niezwłocznie kontakt oraz będą starały się uzgodnić swe stanowiska i osiągnąć porozumienie co do właściwych środków, aby poprawić lub opanować tę sytuację”.*

szczególnego znaczenia wzajemnej współpracy w wytwarzaniu produktów rolnych, ich przetwórstwie, transporcie i przechowalnictwie, a także tworzeniu i popieraniu nowoczesnych, wysokowydajnych gospodarstw rolnych, utrzymujących stosunki kooperacyjne z przemysłem spożywczym, przetwórczym oraz handlem. W art. 12 Traktatu przewidziano ułatwianie i wspieranie wzajemnej współpracy partnerskiej między regionami, miastami, gminami i innymi jednostkami terytorialnymi, w szczególności na obszarach przygranicznych. W art. 13 Traktatu strony, powołując się na konieczność uzgadniania polityki poszczególnych państw w dziedzinie gospodarki przestrzennej, zobowiązały się do realizowania współpracy transgranicznej na wszystkich szczeblach w dziedzinie gospodarki przestrzennej i planowania przestrzennego. Art. 14 Traktatu odnosił się do kwestii zabezpieczenia społecznego oraz współpracy w zakresie pracy i polityki socjalnej obu państw. W art. 15 Traktatu oba państwa zadeklarowały, że będą rozwijać, rozszerzać i ułatwiać wzajemną współpracę naukową i techniczną. Art. 16 Traktatu dotyczył zapobiegania zagrożeniom środowiska oraz kontynuowania współpracy Polski i RFN w dziedzinie ochrony środowiska, w szczególności w dorzeczu Odry. W art. 17 Traktatu strony zobowiązały się do współdziałania w celu wzajemnego świadczenia pomocy w razie klęsk i ciężkich wypadków. W art. 18 ust. 1 i 2 Traktatu zostały zawarte regulacje dotyczące połączeń transportowych w ruchu powietrznym, kolejowym, drogowym, w żegludze morskiej i śródlądowej, korzystania ze szlaków komunikacyjnych w transporcie między terytoriami obu państw oraz w tranzycie. W art. 18 ust. 3 Traktatu strony wyraziły wolę dążenia do rozszerzenia, usprawnienia i harmonizacji połączeń telekomunikacyjnych. Art. 19 ust. 1 Traktatu dotyczył podjęcia przez oba państwa działań mających na celu popieranie i ułatwianie ruchu osobowego oraz turystyki. W art. 19 ust. 2 Traktatu zobowiązano się do dołożenia starań dla usprawnienia i przyspieszenia, na zasadzie wzajemności, odpraw celnych i granicznych. W art. 19 ust. 2 Traktatu przewidziano rozbudowę i modernizację istniejących przejść granicznych oraz otwieranie nowych przejść granicznych. Zgodnie z art. 20 ust. 1 Traktatu, członkowie mniejszości niemieckiej w Polsce, to znaczy osoby posiadające polskie obywatelstwo, które są niemieckiego pochodzenia albo przyznają się do języka, kultury lub tradycji niemieckiej, a także osoby w RFN, posiadające niemieckie obywatelstwo, które są polskiego pochodzenia albo przyznają się do języka, kultury lub tradycji polskiej, mają prawo, indywidualnie lub wspólnie z innymi członkami swej grupy, do swobodnego wyrażania, zachowania i rozwijania swej tożsamości etnicznej, kulturalnej, językowej i religijnej bez jakiegokolwiek próby asymilacji wbrew ich woli, a także mają prawo do pełnego i skutecznego korzystania z praw człowieka i podstawowych wolności bez jakiegokolwiek dyskryminacji i w warunkach pełnej równości wobec prawa. W art. 20 ust. 2 Traktatu strony postanowiły realizować prawa i obowiązki zgodnie ze standardami międzynarodowymi dotyczącymi mniejszości, w tym zgodnie z Powszechną Deklaracją Praw Człowieka Narodów Zjednoczonych z dnia 10 grudnia 1948 r., Europejską Konwencją o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r. i Międzynarodowym Paktem Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 16 grudnia 1966 r. Art. 20 ust. 3 Traktatu

zagwarantował członkom mniejszości niemieckiej w Polsce, a także osobom w RFN, posiadającym niemieckie obywatelstwo, które są polskiego pochodzenia albo przynależą do języka, kultury lub tradycji polskiej szereg praw, w tym: prawo do swobodnego posługiwania się językiem ojczystym w życiu prywatnym i publicznie, prawo do zakładania i utrzymywania własnych instytucji, organizacji lub stowarzyszeń oświatowych, kulturalnych i religijnych, prawo do wyznawania i praktykowania swej religii, prawo do używania swych imion i nazwisk w brzmieniu języka ojczystego oraz prawo do korzystania na równi z innymi ze skutecznych środków prawnych dla urzeczywistnienia swoich praw, zgodnie z prawem państwa, w którym się znajdują²⁹⁴¹. W art. 21 Traktatu strony zobowiązały się chronić na swych terytoriach tożsamość etniczną, kulturalną, językową i religijną grup wymienionych

²⁹⁴¹ Art. 20: „1. Członkowie mniejszości niemieckiej w Rzeczypospolitej Polskiej, to znaczy osoby posiadające polskie obywatelstwo, które są niemieckiego pochodzenia albo przynależą do języka, kultury lub tradycji niemieckiej, a także osoby w Republice Federalnej Niemiec, posiadające niemieckie obywatelstwo, które są polskiego pochodzenia albo przynależą do języka, kultury lub tradycji polskiej, mają prawo, indywidualnie lub wspólnie z innymi członkami swej grupy, do swobodnego wyrażania, zachowania i rozwijania swej tożsamości etnicznej, kulturalnej, językowej i religijnej bez jakiegokolwiek próby asymilacji wbrew ich woli. Mają oni prawo do pełnego i skutecznego korzystania z praw człowieka i podstawowych wolności bez jakiegokolwiek dyskryminacji i w warunkach pełnej równości wobec prawa.

2. Umawiające się Strony realizują prawa i obowiązki zgodnie ze standardami międzynarodowymi dotyczącymi mniejszości, w szczególności zgodnie z Powszechną deklaracją praw człowieka Narodów Zjednoczonych z 10 grudnia 1948 r., Europejską konwencją o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4 listopada 1950 r., Konwencją o zwalczaniu wszelkich form dyskryminacji rasowej z 7 marca 1966 r., Międzynarodowym paktem praw obywatelskich i politycznych z 16 grudnia 1966 r., Aktem końcowym KBWE z 1 sierpnia 1975 r., Dokumentem kopenhaskiego spotkania w sprawie ludzkiego wymiaru KBWE z 29 czerwca 1990 r., jak również Paryską kartą dla nowej Europy z 21 listopada 1990 r.
3. Umawiające się Strony oświadczają, że osoby wymienione w ustępie 1 mają w szczególności prawo, indywidualnie lub wspólnie z innymi członkami swej grupy, do:
 - swobodnego posługiwania się językiem ojczystym w życiu prywatnym i publicznie, dostępu do informacji w tym języku, jej rozpowszechniania i wymiany,
 - zakładania i utrzymywania własnych instytucji, organizacji lub stowarzyszeń oświatowych, kulturalnych i religijnych, które mogą się ubiegać o dobrowolne wkłady finansowe i inne, jak również o pomoc publiczną, zgodnie z prawem krajowym, oraz które posiadają równoprawny dostęp do środków przekazu swojego regionu,
 - wyznawania i praktykowania swej religii, w tym nabywania, posiadania i wykorzystywania materiałów religijnych oraz prowadzenia oświatowej działalności religijnej w języku ojczystym,
 - ustanawiania i utrzymywania nie zakłóconych kontaktów między sobą w obrębie swego kraju, jak również kontaktów poprzez granice z obywatelami innych państw, z którymi łączą ich wspólne pochodzenie etniczne lub narodowe, dziedzictwo kulturalne lub przekonania religijne,
 - używania swych imion i nazwisk w brzmieniu języka ojczystego,
 - zakładania i utrzymywania organizacji lub stowarzyszeń w obrębie swojego kraju oraz uczestniczenia w międzynarodowych organizacjach pozarządowych,
 - korzystania na równi z innymi ze skutecznych środków prawnych dla urzeczywistnienia swoich praw, zgodnie z prawem krajowym.

w art. 20 ust. 1 Traktatu oraz tworzyć warunki do wspierania tej tożsamości. Polska i RFN oświadczyły, że doceniają szczególne znaczenie wzmoczonej konstruktywnej współpracy w dziedzinie ochrony tożsamości. Współpraca powinna umacniać pokojowe współżycie i dobre sąsiedztwo obu narodów, przyczyniać się do porozumienia i pojednania między nimi, polegając w szczególności na zapewnieniu możliwości nauczania języka ojczystego w publicznych placówkach oświatowych, uwzględnieniu historii i kultury, poszanowaniu prawa do skutecznego uczestnictwa w sprawach publicznych, łącznie z udziałem w sprawach dotyczących ochrony i wspierania tożsamości²⁹⁴². Zgodnie z art. 22 ust. 1 Traktatu żadnego z zobowiązań wynikających z art. 20 i 21 Traktatu nie można interpretować jako pociągającego za sobą prawo do angażowania się w jakąkolwiek działalność lub prowadzenia jakichkolwiek działań wbrew celom i zasadom Karty Narodów Zjednoczonych, innym zobowiązaniom wynikającym z prawa międzynarodowego lub wbrew postanowieniom Aktu końcowego KBWE, łącznie z zasadą integralności terytorialnej państw. Na mocy art. 22 ust. 2 Traktatu każda osoba należąca w Polsce bądź w RFN do grup wymienionych w art. 20 ust. 1 Traktatu została zobowiązana, jak każdy obywatel, lojalnie postępować wobec odnośnego państwa, kierując się obowiązkami wynikającymi z ustawodawstwa tego państwa²⁹⁴³. W art. 23 Traktatu zostało zawarte zobowiązanie stron do

4. *Umawiające się Strony potwierdzają, że przynależność do grup wymienionych w ustępie 1 jest sprawą indywidualnego wyboru osoby i że nie mogą z niego wynikać żadne niekorzystne następstwa*”.

²⁹⁴² Art. 21: „1. *Umawiające się Strony będą na swych terytoriach chroniły tożsamość etniczną, kulturalną, językową i religijną grup wymienionych w artykule 20 ustęp 1 oraz tworzyły warunki do wspierania tej tożsamości. Doceniają szczególne znaczenie wzmoczonej konstruktywnej współpracy w tej dziedzinie. Współpraca ta powinna umacniać pokojowe współżycie i dobre sąsiedztwo narodów polskiego i niemieckiego oraz przyczyniać się do porozumienia i pojednania między nimi.*

2. *Umawiające się Strony będą w szczególności:*

- *w ramach obowiązujących ustaw wzajemnie umożliwiać i ułatwiać podejmowanie działań na rzecz wspierania członków grup wymienionych w artykule 20 ustęp 1 lub ich organizacji,*
- *mimo konieczności uczenia się oficjalnego języka odnośnego Państwa, dążyć zgodnie z właściwymi przepisami prawa krajowego do zapewnienia członkom grup wymienionych w artykule 20 ustęp 1 odpowiednich możliwości nauczania ich języka ojczystego lub w ich języku ojczystym w publicznych placówkach oświatowych, jak również tam, gdzie to jest możliwe i konieczne, posługiwanie się nim wobec władz publicznych,*
- *uwzględniać historię i kulturę grup wymienionych w artykule 20 ustęp 1 w związku z nauczaniem historii i kultury w placówkach oświatowych,*
- *szanować prawo członków grup wymienionych w artykule 20 ustęp 1 do skutecznego uczestnictwa w sprawach publicznych, łącznie z udziałem w sprawach dotyczących ochrony i wspierania ich tożsamości,*
- *podejmować niezbędne środki w tym celu po należytej konsultacji, zgodnie z procedurą podejmowania decyzji w danym Państwie, łącznie z kontaktami z organizacjami lub stowarzyszeniami grup wymienionych w artykule 20 ustęp 1.*

3. *Umawiające się Strony będą stosować postanowienia artykułu 3 w odniesieniu do spraw określonych w niniejszym artykule oraz w artykułach 20 i 22”.*

²⁹⁴³ Art. 22: „1. *Żadnego z zobowiązań wynikających z artykułów 20 i 21 nie można interpretować jako pociągającego za sobą prawo do angażowania się w jakąkolwiek działalność lub prowadzenia*

intensyfikowania i rozbudowywania wymiany kulturalnej we wszystkich dziedzinach i na wszystkich szczeblach, a tym samym do wnoszenia wkładu do europejskiej tożsamości kulturowej. Art. 24 Traktatu odnosił się do kwestii tworzenia oraz działalności instytucji kultury. Art. 25 Traktatu dotyczył umożliwienia dostępu do języka i kultury, wzajemnego upowszechniania literatury drugiego państwa, zakładania szkół z możliwością nauczania w obu językach, studiów polonistycznych i germanistycznych, współpracy w delegowaniu nauczycieli, w kształceniu i doskonaleniu zawodowym pracowników dydaktycznych oraz w rozwijaniu i udostępnianiu pomocy naukowych. Art. 26 Traktatu przewidywał rozszerzenie współpracy stron w dziedzinie nauki i szkolnictwa. Art. 27 Traktatu odnosił się do pogłębiania współpracy w zakresie kształcenia zawodowego. W art. 28 ust. 1 Traktatu strony oświadczyły, że będą współpracować w zakresie zachowania i opieki nad europejskim dziedzictwem kulturowym, oraz że będą dbać o ochronę zabytków.

W art. 28 ust. 2 Traktatu oba państwa zobowiązały się do otoczenia szczególną opieką znajdujących się na ich terytoriach miejsca i dobra kultury, świadczących o wydarzeniach historycznych oraz osiągnięciach i tradycjach kulturalnych i naukowych drugiej strony, oraz do zapewnienia do nich swobodnego i nieskrępowanego dostępu bądź do zadbania o taki dostęp w przypadkach, gdy jego zapewnienie nie należy do kompetencji państwa. Miejsca i dobra kultury, które świadczą o wydarzeniach historycznych oraz osiągnięciach i tradycjach kulturalnych i naukowych znajdują się zgodnie z art. 28 ust. 2 Traktatu pod ochroną prawa każdej ze stron. W art. 28 ust. 3 Traktatu Polska i RFN oświadczyły, że będą dążyć do rozwiązywania problemów związanych z dobrami kultury i archiwaliami, poczynając od pojedynczych przypadków²⁹⁴⁴. W art. 29 Traktatu strony zobowiązały się popierać wszechstronne kontakty osobiste między ich obywatelami, ściślejszą współpracę między partiami, związkami zawodowymi, kościołami i związkami wyznaniowymi, organizacjami sportowymi, fundacjami oraz innymi organizacjami i zrzeszeniami

jakichkolwiek działań wbrew celom i zasadom Karty Narodów Zjednoczonych, innym zobowiązaniom wynikającym z prawa międzynarodowego lub wbrew postanowieniom Aktu końcowego KBWE, łącznie z zasadą integralności terytorialnej państw.

2. *Każda osoba należąca w Rzeczypospolitej Polskiej bądź w Republice Federalnej Niemiec do grup wymienionych w artykule 20 ustęp 1 jest odpowiednio do powyższych postanowień obowiązana, jak każdy obywatel, lojalnie postępować wobec odnośnego Państwa, kierując się obowiązkami wynikającymi z ustawodawstwa tego Państwa”.*

²⁹⁴⁴ Art. 28: „1. *Umawiające się Strony będą współpracować w zakresie zachowania i opieki nad europejskim dziedzictwem kulturowym. Będą dbać o ochronę zabytków.*

2. *Umawiające się Strony otoczą szczególną opieką znajdujące się na ich terytoriach miejsca i dobra kultury, świadczące o wydarzeniach historycznych oraz osiągnięciach i tradycjach kulturalnych i naukowych drugiej strony, oraz zapewnią do nich swobodny i nieskrępowany dostęp bądź zadbają o taki dostęp w przypadkach, gdy jego zapewnienie nie należy do kompetencji Państwa. Wspomniane miejsca i dobra kultury znajdują się pod ochroną prawa każdej ze stron. Umawiające się Strony będą realizować w tym zakresie wspólne inicjatywy w duchu porozumienia i pojednania.*
3. *Umawiające się Strony będą dążyć w takim samym duchu do rozwiązywania problemów związanych z dobrami kultury i archiwaliami, poczynając od pojedynczych przypadków”.*

społecznymi. Oba państwa oświadczyły, że popierają działalność Forum Polsko-Niemieckiego. Art. 30 Traktatu dotyczył współpracy Polski i RFN w odniesieniu do integracji młodzieży polskiej i niemieckiej. W art. 31 ust. 1 Traktatu strony zadeklarowały podjęcie działań na rzecz współpracy środków przekazu, w szczególności telewizji, radia oraz prasy i wydawnictw. Współpraca określona w art. 31 ust. 1 Traktatu powinna przede wszystkim służyć porozumieniu i pojednaniu między Polakami i Niemcami. Art. 32 ust. 1 Traktatu określał swobodę wydawania i rozpowszechniania publikacji redagowanych w języku drugiego państwa. Art. 32 Traktatu dotyczył kwestii opieki, pielęgnacji, rejestracji oraz uporządkowania polskich grobów znajdujących się w RFN oraz niemieckich grobów znajdujących się w Polsce. Zgodnie z art. 33 ust. 1 Traktatu strony zobowiązały się rozwijać, intensyfikować i upraszczać z korzyścią dla ich obywateli stosunki prawne i konsularne, w tym obrót prawny w sprawach cywilnych i karnych oraz socjalnych i administracyjnych, z uwzględnieniem ich systemów prawnych oraz istniejących umów wielostronnych i dwustronnych, w szczególności konwencji Rady Europy. W art. 33 ust. 2 Traktatu oba państwa przewidziały współdziałanie w zwalczaniu zorganizowanej przestępczości, terroryzmu, przestępczości gospodarczej, przestępczości związanej z narkotykami, karalnego handlu dziełami sztuki, bezprawnych naruszeń bezpieczeństwa cywilnej żeglugi powietrznej i morskiej oraz wytwarzania i wprowadzania do obiegu fałszywych środków płatniczych. W art. 34 Traktatu została zawarta deklaracja popierania wszechstronnej współpracy w określonych dziedzinach profilaktyki zdrowotnej oraz we wspólnym zwalczaniu chorób zakaźnych i innych chorób. RFN zobowiązała się do udzielania Polsce pomocy w przejściu od państwowego systemu ochrony zdrowia do systemu powszechnego ubezpieczenia zdrowotnego. W art. 35 Traktatu ustanowiono wspólną nagrodę za szczególne zasługi dla rozwoju stosunków polsko-niemieckich, która będzie przyznawana corocznie. Art. 36 Traktatu zobligował strony do umacniania współpracy w ramach organizacji międzynarodowych, ze szczególnym uwzględnieniem organizacji europejskich, a także do wzajemnego udzielania pomocy w rozwijaniu współpracy z międzynarodowymi, zwłaszcza europejskimi, organizacjami i instytucjami, których członkiem jest jedna ze stron, w przypadku gdy druga strona wyrazi odpowiednie zainteresowanie. Traktat nie naruszał praw i zobowiązań, które wynikają z obowiązujących umów dwustronnych i wielostronnych, zawartych przez Polskę i RFN z innymi państwami (art. 37 Traktatu).

Przedstawione wyżej regulacje zawarte w Traktacie z dnia 17 czerwca 1991 r. wskazują wprost, że Traktat nie odnosił się w swej treści do zagadnienia odszkodowań wojennych i wywłaszczeń niemieckiego mienia po II wojnie światowej.

10.2. Ocena pkt 5 listów do Traktatu z dnia 17 czerwca 1991 r.

Zawarty między Polską a RFN Traktat o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z dnia 17 czerwca 1991 r. podlegał ratyfikacji, co wynikało z art. 38 Traktatu. Podczas podpisywania polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przy-

zajnej współpracy nastąpiła wymiana listów między ministrami spraw zagranicznych obu państw. Listy zostały ratyfikowane wraz z tekstem Traktatu i mają wiążący charakter. W pkt 5 listów Polska i RFN zgodnie oświadczyły, że Traktat nie zajmuje się sprawami obywatelstwa ani sprawami majątkowymi²⁹⁴⁵.

P. Łaski zauważa, że w świetle prawa międzynarodowego listy do Traktatu stanowią tzw. kontekst umowy międzynarodowej w myśl art. 31 Konwencji Wiedeńskiej o Prawie Traktatów z dnia 23 maja 1969 r., a tym samym mają znaczenie dla celów interpretacji Traktatu²⁹⁴⁶. Zdaniem J. Barcza i J. A. Froweina w listach do Traktatu z dnia 17 czerwca 1991 r. jedynie wskazano, że Traktat nie zajmuje się sprawami majątkowymi. Tym samym nie można wykluczyć, że sprawy majątkowe mogą pojawić się w kontekście innych regulacji traktatowych²⁹⁴⁷. Doktryna niemiecka traktuje zawarty w listach zapis jako potwierdzający, że kwestia roszczeń z tytułu wywłaszczeń majątków niemieckich jest nadal otwarta. Z kolei Polska reprezentuje stanowisko, że Traktat nie zajmuje się sprawami majątkowymi, gdyż zostały one już definitywnie zamknięte²⁹⁴⁸.

W Umowie Poczdamskiej zawarto uprawnienia i obowiązki dla państw trzecich. B. Sierakowski wskazuje, że Polska jako państwo uprawnione z Umowy Poczdamskiej *in favorem tertii* pozostaje chroniona przed ewentualnymi roszczeniami dotyczącymi wywłaszczonych majątków niemieckich z uwagi na obowiązujący nadal zakaz zawarty w art. 3 ust. 1 i 3 Części VI Układu Przejściowego²⁹⁴⁹.

11. Wyłączenie dochodzenia niemieckich roszczeń w art. 3 Części VI Układu Przejściowego z 1952 r.

11.1. Regulacja art. 3 ust. 1 i 3 Części VI Układu Przejściowego z 1952 r.

Układ Przejściowy zablokował w zawartym w Części VI unormowaniu możliwość podnoszenia przez RFN roszczeń majątkowych, związanych ze skutkami II wojny światowej²⁹⁵⁰. Na mocy art. 3 ust. 1 Części VI Układu Przejściowego RFN została zobowiązana do niepodnoszenia w przyszłości jakichkolwiek zarzutów wobec środków, które były lub miały zostać podjęte odnośnie do niemieckiego majątku za granicą lub innego, który skonfiskowano dla celów reparacji lub restytucji, bądź na podstawie stanu wojennego, bądź na podstawie układów, jakie trzy mocarstwa zawarły lub zawrą z innymi państwami sojuszniczymi, państwami neutralnymi lub

²⁹⁴⁵ J. Sułek, *Traktaty... (część II)*, s. 35; B. Sierakowski, *op. cit.* s. 90

²⁹⁴⁶ P. Łaski, *Refleksje na temat żądań odszkodowawczych niemieckich...*, s. 39.

²⁹⁴⁷ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 17.

²⁹⁴⁸ S. Hambura, *Reparacje...*; W. M. Góralski, *Przejęcie...*

²⁹⁴⁹ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 93.

²⁹⁵⁰ J. Dienstbier, *Deutsche und Tschechen – ein Neubeginn* [w:] *Deutsche und Tschechen: Geschichte, Kultur, Politik*, red. W. Koschmal, M. Nekula, J. Rogall, C. H. Beck, München 2001, s. 439.

byłymi sojusznikami Niemiec²⁹⁵¹. Regulacja art. 3 ust. 3 Części VI przewidywała niedopuszczalność wszelkich roszczeń i skarg kierowanych przeciwko osobom, które nabyły w sposób pierwotny lub pochodny własność niemieckiego mienia przejętego w sposób opisany w art. 3 ust. 1 Części VI. Zawarty w art. 3 ust. 3 zakaz odnosił się również do wszelkich roszczeń i skarg kierowanych względem rządów obcych państw oraz organizacji międzynarodowych²⁹⁵². Choć po wejściu w życie Traktatu 2+4, został uchylony Układ Przejściowy, utrzymano w mocy unormowania art. 3 ust. 1 i 3 Części VI²⁹⁵³.

11.2. Zastosowanie art. 3 ust. 1 i 3 części VI Układu Przejściowego wobec polskich wywłaszczeń

Regulacja art. 3 ust. 1 i 3 Części VI Układu Przejściowego odnosi się do umów zawartych przez Wielką Trójkę z państwami sojuszniczymi, neutralnymi lub byłymi sojusznikami Niemiec²⁹⁵⁴. Wnioski ekspertyzy J. Barcza i J. A. Froweina nie wskazują w sposób jednoznaczny do objęcia Polski zakazem określonym w art. 3 ust. 1 i 3 Części VI. J. Barcz i J. A. Frowein stawiają pytanie, czy Umowa Poczdamska nie jest układem, do którego również odwołuje się art. 3 ust. 1 części VI Układu Przejściowego, uznając, że wiele argumentów przemawia na rzecz takiego stanowiska i nie zmienia tego okoliczność, że Umowa Poczdamska nie została zawarta bezpośrednio z Polską, ponieważ Polska bez wątplenia odniosła korzyść z Umowy Poczdamskiej. J. Barcz i J. A. Frowein stwierdzają ostrożnie, że wiele okoliczności pozwala na potwierdzenie, że w przypadku Polski ma zastosowanie rezygnacja z podnoszenia zarzutów, mimo iż pewien margines niepewności pozostaje²⁹⁵⁵.

E. Klein potwierdza wprawdzie w ekspertyzie będącej polemiką do wyżej przywoływanej polsko-niemieckiej opinii okoliczność, że skoro Traktat 2+4 stał się ostatecznym rozwiązaniem dla Niemiec, którym miał być traktat pokojowy, to nie istnieje już ograniczenie czasowe dla zakazu podnoszenia roszczeń przewidzianego w art. 3 ust. 1 i 3 Części VI Układu Przejściowego²⁹⁵⁶. E. Klein kwestionuje jednak zastosowanie art. 3 ust. 1 i 3 Części VI w odniesieniu do wywłaszczeń mienia dokonanych przez Polskę²⁹⁵⁷. W ocenie E. Kleina polskie działania nie były odszkodowaniami wojennymi, lecz konfiskatami²⁹⁵⁸. Zdaniem W. Lewalda art. 3 Części VI nie dotyczy wywłaszczeń majątków prywatnych dokonanych bez odszkodowa-

²⁹⁵¹ P. Sobański, *Krytyka...*, s. 111.

²⁹⁵² B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 85.

²⁹⁵³ P. Sobański, *Sytuacja prawna dawnych niemieckich dóbr kultury wywłaszczonych po II wojnie światowej* <<http://www.e.palestra.pl/artykuly/sytuacja-prawna-dawnych-niemieckich-dobr-kultury-wywlaszczonych-po-ii-wojnie-swiatowej,266.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

²⁹⁵⁴ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 86.

²⁹⁵⁵ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 15.

²⁹⁵⁶ W. Gontarski, *Niemieckie...*

²⁹⁵⁷ E. Klein, *Diplomatischer...*, s. 66.

²⁹⁵⁸ *Idem*, *Gutachten...*, s. 100.

nia²⁹⁵⁹. J. Eckert w uzasadnieniu objęcia normą art. 3 ust. 1 Części VI wywłaszczeń dokonywanych przez Polskę, nawiązał do Umowy Poczdamskiej. J. Eckert uznał, że wywłaszczenia dokonane bez odszkodowania wobec całego niemieckiego mienia położonego poza granicami Niemiec były częścią świadczeń odszkodowawczych nałożonych na Niemcy przez Wielką Trójkę bezpośrednio po ogłoszeniu kapitulacji, a RFN w sposób wyraźny zrezygnowała w Układzie Przejściowym z podnoszenia sprzeciwu wobec wywłaszczeń²⁹⁶⁰. J. Barcz i A. Frowein powołali się w zakresie regulującym postępowanie wobec niemieckich majątków na Umowę Poczdamską, z której Polska odniosła korzyść²⁹⁶¹.

Układ Przejściowy nie określa w sposób wyraźny państw, które należy traktować jako adresatów zakazu zawartego w art. 3 ust. 1 Części VI. Polska nie była stroną Układu Przejściowego²⁹⁶². Układ był jednak dla Polski umową międzynarodową *in favorem tertii*²⁹⁶³. Określając adresatów wyłączenia możliwości dochodzenia roszczeń za sprawą art. 3 Części VI, E. Klein zawęży stosowanie zakazu art. 3 Części VI do państw uczestniczących w Konferencji Paryskiej w 1946 r., w której Polska nie brała udziału²⁹⁶⁴. H. Rumpf zauważa, że Umowa Paryska z dnia 14 stycznia 1946 r. odnosiła się do odszkodowań z zachodniej strefy okupacyjnej, a tym samym nie dotyczyła Polski i ZSRR²⁹⁶⁵. Układ Przejściowy nie zawiera jednak uregulowań w przedmiocie określenia kręgu adresatów w sposób sugerowany przez E. Kleina. Analiza treści Układu Przejściowego przemawia za brakiem wyłączenia Polski z kręgu adresatów uregulowania art. 3 Części VI Układu. W art. 5 Części V Układu Przejściowego Polska, mimo że nie podpisała Układu Przejściowego, została wymieniona jako jedno z państw uprawnionych do restytucji zewnętrznej²⁹⁶⁶.

Zdaniem W. M. Góralskiego zawarte w art. 3 Części VI zakazy podnoszenia roszczeń były kontynuacją dotychczasowej praktyki Mocarstw Zachodnich unormowanej w Ustawie nr 63²⁹⁶⁷ z dnia 31 sierpnia 1951 r.²⁹⁶⁸. Ustawę nr 63 wydała Wysoka Komisja Aliancka²⁹⁶⁹. A. Klafkowski wskazuje, że w traktatach zawartych między RFN a Mocarstwami Zachodnimi w 1952 r. znajdują się odesłania do Ustawy nr 63²⁹⁷⁰. Ustawę nr 63 wydano po zaprzestaniu działania przez Sojuszniczą Radę

²⁹⁵⁹ W. Lewald, *Das Privatrecht der deutschen Reparationsleistung*, Neue Juristische Wochenschrift, Nr 13, 1962, s. 562.

²⁹⁶⁰ J. Eckert, *op. cit.*, s. 29.

²⁹⁶¹ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 15.

²⁹⁶² W. M. Góralski, *Znaczenie...*, s. 238.

²⁹⁶³ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 87.

²⁹⁶⁴ E. Klein, *Gutachten...*, s. 103.

²⁹⁶⁵ H. Rumpf, *Die deutschen...*

²⁹⁶⁶ P. Sobański, *Krytyka...*, s. 112.

²⁹⁶⁷ Law No. 63 Clarifying the Status of German External Assets and of Other Property Taken by Way of Reparations or Restitution, 31. August 1951 (AHKABl. S. 107).

²⁹⁶⁸ W. M. Góralski, *Znaczenie...*, s. 251.

²⁹⁶⁹ K. Ehlers, *Die Rechtslage des deutschen Auslandseigentums nach dem AHKG 63*, Juristenzeitung, Nr 7, 1952, s. 465.

²⁹⁷⁰ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 321.

Kontroli nad Niemcami²⁹⁷¹. Ustawa nr 63 wyraźnie potwierdziła możliwość przejmowania majątków należących do osób prywatnych²⁹⁷². Ustawa była ukierunkowana na usankcjonowanie dokonanych uprzednio wyłączeń. Ustawa nie zawierała definicji majątku, lecz odsyłała do ustawodawstw państw wywłaszczających. Zgodnie z art. 2 Ustawy nr 63 wszelkie działania, które podjęto na mocy ustaw regulujących postępowanie z majątkiem wroga w państwach sojusznicznych i państwach neutralnych, należy traktować jako skuteczne w rozumieniu prawa niemieckiego²⁹⁷³. Celem unormowań Ustawy nr 63 było ustalenie sytuacji prawnej niemieckich majątków zagranicznych i innych przedmiotów majątkowych, które przejęto na poczet odszkodowań wojennych lub restytucji. E. Klein wskazuje, że unormowanie zawarte w art. 3 ust. 1 i 3 Układu Przejściowego kontynuuje zakaz wyrażony w art. 3 Ustawy nr 63²⁹⁷⁴. Art. 3 Ustawy nr 63 wykluczył jakiegokolwiek postępowanie w sprawie utraconego majątku²⁹⁷⁵. Art. 3 Ustawy uczynił niedopuszczalnym podnoszenie jakiegokolwiek związanych z przejętym majątkiem roszczeń przeciwko osobom, które uzyskały majątek, przeciwko samym składnikom majątkowym, a także przeciwko międzynarodowym organizacjom i rządóm innych państw²⁹⁷⁶. W przeciwieństwie do Układu Przejściowego z 1952 r. Ustawa nr 63 nie powoduje trudności interpretacyjnych w zakresie wskazania państw, których dotyczą regulacje Ustawy. W art. 4 Ustawy wymieniono państwa objęte określonym w art. 3 Ustawy zakazem podnoszenia roszczeń. W art. 4 Ustawy jest mowa o jakimkolwiek państwie poza Niemcami wymienionym w załączniku do Ustawy, w którym widnieje także Polska²⁹⁷⁷.

Powyższe okoliczności wskazują, że regulacja art. 3 Części VI Układu Przejściowego odnosi się również do Polski.

12. Zrzeczenie niemieckich roszczeń za sprawą Oświadczenia Kanclerza RFN z dnia 1 sierpnia 2004 r.

Podczas obchodów 60-tej rocznicy Powstania Warszawskiego, które odbyły się dnia 1 sierpnia 2004 r. w Warszawie²⁹⁷⁸, Kanclerz RFN G. Schröder złożył Oświadczenie o następującej treści: „My, Niemcy wiemy bardzo dobrze, kto rozpoczął wojnę i kto stał się jej pierwszą ofiarą. Z tego powodu nie może dzisiaj być już miejsca

²⁹⁷¹ D. Blumenwitz, *Die Fragen...*, s. 72.

²⁹⁷² A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 321.

²⁹⁷³ D. Blumenwitz, *Die Fragen...*, s. 70.

²⁹⁷⁴ E. Klein, *Gutachten...*, s. 99.

²⁹⁷⁵ K. Ehlers, *op. cit.*, s. 467.

²⁹⁷⁶ E. Klein, *Gutachten...*, s. 96.

²⁹⁷⁷ P. Sobański, *Problematyka...*, s. 188.

²⁹⁷⁸ M. Frankowska, *Oświadczenie kanclerza Gerharda Schrödera złożone 1 sierpnia 2004 r. w Warszawie w świetle prawa międzynarodowego [w:] Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 201.

dla roszczeń restytucyjnych z Niemiec, które stawiałyby historię na głowie. Związane z II wojną światową problemy majątkowe nie są już tematem dla obu rządów w stosunkach niemiecko-polskich. Ani rząd federalny, ani żadna poważna siła polityczna w Niemczech nie popiera żądań indywidualnych, w przypadku gdyby zostały one jednak postawione. Stanowisko takie rząd federalny będzie reprezentował również przed sądami międzynarodowymi²⁹⁷⁹. Oświadczenie było zawarte w treści okolicznościowego przemówienia Kanclerza²⁹⁸⁰.

J. Barcz i J. A. Frowein ocenili w ekspertyzie Oświadczenie jako akt jednostronny w rozumieniu prawa międzynarodowego, który ma charakter wiążący w odniesieniu do RFN²⁹⁸¹. Zgodnie z treścią Oświadczenia rząd RFN wykluczył jednoznacznie dochodzenie pod adresem Polski roszczeń związanych z II wojną światową²⁹⁸². Rząd RFN potraktował roszczenia jako pozbawione podstaw prawnych i oświadczył, że nie będzie w przyszłości popierać indywidualnych roszczeń wywłaszczonych Niemców²⁹⁸³. Od chwili złożenia Oświadczenia RFN nie może już nigdy reprezentować stanowiska, że sprawy majątkowe, które dotyczą powojennych wywłaszczeń, są otwarte. RFN odmówiła poparcia dla roszczeń indywidualnych, którego mogła dokonać poprzez udzielenie opieki dyplomatycznej niemieckim obywatelom²⁹⁸⁴.

12.1. Charakterystyczne cechy jednostronnych oświadczeń prawnych

Oświadczeniem jednostronnym o charakterze prawnym określa się wyrażenie woli ze strony państwa z zamiarem wywołania skutków prawnych²⁹⁸⁵. Oświadczenia jednostronne są działaniami stosowanymi przez państwa od wielu lat w stosunkach międzynarodowych²⁹⁸⁶. Z uwagi na suwerenność państwo posiada kompetencję do jednostronnego kształtowania stosunków prawnych i dobrowolnego zaciągania zobowiązań²⁹⁸⁷. Jako przykłady jednostronnych oświadczeń można wskazać: protest, uznanie, zrzeczenie, przyzwolenie oraz przyrzeczenie²⁹⁸⁸.

²⁹⁷⁹ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 6-7.

²⁹⁸⁰ M. Frankowska, *op. cit.*, s. 201.

²⁹⁸¹ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 18.

²⁹⁸² J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 33.

²⁹⁸³ J. Barcz, *W sprawie...*, s. 297-298.

²⁹⁸⁴ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 17.

²⁹⁸⁵ M. Frankowska, *op. cit.*, s. 202.

²⁹⁸⁶ W. Wengler, *Rechtsvertrag, Konsensus und Absichtserklärung im Völkerrecht*, *Juristenzeitung*, Nr 31, 1976, s. 193.

²⁹⁸⁷ H. Schneider, *Die Liquidation deutschen Auslandsvermögens und ihre vertragliche Hinnahme durch die Bundesrepublik*, Verlagsgesellschaft „Recht und Wirtschaft“, Heidelberg 1964, s. 55; P. Łaski, *Suwerenność i współzależność we współczesnym prawie międzynarodowym [w:] Koncepcje suwerenności. Zbiór studiów*, red. I. Gawłowicz, I. Wierzchowiecka, LexisNexis, Warszawa 2005, s. 52.

²⁹⁸⁸ M. Frankowska, *op. cit.*, s. 203.

Zgodnie z Grundgesetz z 1949 r. Kanclerz RFN ma oczywistą zdolność do zaciągania zobowiązań międzynarodowych w imieniu RFN²⁹⁸⁹. Oświadczenie Kanclerza jest wiążące dla RFN²⁹⁹⁰.

Zamiar nadaje oświadczeniu charakter oświadczenia prawnego²⁹⁹¹. Od umów międzynarodowych należy odróżnić porozumienia niewiążące prawnie²⁹⁹². Z kolei od oświadczeń prawnych odróżnia się oświadczenia jednostronne państw składane bez zamiaru zaciągnięcia zobowiązania, czyli oświadczenia o charakterze politycznym²⁹⁹³. Aby oświadczenie stało się skuteczne, niezbędne jest jego podanie do publicznej wiadomości²⁹⁹⁴. Oświadczenie nie musi być złożone w oficjalnych okolicznościach. Wystarczy złożyć oświadczenie w trakcie konferencji prasowej bądź wywiadu telewizyjnego. Forma oświadczenia nie ma znaczenia dla jego ważności. Tak jak umowy międzynarodowe można zawierać w formie ustnej, również oświadczenia można składać ustnie²⁹⁹⁵.

12.2. Interpretacja treści Oświadczenia z 2004 r.

M. Frankowska podkreśla, że oświadczenia poprzedzane są często przez określone zdarzenia historyczne, które powodują, że państwo decyduje się na jednostronne zobowiązanie, wychodząc naprzeciw oczekiwaniom innego państwa lub społeczności międzynarodowej²⁹⁹⁶. Jak wskazują J. Barcz i J. Frowein, w trakcie wizyty polskiego premiera w Berlinie dnia 27 września 2004 r. szefowie rządów Polski i RFN odbyli wspólną konferencję prasową. Kanclerz RFN powołał się na brak podstaw prawnych dla związanych z wysiedleniami i wywłaszczeniami roszczeń niemieckich obywateli²⁹⁹⁷.

Oświadczenia Kanclerza nie należy uznawać za zrzeczenie się roszczeń indywidualnych, gdyż państwo nie może w imieniu obywateli zrzekać się ich roszczeń²⁹⁹⁸. RFN zobowiązała się natomiast do niepopierania roszczeń indywidualnych²⁹⁹⁹. J. Sandorski zauważa przy tym, że treść Oświadczenia nie wyklucza możliwości złożenia indywidualnej skargi do ETPC przeciwko Polsce³⁰⁰⁰.

²⁹⁸⁹ *Ibidem*, s. 219.

²⁹⁹⁰ J. Sandorski, *Polnisch-deutsche...*, s. 44.

²⁹⁹¹ M. Frankowska, *op. cit.*, s. 209.

²⁹⁹² M. Rotter, *Die Abgrenzung zwischen völkerrechtlichem Vertrag und außerrechtlicher zwischenstaatlicher Abmachung* [w:] *Internationale Festschrift für Alfred Verdross zum 80. Geburtstag*, red. R. Marcic, A. Verdross, Wilhelm Fink, München 1971, s. 413.

²⁹⁹³ M. Frankowska, *op. cit.*, s. 211.

²⁹⁹⁴ J. Sandorski, *Polnisch-deutsche...*, s. 45.

²⁹⁹⁵ M. Frankowska, *op. cit.*, s. 212-213.

²⁹⁹⁶ *Ibidem*, s. 211.

²⁹⁹⁷ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 7.

²⁹⁹⁸ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 140.

²⁹⁹⁹ W. Czapliński, *W sporze...*, s. C3.

³⁰⁰⁰ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 37; szerzej na ten temat w Rozdziale III 15.

12.3. Opieka dyplomatyczna w prawie międzynarodowym

Obywatel może oczekiwać opieki dyplomatycznej ze strony państwa ojczystego³⁰⁰¹. P. Łaski i I. Gawłowicz wskazują, że opieki udziela państwo w przypadku sprzecznego z prawem międzynarodowym działania innego państwa, które skutkuje powstaniem szkody materialnej lub niematerialnej³⁰⁰². Często jedyną skuteczną pomocą dla obywatela poszkodowanego przez obce państwo jest interwencja władz państwa ojczystego w ramach opieki dyplomatycznej³⁰⁰³. Państwa normują we własnym zakresie kwestie opieki dyplomatycznej³⁰⁰⁴. Regulacje wewnętrzne poszczególnych państw, które odnoszą się do opieki, są zawarte zazwyczaj w konstytucjach, ustawach o obywatelstwie lub ustawach o funkcjach konsularnych. W RFN istnieje pochodząca z konstytucji z 1866 r., 1871 r., i 1919 r., tradycja przyznawania obywatelowi niemieckiemu prawa do opieki dyplomatycznej³⁰⁰⁵. Obywatelowi RFN przysługuje prawo domagania się opieki od państwa³⁰⁰⁶. Jednostce przysługuje droga sądowa w celu wymuszenia opieki dyplomatycznej. Udzielenie opieki nie może pozostawać przy tym w sprzeczności z żywotnymi interesami państwowymi RFN. W doktrynie niemieckiej prezentowany jest pogląd, że wadliwa decyzja o odmowie opieki dyplomatycznej powoduje roszczenia odszkodowawcze³⁰⁰⁷.

12.4. Skutki złożenia Oświadczenia z 2004 r. dla RFN

Rząd RFN nigdy nie uznał zgodności z prawem wysiedleń ani dokonanych bez odszkodowania wywłaszczeń majątków niemieckich³⁰⁰⁸. Dnia 9 sierpnia 2004 r. Rząd RFN oświadczył, że podtrzymuje stanowisko odnośnie do sprzeczności z prawem międzynarodowym wywłaszczeń mienia wysiedlanych Niemców, jednak uznał, że nie należy obciążać polsko-niemieckich stosunków kwestiami dotyczącymi przeszłości³⁰⁰⁹.

Po złożeniu przez Kanclerza G. Schrödera Oświadczenia z dnia 1 sierpnia 2004 r. powstał węzeł prawny, który wiąże RFN i Polskę. RFN nie może bez zgody Polski odstąpić od zobowiązania powstałego w wyniku Oświadczenia³⁰¹⁰. Tak jak w prawie międzynarodowym istnieje zasada *pacta sunt servanda* dotycząca umów między-

³⁰⁰¹ C. Schönberger, *Unionsbürger. Europas föderales Bürgerrecht in vergleichender Sicht*, Mohr Siebeck, Tübingen 2005, s. 26.

³⁰⁰² P. Łaski, I. Gawłowicz, *op. cit.*, s. 29.

³⁰⁰³ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 80.

³⁰⁰⁴ K. Doehring, *Die allgemeinen Regeln des völkerrechtlichen Fremdenrechts und das deutsche Verfassungsrecht*, Carl Heymanns Verlag, Köln 1963, s. 19.

³⁰⁰⁵ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 136.

³⁰⁰⁶ K. Doehring, *Die Pflicht des Staates zur Gewährung diplomatischen Schutzes*, C. Heymann, Köln 1959, s. 89.

³⁰⁰⁷ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 136-137.

³⁰⁰⁸ W. Gontarski, *Niemieckie...*

³⁰⁰⁹ M. Hartwig, *Völkerrechtliche... 2004*, s. 1042.

³⁰¹⁰ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 37.

narodowych, to w odniesieniu do aktów jednostronnych państw obowiązuje zasada *declarationes sunt servanda*³⁰¹¹.

12.5. Stanowisko doktryny niemieckiej odnośnie do Oświadczenia z 2004 r.

Zdaniem T. H. Irmschera nie ma pewności, czy Oświadczenie Kanclerza G. Schrödera z 2004 r. położyło kres roszczeniom RFN³⁰¹². S. Raabe wskazuje, że Polska nie musi obawiać się popierania przez RFN roszczeń Powiernictwa Pruskiego, dopóki Rząd RFN będzie trwał przy złożonym oświadczeniu³⁰¹³.

E. Klein potwierdza, że państwo za sprawą oświadczenia jednostronnego może zrezygnować z roszczeń³⁰¹⁴. E. Klein podnosi jednak, że granice zrzeczenia wyznacza międzynarodowe prawo humanitarne, które zakazuje rezygnacji z roszczeń w razie ciężkiego naruszenia praw człowieka³⁰¹⁵. W ocenie R. Pawelki Kanclerz, składając Oświadczenie, dopuścił się ciężkiego naruszenia prawa i naruszył zaufanie wysiedlonych Niemców³⁰¹⁶. W doktrynie niemieckiej wskazuje się na możliwość podniesienia roszczeń przeciwko RFN z tytułu odpowiedzialności cywilnej państwa lub z tytułu naruszenia własności o charakterze wywłaszczenia (*enteignungsgleicher Eingriff*) z uwagi na odmowę udzielenia niemieckim obywatelom opieki dyplomatycznej³⁰¹⁷. N. Ehlers wskazuje, że dopuszczenie się naruszenia własności o charakterze wywłaszczenia powoduje odpowiedzialność odszkodowawczą RFN³⁰¹⁸.

Należy zauważyć, że RFN nie próbowała nigdy przeprowadzać działań mających na celu unieważnienie oświadczenia z 2004 r. jako aktu dotkniętego wadą³⁰¹⁹. Stanowisko Kanclerza G. Schrödera z 2004 r. dotyczące braku podstaw prawnych niemieckich roszczeń było potem powtarzane ze strony RFN wielokrotnie, m. in. dnia 20 grudnia 2006 r. przez rzecznika rządu RFN³⁰²⁰.

³⁰¹¹ M. Frankowska, *op. cit.*, s. 216.

³⁰¹² T. H. Irmscher, *op. cit.*, s. 14.

³⁰¹³ S. Raabe, *Die Klagen...*

³⁰¹⁴ J. Sandorski, *Znaczenie...*, s. 34.

³⁰¹⁵ E. Klein, *Gutachten...*, s. 109.

³⁰¹⁶ R. Pawelka, *Vertreibungen auch 1945 völkerrechtswidrig – Zweifel aus dem Außenministerium verwundern* <<http://www.preussische-treuhand.org/de/Presse/PDF/Vertreibungen-auch-1945-volkerrechtswidrig.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³⁰¹⁷ Cf. H. Putzke, G. Morber, *op. cit.*, s. 88; E. Klein, *Gutachten...*, s. 143 i n.

³⁰¹⁸ N. Ehlers, *Die Entwicklung der öffentlich-rechtlichen Gefährdungshaftung in Deutschland* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/7052/ehlers_diss.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³⁰¹⁹ M. Frankowska, *op. cit.*, s. 224.

³⁰²⁰ A. Krzemiński, M. Ostrowski, *op. cit.*, s. 20.

13. Odszkodowania RFN dla wywłaszczonych Niemców

13.1. Obciążenie RFN obowiązkiem odszkodowawczym na mocy art. 5 Części VI Układu Przejściowego z 1952 r.

W. Gontarski podkreśla, że Układ Przejściowy z dnia 26 maja 1952 r. zobowiązał RFN do dołożenia starań, aby prywatne osoby niemieckie otrzymały odszkodowania z tytułu powojennych wywłaszczeń³⁰²¹. W art. 5 Części VI Układu nałożono na RFN obowiązek zagwarantowania odszkodowań za dokonane przewłaszczenie mienia³⁰²². W art. 5 RFN zobowiązała się zwrócić wartość szkody wywłaszczonym osobom³⁰²³. Kompensata ze strony RFN dotyczyła byłych właścicieli majątków niemieckich, które przejęto zgodnie z art. 2 i 3 Części VI Układu³⁰²⁴.

13.2. Obowiązek odszkodowawczy RFN określony w niemieckich aktach prawnych

Po II wojnie światowej uciekinierzy niemieccy i osoby wysiedlone napływały do środkowych i zachodnich Niemiec bez środków do życia³⁰²⁵. E. Steinbach wskazuje, że na terytorium RFN znalazło się do 1950 r. 8 mln Niemców, którzy zostali wysiedleni lub uciekli³⁰²⁶. Ich prowizoryczna sytuacja wymagała rozwiązania³⁰²⁷.

RFN, zawierając z Mocarstwami Zachodnimi w 1952 r. Układ Przejściowy, przyjęła w nim zobowiązanie uregulowania do końca kwestii zaspokojenia roszczeń obywateli, których majątki prywatne zostały skonfiskowane w związku z pobieraniem odszkodowań wojennych³⁰²⁸. RFN zagwarantowała odszkodowania za wywłaszczone majątki i wysiedlenia za sprawą zbioru ustaw³⁰²⁹. W 1952 r. w RFN przyjęto następujące akty prawne: Ustawę o określeniu szkód z tytułu wypędzenia i z powodu wojny³⁰³⁰ (Feststellungsgesetz), Ustawę o świadczeniu wyrównawczym³⁰³¹ (Lastenausgleichsgesetz) oraz Ustawę o wyrównaniu oszczędności wypędzonych³⁰³² (Währungsausgleichsgesetz). M. Muszyński wskazuje, że ze względu na zakres regulowanej materii nie udało się uchwalić jednego aktu prawnego o charakterze od-

³⁰²¹ W. Gontarski, *Niemieckie...*

³⁰²² J. Sandorski, *Nieważność...*, s. 58.

³⁰²³ D. Blumenwitz, *Die Fragen...*, s. 71.

³⁰²⁴ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 85

³⁰²⁵ M. Muszyński, *Status...*, s. 176.

³⁰²⁶ E. Steinbach, *8. Mai...*

³⁰²⁷ M. Muszyński, *Status...*, s. 176.

³⁰²⁸ *Idem*, *Przejęcie...*, s. 15; P. Łaski, *Polskie...*, s. 135.

³⁰²⁹ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³⁰³⁰ Gesetz über die Feststellung von Vertreibungsschäden und Kriegssachschäden, Feststellungsgesetz, 21.04.1952 <<http://www.buzer.de/gesetz/6875/>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³⁰³¹ Gesetz über den Lastenausgleich, Lastenausgleichsgesetz, 14.08.1952 <<http://www.gesetze-im-internet.de/lag/index.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³⁰³² Gesetz über einen Währungsausgleich für Sparguthaben Vertriebener, Währungsausgleichsgesetz, 27.03.1952 (BGBl. I, S. 213).

szkodowawczym³⁰³³. Dnia 14 lipca 1953 r. została wydana ustawa o oszczędnościach wypędzonych³⁰³⁴ (Altsparger Gesetz)³⁰³⁵. Legitymacja federalna do przyjęcia wyżej wskazanych ustaw wynikała z art. 74 pkt 9 i art. 134 ust. 4 Grundgesetz z 1949 r. Za sprawą Grundgesetz przewidziano rozłożenie na całe społeczeństwo ciężarów odszkodowań dla osób przesiedlonych z dawnych niemieckich terytoriów³⁰³⁶.

Podstawowym aktem określającym istotę świadczenia wyrównawczego, był Lastenausgleichsgesetz z 1952 r.³⁰³⁷ Uregulowania zawarte w Lastenausgleichsgesetz nie przewidywały redystrybucji majątku na rzecz wywłaszczonych Niemców³⁰³⁸. Celem świadczenia miało być doprowadzenie do wyrównania sytuacji majątkowej między osobami dotkniętymi stratami wojennymi a pozostałymi obywatelami. Początkowo uprawnienie do świadczeń uzyskały osoby, które na dzień 31 grudnia 1952 r. miały stały pobyt na obszarze RFN i Berlina Zachodniego. Dopiero w 1969 r. ustawowa regulacja objęła osoby pochodzące z NRD³⁰³⁹. Niemcy wysiedleni ze Wschodu uzyskali na podstawie unormowań zawartych w Lastenausgleichsgesetz wiele świadczeń, które umożliwiły im integrację ze społeczeństwem i rozpoczęcie nowego życia w RFN³⁰⁴⁰. E. Klein wskazuje, że na podstawie Lastenausgleichsgesetz RFN wypłaciła niemieckim obywatelom do 2002 r. łącznie około 146 mld marek³⁰⁴¹. Lastenausgleichsgesetz zawiera w Preambule zastrzeżenie, że przyznanie i przyjęcie świadczeń nie jest rezygnacją z roszczeń o zwrot pozostawionych przez wysiedlonych Niemców majątków³⁰⁴². Art. 342 Lastenausgleichsgesetz przewiduje możliwość wznowienia postępowania na niekorzyść poszkodowanego, jeżeli przesłanki do przyznania świadczenia wyrównawczego przestaną później istnieć. M. Muszyński wskazuje, że postępowanie o zwrot świadczenia wyrównawczego ulega wszczęciu jedynie wobec osób potwierdzających, że faktycznie dysponują pozostawioną własnością³⁰⁴³. Roszczenie RFN o zwrot świadczenia może być kierowane również do spadkobierców osób, które otrzymały świadczenie wyrównawcze³⁰⁴⁴. Dnia 12 lutego 1969 r. została wydana ustawa w sprawie wyrównania szkód reparacyjnych, restytucyjnych wynikających ze zniszczenia oraz szkód z tytułu zwrotu³⁰⁴⁵ (Repa-

³⁰³³ M. Muszyński, *Status...*, s. 178.

³⁰³⁴ Gesetz zur Milderung von Härten der Währungsreform, Altsparger Gesetz, 14.07.1953 (BGBl. I, S. 495).

³⁰³⁵ H.-H. Hartwich, *op. cit.*, s. 443.

³⁰³⁶ M. Muszyński, *Status...*, s. 177.

³⁰³⁷ *Idem*, *Roszczenia...* (Część 2).

³⁰³⁸ H.-H. Hartwich, *op. cit.*, s. 112.

³⁰³⁹ M. Muszyński, *Status...*, s. 180; W. Borodziej, *op. cit.*, s. 250.

³⁰⁴⁰ K. Kęciek, *Typowo...*, s. 18.

³⁰⁴¹ E. Klein, *Gutachten...*, s. 119.

³⁰⁴² M. Muszyński, *Status...*, s. 179.

³⁰⁴³ *Ibidem*, s. 190.

³⁰⁴⁴ *Idem*, *Roszczenia...* (Część 2).

³⁰⁴⁵ Gesetz zur Abgeltung von Reparations-, Restitutions-, Zerstörungs- und Rückerstattungsschäden, Reparations- und Restitutionsgesetz, 12.02.1969 <<http://www.buzer.de/gesetz/5624/>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

rationsschädengesetz)³⁰⁴⁶. Reparationsschädengesetz dotyczy szkód powstałych zarówno w wyniku działań odszkodowawczych jak i doznanych na skutek zniszczenia lub konfiskat³⁰⁴⁷. Regulacje ustawy odnosiły się do wyrównania poniesionych szkód rzeczowych³⁰⁴⁸. M. Muszyński podkreśla, że przepisy ustawy umożliwiły częściowe uzyskanie odszkodowania za straty będące wynikiem wywłaszczeń³⁰⁴⁹. Uregulowanymi w ustawodawstwie RFN świadczeniami wyrównawczymi zostali objęci również tzw. późni przesiedleńcy³⁰⁵⁰. Definicje wypędzonego, uciekiniera oraz późnego przesiedleńca zostały zawarte w Bundesvertriebenengesetz z dnia 22 maja 1953 r.³⁰⁵¹

Zdaniem E. Kleina uregulowania świadczeń wyrównawczych nie można traktować jako zrzeczenia się ze strony RFN roszczeń z tytułu przejętych przez Polskę majątków niemieckich³⁰⁵². RFN reprezentowała stanowisko, że przyznanie świadczeń obywatelom nie wpływa na równoległe roszczenie wobec państwa wywłaszczającego. Odnośne zastrzeżenia zawierano w preambułach lub w przepisach ustaw z 1952 r.³⁰⁵³ Ustawy regulowały kwestię wewnętrznego wyrównania³⁰⁵⁴. Gdy ustawy wchodziły w życie, nie były traktowane przez RFN jako mające związek z odszkodowaniami wojennymi³⁰⁵⁵. W niemieckiej doktrynie określa się ustawy jako pomoc socjalną dla wysiedlonych i wywłaszczonych obywateli³⁰⁵⁶. Regulacje zawarte w ustawach umożliwiły integrację przesiedlonych Niemców z zachodnioniemieckim społeczeństwem³⁰⁵⁷.

W. M. Góralski dostrzega okoliczność, że niemieckie ustawy, które zawierały uregulowania o charakterze odszkodowawczym i wyrównawczym, nawiązywały pośrednio do postanowień Ustawy nr 5 Sojuszniczej Rady Kontroli nad Niemcami, Ustawy nr 63 Wysokiej Komisji Alianckiej i Układu Przejściowego³⁰⁵⁸. Zdaniem E. Kleina, z Układu Przejściowego nie wynikają jednak roszczenia wywłaszczonych Niemców wobec RFN³⁰⁵⁹.

W ocenie W. M. Góralskiego, analiza niemieckiego ustawodawstwa odszkodowawczego i wyrównawczego wskazuje, że było ono próbą częściowego wyrównania

³⁰⁴⁶ G. Erler, *op. cit.*, s. 48.

³⁰⁴⁷ M. Muszyński, *Roszczenia...* (Część 2).

³⁰⁴⁸ A. Lehmann-Richter, *Auf der Suche Nach Den Grenzen der Wiedergutmachung: Die Rechtsprechung zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung*, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin 2007, s. 49.

³⁰⁴⁹ M. Muszyński, *Roszczenia...* (Część 2).

³⁰⁵⁰ M. Gemende, *Aussiedlerinnen: Von den integrierten „Volksdeutschen“ zur neuen Problemgruppe [w:] Gespaltene Migration*, red. W. Schröer, S. Sting, Leske + Budrich, Opladen 2003, s. 95-110, s. 97.

³⁰⁵¹ E. Steinbach, 8. Mai...

³⁰⁵² E. Klein, *Gutachten...*, s. 120.

³⁰⁵³ M. Muszyński, *Status...*, s. 190.

³⁰⁵⁴ G. Zieger, *op. cit.*, s. 10.

³⁰⁵⁵ K. Buschbeck, *op. cit.*, s. 93.

³⁰⁵⁶ E. Klein, *Gutachten...*, s. 120.

³⁰⁵⁷ K. Sauerland, *Ein komplizierter Integrationsprozess!* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³⁰⁵⁸ W. M. Góralski, *Przejście...*

³⁰⁵⁹ E. Klein, *Gutachten...*, s. 10.

strat obywateli niemieckich wynikających ze skutków II wojny światowej³⁰⁶⁰. M. Muszyński wskazuje, że obowiązek odszkodowawczy nie leży po stronie Polski, gdyż bezpośrednią korzyść z przejęcia majątków niemieckich uzyskała RFN, zwalniając się tym samym od wypłaty odszkodowań z bieżącej produkcji. Okoliczność, czy RFN wypłaci obywatelom niemieckim odszkodowania, czy świadczenia o charakterze socjalnym, zależy wyłącznie od kształtu niemieckiego systemu prawnego³⁰⁶¹.

14. Krytyka polskich wywłaszczeń majątków niemieckich jako naruszających prawa człowieka

M. Muszyński zauważa, że w RFN badano problem przejęcia przez Polskę majątków niemieckich po II wojnie światowej przez pryzmat praw człowieka³⁰⁶². W niemieckiej doktrynie można spotkać stanowisko, że z uwagi na dokonanie wywłaszczeń niemieckich majątków prywatnych bez odszkodowania na Polsce ciąży odpowiedzialność za rażące naruszenie podstawowego prawa człowieka, którym jest prawo własności³⁰⁶³. Zdaniem A. M. de Zayasa Polska dopuściła się dyskryminacji wobec niemieckich obywateli³⁰⁶⁴. Konfiskaty objęły kolektywnie niemieckich obywateli jako cudzoziemców³⁰⁶⁵. S. Wenk uznaje dokonane przez Polskę i Czechosłowację wywłaszczenia niemieckich majątków za naruszające prawa człowieka³⁰⁶⁶. Jak wskazuje O. Kimminich, wypędzenia są bezprawne *per se*, gdyż pozostają w sprzeczności z prawami człowieka³⁰⁶⁷. S. Egel wskazuje, że wysiedlenia przedpoczdamskie pozostawały w sprzeczności z EKPC³⁰⁶⁸. W. Thüne utrzymuje, że konieczne jest respektowanie praw osób dotkniętych wysiedleniami jako praw człowieka³⁰⁶⁹.

Ochrona praw człowieka narodziła się po II wojnie światowej³⁰⁷⁰. W ocenie H.-P. Gassera w II połowie XX w. zatriumfowała idea godności człowieka³⁰⁷¹. Na-

³⁰⁶⁰ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³⁰⁶¹ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 18.

³⁰⁶² *Idem*, *Skuteczność...*, s. 47.

³⁰⁶³ M. Krzyżanowska-Mierzewska, *op. cit.*, s. 336.

³⁰⁶⁴ A. M. de Zayas, *Die Vertreibung...*

³⁰⁶⁵ E. Klein, *Gutachten...*, s. 37.

³⁰⁶⁶ S. Wenk, *op. cit.*, s. 93-94.

³⁰⁶⁷ O. Kimminich, Das Vertreibungsverbot in der völkerrechtlichen Entwicklung, [w:] *Flucht und Vertreibung: Vorträge eines Symposiums veranstaltet vom Institut für Völkerrecht der Universität Würzburg 19.-22. November 1985*, red. D. Blumenwitz, C. Heymanns, Köln 1987, s. 95.

³⁰⁶⁸ S. Egel, *op. cit.*, s. 40.

³⁰⁶⁹ W. Thüne, *Menschenrechte sind unteilbar* <<http://suche.ostpreussenarchiv.de/online-archiv/file.asp?Folder=archiv99&File=3599o05.htm&STR1=vertreibung&STR2=potsdamer%20abkommen&STR3=enteignung&STR4=>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.]>

³⁰⁷⁰ T. Rensmann, *op. cit.*, s. 126.

³⁰⁷¹ H.-P. Gasser, *Einführung in das humanitäre Völkerrecht*, Paul Haupt Verlag, Stuttgart 1995, s. 17.

stało włączenie praw człowieka do prawa pozytywnego³⁰⁷². M. Szyszkowska zauważa, że historia wskazuje na zmienność poglądów na temat praw człowieka³⁰⁷³. W ocenie M. Muszyńskiego powrót do koncepcji prawa natury po 1945 r. doprowadził do powstania nowej istoty prawa cudzoziemców opartej na prawach człowieka. Proces ten jednak rozpoczął się na początku lat 50-tych XX w.³⁰⁷⁴ K. Bachmann zauważa, że okoliczność, czy Polska i Czechosłowacja naruszyły prawa człowieka, wysiedlając Niemców, nikogo nie interesowała, gdyż nie w takich kategoriach rozumowano w latach 50-tych XX w. Dopiero lata 60-te i 70-te wprowadziły inne kategorie³⁰⁷⁵. E. Klein stwierdza, że podczas dokonywanych przez Polskę wysiedleń i wywłaszczeń nie istniała uznawana w prawie międzynarodowym ochrona prawa własności jako prawa człowieka, nawet wśród państw europejskich³⁰⁷⁶. RFN uznawała prawo własności za jedno z praw człowieka. M. Muszyński eksponuje, że do 1990 r. Polska odrzucała koncepcję prawa własności jako prawa człowieka³⁰⁷⁷.

14.1. Kształtowanie się ochrony praw człowieka

M. Szyszkowska wskazuje, że uznanie praw człowieka jest warunkiem możliwości rozwoju człowieka pojmowanego jako jednostka oraz jako obywatel³⁰⁷⁸. Rozwój prawa humanitarnego spowodował, że jednostce w dużej mierze zostało umożliwione dochodzenie od państwa roszczeń powstałych na skutek naruszenia prawa międzynarodowego³⁰⁷⁹. Wzrost wzajemnej zależności państw i współpraca między państwami doprowadziły do powstania ochrony praw człowieka³⁰⁸⁰. Koncepcję ochrony praw człowieka jako praw jednostek realizowano po II wojnie światowej³⁰⁸¹.

Dnia 26 czerwca 1945 r. w San Francisco została podpisana Karta Narodów Zjednoczonych³⁰⁸². Treść Karty była odpowiedzią międzynarodowej społeczności na okrucieństwa II wojny światowej, co wynika z Preambuły do Karty³⁰⁸³. W Preambu-

³⁰⁷² E. Klein, *Menschenrechte. Stille Revolution des Völkerrechts und Auswirkungen auf die innerstaatliche Rechtsanwendung*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1997, s. 11.

³⁰⁷³ M. Szyszkowska, *Europejska filozofia prawa*, C. H. Beck/PWN, Warszawa 1993, s. 136.

³⁰⁷⁴ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 45.

³⁰⁷⁵ K. Bachmann, *Niemiecki rachunek sumienia*, Rzeczpospolita z dnia 9 maja 2005 r., s. 10.

³⁰⁷⁶ E. Klein, *Gutachten...*, s. 37.

³⁰⁷⁷ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 51.

³⁰⁷⁸ M. Szyszkowska, *op. cit.*, s. 136.

³⁰⁷⁹ S. Kadelbach, *Staatenverantwortlichkeit für Angriffskriege und Verbrechen gegen die Menschlichkeit*, Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht, Band 40, 2001, s. 63.

³⁰⁸⁰ G. M. Danilenko, *Law-Making in the international Community*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 1993, s. 1.

³⁰⁸¹ R. Hofmann, *Menschenrechte und der Schutz nationaler Minderheiten*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 65, 2005, s. 590.

³⁰⁸² C. W. Jenks, *The Prospects of International Adjudication*, Oceana Publications, New York 1964, s. 662.

³⁰⁸³ Preambuła: „*My, Ludy Narodów Zjednoczonych, zdecydowane - uchronić przyszłe pokolenia od klęsk wojny, która dwukrotnie w ciągu naszego życia wyrządziła niewypowiedziane cierpienia ludzkości, i*

le zawarto odwołanie do takich wartości jak prawa człowieka³⁰⁸⁴. Art. 55 pkt c Karty Narodów Zjednoczonych³⁰⁸⁵ zobowiązywał państwa do popierania powszechnego poszanowania i zachowywania ludzkich praw i podstawowych wolności³⁰⁸⁶. W art. 56 Karty państwa zadeklarowały współdziałanie dla osiągnięcia celów wskazanych w art. 55 Karty³⁰⁸⁷. Zdaniem E. Kleina dopiero przyjęcie Karty Narodów Zjednoczonych doprowadziło do rozwoju praw człowieka, które wyróżniły jednostkę³⁰⁸⁸. Jak zauważa J. Freudenreich, Preambuła do Karty odwoływała się do godności człowieka³⁰⁸⁹. Warto zaznaczyć, że art. 107 Karty Narodów Zjednoczonych wyłączał możliwość kwestionowania przez Niemcy w oparciu o normy Karty działań podjętych przez państwa sojusznicze wobec Niemiec podczas II wojny światowej bądź usankcjonowanych jako następstwo wojny³⁰⁹⁰.

przywrócić wiarę w podstawowe prawa człowieka, w dostojęństwo i wartość jego osoby, w równouprawnienie mężczyzn i kobiet oraz w równość praw narodów wielkich i małych, i stworzyć warunki, w których będzie mogła panować sprawiedliwość i poszanowanie zobowiązań opartych na traktatach i innych źródłach prawa międzynarodowego, i przyczynić się do postępu społecznego i podniesienia stopy życiowej przy większej wolności, i w tym celu

stosować tolerancję i żyć wspólnie w pokoju, jeden z drugim, jak dobrzy sąsiedzi, i zjednoczyć nasze siły dla utrzymania międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa, i zapewnić, przez przyjęcie zasad i ustanowienie metod, że siły zbrojne będą używane tylko we wspólnym interesie, i

zuitykować urzędnia międzynarodowe dla popierania postępu gospodarczego i społecznego narodów,

postanowiłyśmy zespolić nasze wysiłki dla osiągnięcia tych celów.

Stosownie do tego, nasze odnośne Rządy, za pośrednictwem swych przedstawicieli, zgromadzonych w mieście San Francisco, którzy okazali swe pełnomocnictwa uznane za dobre i w należytej formie, zgodziły się przyjęc niniejszą Kartę Narodów Zjednoczonych, i na jej podstawie ustanawiają organizację międzynarodową, która będzie nosiła nazwę Narodów Zjednoczonych”.

³⁰⁸⁴ Z. Orbik, *Problematyka aksjologiczna w Karcie Narodów Zjednoczonych*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 68.

³⁰⁸⁵ Art. 55: „Mając na widoku stworzenie warunków stałości i dobrobytu, które są niezbędne do pokojowych i przyjaznych stosunków między narodami, opartych na poszanowaniu zasady równouprawnienia i samostanowienia ludów, Narody Zjednoczone będą popierały:

- a) podniesienie stopy życiowej, pełne zatrudnienie oraz warunki postępu i rozwoju gospodarczego i społecznego;
- b) rozwiązywanie międzynarodowych zagadnień gospodarczych, społecznych, zdrowotnych i innych z nimi związanych, jak również międzynarodowej współpracy kulturalnej i oświatowej;
- c) powszechne poszanowanie i zachowywanie ludzkich praw i wolności podstawowych dla wszystkich bez różnicy rasy, płci, języka lub religii”.

³⁰⁸⁶ D. Shelton, *Remedies in international human rights law*, Oxford University Press, Oxford 1999, s. 7.

³⁰⁸⁷ Art. 56: „Wszyscy członkowie zobowiązują się podejmować wspólną i samodzielną akcję łączną z Organizacją dla dopięcia celów, wymienionych w artykule 55”.

³⁰⁸⁸ E. Klein, *Gutachten...*, s. 82.

³⁰⁸⁹ J. Freudenreich, *Entschädigung zu welchem Preis? Reparationsprogramme und Transitional Justice* <<https://publishup.uni-potsdam.de/files/4725/pssrp06.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³⁰⁹⁰ A. Klafkowski, *Umowa...*, s. 163.

14.2. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r.

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka jest uchwałą Zgromadzenia Ogólnego ONZ³⁰⁹¹. Deklaracja została przyjęta dnia 10 grudnia 1948 r.³⁰⁹². W Preambule do Deklaracji założono konieczność uznania przyrodzonej godności oraz równych i niezbywalnych praw wszystkich ludzi³⁰⁹³. Na przyjęcie Deklaracji wpłynęły doświadczenia II wojny światowej³⁰⁹⁴. Na etapie opracowywania treści Deklaracji rozważano kwestię mocy wiążącej jej postanowień³⁰⁹⁵. Deklaracja nie ma wiążącego prawnie charakteru³⁰⁹⁶. Deklaracja nie nakłada tym samym obowiązków prawnych³⁰⁹⁷. Deklarację przyjęto jedynie jako zbiór norm politycznych³⁰⁹⁸. M. Gawin wskazuje, że jej treść była efektem kompromisu pomiędzy reprezentującymi odmienne punkty widzenia delegatami państw uczestniczących w Zgromadzeniu Ogólnym ONZ³⁰⁹⁹. Deklaracja wywarła znaczny wpływ na dalszą praktykę państw w dziedzinie ochrony praw człowieka³¹⁰⁰. Państwa zaczęły na szczeblu regionalnym wprowadzać normy chroniące prawa człowieka³¹⁰¹.

14.3. Utworzenie Rady Europy

Spotkanie przedstawicieli 19 państw na Kongresie Europejskim w Hadze w 1948 r. przyczyniło się do powołania Rady Europy³¹⁰². Statut Rady Europy³¹⁰³ jako efekt ustaleń Kongresu został podpisany dnia 5 maja 1949 r. w Londynie przez ministrów spraw zagranicznych 10 państw europejskich³¹⁰⁴. Sygnatariuszami Statutu były: Belgia, Dania, Francja, Holandia, Irlandia, Luksemburg, Norwegia, Szwecja,

³⁰⁹¹ A. M. de Zayas, *Die Vertreibung...*

³⁰⁹² J. Freudenreich, *op. cit.*

³⁰⁹³ J. Habermas, *Das utopische Gefälle. Das Konzept der Menschenwürde und die realistische Utopie der Menschenrechte* <[https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2010/august/das-utopische-gefalle](https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2010/ august/das-utopische-gefalle)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³⁰⁹⁴ T. Winstel, *Vergangenheit verjährt nicht. Über Wiedergutmachung*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 25-26, 2013, s. 3.

³⁰⁹⁵ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 46.

³⁰⁹⁶ F. Münch, *Comments on the 1968 Draft Convention on the Law of Treaties. Non-binding Agreements*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 29, 1969, s. 2.

³⁰⁹⁷ B. Garlacz, *op. cit.*, s. 142.

³⁰⁹⁸ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 46.

³⁰⁹⁹ M. Gawin, *Nowoczesny paradygmat filozofii polityki a prawa człowieka* <<https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/144/DOKTORAT.pdf?sequence=1>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³¹⁰⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 47.

³¹⁰¹ G. Ress, *Supranationaler Menschenrechtsschutz und der Wandel der Staatlichkeit*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 64, 2004, s. 634.

³¹⁰² A. W. Wróblewski, *Prymat władzy federalnej w amerykańskim modelu państwa federacyjnego – ujęcie prawnokonstytucyjne*, *Myśl Ekonomiczna i Polityczna*, Nr 3, 2010, s. 204.

³¹⁰³ Statute of the Council of Europe, 5 May 1949 <<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/001.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³¹⁰⁴ T. Biernat, *Współczesne przemiany w sferze państwa – prawa – polityki. Zarys problemów badawczych*, *Państwo i Społeczeństwo*, Nr 2, 2003, s. 21.

Wielka Brytania i Włochy³¹⁰⁵. Do określonych w art. 1 Statutu kompetencji Rady Europy należy działalność na rzecz poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności. RFN została przyjęta do Rady w 1950 r. jako członek stowarzyszony³¹⁰⁶. RFN uzyskała pełne członkostwo w Radzie w 1951 r.³¹⁰⁷

14.4. Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności i Protokoły Dodatkowe

J. Sandorski eksponuje, że międzynarodowe prawo w zakresie praw człowieka cechuje dynamiczny charakter, mimo że nie rozwija się cały czas „ruchem jednostajnie przyspieszonym”. Widać było okresy gwałtownego rozwoju skutkującego powstaniem nowych praw człowieka, w szczególności zaraz po utworzeniu ONZ. Z drugiej strony, istniały także długie okresy wstrzymania procesu rozprzestrzeniania się koncepcji praw człowieka, co dało się zauważyć podczas zimnej wojny³¹⁰⁸. Zimna wojna uniemożliwiała zgodne współdziałanie sygnatariuszy Karty Narodów Zjednoczonych³¹⁰⁹. W. Stankiewicz zauważa, że Stany Zjednoczone i ZSRR skutecznie korzystały z przysługujących im możliwości blokowania działalności ONZ³¹¹⁰.

M. Muszyński wskazuje, że przyspieszona ewolucja prawa międzynarodowego powoduje pewne zagrożenia dla nie zamkniętych wyraźnie problemów prawnych, istniejących w stosunkach polsko-niemieckich³¹¹¹. M. Muszyński podkreśla przy tym, że w państwach Europy Środkowej i Wschodniej z przyczyn politycznych nie uznawano do 1989 r. ewolucji prawa międzynarodowego, która trwała w Europie Zachodniej³¹¹². Rozwój ochrony praw człowieka spowodował uznanie norm chroniących prawa człowieka jako norm o charakterze *ius cogens*³¹¹³. Ochronę praw mniejszości zastępowała ochrona praw człowieka³¹¹⁴. W ocenie V. Zagórowskiej o ile największy wpływ na ochronę mniejszości narodowych miał rozwój ochrony

³¹⁰⁵ B. Podgórski, *60 lat integrowania Europy* <http://www.europeaninstitute.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=237%3A60-lat-integrowania-europy&catid=81%3AAartykuy&Itemid=143&lang=pl> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³¹⁰⁶ *Ibidem*.

³¹⁰⁷ W. Krzyżaniak, *op. cit.*, s. 328.

³¹⁰⁸ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 14.

³¹⁰⁹ T. Teterska, *Rosja – ONZ: główne kierunki współpracy*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 99.

³¹¹⁰ W. Stankiewicz, *Rola ONZ w utrzymaniu pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego na początku XXI wieku – ocena i oczekiwania*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 75.

³¹¹¹ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 17.

³¹¹² *Idem*, *Roszczenia... (Część 1)*.

³¹¹³ G. Ress, *Supranationaler...*, s. 625.

³¹¹⁴ Szerzej: I. L. Claude, *National Minorities: An international Problem*, Cambridge 1955, s. 21; C. B. Schoder, *Vom Minderheitenschutz zum Schutz verwundbarer Gruppen. Kollektive Aspekte im internationalen Menschenrechtssystem. Nationale Menschenrechtskommissionen zur innerstaatlichen Umsetzung*, Schulthess Polygraphischer Verlag, Zürich 1999, s. 36.

praw człowieka po 1945 r., to gwarancje prawne i proceduralne w zakresie ochrony praw mniejszości narodowych powstały dopiero pod koniec XX w.³¹¹⁵

Dnia 4 listopada 1950 r. została przyjęta i podpisana w Rzymie Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (EKPC)³¹¹⁶, do której przestrzegania powołano Europejską Komisję Praw Człowieka, a następnie Europejski Trybunał Praw Człowieka z siedzibą w Strasburgu³¹¹⁷. Jak zauważa J.-P. Sommer, EKPC jest układem regionalnym, który w swej treści w znacznej części pokrywa się z Deklaracją Praw Człowieka³¹¹⁸. Przyjęcie EKPC doprowadziło do egzekwowalności praw zawartych w Deklaracji Praw Człowieka³¹¹⁹. Dla Europy EKPC i protokoły do EKPC są pierwszym włączeniem praw człowieka do prawa pozytywnego³¹²⁰. EKPC zawiera regionalne normy traktatowe³¹²¹. K. Przybyszewski zauważa, że w zawartym w EKPC podstawowym katalogu praw człowieka nie występuje prawo do własności³¹²². Jak podkreśla J. Kranz, pochodząca z 1950 r. EKPC nie zajmowała się problematyką wysiedleń, ograniczając się do regulacji dotyczących pozbawienia wolności³¹²³. Dopiero przyjęty dnia 16 września 1963 r. Protokół Nr 4 do EKPC³¹²⁴ przewidział w art. 3³¹²⁵ i art. 4³¹²⁶ zakaz wysiedleń³¹²⁷. J. Barcz i J. A. Frowein eksponują okoliczność, że ogólna zasada równości zostanie uznana w EKPC dopiero po wejściu w życie Protokołu Nr 12³¹²⁸. Polska nie ratyfikowała Protokołu Nr 12³¹²⁹. Zdaniem M. Muszyńskiego standardy, do których usiłuje się po-

³¹¹⁵ V. Zagórowska, *Odpowiedzialność państwa za naruszenie praw mniejszości narodowych – słabości międzynarodowego systemu ich ochrony* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 208.

³¹¹⁶ Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r. (Dz. U. z dnia 10 lipca 1993 r., Nr 61, poz. 284).

³¹¹⁷ B. Podgórski, *op. cit.*

³¹¹⁸ J.-P. Sommer, *op. cit.*, s. 144.

³¹¹⁹ A. Bodnar, *Skuteczność Europejskiej Konwencji Praw Człowieka w Polsce* [w:] *Skuteczność prawa*, red. T. Giaro, Wydawnictwo Liber. Warszawa 2010, s. 190.

³¹²⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 71.

³¹²¹ *Idem*, *Roszczenia... (Część 2)*.

³¹²² K. Przybyszewski, *Prawa człowieka w kontekstach kulturowych*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2010, s. 67.

³¹²³ J. Kranz, *Wysiedlenie...*, s. 74.

³¹²⁴ Protokół Nr 4 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 16 września 1963 r. (Dz. U. z dnia 4 kwietnia 1995 r., Nr 36, poz. 175).

³¹²⁵ Art. 3: „1. Nikt nie może być wydany z terytorium państwa, którego jest obywatelem, ani indywidualnie, ani w ramach wydalania zbiorowego.

2. Nikt nie może być pozbawiony prawa wjazdu na terytorium państwa, którego jest obywatelem“.

³¹²⁶ Art. 4: „Zbiorowe wydalanie cudzoziemców jest zabronione”.

³¹²⁷ J. Kranz, *Wysiedlenie...*, s. 74.

³¹²⁸ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 32.

³¹²⁹ Protokół nr 12 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 2000 r. <<https://www.msw.gov.pl/download.php?s=1&id=657>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

równywać działania Polski wobec niemieckich majątków prywatnych po II wojnie światowej, są wynikiem ewolucji i pochodzą z ostatniego okresu kształtowania się prawa międzynarodowego³¹³⁰.

14.5. Podpisanie przez Polskę EKPC i przystąpienie do Rady Europy

W ocenie B. Podgórskiego przemiany polityczne zachodzące w Europie Środkowej i Wschodniej po upadku muru berlińskiego spowodowały ożywienie działalności Rady Europy, która po przyjęciu nowych państw członkowskich stała się organem kontrolującym przestrzeganie demokracji i praw człowieka w państwach dawnego bloku socjalistycznego³¹³¹. Prawa człowieka uzyskały w Europie nowy status w latach 90-tych XX w.³¹³² M. Krzyżanowska-Mierzevska dostrzega okoliczność, że w EKPC nie ma uregulowań, z których wynikałaby wola nadania zawartym w niej postanowieniom mocy retroaktywnej³¹³³. M. Muszyński podkreśla, że Polska została stroną EKPC w momencie ratyfikacji dokonanej dnia 19 stycznia 1993 r.³¹³⁴ EKPC weszła w życie w odniesieniu do Polski dnia 19 stycznia 1993 r., a Protokół Nr 1 do EKPC³¹³⁵ – dnia 10 października 1994 r.³¹³⁶

Zgodnie z art. 9³¹³⁷ Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.³¹³⁸ Polska przestrzega wiążącego ją prawa międzynarodowego. Art. 9 i 91 Konstytucji należy traktować jako podstawę normatywną skuteczności EKPC w Polsce³¹³⁹. Zanim Polska ratyfikowała EKPC, jedynym sposobem kwestionowania powojennych wyłączeń niemieckiego mienia było wnoszenie skarg przeciwko RFN³¹⁴⁰.

EKPC pochodzi z 1950 r., a wyłączenia niemieckich majątków zostały dokonane wcześniej³¹⁴¹. Nie można uznać, aby przed datą ratyfikacji EKPC, a tym bardziej przed przyjęciem EKPC, Polska była zobligowana do przestrzegania postanowień EKPC i Protokołów³¹⁴². J. Barcz i J. A. Frowein podkreślają, że regulacje EKPC nie mają zastosowania do naruszeń praw człowieka dokonanych przez państwo przed dniem wejścia w życie EKPC w odniesieniu do tego państwa³¹⁴³.

³¹³⁰ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 17.

³¹³¹ B. Podgórski, *op. cit.*

³¹³² J. Brunner, C. Goschler, N. Frei, *Die Globalisierung der Wiedergutmachung*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 25-26, 2013, s. 27.

³¹³³ M. Krzyżanowska-Mierzevska, *op. cit.*, s. 331-332.

³¹³⁴ M. Muszyński, *Roszczenia... (Część 2)*.

³¹³⁵ Protokół Nr 1 z dnia 20 marca 1952 r. do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (Dz. U. z dnia 4 kwietnia 1995 r., Nr 36, poz. 175).

³¹³⁶ M. Muszyński, *Roszczenia... (Część 2)*.

³¹³⁷ Art. 9: „Rzeczpospolita Polska przestrzega wiążącego ją prawa międzynarodowego”.

³¹³⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z dnia 16 lipca 1997 r., Nr 78, poz. 483).

³¹³⁹ A. Bodnar, *op. cit.*, s. 192.

³¹⁴⁰ M. Krzyżanowska-Mierzevska, *op. cit.*, s. 332.

³¹⁴¹ A. Dryszel, *Strachy na Lachy*, Przegląd z dnia 7 stycznia 2007 r., s. 18.

³¹⁴² M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 71.

³¹⁴³ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 28.

14.6. Kwestia naruszenia przez Polskę art. 3 EKPC

Ze strony niemieckich autorów można spotkać się z krytyką dokonanych łącznie z wysiedleniami przejęć niemieckich majątków w oparciu o unormowania EKPC³¹⁴⁴. Polska miała dopuścić się wobec wywłaszczonych Niemców m.in. naruszenia zawartego w art. 3 EKPC zakazu nieludzkiego albo poniżającego traktowania³¹⁴⁵. Do EKPC nie wprowadzono definicji tortur ani definicji nieludzkiego lub poniżającego traktowania lub karania, które są przedmiotem regulacji art. 3 EKPC³¹⁴⁶. M. Kowalski zauważa, że stwierdzenie przez ETPC naruszenia przez państwo art. 3 EKPC oznacza uznanie pogwałcenia jednego z najpoważniejszych standardów EKPC³¹⁴⁷. A. Bodnar wskazuje, że powinno się traktować EKPC jako umowę podlegającą ewolucyjnej interpretacji z uwagi na zmieniające się okoliczności. Zatem zakres wynikającej z art. 3 EKPC ochrony również ulegał i ulega nadal zmianie³¹⁴⁸. Naruszenie art. 3 EKPC przez Polskę wchodziło w zakres zadekretowanej pod numerem 47550/06 skargi do ETPC, Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska. Decyzją z dnia 7 października 2008 r. ETPC nie podzielił poglądu na temat odpowiedzialności Polski za pogwałcenia art. 3 EKPC i odrzucił skargę nr 47550/06³¹⁴⁹.

14.7. Kwestia naruszenia przez Polskę art. 14 EKPC

W prawie międzynarodowym istnieją normy chroniące przed dyskryminacją mniejszości³¹⁵⁰. Poddając krytyce powojenne działania wobec Niemców, A. M. de Zayas powołuje się na zawarty w EKPC zakaz dyskryminacji³¹⁵¹. F. Ermacora dostrzega bezprawność wywłaszczeń z uwagi na z góry zaplanowaną przez Polskę akcję spełniającą znamiona dyskryminacji rasowej³¹⁵². Zdaniem T. H. Irschera wywłaszczenia niemieckich majątków miały charakter dyskryminujący, gdyż polskie przepisy były skierowane wyłącznie do Niemców, względnie stawiały ich w gorszej

³¹⁴⁴ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 224.

³¹⁴⁵ Art. 3: „Zakaz tortur.

Nikt nie może być poddany torturom ani nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu”.

³¹⁴⁶ I. J. Biśta, *Zakaz tortur, nieludzkiego lub poniżającego traktowania* <http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/52914/03_Izabela_Joanna_Bista.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³¹⁴⁷ M. Kowalski, *Pośrednie naruszenie zobowiązania z Europejskiej Konwencji Praw Człowieka – uwagi na tle wyroków w sprawach Al Nashiri przeciwko Polsce i Husayn (Abu Zubaydah) przeciwko Polsce* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 74.

³¹⁴⁸ A. Bodnar, *op. cit.*, s. 191.

³¹⁴⁹ Decyzja ETPC z dnia 7 października 2008 r., skarga nr 47550/06, Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska <www.echr.coe.int>; szerzej na ten temat w Rozdziale III 16.

³¹⁵⁰ K. Hailbronner, *Der Schutz der Minderheiten im Völkerrecht* [w:] *Im Dienst an der Gemeinschaft, Festschrift für Dietrich Schindler zum 65. Geburtstag*, red. W. Haller, Helbing und Lichtenhahn, Frankfurt am Main 1989, s. 87.

³¹⁵¹ A. M. de Zayas, *Die Vertreibung...*

³¹⁵² F. Ermacora, *Das deutsche...*, s. 70.

sytuacji niż Polaków dotkniętych wyłączeniami³¹⁵³. V. Zagórowska zauważa, że EKPC nie zawiera postanowień, które odnoszą się bezpośrednio do ochrony praw mniejszości narodowych³¹⁵⁴. Art. 14 EKPC³¹⁵⁵ wprowadził zakaz dyskryminacji³¹⁵⁶. Przewidziany w art. 14 zakaz określa status jednostki, który jest wyznaczony przez zasady równości i wolności³¹⁵⁷. Zgodnie z określoną w art. 14 zasadą korzystanie z praw i wolności przewidzianych w EKPC powinno zostać zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z powodów wymienionych w art. 14 EKPC lub z innych przyczyn³¹⁵⁸. Określona w art. 14 EKPC zasada równości ma zastosowanie w przypadku naruszenia unormowanego w EKPC prawa materialnego³¹⁵⁹. M. Ciesielska zauważa, że w EKPC nie istnieje ogólna zasada równości³¹⁶⁰.

W decyzji z dnia 13 grudnia 2005 r. odrzucającej skargę nr 17120/04 w sprawie Josef Bergauer i inni v. Republika Czeska ETPC uznał skuteczność art. 14 EKPC jedynie w zakresie korzystania z praw i wolności zagwarantowanych w EKPC³¹⁶¹. W skardze nr 17120/04 wniesionej przez Niemców Sudeckich podnoszono naruszenie art. 14 EKPC i art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC³¹⁶².

ETPC w wyroku z dnia 12 lipca 2001 r. wydanym po rozpoznaniu skargi nr 42527/98, Książę Hans Adam II Liechtenstein v. Niemcy stwierdził, że art. 14

³¹⁵³ T. H. Irmscher, *op. cit.*, s. 10.

³¹⁵⁴ V. Zagórowska, *op. cit.*, s. 208.

³¹⁵⁵ Art. 14: „Zakaz dyskryminacji.

Korzystanie z praw i wolności wymienionych w niniejszej konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów, jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn”.

³¹⁵⁶ P. Badura, *Gleiche Freiheit im Verhältnis zwischen Privaten – Die verfassungsrechtliche Problematik der Umsetzung der EG-Diskriminierungsrichtlinien in Deutschland* –, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 68, 2008, s. 356.

³¹⁵⁷ B. Liżewski, *Klauzule generalne i ich funkcje w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Nr 2, 2016, s. 204.

³¹⁵⁸ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³¹⁵⁹ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 29.

³¹⁶⁰ M. Ciesielska, *Zakaz dyskryminacji i zasada równości w regionalnych systemach ochrony praw człowieka na przykładzie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Arabskiej Karty Praw Człowieka* [w:] *Ochrona praw człowieka w wymiarze regionalnym*, red. M. Marcinko, Ośrodek Międzynarodowego Prawa Humanitarnego i Praw Człowieka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 23.

³¹⁶¹ Decyzja ETPC z dnia 13 grudnia 2005 r., skarga nr 17120/04, Josef Bergauer i inni v. Republika Czeska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³¹⁶² Art. 1: „Ochrona własności.

Każda osoba fizyczna i prawna ma prawo do poszanowania swego mienia. Nikt nie może być pozbawiony swojej własności, chyba że w interesie publicznym i na warunkach przewidzianych przez ustawę oraz zgodnie z ogólnymi zasadami prawa międzynarodowego.

Powyższe postanowienia nie będą jednak w żaden sposób naruszać prawa państwa do stosowania takich ustaw, jakie uzna za konieczne do uregulowania sposobu korzystania z własności zgodnie z interesem powszechnym lub w celu zabezpieczenia uiszczania podatków bądź imnych należności lub kar pieniężnych”.

EKPC uzupełnia jedynie inne materialne postanowienia zawarte w EKPC i Protokołach, nie mając tym samym samodzielnego bytu³¹⁶³.

Analizując orzecznictwo ETPC W. M. Góralski zauważa, że art. 14 uzupełnia jedynie ochronę praw określonych w EKPC. Tym samym art. 14 nie może stać się wyłączną podstawą wniesionej skargi³¹⁶⁴. Art. 14 nie ma bowiem niezależnego bytu, lecz charakter akcesoryjny wobec chronionych w EKPC praw³¹⁶⁵. T. Jasudowicz dostrzega jednak prawidłowość, że fakt podniesienia w skardze zarzutu dyskryminacji wzmacnia roszczenie, wzbogaca sferę zobowiązań i zwiększa szanse stwierdzenia naruszenia prawa³¹⁶⁶. Zastosowanie art. 14 EKPC w związku z art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC wymagałoby uprzedniego wykazania, że naruszenie zasady niedyskryminacji wiązało się ściśle z naruszeniem prawa własności³¹⁶⁷.

14.8. Kwestia naruszenia przez Polskę art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC

W doktrynie wypędzonych podnoszone jest pogwałcenie po II wojnie światowej przez Polskę prawa do poszanowania własności Niemców, a zatem zachowanie spełniające znamiona art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC³¹⁶⁸. Ustalenie naruszenia art. 1 Protokołu Nr 1 ma prowadzić docelowo do otrzymania od Polski pełnego odszkodowania odpowiadającego rzeczywistej wartości wywłaszczonego mienia³¹⁶⁹. Zdaniem F. Ermacora treść art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC jest miarodajna do oceny dokonanych po II wojnie światowej przez Polskę wywłaszczeń niemieckich majątków prywatnych³¹⁷⁰.

W. M. Góralski wskazuje, że inicjatywa umieszczenia zasady ochrony własności w treści EKPC wzbudziła szereg kontrowersji, które w szczególności odnosiły się do aspektu odszkodowań za wywłaszczone w drodze nacjonalizacji mienie³¹⁷¹. Jak zauważa K. Przybyszewski, brak uregulowania w EKPC prawa do własności nie jest efektem przeoczenia, lecz braku politycznej zgody co do jego uznania za jedno z praw człowieka³¹⁷². Przyjęcie art. 1 Protokołu nr 1 do EKPC należy traktować jako efekt

³¹⁶³ Wyrok ETPC z dnia 12 lipca 2001 r., skarga nr 42527/98, Księżę Hans Adam II Liechtenstein v. Niemcy <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³¹⁶⁴ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³¹⁶⁵ V. Zagórowska, *op. cit.*, s. 213; M. Ciesielska, *op. cit.*, s. 23.

³¹⁶⁶ T. Jasudowicz, *Odpowiedzialność państwa-strony Europejskiej Karty Socjalnej w świetle dorobku Europejskiego Komitetu Praw Socjalnych* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 59.

³¹⁶⁷ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³¹⁶⁸ P. Sobański, *Niepodważalność skutków wywłaszczeń niemieckich majątków prywatnych po II wojnie światowej w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego*, Tom 8, 2017, s. 178.

³¹⁶⁹ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 224.

³¹⁷⁰ F. Ermacora, *Das deutsche...*, s. 76.

³¹⁷¹ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³¹⁷² K. Przybyszewski, *op. cit.*, s. 67.

kompromisu ze strony państw Rady Europy³¹⁷³. Prawo ochrony własności zostało uregulowane w art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC z dnia 20 marca 1952 r. Państwa, które związały się treścią EKPC, dopiero w Protokole Nr 1 odniosły się do zagadnienia prawa własności³¹⁷⁴. Art. 1 Protokołu Nr 1 chroni jednostkę przed działaniami podejmowanymi przez państwo w odniesieniu do własności³¹⁷⁵. Unormowanie zawarte w art. 1 gwarantuje prawo własności poprzez uznanie istnienia prawa jednostki do swobodnego korzystania z własnego mienia³¹⁷⁶. Art. 1 dopuszcza możliwość wywłaszczenia³¹⁷⁷. Art. 1 przewiduje zakaz arbitralności podczas dokonywania wywłaszczenia³¹⁷⁸. Treść art. 1 pozostawia państwu stosunkowo dużą swobodę w ingerowaniu w prawo własności³¹⁷⁹. Jak wynika z art. 1, nikt nie może zostać pozbawiony własności, chyba że wywłaszczenie jest dokonane w interesie publicznym, na warunkach przewidzianych przez ustawę oraz zgodnie z zasadami ogólnymi prawa międzynarodowego³¹⁸⁰. W ocenie J. Sprechera interesem publicznym nie jest jednak interes fiskalny państwa³¹⁸¹. F. Ermacora wskazuje, że art. 1, nie przewidując zakazu wywłaszczenia, nakazuje jednak zapłatę odszkodowania³¹⁸². Istnieje możliwość wywłaszczenia, lecz powinno być ono dokonane za odszkodowaniem. W ocenie M. Muszyńskiego problematyczna staje się kwestia wysokości odszkodowania³¹⁸³. Odpowiednie odszkodowanie nie jest równoznaczne z pełnym odszkodowaniem³¹⁸⁴. Ł. Duda i J. Kociubiński wskazują, że art. 1 Protokołu Nr 1 nie zapewnia prawa do pełnej rekompensaty, gdy cele związane z interesem publicznym, w tym reforma gospodarcza lub dążenie do większej sprawiedliwości społecznej, nakazują zapłatę odszkodowania poniżej określonej wartości rynkowej³¹⁸⁵. Odpowiednie odszkodowanie może być niższe od wartości rynkowej mienia, jednak powinno pozostawać w racjonalnym związku z wywłaszczonym majątkiem³¹⁸⁶.

Art. 1 Protokołu Nr 1 nie gwarantuje prawa do nabycia majątku. Art. 1 nie przewiduje bowiem ochrony „prawa do własności”, a jedynie ochronę „prawa własności”³¹⁸⁷.

³¹⁷³ Ł. Duda, J. Kociubiński, Realizacja ochrony własności w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka na podstawie orzeczenia Lithgow i inni <<http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/34400/0015.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³¹⁷⁴ M. Sornarajah, *op. cit.*, s. 235.

³¹⁷⁵ M. Bothe, *op. cit.*, s. 621.

³¹⁷⁶ M. Muszyński, *Roszczenia...* (Część 2).

³¹⁷⁷ B. Liżewski, *op. cit.*, s. 203.

³¹⁷⁸ Ł. Duda, J. Kociubiński, *op. cit.*

³¹⁷⁹ D. Fiedorow, *Rola Europejskiej Konwencji Praw Człowieka w kształtowaniu wspólnotowego standardu ochrony prawa własności jako prawa podstawowego*, *Kwartalnik Prawa Publicznego*, Nr 1, 2004, s. 18.

³¹⁸⁰ M. Krzyżanowska-Mierzewska, *op. cit.*, s. 336.

³¹⁸¹ J. Sprecher, *Beschränkungen des Handels mit Kulturgut und die Eigentumsgarantie*, De Gruyter Recht, Berlin 2004, s. 7.

³¹⁸² F. Ermacora, *Das deutsche...*, s. 77.

³¹⁸³ M. Muszyński, *Przejęcie...*, s. 68.

³¹⁸⁴ *Idem*, *Roszczenia...* (Część 2); szerzej: B. I. Fischborn, *Enteignung ohne Entschädigung nach der EMRK?: zur Vereinbarkeit des entschädigungslosen Entzugs von Eigentum mit Artikel 1 des Zusatzprotokolls zur EMRK*, Mohr Siebeck, Tübingen 2010, s. 267-271.

³¹⁸⁵ Ł. Duda, J. Kociubiński, *op. cit.*

³¹⁸⁶ M. Muszyński, *Roszczenia...* (Część 2).

³¹⁸⁷ D. Fiedorow, *op. cit.*, s. 20.

Naruszenie art. 1 było przedmiotem skargi wniesionej w sprawie Stasu Jasiuniene v. Litwa, w odniesieniu do której ETPC wydał decyzję o dopuszczalności³¹⁸⁸. W wyroku wydanym dnia 6 marca 2003 r. ETPC uznał, że ekspektatywy przywrócenia dawno utraconej własności nie należy traktować jako mienia w rozumieniu art. 1 Protokołu Nr 1³¹⁸⁹. W decyzji, która zapadła w sprawie Pelagia Potocka i inni v. Polska, ETPC stwierdził, że mienie w rozumieniu art. 1 może być albo mieniem istniejącym, albo prawnie uzasadnionym oczekiwaniem, że skarżący uzyska możliwość efektywnego korzystania z prawa majątkowego³¹⁹⁰. Tym samym art 1 nie chroni potencjalnej szansy na uzyskanie własności³¹⁹¹. Analizując Dekrety Benesza, J. A. Frowein wskazał, że art. 1 Protokołu Nr 1 nie działa wstecz, a zatem nie odnosi się do wywłaszczeń niemieckich majątków dokonanych na podstawie Dekretów Benesza³¹⁹².

15. Możliwość dochodzenia niemieckich roszczeń związanych z wywłaszczeniami przed ETPC

Po wejściu w życie Protokołu Nr 11 do EKPC z dnia 11 maja 1994 r.³¹⁹³ kompetencję w zakresie kontroli przestrzegania praw człowieka przejął Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPC)³¹⁹⁴. ETPC działa celem zapewnienia przestrzegania postanowień EKPC i Protokołów do EKPC³¹⁹⁵. ETPC rozpatruje skargi międzypaństwowe oraz skargi indywidualne³¹⁹⁶. Z art. 19 EKPC³¹⁹⁷ wynika, że ETPC jest sta-

³¹⁸⁸ Decyzja ETPC z dnia 24 października 2000 r., skarga nr 41510/98, Stasu Jasiuniene v. Litwa <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³¹⁸⁹ Wyrok ETPC z dnia 6 marca 2003 r., skarga nr 41510/98, Stasu Jasiuniene v. Litwa <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³¹⁹⁰ Decyzja ETPC z dnia 6 kwietnia 2000 r., skarga nr 33776/96, Pelagia Potocka i inni v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³¹⁹¹ D. König, *Der Schutz des Eigentums im europäischen Recht*, Bitburger Gespräche, Nr 1, 2004, s. 135.

³¹⁹² J. A. Frowein [w:] *Gutachten...*

³¹⁹³ Protokół Nr 11 z dnia 11 maja 1994 r. do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, dotyczący przekształcenia mechanizmu kontrolnego ustanowionego przez Konwencję (Dz. U. z dnia 9 grudnia 1998 r., Nr 147, poz. 962).

³¹⁹⁴ M. Balcerzak, *Standardy dowodowe w postępowaniu przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 14.

³¹⁹⁵ A. von Bogdandy, I. Venzke, *op. cit.*, s. 17.

³¹⁹⁶ G. Baranowska, *ETPC i słuszne zadośćuczynienie w skargach międzypaństwowych – wyrok w sprawie Cypr przeciwko Turcji z 12.05.2014 r.* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 31.

³¹⁹⁷ Art. 19: „*Utworzenie Trybunału.*

W celu zapewnienia przestrzegania zobowiązań wynikających dla Wysokich Układających się Stron z Konwencji i jej protokołów tworzy się Europejski Trybunał Praw Człowieka, zwany dalej „Trybunałem”. Działa on w sposób stały”.

łym trybunałem. Zgodnie z art. 26 EKPC³¹⁹⁸ ETPC zasiada w komitetach w składzie 3 sędziów, w izbach w składzie 7 sędziów³¹⁹⁹.

15.1. Warunki dopuszczalności skargi indywidualnej do ETPC

ETPC zapewnia poszanowanie przez państwa obowiązków wynikających z EKPC dzięki mechanizmowi skargi indywidualnej, która jest dostępna dla każdej ofiary naruszenia prawa człowieka³²⁰⁰. Aby skarga indywidualna mogła zostać merytorycznie rozpatrzona przez ETPC, powinna ona spełniać wymogi dopuszczalności³²⁰¹. Komitet bada dopuszczalność wnoszonych skarg. W skardze można podnieść zarzuty naruszenia praw, zagwarantowanych w EKPC i w Protokołach Dodatkowych³²⁰². Zgodnie z art. 35 ust. 1 EKPC³²⁰³ do przesłanek formalnych złożenia

³¹⁹⁸ Art. 26: „*Skład jednego sędziego, komitety, Izby i Wielka Izba.*

1. *W celu rozpatrzenia wniesionych spraw Trybunał zasiada w składzie jednego sędziego, komitetów trzech sędziów, Izby siedmiu sędziów i Wielkiej Izby siedemnastu sędziów. Komitety tworzone są przez Izby Trybunału na czas wyznaczony.*
2. *Na wniosek Zgromadzenia plenarnego Trybunału, Komitet Ministrów może, na zasadzie jednomyślnej decyzji i na czas wyznaczony, zmniejszyć do pięciu liczbę sędziów w Izbach.*
3. *Zasiadając jednoosobowo sędzia nie rozpatruje skarg przeciwko Wysokiej Układającej się Stronie, z ramienia której został wybrany.*
4. *W składzie Izby i Wielkiej Izby zasiada z urzędu sędzia wybrany z ramienia zainteresowanej Wysokiej Układającej się Strony. W przypadku braku takiego sędziego albo gdy sędzia taki nie jest w stanie zasiadać, funkcję sędziego pełni inna osoba wybrana przez Przewodniczącego Trybunału z listy uprzednio przedłożonej przez tę Stronę.*
5. *W składzie Wielkiej Izby zasiadają także: Przewodniczący Trybunału, wiceprzewodniczący, Przewodniczący Izby oraz inni sędziowie wybrani zgodnie z regulaminem Trybunału. W przypadku przekazania sprawy do Wielkiej Izby w trybie artykułu 43 żaden sędzia ze składu Izby, która wydała wyrok, nie zasiada w składzie Wielkiej Izby, z wyjątkiem Przewodniczącego Izby i sędziego, który zasiadał z ramienia zainteresowanej Wysokiej Układającej się Strony”.*

³¹⁹⁹ B. Garlacz, *op. cit.*, s. 121.

³²⁰⁰ P. Tacik, *Współodpowiedzialność łączna Unii Europejskiej i jej państw członkowskich po akcesji UE do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka w kontekście Artykułów KPM o odpowiedzialności państw i o odpowiedzialności organizacji międzynarodowych* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 289; A. Zbaraszewska, *Wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w świetle najnowszych statystyk* [w:] *Nauki społeczne wobec wyzwań współczesności. Między tradycją a zmianą*, red. A. Zbaraszewska, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2018 (w druku, udostępnione przez autorkę), s. 3.

³²⁰¹ M. Kolendowska, *Skarga do Strasburga – antidotum na złe prawo?*, Państwo i Społeczeństwo, Nr 4, 2003, s. 185.

³²⁰² B. Garlacz, *op. cit.*, s. 121-122.

³²⁰³ Art. 35: „*Wymogi dopuszczalności.*

1. *Trybunał może rozpatrywać sprawę dopiero po wyczerpaniu wszystkich środków odwoławczych, przewidzianych prawem wewnętrznym, zgodnie z powszechnie uznanymi zasadami prawa międzynarodowego, i jeśli sprawa została wniesiona w ciągu sześciu miesięcy od daty podjęcia ostatecznej decyzji.*
2. *Trybunał nie rozpatruje żadnej skargi wniesionej w trybie artykułu 34, która:*

skargi zalicza się warunek dochowania 6-miesięcznego terminu do wniesienia skargi liczonego od daty podjęcia ostatecznej decyzji w sprawie będącej przedmiotem skargi³²⁰⁴. Jak wynika z art. 35 ust. 2, ETPC nie rozpoznaje skarg anonimowych. ETPC nie rozstrzyga również w przedmiocie skargi, która jest co do istoty identyczna ze sprawą uprzednio rozpoznaną. Skarga ulega na podstawie art. 35 ust. 3 EKPC odrzuceniu, jeżeli cechuje się oczywistą niezasadnością. Ma to miejsce także wówczas, gdy skargi nie daje się pogodzić z postanowieniami EKPC lub Protokołów, a także gdy zachodzi nadużycie prawa do skargi polegające na wadliwej interpretacji przepisów, podniesieniu całkowicie bezzasadnych zarzutów lub braku przedstawienia dowodów. Skarga zostaje wówczas odrzucona na podstawie *ratione materiae*. Z kolei skarga skierowana przeciwko podmiotowi prywatnemu lub organizacji nie mającym charakteru władz publicznych, ulega odrzuceniu *ratione personae*³²⁰⁵.

Skargę należy wnieść po wyczerpaniu wszystkich środków odwoławczych, które są dostępne w danym państwie³²⁰⁶. Mowa tu o środkach proceduralnych będących w stanie uruchomić skuteczne i wystarczające sposoby naprawienia szkody³²⁰⁷. ETPC, badając przesłankę wyczerpania środków, ustala jakie środki przysługiwały skarżącemu³²⁰⁸. Zasada wyczerpania środków prawnych ma charakter prewencyjny. Jej respektowanie służy zapobiegnięciu przedwczesnemu przekształceniu się trwającego między jednostką a państwem sporu w spór międzynarodowy³²⁰⁹. Zasada pozwala na uniknięcie pojawienia się zbędnych konfliktów między państwami³²¹⁰. J. Sandorski podnosi, że naruszenie prawa cudzoziemca wiąże się z ryzykiem

a) jest anonimowa lub

b) jest co do istoty identyczna ze sprawą już rozpatrzoną przez Trybunał lub ze sprawą, która została poddana innej międzynarodowej procedurze dochodzenia lub rozstrzygnięcia, i jeśli skarga nie zawiera nowych, istotnych informacji.

3. Trybunał uznaje za niedopuszczalną każdą skargę indywidualną wniesioną w trybie artykułu 34, jeśli uważa, że:

a) skarga nie daje się pogodzić z postanowieniami Konwencji lub jej Protokołów, jest w sposób oczywisty niezasadzona lub stanowi nadużycie prawa do skargi; lub

b) skarżący nie doznał znaczącego uszczerbku, chyba że poszanowanie praw człowieka w rozumieniu Konwencji i jej Protokołów wymaga rozpatrzenia przedmiotu skargi oraz pod warunkiem, że żadna sprawa, która nie została należycie rozpatrzona przez sąd krajowy, nie może być odrzucona na tej podstawie.

4. Trybunał odrzuca każdą skargę, którą uzna za niedopuszczalną w myśl niniejszego artykułu. Trybunał może tak zdecydować w każdej fazie postępowania”.

³²⁰⁴ S. Jarosz-Żukowska, *Właściwość Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach dawnych aktów nacjonalizacyjnych i wywłaszczeniowych oraz nowego ustawodawstwa restytucyjnego – sprawy polskie* <<http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/34398/0013.pdf>> s. 195 [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁰⁵ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³²⁰⁶ G. Ress, *Supranationaler...*, s. 633.

³²⁰⁷ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 193.

³²⁰⁸ *Idem*, *Znaczenie...*, s. 37.

³²⁰⁹ *Idem*, *Opieka...*, s. 199.

³²¹⁰ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

natychmiastowej reakcji ze strony państwa ojczystego³²¹¹. Od zasady wyczerpania środków prawnych istnieją wyjątki³²¹². M. Kolendowska potwierdza, że warunek wyczerpania środków powinien być traktowany przez ETPC bez zbędnego formalizmu i z elastycznością³²¹³. Zdaniem J. Sandorskiego, oceniając przesłankę wyczerpania środków prawnych należy mieć na uwadze następujące zasady słusznościowe: zasadę bezskuteczności, zasadę braku środka odwoławczego, zasadę nieprzewlekania wymiaru sprawiedliwości, zasadę odmowy sprawiedliwości i zasadę wykonywania prawomocnego wyroku. Zasady słusznościowe wywarły wpływ na zasadę wyczerpania środków prawnych i skutkowały dopuszczeniem przez ETPC odstępstw od zasady wyczerpania³²¹⁴. W przypadku niewykorzystania środka odwoławczego skarżący powinien wykazać, że dany środek byłby z założenia nieskuteczny³²¹⁵. Według stanowiska ETPC wyrażonego w wydanym w sprawie *Handyside v. Wielka Brytania* wyroku z dnia 7 grudnia 1976 r.³²¹⁶ zasady wyczerpania nie trzeba bezwzględnie respektować, gdy z góry wiadomo, że w prawie państwowym brakuje adekwatnych i skutecznych środków umożliwiających dochodzenie roszczenia³²¹⁷. W wyroku z dnia 16 września 1996 r.³²¹⁸ wydanym w sprawie *Akdivar i inni v. Turcja* zostało potwierdzone, że ETPC, rozpoznając sprawę, ustala, jakie środki przysługiwały skarżącemu i czy umożliwiały rzeczywiste dochodzenie roszczeń³²¹⁹. W prawie międzynarodowym praw człowieka istnieje prawo do słusznego i publicznego rozpatrzenia sprawy przez niezawisły i bezstronny sąd (*right to fair trial*)³²²⁰.

Zdaniem T. Irmschera pozwy przed polskimi sądami są dopuszczalne, lecz niezasadne, gdyż powojenne wywłaszczenia niemieckiego mienia traktuje się w Polsce jako zgodne z prawem³²²¹. Potwierdzają ten fakt: E. Klein³²²², N. von Redecker³²²³ i B. Heß³²²⁴. Również J. Barcz i J. A. Frowein podkreślają, że nie mają szans na powodzenie postępowania prowadzone przed sądami w Polsce, które zmierzają do zakwestionowania wywłaszczeń niemieckich majątków po II wojnie światowej³²²⁵.

³²¹¹ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 199.

³²¹² G. Ress, *Supranationaler...*, s. 633.

³²¹³ M. Kolendowska, *op. cit.*, s. 182.

³²¹⁴ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 232.

³²¹⁵ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³²¹⁶ Wyrok ETPC z dnia 7 grudnia 1976 r., skarga nr 5493/72, *Richard Handyside v. Wielka Brytania* <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²¹⁷ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 240.

³²¹⁸ Wyrok ETPC z dnia 16 września 1996 r., skarga nr 21893/93, *Abdurrahman Akdivar i inni v. Turcja* <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²¹⁹ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³²²⁰ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 199.

³²²¹ T. H. Irmscher, *op. cit.*, s. 18.

³²²² E. Klein, *Gutachten...*, s. 121.

³²²³ N. von Redecker, *op. cit.*, s. 7.

³²²⁴ B. Heß, *Geschichte vor den Richter!: Entschädigungsfragen im deutsch-polnischen Verhältnis*, 2005 <http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/11476/ssoar-2005-hess-geschichte_vor_den_richter.pdf?sequence=1> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²²⁵ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 27.

15.2. Kwestia *ratione temporis* trwałego naruszenia prawa w orzecznictwie ETPC

W ocenie R. Pawelki przeprowadzone przed przyjęciem EKPC wysiedlenia ludności niemieckiej z Polski należy oceniać na podstawie EKPC przez wzgląd na istniejące nadal trwałe naruszenie prawa³²²⁶. Zdaniem F. Ermacora dokonane przez Polskę wywłaszczenia miały charakter tzw. naruszenia ciągłego, mimo że nastąpiły przed ratyfikacją EKPC³²²⁷.

S. Jarosz-Żukowska wskazuje, że przypadki oczywistego negowania własności poprzez odmowę całkowitego i ciągłego dostępu do mienia zostały potraktowane przez ETPC jako sytuacja podobna do wywłaszczenia³²²⁸. Jak zauważa A. Czaplńska, skarga odnosząca się do zdarzeń sprzed ratyfikacji EKPC lub Protokołów może stać się przedmiotem merytorycznego rozstrzygnięcia ETPC, jeżeli zdarzenia wcześniejsze stworzyły sytuację trwającą po dacie ratyfikacji³²²⁹. W ten sposób powstaje sytuacja naruszenia ciągłego³²³⁰. ETPC przyjął koncepcję trwałego naruszenia prawa własności w sprawie *Loizidou v. Turcja*³²³¹. Przedmiotem sprawy było roszczenie odszkodowawcze obywatelki Republiki Cypryjskiej, które dotyczyło pozostawionego na terytorium tureckiej części Cypru mienia³²³². ETPC uznał dopuszczalność skargi w sprawie *Titina Loizidou v. Turcja*³²³³. ETPC orzekł, że w stanie faktycznym znajduje zastosowanie art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC³²³⁴. ETPC uznał konieczność odniesienia się do regulacji Protokołu Nr 1, mimo że opisane w skardze działania zostały podjęte przed wejściem w życie EKPC i Protokołu Nr 1 w stosunku do państwa, przeciwko któremu wniesiono skargę³²³⁵. Zdaniem T. Gertnera treść wydane- go w sprawie *Titina Loizidou v. Turcja* wyroku ETPC uzasadniała złożenie przez niemieckich obywateli skarg przeciwko Polsce odnoszących się do powojennych wywłaszczeń prywatnego mienia³²³⁶. W sprawie *Titina Loizidou v. Turcja* zach-

³²²⁶ R. Pawelka, *Vertreibung...*

³²²⁷ F. Ermacora, *Das deutsche...*, s. 75.

³²²⁸ S. Jarosz-Żukowska, *op. cit.*, s. 199.

³²²⁹ A. Czaplńska, *Określanie własnej kompetencji przez sądy międzynarodowe – granica czy przejaw swobody orzeczniczej?* [w:] *Granice swobody orzekania sądów międzynarodowych*, red. A. Wyrozumka, Seria Wydawnicza Katedry Europejskiego Prawa Konstytucyjnego Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014, s. 99-100.

³²³⁰ A. Zbaraszewska, *Odpowiedzialność państwa...*, s. 148.

³²³¹ D. Blumenwitz, *Der Fall Loizidou – Das Zypernproblem und das Recht auf die Heimat* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²³² B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 91.

³²³³ Decyzja EKPC z dnia 4 marca 1991 r., skarga nr 15318/89, *Titina Loizidou v. Turcja* <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²³⁴ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 91.

³²³⁵ W. M. Góralski, *Podstawy...*, s. 225

³²³⁶ T. Gertner, *Thesen der Beschwerde der Preußischen Treuhand für diverse Heimatvertriebene zum EGMR* <<http://www.preussische-treuhand.org/de/Presse/PDF/Thesen.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

dził jednak brak legalności środków powodujących pozbawienie własności³²³⁷. Wywłaszczeń dokonał podmiot, który nie był uznany za państwo³²³⁸. Republikę Północnego Cypru należy traktować jako reżim *de facto*³²³⁹. ETPC posłużył się kryterium ogólnej kontroli sprawowanej nad terytorium, na którym nastąpiło pozbawienie własności³²⁴⁰. Republika nie została uznana międzynarodowo, więc jej władze nie miały kompetencji do dokonywania wywłaszczeń³²⁴¹. Tym samym nie wydano skutecznych aktów wywłaszczających³²⁴². Władze tureckie pozbawiły pokrzywdzoną dostępu do mienia położonego w okupowanej części Cypru³²⁴³. W sprawie *Loizidou v. Turcja* ETPC potwierdził, że nastąpiło trwałe naruszenie prawa własności³²⁴⁴. Skarżąca nie przestała być właścicielką mienia³²⁴⁵. W ocenie ETPC początek naruszenia prawa własności zaistniał przed dniem 22 stycznia 1990 r., czyli datą uznania jurysdykcji ETPC przez Turcję. Naruszenie prawa własności trwało nadal po uznaniu jurysdykcji ETPC³²⁴⁶. ETPC zasądził na rzecz pokrzywdzonej odszkodowanie, które zostało wypłacone przez Turcję³²⁴⁷.

A. Czaplńska wskazuje, że ciągłość naruszenia prawa własności może występować także wówczas, gdy skarżącemu przysługuje roszczenie o charakterze majątkowym, na którym skarżący opiera uprawnione oczekiwanie wykonywania uprawnień przysługujących właścicielowi. Tego typu oczekiwanie występowało w sprawie *Broniowski v. Polska*³²⁴⁸. Sprawa *Broniowski v. Polska* odnosiła się do tzw. mienia zabużańskiego³²⁴⁹. Skarżący był spadkobiercą osoby, która opuściła położony w Lwowie majątek³²⁵⁰. ETPC uznał istnienie naruszenia własności o charakterze trwałym. Pierwsze naruszenie nastąpiło w 1944 r. i było związane z pozostawieniem majątku na Kresach. Nie stworzyło ono jednak *per se* sytuacji trwałego naruszenia prawa. Natomiast po dniu 10 października 1994 r. skarżący nie otrzymał należnej mu według

³²³⁷ Wyrok ETPC z dnia 18 grudnia 1996 r., skarga nr 15318/89, *Titina Loizidou v. Turcja* <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²³⁸ E. Klein, *Gutachten...*, s. 64.

³²³⁹ M. Kowalski, *Pośrednie...*, s. 78.

³²⁴⁰ M. Szuniewicz, *Operacje wojskowe autoryzowane przez Radę Bezpieczeństwa ONZ a problem odpowiedzialności międzynarodowej* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapełańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 368.

³²⁴¹ A. Czaplńska, *op. cit.*, s. 100.

³²⁴² Wyrok ETPC z dnia 18 grudnia 1996 r., skarga nr 15318/89, *Titina Loizidou v. Turcja* <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁴³ S. Jarosz-Żukowska, *op. cit.*, s. 199.

³²⁴⁴ D. Blumenwitz, *Der Fall...*

³²⁴⁵ A. Czaplńska, *op. cit.*, s. 100.

³²⁴⁶ W. M. Góralski, *Przejęcie...*; B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 92.

³²⁴⁷ G. Ress, *Supranationaler...*, s. 626.

³²⁴⁸ A. Czaplńska, *op. cit.*, s. 100.

³²⁴⁹ R. Grzeszczak, *op. cit.*

³²⁵⁰ J. Eschment, *Musterprozesse vor dem Europäischen Gerichtshof für Menschenrechte: Probleme und Perspektiven des Piloturteilsverfahrens*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2011, s. 50.

obowiązujących polskich przepisów rekompensaty³²⁵¹. S. Jarosz-Żukowska zauważa, że przedmiot skargi dotyczył nierealizowania prawa do rekompensaty w postaci prawa do zaliczenia wartości nieruchomości pozostawionych za Bugiem na poczet wartości nieruchomości nabywanych od Skarbu Państwa³²⁵². Odszkodowania dla Zabużan były przewidziane w polskim prawie³²⁵³. ETPC uznał interes majątkowy skarżącego za podlegający ochronie na podstawie art. 1 Protokołu Nr 1 i potwierdził dopuszczalność *ratione temporis* skargi³²⁵⁴. W wyroku z dnia 22 czerwca 2004 r. ETPC uznał naruszenie prawa skarżącego, o którym mowa w treści art. 1 Protokołu Nr 1³²⁵⁵. ETPC orzekł w wyroku, że poprzez odpowiednie środki prawne Polska ma obowiązek zapewnienia skutecznej i szybkiej realizacji uprawnienia przysługującego nie tylko skarżącemu, lecz także innym Zabużanom, których dotknęły wywłaszczenia majątków³²⁵⁶. J. Czepek zauważa, że wyrok z dnia 22 czerwca 2004 r. miał charakter wyroku pilotażowego³²⁵⁷. Po wydaniu dnia 22 czerwca 2004 r. wyroku co do istoty sprawy została zawarta ugoda między stronami postępowania. ETPC wyrokiem z dnia 28 września 2005 r. zdecydował o skreśleniu sprawy z listy³²⁵⁸.

Kwestia naruszenia prawa własności była także przedmiotem wniesionej do ETPC skargi Książę Hans-Adam II Liechtenstein v. Niemcy. Dnia 28 lipca 1998 r. Książę złożył skargę do ETPC przeciwko Niemcom, w której podniesiono naruszenia art. 14 EKPC i art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC³²⁵⁹. Sprawa dotyczyła sporu o dzieła sztuki³²⁶⁰. Władze czechosłowackie przejęły własność rodziny Liechtensteinów po II wojnie światowej³²⁶¹. Konfiskaty dokonano na podstawie Dekretów Benesza³²⁶². Skarżący nie był obywatelem Niemiec, lecz przejęty przedmiot sporu został na gruncie Dekretów Benesza zakwalifikowany jako mienie ponemieckie³²⁶³. Książę Hans-Adam II Liechtenstein dochodził przed niemieckimi sądami roszczeń

³²⁵¹ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 29.

³²⁵² S. Jarosz-Żukowska, *op. cit.*, s. 210.

³²⁵³ J. Eckert, *op. cit.*, s. 29.

³²⁵⁴ Decyzja ETPC z dnia 19 grudnia 2002 r., skarga nr 31443/96, Jerzy Broniowski v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁵⁵ Wyrok ETPC z dnia 22 czerwca 2004 r., skarga nr 31443/96, Jerzy Broniowski v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁵⁶ G. Ress, *Der Europäische Gerichtshof für Menschenrechte als pouvoir neutre*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 69, 2009, s. 294.

³²⁵⁷ J. Czepek, *Problem systemowy i strukturalny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Państwo i Prawo, Zeszyt 9, 2015, s. 81.

³²⁵⁸ Wyrok ETPC z dnia 28 września 2005 r., skarga nr 31443/96, Jerzy Broniowski v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁵⁹ A. Gattini, *A Trojan...*

³²⁶⁰ B. Fassbender, *Prince of Liechtenstein v. Federal Supreme Court*, American Journal of International Law, Volume 93, 1999, s. 215.

³²⁶¹ *Idem*, *Klageauschluß bei Enteignungen zu Reparationszwecken – Das Gemälde des Fürsten von Liechtenstein*, Neue Juristische Wochenschrift, 1999, s. 1445.

³²⁶² M. Anton, *Internationales Kulturgüterprivat- und Zivilverfahrensrecht*, Walter de Gruyter, Göttingen 2010, s. 217; R. Grzeszczak, *op. cit.*

³²⁶³ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 87.

z tytułu wywłaszczeń³²⁶⁴. Sprawa trwała w Niemczech około 10 lat³²⁶⁵. Sądy niemieckie powoływały się na brak właściwości do rozpoznania roszczeń³²⁶⁶. Roszczenia Księcia ulegały oddaleniu przez wszystkie instancje sądów³²⁶⁷. Sądy powoływały się na brak jurysdykcji krajowej, gdyż zgodnie z regulacjami Układu Przejściowego z dnia 26 maja 1952 r. przejęty majątek był niemieckim mieniem zewnętrznym, a zatem dochodzenie jego zwrotu zostało wyłączone zgodnie z art. 3 ust. 3 Części VI Układu³²⁶⁸. Decyzją z dnia 6 czerwca 2000 r. ETPC uznał skargę Księcia za dopuszczalną³²⁶⁹. Sprawa Książę Hans-Adam II Liechtenstein v. Niemcy zakończyła się wyrokiem wydanym dnia 12 lipca 2001 r.³²⁷⁰. W wyroku ETPC uznał w odniesieniu do osoby skarżącego brak naruszenia art. 6 § 1 EKPC³²⁷¹. Art. 6 § 1 gwarantuje

³²⁶⁴ M. Anton *op. cit.*, s. 217.

³²⁶⁵ I. Seidl-Hohenveldern, *Völkerrechtswidrigkeit der Konfiskation eines Gemäldes aus der Sammlung des Fürsten von Liechtenstein als angeblich „deutsches“ Eigentum*, Praxis des internationalen Privat- und Verfahrensrechts, Nr 7, 1996, s. 410.

³²⁶⁶ K. Doehring, *Völkerrechtswidrige Konfiskation eines Gemäldes des Fürsten von Liechtenstein als „deutsches Eigentum“: Ein unrühmlicher Schlußpunkt*, Praxis des Internationalen Privat- und Verfahrensrechts, Nr 6, 1998, s. 465.

³²⁶⁷ I. Seidl-Hohenveldern, *Völkerrechtswidrigkeit...*, s. 410.

³²⁶⁸ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 88.

³²⁶⁹ Decyzja ETPC z dnia 6 czerwca 2000 r., skarga nr 42527/98, Książę Hans Adam II Liechtenstein v. Niemcy <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁷⁰ Wyrok ETPC z dnia 12 lipca 2001 r., skarga nr 42527/98, Książę Hans Adam II Liechtenstein v. Niemcy <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁷¹ Art. 6: „Prawo do rzetelnego procesu sądowego.

1. Każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą przy rozstrzygnięciu o jego prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym albo o zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej. Postępowanie przed sądem jest jawne, jednak prasa i publiczność mogą być wyłączone z całości lub części rozprawy sądowej ze względów obyczajowych, z uwagi na porządek publiczny lub bezpieczeństwo państwowe w społeczeństwie demokratycznym, gdy wymaga tego dobro małoletnich lub gdy służy to ochronie życia prywatnego stron albo też w okolicznościach szczególnych, w granicach uznanych przez sąd za bezwzględnie konieczne, kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom wymiaru sprawiedliwości.
2. Każdego oskarżonego o popełnienie czynu zagrożonego karą uważa się za niewinnego do czasu udowodnienia mu winy zgodnie z ustawą.
3. Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do:
 - a) niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niego zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia;
 - b) posiadania odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony;
 - c) bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, a jeśli nie ma wystarczających środków na pokrycie kosztów obrony – do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości;
 - d) przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków oskarżenia oraz żądania obecności i przesłuchania świadków obrony na takich samych warunkach jak świadków oskarżenia;
 - e) korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie”.

prawo do słusznego procesu³²⁷². ETPC podkreślił, że nadal obowiązuje szczególnie status prawny RFN w zakresie wyłączenia na podstawie art. 3 Części VI Układu Przejściowego dopuszczalności skarg i roszczeń przeciwko osobom, które nabyły własność ponemieckich majątków³²⁷³. ETPC uznał, że nie narusza art. 6 § 1 EKPC wyłączenie przez sądy niemieckie w myśl art. 3 Części VI Układu możliwości dochodzenia roszczeń o zwrot majątku przejętego na podstawie Dekretów Benesza³²⁷⁴. ETPC nie potwierdził naruszenia art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC i art. 14 EKPC³²⁷⁵.

J. Eckert dostrzega okoliczność, że sprawa Broniowski v. Polska odnosiła się do odszkodowań jednoznacznie uregulowanych w polskich przepisach prawa oraz potwierdzonych przez polskie sądy, co nie występuje w sytuacji wywłaszczonych po II wojnie światowej obywateli niemieckich³²⁷⁶. ETPC dostrzegł istnienie zobowiązań polskiego rządu, który uznawał zasadność roszczeń Zabuzan, lecz nie wypłacał im odszkodowań³²⁷⁷.

J. Eckert zakłada odrzucenie wszelkich skarg składanych przeciwko Polsce, które będą dotyczyć kwestionowania skutków powojennych wywłaszczeń majątków niemieckich³²⁷⁸. E. Klein zauważa, że odmiennie niż w sprawie Titina Loizidou v. Turcja, powojenne wywłaszczenia niemieckich majątków zostały dokonane przez Polskę, która była uznawana międzynarodowo jako państwo³²⁷⁹. Również w ocenie T. Irmschera ETPC nie potraktuje roszczeń wysiedlonych Niemców tak, jak uczynił to w sprawie Titina Loizidou v. Turcja, a tym samym odrzuci skargi przeciwko Polsce³²⁸⁰.

16. Skargi z dnia 15 listopada 2006 r. do ETPC przeciwko Polsce

Dnia 15 grudnia 2006 r. Powiernictwo Pruskie oznajmiło, że do ETPC wpłynęły 22 indywidualne skargi przeciwko Polsce³²⁸¹. Powiernictwo reprezentowało osoby skarżące³²⁸². Wniesienie skarg przez Powiernictwo zostało skrytykowane przez

³²⁷² Ł. Kułaga, *Immunitet jurysdykcyjny organizacji międzynarodowych, w szczególności Organizacji Narodów Zjednoczonych, a prawo do sądu w kontekście odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 250.

³²⁷³ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 88.

³²⁷⁴ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³²⁷⁵ Wyrok ETPC z dnia 12 lipca 2001 r., skarga nr 42527/98, Książę Hans Adam II Liechtenstein v. Niemcy <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁷⁶ J. Eckert, *op. cit.*, s. 29.

³²⁷⁷ R. Grzeszczak, *op. cit.*

³²⁷⁸ J. Eckert, *op. cit.*, s. 29.

³²⁷⁹ E. Klein, *Gutachten...*, s. 64.

³²⁸⁰ T. H. Irmscher, *op. cit.*, s. 19.

³²⁸¹ S. Raabe, *Die Klagen...*

³²⁸² T. Gertner, *op. cit.*

E. Steinbach³²⁸³. J. Barcz i J. A. Frowein antycypowali fakt, że złożone przeciwko Polsce skargi zostaną odrzucone przez ETPC w postępowaniu uproszczonym z uwagą na niedopuszczalność *ratione temporis*³²⁸⁴.

16.1. Treść skarg z dnia 15 listopada 2006 r.

Zdaniem W. M. Góralskiego niemiecka koncepcja dochodzenia roszczeń przeciwko Polsce opierała się początkowo na uzyskaniu precedensu, który umożliwiłby skierowanie skarg do ETPC. Powiernictwo Pruskie przewidywało, że polskie sądy, orzekając na podstawie aktów prawa wewnętrznego, odrzucą niemieckie pozwy o odszkodowania³²⁸⁵. Reprezentowane przez Powiernictwo Pruskie osoby pokrzywdzone nie wyczerpały drogi prawnej przed polskimi sądami. Skargi dotyczyły niemieckich majątków, które zostały wyłączone bez odszkodowania na podstawie przepisów zawartych w polskich aktach normatywnych, wydanych w latach 1945-1946³²⁸⁶. Wniesienie skarg wywołało w Polsce obawy i poruszyło opinię publiczną³²⁸⁷. Skarżący wykazywali analogię ich sytuacji do stanu faktycznego w sprawie Titina Loizidou v. Turcja³²⁸⁸. Zdaniem T. Gertnera jeżeli w sprawie Titina Loizidou v. Turcja ETPC stwierdził, że również jednostka może powołać się na naruszenie *ius cogens*, to Polska jest zobowiązana do restytucji nie tylko wobec RFN, ale także wobec obywateli niemieckich. W skargach zarzucono naruszenie przez Polskę zakazu dyskryminacji, które zaistniało wraz z pogwałceniem prawa własności³²⁸⁹. W skargach wyeksponowano odpowiedzialność Polski za krzywdy, których doznali Niemcy w związku z przesiedleniami. Polskie działania zostały porównane do czystek etnicznych i ludobójstwa³²⁹⁰. ETPC odrzucił skargi z dnia 15 listopada 2006 r. i uznał, że Powiernictwu Pruskiemu nie przysługuje legitymacja do wnoszenia skarg³²⁹¹.

16.2. *Ratio temporis* w orzeczeniu ETPC z dnia 7 października 2008 r.

ETPC uznał w decyzji z dnia 7 października 2008 r., że pozbawienie własności osób skarżących nie stworzyło ciągłej sytuacji pozbawienia prawa, które nastąpiło w stanach faktycznych, opisanych w sprawach Titina Loizidou v. Turcja³²⁹² i Cypr

³²⁸³ A. Krzeźmiński, M. Ostrowski, *op. cit.*, s. 20.

³²⁸⁴ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 29.

³²⁸⁵ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³²⁸⁶ Decyzja ETPC z dnia 7 października 2008 r., skarga nr 47550/06, Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁸⁷ K. Ziemer, *Kultura...*, s. 207-208.

³²⁸⁸ Wyrok ETPC z dnia 18 grudnia 1996 r., skarga nr 15318/89, Titina Loizidou v. Turcja <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁸⁹ T. Gertner, *op. cit.*

³²⁹⁰ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 81.

³²⁹¹ A. Bielawska, *op. cit.*, s. 196.

³²⁹² M. Bothe, *op. cit.*, s. 617.

v. Turcja³²⁹³. ETPC odwołał się natomiast do uprzednio wydanych orzeczeń w sprawach: Elena Smoleanu v. Rumunia, Jan Malhous v. Republika Czeska, Wolf-Ulrich von Maltzan i inni v. Niemcy oraz Josef Bergauer i inni v. Republika Czeska. Orzeczenia odnosiły się do kwestii naruszenia art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC³²⁹⁴.

Skarga wniesiona w sprawie Elena Smoleanu v. Rumunia została uznana za dopuszczalną³²⁹⁵. Wyrokiem z dnia 3 grudnia 2002 r. ETPC uznał w odniesieniu do osoby skarżącej istnienie pogwałcenia art. 6 § 1 EKPC, nie zaś naruszenia art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC³²⁹⁶.

W sprawie Jan Malhous v. Republika Czeska, ETPC uznał dopuszczalność skargi tylko w zakresie naruszenia art. 6 § 1 EKPC i niedopuszczalność w odniesieniu do art. 1 Protokołu Nr 1³²⁹⁷. Sprawa zakończyła się wyrokiem wydanym dnia 12 lipca 2001 r.³²⁹⁸ W wyroku ETPC wskazał, że wywłaszczenia sprzed daty ratyfikacji nie podlegają jego ocenie³²⁹⁹. ETPC potwierdził natomiast, że nastąpiło naruszenie art. 6 § 1 EKPC wobec osoby skarżącego³³⁰⁰.

Stan faktyczny w skardze złożonej w sprawie Wolf-Ulrich von Maltzan i inni v. Niemcy odnosił się do wywłaszczeń przeprowadzonych w latach 1945-1949 w radzieckiej strefie okupacyjnej oraz przez władze NRD po 1949 r.³³⁰¹ Decyzją z dnia 2 marca 2005 r. ETPC uznał niedopuszczalność skargi³³⁰².

W decyzji wydanej dnia 7 października 2008 r. w sprawie Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska ETPC uznał konsekwentnie, że roszczenie o zwrot majątków niemieckich przejętych przed datą ratyfikacji EKPC i Protokołu Nr 1 przez Polskę nie może być aktualnie oceniane na podstawie tych aktów³³⁰³. Na decyzję z dnia 7 października 2008 r., wydaną w sprawie Preussische Treuhand GmbH

³²⁹³ Wyrok ETPC z dnia 10 maja 2001 r., skarga nr 25781/94, Cypr v. Turcja <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁹⁴ Decyzja ETPC z dnia 7 października 2008 r., skarga nr 47550/06, Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁹⁵ Decyzja ETPC z dnia 10 października 2000 r., skarga nr 30324/96, Elena Smoleanu v. Rumunia <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁹⁶ Wyrok ETPC z dnia 3 grudnia 2002 r., skarga nr 30324/96, Elena Smoleanu v. Rumunia <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁹⁷ Decyzja ETPC z dnia 13 grudnia 2000 r., skarga nr 33071/96, Jan Malhous v. Republika Czeska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁹⁸ Wyrok ETPC z dnia 12 lipca 2001 r., skarga nr 33071/96, Jan Malhous v. Republika Czeska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³²⁹⁹ R. Grzeszczak, *op. cit.*; J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 29.

³³⁰⁰ Wyrok ETPC z dnia 12 lipca 2001 r., skarga nr 33071/96, Jan Malhous v. Republika Czeska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³⁰¹ M. A. Nowicki, *Powiernictwo Pruskie bez szans na wygraną*, Rzeczpospolita z dnia 22 grudnia 2006 r., s. C3.

³³⁰² Decyzja ETPC z dnia 2 marca 2005 r., skarga nr 71916/01, Wolf-Ulrich von Maltzan i inni v. Niemcy <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³⁰³ S. Raabe, *Restitutionsansprüche abgewiesen. Ursache und Genese eines politischen Konfliktes*, 2008 <http://www.kas.de/wf/doc/kas_15023-544-1-30.pdf?081128135903> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

& CO. Kg A.A. v. Polska, ETPC powołał się w także w decyzjach, które zapadły po badaniu dopuszczalności kolejnych skarg skierowanych przeciwko Polsce, dotyczących wyłączonego niemieckiego mienia. Dnia 9 grudnia 2008 r ETPC wydał decyzje o odrzuceniu następujących skarg.: Heinrich Fenske v. Polska³³⁰⁴, Franz Heuer v. Polska³³⁰⁵, Markward von Loesch v. Polska³³⁰⁶, Wilhelm Marrek v. Polska³³⁰⁷, Gerhard Stumpe v. Polska³³⁰⁸, Elwira Toscano v. Polska³³⁰⁹, Karin Emma Alma Zimmermann v. Polska³³¹⁰.

16.3. Ocena wysiedleń i ewakuacji Niemców w orzeczeniu ETPC z dnia 7 października 2008 r.

W decyzji z dnia 7 października 2008 r. ETPC odniósł się do okoliczności, że w okresie od stycznia do kwietnia 1945 r. ludność niemiecka w obawie przed radziecką ofensywą Armii Czerwonej opuszczała terytoria znajdujące się na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej, kierując się w głąb Niemiec. ETPC zauważył, że w latach 1944-1945 hitlerowcy ewakuowali niemiecką ludność cywilną z Europy Wschodniej, w tym z terenów na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej³³¹¹. ETPC stwierdził, że w tamtym okresie *ani de iure*, *ani de facto* Polska nie sprawowała kontroli nad obszarami, które stały się później częścią terytorium państwowego Polski. Z uwagi na brak jurysdykcji *ratione personae* wysiedleni wówczas Niemcy nie mogą podnosić żądań od Polski, gdyż nie jest ona właściwym adresatem roszczeń³³¹². W ocenie ETPC działania podjęte przez Polskę wobec obywateli niemieckich powodujące utratę własności należy traktować jako jednorazowe zdarzenie prawne³³¹³. Skargi zostały odrzucone z uwagi na niedopuszczalność *ratione temporis*³³¹⁴.

³³⁰⁴ Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 28742/08, Heinrich Fenske v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³⁰⁵ Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 13410/07, Franz Heuer v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³⁰⁶ Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 7948/07, Markward von Loesch v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³⁰⁷ Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 28716/08, Wilhelm Marrek v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³⁰⁸ Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 7913/07, Gerhard Stumpe v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³⁰⁹ Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 11172/07, Elwira Toscano v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³¹⁰ Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 5239/07, Karin Emma Alma Zimmermann v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³¹¹ Decyzja ETPC z dnia 7 października 2008 r., skarga nr 47550/06, Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³¹² B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 81; S. Jarosz-Żukowska, *op. cit.*, s. 208.

³³¹³ B. Sierakowski, *op. cit.*, s. 92.

³³¹⁴ Decyzja ETPC z dnia 7 października 2008 r., skarga nr 47550/06, Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

16.4. Podstawy prawne wywłaszczeń i wysiedleń w orzeczeniu ETPC z dnia 7 października 2008 r.

W decyzji z dnia 7 października 2008 r. ETPC wskazał, że skarżący lub ich spadkodawcy utracili mienie, aktualnie znajdujące się w Polsce, w różnych okolicznościach i w różnych datach, począwszy od stycznia 1945. ETPC odwołał się do aktów normatywnych przyjętych przez Polskę pomiędzy dniem 6 maja 1945 r. i dniem 15 listopada 1946 r., które dotyczyły przejęcia ponemieckiego mienia państwowego i majątków prywatnych na terytoriach położonych na wschód od Odry i Nisy. Były to: Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych, Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i ponemieckich, Dekret z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska, Dekret z dnia 15 listopada 1946 r. o zajęciu majątków państw pozostających z Państwem Polskim w stanie wojny w latach 1939-45 i majątków osób prawnych i obywateli tych państw oraz o zarządzie przymusowym nad tymi majątkami. ETPC dostrzegł, że polskie ustawy i dekrety zostały wydane w wyniku zawarcia Umowy Jałtańskiej i Umowy Poczdamskiej. Polskie akty prawne były zgodne z ustaleniami Wielkiej Trójki dotyczącymi odszkodowań wojennych dla Polski. Odszkodowania pobierano z mienia położonego na terytorium Polski, w tym na obszarach na wschód od Odry i Nisy należących uprzednio do Niemiec. W Umowie Poczdamskiej zostały także uregulowane wysiedlenia ludności niemieckiej z Polski. ETPC w decyzji z dnia 7 października 2008 r. powołał się na okoliczność, że ZSRR rzekł się na rzecz Polski roszczeń dotyczących niemieckich majątków położonych w Polsce zgodnie z Umową zawartą między Polską i ZSRR dnia 16 sierpnia 1945 r. o wynagrodzeniu szkód wyrządzonych przez okupację niemiecką³³¹⁵.

ETPC zauważył, że włączenie do Polski dawnych niemieckich terytoriów, na których znajdowało się mienie skarżących, było uregulowane w Umowie Poczdamskiej z dnia 2 sierpnia 1945 r. nawiązującej do Umowy Jałtańskiej z dnia 11 lutego 1945 r. Następnie polsko-niemiecka granica została potwierdzona przez szereg umów dwustronnych zawartych pomiędzy Polską i NRD oraz Polską i RFN. ETPC odwołał się do następujących traktatów polsko-niemieckich: Układu z dnia 6 lipca 1950 r. między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej, Układu z dnia 7 grudnia 1970 r. między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków, Umowy z dnia 22 maja 1989 r. między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Niemiecką Republiką Demokratyczną w sprawie rozgraniczenia obszarów morskich w Zatoce Pomorskiej, Traktatu z dnia 14 listopada 1990 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy³³¹⁶.

³³¹⁵ *Ibidem*.

³³¹⁶ *Ibidem*.

16.5. Kwestia braku konieczności objęcia wywłaszczonych Niemców reprivatyzacją w orzeczeniu ETPC z dnia 7 października 2008 r.

ETPC w decyzji z dnia 7 października 2008 r. poruszył zagadnienie nieprzeprowadzonej dotychczas w Polsce reprivatyzacji. ETPC uznał, że art. 1 Protokołu Nr 1 nie może być interpretowany jako norma nakładająca na państwo ogólny obowiązek zwrotu własności skonfiskowanej przez państwo przed datą ratyfikacji EKPC³³¹⁷. Zdaniem ETPC Polska nie ma obowiązku dokonania w przyszłości zwrotu wywłaszczonego niemieckiego mienia ani wypłaty odszkodowań na rzecz obywateli niemieckich³³¹⁸. ETPC uznał, że art. 1 Protokołu Nr 1 nie ogranicza swobody państwa w określaniu zakresu restytucji własności lub uregulowaniu przywrócenia poprzedniego stanu prawnego. Państwa dysponują swobodą wyboru warunków, na jakich następuje przywrócenie wywłaszczonym właścicielom praw o charakterze majątkowym³³¹⁹. R. Grzeszczak zauważa, że w różnych państwach po obaleniu komunistycznego ustroju przyjęto odmienny zakres reprivatyzacji, wprowadzając ograniczenia związane m.in. z określoną narodowością, miejscem zamieszkania³³²⁰.

W ocenie J. Barcza i J. A. Froweina istnieją merytoryczne i obiektywne argumenty, które uzasadniają różne potraktowanie wywłaszczeń komunistycznych i wywłaszczeń osób wysiedlonych z Polski w związku z zakończeniem II wojny światowej³³²¹. Na podstawie art. 1 Protokołu Nr 1 obowiązek Polska nie ma przyjęcia ustaw przewidujących restytucję skonfiskowanej własności bądź przyznanie odszkodowania dla wywłaszczonych Niemców³³²². W ocenie D. Arciszewskiej-Mielewczyk reprivatyzacja w Polsce powinna zostać dokonana według wzoru czeskiego i węgierskiego, tj. należy zwrócić polskim właścicielom znacjonalizowane przez komunistyczne władze majątki, zamykając jednocześnie drogę prawną obywatelom innych państw³³²³. Polsce przysługuje możliwość pominięcia określonego kręgu podmiotów w przyszłej ustawie reprivatyzacyjnej³³²⁴.

³³¹⁷ *Ibidem*.

³³¹⁸ R. Grzeszczak, *op. cit.*

³³¹⁹ Decyzja ETPC z dnia 7 października 2008 r., skarga nr 47550/06, Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³²⁰ R. Grzeszczak, *op. cit.*

³³²¹ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 30.

³³²² Decyzja ETPC z dnia 7 października 2008 r., skarga nr 47550/06, Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³²³ D. Arciszewska-Mielewczyk, *Roszczenia niemieckie – historia nigdy nie przemija* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 140.

³³²⁴ P. Sobański, *Niepodważalność...*, s. 191.

17. Skarga z dnia 20 marca 2007 r. do ETPC przeciwko Polsce

Do ETPC została wniesiona dnia 22 lutego 2007 r. skarga przeciwko Polsce, którą zarejestrowano pod sygnaturą 13410/07. Skarżącym był Franz Heuer³³²⁵.

17.1. Treść skargi z dnia 20 marca 2007 r.

W skardze Franz Heuer v. Polska podniesiono roszczenie o zwrot obrazów będących przed II wojną światową własnością rodziny Ingenheimów, a aktualnie znajdujących się w Polsce. Skarżący powoływał się na niezgodność z art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC wywłaszczenia przeprowadzonego na podstawie przepisów Dekretu z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich³³²⁶.

17.2. Skarga z dnia 20 marca 2007 r. a kwestia restytucji dzieł sztuki

Po wydaniu przez ETPC decyzji w przedmiocie niedopuszczalności skargi w sprawie Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska Franz Heuer dnia 23 października 2008 r. wystosował do ETPC list, w którym wskazał, że jego sprawa ma inny charakter niż sprawa Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska. Skarżący położył nacisk na fakt wywłaszczenia dzieł sztuki podlegających ochronie przewidzianej w Konwencji Haskich z 1907 r. i w Pakcie Roericha z dnia 15 kwietnia 1935 r.³³²⁷

Dobra kultury są istotnym elementem scalającym państwa i narody³³²⁸. S. von Schorlemer zauważa, że prawo do wytwarzania dóbr kultury wynika z prawa do samostanowienia narodów, co ma zasadniczy wpływ na ochronę dóbr kultury³³²⁹. Istnieje prawo narodu do wyłącznej suwerenności odnośnie do dóbr kultury³³³⁰. Ochrona dóbr kultury ma wieloletnią tradycję w prawie międzynarodowym³³³¹. Pierwsze próby objęcia ochroną dóbr kultury czyniono już w czasach średniowiecza, lecz

³³²⁵ Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 13410/07, Franz Heuer v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³²⁶ *Ibidem*.

³³²⁷ *Ibidem*.

³³²⁸ R. Dolzer, *Kulturgüter im Friedensvölkerrecht*, [w:] *Rechtsfragen des internationalen Kulturgüterschutzes*, red. R. Dolzer, E. Jayme, R. Mußgnug, C. F. Müller, Heidelberg 1994, s. 149.

³³²⁹ S. von Schorlemer, *Internationaler Kulturgüterschutz: Ansätze zur Prävention im Frieden sowie im bewaffneten Konflikt, Schriften zum Völkerrecht, Band 102*, Duncker & Humblot, Berlin 1992, s. 42.

³³³⁰ S. Turner, *Das Restitutionsrecht des Staates nach illegaler Ausfuhr von Kulturgütern*, De Gruyter, Berlin 2002, s. 42.

³³³¹ *Idem*, *Die Zuordnung beweglicher Kulturgüter im Völkerrecht* [w:] *Internationaler Kulturgüterschutz und deutsche Frage – völkerrechtliche Probleme der Auslagerung, Zerstreuung und Rückführung deutscher Kulturgüter nach dem Zweiten Weltkrieg*, red. W. Fiedler, Gebr. Mann, Berlin 1991, s. 22; szerzej: M. Weber, *Unveräußerliches Kulturgut im nationalen und internationalen Rechtsverkehr*, De Gruyter, Berlin 2002, s. 7-11.

ograniczały się one jedynie do budowli i przedmiotów o charakterze sakralnym³³³². P. Żarkowski zauważa, że konieczność poszanowania bezpieczeństwa kulturalnego dorobku ludzkości uwidoczniła się po raz pierwszy w okresie Renesansu³³³³.

Podpisane w 1907 r. Konwencje Haskie odnosiły również do dóbr kultury, rozstrzygając nad nimi ochronę. Były to: Konwencja o bombardowaniu przez morskie siły zbrojne w czasie wojny z dnia 18 października 1907 r.³³³⁴ oraz Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej z dnia 18 października 1907 r. Konwencje Haskie z 1907 r., wprowadzając regulacje o charakterze wiążącym dla uczestniczących w wojnie państw, miały wpływ na zwiększenie ochrony dóbr kultury w prawie międzynarodowym³³³⁵. Zakaz atakowania niebronionych miast został uregulowany w art 25³³³⁶ Regulaminu praw i zwyczajów wojny lądowej załączonego do IV Konwencji Haskiej z 1907 r. Art. 27³³³⁷ Regulaminu przewiduje konieczność widocznego oznaczania zabytków³³³⁸. Zgodnie z art. 56³³³⁹ Regulaminu zajęcie, zniszczenie i profanacja dóbr kultury powinny podlegać karze. Zawarty w art 47³³⁴⁰ Regulaminu zakaz rabunku był odpowiedzią na grabieże dóbr kultury dokonywane przez Napoleona³³⁴¹.

Państwa Ameryki Północnej i Południowej podpisały dnia 15 kwietnia 1935 r. w Waszyngtonie Traktat o ochronie instytucji artystycznych i naukowych oraz za-

³³³² A. Klupa, *Ochrona dóbr kultury w trakcie konfliktów zbrojnych* <<http://refleksje.edu.pl/wp-content/uploads/2013/07/refleksje-nr6-079-100.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³³³ P. Żarkowski, *Ochrona dóbr kultury w czasie wojny w świetle prawa międzynarodowego*, *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, Nr 3, 2016, s. 162.

³³³⁴ Konwencja o bombardowaniu przez morskie siły zbrojne w czasie wojny z dnia 18 października 1907 r. (Dz. U. z dnia 30 stycznia 1936 r., Nr 6, poz. 66).

³³³⁵ P. Żarkowski, *op. cit.*, s. 163; W. Kowalski, *Restytucja i naprawianie szkód w zakresie polskiego dziedzictwa kulturowego. Regulacje prawne i działania władz polskich [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 240.

³³³⁶ Art. 25: „*Wzbronione jest atakowanie lub bombardowanie w jakibądź sposób bezbronych wsi, domów mieszkalnych i budowli*”.

³³³⁷ Art. 27: „*Podczas oblężeń i bombardowań należy zastosować wszelkie niezbędne środki, ażeby w miarę możliwości oszczędzone zostały świątynie, gmachy, służące celom nauki, sztuki i dobroczynności, pomniki historyczne, szpitale oraz miejsca, gdzie zgromadzeni są chorzy i ranni, pod warunkiem, ażeby te gmachy i miejsca nie służyły jednocześnie celom wojennym. Obowiązkiem oblężonych jest oznaczyć te gmachy i miejsca za pomocą specjalnych widocznych znaków, które będą notyfikowane oblegającym*”.

³³³⁸ B. Thorn, *Internationaler Kulturgüterschutz nach der UNIDROIT-Konvention*, De Gruyter Recht, Berlin 2005, s. 33

³³³⁹ Art. 56: „*Własność gmin, instytucji kościelnych, dobroczynnych, wychowawczych oraz instytucji sztuk pięknych i naukowych, chociażby należących do państwa, będą traktowane jak własność prywatna.*

Wszelkie zajęcie, zniszczenie lub rozmyślna profanacja instytucji tego rodzaju, pomników historycznych, dzieł sztuki i nauki, są zabronione i winny być karane”.

³³⁴⁰ Art. 47: „*Rabunek jest formalnie zakazany*”.

³³⁴¹ C. H. Heuer, *Die Kunstraubzüge der Nationalsozialisten und ihre Rückabwicklung*, *Neue Juristische Wochenschrift*, Nr 35, 1999, s. 2562.

bytków historycznych, zwany Paktem Roericha³³⁴². Pakt Roericha zakładał konieczność globalnej ochrony dóbr kultury w trakcie wojny oraz podczas pokoju³³⁴³. P. Żarkowski wskazuje, że mimo ograniczonego zasięgu terytorialnego Pakt był wzorcem, który wpłynął na kształt późniejszych traktatów odnoszących się do ochrony dóbr kultury³³⁴⁴.

Hitlerowcy od 1936 r. dokonywali zniszczeń i rabunków dzieł sztuki określanych jako tzw. sztuka wynaturzona (Entartete Kunst), co spowodowało utratę ponad 20 tys. dzieł z 101 muzeów i kolekcji³³⁴⁵. Działania były uzasadnione nazistowską ideologią³³⁴⁶. Dnia 31 maja 1938 r. akcja dotycząca Entartete Kunst uzyskała w III Rzeszy ustawową podstawę prawną³³⁴⁷. Podczas II wojny światowej hitlerowcy dokonywali masowych grabieży dóbr kultury. Konfiskaty dzieł dotknęły państwa okupowanej Europy. Płądrowanie mienia miało na celu odnalezienie i zawłaszczenie wartościowych dóbr³³⁴⁸. Grabieże były systematyczne i przeprowadzane z premedytacją³³⁴⁹. Do przeprowadzenia zgodnie z planem rabunku dóbr kultury powołano specjalną jednostkę „Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg”³³⁵⁰. Hitlerowskie grabieże dóbr kultury miały podłoże ideologiczne. Ofiarami rabunku padali Żydzi. Hitlerowcy dążyli także do zniszczenia kultury słowiańskiej³³⁵¹. Naziści wywozili z Polski do Niemiec masowo dzieła sztuki³³⁵². Część zrabowanych dzieł znalazło się w posiadaniu prominentnych hitlerowców³³⁵³. Wiele skradzionych podczas wojny polskich dóbr kultury znajduje się nadal w Niemczech³³⁵⁴.

Szacowanie polskich strat w zakresie dóbr kultury było dokonywane ze strony Biura Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych³³⁵⁵. Ministerstwo Kultury i Sztuki

³³⁴² Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments (Roerich Pact), 15 April 1935 <<https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=EE57F295093E-44A4C12563CD002D6A3F&action=openDocument>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³⁴³ A. Klupa, *op. cit.*

³³⁴⁴ P. Żarkowski, *op. cit.*, s. 164.

³³⁴⁵ H. Parzinger, *Folgen des Zweiten Weltkriegs für Kunst und Kulturgüter*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 43.

³³⁴⁶ H. Hartung, *Kunstraub in Krieg und Verfolgung: die Restitution der Beute- und Raubkunst im Kollisions- und Völkerrecht*, De Gruyter Recht, Berlin 2005, s. 32.

³³⁴⁷ H. Parzinger, *op. cit.*, s. 44.

³³⁴⁸ A. Müller-Katzenburg, *Internationale Standards im Kulturgüterverkehr und ihre Bedeutung für das Sach- und Kollisionsrecht*, Duncker und Humblot, Berlin 1996, s. 47; G. Haase, *Die Kunstsammlung Adolf Hitler. Eine Dokumentation*, Edition q, Berlin 2002, s. 108; E. Kaufmann, *Die völkerrechtlichen...*, s. 5.

³³⁴⁹ G. Stuby, *Lucas...*

³³⁵⁰ J. H. Merryman, *Two Ways of Thinking about Cultural Property*, *The American Journal of International Law*, Volume 80, Nr 4, 1986, s. 835.

³³⁵¹ H. Hartung, *op. cit.*, s. 32; B. Thorn, *op. cit.*, s. 31.

³³⁵² G. Haase, *Kunstraub und Kunstschutz, Band I: Kunstraub und Kunstschutz*, Books on Demand, Norderstedt 2008, s. 73; M. J. Kurtz, *America and the Return of Nazi Contraband: The Recovery of Europe's Cultural Treasures*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 41.

³³⁵³ G. Stuby, *Lucas...*

³³⁵⁴ K. Kačka, *Traktat...*, s. 289.

³³⁵⁵ J. R. Kudelski, *Tajemnice nazistowskiej grabieży polskich zbiorów sztuki*, Tower Graphics, Warszawa 2004, s. 59.

opracowało tezy dotyczące rewindykacji i odszkodowań z Niemiec. Dnia 19 listopada 1945 r. zostały one przedstawione Centralnemu Biuru Odszkodowań, które działało wówczas przy Prezydium Rady Ministrów³³⁵⁶. Ustalaniem rozmiaru grabieży dóbr kultury zajmowała się także Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, przeprowadzając w tym zakresie badania ankietowe w 1968 r.³³⁵⁷ Prace zmierzające do sporządzenia zestawienia strat prowadziła również powołana w 1970 r. Komisja do Opracowania Problemu Odszkodowań Niemieckich³³⁵⁸. Komisja odnosiła się do badań prowadzonych uprzednio przez Biuro Odszkodowań Wojennych. Komisja zakończyła działalność dnia 30 czerwca 1974 r.³³⁵⁹ Nie są nadal możliwe do ustalenia straty w kulturze polskiej powstałe podczas II wojny światowej³³⁶⁰. W ocenie J. R. Kudelskiego w szczególności nie da się oszacować rozmiarów hitlerowskich kradzieży dzieł sztuki będących własnością polskich obywateli i instytucji kościelnych³³⁶¹. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego od wielu lat współdziała z MSZ w zakresie ewidencjonowania i poszukiwania polskich obiektów, utraconych wskutek działań wojennych³³⁶².

H. Hartung zauważa, że Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w Norymberdze uznał hitlerowską grabież dzieł sztuki za zbrodnię wojenną i zbrodnię przeciwko ludzkości³³⁶³. Podczas procesów norymberskich skazano zbrodniarzy hitlerowskich również za naruszenie art. 56 ust. 2 Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej z 1907, które polegało na zajmowaniu oraz niszczeniu dzieł sztuki³³⁶⁴.

Dnia 14 maja 1954 r. na zakończenie konferencji dyplomatycznej w Hadze przyjęto Konwencję o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego³³⁶⁵. Konwencja została podpisana wraz z Regulaminem wykonawczym oraz Protokołem

³³⁵⁶ W. Kowalski, *Restytucja...*, s. 264.

³³⁵⁷ W. Grabowski, *Raport. Straty ludzkie poniesione przez Polskę w latach 1939-1945* <http://niniwa22.cba.pl/polska_1939_1945.htm> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³⁵⁸ W. Kowalski, *Problem szacunku szkód w zakresie polskiego dziedzictwa kulturowego wyrządzonych Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 75.

³³⁵⁹ W. Grabowski, *Raport...*

³³⁶⁰ A. Eberhardt, M. Gniazdowski, T. Jaskułowski, M. Krzysztofowicz, *op. cit.*, s. 45; W. Czapliński, *Opinia...*, s. 93.

³³⁶¹ J. R. Kudelski, *op. cit.*, s. 160.

³³⁶² P. Sobański, *Zagadnienie...*, s. 74.

³³⁶³ H. Hartung, *op. cit.*, s. 34.

³³⁶⁴ W. Ritter, *Kulturerbe als Beute?: Die Rückführung kriegsbedingt aus Deutschland verbrachter Kulturgüter, Notwendigkeit und Chancen für die Lösung eines historischen Problems*, *Germanisches Nationalmuseum, Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, Verlag des Germanischen Nationalmuseums, Nürnberg 1997, s. 9.

³³⁶⁵ A. Gerecka-Żołyńska, *Realizacja międzynarodowych standardów ochrony dziedzictwa kulturalnego w polskiej ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, Zeszyt 4, 2007, s. 55; P. Żarkowski, *op. cit.*, s. 164.

o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego³³⁶⁶. W Konwencji określono kategorie dóbr podlegających ochronie³³⁶⁷. Dla przewidzianej w Konwencji ochrony nie było istotne pochodzenie dóbr ani osoba ich właściciela³³⁶⁸. Art. 1 Konwencji zawiera definicję dóbr kulturalnych³³⁶⁹. Za dobra kulturalne należy uznać przede wszystkim dobra ruchome oraz nieruchomości, mające wielką wagę dla kulturalnego dziedzictwa narodu. Dobrami są też gmachy, których głównym przeznaczeniem jest przechowywanie lub wystawianie ruchomych dóbr kulturalnych, a także ośrodki obejmujące znaczną liczbę dóbr kultury, tj. ośrodki zabytkowe³³⁷⁰.

Art. 28 ust. 3 Traktatu z dnia 17 czerwca 1991 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy przewiduje konieczność dążenia obu państw do rozwiązywania problemów związanych z dobrami kultury i archiwaliami w atmosferze porozumienia oraz pojednania³³⁷¹. Należy zauważyć, że Traktat stworzył ogólne ramy prawno-politycznej współpracy stron w przyszłości³³⁷². W ocenie J. Sułki w Traktacie mówi się bardzo ogólnie na temat restytucji i zwrotu dóbr kultury³³⁷³. A. Hipp podnosi, że mimo zawarcia w Traktacie regulacji w zakresie rozwiązywania problemów dotyczących dóbr kultury negocjacje polsko-niemieckie dotyczące zwrotu dzieł sztuki zagrabionych podczas II wojny światowej nie przyniosły rezultatów³³⁷⁴. S. E. Nahlik wskazuje, że Polska mogła przejść po wojnie na zasadach ogólnych niemieckie dzieła sztuki oraz

³³⁶⁶ Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z dnia 14 maja 1954 r. (Dz. U. z dnia 31 sierpnia 1957 r., Nr 46, poz. 212).

³³⁶⁷ A. Klupa, *op. cit.*; S. Schmeinck, *Internationalprivatrechliche Aspekte des Kulturgüterschutzes*, Duncker & Humblot, Berlin 1994, s. 48,

³³⁶⁸ P. Żarkowski, *op. cit.*, s. 164.

³³⁶⁹ Art. 1: „Definicja dóbr kulturalnych.

W rozumieniu niniejszej Konwencji uważa się za dobra kulturalne, bez względu na ich pochodzenie oraz na osobę ich właściciela:

- a) *dobra ruchome lub nieruchome, które posiadają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu, na przykład zabytki architektury, sztuki lub historii, zarówno religijne, jak świeckie; stanowiska archeologiczne; zespoły budowlane posiadające jako takie znaczenie historyczne lub artystyczne; dzieła sztuki, rękopisy, książki i inne przedmioty o znaczeniu artystycznym, historycznym lub archeologicznym, jak również zbiory naukowe i poważne zbiory książek, archiwaliów lub reprodukcji wyżej określonych dóbr;*
- b) *gmachy, których zasadniczym i stosowanym w praktyce przeznaczeniem jest przechowywanie lub wystawianie dóbr kulturalnych ruchomych, określonych pod lit. a), na przykład muzea, wielkie biblioteki, składnice archiwalne, jak również schrony mające na celu przechowywanie w razie konfliktu zbrojnego, dóbr kulturalnych ruchomych, określonych pod lit. a);*
- c) *ośrodki obejmujące znaczną ilość dóbr kulturalnych określonych pod lit. a) i b), zwane w dalszym ciągu ośrodkami zabytkowymi”.*

³³⁷⁰ A. Klupa, *op. cit.*

³³⁷¹ J. Schmidt-Jevtic, *op. cit.*, s. 5; S. Hambura, *Reparacje...*

³³⁷² E. Cziomer, *Niemcy i Polacy w procesie jedności europejskiej*, Zbliżenia. Polska-Niemcy, Nr 2, 1993, s. 5.

³³⁷³ J. Sułek, *Traktaty... (część II)*, s. 35.

³³⁷⁴ A. Hipp, *Schutz von Kulturgütern in Deutschland*, De Gruyter, Berlin 2000, s. 115.

inne przedmioty o charakterze zabytkowym³³⁷⁵. Na gruncie prawa międzynarodowego nie ma podstaw prawnych do dochodzenia od Polski zwrotu niemieckich dóbr kultury wywłaszczonych po II wojnie światowej³³⁷⁶.

17.3. Orzeczenie ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r.

Dnia 9 grudnia 2008 r. została wydana przez ETPC decyzja o odrzuceniu w całości skargi wniesionej w sprawie Franz Heuer v. Polska³³⁷⁷. ETPC nie stwierdził naruszenia przez Polskę art. 1 Protokołu Nr 1 do EKPC³³⁷⁸. ETPC nie uzasadnił w sposób szczegółowy decyzji, odwołując się do tez zawartych w decyzji z dnia 7 października 2008 r. w przedmiocie odrzucenia skargi w sprawie Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska³³⁷⁹.

18. Możliwość dochodzenia roszczeń niemieckich przed innymi trybunałami

18.1. Komitet Praw Człowieka a niemieckie roszczenia

W. M. Góralski wskazuje, że MPPOP z dnia 19 grudnia 1966 r.³³⁸⁰ jest podstawowym aktem regulującym ochronę praw obywatelskich w systemie ONZ³³⁸¹. Za sprawą art. 28 MPPOP³³⁸² został powołany Komitet Praw Człowieka³³⁸³. Protokół Fakultatywny do MPPOP z dnia 16 grudnia 1966 r.³³⁸⁴ uznaje właściwość Komitetu do przyjmowania i rozpatrywania zawiadomień jednostek będących ofiarami naruszenia przez państwo któregośkolwiek z praw wskazanych w MPPOP (art. 1 MPPOP)³³⁸⁵.

³³⁷⁵ S. E. Nahlik, *Grabież dzieł sztuki, Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Ossolineum, Kraków 1958, s. 296.

³³⁷⁶ P. Sobański, *Sytuacja...*

³³⁷⁷ Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 13410/07, Franz Heuer v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³³⁷⁸ S. Jarosz-Żukowska, *op. cit.*, s. 204.

³³⁷⁹ P. Sobański, *Niepodważalność...*, s. 190.

³³⁸⁰ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z dnia 29 grudnia 1977 r., Nr 38, poz. 167).

³³⁸¹ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³³⁸² Art. 28: „1. Powołuje się Komitet Praw Człowieka (zwany dalej w niniejszym Pakcie „Komitetem”). Składa się on z osiemnastu członków i sprawuje funkcje wymienione poniżej.

2. Komitet składa się z obywateli Państw Stron niniejszego Paktu, którzy powinni być ludźmi o wysokim poziomie moralnym i uznanej kompetencji w dziedzinie praw człowieka, przy czym należy uwzględnić celowość udziału pewnej liczby osób o doświadczeniu prawniczym.

3. Członkowie Komitetu są wybierani i pełnią swe funkcje we własnym imieniu”.

³³⁸³ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³³⁸⁴ Protokół Fakultatywny do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 16 grudnia 1966 r. (Dz. U. z dnia 22 lutego 1994 r., Nr 23, poz. 80).

³³⁸⁵ Art. 1: „Państwo-Strona Paktu, które staje się stroną niniejszego protokołu, uznaje właściwość Komitetu do przyjmowania i rozpatrywania zawiadomień pochodzących od podległych jego jurysdykcji osób twierdzących, iż stały się ofiarami naruszenia przez to Państwo-Stronę któregośkolwiek

D. Ferenc-Kopec zauważa, że Komitet pełni znaczącą rolę w dziedzinie ochrony praw człowieka w systemie ONZ³³⁸⁶. Jak wskazuje J. Sandorski, jednostka jest podmiotem prawa międzynarodowego w zakresie praw materialnych, które zostały zagwarantowane w MPPOP³³⁸⁷. Zawiadomienie musi pochodzić od osoby podlegającej jurysdykcji państwa będącego stroną Protokołu Fakultatywnego z dnia 16 grudnia 1966 r., co wynika z art. 1 Protokołu³³⁸⁸. Protokół wprowadził procedurę zawiadomień indywidualnych³³⁸⁹. Zgodnie z art. 2 Protokołu³³⁹⁰ skarżący powinien być ofiarą naruszenia praw i wolności przewidzianych w MPPOP. Zawiadomienia są rozpoznawane są przez Komitet, jeżeli skarżący wyczerpał wszystkie dostępne w państwie środki prawne³³⁹¹.

V. Zagórowska stwierdza, że MPPOP był pierwszym dokumentem przyjętym przez Zgromadzenie Ogólne ONZ, którego postanowienia odnosiły się do ochrony praw mniejszości narodowych³³⁹².

W doktrynie niemieckiej krytykuje się sposób dokonania wywłaszczeń majątków niemieckich, w tym brak zagwarantowania przez Polskę odszkodowania osobom wywłaszczonym³³⁹³. W ocenie A. M. de Zayasa podejmowane wobec osób narodowości niemieckiej działania naruszały zawarty w MPPOP zakaz dyskryminacji³³⁹⁴. Osoby narodowości niemieckiej miały zostać wypędzone i wywłaszczone w sposób sprzeczny z zasadą wyrażoną w art. 26 MPPOP³³⁹⁵. Zdaniem J. Barcza i J. A. Fro-

z praw wymienionych w Pakcie. Komitet nie przyjmie żadnego zawiadomienia, jeżeli dotyczy ono Państwa-Strony Paktu, które nie jest stroną niniejszego protokołu”.

³³⁸⁶ D. Ferenc-Kopec, *Odpowiedzialność międzynarodowa ChRL za łamanie praw człowieka w Tybecie* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 139.

³³⁸⁷ J. Sandorski, *Opieka...*, s. 72.

³³⁸⁸ Art. 1: „Państwo-Strona Paktu, które staje się stroną niniejszego protokołu, uznaje właściwość Komitetu do przyjmowania i rozpatrywania zawiadomień pochodzących od podległych jego jurysdykcji osób twierdzących, iż stały się ofiarami naruszenia przez to Państwo-Stronę któregokolwiek z praw wymienionych w Pakcie. Komitet nie przyjmie żadnego zawiadomienia, jeżeli dotyczy ono Państwa-Strony Paktu, które nie jest stroną niniejszego protokołu”.

³³⁸⁹ A. Szarek-Zwijacz, *Protokół fakultatywny do Konwencji o Prawach Dziecka dotyczący procedury zawiadomień – rzeczywiste wzmocnienie ochrony praw dzieci?* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 168.

³³⁹⁰ Art. 2: „Z zastrzeżeniem postanowień artykułu 1, osoby, które twierdzą, że którekolwiek z ich praw wymienionych w Pakcie zostało naruszone, a które wyczerpały wszystkie dostępne wewnątrz krajowe środki zaradcze, mogą złożyć Komitetowi pisemne zawiadomienie do rozpatrzenia”.

³³⁹¹ V. Zagórowska, *op. cit.*, s. 215.

³³⁹² *Ibidem*, s. 208.

³³⁹³ E. Klein, *Gutachten...*, s. 7.

³³⁹⁴ A. M. de Zayas, *Die Vertreibung...*

³³⁹⁵ Art. 26 „Wszyscy są równi wobec prawa i są uprawnieni bez żadnej dyskryminacji do jednakowej ochrony prawnej. Jakakolwiek dyskryminacja w tym zakresie powinna być ustawowo zakazana oraz powinna być zagwarantowana przez ustawę równa dla wszystkich i skuteczna ochrona przed dyskryminacją z takich względów, jak: rasa, kolor skóry, płeć, język, religia, poglądy polityczne lub inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, sytuacja majątkowa, urodzenie lub jakiekolwiek inne okoliczności”.

weina art. 26 MPPOP zawiera ogólną zasadę równości³³⁹⁶. T. Irmscher zauważa, że MPPOP nie zawiera gwarancji własności³³⁹⁷. J. Barcz i J. A. Frowein zauważają, że postępowanie przed Komitetem Praw Człowieka nie ma charakteru sądowego, a Komitet może formułować jedynie opinie, które przedstawia danemu państwu. Opinie nie są wiążącymi wyrokami³³⁹⁸. W przeciwieństwie do zawartych w EKPC unormowań ochrona określona w MPPOP nie przewiduje możliwości przyznania skarżącemu odszkodowania bądź zadośćuczynienia³³⁹⁹. W ocenie J. Barcza i J. A. Froweina istnieje możliwość, że wyłączeni po II wojnie światowej Niemcy podejmą próbę składania zawiadomień na podstawie Protokołu Fakultatywnego z dnia 16 grudnia 1966 r., który ratyfikowała Polska³⁴⁰⁰. T. Irmscher uważa, że Komitet nie ma retrospektywnej kompetencji orzeczniczej i nie będzie rozpoznawał roszczeń niemieckich związanych z wojną³⁴⁰¹. E. Klein podziela pogląd, że roszczenia nie mogą podlegać badaniu przez Komitet z uwagi na kwestię *ratione temporis*³⁴⁰².

18.2. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej a niemieckie roszczenia

Na mocy Traktatu Akcesyjnego z dnia 16 kwietnia 2003 r.³⁴⁰³ Polska stała się dnia 1 maja 2004 r. członkiem Unii Europejskiej. M. Paszkowska podkreśla, że prawo europejskie jest samodzielnym systemem prawnym, rozwijającym się automatycznie i niezależnie od porządków prawnych państw członkowskich³⁴⁰⁴. Po akcesji został dodany do obowiązującego w Polsce prawa *acquis communautaire*³⁴⁰⁵. Akty prawne Unii Europejskiej nie wymagają zatwierdzenia przez państwa członkowskie

³³⁹⁶ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 32.

³³⁹⁷ T. H. Irmscher, *op. cit.*, s. 20.

³³⁹⁸ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 32.

³³⁹⁹ W. M. Góralski, *Przejęcie...*

³⁴⁰⁰ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 32.

³⁴⁰¹ T. H. Irmscher, *op. cit.*, s. 19.

³⁴⁰² E. Klein, *Gutachten...*, s. 122

³⁴⁰³ Traktat z dnia 16 kwietnia 2003 r. między Królestwem Belgii, Królestwem Danii, Republiką Federalną Niemiec, Republiką Grecką, Królestwem Hiszpanii, Republiką Francuską, Irlandią, Republiką Włoską, Wielkim Księstwem Luksemburga, Królestwem Niderlandów, Republiką Austrii, Republiką Portugalską, Republiką Finlandii, Królestwem Szwecji, Zjednoczonym Królestwem Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (Państwami Członkowskimi Unii Europejskiej) a Republiką Czeską, Republiką Estońską, Republiką Cypryjską, Republiką Łotewską, Republiką Litewską, Republiką Węgierską, Republiką Malty, Rzeczpospolitą Polską, Republiką Słowenii, Republiką Słowacką dotyczący przystąpienia Republiki Czeskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Cypryjskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Litewskiej, Republiki Węgierskiej, Republiki Malty, Rzeczypospolitej Polskiej, Republiki Słowenii i Republiki Słowackiej do Unii Europejskiej (Dz. U. z dnia 30 kwietnia 2004 r., Nr 90, poz. 864).

³⁴⁰⁴ M. Paszkowska, *Charakterystyka pochodnych źródeł prawa europejskiego w aspekcie polskiego systemu źródeł prawa*, Zeszyty Naukowe Zakładu Europeistyki Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, Nr 1, 2007, s. 52-53.

³⁴⁰⁵ A. Kalisz, *Multicentryczność systemu prawa polskiego a działalność orzecznicza Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 4, 2007, s. 37.

i nie mogą być uchylane przez państwa³⁴⁰⁶. Obowiązuje przy tym zasada prymatu prawa europejskiego nad prawem wewnętrznym³⁴⁰⁷. F. Ermacora twierdzi, że po akcesji Polski zaistniała związana z procesem normalizacji polityczna możliwość dochodzenia niemieckich roszczeń³⁴⁰⁸.

Europejski Trybunał Sprawiedliwości (ETS) z siedzibą w Luksemburgu został utworzony w 1952 r. na mocy Traktatu Paryskiego jako organ Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali. Od 1957 r. ETS pełnił rolę instytucji trzech Wspólnot Europejskich. Od 1989 r. ETS składał się z Trybunału Sprawiedliwości (TS) i Sądu Pierwszej Instancji (SPI)³⁴⁰⁹. Po wprowadzonej na mocy Traktatu z Nicei³⁴¹⁰ reformie struktura organów sądowych składała się z Trybunału Sprawiedliwości, Sądu Pierwszej Instancji i Izb Sądowych³⁴¹¹. Do dnia 1 grudnia 2009 r., kiedy wszedł w życie Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat Ustanawiający Wspólnotę Europejską³⁴¹², Europejski Trybunał Sprawiedliwości działał na podstawie regulacji Traktatu o utworzeniu Wspólnoty Europejskiej (TWE), Traktatu o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej (TEWEA), Traktatu o Unii Europejskiej (TUE), Protokołu w sprawie Statutu Trybunału Sprawiedliwości i Regulaminu Trybunału Sprawiedliwości z 1991 r.³⁴¹³

Traktat z Lizbony wprowadził daleko idące reformy³⁴¹⁴. Na mocy Traktatu z Lizbony, Europejski Trybunał Sprawiedliwości został nazwany Trybunałem Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE), Sąd Pierwszej Instancji – Sądem, a Izby Sądowe – Sądami Wspecjalizowanymi³⁴¹⁵. R. Szuster wskazuje, że określenie Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej jako nadrzędne obejmuje wszystkie unijne instytucje wymiaru sprawiedliwości³⁴¹⁶.

Jurysdykcja TSUE ma charakter obligatoryjny dla wszystkich państw członkowskich Unii Europejskiej³⁴¹⁷. TSUE uznaje, że UE w wykonywaniu swoich praw jest związana prawem międzynarodowym, włącznie z normami prawa zwyczajowego³⁴¹⁸.

³⁴⁰⁶ M. Paszkowska, *op. cit.*, s. 52.

³⁴⁰⁷ R. Zuck, C. Lenz, *Verfassungsrechtlicher Rechtsschutz gegen Europa*, Neue Juristische Wochenschrift, Heft 18, 1997, s. 1200.

³⁴⁰⁸ F. Ermacora, *Das deutsche...*, s. 69.

³⁴⁰⁹ O. Jasińska-Cieślińska, K. Knyspel, *Organy sądowe Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej przed reformą lizbońską*, Studia Lubuskie, Tom VIII, 2012, s. 31.

³⁴¹⁰ Traktat z Nicei zmieniający Traktat o Unii Europejskiej, traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie i niektóre związane z nimi akty (Dz. U. z dnia 30 kwietnia 2004 r., Nr 90, poz. 864/32).

³⁴¹¹ O. Jasińska-Cieślińska, K. Knyspel, *op. cit.*, s. 33.

³⁴¹² Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat Ustanawiający Wspólnotę Europejską (Dz.U.UE C z dnia 17 grudnia 2007 r., 2007/C, 306/01).

³⁴¹³ O. Jasińska-Cieślińska, K. Knyspel, *op. cit.*, s. 32.

³⁴¹⁴ W. Hilz, *Getriebewechsel im europäischen Motor: Von „Merkozy“ zu „Merkollande“?*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 1-3, 2013, s. 24.

³⁴¹⁵ O. Jasińska-Cieślińska, K. Knyspel, *op. cit.*, s. 33.

³⁴¹⁶ R. Szuster, *Wymiar sprawiedliwości Unii Europejskiej w świetle Traktatu z Lizbony*, 2010 <<http://stosunki-miedzynarodowe.pl/unia-europejska/1093-wymiar-sprawiedliwosci-unii-europejskiej-w-swietle-traktatu-z-lizbony?format=pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³⁴¹⁷ J. Sandorski, *Nieważność...*, s. 55.

³⁴¹⁸ K. Majchrzak, *op. cit.*

Zmiana nazwy Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską (TWE) na Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE)³⁴¹⁹ została dokonana na mocy Traktatu z Lizbony³⁴²⁰. Instytucję skargi na niewywiązywanie się państwa członkowskiego ze zobowiązań uregulowano w art. 226 i 227 TWE (art. 258 i 259 TFUE)³⁴²¹. Art. 258 TFUE nadaje Komisji Europejskiej uprawnienie do wszczynania postępowań przeciwko państwom członkowskim³⁴²². Art. 234 TWE (art. 267 TFUE) wprowadził instytucję pytań prejudycjalnych do TSUE³⁴²³. Art. 267 TFUE umożliwia sądom powszechnym państw członkowskich zwrócenie się do TSUE z każdym pytaniem wstępnym, jakie sądy uważają za niezbędne, na każdym etapie postępowania³⁴²⁴.

³⁴¹⁹ Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (Dz. U. z dnia 30 kwietnia 2004 r., Nr 90, poz. 864/2).

³⁴²⁰ O. Jasińska-Cieślińska, K. Knyspel, *op. cit.*, s. 33.

³⁴²¹ Art. 258: „Jeśli Komisja uzna, że Państwo Członkowskie uchybiło jednemu z zobowiązań, które na nim ciąży na mocy Traktatów, wydaje ona uzasadnioną opinię w tym przedmiocie, po uprzednim umożliwieniu temu Państwu przedstawienia swych uwag.

Jeśli Państwo to nie zastosuje się do opinii w terminie określonym przez Komisję, może ona wnieść sprawę do Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej”.

Art. 259: „Każde Państwo Członkowskie może wnieść sprawę do Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, jeśli uzna, że inne Państwo Członkowskie uchybiło jednemu z zobowiązań, które na nim ciąży na mocy Traktatów.

Zanim Państwo Członkowskie wnieśli przeciwko innemu Państwu Członkowskiemu skargę opartą na zarzucanym naruszeniu zobowiązania, które na nim ciąży na podstawie Traktatów, powinno wnieść sprawę do Komisji.

Komisja wydaje uzasadnioną opinię, po umożliwieniu zainteresowanym państwom przedstawienia, zgodnie z zasadą kontrydiktoryjności, uwag pisemnych i ustnych.

Jeśli Komisja nie wyda opinii w terminie trzech miesięcy od wniesienia sprawy, brak opinii nie stanowi przeszkody we wniesieniu sprawy do Trybunału”.

³⁴²² M. Pindel, *Ograniczenie swobodnego uznania przyznanego unijnym instytucjom a odpowiedzialność odszkodowawcza UE* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 395-396.

³⁴²³ Art. 267: „Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej jest właściwy do orzekania w trybie prejudycjalnym:

a) o wykładni Traktatów;

b) o ważności i wykładni aktów przyjętych przez instytucje, organy lub jednostki organizacyjne Unii.

W przypadku gdy pytanie z tym związane jest podniesione przed sądem jednego z Państw Członkowskich, sąd ten może, jeśli uzna, że decyzja w tej kwestii jest niezbędna do wydania wyroku, zwrócić się do Trybunału z wnioskiem o rozpatrzenie tego pytania.

W przypadku gdy takie pytanie jest podniesione w sprawie zawisłej przed sądem krajowym, którego orzeczenia nie podlegają zaskarżeniu według prawa wewnętrznego, sąd ten jest zobowiązany wnieść sprawę do Trybunału.

Jeżeli takie pytanie jest podniesione w sprawie zawisłej przed sądem krajowym dotyczącej osoby pozbawionej wolności, Trybunał stanowi w jak najkrótszym terminie”.

³⁴²⁴ Ł. Stępkowski, *Odpowiedzialność państwa członkowskiego z tytułu naruszenia KPP UE po wyrokach Trybunału Sprawiedliwości w sprawach Åklagaren oraz Association de Médiation Sociale* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 431.

Dyskryminacja obywateli Unii Europejskiej jest zakazana i istnieje wymóg ich równego traktowania³⁴²⁵. Art. 18 TFUE (tj. dawny art. 12 TWE) zakazuje wszelkiej dyskryminacji ze względu na przynależność państwową³⁴²⁶.

Prawo Unii Europejskiej nie działa wstecz i nie dotyczy problemów sprzed uzyskania członkostwa w Unii Europejskiej³⁴²⁷. Zgodnie z art. 345 TFUE (tj. dawnym art. 295 TWE) Traktaty nie przesądzają w niczym zasad prawa własności w państwach członkowskich³⁴²⁸. J. A. Frowein wskazuje, że art. 295 TWE nie odnosił się do wywłaszczeń dokonanych na podstawie Dekretów Benesza³⁴²⁹. Zdaniem T. Irmschera ETS nie mógł zająć się badaniem roszczeń wysiedlonych po wojnie Niemców³⁴³⁰. J. Barcz i J. A. Frowein zauważają, że prawo wywłaszczeniowe zostało dotychczas jedynie fragmentarycznie uregulowane w prawie europejskim³⁴³¹. Na całym obszarze Unii Europejskiej powinny być respektowane prawa człowieka³⁴³². Unia Europejska przestrzega standardów zagwarantowanych w EKPC³⁴³³. Tą kwestię regulował dawny art. F³⁴³⁴ Traktatu o Unii Europejskiej, który określał, że Unia opiera się na zasadach wolności, demokracji, poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności³⁴³⁵. Traktat z Amsterdamu potwierdził związaną Unię Europejską prawami człowieka unormowanymi w EKPC³⁴³⁶. Warto zauważyć, że ETPC w orzeczeniu w sprawie Potocka i inni v. Polska stwierdził, że nie jest władny poddać analizie akty prawne, obowiązujące przed datą uznania przez Polskę jurysdykcji ETPC³⁴³⁷.

³⁴²⁵ C. Tomuschat, *Gleichheit in der Europäischen Union*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 68, 2008, s. 337.

³⁴²⁶ Art. 18: „W zakresie zastosowania Traktatów i bez uszczerbku dla postanowień szczególnych, które one przewidują, zakazana jest wszelka dyskryminacja ze względu na przynależność państwową. Parlament Europejski i Rada, stanowiąc zgodnie ze zwykłą procedurą ustawodawczą, mogą przyjąć wszelkie przepisy w celu zakazania takiej dyskryminacji”.

³⁴²⁷ K. Szymański, *op. cit.*, s. 119.

³⁴²⁸ Art. 345: „Traktaty nie przesądzają w niczym zasad prawa własności w Państwach Członkowskich”.

³⁴²⁹ J. A. Frowein [w:] *Gutachten...*

³⁴³⁰ T. H. Irmscher, *op. cit.*, s. 20.

³⁴³¹ J. Barcz, J. A. Frowein, *op. cit.*, s. 31.

³⁴³² D. Dylla, T. Jäger, *Deutsch-polnische Europavisionen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 5-6, 2005, s. 43.

³⁴³³ P. Badura, *op. cit.*, s. 356.

³⁴³⁴ Art. F: „1. Unia szanuje tożsamość narodową Państw Członkowskich, których systemy rządu opierają się na zasadach demokracji.

2. Unia szanuje prawa podstawowe, zagwarantowane w europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, podpisanej w Rzymie 4 listopada 1950 roku, oraz wynikające z tradycji konstytucyjnych wspólnych dla Państw Członkowskich, jako zasady ogólne prawa wspólnotowego.

3. Unia zapewnia sobie środki niezbędne do osiągnięcia swych celów i prowadzenia swych polityk”.

³⁴³⁵ K. Szymański, *op. cit.*, s. 117.

³⁴³⁶ Traktat z Amsterdamu zmieniający Traktat o Unii Europejskiej, traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie i niektóre związane z nimi akty (Dz. U. z dnia 30 kwietnia 2004 r., Nr 90, poz. 864/31).

³⁴³⁷ Decyzja ETPC z dnia 6 kwietnia 2000 r., skarga nr 33776/96, Pelagia Potocka i inni v. Polska <www.echr.coe.int>.

18.3. Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości a niemieckie roszczenia

Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości (MTS) powstał w 1945 r.³⁴³⁸. MTS został utworzony jako główny organ sądowy Narodów Zjednoczonych³⁴³⁹. MTS działa na podstawie Statutu³⁴⁴⁰ przyjętego dnia 26 czerwca 1945 r. wraz z Kartą NZ³⁴⁴¹. Zgodnie z art. 34 i 35 Statutu MTS rozstrzyga jedynie spory między państwami³⁴⁴². Art. 36 Statutu określa jurysdykcję MTS³⁴⁴³.

³⁴³⁸ T. Ehs, *Welt ohne Gericht. Die stets vertagte Völkerrechtsrevolution* <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2014/april/welt-ohne-gericht>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

³⁴³⁹ C. Weeramantry, *op. cit.*, s. 314.

³⁴⁴⁰ Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 r. (Dz. U. z dnia 6 marca 1947 r. Nr 23, poz. 90).

³⁴⁴¹ A. Szpak, *Prawo...*, s. 164; C. Weeramantry, *op. cit.*, s. 314.

³⁴⁴² Art. 34: „1. Tylko państwa mają prawo stawać jako strony przed Trybunałem.

2. Zależnie od regulaminu i w ramach jego postanowień, Trybunał będzie mógł żądać informacji od publicznych organizacyj międzynarodowych w sprawach, znajdujących się na jego wokandy; będzie on również mógł przyjmować takie informacje, dostarczane przez te organizacje z własnej inicjatywy.

3. Jeżeli w sprawie, która wpłynęła do Trybunału, nasunie się zagadnienie wykładni Statutu zasadniczego takiej publicznej organizacji międzynarodowej albo wykładni zawartej w jego ramach konwencji międzynarodowej, Pisarz obowiązany jest powiadomić o tym zainteresowaną publiczną organizację międzynarodową i przesłać jej odpisy całej procedury pisemnej”.

Art. 35: „1. Przed Trybunałem mają prawo stawać państwa, będące stronami w niniejszym Statucie.

2. Rada Bezpieczeństwa określi warunki, na jakich inne państwa będą mogły stawać przed Trybunałem, z uwzględnieniem specjalnych przepisów, zawartych w obowiązujących traktatach; w żadnym jednak razie warunki te nie mogą pociągać za sobą nierówności położenia stron przed Trybunałem.

3. Gdy państwo, nie będące członkiem Narodów Zjednoczonych, występuje w charakterze strony w jakiejś sprawie, Trybunał określi wysokość udziału tej strony w wydatkach Trybunału. Przepis ten nie ma zastosowania w przypadku, gdy państwo to ponosi część wydatków Trybunału”.

³⁴⁴³ Art. 36: „1. Orzecznictwu Trybunału podlegają wszelkie spory, które doń wniosą strony, oraz wszelkie sprawy wyraźnie wymienione w Karcie Narodów Zjednoczonych albo w obowiązujących traktatach i konwencjach.

2. Państwa, będące stronami w niniejszym Statucie, mogą w każdym czasie oświadczyć, że, w stosunku do każdego innego państwa, które przyjęło takie same zobowiązanie, uznają za przymusową ipso facto i bez specjalnego porozumienia, jurysdykcję Trybunału w sporach natury prawnej, dotyczących:

a) wykładni traktatu;

b) każdej kwestji prawa międzynarodowego;

c) rzeczywistości każdego faktu, który, o ile by został stwierdzony, stanowi pogwałcenie zobowiązania międzynarodowego;

d) rodzaju lub wysokości odszkodowania należnego za zerwanie zobowiązania międzynarodowego.

3. Deklaracja wyżej wymieniona może być bezwarunkowa, albo pod warunkiem wzajemności ze strony kilku lub pewnych określonych państw, albo wreszcie złożona tylko na pewien okres czasu.

4. Deklaracje takie będą składane Sekretarzowi Generalnemu Narodów Zjednoczonych, który prześle ich odpisy państwom, będącym stronami w niniejszym Statucie, oraz Pisarzowi Trybunału.

Polska złożyła dnia 25 września 1990 r. deklarację o uznaniu obowiązkowej jurysdykcji MTS na podstawie klauzuli fakultatywnej, określonej w art. 36 ust. 2 Statutu MTS. Deklaracja z dnia 25 września 1990 r. została zastąpiona dnia 25 marca 1996 r. nową deklaracją. Polska uznała kompetencję MTS w sporach prawnych z wyłączeniem m.in. sporów powstałych przed złożeniem deklaracji oraz sporów związanych z faktami lub sytuacjami wynikłymi przed dniem 25 września 1990 r.³⁴⁴⁴

19. Podsumowanie

Umowa Poczdamka nie miała charakteru *res inter alios acta*. Umowa była traktatem międzynarodowym zawierającym postanowienia na korzyść Polski i niekorzyść Niemiec jako państw trzecich. Ani Polska, ani Niemcy nie podpisały Umowy. Nie przewidziano również możliwości przystąpienia do Umowy w przyszłości. Nabyte na podstawie Umowy prawa Polski w zakresie granicy polsko-niemieckiej stały się nieodwołalne, a Umowa nie mogła zostać zmieniona bez zgody Polski jako państwa trzeciego. Umowa zawiera regulacje na niekorzyść Niemiec, które przez wszczęcie wojny napastniczej naruszyły prawa innych państw. Regulacje Umowy mają moc prawną wiążącą dla Niemiec.

Należy uznać za chybione argumenty doktryny niemieckiej sugerujące, że zarząd Ziemiami Odzyskanymi określony w Umowie Poczdamskiej był okupacją lub administrowaniem. Strony Umowy Poczdamskiej zgodziły się na objęcie Ziem Odzyskanych przez Polskę w niczym nieograniczony zarząd przed zawarciem traktatu pokojowego z Niemcami, a tym samym oddały Polsce w 1945 r. Ziemie Odzyskane w suwerenne władanie na podstawie cesji terytorialnej. Przyszła konferencja pokojowa z udziałem wszystkich państw biorących udział w II wojnie światowej mogła jedynie zatwierdzić dokonaną w Umowie Poczdamskiej cesję. Zimna wojna uniemożliwiła podpisanie traktatu pokojowego z Niemcami. Po zakończeniu zimnej wojny traktat pokojowy został zastąpiony podpisanym w 1990 r. Traktatem 2+4, który zawierał w odniesieniu do Niemiec regulację końcową i pokojową. Następnie zgodnie z zapowiedzią wyrażoną w art. 1 ust. 2 Traktatu 2+4 Polska i RFN zawarły Traktat o potwierdzeniu istniejącej granicy. ETPC w decyzji z dnia 7 października 2008 r. wydanej w sprawie *Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska* zauważył, że włączenie do Polski dawnych niemieckich terytoriów zostało uregulowane w Umowie Poczdamskiej, która nawiązywała do Umowy Jałtańskiej, a polsko-

5. *Deklaracje, które były złożone stosownie do artykułu 36 Statutu Stałego Trybunału Sprawiedliwości Międzynarodowej i które są jeszcze w mocy, będą uchodziły, tak jak to się dzieje w stosunkach pomiędzy stronami niniejszego Statutu, za przyjęcie przymusowej jurysdykcji Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości aż do ich expiracji i stosownie do ich brzmienia.*
6. *W razie sporu o to, czy dana sprawa podlega jurysdykcji Trybunału, rozstrzyga Trybunał³⁴⁴⁴.*

³⁴⁴⁴ Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 9499 w sprawie obligatoryjnego uznania jurysdykcji Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości <<http://orka2.sejm.gov.pl/IZ4.nsf/main/4741D684>>.

-niemiecka granica została potwierdzona przez umowy zawarte przez Polskę z NRD i z RFN. Bezzasadne są prezentowane w doktrynie niemieckiej poglądy, jakoby administrowanie Ziemiami Odzyskanymi przez Polskę podlegało ograniczeniom wynikającym z IV Konwencji Haskiej z 1907 r. i zakazu konfiskowania własności wroga zawartego w Regulaminie praw i zwyczajów wojny lądowej załączonym do IV Konwencji Haskiej.

W przeciwieństwie do hitlerowskich wypędzeń wysiedlenia ludności niemieckiej po II wojnie światowej należy uznać za zgodne z prawem międzynarodowym. Celem przesiedlenia ludności niemieckiej z Czechosłowacji, Polski i Węgier do Niemiec było rozwiązanie kwestii mniejszości niemieckiej w sposób ostateczny, bezterminowy i nieodwracalny. Kwestia przesiedlenia Niemców stała się przedmiotem debat Wielkiej Trójki od 1943 r. Przeprowadzone przed podpisaniem Umowy Poczdamskiej przesiedlenia Niemców nie spełniały znamion zbrodni wojennych ani ludobójstwa. Nałożony w Umowie Poczdamskiej na Polskę obowiązek przesiedlenia Niemców z byłych niemieckich obszarów na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej pozostawał w związku z dokonanymi na niekorzyść Niemiec zmianami terytorialnymi. Wysiedlenia Niemców należy rozpatrywać w świetle prawa obowiązującego w trakcie ich dokonywania, a w latach 1945-1950 nie istniały normy zakazujące przesiedleń. Również pochodząca z 1950 r. EKPC nie obejmowała swoimi regulacjami problematyki wysiedleń. Zakazy dotyczące wysiedleń wprowadzono dopiero w Protokole Nr 4 do EKPC z dnia 16 września 1963 r.

Określone przez Wielką Trójkę podczas konferencji jałtańskiej i konferencji poczdamskiej zasady dotyczące odszkodowań wojennych zostały uwarunkowane przez złe doświadczenia z pobieraniem po I wojnie światowej należnych od Niemiec odszkodowań. Po I wojnie światowej Niemcy nie zaakceptowały konieczności zapłaty ustalonych odszkodowań wojennych, stosując bierny opór, mimo sukcesywnych redukcji rat odszkodowawczych i rozkładania spłat na kolejne okresy czasu. Po II wojnie światowej państwa sojusznicze przejęły w ramach likwidacji skutków wojny mienie należące do Niemiec i niemieckich obywateli. Również Hiszpania, Portugalia, Szwajcaria i Szwecja, które zachowały neutralność w II wojnie światowej, dokonały przejęć majątków niemieckich. Działania wywłaszczeniowe przeprowadzone we wszystkich państwach w odniesieniu do niemieckiego mienia zostały objęte odszkodowaniami wojennymi. Odszkodowania z majątków prywatnych były konieczne. Istniała zgoda państw sojuszniczych odnośnie do zajmowania i wywłaszczania niemieckiego mienia położonego za granicą. Polska skorzystała z przysługującego jej uprawnienia do ostatecznego włączenia majątków niemieckich do majątku państwowego. Agresja na Polskę i niemiecka okupacja Polski naruszyły prawo międzynarodowe. Polskie straty osobowe w stosunku do liczby ludności były największe spośród wszystkich państw europejskich. Kilkuletnia okupacja Polski spowodowała także znaczne straty materialne.

Pozbawienie Niemców majątków prywatnych wiązało się z przyjęciem kolektywnej winy narodu niemieckiego za wywołanie II wojny światowej. Odpowiedzialność zbiorowa narodu niemieckiego wynika z treści Umowy Poczdamskiej. Zasada

kolektywnej winy została odrzucona dopiero za sprawą Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ, podpisanej dnia 10 grudnia 1948 r.

Po II wojnie światowej brakowało powszechnie obowiązujących standardów nakazujących bezwzględne poszanowanie prywatnej własności, co wynikało z różnej praktyki przyjętej w państwach socjalistycznych i w państwach zachodnich. Polska odrzucała do końca lat 80-tych XX w. koncepcję uznawania prawa własności jako prawa człowieka. Polska traktowała własność przez pryzmat dominacji suwerenności państwa w prawie międzynarodowym. Ówczesna teoria o suwerenności państwa umożliwiała państwom bloku wschodniego wprowadzanie zmian społecznych i gospodarczych zgodnie z ideologią komunizmu. Polska stała się dnia 1 maja 2004 r. członkiem Unii Europejskiej, nie będąc zobligowana do dokonania zmian w porządku prawnym w zakresie prawa własności.

Statut Międzynarodowego Trybunału Wojskowego nie ma zastosowania dla oceny legalności wysiedleń Niemców po II wojnie światowej, a procesy norymberskie należy oceniać jako przejaw sprawiedliwości zwycięzców. Międzynarodowy Trybunał Wojskowy w wyroku przeciwko hitlerowskim zbrodniarzom oparł się na zawartym w Pakcie Brianda-Kellogga z 1928 r. zakazie wojny i potępił politykę hitlerowską w Polsce.

Wywłaszczenia i wysiedlenia niemieckich obywateli nie były sprzeczne z normami *erga omnes*. Dopiero rozwój ochrony praw człowieka doprowadził do uznania norm chroniących prawa człowieka jako norm *iuris cogentis*. Ochrona praw człowieka narodziła się dopiero po II wojnie światowej. Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 1948 r. nie mając wiążącego prawnie charakteru, wpłynęła na dalszą praktykę państw w zakresie ochrony praw człowieka na szczeblu regionalnym, w tym doprowadziła do przyjęcia EKPC przez państwa zachodnie. W katalogu zawartym w EKPC praw człowieka nie występuje prawo do własności. Własność chroni dopiero Protokół Nr 1 do EKPC. Ze strony Polski wywłaszczenia niemieckich majątków zostały dokonane przed przyjęciem EKPC przez państwa Europy Zachodniej. EKPC weszła w życie w odniesieniu do Polski dnia 19 stycznia 1993 r., a Protokół Nr 1 do EKPC – dnia 10 października 1994 r., co skutkowało odrzuceniem przez ETPC omówionych w rozdziale III niemieckich skarg przeciwko Polsce z uwagi na niedopuszczalność *ratione temporis*. ETPC nie jest władny poddać analizie akty prawne, obowiązujące przed datą uznania przez Polskę jurysdykcji ETPC.

W art. 5 Części VI Układu Przejściowego z dnia 26 maja 1952 r. został nałożony na RFN obowiązek odszkodowań dla obywateli niemieckich za dokonane wywłaszczenie mienia, który został zrealizowany przez RFN za sprawą szeregu aktów prawa wewnętrznego. Wynikające z art. 3 ust. 1 i 3 Części VI Układu Przejściowego zakazy wiążą RFN. Po wejściu w życie Traktatu 2+4 przepisy te zostały utrzymane w mocy mimo uchylecia Układu Przejściowego. Polska nie podpisała Układu Przejściowego, ale Układ był dla Polski umową międzynarodową *in favorem tertii*. Ponadto zgodnie z treścią Oświadczenia Kanclerza RFN z dnia 1 sierpnia 2004 r. RFN wykluczyła dochodzenie roszczeń związanych z II wojną światową w stosunku do Polski i odmówiła poparcia dla indywidualnych roszczeń obywateli niemieckich.

Postępowania przed polskimi sądami zmierzające do podważenia dokonanych po II wojnie światowej wywłaszczeń nie mają szans na powodzenie, gdyż wywłaszczenia zostały dokonane zgodnie z polskimi przepisami omówionymi w rozdziale II. Trybunały międzynarodowe nie są władne do badania roszczeń wywłaszczonych obywateli niemieckich.

Zakończenie

W monografii zostały przedstawione akty prawa międzynarodowego uzasadniające wywłaszczenie przez Polskę po II wojnie światowej niemieckiego mienia. Wykazano, że wywłaszczenie wiązało się ściśle z uprawnieniem Polski do pobierania odszkodowań wojennych od Niemiec za szkody wynikłe z agresji i okupacji, które były niezgodne z prawem międzynarodowym. Polska mogła dokonywać wywłaszczeń niemieckiego mienia na całym terytorium łącznie z Ziemiami Odzyskanymi, które objęła w suwerenne władanie w 1945 r. Ponadto przeprowadzone w latach 40-tych XX w. wywłaszczenia pozostawały w zgodzie z obowiązującą wówczas wśród państw bloku wschodniego koncepcją suwerenności.

Powojenne działania Polski wobec niemieckich majątków prywatnych pozostawały w zbieżności z analogicznymi działaniami innych państw. Mimo że po podpisaniu Układu Przejściowego z dnia 26 maja 1952 r. zaistniała możliwość zawierania umów dwustronnych między RFN i państwami sojuszniczymi, które mogły doprowadzić do zmiany statusu przejętych majątków niemieckich, zimna wojna uniemożliwiła zawarcie umowy bilateralnej z Polską. Ta okoliczność nie ma jednak znaczenia dla oceny legalności dokonanych przez Polskę wywłaszczeń.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że RFN nie może domagać się w imieniu niemieckich obywateli restytucji wywłaszczonego mienia ani odszkodowań za wywłaszczenia, co jest uzasadnione treścią art. 3 Części VI Układu Przejściowego z 1952 r. oraz zobowiązaniem powstałym w wyniku Oświadczenia Kanclerza RFN z dnia 1 sierpnia 2004 r.

Z uwagi na treść Oświadczenia Kanclerza RFN z 2004 r. w książce omówiono jedynie ogólnie kwestię możliwości wszczynania postępowań przeciwko Polsce przed TSUE. RFN naruszyłaby prawnie wiążące zobowiązanie powstałe za sprawą jednostronnego oświadczenia, gdyby podjęła próby dochodzenia przeciwko Polsce roszczeń związanych z II wojną światową, o których mowa w Oświadczeniu Kanclerza.

Również niemieccy obywatele nie mogą skutecznie dochodzić restytucji wywłaszczonego mienia lub domagać się odszkodowania za wywłaszczone mienie przed trybunałami międzynarodowymi. RFN zrzekła się Oświadczeniem z 2004 r. możliwości popierania kierowanych przeciwko Polsce do trybunałów międzynarodowych indywidualnych roszczeń restytucyjnych i odszkodowawczych, związanych ze skutkami wojny.

Skoro nie ma możliwości przeprowadzania z inicjatywy niemieckich obywateli skutecznych postępowań przeciwko Polsce przed sądami polskimi oraz przez trybunałami międzynarodowymi, wszelkie próby dochodzenia roszczeń, które mogą pojawić się w przyszłości, są z góry skazane na niepowodzenie. Środowiska niemieck-

kich wypędzonych mogą jednak dokonywać własnej interpretacji historii, z czym należy się liczyć. Polska nie powinna jednak z tego tylko powodu domagać się od RFN kolejnych oświadczeń, z których będzie wynikać fakt braku poparcia dla związanych ze skutkami II wojny światowej indywidualnych roszczeń restytucyjnych i odszkodowawczych.

Z uwagi na okoliczność, że zobowiązanie powstałe za sprawą Oświadczenia Kanclerza RFN z 2004 r. nie może zostać zmienione bez zgody Polski, należy odradzić przeprowadzenie w przyszłości renegotjacji postanowień Traktatu z dnia 14 listopada 1990 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy oraz postanowień Traktatu z dnia 17 czerwca 1991 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy, aby wprowadzić dodatkowe zapisy przesądzające o niedopuszczalności podnoszenia niemieckich roszczeń przeciwko Polsce związanych ze skutkami II wojny światowej. Polska powinna konsekwentnie reprezentować w stosunkach z RFN stanowisko odnośnie do braku otwartości kwestii niemieckich roszczeń związanych z powojennymi wysiedleniami i wywłaszczeniami niemieckich obywateli. Stanowisko to jest w pełni uzasadnione treścią art. 3 Części VI Układu Przejściowego z 1952 r. oraz zobowiązaniem powstałym w wyniku Oświadczenia Kanclerza RFN z 2004 r.

Skoro polskie ustawy i dekrety zawierające regulacje w zakresie przejęcia niemieckiego mienia po II wojnie światowej nie stały się przeszkodą w akcesji Polski do Unii Europejskiej, nie istnieje konieczność objęcia wywłaszczonych Niemców reprivatyzacją. Ustawodawca ma prawo do wprowadzenia w przyszłości ustawy reprivatyzacyjnej, w której zostaną pominięte określone podmioty jako uprawnione do zwrotu mienia. Reprivatyzacja może odnosić się wyłącznie do osób dotkniętych nacjonalizacją przeprowadzoną w ramach zmian systemowych, nie zaś do osób dotkniętych wywłaszczeniami na cele związane z pobieraniem odszkodowań wojennych.

Odmiennie wygląda sytuacja w odniesieniu do polskich roszczeń wobec RFN dotyczących odszkodowań wojennych należnych Polsce w związku z II wojną światową. Polska powinna rozważyć podniesienie wobec Niemiec zarzutu nieważności Oświadczenia z dnia 23 sierpnia 1953 r., które dotyczyło zrzeczenia się odszkodowań wojennych.

Z uwagi na aspekt nieważności oświadczenia z 1953 r. należy w ocenie autora dokonać aktualnego i kompleksowego zestawienia polskich strat związanych z II wojną światową w zakresie rozmiaru i wartości powstałych szkód. Tego rodzaju zestawienie mogłoby być sporządzone w odniesieniu do poszczególnych miast i wsi, tj. w taki sposób jak w „Raporcie o stratach wojennych Warszawy” z listopada 2004 r., który powstał w ramach Zespołu Doradców Prezydenta m. st. Warszawy i został sporządzony przez Zespół d.s. ustalenia wartości strat, jakie Warszawa poniosła w wyniku II Wojny Światowej. Podobne raporty powstały również w odniesieniu do innych miast (m.in. Poznania i Łodzi). Postulowane zestawienie polskich strat powinno odnosić się nie tylko do miast i wsi, lecz również uwzględnić pozostałe straty, w tym straty Kościoła Rzymskokatolickiego oraz straty osób fizycznych.

Dokonane w proponowany sposób pełne zestawienie polskich szkód pozwoli na ustalenie, w jakim zakresie polskie roszczenia nie zostały dotychczas zaspokojone i jakiej kwoty Polska może domagać się dodatkowo od RFN tytułem odszkodowań wojennych w związku z II wojną światową.

Z uwagi na przedstawiony w rozprawie aspekt tzw. wojny o pamięć Polska powinna stale dbać o kultywowanie własnej pamięci historycznej w odniesieniu do wydarzeń II wojny światowej. Jest to istotne, aby po upływie kolejnych dekad nie okazało się, że świat pamięta o bombardowaniu Drezna i „wypędzeniach” Niemców, a nie o eksterminacji polskiej ludności dokonywanej w latach 1939-1945 i ogromie polskich strat materialnych powstałych na skutek niemieckiej agresji oraz okupacji. Skoro bowiem instrumentalizacja historii może spowodować zniekształcenie prawdy historycznej, to Polska powinna kłaść nacisk na określoną politykę historyczną, aby nie doprowadzić do reinterpretacji historii przez przemilczenie polskiej martyrologii. Polska powinna także reagować na wszelkie próby fałszowania historii dokonywane przez środowiska niemieckich wypędzonych oraz archiwizować wszelkie dostępne obecnie dokumenty dotyczące hitlerowskich zniszczeń i grabieży na terenie Polski. W omawianym kontekście należy mieć na uwadze regulację art. 28 Traktatu z dnia 17 czerwca 1991 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy odnoszącą się do dążenia stron Traktatu do rozwiązywania problemów związanych z dobrami kultury. Konieczne jest zatem sukcesywne uzupełnianie dotychczasowych szacunków polskich strat w zakresie dóbr kultur, które powstały w trakcie II wojny światowej. Zauważyć przy tym należy, że od 1999 roku w polskim MSZ działa zespół ds. rewindykacji dóbr kultury, do którego zadań należy wspieranie wysiłków Polski mających na celu likwidację skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury. MSZ współdziała w tym zakresie z Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Z kolei w strukturach Departamentu Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych MKiDN działa Wydział Restytucji Dóbr Kultury, który stale monitoruje międzynarodowy rynek dzieł sztuki w poszukiwaniu polskich strat wojennych. Do dziś dzięki staraniom MKiDN powróciło do Polski wiele cennych obiektów. Istotne jest kontynuowanie polskich prac zmierzających do odzyskania wszelkich zrabowanych przez Niemców dzieł sztuki.

Bibliografia

1. Akty prawne

- I Konwencja Genewska o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych z dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z dnia 12 września 1956 r., Nr 38, poz. 171).
- II Konwencja Genewska o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu z dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z dnia 12 września 1956 r., Nr 38, poz. 171).
- III Konwencja Genewska o traktowaniu jeńców wojennych z dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z dnia 12 września 1956 r., Nr 38, poz. 171).
- IV Konwencja Genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny z dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z dnia 12 września 1956 r., Nr 38, poz. 171).
- Abkommen über deutsche Auslandsschulden, 27. Februar 1953 <<http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/auslandsschuldabk/gesamt.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Abkommen von Washington, 25. Mai 1946 <<https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19460089/>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Act of Military Surrender, 8 May 1945 <<http://www.law.ou.edu/ushistory/germsurr.shtml>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Agreement on reparation from Germany, on the establishment of an Inter-Allied Reparation Agency and on the restitution of monetary gold, 14 January 1946 <http://www.mzv.cz/jnp/en/foreign_relations/archiv/second_world_war_and_its_impact/documents/agreement_on_reparation_from_germany.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Akt z dnia 27 stycznia 1951 r. o wykonaniu wytyczenia państwowej granicy między Polską a Niemcami (Dz. U. z dnia 31 grudnia 1952 r. Nr 53, poz. 346).
- Akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) z dnia 1 sierpnia 1975 r. <http://stosunki-miedzynarodowe.pl/traktaty/akt_koncowy_KBWE.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Allied High Commission Law No 47, Compensation for Occupation Damages, 8 February 1951 <<http://images.library.wisc.edu/History/EFacs/GerRecon/omg1951March/reference/history.omg1951march.i0030.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Allied Statement on Control machinery in Germany, 5 June 1945 <http://archive.org/stream/BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959/Us-governmentPrintingOffice-BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959en1959506P._djvu.txt> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Allied statement on defeat and occupation terms for Germany, 5 June 1945 <http://archive.org/stream/BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959_429/Us-governmentPrintingOffice-BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959en1959506P._djvu.txt> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Allied Statement on Zones of Occupation in Germany, 5 June 1945 <http://archive.org/stream/BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959_429/Us-governmentPrintingOffice-BackgroundDocumentsOnGermany1944-1959en1959506P._djvu.txt> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Armistice with Italy, 3 September 1943 <<http://avalon.law.yale.edu/wwii/italy01.asp>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Declaration by the United Nations, 1 January 1942 <http://avalon.law.yale.edu/20th_century/decade03.asp> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Dekret des Präsidenten der Republik vom 19. Mai 1945 über die Ungültigkeit einzelner vermögensrechtlicher Aktionen aus der Zeit der Unfreiheit und über die nationale Verwaltung der Vermögenswerte der Deutschen, Madjaren, Verräter und Kollaboranten und einiger Organisationen und Anstalten <<http://www.mittleeuropa.de/bd19450519.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Dekret des Präsidenten der Republik vom 19. Juni 1945 über die Bestrafung der nazistischen Verbrecher, der Verräter und ihrer Helfershelfer sowie über die außerordentlichen Volksgerichte <<http://www.mittleeuropa.de/bd19450619.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Dekret des Präsidenten der Republik vom 21. Juni 1945 über die Konfiskation und beschleunigte Aufteilung des landwirtschaftlichen Vermögens der Deutschen, Madjaren, wie auch der Verräter und Feinde des tschechischen und des slowakischen Volkes <<http://www.mittleeuropa.de/bd19450621.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Dekret des Präsidenten der Republik vom 20. Juli 1945 über die Besiedlung des landwirtschaftlichen Bodens der Deutschen, der Madjaren und anderer Staatsfeinde durch tschechische, slowakische und andere slawische Landwirte <<http://www.mittleeuropa.de/bd19450720.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Dekret des Präsidenten der Republik vom 19. September 1945 über die Arbeitspflicht der Personen, welche die tschechoslowakische Staatsbürgerschaft verloren haben <<http://www.mittleeuropa.de/bd19450919.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Dekret des Präsidenten der Republik vom 25. Oktober 1945 über die Konfiskation des feindlichen Vermögens und die Fonds der nationalen Erneuerung <<http://www.mittleeuropa.de/bd19451025.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Dekret des Präsidenten der Republik vom 27. Oktober 1945 über die Zwangsarbeits-Sonderabteilungen <<http://www.mittleeuropa.de/bd19451027-2.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Dekret z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej (Dz. U. z dnia 19 stycznia 1945 r. Nr 3, poz. 13).
- Dekret z dnia 4 listopada 1944 r. o środkach zabezpieczających w stosunku do zdrajców Narodu (Dz. U. z dnia 13 listopada 1944 r. Nr 11, poz. 54).
- Dekret z dnia 12 grudnia 1944 r. o przejęciu niektórych lasów na własność Skarbu Państwa (Dz. U. z dnia 27 grudnia 1944 r. Nr 15, poz. 82).
- Dekret z dnia 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych (Dz. U. z dnia 22 marca 1945 r. Nr 9, poz. 45).
- Dekret z dnia 13 listopada 1945 r. o zarządzie Ziem Odzyskanych (Dz. U. z dnia 27 listopada 1945 r. Nr 51, poz. 295).
- Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich (Dz. U. z dnia 19 kwietnia 1946 r. Nr 13, poz. 87).
- Dekret z dnia 28 czerwca 1946 r. o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości w czasie wojny 1939-1945 r. (Dz. U. z dnia 11 września 1946 r. Nr 41, poz. 237).
- Dekret z dnia 8 sierpnia 1946 r. o wpisywaniu w księgach hipotecznych (gruntowych) prawa własności nieruchomości przejętych na cele reformy rolnej (Dz. U. z dnia 30 sierpnia 1946 r. Nr 39, poz. 233).

- Dekret z dnia 6 września 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziemi Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska (Dz. U. z dnia 14 października 1946 r., Nr 49, poz. 279).
- Dekret z dnia 13 września 1946 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego osób narodowości niemieckiej (Dz. U. z dnia 8 listopada 1946 r. Nr 55, poz. 310).
- Dekret z dnia 15 listopada 1946 r. o zajęciu majątku państw pozostających z Państwem Polskim w stanie wojny w latach 1939-1945 i majątku osób prawnych i obywateli tych państw oraz o zarządzie przymusowym nad tymi majątkami (Dz. U. z dnia 25 listopada 1946 r. Nr 62, poz. 342).
- Dekret z dnia 6 grudnia 1946 r. o przekazywaniu przez Państwo mienia nierolniczego na obszarze Ziemi Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska (Dz. U. z dnia 28 grudnia 1946 r. Nr 71, poz. 389).
- Dekret z dnia 22 października 1947 r. o przepadku majątku (Dz. U. z dnia 28 października 1947 r. Nr 65, poz. 390).
- Dekret z dnia 28 października 1947 r. o mocy prawnej ksiąg wieczystych na obszarze Ziemi Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska (Dz. U. z dnia 30 października 1947 r. Nr 66, poz. 410).
- Dekret z dnia 6 września 1951 r. o ochronie i uregulowaniu własności osadniczych gospodarstw chłopskich na obszarze Ziemi Odzyskanych (Dz. U. z dnia 7 września 1951 r. Nr 46, poz. 340).
- Dekret z dnia 10 grudnia 1952 r. o odstępowaniu przez Państwo nieruchomości mienia nierolniczego na cele mieszkaniowe oraz na cele budownictwa indywidualnych domów jednorodzinnych (Dz. U. z dnia 23 grudnia 1952 r. Nr 49, poz. 326).
- Dekret z dnia 23 marca 1956 r. o ochronie granic państwowych (Dz. U. z dnia 7 kwietnia 1956 r. Nr 9, poz. 51).
- Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r. (Dz. U. z dnia 10 lipca 1993 r., Nr 61, poz. 284).
- First Instrument of Surrender, 2 September 1945 <<http://avalon.law.yale.edu/wwii/j4.asp>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gesetz über den Lastenausgleich, Lastenausgleichsgesetz, 14.08.1952 <<http://www.gesetze-im-internet.de/lag/index.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge, Bundesvertriebenengesetz, 19.05.1953 <<http://www.gesetze-im-internet.de/bvfg/BJNR002010953.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gesetz über die Feststellung von Vertreibungsschäden und Kriegssachschäden, Feststellungsgesetz, 21.04.1952 <<http://www.buzer.de/gesetz/6875/>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gesetz über einen Währungsausgleich für Sparguthaben Vertriebener, Währungsausgleichsgesetz, 27.03.1952 (BGBl. I, S. 213).
- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, 23. Mai 1949 <<http://www.documentarchiv.de/brd/1949/grundgesetz.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gesetz zur Abgeltung von Reparations-, Restitutions-, Zerstörungs- und Rückerstattungsschäden, Reparationsschädengesetz, 12.02.1969 <<http://www.buzer.de/gesetz/5624/>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gesetz zur Milderung von Härten der Währungsreform, Altspargergesetz, 14.07.1953 (BGBl. I, S. 495).

- Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 r. (Dz. U. z dnia 6 marca 1947 r. Nr 23, poz. 90).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z dnia 16 lipca 1997 r., Nr 78, poz. 483).
- Kontrollratsdirektive Nr. 10, Methoden der gesetzgebenden Tätigkeit des Kontrollrats, 22. September 1945 <<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-direktive10.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kontrollratsdirektive Nr. 51, Akte der Gesetzgebung und andere Akte des Kontrollrats, 29. April 1947 <<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-direktive51.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kontrollratsgesetz Nr. 1 betreffend die Aufhebung von NS-Recht, 20. September 1945 <<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-gesetz1.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kontrollratsgesetz Nr. 5, 30. Oktober 1945 <<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-gesetz5.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kontrollratsproklamation Nr. 2, 20. September 1945 <<http://www.verfassungen.de/de/de45-49/kr-proklamation2.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej z dnia 18 października 1907 r. (Dz. U. z dnia 10 marca 1927 r., Nr 21, poz. 161).
- Konwencja o bombardowaniu przez morskie siły zbrojne w czasie wojny z dnia 18 października 1907 r. (Dz. U. z dnia 30 stycznia 1936 r., Nr 6, poz. 66).
- Konwencja o niestosowaniu przedawnienia wobec zbrodni wojennych i zbrodni przeciw ludzkości z dnia 26 listopada 1968 r. (Dz. U. z dnia 30 października 1970 r., Nr 26, poz. 208).
- Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego z dnia 14 maja 1954 r. (Dz. U. z dnia 31 sierpnia 1957 r., Nr 46, poz. 212).
- Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z dnia 9 grudnia 1948 r. (Dz. U. z dnia 16 stycznia 1952 r., Nr 2, poz. 9).
- Konwencja wiedeńska o prawie traktatów z dnia 23 maja 1969 r. (Dz. U. z dnia 2 listopada 1990 r., Nr 74, poz. 439).
- Law No. 63 Clarifying the Status of German External Assets and of Other Property Taken by Way of Reparations or Restitution, 31. August 1951 (AHKABl. S. 107).
- Manifest PKWN z dnia 22 lipca 1944 r. (Dz. U. z dnia 15 sierpnia 1944 r. Nr 1, poz. 1, zał.).
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz. U. z dnia 29 grudnia 1977 r., Nr 38, poz. 167).
- NATO Treaty, 4 April 1949 <http://avalon.law.yale.edu/20th_century/nato.asp> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Oświadczenie Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 23 sierpnia 1953 r. <[http://orka.sejm.gov.pl/przeglad.nsf/0/C85AD5FFC3CE29BAC12579370043F929/\\$file/ps69.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/przeglad.nsf/0/C85AD5FFC3CE29BAC12579370043F929/$file/ps69.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Petersberger Abkommen, 22. November 1949 <<http://www.konrad-adenauer.de/dokumente/vertrage/petersberger-abkommen>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Porozumienie rządów ZSRR i NRD dotyczące reparacji oraz zobowiązań finansowo-gospodarczych z dnia 22 sierpnia 1953 r. <[http://orka.sejm.gov.pl/przeglad.nsf/0/C85AD5FFC3CE29BAC12579370043F929/\\$file/ps69.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/przeglad.nsf/0/C85AD5FFC3CE29BAC12579370043F929/$file/ps69.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r. <http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Proclamation 157 – Declaring that Peace, Order, Tranquillity, and Civil Authority Now Exists in and Throughout the Whole of the United States of America, 20 August 1866 <<http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=71992>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Proclamation No. 1 from the Control Council for Germany, Berlin, 30 August 1945 <http://www.cvce.eu/en/obj/proclamation_no_1_from_the_control_council_for_germany_berlin_30_august_1945-en-3eac8464-14c7-4e9b-8759-ed51a7ab81ff.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Projekt z dnia 20 września 2004 r. Uchwały Sejmu w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparaacji wojennych za nieobowiązującą <[http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/0/BDAB8C6B188495DCC1256F41003654EF/\\$file/3315-x.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/0/BDAB8C6B188495DCC1256F41003654EF/$file/3315-x.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych z dnia 8 czerwca 1977 r., Protokół I (Dz. U. z dnia 20 maja 1992 r., Nr 41, poz. 175).
- Protokół dodatkowy do Konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r. dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych z dnia 8 czerwca 1977 r., Protokół II (Dz. U. z dnia 20 maja 1992 r., Nr 41, poz. 175).
- Protokół Fakultatywny do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych z dnia 16 grudnia 1966 r. (Dz. U. z dnia 22 lutego 1994 r., Nr 23, poz. 80).
- Protokół Nr 1 z dnia 20 marca 1952 r. do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności (Dz. U. z dnia 4 kwietnia 1995 r., Nr 36, poz. 175).
- Protokół Nr 4 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 16 września 1963 r. (Dz. U. z dnia 4 kwietnia 1995 r., Nr 36, poz. 175).
- Protokół Nr 11 z dnia 11 maja 1994 r. do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, dotyczący przekształcenia mechanizmu kontrolnego ustanowionego przez Konwencję (Dz. U. z dnia 9 grudnia 1998 r., Nr 147, poz. 962).
- Protokół nr 12 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 2000 r. <<https://www.msw.gov.pl/download.php?s=1&id=657>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Regulamin dotyczący praw i zwyczajów wojny lądowej. Aneks do Konwencji dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej z dnia 18 października 1907 r. (Dz. U. z dnia 10 marca 1927 r., Nr 21, poz. 161).
- Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, 12 December 2001 <http://legal.un.org/docs/?path=../ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf&lang=EF> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 96(1) z dnia 11 grudnia 1946 r. <<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/033/47/IMG/NR003347.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Rozporządzenie z dnia 11 kwietnia 1946 r. o określeniu osób, których przedsiębiorstwa przechodzą na własność Państwa (Dz. U. z dnia 22 maja 1946 r. Nr 17, poz. 115).
- Rozporządzenie z dnia 21 maja 1946 r. o określeniu osób, których majątek przechodzi na własność Państwa (Dz. U. z dnia 28 czerwca 1946 r. Nr 28, poz. 182).

- Rozporządzenie z dnia 19 września 1946 r. o rozciągnięciu przepisów dekretu z dnia 28 czerwca 1946 r. o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości w czasie wojny 1939-1945 r. do czynów popełnionych poza obszarem województwa Śląsko-Dąbrowskiego (Dz. U. z dnia 19 września 1946 r. Nr 53, poz. 300).
- Rzymski Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego z dnia 17 lipca 1998 r. (Dz. U. z dnia 9 maja 2003 r., Nr 78, poz. 708).
- Second ACP-EEC Convention signed at Lomé on 31 October 1979 <http://www.epg.acp.int/fileadmin/user_upload/Lome_II.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Statute of the Council of Europe, 5 May 1949 <<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/001.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (Dz. U. z dnia 30 kwietnia 2004 r., Nr 90, poz. 864/2).
- Traktat o Unii Europejskiej (Dz. U. z dnia 30 kwietnia 2004 r., Nr 90, poz. 864/30).
- Traktat z Amsterdamu zmieniający Traktat o Unii Europejskiej, traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie i niektóre związane z nimi akty (Dz. U. z dnia 30 kwietnia 2004 r., Nr 90, poz. 864/31).
- Traktat z dnia 14 listopada 1990 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy (Dz. U. z dnia 17 lutego 1992 r. Nr 14, poz. 54).
- Traktat z dnia 17 czerwca 1991 r. między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy (Dz. U. z dnia 17 lutego 1992 r. Nr 14, poz. 56).
- Traktat z dnia 16 kwietnia 2003 r. między Królestwem Belgii, Królestwem Danii, Republiką Federalną Niemiec, Republiką Grecką, Królestwem Hiszpanii, Republiką Francuską, Irlandią, Republiką Włoską, Wielkim Księstwem Luksemburga, Królestwem Niderlandów, Republiką Austrii, Republiką Portugalską, Republiką Finlandii, Królestwem Szwecji, Zjednoczonym Królestwem Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej (Państwami Członkowskimi Unii Europejskiej) a Republiką Czeską, Republiką Estońską, Republiką Cypryjską, Republiką Łotewską, Republiką Litewską, Republiką Węgierską, Republiką Malty, Rzeczpospolitą Polską, Republiką Słowenii, Republiką Słowacką dotyczący przystąpienia Republiki Czeskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Cypryjskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Litewskiej, Republiki Węgierskiej, Republiki Malty, Rzeczypospolitej Polskiej, Republiki Słowenii i Republiki Słowackiej do Unii Europejskiej (Dz. U. z dnia 30 kwietnia 2004 r., Nr 90, poz. 864).
- Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat Ustanawiający Wspólnotę Europejską (Dz.U.UE C z dnia 17 grudnia 2007 r., 2007/C, 306/01).
- Traktat z Nicei zmieniający Traktat o Unii Europejskiej, traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie i niektóre związane z nimi akty (Dz. U. z dnia 30 kwietnia 2004 r., Nr 90, poz. 864/32).
- Treaty of Economic, Social and Cultural Collaboration and Collective Self-Defence, The Brussels Treaty, 17 March 1948 <http://www.cvce.eu/en/obj/the_brussels_treaty_17_march_1948-en-3467de5e-9802-4b65-8076-778bc7d164d3.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Treaty of Peace with Turkey, 24 July 1923 <http://www.pollitecon.com/html/treaties/Treaty_Of_Peace_With_Turkey.htm> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments (Roerich Pact), 15 April 1935 <<https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?document>>

- tId=EE57F295093E44A4C12563CD002D6A3F&action=openDocument> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Układ z dnia 6 lipca 1950 r. między Rzeczpospolitą Polską a Niemiecką Republiką Demokratyczną o wytyczeniu ustalonej i istniejącej polsko-niemieckiej granicy państwowej (Dz. U. z dnia 14 marca 1951 r. Nr 14, poz. 106).
- Układ z dnia 1 lipca 1968 r. o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej (Dz. U. z dnia 10 kwietnia 1970 r., Nr 8, poz. 60).
- Układ z dnia 7 grudnia 1970 r. między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Republiką Federalną Niemiec o podstawach normalizacji ich wzajemnych stosunków (Dz. U. z dnia 20 czerwca 1972 r. Nr 24, poz. 168).
- Układ Warszawski z dnia 1 maja 1955 r. <<http://legacy.fordham.edu/halsall/mod/1955war-sawpact.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Umowa Jałtańska z dnia 11 lutego 1945 r. <<http://avalon.law.yale.edu/wwii/yalta.asp>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Umowa Poczdamska z dnia 2 sierpnia 1945 r. <http://avalon.law.yale.edu/20th_century/decade17.asp> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Umowa z dnia 16 sierpnia 1945 r. między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko – radzieckiej granicy państwowej (Dz. U. z dnia 26 kwietnia 1947 r., Nr 35, poz. 167).
- Umowa z dnia 16 sierpnia 1945 r. między Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej i Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w sprawie wynagrodzenia szkód, wyrządzonych przez okupację niemiecką (*Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom II. Studia*, red. S. Dębski, W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 41-43).
- Umowa z dnia 28 października 1969 r. między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Niemiecką Republiką Demokratyczną o stosunkach prawnych na wspólnej granicy państwowej oraz współpracy i wzajemnej pomocy w sprawach granicznych (Dz. U. z dnia 28 sierpnia 1970 r. Nr 21, poz. 170).
- Umowa z dnia 22 maja 1989 r. między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Niemiecką Republiką Demokratyczną w sprawie rozgraniczenia obszarów morskich w Zatoce Pomorskiej (Dz. U. z dnia 20 lipca 1989 r. Nr 43, poz. 233).
- Ustawa z dnia 15 sierpnia 1944 r. o tymczasowym trybie wydawania dekretów z mocą ustawy (Dz. U. z dnia 15 sierpnia 1944 r. Nr 1, poz. 3).
- Ustawa z dnia 3 stycznia 1945 r. o trybie wydawania dekretów z mocą ustawy (Dz. U. z dnia 6 stycznia 1945 r. Nr 1, poz. 1).
- Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych (Dz. U. z dnia 7 maja 1945 r. Nr 17, poz. 97).
- Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej (Dz. U. z dnia 5 lutego 1946 r. Nr 3, poz. 17).
- Ustawa z dnia 18 listopada 1948 r. o przejściu na własność Państwa niektórych lasów i innych gruntów samorządowych (Dz. U. z dnia 11 grudnia 1948 r. Nr 57, poz. 456).
- Ustawa z dnia 11 stycznia 1949 r. o scaleniu zarządu Ziemi Odzyskanych z ogólną administracją państwową (Dz. U. z dnia 21 stycznia 1949 r. Nr 4, poz. 22).
- Ustawa z dnia 28 maja 1957 r. o sprzedaży przez Państwo domów mieszkalnych i działek budowlanych (Dz. U. z dnia 11 czerwca 1957 r. Nr 31, poz. 132).

- Ustawa z dnia 29 maja 1957 r. o uregulowaniu spraw własności niektórych nieruchomości nierolniczych na Ziemiach Odzyskanych i na terenach b. W. M. Gdańska (Dz. U. z dnia 11 czerwca 1957 r. Nr 31, poz. 137).
- Ustawa z dnia 12 marca 1958 r. o sprzedaży nieruchomości Państwowego Funduszu Ziemi oraz uporządkowaniu niektórych spraw związanych z przeprowadzeniem reformy rolnej i osadnictwa rolnego (Dz. U. z dnia 5 kwietnia 1958 r. Nr 17, poz. 71).
- Ustawa z dnia 14 lipca 1961 r. o gospodarce terenami w miastach i osiedlach (Dz. U. z dnia 21 lipca 1961 r. Nr 32, poz. 159).
- Ustawa z dnia 26 października 1971 r. o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych (Dz. U. z dnia 4 listopada 1971 r. Nr 27, poz. 250).
- Ustawa z dnia 26 marca 1982 r. o zmianie ustawy – Kodeks Cywilny oraz o uchyleniu ustawy o uregulowaniu własności gospodarstw rolnych (Dz. U. z dnia 6 kwietnia 1982 r. Nr 11, poz. 81).
- Ustawa z dnia 29 kwietnia 1985 r. o gospodarce gruntami i wywłaszczaniu nieruchomości (Dz. U. z dnia 14 maja 1985 r. Nr 22, poz. 99).
- Ustawa z dnia 28 lipca 1990 r. o zmianie Ustawy – Kodeks Cywilny (Dz. U. z dnia 18 sierpnia 1990 r. Nr 55, poz. 321).
- Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z dnia 29 września 1997 r. Nr 115, poz. 741).
- Ustawa z dnia 4 września 1997 r. o przekształceniu prawa użytkowania wieczystego przysługującego osobom fizycznym w prawo własności (Dz. U. z dnia 9 października 1997 r., Nr 123, poz. 781).
- Ustawa z dnia 11 kwietnia 2003 r. o kształtowaniu ustroju rolnego (Dz. U. z dnia 15 kwietnia 2003 r. Nr 64, poz. 592).
- Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przekształceniu prawa użytkowania wieczystego w prawo własności nieruchomości (Dz. U. z dnia 12 września 2005 r. Nr 175, poz. 1459).
- Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r., Konstytucja Kwietniowa (Dz. U. z dnia 24 kwietnia 1935 r., Nr 30, poz. 227).
- Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik, 7. Oktober 1949 <<http://www.verfassungen.de/de/ddr/ddr49-i.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Verfassungsdekret des Präsidenten der Republik vom 2. August 1945 über die Regelung der tschechoslowakischen Staatsbürgerschaft der Personen deutscher und madjarischer Nationalität <<http://www.mittleuropa.de/bd19450802.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Verfassungsgesetz zur Bildung von Ländern in der Deutschen Demokratischen Republik, Ländereinführungsgesetz, 22. Juli 1990 <<http://www.verfassungen.de/de/ddr/ddr90-la-eeinf.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland, „Zwei-plus-Vier-Vertrag“, 12. September 1990 <<http://www.documentarchiv.de/brd/2p4.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Vertrag über die Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und den Drei Mächten, „Deutschlandvertrag“, 26. Mai 1952 <<http://www.documentarchiv.de/brd/dtlvertrag.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Vertrag über die Grundlagen der Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik, „Grundlagenvertrag“, 21. Dezember 1972 <<http://www.documentarchiv.de/brd/grundlvertr.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Vertrag über die Gründung der Europäischen Gemeinschaft für Kohle und Stahl, 18. April 1951 <http://www.cvce.eu/de/obj/vertrag_uber_die_grundung_der_europaischen_gemeinschaft_fur_kohle_und_stahl_paris_18_april_1951-de-11a21305-941e-49d7-a171-ed5be548cd58.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Vertrag über die Gründung der Europäischen Verteidigungsgemeinschaft, 27. Mai 1952 <http://www.cvce.eu/de/obj/vertrag_uber_die_grundung_der_europaischen_verteidigungsgemeinschaft_paris_27_mai_1952-de-2af9ea94-7798-4434-867a-36c4a256d0af.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Vertrag über die Schaffung einer Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion zwischen der Deutschen Demokratischen Republik und der Bundesrepublik Deutschland, 18. Mai 1990 <<http://www.verfassungen.de/de/ddr/waehrungsunionsvertrag90.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Vertrag zur Gründung der Europäischen Atomgemeinschaft, 25. März 1957 <<http://www.politische-union.de/eagv/index.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Vertrag zur Gründung der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, 25 März 1957 <<http://www.politische-union.de/egv/index.htm>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Vertrag zur Regelung aus Krieg und Besatzung entstandener Fragen, „Überleitungsvertrag“, 26. Mai 1952 <<http://www.hackemesser.de/ueberleitungsvertrag.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands, Einigungsvertrag, 31. August 1990 <<http://www.documentarchiv.de/ddr/1990/einigungsvertrag.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Tschechischen und Slowakischen Föderativen Republik über gute Nachbarschaft und Freundschaftliche Zusammenarbeit, 27.02.1992 <<http://www.glasnost.de/db/DokAus/92csfr.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken, „Moskauer Vertrag“, 12. August 1970 <<http://www.documentarchiv.de/brd/1970/moskauer-vertrag.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

2. Orzecnictwo

- Decyzja EKPC z dnia 4 marca 1991 r., skarga nr 15318/89, Titina Loizidou v. Turcja <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 6 kwietnia 2000 r., skarga nr 33776/96, Pelagia Potocka i inni v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 6 czerwca 2000 r., skarga nr 42527/98, Książę Hans Adam II Liechtenstein v. Niemcy <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 10 października 2000 r., skarga nr 30324/96, Elena Smoleanu v. Rumunia <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 24 października 2000 r., skarga nr 41510/98, Stasu Jasiuniene v. Litwa <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 13 grudnia 2000 r., skarga nr 33071/96, Jan Malhous v. Republika Czeska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 19 grudnia 2002 r., skarga nr 31443/96, Jerzy Broniowski v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Decyzja ETPC z dnia 2 marca 2005 r., skarga nr 71916/01, Wolf-Ulrich von Maltzan i inni v. Niemcy <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 13 grudnia 2005 r., skarga nr 17120/04, Josef Bergauer i inni v. Republika Czeska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 7 października 2008 r., skarga nr 47550/06, Preussische Treuhand GmbH & CO. Kg A.A. v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 28742/08, Heinrich Fenske v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 13410/07, Franz Heuer v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 7948/07, Markward von Loesch v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 28716/08, Wilhelm Marrek v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 7913/07, Gerhard Stumpe v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 11172/07, Elwira Toscano v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Decyzja ETPC z dnia 9 grudnia 2008 r., skarga nr 5239/07, Karin Emma Alma Zimmermann v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wyrok ETPC z dnia 7 grudnia 1976 r., skarga nr 5493/72, Richard Handyside v. Wielka Brytania <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wyrok ETPC z dnia 16 września 1996 r., skarga nr 21893/93, Abdurrahman Akdivar i inni v. Turcja <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wyrok ETPC z dnia 18 grudnia 1996 r., skarga nr 15318/89, Titina Loizidou v. Turcja <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wyrok ETPC z dnia 10 maja 2001 r., skarga nr 25781/94, Cypr v. Turcja <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wyrok ETPC z dnia 12 lipca 2001 r., skarga nr 33071/96, Jan Malhous v. Republika Czeska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wyrok ETPC z dnia 12 lipca 2001 r., skarga nr 42527/98, Książę Hans Adam II Liechtenstein v. Niemcy <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wyrok ETPC z dnia 3 grudnia 2002 r., skarga nr 30324/96, Elena Smoleanu v. Rumunia <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wyrok ETPC z dnia 6 marca 2003 r., skarga nr 41510/98, Stasu Jasiuniene v. Litwa <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wyrok ETPC z dnia 22 czerwca 2004 r., skarga nr 31443/96, Jerzy Broniowski v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wyrok ETPC z dnia 28 września 2005 r., skarga nr 31443/96, Jerzy Broniowski v. Polska <www.echr.coe.int> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

3. Monografie

- Abel W., *Agrarpolitik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1967.
- Abrams B., *The Politics of Retribution: The Trial of Jozef Tiso in the Czechoslovak Environment* [w:] *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, red. I. Deák, J. T. Gross, T. Judt, Princeton University Press, Princeton 2000, s. 252-290.

- Adamthwaite A. P., *The Making of the Second World War*, Routledge, London 1989.
- Adamczyk M., *Europa powojenna w koncepcjach Winstona Churchilla* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 333-336.
- Ajnenkiel A., *Polski epilog wojny* [w:] *Druaga wojna światowa. Materiał z raportów wywiadu wojskowego USA*, red. L. Górecka-Zięba, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1995, s. 388-397.
- Andrzejczak-Świątek M., *Problem odpowiedzialności za zbrodnie wojenne oraz zbrodnie ludobójstwa popełnione przez dzieci-żołnierzy* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 301-317.
- Andrzejewski P. Ł., *Jak skutecznie przeciwdziałać bezpodstawnym roszczeniom niemieckim w postępowaniu sądowym. Bezpodstawne roszczenia niemieckie w świetle prawa międzynarodowego i polskiego* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 99-103.
- Anton M., *Internationales Kulturgüterprivat- und Zivilverfahrensrecht*, Walter de Gruyter, Göttingen 2010.
- Arciszewska-Mielewczyk D., *Roszczenia niemieckie – historia nigdy nie przemija* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 138-141.
- Auerbach Y., *The Role of Reconciliation* [w:] *From Conflict Resolution to Reconciliation*, red. Y. Bar-Siman-Tov, Oxford University Press, Oxford 2003, s. 149-176.
- Balcerzak M., *Standardy dowodowe w postępowaniu przed Europejskim Trybunałem Praw Człowieka* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 13-29.
- Baranowska G., *ETPC i słuszne zadośćuczynienie w skargach międzypaństwowych – wyrok w sprawie Cypr przeciwko Turcji z 12.05.2014 r.* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 31-47.
- Barcz J., *Problem utraty obywatelstwa polskiego przez emigrantów z Polski do Republiki Federalnej Niemiec na podstawie uchwały Rady Państwa nr 37/56* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 115-159.
- Barcz J., *Udział Polski w konferencji „2+4”. Aspekty prawne i proceduralne*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1994.
- Barcz J., Tomala M., *Polska-Niemcy. Dobre sąsiedztwo i przyjazna współpraca*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1992.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M., *Historia ustroju i prawa polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.

- Baszkiewicz J., *Historia Francji*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1974.
- Baszkiewicz J., *Powszechna historia ustrojów państwowych*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 1998.
- Batowski H., *Między dwiema wojnami 1919-1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1988.
- Batowski H., *Rok 1938. Dwie agresje hitlerowskie*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1985.
- Batowski H., *Zdrada Monachijska*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1974.
- Baylis J., *Anglo-American Defence Relations, 1939-84*, The Macmillan Press Ltd, London 1984.
- Baziur G., *Między internacjonalizmem a wielkomadziaryzmem, Geopolityka światowej rewolucji a obszar węgiersko-słowacki w latach 1918-1920 w świetle źródeł polskiej proweniencji i polskiej historiografii*, Instytut Geopolityki, Częstochowa 2014.
- Becker G., *Vertreibung und Aussiedlung der Deutschen aus Polen und den ehemals Deutschen Ostgebieten Vorgeschichte, Ursachen und Abläufe*, Justus-Liebig-Universität, Giessen 1988.
- Becker M., *Geschichtspolitik in der „Berliner Republik“: Konzeptionen und Kontroversen*, Springer Fachmedien, Wiesbaden 2013.
- Beckett I. F. W., *The Great War: 1914-1918*, Routledge, London 2013.
- Bednarek I., Sokołowski S., *Fanfary i werble. Kulisy wielkiej zbrodni*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1964.
- Beer M., *Flucht und Vertreibung der Deutschen: Voraussetzungen, Verlauf, Folgen*, C. H. Beck, München 2011.
- Beneš Z., *Vorwort [w:] Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848-1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 8-9.
- Beneš Z., Kural V., *Vom Neonativismus zum Nationalsozialismus 1933-1939 [w:] Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848-1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 94-98
- Beneš Z., Pešek J., *Die Durchführung der Zwangsaussiedlung [w:] Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848-1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 212-235.
- Bergen D. L., *Mourning, Mass Death, and the Gray Zone: The Ethnic Germans of Eastern Europe and the Second World War [w:] Symbolic Loss: The Ambiguity of Mourning and Memory at Century's End*, red. P. Homans, University Press of Virginia, Charlottesville 2000, s. 171-196.
- Bergier J.-F., *Switzerland, National Socialism and the Second World War: Final Report*, Pen- do Verlag, Zürich 2002.
- Bertrand M., *United Nations, Past, Present and Future*, Springer, Boston 1997.
- Best G., *War and Law since 1945*, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Bethge H., *Das Staatsgebiet des wiedervereinigten Deutschlands [w:] Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, Band VIII*, red. J. Isensee, P. Kirchhof, C. F. Müller, Heidelberg 1995, s. 603-621.
- Beyme (von) K., *The German Constitutional Court in an Uneasy Triangle between Parliament, Government and the Federal Laender [w:] Constitutional Justice, East and West: Democratic Legitimacy and Constitutional in Post-Communist Europe in A Comparative Perspective*, red. W. Sadurski, Kluwer Law International, New York 2002, s. 101-118.

- Bielański S., *Włochy wobec idei Europejskiej Wspólnoty Obronnej*, Centrum Europejskie Natolin, Warszawa 2004.
- Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2002.
- Blackbourn D., "The Garden of our Hearts": *Landscape, Nature, and Local Identity in the German East* [w:] *Localism, Landscape, and the Ambiguities of Place: German-speaking Central Europe, 1860-1930*, red. D. Blackbourn, J. N. Retallack, University of Toronto Press, Toronto 2007, s. 149-164.
- Blasius R. A., *Waiting for Action: The Debate on the "Other Germany" in Great Britain and the Reaction of the Foreign Office to Germany "Peace-Feelers", 1942* [w:] *Germans against Nazism: Nonconformity, Opposition and Resistance in the Third Reich*, red. F. R. Nicosia, L. D. Stokes, Berg, New York 1990, s. 279-304.
- Błahut K. J., *Elementy polityki gospodarczej Niemiec*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1992.
- Blumenwitz D., *Der Prager Vertrag: Eine Einführung und Dokumentation zum Vertrag vom 11. Dezember 1973 unter besonderer Berücksichtigung des Münchner Abkommens und seiner Auswirkung auf Deutschland als Ganzes*, Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn 1985.
- Blumenwitz D., *Die Fragen der deutschen Reparationen* [w:] *Tradition und Weltoffenheit des Rechts. Festschrift für Helmut Steinberger*, red. H. J. Cremer, T. Giegerich, D. Richter, A. Zimmermann, Springer, Berlin 2002, s. 63-82.
- Blumenwitz D., *Die Grundlagen eines Friedensvertrages mit Deutschland. Ein völkerrechtlicher Beitrag zur künftigen Deutschlandpolitik*, Duncker und Humblot, Berlin 1966.
- Blumenwitz D., *Die Überwindung der deutschen Teilung und die Vier Mächte*, Gebr. Mann Verlag, Berlin 1990.
- Blumenwitz D., *Flucht und Vertreibung und ihre Ächtung im modernen Völkerrecht* [w:] *Flucht und Vertreibung: Vorträge eines Symposiums veranstaltet vom Institut für Völkerrecht der Universität Würzburg 19.-22. November 1985*, red. D. Blumenwitz, Carl Heymanns Verlag, Köln 1987, s. 3-62.
- Blumenwitz D., *Was ist Deutschland? Staats- und völkerrechtliche Grundsätze zur deutschen Frage und ihre Konsequenzen für die deutsche Ostpolitik*, Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn 1982.
- Böckstiegel K.-H., *Die allgemeinen Grundsätze des Völkerrechts über Eigentumsentziehungen*, Walter de Gruyter, Berlin 1963.
- Böddeker G., *Die Flüchtlinge. Die Vertreibung der Deutschen im Osten*, Herbig, München 1985.
- Bodnar A., *Skuteczność Europejskiej Konwencji Praw Człowieka w Polsce* [w:] *Skuteczność prawa*, red. T. Giaro, Wydawnictwo Liber. Warszawa 2010, s. 189-213.
- Bohmann A., *Bevölkerung und Nationalitäten in der Tschechoslowakei*, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1975.
- Böhmer O., Duden K., Janssen H., *Deutsches Vermögen im Ausland, Band 1*, Bundesministerium der Justiz, Köln 1951.
- Böhmer O., Duden K., Janssen H., *Deutsches Vermögen im Ausland, Band 3*, Bundesministerium der Justiz, Köln 1952.
- Borgwardt E., *A New Deal for the World. America's Vision for Human Rights*, Harvard University Press, Cambridge 2005.

- Bothe M., Partsch K. J., Solf W. A., *New rules for victims of armed conflicts. Commentary on the two 1977 Protocols additional to the Geneva Conventions of 1949*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague 1982.
- Brand G., *The War Crimes Trials and the Laws of War*, British Yearbook of International Law, 1949, s. 414-427.
- Brandes D., *Großbritannien und seine osteuropäische Alliierten 1939-1943. Die Regierungen Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz von Teheran*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 1988.
- Brandt R. B., *Utilitarianism and the rules of war [w:] War and Moral Responsibility*, red. M. Cohen, T. Nagel, T. Scanlon, Princeton University Press, Princeton 1974, s. 25-45.
- Broszat M., *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1961.
- Brownlie I., *International Law and the Use of Force by States*, Oxford University Press, Oxford 1963.
- Brownlie I., *Principles of Public International Law*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Bücking H. J., *Der Rechtsstatus des Deutschen Reiches*, Berlin Verlag, Berlin 1979.
- Bühler K. G., *State Succession and Membership in International Organizations. Legal Theories versus Political Pragmatism*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague 2001.
- Burger H., Wendelin H., *Staatsbürgerschaft und Vertreibung. Vertreibung, Rückkehr und Staatsbürgerschaft. Die Praxis der Vollziehung des Staatsbürgerschaftsrechts an den österreichischen Juden*, Historikerkommission, Wien 2002.
- Burmeister J., *Deutschland in Europa [w:] Germania restituta, Wissenschaftliches Symposium anlässlich des 60. Geburtstags von Klaus Stern am 11. Januar 1992 am 7. und 8. Februar 1992 in der Universität zu Köln*, red. J. Burmeister, Carl Heymanns Verlag, Köln 1993, s. 137-146.
- Butler J. R. M., Gwyer J. M. A., *History of the Second World War: Grand Strategy. Vol. III.: June 1941 – August 1942. Part I*, H. M. Stationery Office, London 1964.
- Ciesielska M., *Zakaz dyskryminacji i zasada równości w regionalnych systemach ochrony praw człowieka na przykładzie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Arabskiej Karty Praw Człowieka [w:] Ochrona praw człowieka w wymiarze regionalnym*, red. M. Marcinko, Ośrodek Międzynarodowego Prawa Humanitarnego i Praw Człowieka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2012, s. 22-34.
- Claude I. L., *National Minorities: An international Problem*, Cambridge 1955.
- Crampton R. J., *Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*, Routledge, London 1997.
- Crozier A. J., *The Causes of Second World War*, Blackwell Publishers, Oxford 1997.
- Czaplińska A., *Określanie własnej kompetencji przez sądy międzynarodowe – granica czy przejaw swobody orzeczniczej? [w:] Granice swobody orzekania sądów międzynarodowych*, red. A. Wyrozumska, Seria Wydawnicza Katedry Europejskiego Prawa Konstytucyjnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2014, s. 83-106.
- Czarnecki R., *Roszczenia niemieckie z punktu widzenia niemieckich polityków [w:] Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 131-134.
- Czubiński A., *Wojny w dziejach świata XIX i XX wieku [w:] II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 19-40.

- Dahm G., *Zur Problematik des Völkerstrafrechts*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1956.
- Danilenko G. M., *Law-Making in the international Community*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 1993.
- Daun A., *Auge um Auge?: Intelligence-Kooperation in den deutsch-amerikanischen Beziehungen*, VS Verlag, Wiesbaden 2011.
- Delbrück J., *Laws in the Public Interest – Some Observations on the Foundations and Identification of erga omnes Norms in International Law* [w:] *Liber Amicorum Günther Janicke – zum 85. Geburtstag*, red. V. Götz, P. Selmer, E. Wolfrum, Springer, Berlin 1999, s. 17-36.
- Delbrück J., Dahm G., Wolfrum R., *Völkerrecht, Band I*, De Gruyter Verlag, Berlin 2002.
- Delupis I. D., *The Law of War*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Detlefsen B., *Flucht und Vertreibung der Deutschen nach dem Zweiten Weltkrieg aus Polen*, GRIN Verlag, München 2013.
- DeWaters D. K., *The World War II Conferences in Washington, D.C. and Quebec City: Franklin D. Roosevelt and Winston S. Churchill*, ProQuest, Arlington 2008.
- Dienstbier J., *Deutsche und Tschechen – ein Neubeginn* [w:] *Deutsche und Tschechen: Geschichte, Kultur, Politik*, red. W. Koschmal, M. Nekula, J. Rogall, C. H. Beck, München 2001, s. 430-442.
- Dietrich J., *The Morgenthau Plan: Soviet Influence on American Postwar Policy*, Algora Publishing, New York 2002.
- Dinstein Y., *The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Dobrzycki W., *Historia stosunków międzynarodowych 1815-1945*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2003.
- Doehring K., *Die allgemeinen Regeln des völkerrechtlichen Fremdenrechts und das deutsche Verfassungsrecht*, Carl Heymanns Verlag, Köln 1963.
- Doehring K., *Die Pflicht des Staates zur Gewährung diplomatischen Schutzes*, C. Heymann, Köln 1959.
- Doehring K., Mosler H., *Die Beendigung des Kriegszustands mit Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg*, Carl Heymanns Verlag, Köln 1963.
- Dolzer R., *Eigentum, Enteignung und Entschädigung im geltenden Völkerrecht*, Springer, Berlin 1985.
- Dolzer R., *Kulturgüter im Friedensvölkerrecht*, [w:] *Rechtsfragen des internationalen Kulturgüterschutzes*, red. R. Dolzer, E. Jayme, R. Mußgnug, C. F. Müller, Heidelberg 1994, s. 149-160.
- Dołęga J., Kulesa Ł., Tarnogórski R., *Wykonanie przez ZSRR postanowień reparacyjnych Umowy Poczdamskiej wobec Polski* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 157-187.
- Domagała P., *Zobowiązania państw wobec ofiar naruszeń Międzynarodowej konwencji o ochronie wszelkich osób przed wymuszonym zaginięciem – perspektywa polska* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 111-122.
- Donat A., *The Holocaust Kingdom: A Memoir*, Holt, Rinehart & Winston, New York 1965.

- Donovan R. J., *Conflict and Crisis: The Presidency of Harry S. Truman, 1945-1948*, University of Missouri Press, New York 1996.
- Dorpalen A., *German History in Marxist Perspective: The East German Approach*, Wayne State University Press, Detroit 1985.
- Douglas L., *Trial as Documentary: Images of Eichmann [w:] Lessons and Legacies VII. The Holocaust in International Perspective*, red. D. Herzog, Northwestern University Press, Evanston 2006, s. 369-386.
- Dülffer J., *Europa im Ost-West-Konflikt 1945-1991*, Oldenbourg Verlag, München 2004.
- Dybowski M., *Uwagi o prawnych i moralnych problemach stosowania prawa w związku z roszczeniami tzw. „późnych przesiedleńców” [w:] Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 91-98.
- Eagleton C., *The Responsibility of States in International Law*, New York University Press, New York 1928.
- Eberhardt A., Gniazdowski M., Jaskułowski T., Krzysztofowicz M., *Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego. Historia dociekań i szacunków [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 11-54.
- Egel S., *Sudetendeutsche Passion*, Vrij Historisch Onderzoek, Antwerpen 2003.
- Eichhorn B. W., *Reparation als völkerrechtliche Deliktshaftung. Rechtliche und praktische Probleme unter besonderer Berücksichtigung Deutschlands (1918-1990)*, Nomos, Baden-Baden 1992.
- Eksteins M., *Walking Since Daybreak: A Story of Eastern Europe, World War II and the Heart of our Century*, Houghton Mifflin Company, Boston 1999.
- Ellwood D. W., *Rebuilding Europe. Western Europe, America and Postwar Reconstruction*, Longman, London 1992.
- Elster J., *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Engelmann B., *Einig gegen Recht und Freiheit. Deutsches Anti-Geschichtsbuch. 2. Teil*, C. Bertelsmann Verlag, München 1975.
- Engstler L., *Die territoriale Bindung von Kulturgütern im Rahmen des Völkerrechts*, Carl Heymanns Verlag, Köln 1964.
- Ermacora F., *Das deutsche Vermögen in Polen. Ein Rechtsgutachten*, Wirtschaftsverlag Langen-Müller Herbig, München 1996.
- Ermacora F., *Grundriß einer Allgemeinen Staatslehre. Systemausgleich in der westlichen Industriegesellschaft*, Duncker & Humblot, Berlin 1979.
- Eschment J., *Musterprozesse vor dem Europäischen Gerichtshof für Menschenrechte: Probleme und Perspektiven des Piloturteilsverfahrens*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2011.
- Faust F., *Das Potsdamer Abkommen und seine Völkerrechtliche Bedeutung*, Metzner, Berlin 1964.
- Feldman G. D., *Die Allianz und die deutsche Versicherungswirtschaft, 1933-1945*, C. H. Beck, München 2001.
- Feldman G. D., *The Great Disorder. Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914-1924*, Oxford University Press, Oxford 1997.

- Feliciano F. P., McDougal M. S., *The International Law of War. Transnational Coercion and World Public Order*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 1994.
- Ferenc-Kopec D., *Odpowiedzialność międzynarodowa ChRL za łamanie praw człowieka w Tybecie* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 123-135.
- Fischborn B. I., *Enteignung ohne Entschädigung nach der EMRK?: zur Vereinbarkeit des entschädigungslosen Entzugs von Eigentum mit Artikel 1 des Zusatzprotokolls zur EMRK*, Mohr Siebeck, Tübingen 2010.
- Förster J., *From „Blitzkrieg” to „total war”: Germany’s war in Europe* [w:] *A World at Total War: Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937-1945*, red. R. Chickering, S. Förster, B. Greiner, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 89-108.
- Franck T., *Equity in International Law*, [w:] *Perspectives on International Law*, red. N. Jassentuliyana, Kluwer Law International, London 1995, s. 23-48.
- Frankowska M., *Oświadczenie kanclerza Gerharda Schrödera złożone 1 sierpnia 2004 r. w Warszawie w świetle prawa międzynarodowego* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 201-227.
- Frieten D., *Die Bedeutung des Warschauer Vertrags für die deutsch-polnischen Beziehungen*, Grin Verlag GmbH, München 2015.
- Frommer B., *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Frowein J. A., *Die Verfassungslage Deutschlands im Rahmen des Völkerrechts* [w:] *Deutschlands aktuelle Verfassungslage, Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer, Heft 49*, red. J. A. Frowein, J. Isensee, C. Tomuschat, A. Randelzhofer, De Gruyter, Berlin 1990, s. 7-38.
- Frowein J. A., *Potsdam Agreements on Germany (1945)* [w:] *Encyclopedia of Public International Law, Volume III*, red. R. Bernhardt, North Holland, Amsterdam 1997, s. 1087-1092.
- Fuchs R., *Enteignung durch völkerrechtliche Verträge nach deutschem Verfassungsrecht. Ein Beitrag zur vermögensrechtlichen Lage nach dem Überleitungsvertrag und dem Warschauer Vertrag*, R. Fuchs, München 1972.
- Gaddis J. L., *Dividing the World* [w:] *The Cold War: The Essential Readings*, red. A. Lane, K. Larres, Blackwell Publishers, Oxford 2001, s. 41-64.
- Gadkowski T., *Odpowiedzialność międzynarodowa państwa za szkodę jądrową*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1990.
- Galos A., *Historia Niemiec od 1789 roku* [w:] *Historia Niemiec*, red. W. Czapliński, A. Galos, W. Korta, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1991, s. 398-705.
- Gardam J. G., *Non-Combatant Immunity as a Norm of International Humanitarian Law*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht 1993.
- Garton Ash T., *Niemieckość NRD*, Wydawnictwo Aneks, London 1989.
- Gasser H.-P., *Einführung in das humanitäre Völkerrecht*, Paul Haupt Verlag, Stuttgart 1995.
- Gehrmann K., *Vom Geist des Deutschen Ostens* [w:] *Deutsche Heimat ohne Deutsche: Ein ostdeutsches Heimatbuch*, red. L. Mackensen, G. Westermann, Braunschweig 1951, s. 129-157.

- Gellner E., *Narody i nacjonalizm*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1991.
- Gemende M., *Aussiedlerinnen: Von den integrierten „Volksdeutschen“ zur neuen Problemgruppe* [w:] *Gespaltene Migration*, red. W. Schröer, S. Sting, Leske + Budrich, Opladen 2003, s. 95-110.
- Gierowski J. A., *Historia Włoch*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1985.
- Gifford C., *The Making of Eurosceptic Britain: Identity and Economy in a Post-imperial State*, Ashgate Publishing Company, Burlington 2008.
- Glueck S., *The Nuremberg Trial and Aggressive War*, A. A. Knopf, New York 1946.
- Goldstein E., McKercher B. J. C., *Introduction* [w:] *Power and Stability: British Foreign Policy, 1865–1965*, red. E. Goldstein, B. J. C. McKercher, Frank Cass, London 2003, s. 1-22.
- Gornig G., *Staatennachfolge und die Einigung Deutschlands, Teil II, Staatsvermögen und Staatsschulden*, Mann, Berlin 1992.
- Góralczyk W., *Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie*, Książka i Wiedza, Warszawa 2002.
- Góralski W. M., *Podstawy prawne, przedmiot i program przewłaszczenia własności niemieckiej na Ziemiach Zachodnich i Północnych na podstawie i w ramach Umowy Poczdamskiej* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 189-238.
- Góralski W. M., *Znaczenie ekspertyzy Barcz-Frowein w sprawie roszczeń z Niemiec przeciwko Polsce w związku z II wojną światową dla stosunków polsko-niemieckich* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 229-279.
- Górecki J., *Status prawny nieruchomości pozostawionych przez osoby wyjeżdżające z Polski do Republiki Federalnej Niemiec w latach 1956-1989* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 281-295.
- Greenwood S., *The most important of the Western nations: France's place in Britain's post-war foreign policy, 1945-1949* [w:] *Anglo – French Relations in the Twentieth Century. Rivalry and Cooperation*, red. A. Sharp, G. A. Stone, Routledge, London 2000, s. 244-263.
- Grigo T., *Powście Czerniakowskie 1944*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1989.
- Gross J. T., *Themes for a Social History of War Experience and Collaboration* [w:] *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, red. I. Deák, J. T. Gross, T. Judt, Princeton University Press, Princeton 2000, s. 15-36.
- Gundermann C., *Die versöhnten Bürger: Der Zweite Weltkrieg in deutsch-niederländischen Begegnungen 1945-2000*, Waxmann Verlag, Köln 2014.
- Guz E., *Zagadki i tajemnice kampanii wrześniowej: plany Hitlera wobec Polski; mity i fantazje wokół prowokacji gliwickiej; nieznane szczegóły obrony Warszawy*, Bellona, Warszawa 2009.
- Haase G., *Die Kunstsammlung Adolf Hitler. Eine Dokumentation*, Edition q, Berlin 2002.
- Haase G., *Kunstraub und Kunstschutz, Band I: Kunstraub und Kunstschutz*, Books on Demand, Norderstedt 2008.

- Hacker J., *Der Rechtsstatus Deutschlands aus der Sicht der DDR*, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1974.
- Hahn E., Hahn H. H., *Flucht und Vertreibung [w:] Deutsche Erinnerungsorte, Band 1*, red. E. Francois, H. Schulze, C. H. Beck, München 2001, s. 335-351.
- Hailbronner K., *Der Schutz der Minderheiten im Völkerrecht [w:] Im Dienst an der Gemeinschaft, Festschrift für Dietrich Schindler zum 65. Geburtstag*, red. W. Haller, Helbing und Lichtenhahn, Frankfurt am Main 1989, s. 75-98.
- Halder W., „...In ordnungsgemäßer und humaner Weise”. *Vertreibung aus den ehemaligen Ostgebieten des Deutschen Reiches und dem Sudetenland, 1945-1947. Voraussetzungen, Verlauf, Konjunkturen des historiographischen und öffentlichen Diskurses [w:] Vertreibung und Minderheitenschutz in Europa*, red. F.-L. Kroll, M. Niedobitek, Dunker & Humblot, Berlin 2005, s. 15-42.
- Hambura S., *Roszczenia przesiedleńców z perspektywy niemieckiej [w:] Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 135-137.
- Hartung H., *Kunstraub in Krieg und Verfolgung: die Restitution der Beute- und Raubkunst im Kollisions- und Völkerrecht*, De Gruyter Recht, Berlin 2005.
- Hartwich H.-H., *Sozialstaatspostulat und gesellschaftlicher status quo*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1978.
- Henckaerts J.-M., Doswald-Beck L., *Customary International Humanitarian Law, Volume I: Rules*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Herbert U., *Nicht entschädigungsfähig? Die Wiedergutmachungsansprüche der Ausländer [w:] Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland*, red. L. Herbst, C. Goschler, R. Oldenbourg, München 1989, s. 273-302.
- Herbut R., *Systemy polityczne Republiki Federalnej Niemiec, Austrii i Szwajcarii (wybrane zagadnienia) [w:] Proces demokratyzacji Niemiec po 1945 roku. Wybrane zagadnienia*, red. E. Stadtmüller-Wyborska, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1992, s. 5-54.
- Heß B., *Kriegsentschädigungen aus kollisionsrechtlicher und rechtsvergleichender Sicht [w:] Entschädigung nach bewaffneten Konflikten. Die Konstitutionalisierung der Wethandelsordnung*, red. W. Heintschel v. Heinegg, S. Kadelbach, B. Hess, M. Hilf, W. Benedek, W.-H. Roth, C. F. Müller, Heidelberg 2003, s. 107-256.
- Heßdörfer K., *Die Entschädigungspraxis im Spannungsfeld von Gesetz, Justiz und NS-Opfern [w:] Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland*, red. L. Herbst, C. Goschler, R. Oldenbourg, München 1989, s. 231-248.
- Higgins R., *The Development of International Law through the Political Organs of the United Nations*, Oxford University Press, London 1963.
- Hildebrand K., *The Foreign Policy of the Third Reich*, University of California Press, Los Angeles 1973.
- Hipp A., *Schutz von Kulturgütern in Deutschland*, De Gruyter, Berlin 2000.
- Hippmann W., *Vogelfrei und der Heimat beraubt: Die Vertreibung der Sudetendeutschen 1945*, Bachelor + Master Publishing, Hamburg 2014.
- Hoensch J. K., *Dziedzicni wrogowie? Przesłanki zaniku antagonizmu francusko-niemieckiego i pogłębienia antagonizmu niemiecko-polskiego (1945-1955) [w:] Historia – pra-*

- wo – polityka, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 206-213.
- Hofhansel C., *Multilateralism, German foreign policy and Central Europe*, Routledge, New York 2005.
- Horowitz I. L., *Taking Lives: Genocide and State Power*, Transaction Publishers, New Brunswick 2002.
- Howard M., *The Franco-Prussian War: The German Invasion of France, 1870-1871*, Routledge, London 2001.
- Howard M., *Wojna w dziejach Europy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1990.
- Howarth M., *Stationen zum Deutschlandvertrag: Vom Besatzungs-Statut zur Erlangung der Souveränität [w:] Deutschlandvertrag und Pariser Verträge: Im Dreieck von Kaltem Krieg, deutscher Frage und europäischer Sicherheit*, red. H. Timmermann, Lit Verlag, Münster 2003, s. 41-57.
- Isensee J., *Staatseinheit und Verfassungskontinuität [w:] Deutschlands aktuelle Verfassungslage. Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer, Heft 49*, red. J. A. Frowein, J. Isensee, C. Tomuschat, A. Randelzhofer, De Gruyter, Berlin 1990, s. 39-69.
- Jäckel E., *Rodowód historyczny Hitlera [w:] Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 277-291.
- Jahn E., *Politische Streitfragen: Deutsche Innen- und Außenpolitik, Band 2*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2012.
- Janicki L., *Republika Federalna Niemiec wobec terytorialno-politycznych następstw klęski i upadku Rzeszy. Zagadnienia prawne*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1986.
- Jankowiak S., Sora M., *Polityka władz polskich wobec osób ubiegających się o zgodę na wyjazd na pobyt stały z Polski do Niemiec w latach 1950-1984 [w:] Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 49-80.
- Jasudowicz T., *Odpowiedzialność państwa-strony Europejskiej Karty Socjalnej w świetle dorobku Europejskiego Komitetu Praw Socjalnych [w:] Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 49-69.
- Jenks C. W., *The Prospects of International Adjudication*, Oceana Publications, New York 1964.
- Jonas M., *The United States and Germany: A Diplomatic History*, London Cornell University Press, London 1984.
- Jonca K., *Hitlerowska polityka antyżydowska w inkorporowanej Austrii (1938 r.) [w:] Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 292-300.
- Jørgensen N. H. B., *The Responsibility of states for International Crimes*, Oxford University Press, Oxford 2000.
- Kacprzak P., *Organizacja i przebieg wysiedleń ludności niemieckiej z Polski w latach 1945-1949*, PWSZ w Sulechowie, Sulechów 2008.

- Kamiński T., *Pomoc humanitarna w systemie Narodów Zjednoczonych – aspekty instytucjonalne* [w:] *Pomoc humanitarna w świetle prawa i praktyki*, red. P. Grzebyk, E. Mikos-Skuza, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2016, s. 115-135.
- Kaplan K., *The Short March: Communist Takeover of Power in Czechoslovakia, 1945-48*, C. Hurst & Co., London 1987.
- Kaufmann E., *Deutschlands Rechtslage unter der Besatzung*, K. F. Koehler, Stuttgart 1948.
- Keck A., *Erzwungene Teilung und ihre Überwindung*, Deutsche Verlagsgesellschaft, Rosenheim 1995.
- Keil D., *75 Jahre erlebte Zeitgeschichte: Aus dem Nachlass herausgegeben von Marc Zirlewagen*, Books On Demand, Norderstedt 2015.
- Kempen B., *Die deutsch-polnische Grenze nach der Friedensregelung des Zwei-plus-Vier-Vertrages*, P. Lang, New York 1997.
- Kennedy-Pipe C., *Stalin's Cold War: Soviet Strategies in Europe, 1943 to 1956*, Manchester University Press, Manchester 1995.
- Kerstenowa K., *Pamięć i uprawianie historii* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 21-31.
- Khan D.-E., *Die deutschen Staatsgrenzen: rechtshistorische Grundlagen und offene Rechtsfragen*, Mohr Siebeck, Tübingen 2004.
- Kijas A., *Deportacje ludności cywilnej w czasie II wojny światowej* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 97-108.
- Kimminich O., *Das Vertreibungsverbot in der völkerrechtlichen Entwicklung* [w:] *Flucht und Vertreibung: Vorträge eines Symposiums veranstaltet vom Institut für Völkerrecht der Universität Würzburg 19.-22. November 1985*, red. D. Blumenwitz, C. Heymanns, Köln 1987, s. 95-112.
- Kindleberger C. P., *A Financial History of Western Europe*, Allen & Unwin, Boston 1984.
- Kitchen M., *Historia Europy 1919-1939*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1992.
- Kittel M., *Vertreibung der Vertriebenen?: Der historische deutsche Osten in der Erinnerungskultur der Bundesrepublik (1961-1982)*, R. Oldenbourg, München 2007.
- Klaffkowski A., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981.
- Klaffkowski A., *Umowa Poczdamska z dnia 2 VIII 1945 r.*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1960.
- Klein E., *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker und die deutsche Frage*, Gebr. Mann, Berlin 1990.
- Klein E., *Diplomatischer Schutz im Hinblick auf Konfiskationen deutschen Vermögens durch Polen*, Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn 1992.
- Klein E., *Gutachten zur Rechtslage des im heutigen Polen entzogenen Privateigentums Deutscher*, Potsdam 2005.
- Klein E., *Menschenrechte. Stille Revolution des Völkerrechts und Auswirkungen auf die innerstaatliche Rechtsanwendung*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden 1997.
- Klein E., *Vereinte Nationen und Selbstbestimmungsrecht* [w:] *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker und die deutsche Frage*, red. D. Blumenwitz, B. Meissner, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1984, s. 107-122.

- Klein J., *Stationen zur Europäischen Verteidigungsgemeinschaft [w:] Deutschlandvertrag und Pariser Verträge: Im Dreieck von Kaltem Krieg, deutscher Frage und europäischer Sicherheit*, red. H. Timmermann, Lit Verlag, Münster 2003, s. 32-40.
- Kochavi A. J., *Prelude to Nuremberg: Allied War Crimes Policy and the Question of Punishment*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1998.
- Koerber (von) H. J., *Die Bevölkerung der deutschen Ostgebiete unter polnischer Verwaltung. Eine Untersuchung der Bevölkerungsvorgänge und Probleme seit 1945*, Duncker und Humblot, Berlin 1958.
- Kotłowski T., *Wpływ II wojny światowej na rozwój nauki i techniki [w:] II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 109-118.
- Kowalski M., *Pośrednie naruszenie zobowiązania z Europejskiej Konwencji Praw Człowieka – uwagi na tle wyroków w sprawach Al Nashiri przeciwko Polsce i Husayn (Abu Zubaydah) przeciwko Polsce [w:] Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 71-92.
- Kowalski W., *Problem szacunku szkód w zakresie polskiego dziedzictwa kulturowego wyrządzonych Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 55-80.
- Kowalski W., *Restytucja i naprawianie szkód w zakresie polskiego dziedzictwa kulturowego. Regulacje prawne i działania władz polskich [w:] Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 239-267.
- Kozeny A., Gutberlet-Zerbe G., *Vertreibung aus dem Sudetenland -- ein Prozess ohne Richter: ein Zeitzeuge der Vertreibung aus dem Sudetenland schildert Abstürze und Aufstiege*, LIT Verlag, Münster 2008.
- Kozik T., *Die Rolle der USA bei der Planung der Vertreibung der Deutschen aus Polen und der Tschechoslowakei nach dem Zweiten Weltkrieg*, GRIN Verlag, München 2011.
- Kranz J., *Polen und Deutschland: getrennte oder gemeinsame Wege der Geschichtsbewältigung? Juristisch-politische Bemerkungen aus polnischer Sicht, Gesprächskreis Geschichte, Heft 61*, Friedrich Ebert Stiftung, Bonn 2005.
- Kranz J., *Rokowania wielostronne z Niemcami: od końca 1998 r. do 17 lipca 2000 r. [w:] Między pamięcią a odpowiedzialnością. Rokowania w latach 1998-2000 w sprawie świadczeń za pracę przymusową*, red. J. Kranz, B. Jałowicki, J. Barcz, Wydawnictwo Prawo i Praktyka Gospodarcza, Warszawa 2004, s. 1-69.
- Kranz J., *Wysiedlenie ludności niemieckiej w wyniku II wojny światowej: krzywda czy bezprawie?*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2013.
- Krasnowolski A., *Subsydiarność w prawie i w praktyce samorządowej*, Opracowania Tematyczne, OT – 609, Kancelaria Senatu, Biuro Analiz i Dokumentacji, Warszawa 2012.
- Krasuski J., *Historia Niemiec*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 2004.
- Krasuski J., *Historia polityczna Europy Zachodniej 1945-2002*, Wydawnictwo Kurpisz S.A., Poznań 2003.

- Kraus M., *The Diplomacy of Edvard Beneš: Munich and Its Aftermath* [w:] *Reappraising the Munich Pact: Continental Perspectives*, red. M. Latynski, Woodrow Wilson Center Press, Washington 1992, s. 61-78.
- Kreft F., *Öffentlich-rechtliche Ersatzleistungen*, De Gruyter, Berlin 1998.
- Krepa M., *Gospodarka Trzeciej Rzeszy w okresie Planu Czteroletniego. Zarys problematyki* [w:] *Varia doctrinalia*, red. Ł. Machaj, Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2012, s. 163-174.
- Królak Z., *Europejski obowiązek Polaków* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 109-115.
- Krülle S., *Die völkerrechtlichen Aspekte des Oder-Neiße-Problems*, Duncker & Humblot, Berlin 1970.
- Krülle S., *Options- und Umsiedlungsverträge* [w:] *Flucht und Vertreibung: Vorträge eines Symposiums veranstaltet vom Institut für Völkerrecht der Universität Würzburg 19.-22. November 1985*, red. D. Blumenwitz, C. Heymann, Köln 1987, s. 131-160.
- Kruszewski T., *Silesian administrative authorities and territorial transformations of Silesia (1918-1945)* [w:] *Region Divided. Times of Nation-States (1918-1945)*, red. M. Czapliński, P. Wiszewski, eBooki.com.pl, Wrocław 2014, s. 17-65.
- Krzan B., *Równoległe przypisanie czynu wielu podmiotom – o relacji pomiędzy organizacjami międzynarodowymi a państwami członkowskimi raz jeszcze* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 223-245.
- Krzyżaniak W., *Niemcy w Europie powojennej w teorii i praktyce politycznej Konrada Adenauera* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 323-332.
- Krzyżanowska-Mierzevska M., *Problem wywłaszczonej własności w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka i jego odniesienie do niemieckich roszczeń majątkowych wobec Polski* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 331-352.
- Kudelski J. R., *Tajemnice nazistowskiej grabieży polskich zbiorów sztuki*, Tower Graphics, Warszawa 2004.
- Kukiel M., *Zarys historii wojskowości w Polsce*, Wydawnictwo Puls, London 1992.
- Kuklik J., *Do poslední pence*, Karolinum Press, Praha 2007.
- Kuklik J., *Ein internationaler Vergleich der Dekrete als Rechtsform* [w:] *Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848–1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 246-249.
- Kuklik J., *Zur Frage der Reparationen* [w:] *Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848–1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 249-251.
- Kukułka J., *Ewolucja ładu międzynarodowego w półwieczu 1945-1995* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 451-486.

- Kukulka J., *Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945-1996*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1996.
- Kulesza J., *Należyta staranność w prawie międzynarodowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.
- Kuługa Ł., *Immunitet jurysdykcyjny organizacji międzynarodowych, w szczególności Organizacji Narodów Zjednoczonych, a prawo do sądu w kontekście odpowiedzialności za naruszenia praw człowieka* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 247-269.
- Küppers H., *Joseph Wirth: Parlamentarier, Minister und Kanzler der Weimarer Republik*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1997.
- Kurtz M. J., *America and the Return of Nazi Contraband: The Recovery of Europe's Cultural Treasures*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.
- Kurtz T., *Das Oberste Rückerstattungsgericht in Herford: Eine Untersuchung zu Vorgeschichte, Errichtung und Einrichtung eines internationalen Revisionsgerichts in Deutschland*, Walter de Gruyter GmbH & Co KG, Berlin 2014.
- Kurzer U., *Nationalsozialismus und Konsumgenossenschaften*, Centaurus Verlag & Media UG, Pfaffenweiler 1997.
- Kwakwa E. K., *The International Law of Armed Conflict: Personal and Material Fields of Application*, Kluwer Academic Publishers, Boston 1992.
- Labuda G., *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1974.
- Lammers J. G., *General principles of law recognized by civilized nations* [w:] *Essays on the Development of the International Legal Order: In Memory of H. F. Van Panhuys*, red. F. Kalshoven, P. J. Kuyper, J. G. Lammers, Sijthoff & Noordhoff, Rockville 1980, s. 53-76
- Landau Z., Tomaszewski J., *Gospodarka Polski międzywojennej. Tom I. W dobie inflacji 1918-1923*, Książka i Wiedza, Warszawa 1967.
- Laun (von) R., *Das Recht auf die Heimat*, H. Schroedel, Hannover 1951.
- Lee L. T., *The Right of Victims of War to Compensation* [w:] *Essays in Honour of Wang Tieya*, red. R. S. J. Macdonald, Nijhoff, Dordrecht 1994, s. 489-496.
- Lee S. J., *Aspects of European History, 1789-1980*, Methuen, London 1982.
- Leffler M. P., *Bringing it together: the parts and the whole* [w:] *Reviewing the Cold War Approaches, Interpretations, Theory*, red. O. A. Westad, F. Cass, London 2000, s. 43-63.
- Leffler M. P., Painter D. S., *The Origins of the Cold War: An International History. Rewriting Histories*, Routledge, New York 2005.
- Lehmann A., *Der Marshall-Plan und das neue Deutschland: die Folgen amerikanischer Besatzungspolitik in den Westzonen*, Waxmann, Münster 2000.
- Lehmann-Richter A., *Auf der Suche Nach Den Grenzen der Wiedergutmachung: Die Rechtsprechung zur Entschädigung für Opfer der nationalsozialistischen Verfolgung*, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin 2007.
- Leitz C., *Nazi Foreign Policy, 1933-1941. The Road to Global War*, Routledge, London 2004.
- Levene M., *Introduction* [w:] *The Massacre in History*, red. M. Levene, P. Roberts, Berghahn Books, New York 1999, s. 1-38.

- Levie H. S., *Violations of Human Rights in Time of War as War Crimes* [w:] *War Crimes in International Law*, red. Y. Dinstein, M. Tabory, Martinus Nijhoff Publishers, Boston 1996, s. 123-140.
- Levinson S., *Responsibility for crimes of war* [w:] *War and Moral Responsibility*, red. M. Cohen, T. Nagel, T. Scanlon, Princeton University Press, Princeton 1974, s. 104-133.
- Loewenstein K., *Staatsrecht und Staatspraxis von Grossbritannien, Band II, Justiz – Verwaltung – Bürgerrechte*, Springer-Verlag, Berlin 1967.
- Lorenz-Meyer M., *Safehaven. The Allied Pursuit of Nazi Assets Abroad*, University of Missouri Press, Columbia 2007.
- Lotz C., *Die Deutung des Verlusts: erinnerungspolitische Kontroversen im geteilten Deutschland um Flucht, Vertreibung und die Ostgebiete (1948-1972)*, Böhlau Verlag, Köln 2007.
- Ludi R., „Why Switzerland?”: *Remarks on a Neutral's Role in the Nazi Program of Robbery and Allied Postwar Restitution Policy* [w:] *Robbery and Restitution: The Conflict over Jewish Property in Europe*, red. M. Dean, C. Goschler, P. Ther Berghahn Books, New York 2007, s. 182-210.
- Lukes I., *Czechoslovakia between Stalin and Hitler. The Diplomacy of Edvard Benes in the 1930s*, Oxford University Press, New York 1996.
- Lutz R. H., *The German Revolution 1918-1919*, Stanford University Press, Stanford 1922.
- Luža R., *Czechoslovakia between Democracy and Communism* [w:] *A History of the Czechoslovak Republic, 1918-1948*, red. V.S. Mamatey, R. Luža, Princeton University Press, Princeton 1973, s. 387-415.
- Łaski P., *Adiudykacja w prawie międzynarodowym* [w:] *Księga jubileuszowa z okazji 15-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego*, red. Z. Ofiarski, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2004, s. 231-237.
- Łaski P., *Polskie żądania niemieckich reparacji wojennych i żądania odszkodowawcze Niemców w odniesieniu do własności ponemieckiej w Polsce* [w:] *Unia Europejska, zagadnienia procesu integracji*, red. L. Nowakowska, Wydawnictwa Uczelniane Akademii Techniczno-Rolniczej, Bydgoszcz 2005, s. 133-147.
- Łaski P., *Suwerenność i współzależność we współczesnym prawie międzynarodowym* [w:] *Koncepcje suwerenności. Zbiór studiów*, red. I. Gawłowicz, I. Wierzchowiecka, LexisNexis, Warszawa 2005, s. 43-54.
- Łaski P., *Uwagi na temat konieczności wojskowej w prawie konfliktów zbrojnych* [w:] *Wokół Konstytucji i zdrowego rozsądku. Prace dedykowane Profesorowi Tadeuszowi Smolińskiemu*, red. J. Ciapała, A. Rost, Wielkopolska Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna, Szczecin 2011, s. 207-217.
- Łaski P., *Wolne Miasto Gdańsk 1920 – 1939. Państwo, wolne terytorium czy korporacja terytorialna?* [w:] *Prawo międzynarodowe – teraźniejszość, perspektywy, dylematy. Księga jubileuszowa profesora Zdzisława Galickiego*, red. E. Mikos-Skuza, K. Myszone-Kostrzewa, J. Poczobut, Wolters Kluwer, Warszawa 2013, s. 579-590.
- MacIntyre S. H., *Legal Effect of World War II on Treaties of the United States*, Martinus Nijhoff, Hague 1958.
- Madajczyk P., *Wysiedlenia i przesiedlenia popoczdamskie ludności niemieckiej z Polski* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 21-47.
- Mai G., *Der Alliierte Kontrollrat in Deutschland, 1945-1948: Alliierte Einheit – deutsche Teilung?*, Oldenbourg, München 1995.

- Malanczuk P., *Akehurst's Modern Introduction to International Law*, Routledge, London 1997.
- Mangoldt (von) H., *Deutsche Staatsangehörigkeit, DDR-Staatsbürgerschaft und Rechtsstatus der Gebiete jenseits der Oder-Neiße-Linie [w:] Deutschland als Ganzes: Rechtliche und historische Überlegungen. Anlässlich des 70. Geburtstages von Herbert Czaja am 5. Nov. 1984*, red. G. Zieger, B. Meissner, D. Blumenwitz, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1985, s. 175-189.
- Manteuffel T., *Historia Powszechna. Średniowiecze*, Wydawnictwo Naukowe PWN Sp. z o.o., Warszawa 1994.
- Marcinko M., *Podstawowe zasady międzynarodowego prawa humanitarnego [w:] Osiągnięcia i wyzwania międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Marcinko, Małopolski Oddział Okręgowy Polskiego Czerwonego Krzyża, Kraków 2011, s. 9-23.
- Marszałek P. K., *Najwyższe władze wojskowe w systemie ustrojowym II Rzeczypospolitej*, Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa, Wrocław 2011.
- Mastny V., *Czechs under Nazi Rule: The Failure of National Resistance, 1939-1942*, Columbia University Press, New York 1971.
- McDougal M. S., Feliciano F. P., *Law and Minimum World Public Order: The Legal Regulation of International Coercion*, Yale University Press, New Haven 1961.
- McKercher B. J. C., *Austen Chamberlain and the Continental Balance of Power: Strategy, Stability, and the League of Nations, 1924-29 [w:] Power and Stability: British Foreign Policy, 1865-1965*, red. E. Goldstein, B. J. C. McKercher, Frank Cass, London 2003, s. 207-236.
- McKercher B. J. C., Legault R., *Introduction [w:] Military Planning and the Origins of the Second World War in Europe*, red. B. J. C. McKercher, R. Legault, Praeger, Westport 2001, s. 1-10.
- Mertens K., *Das neue deutsche Staatsangehörigkeitsrecht – eine verfassungsrechtliche Untersuchung*, Tenea Verlag, Berlin 2004.
- Mikołajczyk M., *Europa w koncepcjach generała de Gaulle'a [w:] II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 311-322.
- Mikulska-Bernaś J., Bernaś F., *V Kolumna*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1972.
- Moczulski L., *Wojna Polska 1939*, Bellona Spółka Akcyjna, Warszawa 2009.
- Moynihan D. P., *On the Law of Nations*, Harvard University Press, Cambridge 1990.
- Muller J.-W., *East Germany: Incorporation, Tainted Truth, and the Double Division [w:] The Politics of Memory. Transitional Justice in Democratizing Societies*, red. A. Barahona De Brito, C. Gonzalez Enriquez, P. Aguilar, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 248-274.
- Müller M., *Entscheidung in Potsdam. Ein dokumentarischer Bericht über den Einsatz der Atombombe*, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2011.
- Müller-Katzenburg A., *Internationale Standards im Kulturgüterverkehr und ihre Bedeutung für das Sach- und Kollisionsrecht*, Duncker und Humblot, Berlin 1996.
- Münch (von) I., *Das völkerrechtliche Delikt in der modernen Entwicklung der Völkerrechtsgemeinschaft*, P. Keppler, Frankfurt am Main 1963.
- Murphy S. D., *United States Practice in International Law, Volume 1: 1999-2001*, Cambridge University Press, New York, 2003.

- Musiał B., *Niemieckie żądania roszczeniowe: Racje i prawa zgłaszających roszczenia w świetle historii* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 72-79.
- Musiół A., *Westerplatte. Gemeinsamer Erinnerungsort oder gespaltenes Symbol?*, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2010.
- Muszyński M., *Obywatelstwo osób przesiedlonych i repatriowanych z Polski a prawo międzynarodowe* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 81-114.
- Muszyński M., *Prawnomiędzynarodowe podstawy niemieckich zobowiązań reparacyjnych na rzecz zwycięskiej koalicji ze szczególnym uwzględnieniem Polski* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 81-122.
- Muszyński M., *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*, Wydawnictwo STO, Bielsko-Biała 2003.
- Muszyński M., *Status prawny przesiedleńców i emigrantów z Polski jako wypędzonych: obywatelstwo, instytucja Niemca i sprawa wyrównania szkód za utracony majątek* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 161-199.
- Nahlik S. E., *Grabież dzieł sztuki, Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Ossolineum, Kraków 1958.
- Naimark N. M., *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge 2001.
- Naimark N. M., *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*, Harvard University Press, Cambridge 1995.
- Neff S. C., *War and the Law of Nations: A General History*, Cambridge University Press, New York 2005.
- Nitschke B., *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 1945-1949*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Tadeusza Kotarbińskiego, Zielona Góra 1999.
- Nogaj A., *Techniczne źródła pozyskiwania informacji wywiadowczych*, Zeszyty Naukowe WSOWL, Nr 4, 2011, s. 109-132.
- Nowak A., *Mein Ende des tausendjährigen Reiches: 1945 – Das Jahr meiner vier Leben*, Books On Demand, Norderstedt 2014.
- O’Connell D. P., *The Law of State Succession*, University Press, Cambridge 1956.
- Odendahl K., *Kulturgüterschutz: Entwicklung, Struktur und Dogmatik eines ebenenübergreifenden Normensystems*, Mohr Siebeck, Tübingen 2005.
- Olszański T. A., *Historia Ukrainy XX w.*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1992.
- Olszewski H., Zmierczak M., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Ars Boni er Aequi, Poznań 1994.
- Orzechowski M., *Polska polityka zagraniczna a „nowe myślenie” o międzynarodowym systemie bezpieczeństwa* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 326-335.

- Paffrath C., *Macht und Eigentum. Die Enteignungen 1945-1949 im Prozess der deutschen Wiedervereinigung*, Böhlau-Verlag, Köln 2004.
- Parker R. A. C., *Chamberlain and Appeasement: British Policy and the Coming of the Second World War*, St. Martin's Press, New York 1993.
- Pasierb B., *Rząd na obczyźnie wobec polskich celów wojny* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 45-61.
- Paver C., *Refractions of the Third Reich in Germany and Austrian Fiction and Film*, Oxford University Press, Oxford 2007.
- Pavliček V., *Die Frage der Legitimität der Zwangsaussiedlung* [w:] *Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848–1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 271-276.
- Pešek J., *Der internationale Rahmen der Zwangsaussiedlung der Sudetendeutschen* [w:] *Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848–1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 194-211.
- Pietras-Eichberger M., *Odpowiedzialność za zbrodnię agresji – fikcja czy szansa na zmianę praktyki państw?* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 319-340.
- Pindel M., *Ograniczenie swobodnego uznania przyznanego unijnym instytucjom a odpowiedzialność odszkodowawcza UE* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 395-411.
- Połomski F., „Dobro wspólne – przed dobrem jednostki”. *Hasło czy zasada prawna narodowych socjalistów?* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 301-309.
- Ponczek E., *Polityka historyczna – od refleksji politycznej do racji stanu (Ogląd z perspektywy polskiej)*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 28, 2011, s. 167-191.
- Priban J., *Constitutional Symbolism and Political (Dis)continuity: Legal Rationality and Its Integrative Function in PostCommunist Transformations* [w:] *Rethinking the Rule of Law After Communism*, red. A. Czarnota, M. Krygier, W. Sadurski, Central European University Press, New York 2005, s. 295-322.
- Prost A., *Zarys historii Francji w XX wieku*, Universitas, Kraków 1997.
- Przerwa T., *Social structure and social groups in the processes of integration and disintegration of Silesia as a region (1918-1945)* [w:] *Region Divided. Times of Nation-States (1918-1945)*, red. M. Czapliński, P. Wiszewski, eBooki.com.pl, Wrocław 2014, s. 97-127.
- Przybyciński T., *Kształtowanie ładu gospodarczego i społecznego w Europie Zachodniej* [w:] *Polityka gospodarcza w warunkach przemian rozwojowych*, red. J. Staciewicz, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie – Oficyna Wydawnicza, Warszawa 2016, s. 81-110.
- Przybyszewski K., *Prawa człowieka w kontekstach kulturowych*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2010.
- Ragsdale H., *The Soviets, the Munich Crisis, and the Coming of World War II*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

- Randelzhofer A., Dörr O., *Entschädigung für Zwangsarbeit*, Duncker und Humblot, Berlin 1994.
- Redecker (von) N., *Die polnischen Vertreibungsdekrete und die offenen Vermögensfragen zwischen Deutschland und Polen*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2004.
- Reginbodin H. R., *Faces of Neutrality: A Comparative Analysis of the Neutrality of Switzerland and other Neutral Nations during WW II*, Lit Verlag Dr. W. Hopf, Berlin 2009.
- Reitemeier U., *Aussiedler treffen auf Einheimische. Paradoxien der interaktiven Identitätsarbeit und Vorenthaltung der Marginalitätszuschreibung in Situationen zwischen Aussiedlern und Binnendeutschen*, G. Narr, Tübingen 2006.
- Ress G., *Die abschliessende Regelung in bezug auf Deutschland: Garantiefunktion der Vier Mächte?* [w:] *Recht zwischen Umbruch und Bewahrung*, red. R. Bernhardt, U. Beyerlin, Springer, Berlin 1995, s. 825-850.
- Reynolds D., *From World War to Cold War. Churchill, Roosevelt, and the International History of the 1940s*, Oxford University Press, Oxford 2006.
- Rigby A., *Justice and Reconciliation: After the Violence*, L. Rienner, Boulder 2001.
- Ritter W., *Kulturerbe als Beute?: Die Rückführung kriegsbedingt aus Deutschland verbrachter Kulturgüter, Notwendigkeit und Chancen für die Lösung eines historischen Problems*, Germanisches Nationalmuseum, Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums, Verlag des Germanischen Nationalmuseums, Nürnberg 1997.
- Röben V., *Außenverfassungsrecht: eine Untersuchung zur auswärtigen Gewalt des offenen Staates*, Mohr Siebeck, Tübingen 2007.
- Roht-Arriaza N., *Impunity and Human Rights in International Law and Practice*, Oxford University Press, New York 1995.
- Roos G. J., *Zur Konfiskation privater deutscher Auslandsvermögen. Beitrag zur völkerrechtlichen Stellung des Privateigentums*, F. Enke, Stuttgart 1956.
- Roselli A., *Money and Trade Wars in Interwar Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2014.
- Rotter M., *Die Abgrenzung zwischen völkerrechtlichem Vertrag und außerrechtlicher zwischenstaatlicher Abmachung* [w:] *Internationale Festschrift für Alfred Verdross zum 80. Geburtstag*, red. R. Marcic, A. Verdross, Wilhelm Fink, München 1971, s. 413-434.
- Rudnicki S., *Nieruchomości polniemieckie* [w:] *Nieruchomości. Problematyka prawna*, red. G. Bieniek, S. Rudnicki, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2005, s. 242-257.
- Rychetský P., *Die Dekrete des Präsidenten der Republik aus der Sicht der Gegenwart* [w:] *Geschichte verstehen, Die Entwicklung der deutsch-tschechischen Beziehungen in den böhmischen Ländern, 1848–1948*, red. Z. Beneš, V. Kural, Gallery, Praha 2002, s. 288-296.
- Rychlik J., *From Autonomy to Federation, 1938-68* [w:] *The End of Czechoslovakia*, red. J. Musil, Oxford University Press, New York 1995, s. 180-200.
- Sakson A., *Menschen im Wandel Polen und Deutsche, Minderheiten und Migranten in Europas Geschichte und Gegenwart*, Universitätsverlag Potsdam, Potsdam 2008.
- Salewski M., *Die Europäische Verteidigungsgemeinschaft (EVG) – Geschichte und Vision* [w:] *Deutschlandvertrag und Pariser Verträge: Im Dreieck von Kaltem Krieg, deutscher Frage und europäischer Sicherheit*, red. H. Timmermann, Lit Verlag, Münster 2003, s. 16-31.
- Sandorski J., *Opieka dyplomatyczna a międzynarodowa ochrona praw człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2006.

- Sandorski J., *Zrzeczenie się w 1953 r. przez Polskę reparacji wobec Niemiec w świetle prawa międzynarodowego* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 123-155.
- Sanecka J., *Polityka historyczna partii Prawo i Sprawiedliwość: założenia i realizacja*, Atheneum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 19, 2008, s. 54-66.
- Sayer D., *The Coasts of Bohemia: A Czech History*, Princeton University Press, Princeton 1998.
- Schabas W. A., *Genocide in International Law. The Crimes of Crimes*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- Schlüter A., *Moeller van den Bruck: Leben und Werk*, Böhlau Verlag, Köln 2010.
- Schmeinek S., *Internationalprivatrechtliche Aspekte des Kulturgüterschutzes*, Duncker & Humblot, Berlin 1994.
- Schneider H., *Die Liquidation deutschen Auslandsvermögens und ihre vertragliche Hinnahme durch die Bundesrepublik*, Verlagsgesellschaft „Recht und Wirtschaft“, Heidelberg 1964.
- Schneider U., *Die Rechte und Pflichtenstellung des Unionsbürgers. Der Beginn einer europäischen Staatsangehörigkeit?*, Lit Verlag, Münster 2000.
- Schoder C. B., *Vom Minderheitenschutz zum Schutz verwundbarer Gruppen. Kollektive Aspekte im internationalen Menschenrechtssystem. Nationale Menschenrechtskommissionen zur innerstaatlichen Umsetzung*, Schulthess Polygraphischer Verlag, Zürich 1999.
- Schönberger C., *Unionsbürger. Europas föderales Bürgerrecht in vergleichender Sicht*, Mohr Siebeck, Tübingen 2005.
- Schorlemer (von) S., *Internationaler Kulturgüterschutz: Ansätze zur Prävention im Frieden sowie im bewaffneten Konflikt, Schriften zum Völkerrecht, Band 102*, Duncker & Humblot, Berlin 1992.
- Schramm T., *Europa w świecie po II wojnie światowej* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 197-204.
- Schultze-Rhonhof G., *1939 – the War that Had Many Fathers. The Long Run-Up to the Second World War*, Olzog Verlag GmbH, München 2011.
- Schütz H. J., *Probleme der Anwendung der KSZE-Schlussakte aus völkerrechtlicher Sicht* [w:] *Grünbuch zu den Folgewirkungen der KSZE*, red. J. Delbrück, N. Ropers, G. Zellentini, Verlag Wissenschaft und Politik, Köln 1977, s. 155-175.
- Schwartz M., *Ethnische „Säuberungen“ in der Moderne: Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer Gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München 2013.
- Schweisfurth T., *Deutschland – noch immer ein besetztes Land* [w:] *Völkerrecht – Recht der Internationalen Organisationen – Weltwirtschaftsrecht. Festschrift für Ignaz Seidl-Hohenveldern*, red. K.-H. Böckstiegel, H.-E. Folz, J. M. Mössner, K. Zemanek, C. Heymann, München 1988, s. 537-572.
- Schwell A., *Europa an der Oder: Die Konstruktion europäischer Sicherheit an der deutsch-polnischen Grenze*, transcript Verlag, Bielefeld 2008.
- Sczaniecki M., *Powszechna historia państwa i prawa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
- Seidl-Hohenveldern I., *Internationales Konfiskations- und Enteignungsrecht*, Walter de Gruyter, Berlin 1952.

- Seidl-Hohenveldern I., *Reparations after World War II* [w:] *Encyclopedia of Public International Law*, red. R. Bernhardt, North Holland, Amsterdam 2000, s. 180-184.
- Seidl-Hohenveldern I., Stein T., *Völkerrecht*, C. Heymann, Köln 2000.
- Shai A., *Origins of the War in the East. Britain, China and Japan 1937-39*, Routledge, Abingdon 2011.
- Shaw M. N., *Prawo międzynarodowe*, Książka i Wiedza, Warszawa 2000.
- Shelton D., *Remedies in international human rights law*, Oxford University Press, Oxford 1999.
- Sierpowski S., *Geneza i międzynarodowe znaczenie II wojny światowej* [w:] *II Wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1996, s. 63-78.
- Sierpowski S., *Rola Ligi Narodów w rozwoju idei bezpieczeństwa zbiorowego* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 88-96.
- Skrzydło J., *Odpowiedzialność Polski za więzienia CIA w Polsce w świetle prawa międzynarodowego* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 93-108.
- Skubiszewski K., *Zachodnia granica Polski w świetle traktatów*, Instytut Zachodni, Poznań 1975.
- Sołtysiak D., *Podstawy prawne i implementacja odszkodowań niemieckich dla polskich ofiar eksperymentów pseudomedycznych w latach 1945-1989* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 269-293.
- Sommer J.-P., *Normen als Grund bilateraler Außenpolitik: Die deutsche Außenpolitik gegenüber Polen am Anfang des 21. Jahrhunderts*, Wiesbaden Springer Fachmedien, Wiesbaden 2015.
- Sornarajah M., *The pursuit of nationalized property*, Martinus Nijhoff, Dordrecht 1986.
- Spaight J. M., *War Rights on Land*, Macmillan, London 1911.
- Sprecher J., *Beschränkungen des Handels mit Kulturgut und die Eigentumsgarantie*, De Gruyter Recht, Berlin 2004.
- Stadtmüller-Wyborska E., *Wspólnota europejska* [w:] *Proces demokratyzacji Niemiec po 1945 roku. Wybrane zagadnienia*, red. E. Stadtmüller-Wyborska, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1992, s. 95-132.
- Stein G. H., *The Waffen SS: Hitler's Elite Guard at War, 1939-1945*, Cornell University Press, New York 1966.
- Stępkowski Ł., *Odpowiedzialność państwa członkowskiego z tytułu naruszenia KPP UE po wyrokach Trybunału Sprawiedliwości w sprawach Åklagaren oraz Association de Médiation Sociale* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 413-443.
- Stich A., *Čech, český, Čechy, Česko: Ein Land und seine Namen* [w:] *Deutsche und Tschechen: Geschichte, Kultur, Politik*, red. W. Koschmal, M. Nekula, J. Rogall, C. H. Beck, München 2001, s. 14-24.

- Stöckmann H., „Displaced Persons” in Göttingen [w:] *Alltagsleben nach 1945: die Nachkriegszeit am Beispiel der Stadt Göttingen*, red. M. Büttner, S. Hor, Universitätsverlag Göttingen, 2010, s. 243-260.
- Stoll C. T., *Die Rechtsstellung der deutschen Staatsangehörigen in den polnisch verwalteten Gebieten. Zur Integration der sogenannten Autochthonen in die polnische Nation*, Metzner, Frankfurt am Main 1968.
- Strauchold G., *Ethnic issues and the functioning of Silesia as a region in the years 1918-1945* [w:] *Region Divided. Times of Nation-States (1918-1945)*, red. M. Czapliński, P. Wiszewski, eBooki.com.pl, Wrocław 2014, s. 129-162.
- Strauchold G., *Zmierzch. Désintéressement komunistów wobec kwestii tzw. autochtonów polskich w końcu lat 40. XX w.*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 33, 2012, s. 50-64.
- Stumpf E., *Kulturgüterschutz im internationalen Recht unter besonderer Berücksichtigung der deutsch-russischen Beziehungen*, P. Lang, Frankfurt am Main 2003.
- Sulek J., *Niemiecka pomoc humanitarna i finansowa w latach 1991-2004 dla poszkodowanych przez III Rzeszę w Polsce. Problemy polityczne i prawne* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 337-376.
- Sulek J., *Świadczenia finansowe dla byłych robotników niewolniczych i przymusowych III Rzeszy oraz innych ofiar nazizmu. Bilans wypłat w Polsce z lat 1999-2004* [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004. Tom I. Studia*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 377-425.
- Surminski A., *Der Schrecken hatte viele Namen* [w:] *Flucht und Vertreibung. Deutschland zwischen 1944 und 1947*, red. F. Grube, G. Richter, Hoffmann und Campe, Hamburg 1980, s. 65-72.
- Szachułowicz J., *Problematyka prawna własności nieruchomości poniemieckich w Polsce* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed rozszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a rozszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 65-71.
- Szarek-Zwijacz A., *Protokół fakultatywny do Konwencji o Prawach Dziecka dotyczący procedury zawiadomień – rzeczywiste wzmocnienie ochrony praw dzieci?* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgoswska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 159-187.
- Szpak A., *(Nie)odpowiedzialność „państwa upadłego” w świetle Artykułów Komisji Prawa Międzynarodowego o odpowiedzialności państw za czyny międzynarodowo bezprawne* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgoswska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 189-205.
- Szuniewicz M., *Operacje wojskowe autoryzowane przez Radę Bezpieczeństwa ONZ a problem odpowiedzialności międzynarodowej* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*,

- red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 365-392.
- Szymański K., *Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku, a roszczenia niemieckie* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 116-120.
- Szyszkowska M., *Europejska filozofia prawa*, C. H. Beck/PWN, Warszawa 1993.
- Tacik P., *Współodpowiedzialność łączna Unii Europejskiej i jej państw członkowskich po akcesji UE do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka w kontekście Artykułów KPM o odpowiedzialności państw i o odpowiedzialności organizacji międzynarodowych* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 271-298.
- Taghi Karoubi M., *Just or Unjust War?: International Law and Unilateral Use of Armed Force by States at the Turn of the 20th Century*, Ashgate, Burlington 2004.
- Taylor T., *Final Report to the Secretary of the Army on the Nuernberg War Crimes Trials under Control Council Law No. 10*, W. S. Hein & Co., Washington 1949.
- Taylor T., *The Anatomy of the Nuremberg Trials: A Personal Memoir*, Knopf, New York 1992.
- Teitel R. G., *Transitional Justice*, Oxford University Press, Oxford 2000.
- Terlecki O., *Najkrótsza historia drugiej wojny światowej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1984.
- Ther P., *Deutsche und polnische Vertriebene. Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945–1956*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1998.
- Thomas M., *Britain, France and Appeasement: Anglo-French Relations in the Popular Front Era*, Berg, Washington 1996.
- Thomas V., *Deutschland zwischen Ost und West: Eine bewusst andere Sicht auf die Zeit von der Weimarer Republik bis zum Ende der DDR*, epubli GmbH, Berlin 2014.
- Thorn B., *Internationaler Kulturgüterschutz nach der UNIDROIT-Konvention*, De Gruyter Recht, Berlin 2005.
- Timmermann H., *Die europäische Nachkriegsordnung im Umbruch – 1950-1955* [w:] *Deutschlandvertrag und Pariser Verträge: Im Dreieck von Kaltem Krieg, deutscher Frage und europäischer Sicherheit*, red. H. Timmermann, Lit Verlag, Münster 2003, s. 8-15.
- Tomuschat C., *Staatsvolk ohne Staat?* [w:] *Staat und Völkerrechtsordnung. Festschrift für Karl Doehring*, red. K. Doehring, K. Hailbronner, G. Ress, T. Stein, Springer, Berlin 1989, s. 985-1008.
- Tomuschat C., *Wege zur deutschen Einheit* [w:] *Deutschlands aktuelle Verfassungslage, Veröffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer, Heft 49*, red. J. A. Frowein, J. Isensee, C. Tomuschat, A. Randelzhofer, De Gruyter, Berlin 1990, s. 70-100.
- Toppe A., *Militär und Kriegsvölkerrecht: Rechtsnorm, Fachdiskurs und Kriegspraxis in Deutschland 1899-1940*, Oldenbourg, München 2008.
- Towle P., *Democracy and Peace Making: Negotiations and Debates, 1815–1973*, Routledge, London 2003.

- Traczyk Z., *Ziemia gubińska 1939-1949...*, Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Gubińskiej, Gubin 2011.
- Tubielewicz J., *Historia Japonii*, Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich Wydawnictwo, Wrocław 1984.
- Tucker A., *Rough Justice: Rectification in Post-authoritarian and Post-totalitarian Regimes* [w:] *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, red. J. Elster, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 276-298.
- Tunkin G. I., *Theory of International Law*, Harvard University Press, Cambridge 1974.
- Turegg (von) K. E., *Deutschland und das Völkerrecht: Untersuchungen über Staatsgewalt und Demontagen*, Kölner Universitätsverlag B. Pick, Köln 1948.
- Turner S., *Das Restitutionsrecht des Staates nach illegaler Ausfuhr von Kulturgütern*, De Gruyter, Berlin 2002.
- Turner S., *Die Zuordnung beweglicher Kulturgüter im Völkerrecht* [w:] *Internationaler Kulturgüterschutz und deutsche Frage – völkerrechtliche Probleme der Auslagerung, Zerstreuung und Rückführung deutscher Kulturgüter nach dem Zweiten Weltkrieg*, red. W. Fiedler, Gebr. Mann, Berlin 1991, s. 21-106.
- Uhl H., *Zwischen Versöhnung und Verstörung. Eine Kontroverse um Österreichs historische Identität fünfzig Jahre nach dem „Anschluss“*, Böhlau Verlag, Wien 1992.
- Uliński T., *Przedmiotowe i metodologiczne swoistości historii i politologii* [w:] *Historia – prawo – polityka*, red. J. Baszkiewicz, A. Bodnar, S. Gebethner, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 161-175.
- Urban T., *Der Verlust: die Vertreibung der Deutschen und Polen im 20. Jahrhundert*, C. H. Beck, München 2006.
- Urbaniak M., *Integrating and disintegrating factors for the economy of Silesia in the interwar period* [w:] *Region Divided. Times of Nation-States (1918-1945)*, red. M. Czapliński, P. Wiszewski, eBooki.com.pl, Wrocław 2014, s. 67-96.
- Völkering T., *Die Musealisierung der Themen Flucht, Vertreibung und Integration. Analysen zur Debatte um einen neuen musealen Gedenkort und zu historischen Ausstellungen seit 1950* [w:] *Zur Ästhetik des Verlusts. Bilder von Heimat, Flucht und Vertreibung*, red. E. Fendl, Waxmann Verlag, Münster 2010, s. 72-125.
- Wardzyńska M., *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Intelligenzaktion*, Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009.
- Warner G., *From ally to enemy: Britain and the Soviet Union, 1941–1948* [w:] *Diplomacy and World Power: Studies in British Foreign Policy 1890–1950*, red. M. Dockrill, B. McKercher, Cambridge University Press, Cambridge 1996, s. 221-243.
- Weber M., *Unveräußerliches Kulturgut im nationalen und internationalen Rechtsverkehr*, De Gruyter, Berlin 2002.
- Weeramantry C., *Expanding the Potential of the World Court* [w:] *Perspectives on International Law*, red. N. Jasentuliyana, Kluwer Law International, London 1995, s. 309-348.
- Weger T., *Von Adlern, Elchen und Greifen. Die „verlorene Heimat“ auf öffentlichen Denkmälern und in Straßennamen sowie auf privaten Grabstätten in Nordwestdeutschland* [w:] *Zur Ästhetik des Verlusts. Bilder von Heimat, Flucht und Vertreibung*, red. Elisabeth Fendl, Waxmann Verlag, Münster 2010, s. 193-220.
- Weitz E. D., *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*, Princeton University Press, Princeton 2003.

- Wenk S., *Das konfisziierte deutsche Privatvermogen in Polen und der Tschechoslowakei. Die Rechtslage nach AbschluB des deutsch-polnischen und deutsch-tschechoslowakischen Nachbarschaftsvertrages*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1993.
- Wereszycki H., *Historia Austrii*, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, Wrocław 1986.
- Wheare K. C., *The Empire and the Peace Treaties, 1918-1921* [w:] *The Cambridge History of the British Empire, Volume 3, The Empire-Commonwealth*, red. E. A. Benians, J. Butler, C. E. Carrington, Cambridge University Press, New York 1959, s. 645-666.
- Wieczorkiewicz P. P., *Historia wojen morskich. Wiek pary. Tom 2*, Wydawnictwo Puls, Londyn 1995.
- Williams J. F., *Some Aspects of the Covenant of the League of Nations*, Oxford University Press, London 1934.
- Wilson P., *Aggression, Crime and International Security: Moral, Political and Legal Dimensions of International Relations*, Routledge, London 2009.
- Winkel H., *Die Wirtschaft im geteilten Deutschland 1945-1970*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1974.
- Wolfrum E., *Die Anfänge der Bundesrepublik, die Aufarbeitung der NS-Vergangenheit und die Fernwirkungen für heute* [w:] *Solidargemeinschaft und Erinnerungskultur im 20. Jahrhundert*, red. U. Bitzegeio, A. Kruke, M. Woyke, Dietz, Bonn 2009, s. 363-377.
- Woods R. B., Jones H., *Dawning of the Cold War. The United States Quest for Order*, I. R. Dee, Chicago 1994.
- Wortley B. A., *Expropriation in Public International Law*, Cambridge University Press, Cambridge 1959.
- Wright Q., *Problems of Stability and Progress in International Relations*, University of California Press, Berkeley 1954.
- Wupperfeld I., *Die Veränderungen der Eigentumsverhältnisse in der Sowjetischen Besatzungszone (SBZ) während der Jahre 1945 bis 1949*, GRIN Verlag, Norderstedt 1993.
- Wydra H., *Communism and the Emergence of Democracy*, Cambridge University Press, New York 2007.
- Wysocki J., *Oficjalny wykup Polskiej ziemi już niebawem. Wojewodowie i Samorządowe Kolegia Odwoławcze utrwalają komunistyczne bezprawia dokonane na własności ziemi* [w:] *Jak zabezpieczyć polską własność w północnej i zachodniej Polsce przed roszczeniami niemieckimi. Rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 roku a roszczenia niemieckie*, red. I. Arent, M. Libicki, D. Arciszewska-Mielewczyk, Klub Parlamentarny „Prawo i Sprawiedliwość”, Olsztyn 2008, s. 80-90.
- Zachariasiewicz M.-A., *Dopuszczalność zasiedzenia przez Skarb Państwa nieruchomości przejętych jako majątki opuszczone i poniemieckie w przypadku uchylecia podstawy prawnej takiego przejęcia* [w:] *Transfer, obywatelstwo, majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich. Studia i dokumenty*, red. W. M. Góralski, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2005, s. 297-330.
- Zägel J., Steinweg R., *Vergangenheitsdiskurse in der Ostseeregion. Band 2*, Lit Verlag, Berlin 2007.
- Zagórowska V., *Odpowiedzialność państwa za naruszenie praw mniejszości narodowych – słabości międzynarodowego systemu ich ochrony* [w:] *Odpowiedzialność międzynarodowa w związku z naruszeniami praw człowieka i międzynarodowego prawa humanitarnego*, red. M. Balcerzak, J. Kapelańska-Pręgowska, Katedra Praw Człowieka, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 207-220.

- Zayas (de) A. M., *Anmerkungen zur Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*, Kohlhammer, Stuttgart 1986.
- Zayas (de) A. M., *Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen*, C. H. Beck, München 1980.
- Zayas (de) A. M., *Nemesis at Potsdam. The Expulsion of the Germans from the East*, University of Nebraska Press, Lincoln 1989.
- Zayas (de) A. M., *Population, Expulsion and Transfer* [w:] *Encyclopedia of Public International Law, Band 3*, red. R. Bernhardt, Elsevier, Amsterdam 1997, s. 1062-1067.
- Zbaraszewska A., *Kodyfikacja a postępowy rozwój prawa międzynarodowego na przykładzie odpowiedzialności międzynarodowej państw* [w:] *Nauki społeczne wobec wyzwań współczesności. Między tradycją a zmianą*, red. A. Zbaraszewska, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2018 (w druku, udostępnione przez autorkę), s. 1-67.
- Zbaraszewska A., *Odpowiedzialność międzynarodowa państwa w pracach kodyfikacyjnych Komisji Prawa Międzynarodowego ONZ*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2018 (w druku, udostępnione przez autorkę).
- Zbaraszewska A., *Odpowiedzialność międzynarodowa państwa za szkody transgraniczne w środowisku*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2018 (w druku, udostępnione przez autorkę).
- Zbaraszewska A., *Odpowiedzialność państwa za czyny międzynarodowo bezprawne*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2018 (w druku, udostępnione przez autorkę).
- Zbaraszewska A., *Wykonywanie wyroków Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w świetle najnowszych statystyk* [w:] *Nauki społeczne wobec wyzwań współczesności. Między tradycją a zmianą*, red. A. Zbaraszewska, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji im. Mieszka I w Poznaniu, Poznań 2018 (w druku, udostępnione przez autorkę), s. 1-27.
- Zeman Z., Klimek A., *The Life of Edvard Beneš 1884-1948. Czechoslovakia in Peace and War*, Oxford University Press, Oxford 1997.
- Zenderowski R., *Pamięć i tożsamość narodowa*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 28, 2011, s. 149-166.
- Zielonka Z., *Miotacz Livensa – chemiczna broń artylerii okopowej* [w:] *Studia artyleryjskie, tom VI*, red. M. Giętkowski, Muzeum Wojsk Lądowych w Bydgoszczy, Toruń 2016, s. 199-209.
- Zins H., *Historia Anglii*, Wydawnictwo Bellona, Wrocław 1995.

4. Artykuły prasowe

- Bachmann K., *Niemiecki rachunek sumienia*, Rzeczpospolita z dnia 9 maja 2005 r., s. 10.
- Badura P., *Gleiche Freiheit im Verhältnis zwischen Privaten – Die verfassungsrechtliche Problematik der Umsetzung der EG-Diskriminierungsrichtlinien in Deutschland* –, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 68, 2008, s. 347-358.
- Banasik K., *Rozrachunek z nazizmem i zwalczanie neonazizmu w Austrii*, *Prokuratura i Prawo*, Nr 7-8, 2012, s. 197-221.
- Bank R., *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 1997*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 59, 1999, s. 1133-1309.

- Barcz J., *W sprawie roszczeń majątkowych tzw. Niemców. O własności, cynizmie i polityce*, Krytyka Prawa, Numer 1, 2009, s. 294-310.
- Bartkowiak Ł., *Relacje Unii Europejskiej z państwami Afryki, Karaibów i Pacyfiku*, Rocznik Integracji Europejskiej, Nr 1, 2007, s. 95-124.
- Bartoszewicz H., *Polityka Związku Sowieckiego wobec Europy Środkowo-Wschodniej przed konferencją w Jaltcie (lipiec 1944 – styczeń 1945)*, Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej, Tom 31, 1996, s. 77-94.
- Bąk T., *Misje stabilizacyjne i operacje pokojowe metodą rozwiązywania konfliktów militarnych*, Zeszyty Naukowe WSOWL, Nr 1, 2012, s. 185-206.
- Bender P., *Normalisierung wäre schon viel – Essay*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 5-6, 2005, s. 3-9.
- Bergen D. L., *The Nazi Concept of Volksdeutsche and the Exacerbation of Antisemitism in Eastern Europe, 1939-1945*, Journal of Contemporary History 29, Nr 4, 1994, s. 569-582.
- Berger S., *Was bleibt von der Geschichtswissenschaft der DDR? Blick auf eine alternative historische Kultur im Osten Deutschlands*, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Nr 2, 2002, s. 1016-1034.
- Będźmirowski J., *Próby zabezpieczenia granicy morskiej II RP. Uwarunkowania wewnętrzne i międzynarodowe*, Przegląd Historyczno-Wojskowy, Nr 13, 2012, s. 187-197.
- Bielawska A., *Normalizacja stosunków polsko-niemieckich – proces wciąż trwający?*, Środkoeuropejskie Studia Polityczne, Nr 3, 2009, s. 159-200.
- Bielecki J., *Sprawy od dawna zamknięte*, Rzeczpospolita z dnia 12 listopada 2004 r., s. C3.
- Bielecki T., *Czechy opóźniają Lizbonę*, Gazeta Wyborcza z dnia 23 października 2009 r., s. 15.
- Biernat T., *Współczesne przemiany w sferze państwa – prawa – polityki. Zarys problemów badawczych*, Państwo i Społeczeństwo, Nr 2, 2003, s. 5-26.
- Bilfinger C., *Vollendete Tatsache und Völkerrecht. Eine Studie*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 15, 1953, s. 453-481.
- Bilková V., *Victims of War and Their Right to Reparation for Violations of International Humanitarian Law*, Miskolc Journal of International Law, Nr 2, 2007, s. 1-11.
- Bingen D., *Die deutsch-polnischen Beziehungen nach 1945*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 5-6, 2005, s. 9-17.
- Blumenwitz D., *Der Vertrag vom 12.9.1990 über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland*, Neue Juristische Wochenschrift, Nr 43, 1990, s. 3041-3048.
- Bogdandy (von) A., Venzke I., *Zur Herrschaft internationaler Gerichte: Eine Untersuchung internationaler öffentlicher Gewalt und ihrer demokratischen Rechtfertigung*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 70, 2010, s. 1-49.
- Bogdanowicz M., *Kanada: amerykański emisariusz w Londynie czy brytyjski w Waszyngtonie? Rola Kanady w stosunkach transatlantyckich w okresie II wojny światowej*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 4, 2007, s. 51-90.
- Bojarski P., *Zapomniany dygnitarz: Konstanty Skirmunt – minister spraw zagranicznych w latach 1921-1922*, Meritum, Tom 6, 2014, s. 57-70.
- Borodziej W., *Historiografia polska o „wypędzeniu” Niemców*, Studia i Materiały, Nr 2, 1996, s. 249-269.
- Borries (von) B., *Zurück zu den Quellen? Plädoyer für die Narrationsprüfung*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 42-43, 2013, s. 12-18.

- Bors M., *Wywłaszczenie pośrednie i postępujące a ochrona inwestora w świetle międzynarodowego prawa inwestycyjnego*, *Studia Iuridica Lublinensia*, Nr 21, 2014, s. 181-203.
- Bothe M., *Die Anwendung der Europäischen Menschenrechtskonvention in bewaffneten Konflikten – eine Überforderung?*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 65, 2005, s. 615-623.
- Bothe M., Ipsen K., Partsch K. J., *Die Genfer Konferenz über humanitäres Völkerrecht*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 38, 1978, s. 1-159.
- Brakel A., *Im Erinnern getrennt? Die Perzeptionen des Weltkriegsendes vor siebzig Jahren*, *Die politische Meinung*, Nr. 531, 2015, s. 92-97.
- Braun C., *Der schwierige Umgang mit der Geschichte – Transitional Justice in Kroatien*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 17, 2013, s. 35-41.
- Bräutigam H.-O., *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 1957*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 20, 1959/60, s. 88-159.
- Brunner J., Goschler C., Frei N., *Die Globalisierung der Wiedergutmachung*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 25-26, 2013, s. 23-30.
- Burczyk D., *Udział Specjalnego Sądu Karnego w Gdańsku i jego Prokuratury w procesie weryfikacji i rehabilitacji ludności Pomorza Gdańskiego w latach 1945-1946*, *Zapiski Historyczne*, Zeszyt 3, 2014, s. 63-83.
- Buschbeck K., *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 1964*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 26, 1966, s. 85-170.
- Calabretta C., *Feiern und Gedenken: Zur Entwicklung einer gemeinsamen Erinnerungskultur seit dem 3. Oktober 1990*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 33-34, 2015, s. 3-10.
- Calic M.-J., *Kroatien und seine Nachbarn*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 17, 2013, s. 22-29.
- Chałupczak H., *Polityka neutralizacji przez Polskę niemieckich petycji mniejszościowych do Rady Ligi Narodów w okresie międzywojennym*, *Polityka i Społeczeństwo*, Nr 9, 2012, s. 7-15.
- Charzyński M., *Obrońcy Ziemi*, *Fakty i Mity z dnia 26 czerwca-2 lipca 2009 r.*, s. 11.
- Chrzanowski B., Niwiński P., *Okupacja niemiecka i sowiecka – próba analizy porównawczej (wybrane zagadnienia)*, *Pamięć i Sprawiedliwość*, Nr 1, 2008, s. 13-39.
- Cosgrove Twitchett C., *Lomé II: a new ACP-EEC agreement*, *The World Today*, Vol. 36, 1980, s. 113-120.
- Cytowska E., *Stany Zjednoczone i Związek Sowiecki, sierpień/ wrzesień 1939 – czerwiec 1941 roku. Amerykański bilans zysków i strat współpracy ze Związkiem Sowieckim*, *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, Tom 48, 2013, s. 205-229.
- Cytowska E., *W rocznicę ujawnienia zbrodni katyńskiej. Na marginesie publikacji amerykańskich dokumentów dotyczących sprawy Katynia*, *Dzieje Najnowsze*, Zeszyt 3, 2013, s. 147-160.
- Cywiński P., *Nowi „wypędzeni”*, *Uważam Rze z dnia 20-26 lutego 2012 r.*, s. 14.
- Czaja H., *Uwagi o stosunkach niemiecko-polskich, cz. II, Zbliżenia*, *Polska-Niemcy*, Nr 1, 1994, s. 39-51.
- Czapliński W., *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparaacji wojennych za nieobowiązującą*, *Przebieg Sejmowy*, Nr 4, 2005, s. 93-98.
- Czapliński W., *W sporze o prawo racje historyczne czy moralne nie mają znaczenia*, *Rzeczpospolita z dnia 28 września 2004 r.*, s. C3.

- Czepek J., *Problem systemowy i strukturalny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Państwo i Prawo, Zeszyt 9, 2015, s. 80-89.
- Cziomer E., *Niemcy i Polacy w procesie jedności europejskiej*, Zbliżenia. Polska-Niemcy, Nr 2, 1993, s. 3-7.
- Cziomer E., *Stanowisko Niemiec wobec reformy Rady Bezpieczeństwa ONZ*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 17-28.
- Czubocha K., *Kwestia utrzymania międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa w latach 1929-1945 (aspekty prawnomiędzynarodowe)*, Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne, Nr 2, 2001, s. 131-139.
- Czubocha K., *Legalność ładu jaltańsko-poczdamskiego z punktu widzenia prawa międzynarodowego publicznego*, Zeszyty Prawnicze Nr 3, 2011, s. 75-93.
- Czulda R., *Wielka Brytania wobec militaryzacji Niemiec (1945–1950)*, Przegląd Historyczno-Wojskowy, Nr 2, 2013, s. 89-112.
- Czyżniewski M., *Teza o zbiorowej odpowiedzialności narodu za wywołanie i skutki wojny na przykładzie Niemców czechosłowackich*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 21, 2009, s. 270-286.
- Daase C., *Entschuldigung und Versöhnung in der internationalen Politik*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 25-26, 2013, s. 43-49.
- Degenhart C., *Verfassungsfragen der Deutschen Einheit*, Deutsches Verwaltungsblatt, 1990, s. 973-981.
- Derwiński Z. A., *Niemcy w polityce rządu RP w przededniu Konferencji Jaltańskiej (1945)*, Rocznik Muzeum i Archiwum Polonii Australijskiej, Tom II, 2007, s. 31-66.
- Dębski S., *Dziwny sojusz. Współpraca sowiecko-niemiecka w latach 1939-1941*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 12, 2009, s. 54-72.
- Diner D., *Zwischenzeit 1945 bis 1949. Über jüdische und andere Konstellationen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 16-17, 2015, s. 16-20.
- Doehring K., *Völkerrechtswidrige Konfiskation eines Gemäldes des Fürsten von Liechtenstein als „deutsches Eigentum“: Ein unrühmlicher Schlußpunkt*, Praxis des Internationalen Privat- und Verfahrensrechts, Nr 6, 1998, s. 465-467.
- Domagała B., *Kształtowanie się tożsamości narodowej młodego pokolenia Mazurów w życiorysach wychowanków Mazurskiego Uniwersytetu Ludowego*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, Nr 3, 1991, s. 131-175.
- Domagała M., *Rozwój strefowych i ponadstrefowych organów niemieckich w zachodnich strefach okupacyjnych*, Studia Iuridica Lublinensia, Nr 22, 2014, s. 659-682.
- Dominińczyk T., *Mienie opuszczone i mienie poniemieckie*, Przegląd Sądowy, Nr 9, 2007, s. 5-17.
- Domke M., *Deutsche Auslandswerte in den Vereinigten Staaten von Amerika 1945-1950*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 13, 1950/51, s. 537-555.
- Dräger M., *Ein Hoch auf Flucht und Vertreibung? Zur Einführung des neuen Gedenktages am 20. Juni*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 25, 2015, s. 49-54.
- Dryszel A., *Strachy na Lachy*, Przegląd z dnia 7 stycznia 2007 r., s. 18-19.
- Dubel L., *Koncepcja totalitaryzmu w ujęciu Aleksandra Hertza*, Studia Iuridica Lublinensia, Nr 3, 2016, s. 231-248.
- Dufour G., *Europa im Kleinen: Grenzüberschreitende Kooperation am Beispiel Lothringen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 1-3, 2013, s. 43-47.

- Dylla D., Jäger T., *Deutsch-polnische Europavisionen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 5-6, 2005, s. 40-46.
- Eckert J., *Reparacje wojenne a rezygnacja z nich: niemiecko-polskie stosunki z perspektywy historyczno-prawnej*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 2, 2005, s. 19-31.
- Ehlers K., *Die Rechtslage des deutschen Auslandseigentums nach dem AHKG 63*, Juristenzeitung, Nr 7, 1952, s. 465-470.
- Eibicht R.-J., *Völkermord am Deutschen Volk – ein Jahrtausendverbrechen*, Vierteljahreshefte für freie Geschichtsforschung, Heft 1, 2005, s. 8-11.
- Elmerych M., *Żegnamy na zawsze*, Focus Historia, Nr 2, 2013, s. 37-39.
- Erler G., *Die Entschädigung für Reparationsdemontagen vor der Entscheidung*, Juristenzeitung, Nr 2, 1962, s. 48-53.
- Fassbender B., *Klageauschluß bei Enteignungen zu Reparationszwecken – Das Gemälde des Fürsten von Liechtenstein*, Neue Juristische Wochenschrift, 1999, s. 1445-1448.
- Fassbender B., *Prince of Liechtenstein v. Federal Supreme Court*, American Journal of International Law, Volume 93, 1999, s. 215-219.
- Feczko P., *Cele i zasady Karty Narodów Zjednoczonych a doktryna ministra spraw zagranicznych Cesarstwa Rosyjskiego Adama Jerzego księcia Czartoryskiego*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 29-37.
- Fiedler W., *Die Wiedererlangung der Souveränität Deutschlands und die Einigung Europas*, Juristische Zeitung, Nr 14, 1991, s. 685-692.
- Fiedler W., *Viermächte-Verantwortung ohne Friedensvertrag? – Zur rechtlichen Funktion eines Friedensvertrages mit Deutschland*, Neue Juristische Wochenschrift 1985, s. 1049-1055.
- Fiedor K., *Znaczenie plebiscytu na Warmii, Mazurach i Powiślu dla formowania nacjonalistycznego frontu antypolskiego w Niemczech*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, Nr 3, 1970, s. 427-447.
- Fiedorow D., *Rola Europejskiej Konwencji Praw Człowieka w kształtowaniu wspólnotowego standardu ochrony prawa własności jako prawa podstawowego*, Kwartalnik Prawa Publicznego, Nr 1, 2004, s. 7-66.
- Finker K., *Der 8. Mai 1945 in der deutschen Öffentlichkeit (Geschichtsschreibung, Publizistik, Politik)*, Dialog Heft 13, Der 8. Mai 1945 – Chancen für ein neues Deutschlands, s. 12-31.
- Fischer-Lescano A., *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland in den Jahren 2000 bis 2002. 1. Teil: Allgemeine Fragen des Völkerrechts und Individualrechte*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 64, 2004, s. 195-243.
- Francioni F., *Compensation for Nationalisation of Foreign Property: the Borderland between Law and Equity*, The International and Comparative Law Quarterly, Volume 24, Issue 2, 1975, s. 255-283.
- Frei N., *1939 und wir. Essay*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 3-5.
- Frowein J. A., *Die deutschen Grenzen in völkerrechtlicher Sicht*, Europa-Archiv, Folge 19, 1979, s. 591-599.
- Frowein J. A., *Rechtliche Probleme der Einigung Deutschlands*, Europa-Archiv, Heft 7, 1990, s. 233-238.
- Fruba S., *Pojęcie nieruchomości ziemskiej na gruncie dekretu o przeprowadzeniu reformy rolnej*, Kwartalnik Prawa Publicznego, Nr 2, 2012, s. 7-31.

- Fudali R., *Północna Grupa Wojsk Radzieckich w Polsce*, Przegląd Historyczno-Wojskowy, Nr 4, 2011, s. 225-234.
- Gadkowski T., *Problematyka samoobrony na tle zakazu użycia siły zbrojnej w prawie międzynarodowym*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 3, 2013, s. 5-20.
- Gajewski Ł., Rentz-Tylińska A., *Porównanie atrybutów mocarstwowości na przykładzie Stanów Zjednoczonych Ameryki i Federacji Rosyjskiej*, Wrocławskie Studia Politologiczne, Tom 12, 2011, s. 108-128.
- Galicki Z., *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 142-144.
- Garlacz B., *Niemieckie roszczenia odszkodowawczo-windykacyjne z tytułu majątków pozostawionych w Polsce w świetle kompetencji ratione materiae Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Studia Europejskie, Nr 4, 2005, s. 121-146.
- Gawron M., *Ofiary z Gdyni Cisowej zamordowane w listopadzie 1939 r. w Piaśnicy*, Zeszyty Gdyńskie, Nr 9, 2014, s. 187-198.
- Gąsiorowski T., *Podhale w planach niemieckiego okupanta*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 1-2, 2010, s. 20-23.
- Geck W. K., *Die Conference-Committees im Kongreß der Vereinigten Staaten, ihr Verfahren und ihre Bedeutung*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 14, 1951/52, s. 294-314.
- Geißler H., *Anmerkungen zur Rassismus-Debatte*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 13-14, 2014, s. 3-7.
- Gerecka-Żołyńska A., *Realizacja międzynarodowych standardów ochrony dziedzictwa kulturalnego w polskiej ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 4, 2007, s. 51-63.
- Gilas J., *Położenie prawnomiędzynarodowe Powiśla, Warmii i Mazur w latach 1918-1920*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, Nr 2, 1970, s. 223-243.
- Gilas J., *Zależność między bezpieczeństwem a rozbrojeniem w praktyce polskiej dyplomacji 1919-1939*, Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica, Tom 42, 1991, s. 15-30.
- Gillard E.-C., *Reparation for violations of international humanitarian law*, International Review of the Red Cross, Vol. 85, 2003, s. 529-553.
- Glantz S., *Ein Ausgleich für die Konfiskationen der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone*, Zeitschrift für offene Vermögensfragen, Nr 2, 1991, s. 58-62.
- Goltermann S., *Kriegsheimkehrer in der westdeutschen Gesellschaft*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 34-39.
- Gontarski W., *Polsko-niemieckie stosunki absurdalne*, Rzeczpospolita z dnia 23 września 2004 r., s. C3.
- Gornig G., *Der Zwei-plus-vier-Vertrag unter besonderer Berücksichtigung grenzbezogener Regelungen*, Recht in Ost und West. Zeitschrift für Rechtsvergleichung und innerdeutsche Probleme, Nr 4, 1991, s. 97-106.
- Grabitz E., Bogdandy (von) A., *Deutsche Einheit und europäische Integration*, Neue Juristische Wochenschrift, 1990, s. 1073-1079.
- Grabowski W., *Armia Krajowa*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2011, s. 114-124.
- Grabowski W., *Polacy na ziemiach II RP włączonych do III Rzeszy*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 61-73.

- Grabowski W., *Rada Jedności Narodowej – parlament Polskiego Państwa Podziemnego, Pamięć i Sprawiedliwość*, Nr 2, 2002, s. 67-93.
- Greiner B., *Antikommunismus, Angst und Kalter Krieg. Versuch einer erneuten Annäherung*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 51-52, 2011, s. 44-49.
- Grosicka M., *Walka o demokrację. Polskie Stronnictwo Ludowe w latach 1945-1947*, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, Nr 10-11, 2009, s. 30-38.
- Gruszko K., *Rola ONZ w polityce zagranicznej Stanów Zjednoczonych*, *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, Numer 3, 2005, s. 39-47.
- Grzebyk P., *Odpowiedzialność za wydanie rozkazu popełnienia zbrodni międzynarodowej*, *Międzynarodowe Prawo Humanitarne*, Tom IV, 2013, s. 205-221.
- Guérot U., *Eine deutsche Versuchung: östliche Horizonte?*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 10, 2012, s. 9-16.
- Guz E., *Ofiary wypierają sprawców?*, *Przegląd z dnia 10 maja 2009 r.*, s. 46-48.
- Hacker J., *Die rechtliche und politische Funktion eines Friedensvertrages mit Deutschland*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 50, 1987, s. 3-18.
- Hadrysiak S., *Wizja powojennej Europy Środkowo-Wschodniej w publicystyce organizacji pilsudczykowskich w Polsce w okresie II wojny światowej*, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, Tom 82, 2008, s. 119-134.
- Hailbronner K., *Völker- und europarechtliche Fragen der deutschen Wiedervereinigung*, *Juristische Zeitung*, Nr 10, 1990, s. 449-457.
- Hambura S., *Grecy chcą odszkodowań od Niemiec za wojenne krzywdy*, *Rzeczpospolita z dnia 28 września 2006 r.*, s. C3.
- Hambura S., *Mocne argumenty Polski przeciwko niemieckim roszczeniom*, *Rzeczpospolita z dnia 16 stycznia 2007 r.*, s. A9.
- Hambura S., *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, *Przegląd Sejmowy*, Nr 4, 2005, s. 150-154.
- Hambura S., Sandorski J., *Roszczenia Polonii w Niemczech: wczoraj i dziś*, *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego*, Nr 5, 2004, s. 159-180.
- Hannikainen L., *The Continued Validity of the Demilitarised and Neutralised Status of the Aland Islands*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 54, 1994, s. 614-651.
- Hartwig M., *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 2003*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 65, 2005, s. 741-788.
- Hartwig M., *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 2004*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 66, 2006, s. 985-1044.
- Hartwig M., *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 2006*, *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, Nr 68, 2008, s. 829-875.
- Herold F., *Polakom brakuje zaufania do Niemców*, *Rzeczpospolita z dnia 28 grudnia 2006 r.*, s. A8.
- Heuer C. H., *Die Kunstraubzüge der Nationalsozialisten und ihre Rückabwicklung*, *Neue Juristische Wochenschrift*, Nr 35, 1999, s. 2558-2564.
- Hilz W., *Getriebewechsel im europäischen Motor: Von „Merkozy“ zu „Merkollande“?*, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Nr 1-3, 2013, s. 23-29.
- Hinterhuber E. M., *Der Bund der Vertriebenen als Organisation der Zivilgesellschaft. Eine kritische Analyse*, *Opusculum* Nr. 44, 2010, s. 4-27.

- Hockerts H. G., *Wiedergutmachung in Deutschland 1945–1990. Ein Überblick*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 25-26, 2013, s. 15-22.
- Hockerts H. G., *Wiedergutmachung in Deutschland. Eine historische Bilanz 1945-2000*, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, Nr 2, 2001, s. 167-214.
- Hoff K., *Powstańcze skrzydła*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 11-12, 2008, s. 57-62.
- Hofmann R., *Menschenrechte und der Schutz nationaler Minderheiten*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 65, 2005, s. 587-613.
- Hofmann R., *Staatsangehörigkeit im geteilten Deutschland. Der Teso-Beschluß des Bundesverfassungsgerichts*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 49, 1989, s. 257-300.
- Huła M., *Na obrzeżach wielkiej polityki. Podpisanie układu brytyjsko-radzieckiego w 1942 r. i jego rocznice w okresie do końca II wojny światowej*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 4, 2004, s. 73-83.
- Irmscher T. H., *Deutsch-polnische Vermögensfragen. Eine deutsche Sicht*, WeltTrends-Papiere 20, Tom 3, 2007, s. 5-30.
- Jałowicki B., *Krokodyle łzy nad niemiecką Mitteleuropą*, Rzeczpospolita z dnia 18 grudnia 2006 r., s. A9.
- Jaroszyńska M., *Organizacje międzynarodowe przeciwko niekontrolowanej proliferacji broni*, Studia Bezpieczeństwa Narodowego, Nr 1, 2011, s. 287-303.
- Jarząbek W., *Władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec problemu reparacji i odszkodowań od Republiki Federalnej Niemiec 1953-1989*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 2, 2005, s. 85-103.
- Jasińska-Cieślińska O., Knyspel K., *Organy sądowe Wspólnot Europejskich i Unii Europejskiej przed reformą lizbońską*, Studia Lubuskie, Tom VIII, 2012, s. 31-50.
- Jastrzębski R., *Kodyfikacja i unifikacja polskiego prawa czekowego*, Miscellanea Historico-Iuridica, Tom X, 2011, s. 99-117.
- Jedynakiewicz-Mróz K., „*Po owocach poznać ich*”. *Niemieckie elity polityczne a powstanie RFN (1948-1949)*, Przegląd Nauk Historycznych, Nr 1, 2012, s. 63-84.
- Jendroszczyk P., *Miliardy od Czech*, Rzeczpospolita z dnia 28 listopada 2005 r. s. 9.
- Jendrzewski A., *Niemieckie organizacje cywilno-wojskowe w Prusach Wschodnich w latach dwudziestych XX wieku: w świetle dokumentów gdańskiej ekspozytury polskiego wywiadu wojskowego*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, Nr 2, 2012, s. 269-287.
- Jesse E., *Das Ende der DDR*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 33-34, 2015, s. 18-25.
- Jędruszcak T., *Geneza drugiej wojny światowej. Zarys wydarzeń i problemów*, Najnowsze Dzieje Polski, 1914-1939, Tom XIII, 1968, s. 169-229.
- Jonca K., *Politische und staatsrechtliche Voraussetzungen für deutsch-polnische Zusammenarbeit*, Zbliżenia. Polska-Niemcy, Nr 2, 1993, s. 50-59.
- Juchnowski J., *Polska Partia Socjalistyczna wobec Niemiec w dobie Locarno*, Zbliżenia. Polska-Niemcy, Nr 1, 1993, s. 42-52.
- Jung S., Vec M., *Einigungsvertrag und Eigentum in den fünf neuen Bundesländern*, Juristische Schulung, Nr 9, 1991, s. 714-719.
- Kacprzak P., *Organizacja przesiedleń ludności niemieckiej z Polski do stref okupacyjnych w Niemczech w roku 1946*, Przegląd Prawa i Administracji, Tom LXXX, 2009, s. 41-60.
- Kacprzak P., *Polityka władz polskich wobec ludności niemieckiej w okresie funkcjonowania Ministerstwa Ziem Odzyskanych*, Przegląd Prawa i Administracji, Tom LXXVIII, 2008, s. 31-51.

- Kacprzak P., *Polskie władze administracyjne w procesie wysiedlania ludności niemieckiej w latach 1945-1949*, Czasopismo Prawno-Historyczne, Zeszyt 1, 2010, s. 205-222.
- Kadelbach S., *Staatenverantwortlichkeit für Angriffskriege und Verbrechen gegen die Menschlichkeit*, Berichte der Deutschen Gesellschaft für Völkerrecht, Band 40, 2001, s. 63-105.
- Kalbarczyk S., *Agresja, zbrodnie, zniewolenie*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 31-46.
- Kaleck W., *Universelle Strafrecht?*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 25-26, 2013, s. 37-42.
- Kalicka-Mikołajczyk A., *Współpraca finansowa między Wspólnotą Europejską a państwami Afryki, Karaibów i Pacyfiku*, Przegląd Prawa i Administracji, Tom LXXIX, 2009, s. 73-90.
- Kalisz A., *Multicentryczność systemu prawa polskiego a działalność orzecznicza Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 4, 2007, s. 35-49.
- Kałuźński M., *Naruszenie normy krajowej przy wyrażaniu woli związania się traktatem. Podejście prawnomiędzynarodowe*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 2, 2007, s. 41-60.
- Kamiński M. K., *Problem wycofania wojsk czeskich z części Śląska Cieszyńskiego między Wisłą a Olzą (luty 1919 r.)*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 3, 2000, s. 35-60.
- Kamiński M. K., *Rząd RP Stanisława Mikołajczyka wobec konferencji ministrów spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii, Związku Sowieckiego i Stanów Zjednoczonych w Moskwie (19-30 października 1943 roku)*, Mazowieckie Studia Humanistyczne, Nr 2, 1997, s. 61-83.
- Kamiński Ł., *Polskie Państwo Podziemne – długie trwanie w PRL (1956–1989)*, Pamięć i Sprawiedliwość, Nr 2, 2002, s. 59-66.
- Kamiński M. K., *Stalinizm jako system represji*, Echa Przeszłości, Tom 5, 2004, s. 309-314.
- Kämmerer J. A., Föh J., *Das Völkerrecht als Instrument der Wiedergutmachung*, Archiv des Völkerrechts, Nr 42, 2004, s. 294-328.
- Karska E., Karski K., *Odpowiedzialność za wykonanie bezprawnego rozkazu w świetle międzynarodowego prawa karnego*, Międzynarodowe Prawo Humanitarne, Tom IV, 2013, s. 168-204.
- Kaufmann E., *Die völkerrechtlichen Grundlagen und Grenzen der Restitution*, Archiv des Öffentlichen Rechts, Nr 75, 1949, s. 1-26.
- Kącka K., *Kwestia „przyszłości Niemiec” w działalności Ministerstwa Prac Kongresowych polskiego rządu na wychodźstwie w czasie drugiej wojny światowej*, Toruńskie Studia Międzynarodowe, Nr 1, 2009, s. 33-58.
- Kącka K., *„Przygotowanie pokoju”. Zadania polskich placówek dyplomatycznych w zakresie tematyki traktatu pokojowego z Niemcami*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 20, 2008, s. 39-56.
- Kącka K., *Traktat o dobrym sąsiedztwie dwadzieścia lat później. Polityczny i symboliczny wymiar obchodów*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 35, 2012, s. 280-296.
- Kącka K., *Zagadnienie polskich granic w działalności Ministerstwa Prac Kongresowych oraz Biura Prac Kongresowych 1940-1948*, Historia i Polityka, Nr 2-3, 2009-2010, s. 218-236.
- Kęciak K., *Kto pomaga(!) Niemcom, czyli wojna PO z PiS*, Przegląd z dnia 7 czerwca 2009 r., s. 22-25.
- Kęciak K., *Typowo niemieckie prawniczenie*, Przegląd z dnia 7 stycznia 2007 r., s. 17-18.

- Kimminich O., *Der Warschauer Vertrag – Grundlage oder Vernichtung privater Entschädigungsforderungen?*, Juristenzeitung, Nr 26, 1971, s. 485-490.
- Kmieciak T., *Niemieckie zobowiązania finansowe po I wojnie światowej i ich konsekwencje*, Studia Społeczne, Nr 1, 2012, s. 159-172.
- Kochanowski J., *Der Kriegsbeginn in der polnischen Erinnerung*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 6-13.
- Kodera S., *Compensation to Civilian War Victims on Okinawa*, The Japanese Annual of International Law, Nr 31, 1988, s. 58-81.
- Kokott J., *Souveräne Gleichheit und Demokratie im Völkerrecht*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 64, 2004, s. 517-533.
- Kolendowska M., *Skarga do Strasburga – antidotum na złe prawo?*, Państwo i Społeczeństwo, Nr 4, 2003, s. 177-193.
- Konieczny A., *Organizacja Służby Bezpieczeństwa SS na Śląsku*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Tom 305, 2008, s. 125-133.
- König D., *Der Schutz des Eigentums im europäischen Recht*, Bitburger Gespräche, Nr 1, 2004, s. 119-142.
- Koreś D., *Zerwane pęta*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 11-12, 2008, s. 31-38.
- Kornat M., *Polska polityka zagraniczna 1932-1939*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 12, 2009, s. 33-46.
- Koryn A., *Kwestia federacji na Bałkanach i w basenie dunajskim po II wojnie światowej*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 2, 1998, s. 93-107.
- Kosiński P., *Wrzesień 1939*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 21-30.
- Kosman M. M., *ZSRR wobec problemu zjednoczenia Niemiec w latach 1989-1990*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 35, 2012, s. 170-192.
- Kowalczyk I.-S., *Od nieudanej rewolucji do zapobiegania powstaniom: panowanie SED w latach 1953-1961*, Pamięć i Sprawiedliwość, Nr 11, 2007, s. 33-60.
- Kowalicka M., *Polityka neutralności współcześnie*, Zeszyty Naukowe SGH, Nr 15, 2004, s. 174-188.
- Krasnodębski Z., *Kto w Niemczech przeciw nam*, Rzeczpospolita z dnia 3 stycznia 2007 r., s. A8
- Krepa M., *Poglądy Hjalmara Schachta na gospodarkę niemiecką w latach 1923-1939*, Acta Erasmiana, Tom 6, 2014, s. 109-132.
- Krzemiński A., Ostrowski M., *Nie siedź w kącie*, Polityka z dnia 6 stycznia 2007 r., s. 20-21.
- Kunstat M., *Czech-German Relations after the Fall of the Iron Curtain*, Czech Sociological Review, No. 6, 1998, s. 149-172.
- Kwiecień R., *Okupacja wojenna w świetle prawa międzynarodowego: natura, skutki, nowe tendencje*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Nr 1, 2013, s. 65-80.
- Labijak M., *Rozwiązania prawnoustrojowe Republiki Weimarskiej w perspektywie historycznej i porównawczej*, Studia Iuridica Toruniensia, Tom 14, 2014, s. 173-195.
- Lach Z., *Analiza poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego i potęgi państw Europy Środkowo-Wschodniej*, Przegląd Geopolityczny, Tom 9, 2014, s. 31-52.
- Lankosz K., *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparaacji wojennych za nieobowiązującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 144-150.
- Letko P., *Stosunki wzajemne między polskimi i niemieckimi organizacjami kombatantów w okresie międzywojennym*, Echa Przeszłości, Nr 5, 2004, s. 135-154.

- Lewald W., *Das Privatrecht der deutschen Reparationsleistung*, Neue Juristische Wochenschrift, Nr 13, 1962, s. 561-565.
- Libicki M., Napieraj N., *Powiernictwu chodzi o rewizję historii*, Rzeczpospolita z dnia 28 grudnia 2006 r., s. A8.
- Liebert U., Müller H., *Zu einem europäischen Gedächtnisraum? Erinnerungskonflikte als Problem einer politischen Union Europas*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 4, 2012, s. 20-48.
- Linderfalk U., *Normative Conflict and the Fuzziness of the International ius cogens Regime*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 69, 2009, s. 961-977.
- Lipowicz I., *Niech moc będzie z wami*, Rzeczpospolita z dnia 6 września 2006 r., s. 8.
- Litewka K., *Wybuch I wojny światowej w świetle ówczesnej codziennej prasy lubelskiej*, Rocznik Lubelski, Tom 40, 2014, s. 107-114.
- Liżewski B., *Klauzule generalne i ich funkcje w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Nr 2, 2016, s. 191-207.
- Łaski P., *Refleksje na temat żądań Niemców sudeckich anulowania tzw. dekretów Benesza*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 1, 2004, s. 35-45.
- Łaski P., *Refleksje na temat żądań odszkodowawczych niemieckich „osób wypędzonych” z tytułu ich wywłaszczenia w Polsce po II wojnie światowej*, Zeszyty Naukowe Akademii Techniczno-Rolniczej im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich w Bydgoszczy. Nauki Społeczne, Zeszyt 30, 2001, s. 35-44.
- Łaski P., *Refleksje na temat żądań odszkodowawczych zabużan z tytułu utraty mienia na kresach wschodnich w świetle prawa międzynarodowego i prawa polskiego*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 4, 2002, s. 41-50.
- Łaski P., *Uwagi na temat cesji terytorialnej w prawie międzynarodowym*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Roczniki Prawnicze, Nr 13, 2001, s. 5-22.
- Łaski P., *Znaczenie terytorium w prawie międzynarodowym*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Roczniki Prawnicze, Nr 12, 2001, s. 5-15.
- Łaski P., Gawłowicz I., *Uwagi o prawnomiędzynarodowej odpowiedzialności państw*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Roczniki Prawnicze, Nr 22, 2010, s. 17-39.
- Łukasik P., *Impuls Wilsona – Stany Zjednoczone w I wojnie światowej*, Ante Portas – Studia nad Bezpieczeństwem, Nr 1, 2015, s. 45-68.
- Łossowski P., *Z dziejów polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej — ministrowie Skirmunt, Narutowicz, Skrzyński*, Kwartalnik Historyczny, Nr 3, 1988, s. 17-45.
- Macała J., *Friedrich Ratzel jako twórca niemieckiej Geopolitik*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 34, 2012, s. 125-148.
- Machałek M., *Na ponemieckiej ziemi*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 9-10, 2005, s. 54-60.
- Maciejewski M., *Prawne aspekty położenia mniejszości narodowych na Górnym Śląsku w latach 1918-1939*, Czasopismo Prawno-Historyczne, Zeszyt 1, 2013, s. 249-269.
- Madajczyk C., *Bezwarunkowa kapitulacja mocarstw Osi. Formuła i jej realizacja*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 2, 2003, s. 55-70.
- Madajczyk C., *Główne założenia ekspansji terytorialnej faszystwu niemieckiego*, Dzieje Najnowsze, Nr 1, 1978, s. 57-72.
- Madajczyk P., *Europa przed i po traktacie wersalskim w ocenie Gustawa Stresemanna*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 1, 1991, s. 9-32.
- Madajczyk P., *Polskie problemy z genocydem Rafała Lemkina*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 1, 2016, s. 3-13.

- Mann F. A., *Deutsches Vermögen im Ausland*, Neue Juristische Wochenschrift, Heft 15, 1947-1948, s. 601-608.
- Markiewicz-Stanny J., *Odpowiedzialność państwa za działania żołnierzy wielonarodowych sił zbrojnych w perspektywie ochrony praw człowieka*, Międzynarodowe Prawo Humanitarne, Tom IV, 2013, s. 240-268.
- Marszałec J., *Polskie Państwo Podziemne. Ciągłość i trwanie*, Pamięć i Sprawiedliwość, Nr 2, 2002, s. 11-33.
- Martysz C., *Gospodarczy cud Trzeciej Rzeszy – prawda czy mit?*, Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów, Zeszyt 127, 2013, s. 9-26.
- Matelski D., *Zabiegi Trzeciej Rzeczypospolitej o restytucję z Niemiec dziedzictwa kultury polskiej utraconego do 1945 roku*, Rocznik Bibliologiczno-Prasoznawczy, Tom 4, 2012, s. 127-156.
- Matusiak W., *Polskie Siły Powietrzne w Wielkiej Brytanii*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 101-115.
- Meister U., *Stimmen des Auslandes zur Rechtslage Deutschlands*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 13, 1950/51, s. 173-185.
- Meister U., *Zur deutschen Kapitulation 1945*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 13, 1950/51, s. 393-410.
- Merryman J. H., *Two Ways of Thinking about Cultural Property*, The American Journal of International Law, Volume 80, Nr 4, 1986, s. 831-853.
- Metzler G., *Ewiger Frieden? Zur Bedeutung und Haltbarkeit von Nachkriegsordnungen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 16-17, 2015, s. 10-16.
- Mik C., *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 132-142.
- Młynarczyk J. A., *Polityka okupacyjna Wehrmachtu w Polsce w pierwszych tygodniach wojny (wrzesień-październik 1939 r.)*, Klio, Tom 22, 2012, s. 83-114.
- Mommsen H., *Hitler's Reichstag Speech of 30 January 1939*, History and Memory, Nr 9, 1997, s. 147-161.
- Moritz E., *Berlin 1945. Zur letzten Schlacht für Befreiung und Frieden in Europa*, Dialog Heft 13, Der 8. Mai 1945 – Chancen für ein neues Deutschlands, s. 32-49.
- Mosler H., *Der Vertrag über die Europäische Gemeinschaft für Kohle und Stahl. Entstehung und Qualifizierung*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 14, 1951/52, s. 1-45.
- Mozgawa K., *Ruś Zakarpacka w polityce czechosłowackiej (1920–1938)*, Koło Historii, Nr 16, 2015, s. 103-115.
- Mroczo M., *Eugeniusza Romera zabiegi o odbudowę i bezpieczny kształt granic niepodległej Polski*, Polish Biographical Studies, Nr 1, 2013, s. 35-56.
- Mrozek J. J., *Polskie źródła prawa w zakresie wolności religijnej*, Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego, Nr XXVI, 2012, s. 235-248.
- Müller R.-D., *Kriegsbeginn 1939: Anfang vom Ende des Deutschen Reichs*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 21-27.
- Münch F., *Comments on the 1968 Draft Convention on the Law of Treaties. Non-binding Agreements*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 29, 1969, s. 1-11.
- Münch F., *Die Martens'sche Klausel und die Grundlagen des Völkerrechts*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 36, 1976, s. 347-373.

- Münch (von) I., *Deutschland: gestern – heute – morgen – Verfassungsrechtliche und völkerrechtliche Probleme der deutschen Teilung und Vereinigung*, Neue Juristische Wochenschrift, 1991, s. 865-871.
- Musiał B., *Pakt o agresji między Hitlerem a Stalinem*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 12, 2009, s. 47-53.
- Muszyński M., *Obywatelstwo tzw. późnych przesiedleńców niemieckich. Rozważania na tle prawa międzynarodowego (część I)*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 2, 2005, s. 33-49.
- Muszyński M., *Obywatelstwo tzw. późnych przesiedleńców niemieckich. Rozważania na tle prawa międzynarodowego (część II)*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 3, 2005, s. 77-90.
- Muszyński M., *Ograniczenie immunitetu państwa w zakresie niektórych działań iure imperii*, Ius Novum, Zeszyt 4, 2013, s. 60-83.
- Muszyński M., *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 154-171.
- Muszyński M., *Skuteczność oświadczenia rządu PRL z 23.8.1953 r. w sprawie zrzeczenia się reparacji: rozważania w świetle prawa międzynarodowego*, Kwartalnik Prawa Publicznego, Nr 3, 2004, s. 43-79.
- Muszyński M., *Świadczenia dla ofiar niemieckiego nazizmu w Polsce ze środków Fundacji „Pamięć, Odpowiedzialność i Przyszłość”*, Przegląd Sejmowy, Nr 5, 2007, s. 224-252.
- Muszyński M., Rak K., *Kogo wypędzić*, Wprost z dnia 3 lutego 2008 r., s. 40-46.
- Muszyński M., Rak K., *Powiernictwo Pruskie zniszczyło kompromis*, Rzeczpospolita z dnia 19 grudnia 2006 r., s. A9.
- Nadelmann M., *Local Enemy Assets and the Paris Agreement on Reparation*, American Journal of International Law, Nr 46, 1946, s. 813-817.
- Nazarewicz R., *Sprawy polskie w schyłkowym okresie działalności Kominternu*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 4, 2003, s. 39-57.
- Niedzielski C., *Kazus Eriki Steinbach*, Przegląd z dnia 19 kwietnia 2009 r., s. 31.
- Nitszke A., *Niemcy jako państwo partyjne – idea i praktyka ustrojowa*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 35, 2012, s. 131-155.
- Nowicka E., *Wojna domowa w pamięci biograficznej greckich repatriantów z Polski i innych krajów Bloku Wschodniego*, Zeszyty Naukowe WSOWL, Nr 1, 2012, s. 238-252.
- Nowicki M. A., *Powiernictwo Pruskie bez szans na wygraną*, Rzeczpospolita z dnia 22 grudnia 2006 r., s. C3.
- Ociepka B., *Związek Wypędzonych w nowych landach Republiki Federalnej Niemiec*, Zbliżenia. Polska-Niemcy, Nr 1, 1994, s. 71-81.
- Ohno T., *United States Policy on Japanese War Reparations, 1945-1951*, Asian Studies, Nr 3, 1975, s. 23-45.
- Olschowsky B., *Die Gegenwart des Vergangenen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 5-6, 2005, s. 27-32.
- Orbik Z., *Problematyka aksjologiczna w Karcie Narodów Zjednoczonych*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 67-72.
- Overy R., *8. Mai 1945: Eine internationale Perspektive*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 16-17, 2015, s. 3-9.
- Ozgercin K., *Beyond private authority: shared authority in the creation of the bank for international settlements*, Megatrend Review, Nr 1, 2014, s. 5-39.

- Pachocka M., *Problem mocarstwowości Francji w ujęciu historycznym (do 1945 roku)*, Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace, Nr 1, 2011, s. 163-201.
- Parzinger H., *Folgen des Zweiten Weltkriegs für Kunst und Kulturgüter*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 39-46.
- Pastusiak L., *Teheran, Jalta, Poczdam. Wielka Trójka o zachodniej granicy Polski*, Niepodległość i Pamięć, Nr 1, 2017, s. 79-102.
- Paszowska M., *Charakterystyka pochodnych źródeł prawa europejskiego w aspekcie polskiego systemu źródeł prawa*, Zeszyty Naukowe Zakładu Europeistyki Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, Nr 1, 2007, s. 52-74.
- Pawełko W., *Opinia dotycząca projektu uchwały w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiazującą*, Przegląd Sejmowy, Nr 4, 2005, s. 131-132.
- Pawlicka A., *Polsko-niemieckie rozjazdy*, Przekrój z dnia 31 sierpnia 2006 r., s. 34-41.
- Pazgan M., *Zagadnienia aprowizacji ludności województwa wrocławskiego z perspektywy starostwa kamiennogórskiego w latach 1945-1947*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Nr 1-2, 2014, s. 75-88.
- Pfeil J., *Völkerrechtliche Praxis der Bundesrepublik Deutschland in den Jahren 2000 bis 2002. 3. Teil: Friedenssicherung*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 64, 2004, s. 1105-1178.
- Pfeil U., *Kriegsende in Frankreich*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 16-17, 2015, s. 21-27.
- Pfeil U., *Zur Bedeutung des Élysée-Vertrags*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 1-3, 2013, s. 3-8.
- Piątek J., *Stanowisko rządu brytyjskiego wobec splaty długu wojennego Stanom Zjednoczonym (20 czerwca 1931 r. – 15 grudnia 1932 r.)*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica, Tom 89, 2012, s. 53-84.
- Pietrowicz A., *Pamięć, która krzepiła i zobowiązywała. O powstaniu wielkopolskim w latach okupacji 1939-1945*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 11-12, 2008, s. 63-70.
- Pietrowicz A., *„Strengstens verboten”*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 47-60.
- Pietrzak L., *Falszowanie Historii*, Uważam Rze z dnia 8-14 kwietnia 2012 r., s. 14-17.
- Powroźnik B., *Konfiskaty majątku polskiego w Gdyni*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 74-76.
- Puttkamer (von) E., *Vorgeschichte und Zustandekommen der Pariser Verträge vom 23 Oktober 1954*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 17, 1956/57, s. 448-475.
- Putzke H., Morber G., *Powiernictwo Pruskie – problem legalności działania*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Nr 1, 2008, s. 87-105.
- Rauschnig D., *Der deutsch-deutsche Staatsvertrag als Schritt zur Einheit Deutschlands*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Band 33, 1990, s. 3-16.
- Rauschnig D., *Die Beendigung der Nachkriegszeit mit dem Vertrag über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland*, Deutsches Verwaltungsblatt, 1990, s. 1275-1285.
- Rensmann T., *Die Humanisierung des Völkerrechts durch das ius in bello – Von der Martens'schen Klausel zur „Responsibility to Protect”*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 68, 2008, s. 111-128.
- Ress G., *Der Europäische Gerichtshof für Menschenrechte als pouvoir neutre*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 69, 2009, s. 289-309.

- Ress G., *Supranationaler Menschenrechtsschutz und der Wandel der Staatlichkeit*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 64, 2004, s. 621-639.
- Roberts A., *Implementation of the Laws of War in Late-Twentieth-Century Conflicts*, International Law Studies, Vol. 71, 1998, s. 359-388.
- Rosenbaum S., *Górny Śląsk na zakręcie. Konflikty narodowe i społeczne na pruskim Górnym Śląsku w latach 1918-1919*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 11-12, 2008, s. 48-56.
- Rosiak A., *Udział delegacji brytyjskiej w pracach Komisji Wojskowej Paryskiej Konferencji Pokojowej (16 sierpnia-6 października 1946)*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica, Tom 73, 2001, s. 197-213.
- Rubin A. P., *Enforcing the Rules of International Law*, Harvard International Law Journal, 34, 1993, s. 149-161.
- Ruggenthaler P., *Wielki bluff Stalina. Dzieje noty Stalina z 10 marca 1952 roku na podstawie dokumentów przywództwa radzieckiego*, Pamięć i Sprawiedliwość, Nr 1, 2009, s. 269-304.
- Rumpf H., *Die deutsche Frage und die Reparationen*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 33, 1973, s. 344-371.
- Rumpf H., *Die Regelung der deutschen Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg*, Archiv des Völkerrechts, Nr 23, 1985, s. 74-101.
- Sabrow M., *Den zweiten Weltkrieg erinnern*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 14-21.
- Sabrow M., *Geschichte als Instrument: Variationen über ein schwieriges Thema*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 42-43, 2013, s. 3-11.
- Sandorski J., *Nieważność zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 3, 2004, s. 53-69.
- Sandorski J., *Polnisch-deutsche Vermögensfragen. Eine polnische Sicht*, WeltTrends-Papiere 20, Tom 3, 2007, s. 33-54.
- Sandorski J., *Polska mniejszość narodowa w Niemczech w świetle prawa międzynarodowego*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 2, 2010, s. 89-111.
- Sandorski J., *Znaczenie aktów jednostronnych dla współczesnych stosunków polsko-niemieckich*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 3, 2006, s. 31-42.
- Sandschneider E., *Deutsche Außenpolitik: eine Gestaltungsmacht in der Kontinuitätsfalle*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 10, 2012, s. 3-9.
- Sawicka M., *Paradygmat realistyczny – podejście dominujące w geopolityce*, Przegląd Geopolityczny, Tom 3, 2011, s. 45-61.
- Scheermann H.-D., *Die Vereinbarungen der Siegermächte des II. Weltkrieges zur Nachkriegsentwicklung Deutschlands*, Dialog Heft 13, Der 8. Mai 1945 – Chancen für ein neues Deutschlands, s. 50-71.
- Schlochauer H. J., *Die Entwicklung der völkerrechtlichen Deliktsrecht*, Archiv des Völkerrechts, Band 16, Heft 3, 1975, s. 239-277.
- Schmahl S., *Amtshaftung für Kriegsschäden*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 66, 2006, s. 699-718.
- Schmidt-Jevtic J., *Polityka niemieckiej socjaldemokracji względem Polski*, Biuletyn Niemiecki, Nr 7, 2010, s. 2-8.
- Schwan G., *Złe emocje burzą zaufanie*, Rzeczpospolita z dnia 1 września 2006 r., s. 8.

- Schweisfurth T., *Reparationen an Polen*, Frankfurter Allgemeine Zeitung z dnia 16 września 2004 r., s. 10.
- Schweisfurth T., *Zur Frage der Rechtsnatur, Verbindlichkeit und völkerrechtlichen Relevanz der KSZE-Schlussakte. Ein Diskussionsbeitrag zum Phänomen der außerrechtlichen (non-legal) zwischenstaatlichen Abmachung*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 36, 1976, s. 681-726.
- Seidl-Hohenveldern I., *Völkerrechtswidrigkeit der Konfiskation eines Gemäldes aus der Sammlung des Fürsten von Liechtenstein als angeblich „deutsches“ Eigentum*, Praxis des internationalen Privat- und Verfahrensrechts, Nr 7, 1996, s. 410-412.
- Sekściński B., *Polityka władz komunistycznych wobec kupiectwa na Lubelszczyźnie w latach 1944-1954*, Rocznik Lubelski, Tom 37, 2011, s. 151-182.
- Semka P., *Powrót podludzi*, Do Rzeczy z dnia 24-30 czerwca 2013 r., s. 16-19.
- Semka P., *Zbyt krzywe zwierciadło*, Rzeczpospolita z dnia 15 lutego 2007 r., s. A7.
- Siebold A., *1989 – eine Zäsur von globaler Reichweite?*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 24-26, 2014, s. 3-9.
- Sierakowski B., *Wyłączenie osób narodowości niemieckiej z grona uprawnionych określonych w projekcie ustawy o świadczeniach pieniężnych przyznawanych niektórym osobom, których dotyczyły procesy nacjonalizacji*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 4, 2009, s. 77-94.
- Sikora M., „*Aktion Saybusch*”, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2009, s. 84-92.
- Simma B., *Grundfragen der Staatenverantwortlichkeit in der Arbeit der International Law Commission*, Archiv des Völkerrechts, Band 24, Heft 4, 1986, s. 357-405.
- Simon V. C., *Tag der Deutschen Einheit: Festakt und Live-Übertragung im Wandel*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 33-34, 2015, s. 11-17.
- Skodlarski J., *Gospodarka światowa w szczytowym okresie „zimnej wojny” (1950-1955). Zarys problematyki*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 2, 1997, s. 63-71.
- Skodlarski J., Matera R., *Gospodarka światowa w latach 1914-1939*, Dzieje Najnowsze, Zeszyt 1, 2003, s. 3-30.
- Skotnicki A. B., *Hańba medycyny XX wieku. Lekarze niemieccy w obozach koncentracyjnych*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 4, 2009, s. 70-73.
- Skrzyński T., *Programy walki z hiperinflacją – reformy Władysława Grabskiego i Leszka Balcerowicza*, Zeszyty Naukowe/ Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Nr 2, 2004, s. 73-90.
- Smierz M., *Znaczenie potencjału przemysłowego polskiego Górnego Śląska w planach III Rzeszy w latach 1933-1945*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Nr 1-2, 2014, s. 101-118.
- Smolarek K., *Analiza historyczno-prawna wyłączenia odpowiedzialności karnej podwładnego działającego na rozkaz przełożonego w prawie karnym*, Zeszyty Naukowe WSOWL, Nr 2, 2013, s. 56-67.
- Smoliński J., Gil R., *Mysł wojskowa polskiej emigracji w Wielkiej Brytanii. Cz. I. Okres bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej*, Kwartalnik Bellona, Nr 3, 2013, s. 91-104.
- Sobański P., *Krytyka stanowiska doktryny niemieckiej w sprawie powojennych wywłaszczeń majątków prywatnych na Ziemiach Odzyskanych*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 1, 2008, s. 107-122.
- Sobański P., *Niepodważalność skutków wywłaszczeń niemieckich majątków prywatnych po II wojnie światowej w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego, Tom 8, 2017, s. 175-191.

- Sobański P., *Problematyka prawna przejęcia niemieckich majątków przez państwo polskie*, Administracja. Teoria – dydaktyka – praktyka, Nr 3, 2007, s. 182-202.
- Sobański P., *Zagadnienie restytucji polskich dóbr kultury zagrabionych przez hitlerowców podczas II wojny światowej*, Palestra, Nr 6, 2017, s. 74-81.
- Stankiewicz W., *Rola ONZ w utrzymaniu pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego na początku XXI wieku – ocena i oczekiwania*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 73-97.
- Staszków J., *Ratyfikacja umowy międzynarodowej w prawie polskim po II wojnie światowej*, Państwo i Społeczeństwo, Nr 2, 2002, s. 117-126.
- Staszków J., *W 60. rocznicę podpisania w San Francisco Karty Narodów Zjednoczonych*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 9-16.
- Stawecki P., *Generałowie polscy w wojnie obronnej 1939 roku i ich dalsze losy wojenne. Cz. I*, Przegląd Historyczno-Wojskowy, Nr 2, 2014, s. 51-76.
- Stein S., Lewy M., *Von Einzigartigkeit über Normalität zu Staatsräson: 50 Jahre diplomatische Beziehungen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 6, 2015, s. 3-8.
- Steinbach P., *Die Vergegenwärtigung von Vergangenen. Zum Spannungsverhältnis zwischen individueller Erinnerung und öffentlichem Gedenken*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 3-4, 1997, s. 3-13.
- Steinberger H., *Völkerrechtliche Aspekte des deutsch-sowjetischen Vertragswerks vom 12. August 1970*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 31, 1971, s. 63-161.
- Steindorff L., *Ein kurzer Gang durch die Geschichte Kroatiens*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 17, 2013, s. 15-22.
- Stepanova E., *Bilder vom Krieg in der deutschen und russischen Literatur*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 36-37, 2009, s. 27-33.
- Streinz R., *Die völkerrechtliche Situation der DDR vor und nach der Vereinigung*, Europäisches Wirtschafts- und Steuerrecht, 1990, s. 171-176.
- Sudoł T., *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach polskich we wrześniu 1939 roku*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2011, s. 78-84.
- Suleja W., *II wojna Światowa w pamięci Polaków*, Pamięć i Sprawiedliwość, Nr 2, 2002, s. 51-58.
- Sułek J., *Traktat Graniczny RP – RFN z 14 listopada 1990 roku jako ostateczne zamknięcie polsko-niemieckiego sporu o granicę po II wojnie światowej (ze wspomnień głównego negocjatora po 25 latach)*, Niepodległość i Pamięć, Nr 1, 2017, s. 103-128.
- Sułek J., *Traktaty polsko-niemieckie z 1990 i 1991 roku – prawda i fałsz*, Przegląd z dnia 7 stycznia 2007 r., s. 33-36.
- Sułek J., *Traktaty polsko-niemieckie z 1990 i 1991 roku – prawda i fałsz (część II)*, Przegląd z dnia 14 stycznia 2007 r., s. 33-36.
- Szczurek W., *Liczba i rozmieszczenie ludności niemieckiej na Pomorzu w okresie II Rzeczypospolitej*, Państwo i Społeczeństwo, Nr 2, 2002, s. 163-175.
- Szenborn M., *Jak rozpętaliśmy II wojnę światową*, Fakty i Mity z dnia 5-11 stycznia 2007 r., s. 3.
- Szostkiewicz A., *Pierwsza salwa zimnej wojny*, Polityka z dnia 4 marca 2006 r., s. 69-71.
- Szpak A., *O wykładni międzynarodowego prawa traktatowego i zwyczajowego (z uwzględnieniem międzynarodowego prawa humanitarnego)*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 1, 2008, s. 73-86.

- Szpak A., *Prawo międzynarodowe, moralność międzynarodowa, normy polityczne i prakseologia międzynarodowa – wzajemne relacje*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 26, 2010, s. 161-175.
- Szubarczyk P., *Naczelnik*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 5-6, 2008, s. 16-27.
- Szudarek K. M., *Dyplomacja niemiecka wobec kwestii powszechnego rozbrojenia po Locarno (1925/1926)*, Res Historica, Nr 37, 2014, s. 101-124.
- Szulczewski A., Zalewski B., *Pomorze w granicach Polski Odrodzonej*, Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej, Nr 1, 2009, s. 115-136.
- Szymańska M., *Znaczenie własności rolniczej w kształtowaniu ustroju rolnego*, Studia Iuridica Agraria, Tom IX, 2011, s. 240-253.
- Tebinka J., *Sprawa polska w polityce Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych (od Teheranu do Jałty)*, Mazowieckie Studia Humanistyczne, Nr 1-2, 2004, s. 137-159.
- Terwiesche M., *Kriegsschäden und Haftung der Bundesrepublik Deutschland*, Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht, Heft 11, 2004, s. 1324-1327.
- Teterska T., *Rosja – ONZ: główne kierunki współpracy*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Numer 3, 2005, s. 99-107.
- Thürer D., *Modernes Völkerrecht: Ein System im Wandel und Wachstum – Gerechtigkeitsgedanke als Kraft der Veränderung?*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 60, 2000, s. 557-604.
- Tomasiewicz J., *W poszukiwaniu istoty faszyzmu*, Historia i Polityka, Nr 2-3, 2009-2010, s. 122-138.
- Tomuschat C., *Gleichheit in der Europäischen Union*, Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, Nr 68, 2008, s. 327-346.
- Tomuschat C., *Das Strafgesetzbuch der Verbrechen gegen den Frieden und die Sicherheit der Menschheit*, Europäische Grundrechte-Zeitschrift, 1998, s. 1-17.
- Tończyk N. M., *Konstytucja Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 roku jako demokratyczna podstawa prawna totalitarnego państwa*, Studia Iuridica Toruniensia, Tom 14, 2014, s. 377-397.
- Troebst S., *Das andere 1989: Balkanische Antithesen*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 24-26, 2014, s. 16-35.
- Urban T., *Historische Belastungen der Integration Polens in die EU*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 5-6, 2005, s. 32-39.
- Urban T., *Jak nie przegrać „bitwy o historię”*, Rzeczpospolita z dnia 8 grudnia 2005 r., s. 9.
- Veith W., *Die deutschen Auslandsschulden nach der Regelung des Pariser Reparationsabkommens*, Neue Juristische Wochenschrift, Nr 2, 1951, s. 63-64.
- Vita (De) L., *Annäherung im Schatten der Hallstein-Doktrin: Das deutsch-deutschisraelische 1965*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 6, 2015, s. 29-35.
- Wardzyńska M., *Obozy niemieckie na okupowanych terenach polskich*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 4, 2009, s. 24-30.
- Wasilewski K., *Przegarani zwycięzcy*, Przegląd z dnia 22 kwietnia-5 maja 2013 r., s. 8-13.
- Wasilewski W., *Do końca nie znali swojego losu. Pogłoska i dezinformacja w obozach specjalnych NKWD*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 4, 2010, s. 18-31.
- Wengler W., *Rechtsvertrag, Konsensus und Absichtserklärung im Völkerrecht*, Juristenzeitung, Nr 31, 1976, s. 193-197.
- Wettig G., *Chruschtschow, Ulbricht und die Berliner Mauer*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 31-34, 2011, s. 16-21.

- Wieczorkiewicz P., *Rok 1920. Trudne zwycięstwo*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 11-12, 2008, s. 71-81.
- Wieliński B. T., *Historycy gromią Bundestag*, Gazeta Wyborcza z dnia 15 lutego 2011 r., s. 1.
- Wiliński P., *Prawo do obrony w postępowaniu przed Międzynarodowym Trybunałem Karnym*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 1, 2005, s. 109-121.
- Winczorek P., *PRL między legalnością a niesprawiedliwością*, Rzeczpospolita z dnia 21 grudnia 2006 r., s. A9.
- Winstel T., *Vergangenheit verjährt nicht. Über Wiedergutmachung*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 25-26, 2013, s. 3-8.
- Wiszowaty M. M., *W poszukiwaniu optymalnej formy państwa u progu niepodległości. Królestwo Finlandii i Królestwo Litwy z 1918 r.*, Studia Iuridica Toruniensia, Tom XI, 2012, s. 261-292.
- Witkowska-Chrzczonek K. M., Rutynowski J., *Republika Włosa i Republika Federalna Niemiec – dwa państwa założycielskie Wspólnot Europejskich na drodze integracji europejskiej*, Toruńskie Studia Polsko-Włoskie, Tom VII, 2011, s. 111-147.
- Wolf N., *Kurze Geschichte der Weltwirtschaft*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 1-3, 2014, s. 9-15.
- Wolff E., *Das Londoner Schuldenabkommen*, Juristenzeitung, Nr 4, 1954, s. 105-109.
- Wolff-Powęska A., *Destrukcyjny dialog polsko-niemiecki. Uwarunkowania, konsekwencje*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 2, 2006, s. 291-305.
- Wolff-Powęska A., *Noc kryształowa – noc hańby*, Znak, Nr 12, 2008, s. 63-76.
- Wolsza T., *Sytuacja w Związku Sowieckim pod koniec życia i po śmierci Józefa Stalina z perspektywy „polskiego Londynu” (1952-1953)*, Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej, Tom 39, 2004, s. 219-237.
- Wójcik B., *„Nie walczyliśmy pięścią, ale idea”*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 10-11, 2009, s. 55-70.
- Wójcik Ł., *Wybiórca pamięć Europy*, Przekrój z dnia 9 sierpnia 2007 r., s. 38-41.
- Wright Q., *When Does War Exist?*, American Journal of International Law, Nr 26, 1932, s. 362-368.
- Wróblewski A. W., *Prymat władzy federalnej w amerykańskim modelu państwa federalnego – ujęcie prawnokonstytucyjne*, Myśl Ekonomiczna i Polityczna, Nr 3, 2010, s. 203-238.
- Wrzeński W., *Polskie badania niemieckie po II wojnie światowej*, Zbliżenia. Polska-Niemcy, Nr 1, 1994, s. 5-21.
- Wywiał P., *Działania militarne w wojnie obronnej po 17 września*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2011, s. 70-77.
- Yingling R. T., Ginnane R. W., *The Geneva Conventions of 1949*, American Journal of International Law, Volume 46, 1952, s. 393-427.
- Zbarszewska A., *Dylematy międzynarodowej odpowiedzialności państw*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 1, 2007, s. 45-63.
- Zbarszewska A., *Prawnomiędzynarodowa odpowiedzialność za szkody transgraniczne w środowisku – problem prewencji*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, Zeszyt 2, 2008, s. 109-123.
- Zdulski K., *Turecja w brytyjskich planach obrony Bliskiego Wschodu podczas „dziwnej wojny”*, Przegląd Historyczno-Wojskowy, Nr 1, 2016, s. 57-84.
- Zegveld L., *Remedies for victims of violations of international humanitarian law*, International Review of the Red Cross, Vol. 85, 2003, s. 497-527.

- Zentgraf H., „Nürnberg” in *Vergangenheit und Gegenwart*, Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 25-26, 2013, s. 8-14.
- Zieger G., *Das Thema der Reparationen im Hinblick auf die besondere Lage Deutschlands*, Recht der Internationalen Wirtschaft, Heft 1, 1980, s. 10-19.
- Ziembicki S., *Ze studiów nad ściganiem zbrodni nazistowskich w polskim systemie prawnym*, Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi, Tom XXXI, 2009, s. 309-326.
- Ziemer K., *Kultura pamięci i wspomnień w Niemczech po drugiej wojnie światowej*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne, Vol. 28, 2011, s. 192-209.
- Zuck R., Lenz C., *Verfassungsrechtlicher Rechtsschutz gegen Europa*, Neue Juristische Wochenschrift, Heft 18, 1997, s. 1193-1200.
- Żarkowski P., *Ochrona dóbr kultury w czasie wojny w świetle prawa międzynarodowego*, Krakowskie Studia Międzynarodowe, Nr 3, 2016, s. 157-171.
- Żuczowski M., *W czym imieniu? „Wachlarz” (1941-1943)*, Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej, Nr 8-9, 2011, s. 125-132.

5. Źródła elektroniczne

- Abendroth W., *Die Macht der Sieger und die Chance der Befreiten* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Badenheuer K., *Tatsachen über die Benesch-Dekrete* <http://www.sudeten.de/cms/?download=Benesch-Dekrete_Tatsachen.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Bahr E., *Ostpolitik aus der Mitte Europas – damals und heute* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/844/30_st_bahr.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Barcz J., Frowein J. A., *Ekspertyza w sprawie roszczeń z Niemiec przeciwko Polsce w związku z drugą wojną światową, 2004* <http://www.mpil.de/files/pdf1/anspr_pol.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Bernitz U. [w:] *Gutachten zu den Benes-Dekreten und zum Beitritt der Tschechischen Republik zur Europäischen Union*, red. J. A. Frowein, U. Bernitz, Lord Kingsland Q.C., Luxemburg 2002 <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET\(2002\)323934_DE.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET(2002)323934_DE.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Bielawna B., *Straty miasta Poznania powstałe w związku z wojną i okupacją niemiecką w latach 1939-1945 – materiały źródłowe w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu* <https://www.archiwa.gov.pl/images/docs/referaty/straty_wojenne.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Biśta I. J., *Zakaz tortur; nieludzkiego lub poniżającego traktowania* <http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/52914/03_Izabela_Joanna_Bista.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Blumenwitz D., *Der Fall Loizidou – Das Zypernproblem und das Recht auf die Heimat* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Blumenwitz D., *Gutachten*, Würzburg 2002 <http://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/Stellungnahme_zu_Gutachten.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Blumenwitz D., *Heimatrecht, Volksgruppenrecht und Eigentum – Die rechtliche Situation der sudetendeutschen Volksgruppe* <http://www.sudeten.de/cms/?Historie:Haltung_der_UNO:UNO-Menschenrechtskommission_bekannt_sich_zum_Recht_auf_die_Heimat> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Born W., *Es geht darum, daß aus dem Datum Lehren gezogen werden* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Brandes D., *Flucht und Vertreibung (1938–1950)*, Europäische Geschichte Online <<http://www.ieg-ego.eu/brandesd-2011-de>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Braun K.-O., *Jalta und die Zerschlagung Europas. Zum 40. Jahrestag der Katastrophe unseres Jahrhunderts* <http://www.vho.org/D/DGG/Braun33_2.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Buchholz E., *Zum Potsdamer Abkommen. Seine Voraussetzungen und Entstehungsbedingungen; maßgeblicher Inhalt und sein Schicksal. Aus persönlicher Sicht eines Juristen*, <<http://www.isor-sozialverein.de/Diskussionsplattform/2010-11/Potsd%20Abkommen.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Crome E., Franzke J., *Die DDR und Polen. Betrachtungen über das Verhältnis der Ostdeutschen zu den Polen* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/1042/14_st_crome.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Czapliński W., Problematyka reparacji wojennych w stosunkach polsko-niemieckich, Ekspertyza z dnia 8 grudnia 2003 r., Biuro Studiów i Ekspertyz nr 303, IP-105 P <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty_pdf_04/e-303.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Dahmer H., *Ein Zusammenbruch, der eine Befreiung hätte werden können* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Deile V., *Befreit zur Umkehr, zum Frieden und zur Versöhnung* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Dirks W., *Erinnerung eher präzise* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Doormann L., *Ernstmachen mit dem Frieden* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Duda Ł., Kociubiński J., Realizacja ochrony własności w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka na podstawie orzeczenia Lithgow i inni <<http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/34400/0015.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Ehlers N., *Die Entwicklung der öffentlich-rechtlichen Gefährdungshaftung in Deutschland* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/7052/ehlers_diss.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Ehs T., *Welt ohne Gericht. Die stets vertagte Völkerrechtsrevolution* <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2014/april/welt-ohne-gericht>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Fasslabend W., *Die österreichischen Bemühungen um die Aufhebung der Benesch- und der AVNOJ-Dekrete* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Fiedler W., „Soundly based in international law” – *Die Erklärungen der Westmächte vom 14. und 16. Febr. 1996 zum „Potsdamer Abkommen” und die Reform der Völkerrechtsordnung* <<http://archiv.jura.uni-saarland.de/FB/LS/Fiedler/Fiedler/Aufsaeetze/soundly.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Fink U., *Die Schutzpflicht der Bundesregierung den Vertriebenen deutscher Staatsangehörigkeit gegenüber – Rechtslage und Praxis* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Frau R., *Unbemannte Luftfahrzeuge im internationalen bewaffneten Konflikt* <http://www.ifhv.de/documents/huvi/huvi-2011/2_2011.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Frei N., *1945 und wir. Wie aus Tätern Opfer werden* <http://lernarchiv.bildung.hessen.de/hessenatlas/hlg/60nk/kriegsende/schuldfrage/IV_5_1945_und_wir.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Freudenreich J., *Entschädigung zu welchem Preis? Reparationsprogramme und Transitional Justice* <<https://publishup.uni-potsdam.de/files/4725/pssrp06.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Frowein J. A. [w:] *Gutachten zu den Benes-Dekreten und zum Beitritt der Tschechischen Republik zur Europäischen Union*, red. J. A. Frowein, U. Bernitz, Lord Kingsland Q.C., Luxemburg 2002 <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET\(2002\)323934_DE.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET(2002)323934_DE.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Frowein J. A., Bernitz U., Lord Kingsland Q.C. [w:] *Gutachten zu den Benes-Dekreten und zum Beitritt der Tschechischen Republik zur Europäischen Union*, red. J. A. Frowein, U. Bernitz, Lord Kingsland Q.C., Luxemburg 2002 <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET\(2002\)323934_DE.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET(2002)323934_DE.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gafert B., *Vier Phasen von Flucht und Vertreibung – zur Vorgeschichte der Ankunft in der SBZ (1944/45–1947/48)* <http://www.fes.de/magdeburg/pdf/6_10_14_Gafert.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Galinski H., *Kein „Tag des Zusammenbruchs“* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gattini A., *A Trojan Horse for Sudeten Claims? On Some Implications of the Prince of Liechtenstein v. Germany* <<http://www.ejil.org/pdfs/13/2/481.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gattini A., *The UN Compensation Commission: Old Rules, New Procedures on War Reparations* <<http://www.ejil.org/pdfs/13/1/461.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gauck J., *Die Wiedergewinnung der uns möglichen Empathie* <http://www.aussiedlerbeauftragter.de/SharedDocs/Downloads/AUSB/DE/DOD%2003-2015.pdf?__blob=publicationFile> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gawin M., *Nowoczesny paradygmat filozofii polityki a prawa człowieka* <<https://depotuw.ceon.pl/bitstream/handle/item/144/DOKTORAT.pdf?sequence=1>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gertner T., *Thesen der Beschwerde der Preussischen Treuhand für diverse Heimatvertriebene zum EGMR* <<http://www.preussische-treuhand.org/de/Presse/PDF/Thesen.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gontarski W., *Niemieckie roszczenia odszkodowawcze, czyli o stawianiu historii na głowie...*, Prawo Europejskie w Praktyce, Nr 10, 2007 <http://www.krzysztofkopec.pl/dokumenty/rep_woj_ekspert_gontarski.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gornig D. G., *Das Verbot von Vertreibung und ethnischer Säuberung* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Gottstein I., *Sudetenfrage und Völkerrecht* <<http://www.witikobund.de/sudetenfrage-und-voelkerrecht/>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Götz C., *Die Geister scheiden sich* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Góralski W. M., *Przejęcie własności niemieckiej przez Państwo Polskie po drugiej wojnie światowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze*, Warszawa 2004 <<http://uwlaszczenia.gabo.pl/dok1.php?id=126>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Grabowski W., Raport. Straty ludzkie poniesione przez Polskę w latach 1939-1945 <http://niniwa22.cba.pl/polska_1939_1945.htm> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Grzeszczak R., *Problematyka roszczeń majątkowych w stosunkach polsko-niemieckich* <<http://robertgrzeszczak.bio.wpia.uw.edu.pl/files/2012/10/PROBLEMATYKA-ROSZCZE%C5%83-MAJ%C4%84TKOWYCH.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Haar I., „Straty związane z wypędzeniami”: stan badań, problemy, perspektywy <http://www.pism.pl/zalaczniki/PPD_39_Haar.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Habermas J., *Das utopische Gefälle. Das Konzept der Menschenwürde und die realistische Utopie der Menschenrechte* <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2010/august/das-utopische-gefaelle>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Hambura S., *Reparacje wojenne w stosunkach polsko-niemieckich, Ekspertyza z dnia 3 stycznia 2004 r.*, Biuro Studiów i Ekspertyz nr 302, IP-105 P <http://biurose.sejm.gov.pl/teksty_pdf_04/e-302.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Hansen K.-H., *Die Triebkraft der Wut* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Heintze H.-J., *Die völkerrechtliche Verantwortlichkeit der Föderativen Republik Jugoslawien und die Massenflucht aus dem Kosovo vor Beginn der NATO-Luftangriffe* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Heß B., *Geschichte vor den Richter!: Entschädigungsfragen im deutsch-polnischen Verhältnis*, 2005 <http://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/11476/ssoar-2005-hess-geschichte_vor_den_richter.pdf?sequence=1> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Hofmann R., Riemann F., *Compensation for victims of war – Background Report* <<http://doplayer.net/17294860-International-law-association-committee-on-compensation-for-victims-of-war-compensation-for-victims-of-war-background-report-prepared-by.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Holtfort W., *Der Schock des Erwachens* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Ingadottir T., *Searching for Justice: Comprehensive Action in the Face of Atrocities* <http://www.pict-pcti.org/publications/PICT_articles/WARCRIME.PDF> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Jarosz-Żukowska S., *Właściwość Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawach dawnych aktów nacjonalizacyjnych i wywłaszczeniowych oraz nowego ustawodawstwa restytucyjnego – sprawy polskie* <<http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/34398/0013.pdf>>, s. 194-219 [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kacprzak P., *Administracyjne i prawne formy organizacji wysiedleń ludności niemieckiej z Polski w latach 1948-1949* <<http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/34670/003.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kacprzak P., *Niemiecka mniejszość narodowa w Polsce w latach 1919-1939, Prace Instytutu Prawa i Administracji PWSZ w Sulechowie*, Sulechów 2007 <<http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/34657/008.pdf>>, s.145-158 [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kaiserová K., *Die Charta der Heimattriebenen und die Entwicklung in der Tschechischen Republik* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Kęćcik K., *Akowcy jak esesmani*, Przegląd z dnia 2-7 kwietnia 2013 r. <<http://www.przegladytygodnik.pl/pl/artykul/akowcy-jak-esesmani>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kittel M., *Ein wichtiges Dokument* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kittel M., *Eine Zentralstelle zur Verfolgung von Vertreibungsverbrechen? Rückseiten der Verjährungsdebatte in den Jahren 1964 bis 1966* <http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/2006_2_1_kittel.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Klingebiel S., *Flucht und Vertreibung in Entwicklungsländern* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/1021/5_sp_klingebiel.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Klupa A., *Ochrona dóbr kultury w trakcie konfliktów zbrojnych* <<http://refleksje.edu.pl/wp-content/uploads/2013/07/refleksje-nr6-079-100.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kranz J., *Die Zwangsaussiedlung der deutschen Bevölkerung: Rechtliche, politische und ethische Dilemmata*, Łódź 2004 <http://news.wpia.uni.lodz.pl/files/chairs/7/publikacje/Jerzy_Kranz_Die_Zwangsaussiedlung_der_deutschen_Bevolkerung_Rechtliche_politische_und_ethische_Dilemmata.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kreck W., *Nicht noch einmal mit dem Feuer spielen* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Kulicki T., *Przejmowanie zespołów pałacowo-parkowych na cele reformy rolnej* <<http://www.e.palestra.pl/artykuly/przejmowanie-zespolow-palacowo-parkowych-na-cele-reformy-rolnej,267.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.]
- Lattmann D., *Die Lehren aus der Geschichte gezogen?* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Lord Kingsland Q.C. [w:] *Gutachten zu den Benes-Dekreten und zum Beitritt der Tschechischen Republik zur Europäischen Union*, red. J. A. Frowein, U. Bernitz, Lord Kingsland Q.C., Luxemburg 2002 <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET\(2002\)323934_DE.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2002/323934/DG-4-AFET_ET(2002)323934_DE.pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Lucke (von) I., *Polnische Mütter, polnische Väter* <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgange/2013/mai/polnische-muetter-polnische-vaeter>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Madajczyk C., *Okupacja Niemiec 1945-1949* <<http://www.isppan.waw.pl/priv/pmada/files/C.%20Madajczyk,%20Okupacja%20Niemiec%201945-1948.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Majchrzak K., *Prawo zwyczajowe jako źródło prawa Unii Europejskiej* <http://www.repozytorium.uni.wroc.pl/Content/63632/16_Kamila_Majchrzak.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Maurer K., *Die „BRD” – GmbH oder zur völkerrechtlichen Situation in Deutschland und den sich daraus ergebenden Chancen für ein neues Deutschland* <<https://ralfkeser.files.wordpress.com/2014/06/2014-06-20-dr-klaus-maurer-die-brd-gmbh.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Möller H., *Flucht, Vertreibung, Integration. Ein forschungsgeschichtlicher Rückblick* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Mucha-Leszko B., *Korzyści międzynarodowej integracji gospodarczej a osiągnięcia i problemy Unii Europejskiej* <<http://www.msg.umcs.lublin.pl/korzysci.pdf>>, s. 14 [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Müller M., *Das Humanitäre Völkerrecht. Ein Überblick über das Recht der internationalen und internen bewaffneten Konflikte, dessen Durchsetzung und aktuelle Herausforderungen* <http://www.bonner-rechtsjournal.de/fileadmin/pdf/Artikel/2009_02/BRJ_144_2009_Mueller.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Musiał B., *Haracz za „wyzwolenie” Polski*, Rzeczpospolita z dnia 21 lipca 2007 r. <<http://archiwum.rp.pl/artykul/697370-Haracz-za-'wyzwolenie'-Polski.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Muszyński M., *Roszczenia majątkowe „wypędzonych” w prawie międzynarodowym (Część 1)* <http://www.komk.ovh.org/obywatel_16.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Muszyński M., *Roszczenia majątkowe „wypędzonych” w prawie międzynarodowym (Część 2)* <http://www.komk.ovh.org/obywatel_18.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Nelhiebel K., *Erst kam der Krieg, dann die Vertreibung. Den Vergesslichen ins Stammbuch* <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2004/dezember/erst-kam-der-krieg-dann-die-vertreibung>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Nieścior B., *Polityka gospodarcza Niemiec w latach 1924-1929 – wybrane zagadnienia* <http://wyd.edu.pl/images/Zeszyty_naukowe/rozprawyhumanistyczne/archiwum/RH20161/NiesiorRH12016.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Paech N., *Das Potsdamer Abkommen von 1945 oder das Ende einer völkerrechtlichen Epoche*, Potsdam 2005 <<http://norman-paech.de/app/download/5791545287/Das+Potsdamer+Abkommen+von+1945.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Patel K. K., *Der Nationalsozialismus in transnationaler Perspektive* <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2004/september/der-nationalsozialismus-in-transnationaler-perspektive>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Pauer J., *Moralisch-politischer Dissens in den deutsch-tschechischen Beziehungen* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/1055/19_sp_pauer.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Pawelka R., *Vertreibung darf sich nicht lohnen* <<http://www.preussische-treuhand.org/de/Presse/PDF/Vertreibung.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Pawelka R., *Vertreibungen auch 1945 völkerrechtswidrig – Zweifel aus dem Außenministerium verwundern* <<http://www.preussische-treuhand.org/de/Presse/PDF/Vertreibungen-auch-1945-voelkerrechtswidrig.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Perkowski M., Szadkowska E., *Umieędzynarodowienie organizacji pozarządowych we współczesnym prawie międzynarodowym* <<http://www.europeistyka.uj.edu.pl/documents/3458728/179126c4-d677-4334-9a05-3f1f91c763be>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Podgórski B., *60 lat integrowania Europy* <http://www.europeaninstitute.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=237%3A60-lat-integrowania-europy&catid=81%3AAartykuy&Itemid=143&lang=pl> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Posselt B., *Vertreibung als Mittel der Politik im 20. Jahrhundert – Stabilität und Sicherheit contra Frieden und Gerechtigkeit* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materiale_n_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Purzycki K., *Ustrój i status prawnomiędzynarodowy Wolnego Miasta Gdańska (1920–1939)*, Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ, Nr 4, 2015 <<http://www.tbsp.wpia.uj.edu.pl/documents/4137545/99476018/Purzycki%202015-1-14.pdf>>, s. 229-260 [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Raabe S., *Die Klagen der Preußischen Treuhand. Zwischen politischer Hysterie und rechtlichen Fragen* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_10546-1522-1-30.pdf?070324173555> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Raabe S., *Restitutionsansprüche abgewiesen. Ursache und Genese eines politischen Konfliktes*, 2008 <http://www.kas.de/wf/doc/kas_15023-544-1-30.pdf?081128135903> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Rill B., *Völkerrechtliche Lehren aus der Vertreibung der Deutschen aus ihren Siedlungsgebieten ab 1944/45?* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Rinser L., *Von der moralischen Niederlage haben wir uns nicht erholt* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Rumpf H., *Die deutschen Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg. Völkerrechtswidrige Entnahmen vor einem Friedensvertrag* <http://www.vho.org/D/DGG/Rumpf33_3.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Sauerland K., *Ein komplizierter Integrationsprozess!* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Schäfer H., „*Genau an die Vorgaben gehalten*“ <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2006/oktober/%E2%80%9Egenau-an-die-vorgaben-gehalten%E2%80%9C>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Schickel A., *Von Versailles bis Potsdam. 60 Jahre umstrittene deutsche Ostgrenze* <http://www.vho.org/D/DGG/Schickel29_3.html> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Sobański P., *Sytuacja prawna dawnych niemieckich dóbr kultury wywłaszczonych po II wojnie światowej* <<http://www.e.palestra.pl/artykuly/sytuacja-prawna-dawnych-niemieckich-dobr-kultury-wywlaszczonych-po-ii-wojnie-swiatowej,266.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Sölle D., *Die deutsche Befreiung begann am 8. Mai 1945 und ist keineswegs beendet* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Spoos E., *Habe ich 1945 den Krieg verloren?* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Starlinger P., *Wir müssen die Chance des 8. Mai wahrnehmen, eine weitere wird es nicht mehr geben* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Steinbach E., *8. Mai 1945. Die Vertreibung der Deutschen aus Ostmitteleuropa – integraler Bestandteil der deutschen Geschichte?* <http://www.elisabeth-apel.de/mit/Kriegsende_RedeSteinbach.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Steinbach E., *Aufbegehren in der damaligen DDR erinnert uns an den Wert der Freiheit* <<http://www.erika-steinbach.de/index.php/aktuelles-details/items/aufbegehren-in-der-damaligen-ddr-erinnert-uns-an-den-wert-der-freiheit-616.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Steinbach E., *Deutsche stehen fest an der Seite der Opfer von Vertreibung* <<http://www.erika-steinbach.de/index.php/aktuelles-details/items/deutsche-stehen-fest-an-der-seite-der-opfer-von-vertreibung.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Steinbach E., *Die Charta – ein Akt der Selbstüberwindung* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Steinbach E., *Diskussion um Reparationsfrage versachlichen* <<http://www.erika-steinbach.de/index.php/aktuelles-details/items/diskussion-um-reparationsfrage-versachlichen.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Steinbach E., *Gedenktag für die Vertriebenen stärkt Erinnerungskultur und Empathie* <<http://www.erika-steinbach.de/index.php/aktuelles-details/items/gedenktag-fuer-die-vertriebenen-staerkt-erinnerungskultur-und-empathie.html>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Stickler M., „*Wir Heimatvertriebenen verzichten auf Rache und Vergeltung*”. *Die Stuttgarter Charta vom 5./6. August 1950 als zeithistorisches Dokument* <http://www.kas.de/wf/doc/kas_22454-544-1-30.pdf?120321132441> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Stuby G., *Lucas Cranach und der 8. Mai* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201308s.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Stuby G., *Stehen wir vor einem neuen Sozialistengesetz?* <<https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zur%C3%BCckgeblaettert197201.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Sullo P., Wyatt J., *War Reparations* <[http://www.lalive.ch/data/publications/EPIL_War_Reparations_\(1\).pdf](http://www.lalive.ch/data/publications/EPIL_War_Reparations_(1).pdf)> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Sundhassen H., *Ethnische Zwangsmigration*, Europäische Geschichte Online <<http://www.ieg-ego.eu/sundhassenh-2010-de>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Szuster R., *Wymiar sprawiedliwości Unii Europejskiej w świetle Traktatu z Lizbony*, 2010 <<http://stosunki-miedzynarodowe.pl/unia-europejska/1093-wymiar-sprawiedliwosci-u-nii-europejskiej-w-swietle-traktatu-z-lizbony?format=pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Thüne W., *Menschenrechte sind unteilbar* <<http://suche.ostpreussenarchiv.de/online-archiv/file.asp?Folder=archiv99&File=3599o05.htm&STR1=vertreibung&STR2=potsdamer%20abkommen&STR3=enteignung&STR4=>>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Unger F., *Die Bombe. Ein Rückblick auf den Beginn des Atomzeitalters* <<https://www.blaetter.de/archiv/jahrgaenge/2005/august/die-bombe>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Weber J., *Was heißt: „Nie mehr darf Krieg von deutschem Boden ausgehen“?* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201503.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wilde A., *Ausprägungen räumlicher Identität in ehemaligen sudetendeutschen Gebieten* <<https://publishup.uni-potsdam.de/files/7024/pks59.pdf>> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wilga B., *Aus Warschauer Perspektive* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/2129/52_sp_wilga.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Wirth S., *Zum subjektiven Tatbestand des Völkermordes – Zerstörungsabsicht und Vertreibungsverbrechen* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Witak R., *Polityka celna Drugiej Rzeczypospolitej* <http://przechylenie.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=516:robert-witak-polityka-celna-drugiej-rzeczypospolitej&catid=14:xx-w-artykuly&Itemid=44#sdfnote30anc> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Zaborowski M., *Polens Westgrenze – Zwischen rationaler Politik und historischer Erinnerung* <https://publishup.uni-potsdam.de/files/1067/23_fb_zaborowski.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Zayas (de) A. M., *Das Recht auf die Heimat – Neue Kodifikationsentwürfe und aktuelle Diskussion* <http://www.hss.de/downloads/argumente_materialien_28.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

- Zayas (de) A. M., *Die Vertreibung der Deutschen völkerrechtswidrig damals wie heute. Heimatrecht als fundamentales Menschenrecht* <http://alfreddezayas.com/Lectures/Schlesiertreffen_de.shtml> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Zayas (de) A. M., *Vertreibung und Völkerrecht*, Klosterneuburg 2007 <http://www.sudeten.at/de/dokumente/pdf/zayas_vertreibung.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Ziemer K., *Stosunki polsko-niemieckie w kontekście doświadczeń XX wieku* <http://p-ntzp.com/dok/15Klaus_Ziemer.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].
- Zwerenz G., „*Germania das große Kind*“. *Aus Anlaß des diesjährigen Ostermarsches* <https://www.blaetter.de/sites/default/files/downloads/zurueck/zurueckgeblaettert_201508.pdf> [data dostępu: 24 stycznia 2017 r.].

Wykaz skrótów

AK	Armia Krajowa
ASEAN	Association of South-East Asian Nations
CDU	Christlich Demokratische Union Deutschlands
CO.	Company
CSU	Christlich-Soziale Union
DAF	Deutsche Arbeitsfront
DAP	Deutsche Arbeiterpartei
EKPC	Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności
EWG	Europejska Wspólnota Gospodarcza
ETPC	Europejski Trybunał Praw Człowieka
ETS	Europejski Trybunał Sprawiedliwości
GmbH	Gesellschaft mit beschränkter Haftung
KBWE	Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie
KC	Komitet Centralny
Kg A.A.	Kommanditgesellschaft auf Aktien
KPZR	Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego
KRN	Krajowa Rada Narodowa
MPPOP	Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych
MTK	Międzynarodowy Trybunał Karny
MTS	Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości
NRD	Niemiecka Republika Demokratyczna
NATO	North Atlantic Treaty Organization
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NZ	Narody Zjednoczone
ONZ	Organizacja Narodów Zjednoczonych
PKWN	Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
PPR	Polska Partia Robotnicza
PPS	Polska Partia Socjalistyczna
PZPR	Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
RFN	Republika Federalna Niemiec
RP	Rzeczpospolita Polska
SA	Sturmabteilung
SD	Sicherheitsdienst des Reichsführers SS
SD	Stronictwo Demokratyczne
SdP	Sudetendeutsche Partei
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
SL	Stronictwo Ludowe
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SPI	Sąd Pierwszej Instancji
SS	Schutzstaffel

TEWEA	Traktat o utworzeniu Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej
TFUE	Traktat o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej
TRJN	Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej
TS	Trybunał Sprawiedliwości
TSUE	Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej
TUE	Traktat o Unii Europejskiej
TWE	Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską
UE	Unia Europejska
ZDF	Zweites Deutsches Fernsehen
ZPP	Związek Patriotów Polskich
ZSRR	Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich
ZWZ	Związek Walki Zbrojnej

Wyższa Szkoła
Pedagogiki
i Administracji
im. Mieszka I
w Poznaniu

PRAWO



Zawód z przyszłością - mocny fundament dla kariery.

Prawo
jednolite studia magisterskie

- z modułem Prawo w biznesie
- z modułem Prawo procesowe

Filologia
studia I stopnia

- z modułem lingwistycznym
(język angielski i niemiecki prawno-biznesowy)

**Pedagogika, Psychologia,
Filologia, Administracja, PIELĘGNIARSTWO,
Fizjoterapia, Kosmetologia, Wychowanie fizyczne,
Ratownictwo medyczne, Bezpieczeństwo wewnętrzne**

tel. 618 32 11 79, Poznań - Bułgarska 55

Wyższa Szkoła
Pedagogiki
i Administracji
im. Mieszka I
w Poznaniu

studia podyplomowe



Zawód z przyszłością - mocny fundament dla kariery.

Edukacja i Pedagogika

- kwalifikacje nauczycielskie z przygotowaniem pedagogicznym
- dydaktyka języka angielskiego w edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej
- edukacja przedszkolna i wczesnoszkolna z kwalifikacjami nauczycielskimi
- logopedia
- terapia uzależnień
- zarządzanie oświatą

Administracja i Zarządzanie

- logistyka bezpieczeństwo stanów kryzysowych
- prawo pracy - kadry i płace
- ubezpieczenia społeczne

Zdrowie Publiczne

- fizjoterapia osób w wieku podeszłym
- fizjoterapia w sporcie
- dietoterapia
- akredytacja szpitali
- trener personalny

Kursy Kwalifikacyjne

- asystent rodziny
- opiekun dziecka w żłobku i klubie dziecięcym
- kurs pierwszej pomocy
- kierownik wypoczynku
- wychowawca wypoczynku

tel. 618 32 11 79, Poznań - Bułgarska 55